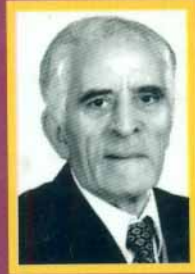
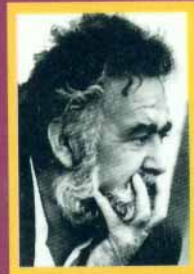
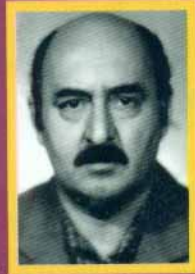
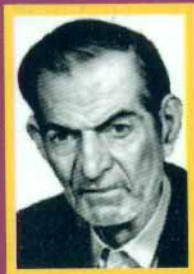

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

II

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsinin 14.07.2006-cı il tarixli 15 saylı iclas protokolu ilə təsdiq edilmişdir.

II CİLD

B a k ı – 2 0 0 7

Elmi redaktorlar:

Cəlal Abdullayev,
filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Hüseynoğlu,
filologiya elmləri doktoru, professor
Vaqif Sultanlı,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Himalay Qasimov,
filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

Abdullayev C.M. və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). İki cildə, II cild, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 səh.

BDU-nun Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müəllim kollektivi tərəfindən yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş dərsliyin II nəşrində müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrlərinin şeir, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslığa dair elmi-nəzəri icmallar və onları tamamlayan portretlər verilmişdir.

Dərslikdə bir neçə bəhs və ədəbi portretlər yalnız bu nəşrdə nəzərdə tutulmuş və kitaba daxil edilmişdir.

Dərslik ali məktəblərin filologiya fakültəsi tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

$M \frac{4603010000 - 07}{M - 658(07) - 016} - 016 - 2007$

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və kulturoloji, demək olar ki, bütün sahələrində bir oyanış, milli-azadlıq meyflərinin güclənməsi dönməz bir proses kimi özünü göstərmişdi. Bu əsrdə xalqımız böyük qurbanlar versə də, faciələrlə dolu ictimai peripetiylərə məruz qalsa da, torpaqlarının bir hissəsini itirsə də, dövlətçilik və milli müstəqillik, azad və tərəqqipərvər, sivilizasiyalı bir dövlət quruluşu yarada bildi, necə deyərlər, azadlığı xalqa dadızdıra bildi. Şərqdə ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) yaratdı. Və bu az müddət ərzində əsrlərin görə bilməyəcəyi kardinal və tələyüklü məsələlər həll olundu. Çox təəssüflər ki, Sovetlər dönməsində heç də hər şey ədalətlə dəyərləndirilmirdi, keçmiş tənqid, yenini tərif tezisi hökm sürürdü.

Biz indi «Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» dərsliyinin hazırkı nəşrində bütün bunları nəzərə alaraq «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat» adlı xüsusi bir bəhs də daxil etmişik. Burada o zamankı ədəbi-mədəni mühitə ümumi bir baxışla yanaşı, həmin dövrdə şeir, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslığa dair də müxtəsər məlumat verilmişdir.

Dərsliyin yenidən işlənilməsi və təkmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Bulud Qaraçorlu Səhənd, Məhəmməd Biriya, Səməd Behrəngi, Qulamhüseyn Saedi haqqında müstəqil oçerklər də yazılmışdır.

Dərsliyin yeniliklərindən biri də burada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ayrıca fəsildə təqdim olunması ilə bağlıdır. Kitabın bu bölümündə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Almas İldırım, Əhməd Cəfəroğlu haqqında müxtəsər oçerklər verilmişdir.

Biz kitabın əvvəlki nəşrlərindən sonra çıxmış elmi-nəzəri və ədəbi-bədii materialları ümumiləşdirərək dərslikdə onların ardıcıl və sistemli şəkildə yerləşdirilməsinə nail olmuşuq. Ona görə də dərsliyin məzmunu əvvəlkilərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Bütün bu və ya digər dəyişikliklər və yeniliklər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, onun dövlətdirilməsinə və ədəbi prosesə münasibətdə, elmi-metodoloji prinsip və tələblərdə aydın görünür. Nəticədə ədəbi irsin və müasir ədəbi prosesin tədrisi, öyrədilməsi və mənimsənilməsi üçün yeni elmi-metodoloji konsepsiya əsas götürülmüş və bununla da köhnəlmiş baxış və stereotiplərdən sərf-nəzər edilərək, konkret ədəbi hadisə və şəxsiyyətlərə elmi-tənqidi mövqedən yanaşmağa imkan vermişdir.

Dərslikdə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının kökləri, qaynaqları və ideya-estetik xüsusiyyətləri, onun janr və üslub əlvanlığı, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir mərhələ təşkil etdiyi konkret materiallar əsasında tədqiq olunaraq öyrənilmişdir.

Dərslikdə müasir ədəbiyyatın əsas inkişaf mərhələlərinin səciyyəvi və spesifik xüsusiyyətləri, bədii metod problemi, o cümlədən ədəbi metodların yanaşı mövcudluğu, sosialist realizmi metodunun sənətə zidd mahiyyəti və s. göstərilmişdir.

Dərslikdə ədəbiyyat və incəsənətin böyük qədirşünası Heydər Əliyevin müəyyən münasibətlərlə sənət və ədəbiyyatın ən aktual problemlərinə dair söy-

lədiyi fikir və mülahizələr rəhbər tutulmuşdur.

Vaxtilə Xəlil Rzanın, R.İbrahimbəyovun, Bəxtiyar Vahabzadənin, İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədlinin dissident və yeni tipli əsərlərinin istər yerli, istərsə də o zamankı mərkəzi mətbuatda nəsrinin mümkünlüyü, «sənədiq ədəbiyyatımızın» olmamağı bizə əsas verir deyək ki, böyük ideologiyada, dövlətçilikdə, «altmışıncıların» nümayəndəsi özü oldu. Bu bir də ona görə mümkün oldu ki, Heydər Əliyevin ifasında və icrasında siyasət də sənət, siyasətçi də sənətkar səviyyəsinə qalxa bilər. Daha doğrusu, siyasətçi də sənətkara çevrilir, filosof təcəssümü, mütəfəkkir obrazı alim statusu ala bilər. Bütün bunlar Heydər Əliyevin fəaliyyətindən, həm də bir sənət və sənətkarlıq hadisəsi kimi danışmağa bizə imkan verir (Yaşar Qarayev).

Bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nəhəng bir ekranı xatırladır. Burada çağdaş dünyanın ictimai-siyasi, sosial-mənəvi, etik-psixoloji, ədəbi-estetik, bir sözlə bütün aktual problemləri özünün bədii təcəssümünü tapır.

Dərsləyin II cildini aşağıdakı müəlliflər yazmışlar: **prof. Cəlal Abdullayev** – «Giriş», «Poeziya» (II bölmə, IV fəsil), «Poeziya», «Nəsr», «Dramaturgiya», «Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq» (IV bölmə) icmalları, «Əli Vəliyev», «Qasım Qasımzadə», «Nəbi Xəzri», «Hüseyn Arif», «Bəxtiyar Vahabzadə», «Xəlil Rza Ulutürk», «Qabil», «Əliağa Kürçaylı», «Əli Tudə», «Yusif Səmədoğlu», «Əfqan Əsgərov», «Vidadi Babanlı», **prof. Abdulla Abasov** – «Dramaturgiya» (II bölmə, IV fəsil), «Məmməd Cəfər», **prof. Tofiq Hüseynoğlu** – «İsmayıl Şıxlı», «İsa Muğanna», «Bayram Bayramov», «Sabir Əhmədli», «Əkrəm Əylisli», «Elçin», **prof. Firudin Hüseynov** – «Cəlil Məmmədquluzadə» (I c.), «Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev» (I c.), «Gülhüseyn Hüseynoğlu», **prof. Tofiq Hacıyev** – «Əli Kərim», **prof. İfrat Əliyeva** – «Nəriman Həsənzadə», **prof. Qara Namazov** – «Abdulla Şaiq» (I c.), «Məmməd Araz», «Nigar Rəfibəyli», «Mirvarid Dilbazi», «Məstən Əliyev», **prof. Almaz Məmmədova** – «Mədinə Gülgün», «Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı»na aid (III bölmə, I fəsil) «Poeziya», «Nəsr» icmalları, «Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar», «Bulud Qaraçorlu Səhənd», «Məhəmməd Biriya», «Səməd Behrəngi», «Qulamhüseyn Saedi», **prof. Vaqif Sultanlı** – «Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq» (II bölmə, IV fəsil), «Əzizə Cəfərzadə», «Çingiz Hüseynov», «Musa Yaqub», «Kamal Talibzadə», «Anar», «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı»na aid (III bölmə, II fəsil) «Poeziya», «Nəsr və dramaturgiya», «Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq» icmalları, «Əli bəy Hüseynzadə», «Əhməd bəy Ağaoğlu», «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə», «Almas İldırım» və «Əhməd Cəfəroğlu» oçerkləri, **f.e.n. Sevinc Abbasova** – «İsi Məlikzadə».

Nəticə olaraq deməliyik ki, «Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» dərsləyi ali məktəblərin filologiya, jurnalistika, şərqşünaslıq, kitabxanaçılıq fakültələrinin bakalavr pilləsində, əyani və qiyabi şöbələrində, habelə texnikum, litsey və seminariyalarda həmin fənnin tədrisində istifadə olunur. Dərsləlik həm də gənc elmi işçilər, aspirantlar, dissertantlar, habelə ədəbiyyatı sevənlər, bir sözlə, bütün ziyalılar üçün də çox faydalı mənbədir.

II BÖLMƏ

SOVET DÖVRÜ ƏDƏBİYYATI

IV FƏSİL

MİLLİ ÖZÜNƏQAYIDIŞ DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT (1960-1990)

POEZİYA

XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Stalinin ölümündən sonra postsovet məkanında ölkədə ictimai-siyasi iqlim tədrici olsa da, bir qədər ılıqlanmağa başladı. Əslində bu yumşalma heç də bir günün işi deyildi. Ümumiyyətlə, dissidentlik, mövcud mühitə, iqtidara, hakimiyyətə asilik hər zaman olmuşdur. Lakin çox vaxt bu müxaliflik sətiraltı mənalarla, rəmz və simvolika vasitəsilə, Ezop dili ilə anlatma vasitəsilə yazıçılar öz etirazlarını ifadə etməyə çalışmışlar. Elə ki, ictimai-siyasi mühitədə bir balaca işıq ucu görünən kimi oldu, o zaman bir başa, açıq-aşkar hücumu keçənlərin sayı da artır. Əslinə qalsa bizim sovet dövrü poeziyamızda 50-ci illərdən sonra ən çox rəmzlərdən, sətiraltı mənalardan ən çox istifadə edən xalq şairi Rəsul Rza olmuşdur. Onun poeziyası həm məzmun, həm də forma etibarilə də novator mahiyyət daşımışdır. Onun «Rənglər» silsiləsi, «Tez yazan qızlar», «Sarı dana», «Balıq olmaq istəyirəm» və onlarca şeirləri fikrimizi təsdiqləyər. Bizim böyük bir əminliklə gəldiyimiz ən maraqlı qənaətlərdən biri belədir ki, həqiqətən də 60-cı illərin poeziyası və onun yaradıcıları məhz R. Rzadan təsirlənən o zaman hələ yeni-yeni şeir-sənətə gələn cavanlardan ibarət olmuşdur. Məzahir Daşqın, Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, Ə.Kərim, İ.İsmayilzadə, T.Bayram, C.Novruz, S.Rüstəmxanlı, R.Rövşən, V.Səmədoğlu, V.Cəbrayilzadə və s. özlərinin poetik yolun başlanğıcında onun qayğısını görmüş və bilavasitə öz həyatlarında onun təmasını duymuşlar. Sonralar onlardan bəziləri ənənəvi şeir formasına keçsələr də mənə və mahiyyət dəyişməz qaldı. Ona görə də 60-cı illərin ən fəal yazıçıları bir sıra problemləri ədəbi tənqidin üzərinə qoy-

dular; şeirə. nəsrə nisbətən tənqidin zəifliyini qeyd etdilər. Məsələn, Anar bu məsələyə dair mülahizələrində bu məqamları aydın şəkildə göstərərək deyirdi ki, mən və mənimlə bu dövrdə – 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş şair və yazıçılar bir məsələdən hələ də razı qala bilmirik ki, bizim 60-cı illər nəslində öz tənqidçilərimiz yetişmədi... Ədəbi tənqid bu yeniləşmə prosesinin təhlilini verə bilmədi, onun əsas aparıcı istiqamətlərini, prinsiplərini, ügurlarını, cəmiyyətin inkişafından doğan estetik və etik qanunauyğunluqlarını göstərə bilmədi. Bu, doğrudan da belə olmuşdu. Biz hətta dramaturgiyanı da əlavə edə bilərik; çünki burada da ədəbi hadisəyə çevrilə biləcək gözəl bir səhnə əsəri, demək olar ki, yaranmadı. Bədii ədəbiyyatın istər nəsr, istərsə də poeziya qolları isə hər halda bacardığını edə bildi. Hal-hazırda ədəbi tənqidin ən istedadlı nümayəndəsi Vaqif Yusifli bu məsələni tamamilə əsaslı surətdə təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, altmışıncı illərin şeirində üslub polifonizmi xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Fərdi üslublar get-gedə püxtələşir, poeziyada rəngarənglik yaradırdı. Sanki məcburiyyət qarşısında qalib eyni bir komada daldalanan adamlar zəlzələnin bu komanı yerlə yeksan edəcəyindən qorxuya düşüb hərə bir tərəfə üz tutur. Məqsəd birdir – qaçmaq, qurtulmaq!... Rəsul Rza kimi böyük sənətkar 60-cı illərdə bir şair kimi sanki yenidən doğuldu. Bu da ibrətamız bir faktıdır ki, həmin Rəsul Rza açıq ürəklə, səmimiyyətlə qeyd edir ki, mənim ikinci istedadımın doğuluşunda zaman, dövr, mühit həlledici rol oynamışdır. Böyük şair təbii bir təvazökarlıqla onu da əlavə edir ki, onların – 60-cıların şeirlərini oxuyanda düşünürəm. İllərlə görüb yarıdan keçdiyim şeylər gözümdə yeni rənglərlə canlanır. Bu şeirləri oxuyanda özümü daxilən əvvəl olduğundan artıq zənginləşmiş hiss edirəm. Bəzi detallar gözümdə böyüyür, yeni məna kəsb edir. Onlar mənə də riqqət, ya təəssüb, həsrət, ya ümid dolu xatirələr oyadır. Əgər şair qardan yazmışdırsa – qarda, ağacdən yazmışdırsa – ağacda, gözlərdən yazmışdırsa – gözlərdə nə isə bu vaxta qədər duyub dərk etmədiyim yeni çalarlar, qoxular, rənglər duyur, görürəm. Məncə həqiqi poeziyanın yolu budur.

Əlbəttə, həmin dövrdə poeziyamızda baş verən bu yenilikləri heç də hamı birmənalı şəkildə qarşılamırdı. Yeniliyə, novatorluğa, müxtəlifliyə, əlvanlığa qarşı güclü bir müqavimət də var idi. R.Rzanın bu tikanlı mısraları da məhz belələrinə qarşı tuşlanmışdı:

Vaxt oldu ki,
araya girdi qor-qoquqlar.

Sənəti yumruqla,
ilhamı zirzəmilə qorxutdular.
Bir də gördün,
əldə möhürlü mandat.
gəldi ədəbiyyat dağaları.
Bağırdılar:
— Hey, fa – ra – qat!

Görüyduyu kimi həmin illərdə şeirimizdə bir neçə yol. istiqamət, təmayül yaranmağa başladı. Bunlardan bəziləri doqmatik şəkildə öz köhnə yolları ilə gedərək, sanki cəmiyyətdə gedən yeniləşməni, cəbhələşməni görmür, quruluşa, iqtidara, gələcəyinə səcdə və təzimini səmimiyyətlə davam etdirirdi. Bəziləri isə gah nala. gah da mıxa vuraraq dumanlı, mübhəm bir xaos yaradırdı. Əlbəttə, bütün bunları qeyd etməklə onu da israrla deməliyik ki, hazırda çağdaş şeirimizin klassikləri, komandanları adlandırıla biləcək, öz xalqına, vətəninə həmişəki kimi təmənnəsiz xidmət edən digər şairlərimiz yenə də günün ən aktual problemlərinə tez əks-səda verir, insanları düşündürən, cəmiyyətə lazım olan mövzuları, mətləbləri ön plana çəkirdi. Bunlar hazırda yaşlaşmış, lakin yenə də yazıb-yaratmaqdan doymayan, şeirimizin, ədəbiyyatımızın qeyrətini çəkən söz ustaları idi. Bunlardan bəzilərinin adlarını çəksək mənzərə tamamilə aydınlaşar: B.Vahabzadə, Qabil, N.Xəzri, B.Azəroğlu, S.Tahir yenə də gənclik ehtirası ilə yazıb yaradan xalq şairləridir.

Bu gün sıraları seyrəlməyə doğru gedən, şeir-sənət estafetini ulu ustadlarından alaraq onu daha qətiyyətlə davam etdirməkdə israrlı olan müasir gənclərimiz az deyildir: R. Rövşən, R.Behrudi, V.Ö.Bayatlı, V.Səmədoğlu, M.Yaqub, M.Ələkbərli, Salam və b.

Bunların yaradıcılığında ana Vətən, onun müasir ictimai yarıları, dünya, kainat, insan, müharibə, sülh, həyata, insana sevgi hissləri, özünə, soy-kökə qayıdış. yeniləşməyə, tərəqqiyə, dünyəvilikə, qloballaşmağa dair xeyli poetik əsərlər vardır.

Təkcə bir Vaqif Səmədoğlu fenomenini göstərüb, onun əsərlərinin heyratəmiz cəhətlərinə diqqəti çəkə bilsək mülahizələrimizin məntiqi sübutunu əsaslandırmış oluruq... Soyuq dəyər «Vətən» sözünə, üşüyər dilimiz.

Ən qədim və əbədi mövzu olan sevgi-məhəbbət motivləri də V.Səmədoğluna yad olmamışdır. Lakin belə bir kövrək, hətta bəzən lüzumsuz görünən ədəbiyyat tariximizin yaşı qədər etinasız, yüngül

münasibət bəslənilən, hətta «nimdəş mövzu» adlanan əslində isə ən zərif, ən incə duyğu ilə bağlı olan əsl insanı keyfiyyət sayılan lirika və onun bu aparıcı, oncülü olan eşq-məhəbbət duyğuları son zamanlar öz vətəndaşlıq hüquqlarını yenidən bərpa etməkdədir. Bu baxımdan V.Səmədoğlunun şeirləri öz yeni yazı tərzini, orijinal bədii deyimi, poetik fiqurların təzəliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Sevgilim, mən öləndə,
Bir küncdə xısın-xısın
Ağlayacaqsanmı sən?
Kimin xarabasında
Bir damla yaşa dönüb,
Düşəcəyəm gözümdən?

Göründüyü kimi, şair bu köhnə və qədim mövzunu özünəməxsus şəkildə işləyə bilib, hətta bir növ heyrətləndirici nüanslarla, necə deyirlər, köhnəni yeni etməyi bacarmışdır; ölümdən danışan bu misralarda həm də bir növ nikbinlik, ölüm faktının özünü guya gülə-gülə qarşılamaq, ona meydan oxumaq çalarları da əlavə olunmuşdur:

Ağla, olanım, ağla,
Ağla, qalanım, ağla,
Ağla, mən ölüm, ağla...

Nəsillər arasındakı vərəsəlik məsələsinə gəlincə onu da deməliyə ki, dünyada hər kəs öz dövrünün, konkret tarixi mərhələnin yetişdirməsi kimi həmin zaman kəsiyinin ideologiyası, münasibətdə olduğu insanlar, həyat tərzini, yetişdiyi ədəbi mühit, estetik zövq, dünyagörüşü onun xarakterini formalaşdıran mənəvi-əxlaqi amillər kimi hökmən öz təsirini göstərir. Onu da unutmamaq olmaz ki, 20-ci illərdə ədəbiyyata gələnlər o zaman köhnə həyatın dağıldığı, təzənin isə hələ heç yaranmadığı, cücrəmə prosesində olduğu çağlarda hələ qələmi bərkiməmiş cavanlar bir qədər ötkəm, xəyalpərvər «kommunizmi birçə gündə» qurmağa çalışan və buna ürəkdən inanan adamlar» çox hallarda həyatı, varlığı bəzəmək, «yaxşılaşdırmaq», dəbdəbəli şəkildə təsvir və tərənnüm etmək yolu ilə gedirdilər və təbi ki, müəyyən səhvlər, nöqsanlar da buraxırdılar. Başqa sözlə desək, atalar və oğullar arasında daima bəhəsləşmə, elə bil ki, qaçış marafonunda ötüşə durmaq, yarışa çıxmaq, daha yaxşısını yazmaq uğrunda bəzən gizli, bəzən isə aşkar mübahisə və mübarizələrin getməsində heç bir qeyri-təbii, heç bir fəvqəladəlik yoxdur. Lakin

biz bu atalar-oğullar münasibətlərindəki inkarçı, ittihamçı ruha qarşı mübahisənin münsifi kimi hərəkət etməyin vacibliyini unutmamalıyıq. Aşiq Ələsgərin dediyi kimi:

Bir şeyird ki, ustadına kəm baxa,
Onun gözlərinə ağ damar-damar.

Doğrudan da, sələflər yazıb yaratmış, olduqca zəngin irs qoyub getmişlər. Xələflərin borcu isə həmin mənəvi irsi mühafizə etmək, gələcək nəsillərə ötürməklə yanaşı, ondan ağılla, təmkinlə, xüsusən də yaradıcı şəkildə faydalanaraq daha gözəl, daha orijinal bədii nümunələr yaratmaqla həm özlərini, həm də atalarını, ədəbi əcdadlarını yaşadanlardırlar. Çünki atalar—Cavidlər, Cabbarlılar, Vurğunlar heç zaman öz ədəbi atalarına xor baxmamışlar, əksinə onlara əbədi heykəllər, mənəvi abidələr ucaltmışlar: Nizamilər, Füzulilər, Vaqiflər və b. haqqında yaranan poemalar, dramlar, roman və povestlər fikrimizin təsbitinə yaxşı sübutdur.

Söhbət açdığımız dövrün poeziyasının yaradılmasında digər istedadlı şairlərimizin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Bunlardan F.Qoca, F.Sadiq, İ.Tapdıq, R.Behrudi, R.Rövşən, Salam, F.Məmmədli və digər istedadların adlarını məmnuniyyət hissi ilə çəkə bilərik ki, onlar müasir ədəbi prosesdə öz qələmləri ilə fəal iştirak edirlər.

Əli KƏRİM (1931 – 1969). Əli Paşa oğlu Kərimov Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. Əli 1948-ci ildə ADU-nun (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsinə daxil olur, sonra Teatr institutunun (indiki İncəsənət universiteti) teatrşünaslıq fakültəsinə keçir, III kursdan Moskvada, M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda təhsilini davam etdirir və 1955-ci ildə oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirir. Sonrakı illərdə Bakıda «Azərbaycan» jurnalının redaksiyasında işləmişdir.

Ə.Kərimin ömrü, öz şair sözü kimi, poeziyada atributa çevrildi. Bu gün onun üslubunu, deyim tərzini, söz – obrazlarını davam etdirən şairlər var.

Əlinin ilk əsəri «Azərbaycan pioneri» qəzetində (1948) çap edilən «Təzə müəllim» şeiridir. İlk kitabı isə 1958-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı dekadası münasibətilə Moskvada buraxılan «İki sevgili» («Два влюбленных») kitabıdır. Onun «İlk simfoniya» poeması 1957-ci ildə gənclərin və tələbələrin Moskvada keçirilən VI Ümumdünya festivalında mükafata layiq görülmüşdür. Əli Kərim sevilən və çox oxunan şairlərdən olmuşdur.

Ə.Kərimin «İki sevgi» (1960), «Həmişə səfərdə» (1963), «Qızıl qanad» (1965), «Qaytar ana borcunu» (1970). «Uşaqlar və ulduzlar» (1971), «Səfərdən sonra» (1972), «Pillələr» (1978), «Çiçəklər və çörək» (rusca, 1978), «Seçilmiş əsərləri» (I cild, 1974, II cild, 1975). «Qayıt» (1983) şeir kitabları nəşr olunmuş və bir sıra əsərləri isə ölümündən sonra buraxılmışdır.

Əli Kərim mövzu məhdudluğu bilməyib; mövzu əlvanlığı, həm də seçilmiş mövzunu orijinal işləmə tərzini onun yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərdəndir. Mövzuların bir qismi yalnız onun özünə məxsusdur, yəni onları o görüb, o mənalandırıb: «Babəkin qolları»nda məşhur Babək bir yana qalır, onun kəsilmiş – Babəki xalq qəhrəmanı edən qolları qəhrəman seçilir; «Heykəl və heykəlin qardaşı» poeması da həmin prinsipdə yazılmışdır – qəhrəmanın özü yox, heykəlidir. «Gül və çiçək», «Sevirəm», «Bomba üstündə ev», «Çiçəklər iclasda» kimi şeirlərdə də vəziyyət eynidir, bu əsərlərdə mövzu orijinallığı ideya-məzmun orijinallığı ilə, poetik forma yenilikləri ilə uyğun gəlir.

S.Rüstəmin ürəklərə yol tapmış, az qala xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi kütləviləşmiş «Ana və poçtalyon» şeirindən sonra sanki poçtalyon motivinə qayıtmaq artıq imiş. Nə qədər qərribə görünsə də, hələ qələmi bərkiməmiş Ə.Kərim belə bir riskə girişdi. Girişdi və nə alındı – təzə geyimli ayrı boy-buxunda, başqa biçimdə. ancaq hamının sevdiyi, hamının məhəbbətlə qarşılacağı səmimi ədəbi portret, yeni gözəl poçtalyon. Bu poçtalyon öz çantasında şad xəbərlər, sevgi müjdələri ilə yanaşı, şeirimizə yeni obrazlar, tərəvətli ifadələr, qeyri-adi təşbehlər də gətirdi.

Yaxud bu həmin hicrandır ki, Füzuli onu ali rütbəyə, böyük poeziya səltənətinə qaldırmışdı. «Qayıt» şeirində Ə.Kərim bu motivin bədii həllini elə orijinal verdi ki, dövrümüz üçün bu qədər arxaik görünən hicran mövzusu yeniləşdi, müasirləşdi. Şeirin ayrı-ayrı misraları frazeoloji vahidlər kimi yaddaşlara həkk olundu, sevgi aforizmlərinə çevrildi.

Qayıt. mənim gülüm, qayıt bu yerə
Ey mənim istəyim. nə gəlməz oldun.
Qayıt mənim gülüm, yerbəyər elə,
Düz öz qaydasınca küçələri sən:
Qayıt. yerinə qoy Ayı, Günəşi:
Qayıt. sahmana sal bu kainatı.

Hər bir insanı mütəəssir edən xallarla dolu musiqi parçası kimi səslənən, əlvan rənglərlə çəkilmiş psixoloji rəsmlər kimi görünən «Tənhalıq boşluq deyil». «Otağı doldurub yenə tənhalıq». «Bir vaxt gec olacaq», «Nə bu dərd gərəkdir uşaqlar üçün», «Bəzən haqq qazanır insan öləndə» şeirləri yenə həmin mövzudadır. Ancaq hərəsi bir orijinal sənət nümunəsidir – yoxsa Ə.Kərim nəinki klassikləri, hətta özünü də təkrar etmiş olardı.

Ə.Kərimin müharibə mövzusunda həsr etdiyi «O mənə danışdı ki...» poeması ilə B.Polevoyun «Əsl insan haqqında povest»ində qəhrəmanların ayaqsızlığı bu əsərlər arasında sanki yaxınlıq olduğunu yada salır. Ancaq bu, zahiri assosiasiyadır. Yenə Ə.Kərim poemasını heç kəsinkinə bənzəməyən naxışlarla işləyir. Hərbi əsirlərin məşəqqəti mövzusunda çoxları yazıb. Ə.Kərimin həmin mövzudakı şeiri orijinallığını adından başlayır: «3702». Yaxud faşistlərin aldığı şəhərlərimizi xəritədə göstərməyə əzab çəkən coğrafiya müəlliminin müharibədə şəhadət barmağını itirməsindən danışan «Coğrafiya müəlliminin şəhadət barmağı haqqında ballada»dakı bədii detalları ancaq Ə.Kərim tapa bilərdi. Şair insanın adı fiziki hərəkəti ilə xarakteri arasında necə əlaqə yaradır – «Metronun yaylı qapıları» şeirində qapıların asta və ya sürətlə açılıb örtülməsi ilə girib-çıxanların başqalarına münasibəti müəyyənləşir. Ə.Kərim vaxtında və tutarlı qələmə aldığı – «Qaytar ana borcunu» şeiri gənclərimizi müasir zövqdə tərbiyələndirməklə yanaşı, ata-baba adətlərimizin, ulu əxlaq normalarımızın qorunub saxlanmasına kömək edir.

Həyat faktlarına xüsusi poetik yanaşma, onlar üçün xüsusi poetik mühit yaratmaq üsulu şairin iri həcmli əsərlərində – poemalarında da saxlanır. İdman mövzusunda yazdığı «Bir santimetr haqqında ballada» poemasında iradə ilə ətalətin mübarizəsi gözəl, şairanə ekrana çevrilir və bu ekranda şairliklə kommentatorluq çox təbii əlaqələndirilir. Ə.Kərimdə oxucusunu poetik mühitinə salmaq istedadı vardır: «İlk simfoniya» poemasını oxuyarkən əvvəldən axıra musiqi dünyasına düşürsən, buradakı obrazların tımsalında musiqiçilərin sənətini, ailə-məişət ziddiyyətlərini təbii sahələrlə yaşayırısan; şair oxucunu musiqi salonundan çıxarıb, qəhrəmanının ardınca yollara, bağlara, parklara izlətdikcə qulaqlarında melodiya cingiltisi kəsilmir. «Heykəl və heykəlin qardaşı» poemasında müharibə səhnələri ilə sülh dövrünün təsərrüfat - quruculuq mənzərəsinin poetik ritmləri sənətkarlıqla növbələşir, müxtəlif mövzular ustalıqla bütünləşir. zəhmət adamının psixologiyası, mərdliyi, fədakarlığı,

əməksevərliyi Ə.Kərimə məxsus cizgilərlə poetikləşərək oxucunun hisslərinə aşılır.

M.Y.Lermontova həsr olunmuş «Üçüncü atlı» poeması Ə.Kərim yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid olsa da, janr tələblərinə cavab verməsi, obrazların mükəmməlliyi, dil-üslub sənətkarlığının yetkinliyi ilə seçilir. Böyük rus şairinin Azərbaycan təbiətini duyması poemanın başlanğıcından maraqlı detallarla əyaniləşdirilir. Lermontovun poemaya epigraf gətirilmiş, zərb-məsələ çevrilmiş məşhur «Sevirəm Qafqazı mən» kəlamı elə bil öz bədii semantikasını bu lövhədən başlayır.

Həyatı bədii replikalarla verməyə daha çox meyilli olan Ə.Kərim poemaları ilə epik təsvir yönündə də xeyli iş görmüşdür ; ancaq bu işdə də şair orijinaldır – onun epik lövhələri lirik-epik şəkildə formalaşır.

Ə.Kərimin bədii təfəkkürü uşaq poeziyası sahəsində də gözəl məhsul vermişdir. Uşaqların ürəyini şair nəgmə yuvası bilir.

Ə.Kərim uşaqlar üçün şeirlərini nəgmə ahəngi, nəgmə şirinliyi ilə yaradır. Şair təbiətə uşaq düşüncəsinin qəribəliyi ilə baxa bilir və bu halda hazırcavab şeir-novella alınır:

Gün çıxdı, ay uşaqlar
Əridi yollarda qar
Bərk qamaşdı gözlərim
Gün mənə baxdı getdi.
Qoyma, ayaq izlərim
Su oldu, axdı getdi.

Ə.Kərimin uşaq şeirlərində səmimi, ürəyəyatan bir yumor var. Budur bir zarafat-şeir:

Keçən ilki bir çinar
Gör necə boy atıbdır.
Üçüncülər oxuyan
Mərtəbəyə çatıbdır
Hamı gülüb deyir ki:
Üçə keçibdir çinar.
İkincidə qalıbdır
Ancaq hələ gilənar.

Şairin tez-tez tətbiq etdiyi söz oyunu da uşaq təfəkkürü və uşaq danışığı üçün doğma hadisədir. Bir tənbel üçün deyilən bu

misralardakı kimi:

Birinci sinfə gəldi –
Dostum onca yaşında.
Bilik deyə bilmərəm,
Papaq vardı başında.

Mövzu seçmək, predmetə yanaşmaq səriştəsi Ə.Kərimin nəsrində də orijinallığını göstərir. Onun nəsrindəki epiklik poemalarındakı mənzum təfərrüata, poetik süjet tipologiyasına çox uyğundur. Bu nəsrdə fəsillərin keçidi, səhnələrin bağlanması, hadisələrin kompozisiyası daxilində əlaqəsi və fabulanı təşkil etməsi, bədii lövhələrin mənzerə sistemi poemalardakı kimidir, şeir silsiləsi təsiri bağışlayır. Bu cəhətdən ilk iri nəsr əsəri «Pillələr» romanı ilə «Mavi nəğmənin sahilində» povesti istər məsələlərin qoyuluşuna və obrazların səciyyəvləndirilməsinə, istərsə də fabulasına və dil-ifadə tərzinə görə bir-birindən xeyli fərqlənir. O, romanında gah nasir, gah ssenarist, gah da şair kimi çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, romana şeirlərdən hazır qəlib-ifadələr düşür. Müqayisə edin: «Yatdı. Evdə? Eyvanda? Xeyr. Yoxdu vaxt, məkan.... Masafəsizlik üzərindəcə uzanmışdı oğlan» («Səfərdən sonra» şeiri); «Sanki döşəmədə yox, sükutun üstündə yeriyirdilər», yaxud, «İndi danışmaq istəmirdilər, sözlər səadətə mane ola bilərdi» («Pillələr» romanı).

Roman tələbə həyatından danışır. Süjet sərt konflikt üstündə qurulmur, geniş həyat səhnələri yoxdur, obrazlar əsərdə təkamül keçirmir, elə bil hərə bir şeirdə təqdim olunan obrazdır – ilk təqdimatdan necə tanınırsa, elə də qalır. Ancaq özlüyündə gözəl dramatik təsvirlər var, dərin psixoloji anlar roman boyu səpələnmişdir, oxucunu ayrılmağa qoymayan gözəl bədii dili romanı şeir kimi oxutdurur. Bu, həm də əsl ədəbi, normativ dildir. Bütövlükdə şairanə dilli romanın hər səhifəsində elə mükalimələr, elə düşüncələr, elə təsvirlər, ayrı-ayrı elə ifadələr var ki, şeir kimidir və məhz şeir emosiyası doğurur: «Mürgü kirpiklərində tor toxuyurdu...», «Gözlərin lal musiqisi pianonun səsinə batırırdı. Gözlər özləri haqqında oxuyurdu», «O birdən durub sanki otağını doldurmuş sirri, sevinci, məhəbbəti çölə buraxmamaq üçün pəncərələri bağladı».

Göründüyü kimi, bu nümunələr romandan çox mənsur şeir dilinə bənzəyir, ancaq romandakı psixoloji anların lirizminə uyğundur. Görünür, müəllif romanından sonra bədii irsinə bütöv əlaqəli nəzər salır, fikri təhlil aparır və «özünü» tapır. «Mavi nəğmənin sa-

hilində» povesti fikrimizi təsdiq edir. Artıq bu əsər aydın süjeti, mükəmməl quruluşu, hadisələrin ardıcılığı, inkişafı, bitkinliyi və bütün lirikası ilə əsl nəsr nümunəsidir.

«Mavi nəğmənin sahilində» lirik povestdir. Bu lirika əsərin adından başlayır və axıracan epik lövhələri müşayiət edir. Lirik-poetik müşayiət süjetin gedişində nəsr aydınlığına kölgə salmır: halbuki «Pillələr»də bəzən şeiryyat epik təsviri ya ləngidir, ya dumandır. Bu «mavi nəğmə» bir çaydı ki, Aydıngilin evinin yanından axır və Səfa ilə onun ürəyindən keçənləri daimi zümzümə kimi müşayiət edir. Həmin çay – həmin mavi nəğmə povestün bir pak, munis, səmimi obrazıdır ki, Aydınla Səfanı bir-birinə bağlayır, hər ikisinin qulağına eyni melodiyanı pıçıldayır. Povest müharibənin başlanma xəbəri ilə başlanır. Bu xəbəri ilk eşidənlər dəhşətə gəlməyib onu zarafat bilir, təbəssümlə qarşılayırlar; «dava» sözünü bəzisi arla arvad arasındakı narazılıq; bəziləri də qonşu ilə qonşu arasındakı söz-söhbət kimi başa düşür. Bir an sonra aydınlaşır ki, bu daha o davadan deyil. Qəribədir ki, bu xəlif başlanğıc, bu mülayim kədər povestün sonuna qədər davam edir (Yalnız son epizod bu mülayimliyi alt-üst edir, əsər qurtarır).

Müharibə xəttindən çox-çox uzaqlarda yerləşən kənddə bəlkə müharibənin səsi var, ölümü-ıtımı yoxdur. Əsərdə dalğın baxışlar, pərişan əhvalar verilir, hələ öldürücü, göynədicə hüzn görünür. Burada top-tüfəng nərəsindən uzaq bu kənddə hələ qaraqılçiq buğda zəmisinin, turac səsinin, «mavi nəğmə»nin poeziyası duyulur. Bu kənddən müharibəyə gedənlərdən hələ qara xəbər gəlməyib, hələ onlar döyüslərə yol gedirlər, ya da xəbərləri hələ yol gəlir. Bu davalı günlərdə burada hələ təbiət səfalıdır – nə müddətdir başlanan müharibə insanların ürəyinə girmiş, ancaq hələ çöllərin bərəkətinə, təbiətin naz-nemətinə, gül-çiçəyinə nüfuz etməmişdir.

Bu hüzn yeli əsən mühitdə Ə.Kərim işartı, sevinc, sevib-sevilmək duyğuları görür. Bu, düşməne qarşı insanları səfərbər edən, qəzəbli nikbinliyi qidalandıran poeziyadır. Ə.Kərim bu poeziyanı görür – hüzn içərisində, kədər dəryasında mülayim pərdə tapır, lirik mənzərə seçir və Əli Kərimlini bir daha göstərir: povest şeiryyatla doludur. Bu şeiryyat povestün dilində də boldur və aşkarca görünür ki, bu nasir şeirdəki Əli Kərimdir. Bu epik nəsr lövhələrinin üstündən müntəzəm poetik nəfəs əsir.

Poetik nitqin, xüsusilə şeir dilinin üslubi müəyyənləşməsində təşbehin quruluşu və məzmunu mühüm diferensial göstəricidir. Bu.

sənətkarın estetik dünyagörüşü haqqında aydın təsəvvür verir. Nəyi nə ilə müqayisə etmək əslində bədii predmetin cəmiyyətlə, geniş mənada isə bütün təbiətlə dialektik təması və deməli. ədibin də təbiət və cəmiyyəti hansı diaqonal altında görməsini aydınlaşdırır. Bənzəryənlə bənzədilənin münasibəti obyektiv xarakterindən başqa sırf subyektiv cəhətlə də – şəxsi zövq və fərdi intellektual səviyyəsi ilə də bağlıdır.

Ə.Kərimin özünəməxsusluğu məhz xüsusi görmə bucağı tapa bilməsi ilə əlaqədardır. Şairin təşbehlərində də bunu aydın görmək olar.

İstər poeziyada, istərsə bədii nəsrdə Ə.Kərimin öz yeri, mövqeyi olmuş və başqa müəlliflərdən, eləcə də həmyaşid qələm sahiblərindən fərqlənmişdir. Onun dil və üslub xüsusiyyətləri sonra da davam etmiş və rəngarəngliyini müasir ədəbiyyatımızda da saxlaya bilmişdir.

Nigar RƏFİBƏYLİ (1913-1981). Otuzuncu illərin əvvəllərində ədəbiyyata gələn şairin ilk «Şeirələr» kitabı 1934-cü ildə nəşr olunur. Mir Cəlal vaxtilə bu kitabın bədii məziyyətləri haqqında «Ədəbiyyat qəzeti»nə məqalə yazıb şairənin uğurlu gələcəyinə inamını bildirmişdir. O zaman ədib və ədəbiyyatşünas kimi tanınmış Mir Cəlalin bu inamı tezliklə özünü doğrultdu. Nigar Rəfibəyli yeni mədəniyyətimizi qurub yaradan yeni məfkurəli insanları lirik və epik şeirlərində vəsf etdi. Yeni-yeni çap olunan kitabları ilə oxucuların rəğbətini qazandı: «Qoçaq Kərim» (1937), «Kəndli və qurd nağılı» (1938), «Balaca qəhrəman» (1942), «Zəfər nəğməsi» (1943), «Anaların səsi» (1951), «Pərvanə» (1952), «Şeirələr» (1959), «Dənizin səsi gəlir» (1964), «Bir cüt xurma ağacı» (1965), «Günəşin cavabı» (1966.1971), «Günəşdən gənclik istədim» (1974), «Bizə bahar yarasır» (1978)... hamısını qeyd etmədiyimiz bu kitablarında Nigarın lirik şeirləri, poemaları və mənzum nağılları çap olunmuşdur.

Yarım əsrdən artıq bir yaradıcılıq yolu keçmiş N.Rəfibəyli Azərbaycan şeirində özünəməxsus yer tutmuş, xalq şairi adına layiq görülmüşdür.

İnadlı və inamlı axtarışlar Nigarın mövzu və sənətkarlıq üfüqlərini genişləndirdi. İnsana ehtiram və məhəbbət konsepsiyası, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyinə məftunluq, vətənə ülvi bağlılıq, qadın ləyaqətinə hörmət və bu kimi bəşəri düşüncələr Nigar şeirinin ana xəttinə çevrildi. İnsanın mənəvi kamilliyindən söhbət düşəndə Nigar ilk növbədə məhz özünün insanlara borclu olduğundan danışır.

Bir ömrü yüz ömrə calasan belə
İnsanlara borcum qurtarmaz mənim.
Paylardım yurdumun çiçəklərini
Azalaydı borcum kaş bir az mənim.

İnsan şərəfi və ləyaqətini tərənnüm edən şairin bu qəbil şeirlərində ümid, inam, insaf, səxavət, səmimiyyət, ləyaqət, zəhmət və məhəbbət mühüm yer tutur. Aydın, yığcam, konkret detallarla ifadə olunmuş bu şeirlərin emosional təsiri və lirizmi güclüdür.

Böyük Vətən müharibəsi illərində bu lirika yeni bir məzmun və keyfiyyət kəsb etdi. N.Rəfibəyli də başqa qələm dostları kimi qələmini süngüyə çevirdi: «Vətən duyğuları», «Get, sevgilim, uğur olsun», «Qəhrəmanın ölümü», «Sev», «Qızıl əsgər», «Zəfər nəğməsi», «Anaların səsi» və başqa şeirləri ilə yanaşı «Xatirələr» və «Komsomolçu qızlar» poemalarını yazdı. Bu lirik və epik şeirlər mövzu müxtəlifliyi, hiss, fikir və intonasiya zənginliyi ilə geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etdi. Şairin şeirlərində hər şeydən əvvəl vətəne məhəbbət və vətənpərvərlik ləyaqəti güclü idi. Uşaqdan tutmuş qocalaradək vətəni sevmək, onu qorumaq, onu müqəddəs ana, azadlıq diyarı kimi ürəklərdə yaşatmağı arzu edirdi:

Vətəndir dünyada hər şeydən əziz,
Vətəni bir ana tanıyıraq biz.
Bağrında böyüdüb bəsləyir səni,
Azadlıq vətəni bu diyarı sev.

İstər müharibə illərində, istərsə müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərində N.Rəfibəylinin poeziyasında vətənpərvərlik və vətəndaşlıq motivləri güclü olmuşdur. Doğma Azərbaycan torpağına məhəbbət, əmin-amanlıq naminə fədakarlığa çağırış duyğuları onun poeziyasında etiqad və inamla səslənmişdir.

N.Rəfibəylinin yaradıcılığında gəncliyin estetik tərbiyəsi, hərbi-vətənpərvərlik ideyalarının aşılınması, onların ön cəbhədə iştirakı, xüsusilə qızların fədakarlığı xüsusi yer tutur. Nigarın «Vətən qızları» şeiri və «Komsomolçu qızlar» poeması bu baxımdan qiymətli dir. Yüksək vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğusu, qayğıkeşlik və həssaslıq, böyük humanizm kimi zəhmət adamlarına xas keyfiyyətlər «Komsomolçu qızlar» poemasının ideya-bədii məziyyətidir. Şair komsomolçu qızların məktəb həyatından başlayaraq onların bilik kəsb etmələrini, yeni mədəniyyətin bütün sahələrində fəal iştii-

rakını bədii boyalarla izləyir. Poemanın əsas personajları olan qızlar «kişi sənətinə» yiyələnib, əsərin sonunda Leyla – kapitan, Sara isə təyyarəçi olurlar.

Anaya ehtiram, qadına hörmət, qadın azadlığı, qadın ləyaqətini qorumaq Nigarı ilk qələm təcrübələrindən düşündürmüş, o, bu mövzuya yaradıcılığında daha geniş yer vermişdir.

Qadın ləyaqətinə açıq və qabaqcıl nəzərlə baxan Nigar bütün yaradıcılığı boyu bu vacib mövzuya sadıq qalmışdır. O, qadın haqqında köhnə fikirləri kəskin tənqid etməklə yeni münasibətləri təqdir və təbliğ edirdi. Nigar «Vətən qızları» şeirində qızlarımızın ön cəbhədə göstərdikləri rəşadətə qəhrəmanlıq səhifələri həsr etmişdir. Onun poeziyasında qadın və qızlarımız ön cəbhədə də, arxa cəbhədə də, əməyin müxtəlif sahələrində, hətta mətbəxdə belə («Mətbəx şeirləri») öz qadın ləyaqətini şərəflə yerinə yetirən bir vətəndaş kimi ümumiləşdirilir.

Şair bir sıra xarici ölkələri səyahət etmiş, səyahət zamanı silsilə şeirlər yazmışdır. O, səfərlər zamanı da qəlbən vətəndən ayrı yaşamamış, qəlbində vətən məhəbbəti gəzdirmişdir. Hətta şair vətəndən uzaqlarda, vətənsiz adamların taleyinə acımış, bu münasibətlə yazmışdır:

Bir udum vətən suyuna.
Bir ovuc vətən torpağına,
Həsrət olanları düşünürəm.
Vətəndən ayrı düşüb
Qürbətdə qalanları düşünürəm.
Çətindir vətənsiz, elsiz olmaq,
Ağırdır nəğməsiz, dilsiz olmaq.
Doğma, şirin nəğmələrimi
Dəyişmərəm bu dünyanın
dövlətinə, malına.
Dəyişmərəm dost təbəssümünü
dünyanın cah-cəlalına.

N.Rəfibəylinin poeziyasında təbiət aləmi daha zəngin boyalarla təsvir olunmuşdur. Erkən günəşin üfüqdən bərq vuran qızılı şəfəqləri, bu şəfəqlərin meşələrin yarpaqları arasında cilvələnməsi şairin poeziyasına yeni-yeni çalarlar gətirir. Şübhəsiz, bu gözəllik qoynunda insan daha əzəmətli və ecazkar görünür. «Təbiətin şah əsəri olan insan» bu cansız gözəlliyə can verir. Güneylərdə quşların cəh-

cəhi də, dağlarda şəlalənin şırıltısı da çoban tütəyinə qarışdıqda daha təntənəli səslənir: «Xaçbulaqda», «Günəşin cavabı», «Daşkəsən», «Bahar nəğməsi», «Bahar gəlir», «Bir cüt xurma ağacı», «Şadlıq nəğməsi» və bu qəbil şeirlərində təbiətlə insan duyğuları vəhdətə alınır, biri digərini tamamlayır.

Nigarın müxtəlif mövzularda yazdığı təbiət şeirləri və musiqi bəstələnmiş onlarla nəğmələri müasirlərimizin mənəvi zənginliyinə, estetik kamilliyinə xidmət edir. N.Rəfibəylinin poeziyası müxtəlif yaşlı uşaqların və gənclərin bədii-estetik tərbiyəsinə yönəldilmişdir. Ana-şair-tərbiyəçi... bir-birini tamamlayan bu üç şərəfli ad Nigar poeziyasının ruhudur. O, hansı mövzuda yazırsa-yazsın, ana ləyaqəti, şair duyğuları və əxlaqi-etik məziyyətlər sözün canına hopur. Şairin yalnız bahara həsr etdiyi nəğmələri xatırlasaq buradakı poetik hisslər, bədii duyğular təbiətin əlvan boyalarını xatırladır:

Mən nəğmələr qoşdum sənın adına,
Xoş bir nəfəs kimi çatdım dadına,
Bir həzin axşamda düşsəm yadına
Bil ki, məhəbbətim, eşqim sənindir.
Bahar nə nazəndə, nə nazəndədir.

Həyatın daima qaynar, gür, nəğməli, səslü-küylü olmasını arzulayan şair təbiətin qoynunu da belə təntənəli görmək istəyir. Şairə görə meşəni canlandıran onun sakinləridir, bu sakinlər olmasa meşələr cansızdır görünər. Meşəni zənginləşdirən və canlandıran heyvanlar və quşlar aləmidir. «Meşə quşları», «Durna», «Quş səsləri», «Bülbül», «Məstanın balaları», «Qara tülkü və qu balaları» və b. şairin bu məramının məhsuludur.

N.Rəfibəylinin yaradıcılığına xas müasirlik duyğusu, hadisələrə saf və təmiz mövqedən yanaşmaq və mənalandırmaq bacarığı onun poetik məziyyətlərindəndir.

Nigar həm də xalqın bədii söz sənətinə yaxşı bələd olan, ondan yerli-yerində istifadə etməyi bacaran sənətkardır. O, xalq əfsanə, rəvayət və nağıllarına yaradıcı yanaşmış, onlara müasir don geydirmiş, məhz buna görə də həmin əsərlər cazibədarlığı, emosionallığı və bədii keyfiyyətinə görə günün tələbi səviyyəsinə qalxa bilmişdir.

N.Rəfibəylinin yaradıcılığında tərcümə mühüm yer tutur. O, təkcə keçmiş sovet xalqları ədəbiyyatından deyil, eyni zamanda xarici ölkələr ədəbiyyatından da oxucuların könlünü oxşayan maraqlı əsərlər tərcümə etmişdir. N.Rəfibəyli «Gözəllik həsrəti» məqaləsində

yazır: «Mən Çexov dramaturgiyasını Azərbaycan oxucularına çatdırmaq üçün böyük həvəslə və məmnuniyyətlə işləmişəm. Çexovun incə, gözəl dili o qədər ecazkar idi ki, o bir musiqi kimi səslənir... Belə bir dili olduğu kimi saxlamaq çox çətin, eyni zamanda çox nəcib bir işdir.

Mirvarid DİLBAZİ (1912-2001). XX yüzillik Azərbaycan şeirinin görkəmli yaradıcılarından biri – xalq şairi Mirvarid Dilbazi 70 ildən artıq yaradıcılıq yolu keçmiş, lırıkamızın rəngarəng və kamil nümunələrini yaratmışdır.

M.Dilbazi 1920-ci illərin ikinci yarısında ədəbi fəaliyyətə başlamış, ilk şeirini («Qurtuluş» - 8 Mart qadınlar bayramı münasibətilə) 1927-ci ildə yazmış, «Bizim səsimiz» (1934) ilk şeirlər kitabını çap etdirmişdi. «İlk bahar» (1937) və «Bahardan məktub» (1940) kitablarından sonra, xüsusilə Böyük Vətən müharibəsi illərində M.Dilbazi daha səmərəli və məhsuldar işləmişdir. Bu illərdə onun «Mahnılar», «Uşaqlar üçün döyüş mahnıları», «Neft» (1941), «Kamal», «Vətən eşqi», «Ağarzayev», «Qoçaq ataların qoçaq övladları» (1942), «Xatirələr» (1945), «Sənətkarın xəyalı» (1948) və b. kitabları çapdan çıxmışdır. Müxtəlif yaşlı uşaqlar və böyüklər üçün yazılmış bu kitabların əsas mövzusu Böyük Vətən müharibəsindən alınmışdır.

Müharibədən sonrakı illərdə M.Dilbazinin də barıt qoxulu şeirləri və nəğmələri tədricən dəyişib torpaq ətirli əmək nəğmələrinə çevrildi.

Bu illərdə çapdan çıxmış kitabları «Mənim hədiyyəm» (1948), «Qardaşlar» (1952), «Seçilmiş şeirlər» (1957), «Şeirlər, nağıllar, kiçik pyeslər» (1959), «Şeirlər» (1962), «Əlcəzairli qız», «Xatirələr olan yerdə» (1964), «Həyat lövhələri» (1967), «Seçilmiş əsərləri» 2 cilddə (1967-68) və uşaqlara məxsus şeir kitabları səmərəli axtarışların yeni mərhələsi oldu.

M.Dilbazi artıq çoxdandır ki, sənətin çətin yollarında şeirin kamil ustadı kimi irəliləyir. Onun şeirləri yalnız mövzu zənginliyi ilə deyil, həmçinin forma muxtəlifliyi və fikrin bədii ifadəsi baxımından da yetkin sənət nümunəsi səviyyəsinə qalxmış, şeir xəzinəmizi zənginləşdirmişdir.

M.Dilbazinin 70-80-ci illərdə «Bənövşələr üşüyəndə» (1970), «Ana qanadı» (1972), «Dağ çiçəyi» (1977), «Yasəmən fəslü», «Seçilmiş şeirlər» (1979) şeir kitabları və nəhayət, 3 cildə «Seçilmiş əsərləri» (1982-84) çap olunmuş, ona Azərbaycanın Xalq Şairi fəxri

adını qazandırmışdır.

Şairin üç cildlik «Seçilmiş əsərləri»nə ön söz yazmış B.Nəbiyev bu poeziyanın leytmotivini və bədi dəyərini yüksək qiymətləndirmişdir:

«İlk qələm təcrübələrini çap etdirəndən bu günədək şairinin əsas yaradıcılıq fəaliyyəti xalqla, onun həyatında baş verən böyük inqilabi dəyişikliklərlə bağlı olmuş, şəhərdə və kənddə yeni quruculuq yollarında müvəffəqiyyətlə irəliləyən zəhmət adamlarının odlu nəfəsindən hərarət almışdır.

Mirvarid Dilbazi şeirinin mövzu və mündəricəsi rəngarəngdir. Cəmiyyətdəki quruculuq illərinin pafosu, yeni həyat və mədəniyyət quran xalqların həyatı, məişəti, fərdi cızıqları, böyük vətənimizin əsrarəngiz təbiətinə məftunluq, ümumi inkişafımızın ahəngini pozan müftəxorların ifşası, xalq şeiri ənənələrindən gələn gözəlləmələr və nəğmələr, nəhayət, yeni nəslin bədi-estetik tərbiyəsinə yönəldilən lirik və epik şeirlər...

M.Dilbazının «Bizim səsımız» (1934) ilk şeirlər kitabından üzü bəri sonuncu üç cildliyinə daxil edilmiş şeirlərinə qədər böyük yaradıcılıq yolunda öz dəsti-xəttinə sadıq qalmış, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, M.Müşfiq, M.Rahim, O.Sarıvəlli, N.Rəfibəyli kimi söz ustaları ilə bir cərgədə yeni mündəricəli şeirimizin rəngarəng nümunələrini yaratmışdır.

«Bizim səsımız» kitabına daxil olan şeirlərin hamısı 30-cu illərin ictimai-ədəbi mühiti ilə nəfəs alan siyasi xarakterli şeirlərdir. Bu şeirlərdə bədi ümumiləşmə zəif olsa da, şairin dövrün ictimai-siyasi iqlımına münasibəti və qəti mövqeyi aydın duyulur.

Sosializm quruculuğunun ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində, müharibə və sonrakı dinc quruculuq illərində də M.Dilbazi özünə-məxsus fərdi yaradıcılıq boyaları ilə xalqımızın həyat tərzini, mədəni yüksəlişin ayrı-ayrı sahələrini vəsf edir, sənətin leytmotivinə çevirirdi

M.Dilbazi təbiətə məftun şairdir. Onun şeirlərində Azərbaycan bütün gözəlliyi ilə canlandırılır. O, təbiətə göz açanda Göyəzəni, Avey dağı, Soyuqbulaq yaylasını, Dilican dərəsini görmüş, uşaqlıq illərini yaşadığı Musaköyün enişli-yoxuşlu dolama çığırlarını, Ağstafaçayın füsunkar sahillərini qarış-qarış gəzmişdi. Uşaqlıqdan məftun olduğu bu yerlər onun lirik poeziyasına bir zəriflik və romantik vüsət gətirmişdi. Bu romantik vüsət şairin kamala çatdığı illərdə gah gənclik xatirələri kimi, gah da şair duyğularının tərcü-

mani kimi bədii don geymişdir.

Necə doğru söyləmişlər: doğma vətənin
Başqa dildə söhbət edir küləkləri də,
Ayrı təhər ətir saçır çiçəkləri də.

M.Dilbazinin təbiət nəğmələri Musaköydən ayaq açsa da Azərbaycanı qarış-qarış gözdü, Bakımı, Xəzər sahillərini dolaşdı, müxtəlif ölkələrin geniş üfüqlərinə çıxdı, yeni-yeni çalarlar, yeni-yeni mənalar kəsb etdi.

Dünya imperializmi əleyhinə mübarizə aparan azadlıq cəbhəsi və bu cəbhənin önündə gedən fədailər Dilbazi şeirində böyük məhəbbətlə vəsf olunur. Böyük türk şairi Nazim Hikmət, görkəmli ispan şairi və dramaturqu Lorca, yunan vətənpərvəri Beloyannis, İrəninqılqabçısı oğlu X.Ruzbeh, Çili şairi P.Neruda, alman faşizminə qarşı mübarizədə qəhrəmanlıqla həlak olmuş M.Hüseynzadə, Musa Cəlil və b. Mirvari sənətində əbədiləşən xalq qəhrəmanlarıdır.

M.Dilbazi əsrimizin bu mərd və yenilməz insanlarını vəsf edərkən imperialistlərin mənfur siyasətini də lənətləyir. Beləliklə də üz-üzə dayanan iki sistem – iki dünyagörüşü şairin sənət dünyasında qarşılaşdırılır, birində – kapitalizm dünyasının soyğunçu təbiəti ifşa, digərində – zəhmətkeşlərin arzular təsdiq və tərənnüm olunur. Dilbazi yeni cəmiyyətin əsl zəhmət adamlarının: yeni ailə quran gəncliyin təmiz hiss və duyğularını, əməl və arzularını lirik şeirin təsvir obyektinə çevirir.

M.Dilbazi lirik şair olsa belə, işıqlı həyatımıza kölgə salan, cəmiyyətimizin ahəngdarlığını pozan tipləri şeirin kəskin dili ilə qamçılıyır. Onun «Müftəxor», «Dəmir qonşum», «Ona «mələk» dedilər», «İtin də tənbelindən», «Bu da bir «hünərdir», «İki yoldaş», «Söhbət», «Xanım», «Yaltaq» və b. şeirləri bu qəbildəndir.

Yaradıcılığının ilk illərindən M.Dilbazi süjetli şeirə meyl göstərmiş, lirik duyğularını həyatdan alınan epik süjetlərlə tamamlamışdır. Şairin yaradıcılığının sonrakı mərhələlərində epik şeirə və geniş süjetli poema janrına maraq daha da güclənmiş, «Ayişənin anası», «Xatirələr» (1935), «Kamal», «Ağarzayev» (1942), «Aliyə», «Məhsəti» (1940-45), «Əlcəzairli qız» (1962), «Doğma yurdun yollarında» (1964), «Ağır günlər dəftərindən yeni səhifələr» (1966) və s. epik əsərlər yaratmışdır.

Şairin «Məhsəti» və «Əlcəzairli qız» poemaları süjetinin genişliyi, məzmun və mündəricəsinin zənginliyi baxımından seçilən əsər-

lərdir.

«Məhsəti» poeması məşhur rübai ustası Məhsəti Gəncəvinin həyatından, ədəbi və ictimai fəaliyyətindən bəhs edir. M.Dilbazi Məhsətinin yaşadığı ictimai və ədəbi mühiti mükəmməl öyrənmiş, böyük rübai ustasının əməl və arzularını bədii boyalarla canlandırmağa çalışmışdır

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Şərqdə genişlənən azadlıq hərəkatı, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Bu illərin siyasi mənzərəsini mükəmməl öyrənən və diqqətlə izləyən şair M.Dilbazi Əlcəzair hadisələrinin mərkəzində dayanan Cəmiləni və onunla bağlı azadlıq hərəkatını «Əlcəzairli qız» poeması üçün mövzu seçmişdir. Əsər real faktlar əsasında yazılmışdır.

Şair Cəmilənin yüksək vətənpərvərlik hissini və möhkəm iradəsini onun yaşadığı təbii mühitlə əsaslandırır. Belə ki, anası ona vətən mahnılarını öyrədir, atası yoxsul obaları gəzdirib, tarlalarda qəddini əyən qızları göstərir. O öz şanlı əcdadını, ulu köklərini tanıyır, ölkəsini talan edənlərə nifrət ruhunda tərbiyə alır:

Yaşardı qəzəbdən qara gözləri,
Əlvən xalıları, nadir xəzləri,
Zeytunu, pambığı, sarı buğdası,
Şəkərli üzümü, dadlı xurması
Talanıb dolanda yad gəmilərə,
Sevmədi yadları, o, buna görə.

Şüurlu olaraq mübarizənin önündə duran Cəmilə müstəmləkəçilərin anbarlarını, ştablarını, evlərini yandırır, təşkilatın ayrı-ayrı üzvləri arasında əlaqə yaradır, məqamı gəldikcə düşməni ağır tələfata uğradır.

Cəmiləni izləyən polis onu ağır yaralayıb huşsuz ələ keçirdikdə Cəmilə bütün iradəsini toplayıb işgəncələrə dözür, ancaq təşkilatın sirlərini demir. Cəmilənin rəfiqələri də bu ruhda tərbiyə almışlar. Onlar işgəncələrə mətanətlə dözür, yoldaşlarını ələ vermirlər. Bu mətanəti qırmaq məqsədilə fransız zabıtləri müxtəlif cəza tədbirlərinə əl atsalar da öz məqsədlərinə nail ola bilmirlər. Cəmilə də, onun xalqı da mübarizədə qalib gəlir, müstəmləkəçiləri torpaqlarından qovurlar.

M.Dilbazi yaradıcılığının ilk illərindən gənc nəslin estetik tərbiyəsinə qayğı ilə yanaşmış, onların kamilləşməsinə xidmət edən uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaratmışdır. Şairin uşaq şeir-

lərinin mövzu dairəsi geniş və rəngarəngdir. Təbiət gözəllikləri, ilin fəsiləri, quşlar və heyvanlar aləmi, vətən sevgisi, təhsil və tərbiyə, dostluq və yoldaşlıq, valideyn və övlad məhəbbəti, böyüklərə hörmət, əməyə həvəs. hərbi vətənpərvərlik və bu kimi vəcib məsələlər uşaq şeirlərinin başlıca mündəricəsidir.

Dilbazi balacalar üçün yazdığı təbiət şeirlərində sanki kiçik qəhrəmanını təbiətin sehrkar qoynuna səyahətə çıxarır. Onun göz-ləri qarşısında geniş üfüqlər canlanır.

Bu əsrarəngiz gözəlliyə məftun olan uşaq ucsuz-bucaqsız və-tən torpağının bütün gözəlliklərinə heyrandır. Budur, balaca səyyah «Açıl, bənövşə» şeirində baharın nazlı, munis gözəlini – bənövşəni oyadır.

M.Dilbazinin şeirlərində Vətən məhəbbəti, ana topağa bağ-lılıq, qabarlı əllərin şöhrəti başlıca yer tutur. «Ölkəm», «Bizimdir», «Bakının işıqları», «Xəzər üstə şəhərim var», «Abşeyrona gələn su-lar», «Ulduzları fəth edən qız», «Həcər xalça toxuyur», «Babanın nəğməsi», «Ata və oğul» və b. bu qəbildəndir.

Ana-övlad məhəbbəti M.Dilbazi poeziyasının ana xəttidir. Ana məhəbbəti heç nə ilə əvəz olunmayan. tükənməz bir xəzinədir. Onun hər nəvazişində bir şirinlik vardır. Dilbazinin ana nəğmə-lərində həqiqətən də ana qəlbinin hərarəti duyulur. «Körpələr», «Mə-nim ana ürəyimdir» və b. şeirləri ana məhəbbətinin bədii ifadəsidir. Övlad böyütmək ana üçün şərəfli olduğu qədər də çətin və əzablıdır. Bu əzablar isə ana məhəbbətinin intəhasız ülvyyəyətindən doğur. «Di-larə və Gülarə», «Vidən» və başqa şeirlərində M.Dilbazi dostluq, yoldaşlıq, düzlük, doğruluq kimi tərbiyəvi məsələləri təqdir edir. Onun məktəb, təlim və tərbiyə mövzusunda yazdığı bir sıra şeirlər balaları elmə, məktəbə çağırır. Biliklərə yiyələnməyə həvəsləndirir, uşaqlarda səy və bacarıq, sadəlik və təvazökarlıq tərbiyə edir, onları məktəbə səsləyir. Bu qəbil şeirlər bədii əsər olsa da, burada pedaqo-gika elminin təlim-tərbiyə ölçüləri də gözlənilir.

M.Dilbazi «Reyhan» poemasında məktəblilərin əmək, təhsil həyatını, onların vətənə və xalqa sonsuz məhəbbət və sədaqətini, əməyə dərin rəğbətini məharətlə ümumiləşdirə bilmişdir. Poemada müəllif həqiqi həyat səhnələri. ibrətli hadisələr, canlı insan surətləri yaratmağa çalışmışdır.

Odlu müharibə illərini yada salan «Qardaşlar» poemasında şairənin rəğbətlə qələmə aldığı qardaşlar atalarının qəhrəmanlığın-dan ruhlanaraq müasir dövrdə onların yolunu ləyaqətlə davam etdi-

rirlər.

M.Dilbazinin «Gözəl ana», «Cavan qız və qoca qarının hekayəsi». «Nənənin dərsi» hekayələri. «Muğanda bahar», «Göyçək Fatma» və başqa pyesləri də balalarımızın ideya-estetik tərbiyəsinə həsr olunmuşdur.

Mədinə GÜLGÜN (1926-1991). Güneydə gedən milli-azadlıq hərəkatı dalğalarında yetişib yaradıcılığa başlayan sənətkarlardan biri də Mədinə Gülgündür.

1926-cı ildə Bakıda fəhlə ailəsində anadan olan Mədinə Gülgün uşaq yaşlarından ədəbiyyata həvəsi olmuş, əlinə keçən əsərləri, xüsusən Aşıq Ələsgəri, klassiklərdən böyük demokrat şair M.Ə.Sabiri və Natəvanı sevərək mütaliə etmişdir. O. məktəb səhnəsində göstərilən kiçik tamaşalarda iştirak edir, bəzən də bu tamaşalara özünün yazdığı kiçik parçalarını da əlavə edirdi.

Otuz yeddinci illər amansızlığı, insanlara, ailələrə gətirdiyi fəlakətlərlə xarakterizə olunur. Bu fəlakət onların da ailəsindən yan keçmədi. Əslən Azərbaycanın cənubundan olan Gülgünün atası ya sovet vətəndaşlığını qəbul etməli, ya da Güney Azərbaycana köçməli idi. Onlar ikinci yolu seçdilər.

Təbrizə köçdükdən sonra 1937-ci ildən 1944-cü ilə qədər M.Gülgünün valideynləri ailəni maddi ehtiyacdən qurtarmaq məqsədilə Azərbaycanın bir çox şəhərlərini gəzməli olurlar. Azərbaycanı qarış-qarış gəzmək, xalqı yaxından tanımaq, onun çəkdiyi əzab və əziyyətləri gözlərilə görmək Mədinəni xalqa daha yaxın edir. hər addımda rastlaşdığı acınacaqlı vəziyyət, insanların milli və mənəvi hüquqlarının pozulması gənc qızın qəlbində rejimə qarşı nifrət hissi oyadır. Şübhəsiz ki, bu nifrətin aşılmasında S.Gülgünün atasının da böyük təsiri olmuşdu. Demokratik görüşlü bir şəxs olan atası Nurulla İranda yaşadığı müddətdə həmişə nəzarət altında olmuş, çox vaxt təqib edilmişdi.

1939-cu ildə siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Mədinənin atası həbs edilir. Yeddi uşaqdan ibarət böyük ailəni dolandırmaq gənc qızın öhdəsinə düşür. Bu məqsədlə Mədinə karxanada fəhləlik etməyə başlayır. müxtəlif insanlarla tanışlıq, onların həyatdan, dövlətdən narazılığı, digər tərəfdən də söhbətlər onun dünya görüşünün formalaşmasında həlledici rol oynayır. Haqsızlığa və feodal quruluşuna qarşı gənc qızda nifrət oyanır. O, həyatı dərk etməyə başladığı andan Azərbaycan xalqının milli hüquqlarının pozulduğunun əyani şahidi olur. İctimai-siyasi proseslərin axarına

düşən gənc qız öz yolunu müəyyənləşdirir. Onu da dərk edir ki, mübarizə aparmaq üçün kifayət qədər savadlı və bilikli olmaq lazımdır. Odur ki, qısa müddətdə ərəb qrafikasını və fars dilini öyrənir. Məqsədi isə Füzuli, S.Təbrizi, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir və Möcüz kimi doğma Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmaq idi.

1941-ci ildən Hizbi-Tudənin Azərbaycan təşkilatının və Ziddifaşist cəmiyyətinin Təbrizdə fəaliyyətə başlaması xalqın mübarizəsini daha da qüvvətləndirir. Gənc qız Mədinə də bu təşkilatların fəal üzvlərindən biri kimi mübarizəyə qoşulur.

Mədinə çox erkən yaşlarından insanların çəkdikləri məhrumiyyətlərin əyani şahidi olur. Xalqını oyatmaq, özünün ürək sözlərini onlara çatdırmaq üçün yollar axtarır, el-obanın kədərini əks etdirən yanıqlı bayatıları əzbərləyir, nəhayət, özü də şeirlər yazmağa başlayır, üsyankarlıqla dolu olan səsini xalqının səsinə qatır. Təbii ki, bütün Güney Azərbaycan gəncləri kimi şeirləri heç yerdə nəşr edilmir. İctimai-siyasi həyatda baş verən bir sıra dəyişikliklər, demokratiyanın şərtləri gənc şairəyə qol-qanad verir. Bu vaxtdan başlayaraq şeirlərini Gülgün təxəllüsü ilə yazmağa başlayır. On yeddi yaşından Mədinə «Azərbaycan», «Demokrat», «Günəş», «Vətən yolunda», «Xavər-no» və bir sıra mütərəqqi qəzet və dərgilərlə əməkdaşlıq edir.

1944-cü ildə Firidun İbrahiminin redaktor olduğu «Xavər-no» (Yeni Şərq) qəzetində Gülgünün «Biz kimik» şeiri dərc edilir.

Biz Arazın o tayına gözü yaşlı baxanlarıq,

Biz üsyanlar dalğasında Araz kimi axanlarıq.

Yad əllərdə əsir qalan. Azərbaycan torpağını

Biz qurtarıb qaldırmışığı Səttar xanın bayrağını.

Mürtəce qüvvələr qəlbi azadlıq eşqilə çırpınan qızın dilini susdurmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atırlar. Seyid Ziyaəddinin Tehranda çıxan «Hur» qəzeti gənc şairənin «Biz kimik» şeirindən sonra ona hücumu keçir. Qəzet baş məqalənin müəyyən hissəsini Mədinəyə həsr edərək onu «vətəni satan şairə» adlandırır. Lakin bu hücumlar həvəslə yaradıcılığa başlayan gənc vətənpərvəri qorxutmadı. Bu hücumlardan o nəinki qorxmadı. əksinə, daha böyük həvəslə yazmağa başladı. Təbrizdə çıxan «Vətən yolunda» qəzetində tez-tez onun inqilab, mübarizə, çağırış ruhlu şeirləri çap olundu.

Ölkədə demokratik hərəkat genişləndiyi zaman o, 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin sıralarına daxil olur və həmin il-

dən də Təbrizdə nəşr olunan «Azərbaycan» qəzeti redaksiyasında işləməyə başlayır. Şeirlər yazmaqla bərabər, həm də Şimali Azərbaycan ədəbiyyatının yorulmaz təbliğatçısı kimi tanınır.

Xalqın azadlıq uğrunda apardığı mübarizədə fəal iştirak edən gənc şairə Təbrizdə çağırılan tarixi milli konqresə nümayəndə seçilir. Həmin konqresdə Təbriz qadınları adından çıxış edir, şeirlərini oxuyur və alqışlanır.

Milli hökumət qurulan günlərdə o, dilində alovlu şeirlər, kəndləri və şəhərləri dolaşır, yeni hökumətin siyasətini onlara izah edirdi. «Mədinə çörək deyən körpələrin acı hiçqırıqlarını, uşaq könlündə yaşatdığı günləri xatırladıqca, bu günlər ona yuxuda qovuşduğu bir səadət kimi gəlirdi. O, bu səadəti itirməmək üçün ondan dördəlli yapışır, işləyir, mübarizə aparır və bərkiyirdi.»

«Vətən yolunda» qəzetinin 3 yanvar 1945-ci il tarixli nömrəsində belə bir elan var idi. «Vətən yolu» qəzetinin nəzdində «Şairlər məclisi» təşkil olunmuşdur. Həmin elandan sonra şairlər məclisinə Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərindən 100-ə yaxın şair və yazıçı toplanmışdı. Yazarlar yaranmış bu ədəbi məclisdə yazdıqları yeni əsərləri oxuyur və müzakirə edirdilər. «Şairlər məclisi» buraya toplanan şair və yazıçıların əsərlərindən ibarət almanax buraxmışdı. Həmin almanaxda 100-ə yaxın şair və yazıçının qısa tərcümeyi-halı və bir neçə şeiri çap edilmişdi. Həmin almanaxda Mədinə Gülgün haqqında belə yazılmışdı.

«Təbrizdə «Vətən yolunda» qəzetində iştirak etməklə, mətbuat aləminə qədəm qoymuş bu cavan azərbaycanlı qızı eyni zamanda, ictimai işlərdə də çalışmaq və fəaliyyət göstərməkdən geri qalmamışdır».

Milli hökumət dövründə Təbriz teatrına bir neçə qızın cəlb edilməsi həmin teatrın böyük müvəffəqiyyəti sayılmalıdır. Sara Heydərzadə, Nəcibə Cəfəri və başqalarını göstərmək olar. Onlar acı təhqirlərə, hədələrə baxmayaraq, vətənin, xalqın taleyini hər şeydən əziz tutaraq, məzlum qadınların gözlərindən qəflət pərdəsini açmaq naminə hər cür çətinliyə, hər cür təqiblərə dözən fədakar qızlar idi. Onlar özləri ilə Təbriz səhnəsinə inqilabi ruh və yenilik gətirmişdilər. Gənc aktrisa Leyla xanım Sevil rolunu, Mədinə Ələkbərzadə isə Gülüş rolunu müvəffəqiyyətlə ifa etmişdilər. Bir vaxtlar məzlum Sevilin hüquqlarını müdafiə edən Gülüş – Mədinə xanım az sonra Güney Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinə qoşulur, xalqın arzu və istəyini onun mübarizə əzmini ifadə edirdi.

Demokratik Milli Hökumət qurulduqdan sonra Mədinənin ədəbi və ictimai fəaliyyətində böyük bir inkişaf başlanır. O, siyasi məzmunlu və istiqlali tərənnüm edən şeirlərini bu dövrdə yazır. Azərbaycan Milli Hökumətinin qərarına əsasən, ana dilində məktəblərin açılması və yeni dərsliklərin hazırlanması ilə əlaqədar olaraq Gülgünün tərcümeyi-halı ilə birlikdə «Sənə gülmək yaraşır». «Açıldı səhər». «Təbriz», Səttar xana heykəl qoyulması münasibətilə yazılmış «Səadət bayrağı» şeirləri VI sınıfın dərsliyinə salınır.

1946-cı ildə inqilabi hərəkətdə iştirakına görə şairə «21 Azər medalı» ilə təltif olunur. Lakin xalqın çətinliklərlə əldə etdiyi səadət uzun sürmədi. Yerli irtica və xarici imperalizmə arxalanan şah qoşunlarının amansız hücumu nəticəsində demokratik qüvvələr müvəqqəti geri çəkilməyə məcbur oldu. Bir çox şair və yazıçılar qaragüruhçular və qara irtica tərəfindən öldürüldü, bir qismi məhkəməsiz dara çəkildi, bir çoxu da Şimali Azərbaycana pənah gətirdi.

Mədinə də bir çoxları kimi 1946-cı ildə Bakıya gəlir. 1947-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəzdində təşkil olunmuş xüsusi kursa qəbul olunur. Orta təhsil haqqında kamal attestatı aldıqdan sonra 1948-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinə daxil olur. 1952-ci ildə həmin fakültəni bitirən şairənin tələbəlik illəri başa çatır.

50-ci illərdən başlayaraq, gənc şairənin əsərləri Azərbaycanda vaxtaşırı çap edilir. keçmiş SSRİ məkanında yaşayan xalqların dillərinə tərcümə olunur, eyni zamanda şairə xarici ölkələrdə İraqda, İranda və bir sıra Şərqi ölkələrində də tanınmağa başlayır. Əsrimizin II yarısından başlayaraq Mədinə Gülgün Azərbaycan şeirinin qabaqcıl nümayəndələrindən biri kimi ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir.

Şairə 1991-ci il fevralın 17-də Bakıda vəfat etmişdir.

Milli-azadlıq hərəkətinin geniş vüsət aldığı və İkinci Dünya müharibəsi dövründə ədəbiyyata gələn Mədinə Gülgünün ilk şeirlərində nəzərə çarpan cəhət bu şeirlərin xalqın həyatı və mübarizəsi ilə bağlı olması idi.

Alman işğalçılarına qarşı mübarizə, faşizmin məğlubiyyəti azadlıq və demokratiya uğrunda mücadiləyə qalxan bütün millətləri və insanları sevindirdiyi kimi cənubi həmvətənlərimizi də yeni mübarizəyə ruhlandırır.

Güney Azərbaycanda istiqlalın qələbəsi şairləri ruhlandırılmış, onlara yeni mövzular vermişdi. M.Gülgün də inqilab alovları içəri-

sində boy atmış, həyatı və fəaliyyəti inqilabi hərəkətlə bağlı olan bir şair kimi şübhəsiz, qazanılmış istıqlalı tərənnüm edirdi.

Bir əlində silah, bir əlində qələm vətənin azadlığı uğrunda sən-gərlərdə vuruşan gənc qız xalqının xoş gününü gördükcə sevinir, bu səadətə qoşularaq deyirdi.

Budur, arzularım gül açır yenə,
Mən seyrə daldıqca bu şən diyarı.
Deyirəm xalqımdır bəxş edən mənə,
Bu azad günləri, bu ilk baharı.

Bu tarixi hadisədən sonra Cənubi Azərbaycanda bir çox sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı üçün də geniş imkan yaranır. Verilmiş bu imkanlardan biri «Vətən yolunda» qəzetinin yanında təşkil edilmiş «Şairlər məclisi»nin yaranması idi. Bu məclis poeziyanın inkişafına istıqamət verir, ətrafına təcürbəli yazıçılar və şairlərlə bərabər, gənc qüvvələri də toplayırdı. Ə.Sadıq həmin məclisin fəaliyyətindən danışarkən yazırdı: «Vətən yolunda» qəzeti yanında təşkil olunmuş «Şairlər məclisi»nin sıraları bir neçə aydan bəri şairə bir qızın gəlişi ilə zənginləşmişdir. Bu şairə qız gənc məktəbli Mədinə Ələkbərzadədir. Təbrizin cavan və yaşlı şairlərinin çoxunu öz ətrafında toplayan və bütün üzvləri kişilərdən ibarət olan «Şairlər məclisi»nə bu qızın gəlişi böyük bir hadisə olmuşdur. Mədinə ədəbiyyata qədəm qoyduğu yarım il müddətində bir yazıçı kimi tanınmaqdan daha çox, siyasi və ictimai bir xadim kimi tanınmağa başlamış, dostlarının məhəbbətini, düşmənlərinin qəzəbini qazanmışdır».

1946-cı ildə Təbriz şəhərində Səttarxanın heykəli qoyulması münasibətilə bu tarixi hadisəyə ilk şeir deyənlərdən biri də Mədinə Gülgün idi. Onun ilk şeirləri bir növ şairənin bədii tərcümeyi-halı kimi səslənirdi. Bəzi şeirlərini istisna etməklə, bu cəhət onun ilk şeirlərində daha çox hiss olunur. Vətənin ağır günlərini ürək ağrısı ilə təsvir edən şairə bir qədər sonra Təbrizin xoş günlərini gördükdə, onun mısraları sevinc və təntənə ilə qaynayıb qarışır.

Lakin Təbrizdə milli hökumətin dağıdılması, xalqın ən mübariz oğul və qızlarına dıvan tutulması bir çox şairlər kimi M.Gülgünə də təsir etdi. Onun bir sıra şeirlərində Tehran zülmkarlarının qəddar tədbirləri lənətlə pislənir. Bununla belə xalqın muvəqqəti məğlubiyyəti şairəni ruhdan salmır, bilir ki, xalqının əbədi azadlıq günü gec-tez gəlib çıxacaq.

Qələbəyə, azadlığa inam Milli hökumətin məğlubiyyətindən sonra da şairənin yaradıcılığında əsas yer tutur:

Ürəyim bağlıdır əzəldən sənə,
Mən sənin uğrunda gərmişəm sinə.
And olsun anamın layla səsinə,
Alaram intiqam düşməndən bir gün.

Şimali Azərbaycana mühacirət etməsi onun yaradıcılığında tamamilə yeni bir dövr açır. Şairə Arazın o tayının ağır dərdlərini, iğid oğulların günahsız axıdılan qanlarını, ana və bacıların fəryadını şeir və poemalara gətirir. Aydın məsələdir, Şimali Azərbaycanda hökm sürən kommunist ideologiyası şairə təsirsiz qalmadı. Lakin o nədən yazırsa yazsın, Cənubi Azərbaycan, onun istiqlal savaşı Milli hökumətin süqutu, xalqın oğul və qızlarına qarşı edilən amansızlıq bir an onu tərk etmir. «Təbrizin baharı»ndan sonra onun «Savalanın ətlərində» (1950), «Yadigar üzük» (1953), «Pərvanə» (1955), «Təbriz qızı» (1956), «Günlər və xatirələr» (1960), «Şairin kitabxanası» (1962), «Firidon» (1963), «Dənizin sahili var» (1965), «Çinar olaydı» (1968), «Xatirələrimin nəğməsi» (1969), «Kəpənəkli, çiçəkli misralar» (1971), «Dünyamızın sabahı» (1974), «Arzu da bir ömürdür» (1976) və adını çəkmədiyimiz digər əsərləri çapdan çıxır.

1953-cü ildə nəşr olunan «Yadigar üzük» kitabı Mədinə xanımın yaradıcılıq imkanlarının genişliyini bir daha sübut etdi. Kitabda toplanmış əsərlərin böyük bir qismi yenə də Cənubi Azərbaycanda xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizəyə həsr edilmişdi. «Yadigar üzük» poemasında təsvir edilən gəncələr də babaları Səttar xanın yolu ilə gedir, vətənin taleyini düşünür, mübarizəyə qoşulur, dar ayaqda da geri çəkilmirlər, vətən, xalq yolunda ölməyi ən böyük səadət hesab edirlər.

Mədinə Gülgünün sonrakı kitabları mövzu genişliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Şairə cənubi Azərbaycanda yaşayan ana və bacılarının, qardaşlarının dərdi ilə yanaşı, dünyanın başqa məhkum xalqlarının taleyi ilə də maraqlanır. Şairə Bakını, Azərbaycanı, onun insanlarını tərənnüm edir, dünyanın taleyini düşünür, azınlaların, təhqir olunub zindana salınanların dərdinə şərik olur, xoş dövrən sürən xalqların sevincinə sevinir. lakin yenə də təbii olaraq fikri Təbrizə uçar.

Qulağında layla səsin,
özün uzaq.

Daxmanızda nə şam yanar,
nə də ocaq.
Çətin olur vətənimdə
dustaq olmaq,
Əyilmişdir qəm yükündən
belin sənın
Bağlamıbdır dilin sənın.

Mübarizə alovları içərisində boy atan şairənin ilk yaradıcılığında inqilabi mövzular, mübariz ruhlu şeirlər vətən və istiqlal motivləri əsas yer tuturdu. Səadətə qovuşmuş xalqı, vətəni qorumağa, daha fədakarlıqla mübarizə aparmağa çağırırdı. Doğrudur, bu şeirlərinin bir qismi sənətkarlıq baxımından qüsurlu olsa da, onlarda fikir və ideya güclü idi. Bu ideya vətənə sonsuz məhəbbət və azadlığa güclü inam sevgisi idi. Müxtəlif zamanlarda, müxtəlif duyğularla yazılmış bu şeirlər hər cür lirik və sentimental hisslərdən uzaq idi.

Azadlıq və istiqlal arzusunda olan şairənin könlünə ilham, zəhninə qüvvət, mübarizəsinə qanad verən, vətən və xalq sevgisi idi. Yaradıcılığının əsasını təşkil edən, heç zaman onu tərk etməyən bu böyük sevgi şairənin hələ ilk kitabında and kimi səslənirdi.

Onun əsərləri haqqında daha geniş və ətraflı danışmaq üçün şairənin sonrakı yaradıcılığı daha zəngin material verir, çünki Mədinə Gülgün zaman keçdikcə sənətkar kimi püxtələşir, sənətkarlığı artırdı. Müraciət etdiyi mövzular konkretliyi, yığcamlığı, mövzu dairəsinin genişliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. O, getdikcə daha çox ümumbəşəri mövzulara müraciət edir, əsərlərində əmək adamlarının təsvirinə geniş yer verir, vətən torpağının gözəlliyini məhəbbətlə tərənnüm edir. Xəzəri də, Qara dənizi də, Krım torpağını da, Orta Asiyanı da – bütün türk dünyasını eyni məhəbbətlə sevirdi. Narahat bir ömür yaşamağa adət etmiş M.Gülgün həmişə həyatın qaynar qoynunda olmaq arzusu ilə şeirlərinin birində deyirdi:

Fəqət mənı qorxudur.
Bir gün sükutla keçən
Ömrümün bircə anı.
Onda məhv edər mənı
Sükutun fırtınası.
Sükutun burulğanı.

Vətən sevgisi, azadlıq həsrəti, mübarizə əzmi şairənin yara-

dıcılığının əsas leytmotivini təşkil edir. Onun şeirlərində başlıca yer tutan hicran və həsrət motivləri də əsasən buradan irəli gəlir. Lakin belə şeirlərdə duyulan hicran və həsrət inilti və sızıltıya çevrilmir, əksinə, lirik qəhrəmanı daha mübariz olmağa, çətinliklərə sinə gərməyə, vətənin azadlığı uğrunda əzmlə mübarizə aparmağa səsləyir. «Fikrim oyaqdır» şeirində olduğu kimi:

Qəlbimdə təlatüm, fırtına, tufan,
Dincliyim qanadlı bir quşa bənzər.
Elim ağ günlərə həsrət qalandan,
O quş məndən ayırı, uzaqda gəzər...

Azərbaycan xalqı azadlıq hərəkatı dalğalarında, mübarizələrlə dolu tufanlı çağlarda, böyük amallar yolunda mübarizə aparən fikir bahadırları və qəhrəmanlar yetişdirmişdir. Belə qəhrəmanlardan biri də Səttarxandır. Bütün həyatını mübarizələrdə keçirmiş Səttarxan yüksək insani keyfiyyətlərə malik olan sərkərdə və ictimai xadim idi. Dəhşətli imtahanlardan mətanətlə çıxmaq, hər bir çətinliyə sinə gərmək, həyatının mənasını xalqın, vətənin azadlığında görmək hər bir insana qismət olmur. Bütün bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirdiyi üçün Səttarxan obrazı və onun haqqında yazılmış şeirlər həmişə xalqın dilinin əzbəri olmuşdur. Səttarxan hərəkatı yalnız Təbriz üsyanı ilə məhdudlaşmayıb, ümumazərbaycan üsyanına çevrilmişdi. Azərbaycanın şimal hissəsində yaşayan, «Molla Nəsrəddin» cərəyanına mənsub olan yazıçı və şairlər də bu hərəkatla maraqlanırlar və onu alqışlayırdılar. Xüsusilə C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi və başqaları bu inqilabı diqqətlə izləyir və ona əsərlər həsr edirdilər. Sonrakı illərdə də istər Güneydə, istərsə də Quzeydə Səttarxan və digər xalq qəhrəmanlarına böyük maraq və məhəbbət azalmadı. əksinə, onların mübarizəsinə və mənalı ömür yollarına dönə-dönə müraciət olundu.

M.Gülgün də 1946-cı ildə böyük tarixi gündə, Təbrizdə Səttarxanın heykəli qoyulduğu günlərdə bir çoxları kimi bu münasibətlə şeir yazdı.

Mərd adınla fədailər düşmən üstə yeridi,
Al günəşin qarşısında qara bulud əridi.
Sən demişdin, Babək kimi əyilməyin yadlara,
Qarı düşmən yaxın gəlsə, yanacaqdır odlara
Od saçaqaq ürəyindən Azərbaycan torpağı,
Alovlardan yüksələcək azadlığın bayrağı.

Gənc şairə demokratiyanın qələbə çaldığı anlarda xalqın səadətinə qoşularaq sevindiyi kimi, irtica illərində demokratiyanın məğlub olduğu günlərdə də xalqdan ayrılmadı, onun sevinci ilə sevindiyi kimi, kədərinə də şərik oldu. Bu zamandan başlayaraq, bütün sonrakı həyatı boyu xalqı mübarizəyə çağırdı, istiqlalın, demokratiyanın, haqq-ədalətin qalib gələcəyinə ümid etdi.

Vətən dərdi, el həsrəti yamandır,
Dağlarımın başı yenə dumandır,
Unutmayın, yalvarıram, amandır,
O ilk əhdi, ilk ilqarı, durnalar.

Bütün parçalanmış, bölünmüş millətlərin qovuşduğu, talelərini özləri həll etdiyi XX əsrdə 50 milyonluq xalqın hələ də özünün haqq səsini qaldıra bilməməsi Gülgünü narahat edirdi:

Hanı qarımızda o söyüd hanı?
Hansı namərd əli qiymişdir ona?
Şahid çağıraram bütün dünyanı,
Baxsınlar dərdimin ağırlığına.

Onun «Dizlərim əyilsə», «İntiqam səsləri», «Ellər», «İstər» kimi şeirləri bu qəbildəndir. Vətən mövzusunun əsl poetik ilhamla işıqlandırılması baxımından Gülgünün «Lalələr», «Naz-naz», «Qərənfil», «Bənövşə», «Nərgiz», «Saralmış yarpaqlar» və s. şeirləri də xarakterikdir.

Gülgün elə bir nəslə mənsub idi ki, bu nəsil həyatın çox tələtlərinin şahidi olmuşdu. Ədəbiyyatşünas S.Əmirov yazır: «Çox vaxt top atəşləri onların haqq sözünü başqalarına çatdırmışdır. Onlar əsl səadəti, xoşbəxtliyi vətənin azadlığında, istiqlaliyyətində görmüşlər. Bu elə bir nəsidir ki, həyatın keşməkeşləri, burulğanları onların arasından çox dözümlü, sözün həqiqi mənasında nəhəng iradəli adamlar yetişdirmişdir. Bu nəslin hər bir nümayəndəsi özünün həyat salnaməsini yazmağa qadirdir».

M. Gülgünün mübarizənin qızgın illərində olduğu kimi sonralar yazdığı əsərlərində də əvvəlki döyüşkənlik, mübarizlik əsas aparıcı xətt kimi yaşadı və inkişaf etdi. Mərhum şairimiz Xəlil Rza Ulutürkün dediyi kimi «Gülgün əqidə və məslək şairi» idi.

Şairə sonrakı illərdə insanın təbii və canlı duyğularını poetik sözün hökmü ilə, müxtəlif poetik çalarlarla tərənnüm etdi.

Məndən soruşsalar nədir məhəbbət?
Deyərəm o gözəl, o əziz nemət...
Torpaqdır, bitkidir, günəşdir, sudur.
Meyvə qoxusudur, gül qoxusudur.

Şairin məhəbbət mövzulu şeir və qəzəllərində klassik ənənəvi motivlərlə yanaşı, müasir dövrün hadisələri də sənətkarlıqla ifadə olunur. Bunun nəticəsidir ki, onun aşiq obrazında əsaslı keyfiyyət dəyişmələri nəzərə çarpır. Gülgünün təsvir etdiyi aşiq həqiqi aşiq olmaqla bərabər, həm də vətəndaşdır.

Silləm gözümün yaşını bir gün bizə gəlsən,
Sevda bahar tək geyinib, tər-təzə gəlsən.

Bir toy quraram. öz toyumuzdan da baş olsun,
Gülgünlə aşib dağları, sən Təbrizə gəlsən...

Şairinin yaradıcılığında ictimai məzmun qüvvətli olduğu üçün məhəbbət lirikası bu poeziya axınında nisbətən zəif görünür, bəzi məqamlarda isə məhəbbət lirikası ilə ictimai məzmunun vəhdəti bunlar arasında olan sərhəddə son qoyur:

Can odlara yandı, yenə cananını istər,
Hey çarə gəzər vəslətə, dərmanını istər.

Könlüm yorulub, hicrana yoxdur daha səbri.
Dərya quşu tək uçmağa tufanını istər.

Gülgünün yaradıcılığında poema janrı da mühüm yer tutur. O, yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq ömrünün sonuna qədər həyatın epik səhnələrini əks etdirən əsərlər yazmağa meyil etmişdir.

Poema janrı inkişaf edib dəyişsə də, özünün əsas əlamət və xüsusiyyətlərini itirməmişdir. Klassik poemalardan fərqli olaraq yeni yaranan poemalarda «süjet ardıcıl inkişaf etməmiş», şair çox vaxt özünün şəxsi fikirlərini, həyata fəlsəfi baxışını və ya arzularını lirik rıcaqlar vasitəsilə vermiş. hadisələr epizodik xarakter daşımış və «süjetsiz poemaların yaranmasına səbəb olmuşdur». Akademik M.Arif qeyd edir ki, «lakin poema janrı üçün səciyyəvi olan monumentalıq və dramatikizm poemaların dəyişməz keyfiyyəti kimi yaşamaqdadır». M.Gülgünün poemalarında isə həm ardıcıl inkişaf edən süjet xəttinə, həm də təhkiyəyə daxil olan lirik rıcaqlar səpkisində

yazılmış poemalara rast gəlirik. Onun ilk poeması Güney Azərbaycanlıların azadlıq uğrunda, İran istibdadına və fars şovinizminə qarşı apardığı mübarizədən bəhs edən «Pərvanə» (1955) poemasıdır.

Gülgünün ilk poemalarında əlbəttə ki, qüsurlar da yox deyildi. 1953-cü ildə yazdığı «Yadigar üzük» poemasında Azərbaycanın Güneyində fars şovinizminə qarşı gedən milli-azadlıq hərəkatından bəhs edir. Poema janrında uğurla qələm çalan Mədinə xanım poeziyamıza «Firidun» (1963), «Dastana çevrilmiş həyat» (1968). «Xatirələrimin nəğməsi» (1969), «Nənələr və nəvələr» (1969) və onlarla poemalar bəxş etdi.

Azərbaycan dilinin bütün incəliklərindən və canlı xalq dilinin imkanlarından həmişə bacarıqla istifadə edən M.Gülgün şeirlərinin birində deyirdi:

Bəzən qəhqəhəmdən göylər də gülür,
Yağış nəğməsini oxuyur yazın,
Bəzən çəkilirəm könül dünyama,
Odlu göz yaşımı görən olmasın.

Ömrü boyu Güneyin həsrətini çəkən, ürəyi, qəlbi nisgilli şairin heç olmasa «bir damla qədər» sevinmək haqqı vardı. Təbriz həsrətli, Azərbaycanın ikiye bölünməsindən sinəsi dağlı Mədinə Gülgün bu həsrətdən ömrünün sonuna qədər qurtula bilmədi.

QABIL (1926-2007). Mühəribədən sonra ədəbiyyata gələn şairlərdən Qabilin poeziyası şəffaf sulu çaylara bənzəyir. Bu şəffaf-
lıq təfəkkürün təmizliyi, hiss və duyğuların səmimiliyi, poetik mənə, mətləb və formanın aydınlığı, sadəliyidir. Şair gözəl deyir:

Bahar səmasitək aydın, lacivərd,
Qaradan – quradan asudə şeirim !
Özünə etmədin paxıllığı dərd,
Gözəl şeirlərə aludə şeirim !
Saysız şeir içində adı şeirsən,
Ancaq nə şərikin, nə ortağın var.
Böyük bir axında üzüb gedirsən,
Xırdaca gəminsən, öz bayrağın var.

Şair təvazökarlıqla özünün ümmanda üzüb gedən poeziya gəmisinin ayrıca bayrağı olduğunu söyləyir. Əsl həqiqətdə Qabilin bütün şeirləri. poemaları həmin bayrağın altında toplaşan karvanı xatırladır.

Mənim ürəyimdə axan bulaqsan,
Hər nəşən, olanım – qalanım busan.
Nə qədər ki. varam, susmayacaqsan,
Kiçik bir həqiqət, böyük arzusan.

Qabil sözünü birbaşa. müstəqil deyən. düşündüklərini söyləyən şairdir. O. poeziyamıza gəldiyi gündən şeirləri ilə hay-küysüz. sakit. təmkinli. həlim. zərif və xəfif bir poetik tütəyiş gətirmişdir.

Qabili təkcə «şəhər şairi» sananlar. onu yalnız bu mövzu ilə məhdudlaşdıranlar da. bizcə. səhv edirlər. Doğrusu. onun şeirlərini oxuyarkən heç bir şəhər. kənd təsnifatı. bölgüsü aparmağa ehtiyac duymuruq. Onun şeirlərində hər şeydən əvvəl. vətəndaş hissiyyəti. vətəndaş qüruru və milli sənətkarın nəbzi. könül ritmləri səslən-məkdədir.

Şairin «Külək, göy və dəniz», «Əlvan bulud», «Dağlar», «Bir bülbül oxuyur», «Gül bayramı», «Şofer və sükut», «Qara şanı» və başqa şeirləri də təbiət və onun dadlı nemətləri barədə gözəl, poetik deyimlərdir.

Deməli, şair əsl şairdirsə, o, hökmən şəhəri də, kəndi də, gör-düyünü də, hətta görmədiyini də (bir sənətkar fəhmi ilə) duyub hey-rətəməz şəkildə təsvir edə bilər.

Bu günün şairi kimi Qabilin nəzərində məsafə anlayışı çox adiləşmişdir: insan vağzal, aeroport və ya limana gələndə hər şey dəyişir. Sənə elə gəlir ki. hamı harayasa tələsir. hamı nəyəsə can atır:

Gözü yolda qalan da,
Özü yola salan da
Bir yerdə tutmur qərar;
Közərir papiroslar...

Bu səfərlər, bu səyahətlər. bu gediş-gəlişlər şair müşahidəsinin hüdudlarını genişləndirir.

Sənətkar hər yerdə çörəyə. anaya. bir də Vətənə səcdə edir, bu üç məfhumda bütün kainatı, həyatı. yaşamağı. namus və qeyrəti görür. Şairin «Yer oğlu». «Mənim romantikam», «Pullar və düşün-cələr». «Azad nəfəs» və s. şeirlərinin hər birində müəyyən bir detal. predmet alınaraq onun poetik mənası açılır. Uşaq vaxtı pula hərisliklə baxan şair indi onun fitnə-fəsadlar yaradan böyük bir bəla olduğunu görür.

Şairin poemaları içərisində Respublika Dövlət mükafatına la-

yiç görülmüş «Nəsümi» ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu, mənzum romanın sərhədlərinə yaxınlaşan, çoxşaxəli epik vüsətə malik gözəl bir əsərdir. Poema-taleyi, həyatı ən mükəmməl faciələrə material ola biləcək qəhrəman şairimizə yaxşı bir abidədir. Burada Nəsiminin dövrü, ədəbi mühiti, orta əsr fikirlər, baxışlar toqquşması, kamil insan problemi düzgün qoyularaq bədii şəkildə həll olunmuşdur.

Əliağa KÜRÇAYLI (1928-1980) Salyan rayonunun Kürqaraqaşlı kəndində anadan olmuşdur. Şeirə gəlişi ilə «Kürçaylı» təxəllüsünü götürmüşdür:

Kür, sənə bağlıdır mənim adım da,
Səninlə parladı istedadım da!

Orta təhsilini öz doğma kəndində alan Kürçaylı ali təhsilini ADU-da, daha sonra isə Moskvada Ali Ədəbiyyat kursunda oxumuşdur. 1978-ci ildən «Yazıçı» nəşriyyatında baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır. İlk şeirlər kitabı 1953-cü ildə «Arifin bağçası» adı ilə çap olunmuşdur.

Sonralar, «Seçilmiş əsərləri», «Durnalar cənuba uçar», «Yollarda axtar məni», «Dünya ovcumdadır», «Həyatın dolayları», «Bütövlük», «Ülkər» və s. kitablarda şairin onlarca lirik şeir və poemaları toplanılaraq oxuculara çatdırılmışdır. Onun lirikasında ictimai-siyasi səpkili şeirlərlə yanaşı, müharibə, sevgi-məhəbbət, təbiət mövzuları da öz poetik ifadəsini tapmışdır.

Sevgidən danışan şeirlərimi
Dostlarım, yazmayın mənim adıma.
Düzu, sevməmişəm mən sizin kimi,
Gizli görüşlər də gəlmir yadıma.

Məhəbbət yaşına girdiyim ildə
Bizim eşqimizi mərmilər dedi.
Məhəbbət təşnəsi ağız da, dil də
El-oba dardadır kim sevir, - dedi.

Şairin yaşlıları arasında poema janrı onun yaradıcılığında daha çox yer tutur. Onun «Durnalar cənuba uçar», «Sınaq», «Ana», «Zamanın hökmü», «Nargindən əsən külək», «Cənubdan məktublar», «Sən kimsən?», «Təbəssüm», «Daş hasar», «Muğan gecələri», «Payız günləri» və s. buna misal ola bilər. «Daşlar» silsilə şeirləri, «Aktyor dostumla söhbət» adı ilə verilən digər əsərləri də

vardır. Şairin «Boşanaq-evlənərik» və «Nənəmin şahlıq quşu» adlı komediyaları uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Onun gözəl tərcümələri vardır.

Əli TUDƏ (1924-1996). Sevimli şairimiz Əli Tudənin poetik istedadının aynası kimi, bəlkə də onun iç dünyasını parlaq bir telekran kimi göstərən ən gözəl, həm də ilk qələm təcrübəsi hesab etdiyimiz «Gətirdim» rədifli şeirdir.

1946-cı ilin dekabrında 22 yaşlı şairimizin mühacirliyinin ilk günündə Naxçıvanda kağızsız-qələmsiz, necə deyərlər, ruhun və qəlbın yanğısından yaranmış, köksün dışarına çıxaraq, Əli Tudəni bizə mərhəm, həmdəm və qardaş etmişdir. Bu gözəl və səmimi şeir Vətəndən Vətənə mühacirət edən eyni taleli şairlərimizin poetik manifestinə çevrilmişdir:

Mən öz qardaşıma mehman gələndə,
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.
Dağların döşünü toplar dələndə
Ləkəsiz, boyasız vicdan gətirdim.

Mən onu günəşdən təmiz saxladım,
Canımdan, gözümdən əziz saxladım,
Bu kiçik qəlbimdə dəniz saxladım.
Bir xilqət görmədi, pünhan gətirdim.

Ucuz tutmasınlar bu sovqatımı.
Hissimi, duyğumu, ehsasatımı...
Mən öz varlığımı, öz həyatımı
Doğma qardaşıma qurban gətirdim.

Ürək daş deyildir, bir parça ətdir,
Bəs onu yaşadan hansı qüdrətdir?
Bir ümid, bir arzu, bir məhəbbətdir,
Mən o məhəbbətdən nişan gətirdim.

Qardaşım, illərlə istədin ki, sən
Öz ana yurdunda azad olum mən.
Lakin cəlalımı dağıtdı düşmən,
Tək sənə, tək sənə güman gətirdim.

Yenə Azərbaycan qan ağlayır, qan!..
O azad olmasa, yaşamam. inan.
Gərək mən Təbrizə qayıdan zaman
Deyəm ki, təzə bir dövrən gətirdim!..

Görkəmli şairimiz. həyat və yaradıcılığı müasir gəncliyimiz üçün nümunə ola biləcək Əli Tudə 1924-cü il yanvar ayının 31-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Ə. Tudənin əsl Cənubi Azərbaycandır: daha dəqiq deyilsə, Ərdəbilin Cənaxbulaq kəndindəndir. Şairin ağır və acınacaqlı taleyi onu lap körpəlikdən izləmişdir. Belə ki, o, 1 yaşında ikən atası, 5 yaşına çatmamış isə anası dünyasını dəyişmişdir. Ailəsinin tək övladı olan balaca Əliyə nənəsi Qəribə həm ata, həm də ana olmuşdur. Tanrı bütün bunların əvəzində bu uşağa gözəl istedad vermiş və o, ilk şeirini 13 yaşında yazmış, həmin gündən etibarən şeirləri müxtəlif almanaxlarda, dövrü mətbuat səhifələrində çap olunmuş və radioda səslənmişdir. Natamam orta təhsilini də burada almışdır. Onun tərcümeyi-halının əsas məqamları belədir:

Ə. Tudə yeddinci sinfi Bakıda bitirmiş və ailəsi ilə birlikdə Cənubi Azərbaycana köçdüyündən təhsilini yarımçıq qoymalı olmuşdur. Lakin onun məktəbi, müəllimləri həyatın özü, mütaliəsi, oxuduğu kitablar olmuşdur. Ədəbiyyata, şeirə-sənətə təşnəliyi, güclü meyli, yazıb-yaratmaq həvəsi bir an belə onu tərk etməmişdir.

Ə. Tudənin ədəbiyyata gəlişi 1944-cü ildə «Vətən yolunda» qəzetində dərc etdirdiyi şeirlə başlamışdır. «Əli Tudə» imzasını yaşadan da məhz həmin şeirdən etibarən şairin ömrünün axırınadək dövrü mətbuat səhifələrində onu sevən oxucularının izləmələri olmuşdur. Əslində şairin əsl adı, atasının adı, soyadı belədir: Əli Qulu oğlu Cavadzadə. «Tudə» sözü, məlum olduğu kimi, fars dilində «xalq» deməkdir. Yəni, şair bu təxəllüsü götürməklə özünü xalqın oğlu, onun xidmətçisi, onun bir hissəciyi hesab edərək bütün mənalı ömrünü, keşməkeşli həyatını xalqın azadlığı, mübarizəsi, Vətənin müstəqilliyi və rifahı naminə səmimi qəlbdən səxavətlə şam kimi əritmişdir. O, elə şeirə gəldiyi ildən, yəni 1944-cü ildən «Hizbi-tudeyi İran»ın (İran Xalq Partiyası) üzvü olmuşdur. Sonralar isə 1945-ci il sentyabrın 3-də Təbrizdə yaranan Azərbaycan Demokrat Fırqasına daxil olaraq orada geniş və qızgın fəaliyyət göstərmişdir. Cənubi Azərbaycanda milli hökumət yarandıqdan sonra Təbriz Dövlət Filarmoniyasının direktoru (1946) vəzifəsində çalışmışdır.

Əfsuslar ki, milli hökumətin ömrü uzun olmur, İran irtica-

çıları. şovinst, millətçi şah rejimi son dərəcə qəddarcasına, amansızcasına neçə-neçə igid azərbaycanlıların İranın bütün vilayətlərində, xüsusən Zəncanda başlarını kəsməklə qətlə yetirdikdən sonra Ə.Tudə də bir çox həmkarları kimi Şimali Azərbaycana, öz qan qardaşlarına pənah gətirərək Bakıya mühacirət edir. O, bir müddət «Ədəbiyyat qəzeti» redaksiyasında ədəbi işçi vəzifəsində çalışır. Bu zamanlar vaxtilə yarımçıq qoyduğu təhsilini davam etdirmək üçün də müvafiq imkan yaranır və o, sənədlərini respublikanın ali məktəblərinin bayraqdarı olan universitetə - BDU-nun filologiya fakültəsinə verərək, oranı fərqlənmə diplomu ilə bitirir (1947-1952).

Sonralar bir neçə mətbu orqanlarda çalışmaqda şeir sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ə.Tudəni şəxsən tanıyanlar, ədəbi irsini, həyatını, mühitini gözəl bilənlər onu bir qəhrəman kimi, Vətən və yurd zirvəsinə yüksələn bir Azadlıq aşığı kimi qiymətləndirir və onu XX əsrin söz və əməl qəhrəmanları ilə müqayisə edirlər. Şairi çox haqlı olaraq Şandor Petefi, Pablo Neruda, Nazım Hikmət, Musa Cəlil ilə bir sırada görürlər. Onun varlığında, qanında-canında, həm də xalqımızın böyük şəxsiyyətlərinin – Səttarxan, S.C.Pişəvəri, Ş.M.Xiyabaninin Azadlıq və İstiqlal ruhu çırpınırdı.

Onun 40-dan artıq şeirlər kitabı çap olunmuşdur. Bəzilərinə qeyd etmək olardı:

Cənub nəğmələri B., Azərnəşr, 1950; Bakının işıqları. B., Uşaqgəncləşr, 1950; Vətən sevgisi. B., Azərnəşr, 1951; Şimal həsrəti. B., Azərnəşr, 1953; Şeirlər. B., Azərnəşr, 1955; Seçilmiş əsərləri. B., Azərnəşr, 1968; Şeirlər. B., Gənclik, 1970; Sevinc. B., Gənclik, 1973; Gecikmiş vüsal (şeirlər və poemalar). B., Yazıçı, 1988; Söz ömrü. B., Azərnəşr, 1997; Mühacir qeyrəti. B., Azərnəşr, 1998; Mənim səsim. B., Azərnəşr, 2002.

Şeirlər silsiləsinin təxminən adları isə belədir: Mənim dünyam; «Vətən-xalq» silsiləsindən; Şairin düşüncələri; Təbiət danışır, İthaf (müxtəlif şəxsiyyətlərə həsr olunmuş şeirlər), Nəğməli dəniz; Könül səsləri; Dördlülklər; Həsrət; Mənim yolum; Birlik; İnsan düşünür; Dünya; Sənət aləmi; Təbiət lövhələri; Azərbaycan torpağında; Vətən rübəbləri; Poemalar və s. və i.a.

Bu bölmələrin hər birində onlarca müxtəlif məzmunlu, müxtəlif ideyalı, müxtəlif üslublu, müxtəlif mövzulu, müxtəlif formalı diqqətə cəlb edən əsərlər vardır ki, bunların hamısından danışmaq sadəcə olaraq mümkün deyildir. Ona görə də biz belə hesab edirik ki, şairin bir-birindən gözəl olan bu nadir söz incilərini layiqincə öyrənmək,

tədqiq edib təhlildən keçirmək, onların obyektiv qiymətini vermək üçün ciddi elmi-nəzəri monoqrafik tədqiqatlar aparmağın vaxtı çoxdan çatmışdır.

Şair 40-dan artıq kitabın və 50-dən çox poemanın müəllifidir. Bu isə çox zəngin irsdir.

Bəlli olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan amilinin iki əsrlik bir müddət ərzində xalqımızın ən mürəkkəb problemlərindən birinə – birincisinə çevrilməsi heç nəyə, heç kəsə təsirsiz qalmamışdır. Coğrafi cəhətdən ikiye bölünmüş Azərbaycanın (həm o tay, həm də bu tay) bütün ziyalıları heç vaxt bu sərhəd bölgüsü ilə barışmamışlar: M.F.Axundovdan üzü bəri bizim ziyalılarımızın hamısı cənublu qardaşlarımızın dərđini öz dərđi, öz problemi hesab etmişlər. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və sonrakı nəsillər də həmçinin. sovet dövründə yazıb-yaradan şairlərimizin hamısının şeir rübabında yeni bir pərdə, yeni bir sim yarandı. Hər yazıçı bu böyük nisgili bir cür ifadə etməyə başladı: kimi özünə təsəlli taparaq o taydan bu taya Mustafa Payan oxuyur Vahidin qəzəllərini – dedi: «Gülüstən» yazdı, başqa biri bu dərđi Xudafərin körpüsü, Araz çayı ilə əlaqələndirdi, onları təqsirləndirdi, xalqımızın taleyinə fələyin qıyqacı baxışı ilə bağladı: bir başqası sərhəd payalarından birinin göyürməsi və öz salxım budaqlarını gah o taydan bu taya sərməsi ilə bağladı: Əyilib o tayı öpürdü söyüd, əyilib bu tayı öpürdü söyüd. Min arzu, min xəyal, min dadlı istək. Və nələr!

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev də o taylı-bu taylı Azərbaycanı vahid bir torpaq, bir məkan hesab etdiyi kimi, xalqımızın yaratdığı zəngin ədəbi-mədəni irsi də Cənuba-Şimala bölmədən onu bir tam, bir bütöv kimi vəhdətdə götürərək bir sərraf qədirşünaslığı ilə dəyərləndirirdi. Bu mənada onun böyük ustad şairimiz Şəhriyar haqqında son dərəcə yığcam və lakonik şəkildə söylədiyi aşağıdakı mülahizələr olduqca qiymətlidir: Şəhriyar poeziyası dövrün ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi görüşlərinin əksidir... O, böyük sənətkar, klassik-romantik poeziyanın mütərəqqi ənənələri ilə bədii ünsiyyətini qoruyaraq dövrünün novator sənətkarı kimi çağdaş şeirin inkişafında müstəsna rol oynayan yeni ədəbi məktəbin yaranmasına nail olmuşdur

Böyük öndərin bu mülahizələrini Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarının bir çoxuna şamil etmək olar: Heydərbaba şairi Şəhriyara da, Səhənd şairi Səhəndə də, nəhayət, bir sıra şair və ədəbiyyatçıların dediyi kimi Savalan şairi Əli Tudyə də!!!

Doğrudan da, bu uca və vüqarlı dağlara söykənən həmin söz

bahadırlarını Antey kimi öz gücünü yaqın ki, bu epitetlərlə şərtlənərək bütöv bir simvola çevirmiş ilham və istedad meyarı kimi də mənalandıрмаq olar; Əslində, bu dağlar elə xalqa, Vətənə arxalanmağın simvoludur.

Yeri gəlmişkən, onu da deməliyik ki, məhz Heydər Əliyev öz nüfuzundan istifadə edərək Cənubi Azərbaycana, onun mədəniyyətinə, ədəbiyyatına qayğı göstərmiş, rus imperiyasının son dərəcə güclü olduğu bir zamanda, hələ MK-nın I katibi olarkən Azərbaycan Yazıçıları İttifaqında ayrıca bir şöbə yaradılmasına göstəriş vermiş, şeirimizin patriarxı, Xalq şairi Balas Azəroğlunu həmin şöbəyə müdir təyin etmişdi. Hələ bu işin bir tərəfi idi. Heydər Əliyev SSRİ Yİ-nin müvafiq bir bürosunun yaranmasına da nail olmuşdu. Yaqın ki, yaşlı adamların hamısının xatirindədir ki, həmin büroya rus yazıçılarından Oleq Şestinski rəhbərlik edirdi.

Zənnimizcə, Ə.Tudanın poeziyası düşündürücü, heyrətləndirici poeziyadır. Bu poeziyada insan, həyat, varlıq, Vətən, Ana dili, Azadlıq, İstiqlal kimi məfhumların fəlsəfi tərəfi, sirli-soraqlı məzmunu açılır və ustad bir şairin təfəkkürü süzgəcindən keçirilir, mənalandırılır. Bu baxımdan şairin bütöv bir silsilə təşkil edən dördlükləri ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu dördlüklərdə xalqımızın bayatı yaddaşı, rübai hikməti, ustadnamə siqləti məharətlə sintezləşdirilmişdir:

Sənətkar ilhamla silahlananda,
Gözəl əsər olur kin də ürəkdə.
Əqidə inamla silahlananda
Milyona çevrilir min də ürəkdə.

Həyatda nə varsa Azadlıq dilər,
Sanma elə-belə axar göz yaş.
Yox! Qara bəbəyi oduyla dələr,
Sanki Azadlığa çıxar göz yaş!

Arzu bir dənizdir, fırtınası var,
Ancaq haradasa sahili yoxdur.
Hansı arzunun ki, təmənnası var,
Səmimiyyət adlı mənzili yoxdur.

Şairin dördlüklərində Ana dili, milli musiqimiz, bilavasitə xalqımıza xas olan, onun ruhundan doğan, onun istək və arzularının

tərcümanı kimi səslənən. qandan, gəndən gələn cəhətlərindən danışılır, həm bədii, həm də fəlsəfi baxımdan ümumiləşdirilir.

Ana dili nədir! Ellər içində
Gah nərəm, gah da sükutumdur o.
Yox! Hər şeydən qabaq dillər içində,
Mənim mənsubiyyət pasportumdur o.

Şuşada bir bulaq çağlayanda da
Oxuya-oxuya çağlayır ancaq.
Uşaqlar beşikdə ağlayanda da
Muğamlar üstündə ağlayır ancaq.

Başqa bir şairdə isə həmin məzmun belə ifadə olunmuşdur:
Döysən bir uşağı Qarabağda sən
Muğamat üstündə ağlar deyirlər!

Şairin bu tipli əsərlərində Ana müqəddəs bir varlıq kimi verilir: həmişə vətən, Ana torpaqla müqayisə edilir və elə hallar olur ki, Anaya, onun hüsnünə ünvanlanan misraları vətənə də şamil etmək və əksinə, bir-biri ilə çar-çarpaz şəkildə çulğalaşmış kimi də görmək mümkündür.

Baxışın ananın mərd baxışı tək,
Mın yol ağ saçından öpmüşəm Vətən!
Sən odda yananda yaz yağışı tək,
Sinəyə göz yaşı səpmişəm Vətən!

Mənim əziz anam, mehriban anam,
Gah üzümdən öpdü, gah da gözümdən.
Anamdan sonrasa hər səhər-axşam,
Savalan küləyi öpdü üzümdən.

Arada sərhədə dönsə də nisgil.
Sənin görüşünə gələrəm, Vətən!
Qu tüküylə dolu yastığa deyil,
Daşına baş qoyub ölərəm, Vətən!

Şairin təhlilinə cəhd etdiyimiz bu dördlüklərində həyat, mübarizə, olum, varlığın və kainatın daxili ziddiyyətləri, xüsusilə insanın iç dünyası, onun qəribəlikləri barədə sıxılmış, necə deyərlər, pres-

lənmiş aforizmlər kimi səslənən xeyli poetik nümunələrə rast gəlirik:

Hilal parlarsa da, bulud içində,
Sanki azad deyil, dara düşübdür.
Dəniz uyuyarkən sükut içində,
Tənha qızıl balıq tora düşübdür.

Ağrı mərd insanı əldən salanda,
Ömrü də, günü də ahu-zar olur.
Əzabın cəngindən onu alanda,
Ölüm müqəssir yox, xilaskar olur.

Amansız ölümün tamahkar gözü,
Nadir istedadı daha tez düşür.
İstedad-Əlvida! - deyir - yer üzü,
Köhnə qəbiristana təzə iz düşür.

Bir zaman gözəllər saxlayıb ayaq,
Dalınca baxardı ceyranlar kimi.
Yaş keçdi, indi mən baxıram ancaq,
Gözəllər dalınca heyranlar kimi.

Ə.Tudənin dünyanın rəngləri haqqında, ümumiyyətlə, rənglər, onların leksik məna və yozumları barədə özünəməxsus deyimləri vardır.

Zənn etmə rəngləri sayır qələmim,
Bu nə niyyətimdir, nə də adətim.
Yaşıl ilhamımdır, qara matəmim,
Qırmızı nifrətim, sarı həsrətim.

Ə.Tudənin şeir-sənət gülzarında şair, şeir, sənətkar haqqında da maraqlı əsərlər vardır. Bu qəbildən olan poetik nümunələrdən şairin sözə, sənətə, şeirə nə dərəcədə məsuliyyətlə yanaşdığı, onu Allahın insanlara bəxş etdiyi ülvi bir nemət kimi qiymətləndirdiyi hiss olunur. Bunu həm də bizim şair xalqımızın şeirə-musiqiyə münasibəti, zövqü, duyğu və düşüncələri ilə də əlaqələndirir, çünki xalq, cəmiyyət, oxucular şeiri sevməsələr, onu dinləməsələr, şair sözünü kimə söyləyə bilər? Bu məram və məqamlar öz bədii ifadəsini şairin «Şairlər», «Şeir təəssübü» və digər şeirlərində çox gözəl şəkildə tapmışdır.

Bu millət laylanı da
Şeirlə yaradıbdır.
Yatan körpələrdə də
Fərasət oyadıbdır.
Bu millət ağını da
Şeirlə yoğurubdur.

Bu millət qafiyəylə
Yazıb tapmacanı da.
Bu millət məsəli də
Müdrək şeirlə deyib.
Çörək tapılmayanda
Qüssə yox, şeir yeyib.

Lakin böyük şair şeirin hüsnünü korlayan şeir dəllallarına qarşı da amansız olmuşdur.

Ancaq çox-çox şeirdə,
Nə sənət var. nə hikmət.
Nə sevinc var. nə kədər,
Nə qeyrət var, nə cürət,
Nə qüdrət var, nə heyrət.
Nə yağış var, nə külək,
Nə ətir var, nə naxış.
Nə ürək var, nə dilək,
Dilək olmayan yerdə,
Əlbəttə, heç nə olmaz.

Bu misralardakı müasirlik və aktualıq göz qabağındadır.

Müəllifin «Şairlər» adlı şeirində həqiqi poeziyanın necə çətinliklə yarandığından, şairliyin ən əzablı, ən iztirablı bir sənət yolu olduğundan söhbət açılır. Belə ki, şair olan kəs öz qəlbində dünyanın kədərini, nisgilini, dərd və ələmini gəzdirməli olur:

Bir gözəli sevsə öz ürəyində,
Yanar, günəşləşər göz ürəyində.
Azalmasın deyə, köz ürəyində,
Üst-üstə ocaqlar qalar şairlər.

Möminlər unutmaz öz namazını,
Zülmətdə də arar göz namazını.

Bir gündə neçə yol söz namazını,
Varaqqlar üstündə qılar şairlər.

Qaya heykəl olmaz çapılmayanda,
Kündə çörək olmaz yapılmayanda.
Müqtədir bir rəhbər tapılmayanda,
Millətə bayraqdar olar şairlər.

Ə.Tudə sözün həqiqi mənasında müasir şairdir: dövrün ən ümdə problemləri, çağdaş məsələlər, aktuallığını heç zaman itirməyəcək mətləblər onun şeir rübabının şah pərdəsində vüqarla səslənirdi. Şair hətta tarixdən, keçmiş əfsanələrdən yazanda da onu bu günlə, müasirliklə üzvi şəkildə əlaqələndirməyi bacarır, onlara məhz bu günün nəzəri ilə baxırdı. Fikrimizin sübutu üçün biz şairin «Kərəm faciəsi» adlı bir şeirinə öteri də olsa nəzər salmağı vacib bilirik. Həmin şeirin sərlövhəsi altında şairin nəsr ilə yazılmış aşağıdakı sözlərinə diqqət yetirin: «Erməni din xadimlərindən biri öləndə ermənilərə məsləhət görüb ki, qızlarını türk oğlanlarına ərə versinlər. Ona görə ki, gələcəkdə ermənilər türklərin üzərinə hücum edəndə erməni qızlarından olan döyüşçülər dayılarına güllə atmazlar». Şeirdə bu məqam poetik sözün gücü ilə kristallaşmışdır:

Sanma başdan-başa xiffətlə dolu,
Hər çalğı aləti yandırdı məni.
Yox! Yox! Ədalətin həsrətlə dolu,
Öz «Yanıq Kərəmi» yandırdı məni.

Şeirdə daha sonra oxuyuruq:

Kərəm «Əsli!» deyə yandıqca yandı,
Alovu qarışdı çovğunlara da.
Qara Keşiş yanan Kərəmi dandı,
Ürəyində güldü Məcnunlara da.

Türk qızı neylədi? Bir mələk kimi,
Gileyli-gileyli baxdı kənardan.
Kərəm laqeyd keçdi bir şimşək kimi,
Mələklərlə dolu doğma diyardan.

Şair sözlərinə davam edib xəyalən təsəvvürünə gətirərək düşünür ki, əgər Əsli və Kərəmin izdivacı baş tutsaydı, bu nikahdan

dünyaya gələn övladların aqibəti necə olardı? Kim bilir?

Kim bilir Əslinin nəsibi oğlan,
Hansı sülaləyə qarışacaqdı.
Erməni türk ilə döyüşən zaman.
Kimin tərəfində çarpışacaqdı.

Bu misralardakı poetik və ritorik suallar bugünkü gəncliyimizi dərinədən düşündürməlidir.

Çünki Kərəmin faciəsi, həm də xalqın faciəsidir.

Bu günümüzün ən ağır dərdi, ən böyük nisgili olan Qarabağ məsələsinə dair də şairin alovlu, inamlı, nikbin ruhlu misraları, nəhayət, «Qarabağ şikəstəsi» adlı gözəl bir şeiri vardır. Orada deyilir:

Tarixin yarpağıdır,
Qarabağ şikəstəsi.
Rübabin növrağıdır,
Qarabağ şikəstəsi.

Gah yağış, gah küləkdir,
Gah kaman, gah tütəkdir!
Dünya dolu ürəkdir,
Qarabağ şikəstəsi.

Daim əlvan zirehdir,
Məğlub deyil, fatehdir.
Sanki qövsi-qüzehdir,
Qarabağ şikəstəsi.

Əlbəttə, bu dediklərimiz böyük şairin yaradıcılığının əsas və aparıcı konturlarını, əsas komponentlərinin hamısını əhatə etməkdən çox-çox uzaqdır. Çünki onun onlarca şeir kitablarında toplanan silsilə şeirlərinin başlıqlarını sadalasaq belə, onun marağ dairəsi, tematikası, zövqü, duyum və deyim tərz-i dünyagörüşü, psixologiyası, şəxsiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür. Onun güclü, aydın məramlı, siyasi-ictimai lirikası, məhəbbət lirikası, Vətən, təbiət, dünya haqqında böyük ümmanları xatırladan zəngin poetik xəzinəsindən yalnız bir zərrəni, bir damlanı, çox ötəri və müxtəsər şəkildə Sizin diqqətinizə yönəltməyə çalışdıq. Əslində isə onun yaradıcılığı Vahid Azərbaycanın dünəni, bu günü və sabahı deməkdir. Onun poetik düşüncəsinin əsas məhvəri, əsas mə-

bədi bütöv Azərbaycan torpağıdır. Hələ biz onun bir-birindən gözəl «Qış qayğısı», «Türklər», «Hökmdar qızının sevgisi», «Sevgi naxışları», «De. hardasan», «Nağıllaşan məhrəmlər». «Mühacir qeyrəti» və nəhayət, Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq mübarizəsinin şanlı tarixi salnaməsi sayılan «Öz gözlərimlə» adlı sənədlı xatirə kitabını demirik.

Deməli, Azərbaycan bütün şairlərimiz kimi Ə.Tudə şeirinin də əsas qıbləğahıdır. Bu barədə şairin özü daha gözəl demişdir:

Azərbaycan bu dünyada,
Şərqin məğrur qartalı!
Fəqət qoşa qanadları
Bir-birindən aralı.

O qanadlar birləşəndə
Çaxacaq şimşək kimi.
Bir bayrağa çevriləcək
Ən böyük dilək kimi!

Şairin oxucuları da bu məramı qoşularaq Vətənimiz Azərbaycanın ölkələr arasında tam, bütöv bir vahid kimi birləşməsini arzulayırlar.

Qasım QASIMZADƏ (1923-1993). Şeir, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid və tərcümə sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərən Qasım Qasımzadə indiyədək «Bizim kənd» (1951), «Bizim şəhər» (1953), «Bizim dağlar» (1955), «Ürək döyüntüləri» (1959), «Son görüş» (1960), «Kiçik dayə» (1962), «Nəğməli ürəklər» (1963), «Bənövşə yarpağı» (1964), «İsmət» (1966), «İnsan min il yaşardı» (1973), «Keçmə namərd körpüsündən» (1975), «Dağlar buraxmır məni» (1978), «Daşdan keçən söz» (1981), «Səndən ayrılalı» (1985), «Seçilmiş əsərləri» (1988) və rus dilində buraxılan beş şeir kitabının müəllifidir. Bundan əlavə onun «Azərbaycan ədəbiyyatında xalqlar dostluğu» (1956), rus dilində (1963), «Nikolay Ostrovski» (1955), «Aşıq gördüyünü çağırar» (1969), «Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik» (1982) «Ədəbiyyatımız və məənəviyyatımız» (1988) və s. elmi monoqrafıyaları çap olunmuşdur. Şairin külli miqdarda poetik tərcümələri oxuculara çoxdan tanışdır. Q.Qasımzadə «Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik» əsəri üçün Azərbaycan Dövlət mükafatı almış, fərman və medallarla təltif olunmuşdur.

Q.Qasımzadə ədəbiyyata 1944-cü ildə dərc edilən «Vəfasız ol-

maz» şeirilə gəlmişdir. Onun poetik marağ dairəsi geniş və əhatəlidir. Şairin yaradıcılığında Azərbaycanın quran. yaradan adamları. təbii gözəlliyi, xalqlar dostluğu, yüksək və zərif insani hissməhəbbət, zəngin tarixi keçmişimiz, qəhrəmanlıq və fədakarlıqlarla dolu müasir həyatımız haqqında gözəl, bitkin poetik tablolarla, nəğmələrə, xəlqi ruhu ilə seçilən nümunələrə tez-tez rast gəlirik. Şairin Cənubi Azərbaycana dair yazdığı şeirlər səmimiyyəti, həqiqi oğul və vətəndaş nisgili ilə hissə və düşüncəyə təsir edir.

Q.Qasımzadə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səyahət zamanı aldığı təəssüratlar əsasında yazdığı şeirlər və poemalarda öz sənət sərhədlərini genişləndirərək müasir narahat dünyamızın dərdlərindən, xalqların azadlıq və istiqlaliyyət uğrundakı mübarizəsindən, planet miqyasında insan hüquqlarından, bir sıra həlli vacib siyasi, sosial, habelə fəlsəfi problemlərdən söhbət açır.

Q.Qasımzadənin şeirlərində çox zaman konkret predmet, detal, əşya poetik obraz kimi mənalandırılır, hətta bəzi hallarda sosial-ictimai məzmun qazanır. Məsələn, adi xalq poeziyasında və klassik şeirimizin ayrı-ayrı nümunələrində sız-sız işlənən gül, çiçək, bənövşə obrazları şairin təqdimində tamamilə yeni, orijinal səpkidə, vətənpərvərlik kimi aktual, müasir bir ideyanın daşıyıcısı kimi ümumiləşdirilir. «Bənövşə yarpağı» şeirinin finalına diqqət yetirək:

Dönüb nəzər saldım xəritəyə mən
Axtardım, aradım. gəzdim dünyanı.
Bayaq səsi gələn. havası gələn
Çiçəkli, çisəkli o dağlar hanı?
Hanı od püskürən qızıl Abşeron.
Hanı o bürkülü Muğan, Mil düzü?
Axtarıb gəzdikcə mən heyran-heyran
Baxıb gülümsədi sanki Yer üzü
Onu qarış-qarış seyr edə-edə.
Dağları gəzməyim hədərmiş, hədər.
Azərbaycan dünya xəritəsində
Görünür bənövşə yarpağı qədər.
Baxdıqca sevindim. fəxr etdim ancaq!
Böyüdü gözümdə bu kiçik yarpaq!
Hər fəslin getsə də burda söhbəti
Hamı bahar bilir Azərbaycanı,
Onun xoş sədası. onun şöhrəti
Bənövşə ətri tək tutub dünyanı.

Nədən, kimdən, haradan yazırsa-yazsın şairin şeir və mahnılarının möhür bəndi doğma Azərbaycanıdır. Bu baxımdan «Ustadın kimdir» şeiri onun yaradıcılığına epiqraf ola bilər. Bu əsərdə söhbət adi musiqi aləti olan sazdan və onu sehrkarcasına dilləndirən bir el sənətkarından getsə də, nəticə etibarlı ilə bütün bu möcüzələri, bu ruh və ecazkarlığı müəllif yenə də bir fərdin, bir çalğının deyil. Vətənin, xalqın adı ilə bağlayır.

Qulaq verdi, baxdı hamı
Bu çalğıya heyran-heyran-
Bər-bəzəkli neçə sazın,
O çaldıqca, batdı səsi.
Sədəflərin hüsnü soldu
Sadə saza – o avazın
Hər cəh-cəhi, tər guşəsi
Hər xalı bir sədəf oldu!
Saz sussa da ürəklərdə
Davam etdi bu tərənə.
Səs ucaldı pərdə-pərdə:
– Qayıt yenə, qayıt yenə!
Heyran qalıb soruşdular:
– Ustadının nədir adı?
Cavab verdi:
– Azərbaycan!

Şair «aşığı gördüyünü çağırar» tezisində bütün bədii əsərlərində sadıq qalaraq mümkün qədər gördüyünü «çağırmaq» yolu ilə getmiş, meşələrimizdən, tarlalarımızdan, dağlarımızdan, dolama yollarımızdan, aran mənzərələrimizdən, şır-şır axan bulaqlarımızdan, dənizlərimizdən, göllərimizdən, çaylarımızdan, ovçuluqdan, bir sözlə, ana yurdun füsunkar təbiətinin bütün guşələrindən, nəhayət, təbiətin əşrafı – insandan poetik himnlər oxuyur. Şairin şeirlər kitabından birində bu silsilədən «Dağlar buraxmır məni» başlığı altında xeyli əsər verilmişdir. «Asan yollar, çətin yollar», «Bulaqların mahnısı», «Təbiətin qız vaxtıdır», «Bir şalələ var idi», «Alaçıq və çadır», «Göy göl mənzərələri», «Dağlar buraxmır məni», «Lalə» və digər şeirlər məhz bu mövzuya həsr olunmuşdur. Şairin dostu Göy gölün hüsnünü korlamamaq üçün papirosunu barmağı ilə söndürür:

Papirosu atmadı gölün təmiz üzünə,
O qiymadı Göy gölün təravətli hüsnünə.

Burada təbiətin gözəlliyinə qısqanc bir məhəbbətlə baxmaq, onu müdafiə etmək, qorumaq, daha romantik, daha baxımlı etmək arzuları hamının ürəyindən xəbər verir. Şairin «Qınamasın gələcək nəsilər bizi» şeiri də bu istəyin bədii əksindən ibarətdir. Müəllif başqa bir şeirində Bakının bal dadan üzümünü Abşeron gözəli adlandıraraq ona eyniadlı gözəl bir əsər ithaf etmişdir:

Qız dedim! Muncuq tək de, qara şanı —
Onun xumarlanan gözü deyilmi?
Qızarmış ağ salxım üzü deyilmi?
Həsrəti, nəğməsi, sözü deyilmi?
«Qara gilə» adlı yanıqlı mahnı?
Qız dedim! Bər-bəzək verər eyvana.
İlanvari tənək — incə belidir,
Titrəşən yarpağı — zərif əlidir.
Özü Abşeronun şux gözəlidir,
Gör bu ad nə qəşəng yaraşır ona!

Göründüyü kimi, burada ana yurdun, təbiətin və onun yetişdirdiyi min bir nemətin hamısının nəticə etibarilə yenə də insanla, onun əməllərilə, habelə gözəlliyi və zərifliyi ilə müqayisə edilir. Müəllifin məhəbbət mövzusunda yazılan və nəğməyə çevrilərək hamı tərəfindən oxunan lirik şeirlərinin çoxu bu ülvî, sintetik əlaqənin, qırılmaz vəhdətin bəhrələridir. Belə əsərlərə misal olaraq «Olmaz, olmaz deyirsən», «Eşqimin növrəği», «Qonşu olmaq istəmürəm», «Dağlar oğlu», «Qərənfil», «Sevgilim», «Sənin», «Səhər-səhər», «Həsrətliyəm» və onlarca başqalarını göstərmək olar.

Q.Qasımzadənin istər şeirləri, istər tərcümələri, istərsə də poemaları, eləcə də elmi və publisistik əsərləri ilhamın, istedadlı əməyin, xalqa, elə, vətənə bağlı bir şəxsin qələminin məhsuludur. Şairin beynəlxalq mövzulu şeirlərində də bu ruh hakimdir:

Bir qadın oxuyar hey yana-yana,
Bağdadın özüdür o kövrək ana!
Ötən günlərini salıb yadına
Ağlayar gözünün yaşı bilinməz.

Musa YAQUB — çağdaş Azərbaycan şeirinin özünəməxsus poetik istedadla malik nümayəndələrindən biridir. Yaradıcılığında olduğu kimi həyatında da təmtəraqdan uzaq olan şair dağlar və meşələr qoynunda. İsmayılıdakı doğma Buynuz kəndində yaşayıb ya-

ratmaqdadır.

Mənim ürəyimdə bir nəğmə yatır,
Mən heç o nəğməni yazmayacağam.
Səsi nə düşməne, nə dosta çatır.
Mən heç o nəğməni yazmayacağam.

Müasir Azərbaycan poeziyasının yaşlı nəslinə mənsub olan Musa Yaqubun bu mısraları bütövlükdə onun yaradıcılığına epigraf ola bilər. Çünki bu mısralarda şairin qeyri-adi istedadının və dünya duyumunun səssiz, eşidilməyən harayları ifadə olunmuşdur.

Musa Yaqub ədəbi fəaliyyətə 1957-ci ildə «İki qəlb, iki dünya» poeması ilə başlamış, «Yarpaqlar oxuyur» adlı ilk şeirlər kitabı 1966-cı ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Bunun ardınca Musa Yaqubun «Bu məhəbbət yaşadır məni» (1970), «Mənim kainatım» (1973), «Üzü bəri baxan dağlar» (1977), «Yaxşı ki, sən varsan» (1979), «Bir sim üstə» (1983), «İki qəlbin işığı» (1985), «Mənim sevgi taleyim» (1988), «Ürəyimdə yeri qaldı» (1992), «Nanə yarpağı» (1996), «Payızdan yaza yol varmı» (1999), «Ruhumla söhbət» (2004), «Başdan başa məhəbbət dəftərçəsi» (2005) və başqa kitabları oxucuların mühakiməsinə verilmişdir.

Bir şair kimi Musa Yaqubu başqalarından fərqləndirən keyfiyyətlər hansılardır? Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Musa Yaqub poeziyasını zahiri çalarlarına görə qiymətləndirmək çətindir. Çünki onun poetik fərdiyyəti ilk növbədə şeirlərinin ruhunda, mayasında, gizli daxili qatlarındadır. Musa Yaqub səssiz yaşantılar şairidir. Onun şeirləri hay-küçülükdən, ritorikadan çox-çox uzaqdır.

Şairin şeirlərinin başqa bir xüsusiyyəti onun səmimiliyi ilə bağlıdır. Bu günün şeirində çox az sənətkar tapmaq olar ki, poetik səmimiyyətdə Musa Yaqubla müqayisəyə gəlsin. Məhz səmimiyyət onun şeirlərinə etiraf duyğusu aşılayır, ən məhrəm mövzularda belə açıq danışmasına imkan verir.

Musa Yaqub təbiət şairidir. Lakin sadəcə «təbiət şairi» epiteti onun şeirlərinin daxili qatlarını ehtiva etmir. Çünki Musa Yaqubun şeirlərində təbiət dil açıb danışır, insanlaşır, canlı ünsiyyət aləminə çevrilir və şair bu aləmsiz ömür yolunu təsəvvür eləmir. Musa Yaqubun təbiət şeirlərini bu mövzuda yazılan digər poetik nümunələrdən fərqləndirən bir cəhət də həmin şeirlərin dərin fəlsəfi məzmun ifadə etməsidir. Lakin şairin poeziyasında təbiət çılpaq təsvir və tərənnüm obyektı olmadığı kimi, fəlsəfi məzmun da ritorik ifadəsini tapmır.

Təbiətə obrazlı düşüncə ilə baxan şairin poetik axtarışlarında Vətən daşının, Vətən torpağının hər parçası bədii-fəlsəfi mənə daşıyır. Şair təbiətlə cəmiyyət arasında müqayisələr aparır, cəmiyyətin təbiətdən qopub ayrıldığını, bütün süniliklərə və saxtakarlıqlara sonradan düçar olduğunu, təmizliyin, təzəliyin, ilkinliyin yalnız təbiətdə mühafizə olunduğunu qeyd edir.

Lakin Musa Yaqubun təkcə təbiətlə bağlı şeirlərinə deyil, bütün yaradıcılığına fəlsəfi ruh hakimdir. Müəllifin fəlsəfi şeirləri içərisində «İlahi, mən bu daşı götürüm, götürməyim» rədiili bir poetik nümunə var. Şair yolayrıcında küləyin, yağışın yuyub gözəlləşdirdiyi süfahi bir daşla qarşılaşır. Daş onu həyat, ömür-gün, tale, gələcək haqqında düşüncələrə çəkir: O bu daşı götürsün, ya götürməsin? Axı dünyanın bir ucu toydursa, o biri ucu da savaştır. Bəlkə daş bir əl yetməzliyində ona kömək ola bilər, bir səhra küləyində ağırlıq ola bilər. Bəlkə bu daş ömür yoxuşlarında Əzrayılı yoldan eləmək üçün gərək olacaq.

Saxlamaq da çətindi, aparmaq da azardı,
Tale bu bilməcəni görən necə yozardı?
Bu necə gəl-getdi bəs, eh, bu necə bazardı,
İlahi, mən bu daşı götürüm, götürməyim?

Musa Yaqubun «Bir günah sənin, bir günah mənim» adlı şeirində dünyada mizan-tərəzinin pozulmasından, nəfsin ayaq açıb yeriməsindən, insanların yalnız dolanışığa nikah olunmasından, qədirciyyətin itməsindən giley-güzar ifadə olunur. Müəllif günahı kənar da, başqalarında deyil, öz içimizdə, varlığımızda, əxlaqımızda axtarır.

Başqa bir şeirində isə «tərəzi» məhfumuna təkrar qayıdan şair yazır.

İndi tərəzi var, nə yüngül, ağır
Çəkiyə baxmır ki, çəkənə baxır,
Hər ələ etibar etməzlər axı,
Namərdin əlində çaş tərəzidir.

Musa Yaqubun şeirlərində bizim gündəlik həyatımızda dönə-dönə rast gəldiyimiz ən adi şeylər, bəzən hər hansı söz və ifadələr poetikləşir, yeni mənə və məzmun daşıyır. Müəllifin şeirlərindən biri «...Və başqaları» adlanır. Şair kəlməbaşı işlədilər bu ifadəyə poetik gözlə baxır və onu şeirin mövzusunə çevirir:

Yazda güllər açar, lalə, gülqotaz,
Qərənfil, bənövşə və başqaları.
Dünyada dağlar var. Himalay, Qafqaz,
Boylanar günəşə və başqaları

O adlar layiqdir düşüb dastana,
Ad var ki, üstündə kölgələr qalır.
Tək-tək adlarımız qalsın bir yana,
«...Və başqalarında» ölkələr qalır.

Birinin ulduzu yanıb parladı,
Birinin ulduzu sozalar, batar.
Ali məclislərdə millət var adı,
«...Və başqalarında» mürğülər, yatar.

Musa Yaqubun yaradıcılığının son dövrü ictimai-siyasi məzmunlu poetik örnəklərlə zəngindir. Şair cəmiyyəti narahat edən ən müxtəlif problemlərə diqqət yetirir, millətin ağrı və yaşantılarını poeziyanın dili ilə əks etdirməyə çalışır.

Nəriman HƏSƏNZADƏ. Təkrarsız poetik dünyaya malik olan Azərbaycanın Xalq şairi, Əməkdar İncəsənət xadimi Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığı həm ideya-məzmun, həm də poetika-forma baxımından zəngin və əhatəlidir. Əlli ildən artıq yaradıcılıq yolu keçmiş böyük sənətkarın yaradıcılıq axtarışları zəmanəmizin insanın hissləri, düşüncələri, Azərbaycan xalqının idealları barədə dolğun, bədii-estetik təsəvvür yaradır.

Nəriman Alməmməd oğlu Həsənzadə 1931-ci ildə Qazax mahalının Poylu kəndində anadan olmuşdur. Qeyd etməyə lazımdır ki, bu mahal orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatına, poeziyasına böyük sənətkarlar vermişdir – onların arasında adları milli mədəniyyətimizin tarixinə əbədi həkk olunmuş M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, S.Vurğun kimi dahi şair-mütəfəkkirlər vardır. Həmin şair-mütəfəkkirlər, eləcə də Qazax mahalının çoxsaylı təvazökar xalq şairləri, gənc Nərimanın (o zaman adı hələ Vaqif idi – bu ad ona valideynləri məhz böyük Molla Pənahın şərəfinə verilmişdir) ilk sənət müəllimləri olmuşdur.

N.Həsənzadə orta məktəbi bitirdikdən sonra ali təhsilini Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə Pedaqoji İnstitutunda almış, bir neçə il radioda çalışdıqdan sonra

50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində Moskvada, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. Azərbaycan yazıçıları, ziyalıları arasında «Litinstitut» adı ilə məşhur olan həmin tədris yaradıcılıq müəssisəsi Stalindən sonrakı dövrdə demokratik düşüncənin, böyük ədəbiyyatın SSRİ-də əsas mərkəzlərindən idi. N.Həsənzadənin poetik istedadının cıllanmasında, yaradıcı təfəkkürünün professionallaşmasında. düşüncəsinin, ideyalarının daha da demokratikləşməsində «Litinstitut» təhsilinin heç şübhəsiz. böyük rolu olmuşdur. Sonra N.Həsənzadə Azərbaycan Dövlət Universitetinin aspiranturasında oxumuş, «Azərbaycan-Ukrayna» ədəbi əlaqələri (1941-1945) mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi almışdır (1965). Şair bir neçə il «Azərbaycan gəncləri» qəzetində ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinin müdiri (1965-1967), sonra isə «Azərbaycan» jurnalında poeziya şöbəsinin əməkdaşı (1967-1975) olmuşdur. 1975-1978-ci illərdə SSRİ Ədəbiyyat fondu Azərbaycan şöbəsinin direktoru işləmişdir.

N.Həsənzadənin ilk şeir kitabları 50-ci illərdə nəşr olunmuşdur – bunlar böyük həcmli deyildi: «Dostlar gözləyir məni» (B., Uşaqgəncnəşr, 1956), «Qız ürəyi» (B., Uşaqgəncnəşr, 1957); «Hardasan» (B., Uşaqgəncnəşr, 1959). Lakin bu kiçik həcmli kitablarda toplanmış şeirlər də Azərbaycan poeziyasına istedadlı bir sənətkarın gəlişindən xəbər verirdi. Şairin sonrakı şeir kitabları həm həcmcə böyükdür, həm də onun mükəmməl yaradıcılıq axtarışlarının məhsuludur: «Sizdən ayrıldım» (B., Uşaqgəncnəşr, 1961); «Könlüm şeir istəyir» (B., Azərnəşr, 1964); «Yadına düşəcəyəm» (B., Azərnəşr, 1966); «Niyə demədiniz» (B., Gənclik nəşr., 1970). 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərində N.Həsənzadənin ədəbi mühitdə böyük maraq doğuran üç kitabı da nəşr olunur - bunların birincisi «Nəriman» (B., Azərnəşr, 1968); ikincisi «Zümrüd quşu» (B., Gənclik nəşr., 1979), dramatik poemaları, üçüncüsü isə «Nabat xalanın çərəyi» (B., Gənclik nəşr., 1974) povestidir.

N.Həsənzadə 1979-cu ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1934-cü ildən nəşr olunan zəngin ənənələrə malik orqanına - «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinə baş redaktor təyin edilir, 1991-ci ilə qədər, yəni Azərbaycan xalqının, onun ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, mənəviyyatının tarixi üçün olduqca əhəmiyyətli olan on ildən artıq bir dövrdə həmin qəzetə rəhbərlik edir. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti (sonralar «Ədəbiyyat» qəzeti) bu dövərdə respublikanın ədəbi-ictimai həyatında fəal iştirak etməklə yanaşı bir sıra maraqlı

mübahisələrin həm subyektı, həm də obyektı olaraq çıxış edir. Heç də təsadüfi deyil ki, bir sıra tənqidçi-ədəbiyyatşünaslar Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti - «Ədəbiyyat qəzeti»nin tarixində «Nəriman Həsənzadə dövrü»ndən bəhs edirlər. Həmin dövrdə qəzet bəzi ədəbiyyat spikulyatorlarının «hücum»una məruz qalsa da, baş redaktor böyük ədəbiyyatın mövqeyində ardıcıl olaraq möhkəm dayanır və onun sənətin ədəbi prinsiplərini cəsarətlə müdafiə edir. 70-ci illərin sonlarından başlayaraq şairin yaradıcılığında yeni mərhələnin cizgiləri özünü göstərir. «Mənim gecəm-gündüzüm» (B., Gənclik nəşr., 1978); «Sən bağışladın» (B., Gənclik nəşr., 1979); «Bir az möhlət istəyirəm ömürdən» (B., Yazıçı nəşr., 1981), «Fikir eləm» (B., Gənclik nəşr., 1982) kitabları N.Həsənzadə yaradıcılığının kamillik dövrünə qədəm qoyduğunu israrla təsdiq edir, həmin əsas təzahürü şairin lirikasının fəlsəfi səviyyəyə qalxmasından, onun filosof şair kimi «yenidən doğulmasından» ibarətdir. «Kimin sualı var?» (B., Gənclik nəşr., 1984), «Seçilmiş əsərləri» (B., Yazıçı nəşr., 1989); «Bütün millətlərə» (B., Yazıçı nəşr., 1991); «Taleyin töhfəsi» (B., Gənclik nəşr., 1993); «Gəlimli-gedimli dünya» (B., Şərq-Qərb nəşr., 1995) və s. N.Həsənzadənin filosof kimi yüksəlişini göstərən kitablardır.

Şairin əsərləri bir sıra xalqların – rus, alman, fransız, italyan dillərinə tərcümə edilmiş, «Nabat xalanın çörəyi» povesti isə bütövlükdə çox oxucularına çatdırılmışdır.

N.Həsənzadə həm də yaxşı tərcüməçidir. Onun rus, Ukrayna, türkmən, Çin, kalmık dilindən etdiyi tərcümələri bədii tərcümənin yaxşı nümunələrindən sayıla bilər. N.Həsənzadə 50 ildən artıqdır ki, özünün dərin məzmunlu, orijinal formalı şeir, poemaları və dram əsərləri ilə oxucuların qəlbinə həmdəm kəsilmişdir. Sənətin ədəbiyyat üföqlərinə doğru uğurla irəliləyən N.Həsənzadə zamanın çalxalanıb silkələnən, lillənib-durğunlaşan məqamlarında belə vicdanlı bir həqiqətlə, vətənpərvər bir vətəndaş sədəqəti ilə yorulmadan böyük həvəslə yazıb-yaradır.

Yaradıcılığa Böyük Vətən müharibəsindən bir neçə il sonra (1953) başlayan N.Həsənzadə həyatın hər bir çətinliyi ilə rastlaşmış, sakitliyini, rahatlığını, ona təsəlli və ümid verən misralarında tapmışdır. Onun şeirlərindəki kövrəklik də, həsrət də, hicran da məhz onun üreyindən süzülüb gələn poetik bir dillə ifadə olunduğu üçün oxucunu düşündürür:

Çəkdi imtahana məni təbiət.
Yollarda bərkiyə-bərkiyə gəldim.

Könlümdə təsəlli, gözümdə ülfət.
Bu dünya sərgidir, sərgiyə gəldim.
Mən tənha bir evdə həyata gəldim
Gəldiyim yolları piyada gəldim.
O qədər susdum ki, fəryada gəldim.
Sevincin qədrini sən məndən soruş.

N.Həsənzadənin bir şair olaraq məşhurlaşmağa başladığı dövr – 50-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında sosializm realizmi artıq «qərarlaşmış», «sovet adamlarının kommunizm ruhunda tərbiyə edən yüksək məfkurəli» (M.Arif) ədəbiyyatın prinsipləri, normaları müəyyənləşmişdi.

N.Həsənzadə lirikası Azərbaycan poeziyasının bu cür təbədülatlı bir dövründə yarandığına, müxtəlif siyasi-ideoloji, mənəvi təzyiqlərə məruz qaldığına görə, heç şübhəsiz, mürəkkəb təbiətə, ideya-estetik tipologiyaya malikdir. N.Həsənzadənin lirikası, ümumən yaradıcılığı kifayət qədər geniş fəlsəfi əsaslara malik bir lirika-dır. Şair zamanımızın insanını poetik-fəlsəfi standartlarla, model-lərlə araşdırır.

N.Həsənzadənin lirikası mənsub olduğu xalqın ümumi istedadının ən dərin qatlarından gəldiyinə görə, onun bir sıra şeirləri ustadnamə gücündədir:

İnsan cavanlıqda şərəf, şan gəzir,
Hər kəsin bir ada ehtiyacı var.
Elə ki, ağardı saçı, saqqalı
Atanın övlada ehtiyacı var.

N.Həsənzadənin istedadı mənsub olduğu dövr, zaman və əbədiyyət qarşısında məsuliyyətli bir istedaddır. Şair hələ, 60-cı illərin sonlarında yazdığı məşhur «Girov» şeirində öz həyat kredosunu bu cür müəyyən etmişdi:

Adım
başqasının adıdır, nə qəm.
O şöhrət qazanıb getdi
bu ada
Şöhrətli bir adı yaşadan mənəm,
şöhrətsiz
olan da mənəm dünyada.

N.Həsənzadənin yaradıcılığı onun tərcümeyi-halının, şəxsiyyətinin bilavasitə davamıdır, ona görə də şairin lirikasında avtobioqrafik məqamlar olduqca çoxdur. Xəlil Rza Ulutürkün dediyi kimi, «şair cəsurluğunun atributlarından biri səmimiyyətdir. Nəriman Həsənzadə təcürdən-dırnağacan səmimi şairdir, onun daxilən işıqlı, mən deyərdim ki, günəşli poeziyasında bircə yad xala, ürək-dən qopmayan ifadəyə rast gəlmək çətindir».

Mən heç kəsin əvəzinə gəlməmişəm bu dünyaya,
bir ömrüm var, bir adım var.

Amma mənəm bu dünyada
nə qəribə yaşayışım, nə qəribə həyatım var:
kiməsə bir söz deyirlər,
çıxıb gedir öz dəmində.

Gəlib evdə düşünürəm
mən götür-qoy aləmində...

- deyən N.Həsənzadə ətraf aləmin – onu əhatə edən ictimai, mənəvi, siyasi mühitin hadisələrinə olduqca həssas münasibət göstərən, bu münasibəti ilə həmin hadisələri dəyərləndirməyi bacaran analitik bir şair-şəxsiyyətdir.

Sənətin çətin yollarında şairin kamil ustadı kimi irəliləyən N.Həsənzadə yaradıcılıq mövzu zənginliyi, forma müxtəlifliyi və fikrin bədii ifadəsi baxımından yetkin sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir və şeir xəzinəmizi zənginləşdirir.

N.Həsənzadənin 70-90-cı illərdə «Niyə demədiniz» (1970), «Nabat xalanın çərəyi» (1974), «Mənim gecəm-gündüzüm» (1978), «Sən bağışladın» (1979), «Bir az möhlət istəyirəm ömürdən» (1981), «Fikir eləmə» (1982), «Seçilmiş əsərləri» (1987), «Mənim nikahımı pozdu təbiət» (1989), «Bütün millətlərə» (1991), «Taleyn töhfəsi» (1993), «Gəlimli-gedimli dünya» (1995) şeir kitabları çap olunmuş, ona Azərbaycan xalq şairi fəxri adını qazandırmışdır.

Şairin yaradıcılığından bəhs edən N.Cəfərov bu poeziyanın leytmotivini və bədii dəyərini yüksək qiymətləndirmişdir. «Şairlik N.Həsənzadənin stixiyasıdır – o təkçə şeirində, nəsrində, dramaturgiyasında deyil, adi məişətində də şairdir, yazanda da, yazmayanda da şairdir».

N.Həsənzadə şeirinin mövzu və mündəricəsi rəngarəngdir. İnsanə ehtiram və məhəbbət konsepsiyası, təbiətin əsrarəngiz gözəlliyinə məftunluq, vətənə ülvə bağlılıq, qadın ləyaqətinə hörmət və bu

kimi bəşəri düşüncələr N.Həsənzadə şeirinin ana xəttini təşkil edir.

İnsanın mənəvi kamilliyindən söhbət düşəndə N.Həsənzadə ilk növbədə məhz özünün insanlara, təbiətə dərin bağlılığından, həyata, zamanəyə olan məhəbbətindən danışaraq yazır:

Həyat əzizimsən, sən mənimkisən
Sən məndən öteri həyat ikisən.
Qalsam kimliyinə cavabdeh mənəm
Getsəm kimliyimi vətəndən soruş.

Şairin bu qəbil şeirlərində inam, səxavət, səmimiyyət, zəhmət və məhəbbət mühüm yer tutur. Aydın, yığcam, konkret detallarla ifadə olunmuş bu şeirlərin emosional təsiri və lirizm güclüdür.

Xalqımızın zəngin mənəviyyəti, əxlaqi gözəlliyi, yaradıcı əməyi, istək və arzuları qaynar və mənalı həyatı ən yüksək poeziya mənbəyidir. Bu cəhətdən «Nabat xalanın çörəyi», «Bütün millətlərə» əsərləri əhəmiyyətlidir.

Daim axtarışda olan şairin müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq mövzuda yazdığı «Atabəylər», «Bütün Şərq bilsin», «Pompeyin Qafqaza yürüşü» dramatik pyesləri mövzusu, məzmunu, tipləri, xarakterlərin canlılığı, reallığı, inandırıcılığı, şeiriyətinin axıcılığı, ictimai pafosu ilə nəzər-diqqəti cəlb edirdi. O, zamanın aktual məsələlərinə toxunduqca konkret faktlara daha çox meyl edir, əsərlərinin bədii və səmimi çıxmasına çalışır.

N.Həsənzadə özünəməxsus fərdi poetik ümumiləşdirmə tipinə malik təkrarsız bir şairdir. O, sadədən mürəkkəbə doğru kamilləşən uğurlu yaradıcılıq yolu keçmişdir. Dünən həyatdakı obyektiv və subyektiv ziddiyyətləri yalnız xalis lirik üsluba malik vasitələrlə qələmə alan ədib, bu gün yaradıcılıq laboratoriyasını zamanın ovqatına uyğun gərəkli-dəyərli publisistik çalarlarla da zənginləşdirir və realist metod daxilində daha bitkin bədii bütövlüyə nail olur. Beynəlmiləçilik, sülh, əmin-amanlıq, mənəvi saflıq, daxili zənginlik, tarixi ənənələrə bağlılıq, klassiklərə arxalanıb, cəsarətlə şair - vətəndaş sözü demək N.Həsənzadə poetikası üçün xarakterikdir. Vaxtı ilə xalq yazıçısı M.İbrahimov N.Həsənzadə yaradıcılığını haqlı olaraq «insani hisslər poeziyası» adlandırmışdır.

N.Həsənzadə şeirlərində vətəndaşlıq qüdrəti yüksək sənətkarlıqla öz əksini tapır. H.Cavidin İrkutsk vilayətindən doğma vətəninə gətirilməsini şair böyük ürək ağrısı ilə, yüksək vətəndaşlıq qüdrəti ilə vəsf edir:

41-də ölmədi o qeyb oldu
60 yaşını görmədi vətən,
100-də evindən qalxdı tabutu,
Cavid qıyas aldı öz taleyindən.

N.Həsənzadənin lirikası həm mövzu, həm də mündəricə etibarilə zəngin və dolğundur. Ülvi və pak hissləri tərənnüm edən şair həmişə insandan, onun kamalından və gözəlliyindən qüvvət və ilham alır. N.Həsənzadə lirikasının tükənməz həyat qüvvəsi xalq həyatı ilə sıx təmasda, xalqın arzu və düşüncələrinə qırılmaz tellərlə bağlı olmasındadır.

Azərbaycan lirik şeirinin inkişafında, sənətkarlıq cəhətdən kamilləşməsində iki mühüm amil – şifahi xalq şeiri ənənələri və xalq musiqisi həlledici rol oynamışdır.

N.Həsənzadənin əsərlərinin populyarlığının bir səbəbi də onun xalq həyatı və xalq şeiri ənənələri ilə möhkəm bağlılığıdır.

Bir şair kimi N.Həsənzadənin orijinallığı onun istəyindən yox, həyata və hadisələrə poetik münasibətindən doğan təbii bir keyfiyyətdir. Ənənəvi mövzuları qələmə alanda da onun öz səsi, öz nəfəsi, öz münasibəti dərhal gözə dəyir. O, məlum hadisələri şeir dilinə çevirərkən başqalarının işlətdiyi naxışları təkrar etmir.

N.Həsənzadə çox sadə mətləbləri mənalandırmağı, oxucusuna aşılamaq istədiyi fikri poetik hiss və duyğularla yoğurmağı, əsl sənət aləminə çevirməyi bacarır. Belə şeirlərin gücü insanı həyata çağıran, qurub yaratmağa ruhlandırان, ona nəcib mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər aşılایan yeni fikirlər, poetik hisslər ifadə etməsindədir.

N.Həsənzadənin zəngin və əhatəli yaradıcılığında siyasi lirika mühüm yer tutur. N.Həsənzadənin siyasi lirikasının əsas mövzularından biri xalqımızın böyük məhrumiyətlərlə, «möhtəşəm» ideoloji yalanlarla, beynəlmiləçi «dostluq» təbliğatı ilə dolu olan həmin tarixə mütəfəkkir şair özünəməxsus fəlsəfi-analitik şərh verir, dövrün sosial-siyasi, mənəvi ziddiyyətlərini açır, geniş miqyaslı mənzərəsini yaradır. Dünyaya meydan oxuyan Sovet dövlətinin faciəli taleyi N.Həsənzadənin yüksək istedadla qələmə alınmış «Tarixdən imtahan götürmədilər» şeirində analitik bir şəkildə poetik təsrif olunur.

Cırıldı, atıldı köhnə biletlər,
dedilər ən böyük bir səhvimizi.
Tarixdən imtahan götürmədilər,
yalan yazmışdılar tariximizi

«Azadlıq», «Səadət», «Muqəddəs həyat!»
isim tək hallandı «Xoşbəxt diyar»da
Yalana öyrəndi qara camaat,
Aldanıb aldatdı ziyalılar da...

N.Həsənzadə siyasi lirikasında millətpərvər olmaqdan başqa məhz insanpərvərdir; insana məhəbbət, hansı millətdən olursa-olsun, (ermənilərdən savayı) şairin ümumən yaradıcılığının, o cümlədən də lirik yaradıcılığının metodoloji əsaslarını təşkil edir. Lakin insana qarşı məhz milli mənsubiyyətinə görə qəddarlıq ediləndə N.Həsənzadə düşməyə nifrəti bütün gücü ilə təzahür etdirmiş, saxta beynəlmiləçiliyi rədd etmişdir:

...Millətin üstünə bərk düşmüşdülər,
evə buraxmışdıq biz Əhriməni.
Təbrizdən, Cümrüden tökülmüşdülər.
ordən fars qovmuşdu, burdan erməni
...Demə Moskvaymış işləri quran,
dinib-danışanın yanırdı içi.
Erməni şovinst, fars aravuran,
Bir də Kirovkada beynəlmiləçi!

N.Həsənzadə böyük milli hisslərlə, duyğularla yaşayan, yazıb-yaradan bir şair-mütəfəkkirdir – mənsub olduğu xalqın tarixini dərinləndirən bilən, həmin tarixlə fəxr edən N.Həsənzadə «tarix qəsbkarları» ilə mübarizə aparmış, öz sözünü deməkdən çəkinməmişdir. Erməni tarixi qəsbkarlarının torpaq iddiası ilə vulqarlaşdığı illərdə N.Həsənzadə qəsbkarlara nifrətini gizlədə bilmədi, bütün kəskinliyi ilə ifadə etdi.

Sitat gətirirlər, tarix yazırlar
Keçib Kürümüzü, Arazımızı.
Alban dövlətinə sahib çıxırlar
Danıb Azərbaycan ərazimizi.

50-cı illərin sonlarında ictimai fikirdə mərkəzi yeri Azərbaycan dilinin sitatı haqqında məsələ tuturdu. Əlbəttə, ana dili ilə bağlı bu cür özünüdərk ideyalarının yayılması birinci növbədə Azərbaycan yazıçıları arasında milli özünüifadə maraqlarını yüksəldirdi. Həmin yazıçılardan biri də güclü millilik duyğusuna malik N.Həsənzadə idi. Şair-mütəfəkkir çox gözəl bilirdi, ana dili hər bir

xalq üçün azadlığın, müstəqilliyin, milli özünütədqin dilidir.

Universitetin bir qrup dilçi aliminin «Müasir Azərbaycan dili» dərslisinə görə Azərbaycanın Dövlət mükafatına layiq görülməsini N.Həsənzadə böyük sevinclə qarşılamiş, özünün ən gözəl əsərlərindən biri olan «Nəgmə»sini yazmışdır:

Var olsun eşqiniz, məhəbbətiniz,
sevinir yazdıqca əlimdə qələm,
Bir xalqın dilini vəsf eləyən siz, -
necə xoşbəxtəm ki, -
şairi mənəm...

N.Həsənzadənin siyasi lirikasında Cənubi Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. 60-cı illərin əvvəllərində şairin qələmə aldığı «Söyüd» şeiri yalnız N.Həsənzadə yaradıcılığı üçün deyil, ümumən Azərbaycan poeziyasının ən təsirli, ən gözəl əsərlərindən sayılır - Culfada Araz qırağında yazılmış bu şeirdə ikiye bölünmüş Azərbaycanın ictimai, milli faciəsi subyektiv fərdi faciə kimi yaşanır:

Araz qırağında küləkli gündə
Mən bir söyüd gördüm çayın üstündə.
Dağılmış saçını gah yel yolurdu,
Gah da ki, tikanlı məftil yoruldu.
Əyilib o tayı öpürdü söyüd,
Saçını o taya səpirdi söyüd,
Saçını bu taya səpirdi söyüd.

Azərbaycan siyasi lirikasında beynəlxalq mövzulara xüsusi diqqət yetirilməsi II Dünya müharibəsindən sonra bir qədər də güclənir: bu dövrdə «oyanan» dünyanın obrazını yaratmaq poeziyanın əsas yaradıcılıq problemlərindən birinə çevrilir. Azərbaycan sovet şairi dünyanın müxtəlif ölkələrində gedən milli azadlıq prosesini daim diqqət mərkəzində saxlayır. insan hüquqlarının pozulmasına qarşı çıxır, sovet ideologiyasını «təbliğ edir». Lakin eyni zamanda bir sıra görkəmli sənətkar-mütəfəkkirlər – B.Vahabzadə, N.Həsənzadə, X.Rza, M.Araz, C.Novruz və b. Azərbaycanın milli problemləri barədə danışarkən «məkan»ı müstəqillik almaq üzrə olan ölkələrə «köçürürlər». N.Həsənzadə də həmin «ezop dilindən yeri gəldikcə istifadə etmiş, özünün beynəlxalq mövzuda yazılmış ən yaxşı şeirlərində adətən birinci növbədə Vətəni, sonra isə Dünyanı, bəzən isə hər ikisini bir yerdə vəhdətdə nəzərdə tutmuşdu. Yaxud Afrikadan, Vyetnamdan, Kubadan

yazmaq. şairin fikrincə, insandan yazmaq deməkdir:

Mən yazdım Afrikadan,
Vyetnamdan. Kubadan.
İlham verdi ruhuma
neçə şanlı qəhrəman.
Harda səngər quruldu,
töküldü insan qanı,
orda oldu həmişə
Şairin yarı canı.

N.Həsənzadənin şair həssaslığı, təbii ki, Azərbaycan materialı əsasında formalaşmışdır – onun vətənpərvərliyi, insanpərvərliyi, tə-
rəqqipərvərliyi və s. öz xarakterini, formasını Azərbaycanda müəy-
yənləşdirmişdir. Ona görə də beynəlxalq aləmdə gedən proseslərə ba-
xış da neytral bir şairin yox, məhz Azərbaycan şairinin baxışdır.

N.Həsənzadə hələ əvvəlki beynəlxalq mövzulardakı şeirlərin-
də, hər şeydən əvvəl, bir sovet ideoloqu kimi yox, bir humanist,
dünyanın taleyinə cavabdeh bir sənətkar-mütəfəkkir kimi çıxış edir.
Onun şair-vətəndaş narahatçılığı da öz mənbəyini məhz bu huma-
nizmdən, sənətkar-mütəfəkkir mövqeyindən götürür.

N.Həsənzadənin siyasi lirikası da onun məhəbbət, ailə-məişət
lirikası kimi, hər şeydən əvvəl, insan haqqındadır, lakin bu, dünya
proseslərinin, müxtəlif beynəlxalq problemlərin, siyasi-ideoloji
münaqişələrin predmeti olan insandır. Onun taleyi mənsub olduğu
millətin taleyindən ayrılmazdır. o, bu dünyaya zamanın ictimai-
siyasi simasını ifadə etmək üçün gəlmişdir.

N.Həsənzadənin istər şeirləri, istər tərcümələri, istər poemaları
və istərsə də dram əsərləri, eləcə də elmi-publisistik əsərləri ilhamın,
istedadlı əməyin, xalqa, elə, vətənə bağlı bir şəxsin qələminin məh-
suludur.

Məstan ƏLİYEV (1935). İlk kitabları gənc şairi oxuculara tez
tanıtıdı: «Qartal» (1961), «İlk görüş» (1963), «Çəmən qızı» (1965),
«Nərgizim» (1969), «Addımlar, addımlar» (1971), «Nəğməli qovaq»
(1974), «Obalardan əsən yellər» (1977).

M.Əliyevin şeirləri şifahi xalq ədəbiyyatının bədii fikir qay-
naqlarından bəhrələndiyi üçün təsirli, koloritli və məzmunludur.
Zəngin mündəricəli bu poeziyada ayrı-ayrı mövzuların müxtəlif şə-
killərdə ifadəsi şairin yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Şair hər silsiləyə
daxil olan şeirlərin ümumi məzmununa münasib poetik sərlövhələr

seçmişdir: «Bir söz səndən, bir söz məndən», «Bir dəstə çiçək, hamısı göyçək», «Daşlı-daşlı sözlər», «Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin macərələri»... hər biri silsiləyə daxil olan şeirlər mövzu yaxınlığı, fikir ardıcılığı, ahəngdarlığı ilə bir-birini tamamlayır.

Sözün bədii ifadəsi, xüsusən bənzətmələr, təşbihlər və digər qanadlı sözlər əsərin canıdır. Məstan Əliyevin «Ağ çay», «Ay can», «Aşiq, nə aşiq», «Tərs», «Tağlar», «Armut payı», «Arx», «Suallar, suallara cavablar» şeirləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Şair həmin şeirlərində də «biri səndən, biri məndən» mükəlliməsinə sadıq qalaraq surlərlərin danışıqlarında uşaqların dili ilə fikirlərini ifadə edir.

M.Əliyev mənzum nağıllar və poemalar da yazmışdır. «Ağacda leylək» və «Sel» poemaları real həyat hadisələri, uşaq düşüncələri əsasında yazılmışdır. Gölün ortasında, ağacın başında qalan leylək balalarının taleyi uşaqları ciddi təşvişə saldığı kimi, «Nazir əmi»ni də düşünməyə, yollar axtarmağa vadar edir. Şair diqqətimizi çox incə bir mətləbə – humanizmə, insanpərvərliyə, həyat eşqinə, bala məhəbbətinə yönəldir. Nazir uşaqların tələbinə cavab verərkən deyir:

- Yoldaşlar, heç də söhbət
Beş-üç leyləkdə deyil.
Unudular o şey ki,
Kökü ürəkdə deyil.
Yuvadakı balalar
İşdi, göz görə-görə
Boğulsa, bəs körpələr
Nə deyər böyüklərə?

Bu fikir poemanın əsas mayasını, məzmununu təşkil edir. Buna görə də Nazir də, onun yoldaşları da, gölün inşaatçıları da uşaqların məramına nail olur, leylək balalarını xilas edirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında öz dəsti-xətti, üslubu ilə seçilən Məstan Əliyevin poeziyası get-gedə püxtələşir. Heç təsadüfi deyildir ki, şairin «Nəğməli qovaq» şeirlər kitabı Respublika Lenin komsomolu mükafatına layiq görülmüş, «Çalğıcı quşlar» kitabına və «Ovçu İbişin macərələri» silsiləsinə görə isə ona Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı adı verilmişdir.

NƏSR

Altmış-doxsanıncı illərdə bədii nəsr daha sürətlə inkişaf etmişdir. Həmin tərəqqini və inkişafı şərtləndirən bir neçə mühüm amil vardır. Belə ki, bu illərdə müasir Azərbaycan nəsrinin artıq dünya miqyasında tanınmış, bədii söz xəzinəmizə bir sıra gözəl monumental epik əsərlər, roman-epopeyalar, dilogiyalar, tetralogiyalar vermiş, ağsaqqal ədiblərimiz, ədəbiyyatımızın patriarxları, «uzaq vuran artilleriyaları» (S.Vurğun) olmuşlarsa, başqa bir nəsil isə – o dövrdə ədəbiyyata gələn odluluq gənclər, romantik təbiətli qələm sahibləri öz sözü, öz üslubu, dəst-xətti, yazı manerası artıq püxtələşməkdə olan söz və sənət təşnələri coşqun fəaliyyət göstərmişlər. Ona görə də sözü gedən dövrdə bədii nəsrimiz onların ədəbi axtarışları nəticəsində xeyli zənginləşmiş, demək olar ki, epik növün ıstısnasız olaraq, bütün janrları dinamik inkişaf yolu keçirmişdir.

Doğrudan da, bu illərdə onlarla hekayə, очерк, povest, roman, xatirə-memuar, sənədli-publisistik nümunələr yaranmışdır.

Əli VƏLİYEV (1901-1982) Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında respublikanın xalq yazıçısı Əli Vəliyevin görkəmli xidmətləri olmuşdur. İndiki Ermənistanın Sisyan rayonunun Ağdü kəndində doğulmuş Əli Qara oğlu Vəliyev son dərəcə ağır bir həyat yolu keçmişdir. O, hələ on altı yaşında ata-anasını itirmiş, varlıların qapısında nökrəçilik, muzdurluq etmişdir. Əli Vəliyev inqilabdan sonra adi muzdurluqdan xalq yazıçısı səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Ə.Vəliyevin bədii əsərləri «Qarlı dağlar» (1929), «Nənəmin cəhrəsi»(1930), «Allahın səyahəti» (1930). «Qıl körpüdən keçərkən», «Ordenli çoban» (1939), «Sübut» (1939), «Dostlar» (1941), «Hekayələr», «Ərköyün» (1944), «Qəhrəman», «Cəbhə hekayələri» (1942), «Gülşən» (1949), «Çiçəkli», «Ürək dostları» (1955), «Turacılıya gedən yol» (1961). «Seçilmiş əsərləri», iki cilddə (1957-1960). «Budağın xatirələri» (1963-1964), «Bir cüt tərən» (1968), «Əsərləri», 6 cildə (1968-1970). «Qarabağda qalan izlər» (1977), «Qə-nirsiz gözəl» (1979) və s. kitablarda toplanmışdır.

Ə.Vəliyev sözün həqiqi mənasında kənd yazıçısıdır. Əsərlərində kənd mənzərələri, kənd adamları, kəndli psixologiyası çox dəqiq bədii təcəssümünü tapır. Onun yaradıcılığında tarixi keçmişimizin şanlı inqilabi ənənələri, xalqımızın yeni həyat uğrundakı mübarizəsi, müasir və yeniləşən kənd və onun qurub yaradan adamlarının bədii obrazı ləyaqətli yer tutur.

Əli Vəliyev bədii yaradıcılığa 1927-ci ildən başlamışdır. Kənd həyatını gözəl bildiyindən müəllif kənd həyatının təsvirinə daha çox diqqət yetirmişdir. Ədib ilk «Gülbahar», «Gülarə», «Aprelin dədəsi», «Nənəmin cəhrəsi», «Səadət», «Püstə» hekayələrində keçmiş həyatla yeni həyatı müqayisəli təsvir edərək, müasir quruluşumuzun xalqa bəxş etdiyi hüquqlardan, yeni ictimai münasibətlərdən, ailə məsələlərindən canlı lövhələr yaradır. 1927-1931-ci illərdə qələmə alınmış hekayələr («Gülarə», «Nənəmin cəhrəsi», «Qardaşlıq», «Həmayilin qızı», «Simurq», «Aprelin dədəsi») məhz o zamankı Azərbaycan kəndinin bədii inikasına həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdə ədibin təcrübəsizliyindən irəli gələn müəyyən qüsurlar da mövcud idi. «Təcrübəsiz və cavan bir nasirin qələmindən çıxan bu hekayələrdə bəsitlik, hadisəçilik, süjet qırıqlığı, kompozisiya dağınıqlığı nəzərə çarpırdı».¹

Sonralar müəllif bədii cəbhədə daha ardıcıl fəaliyyət göstərərək sənətkarlıq cəhətdən get-gedə kamilləşir, həyatın daha sıqlətli məsələlərindən yazmağa, böyük bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə getməyə çalışır. Bu baxımdan ədibin «Qəhrəman» əsəri maraqlıdır.

Ə.Vəliyevin roman janrına keçməsinə təsadüfi hesab etmək olmaz. Çünki bu əsərə qədər ədib özünün ən çox sevdiyi sahədən – kənd həyatından irili-xırdalı bir sıra hekayə yazmışdır. O, həmin əsərlərin bəzilərinə kollektivləşmə məsələsinə toxunur, bununla əlaqədar bəzi xarakterlər yaratmağa, hadisələr verməyə təşəbbüs edir. Buna görə də «Qəhrəman» əsəri Ə.Vəliyevin kollektivləşmə məsələsi ətrafında yazdıqlarının və düşündüklərinin məntiqi davamı və nəticəsi idi.

«Qəhrəman» romanı çapdan çıxan kimi oxucuların diqqətini cəlb etdi, mətbuatda özü haqqında ədəbi tənqidi fikir doğura bildi. «Qəhrəman» romanı 30-cu illər Azərbaycan nəsrinin uğurlu nümunələrindən biri idi.

Romanda inqilabın boya-başa çatdırdığı yeni həyat qurucularının ışı, mübarizəsi geniş epik lövhələrdə verilmişdir. Bu yeni qurucuları təmsil edən adamlardan biri əsərin baş qəhrəmanı Qəhrəmandır. Qəhrəmanın xəyal və düşüncələrinin təsviri fonunda ədib həm əvvəlki illərdə kənddə baş verən ictimai-siyasi dəyişmələri, zəhmətkeşlərdə yeni inqilabi şüurun oyanması, dırçalış və dinamikasını, həm də bilavasitə yeni cəmiyyət quruculuğunun ilk qaranquşlarının həyat və fəaliyyətlərindən həyatı ziddiyyətləri pərdə-

¹ Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, 1967, səh 140

ləmədən təsvir etməyə nail ola bilmişdir.

Romanın 1914-1918-ci illər hadisələrini əhatə edən ilk fəsil-lərində yoxsul kəndli Daşdəmirin ailəsinin təsviri fonunda varlı-kaşib, əzən-əzilən, feodal-kəndli münasibətlərinin, birincilərin amansız istismarının, ikincilərin acınacaqlı kölə həyatının real mənzərələri göstərilir. Sınıfı ziddiyyət və təbəqələşmə elə bir məqama çatmışdır ki, adamların səbr kasasının daşması və qəzəbin coşması bir himə bənddir. İndi adamların adi söhbətlərinin məzmunu da yeni siyasi məzmun kəsb etmişdir. İndi sırası kəndlilərdə də oyan-maya, dirçəlişə meyl hiss olunmaqdadır. Yuxarıda dediyimiz kimi, Daşdəmirin ailəsinin başına gətirilən müsibətlərin canlı təsviri bu cəhəti əks etdirən səciyyəvi epizodlardan biridir. Həm də bu epizod romandakı konfliktin kulminasiyaya doğru inkişafını şərtləndirən ilk təkanlardan biridir. Belə ki, Qəhrəmanın bacısı Xoşqədəm oğur-lanır, özü isə qaçaq düşməli olur. Buradan da onun gələcəkdə fəda-kar bir döyüşçü kimi həqiqi inqilabi bir yol keçərək kamilləşməsi ki-mi uzun və əzablı bir proses başlanır. Bütün bu illərdəki ehtiyac və məhrumiyyətlər Qəhrəmanın şəxsiyyətinin, mənəvi dünyasının for-malaşmasında çox böyük rol oynayır, tarixin və həyatın ibrət dərsləri əbəs getmir, müsbət səmərə verir, o, keçmiş dünyanın amansız intiqamçısı və yeni həyatın bənzərsiz müdafiəçisinə çevrilir, görkəmli, mübariz, döyüşkən bir əməl işçisinə çevrilir və gözəl, işıqlı meylləri təmsil edən müsbət qəhrəman kimi oxucuların da rəğbətini qazanır.

Artıq əsərin II hissəsində biz Qəhrəmanın yeni dövrdəki fəa-liyyətinin şahidi oluruq, onun bir sıra yeni, mütərəqqi, müasir key-fiyyətlərlə zənginləşdiyini görür və fəxr edirik. Bu baxımdan Qəhrəmanın inkişaf prosesi və yeni tipli bir siyasi işçi kimi yetişməsi yaşıdları Tərlanı («Tərlan»), Büləndi («Dünya qopur») xatırladır. Bu, tamamilə təbii hal idi. Çünki onlar bir mühitdə və eyni qüvvələrə qarşı mübarizə aparmalı olmuşlar.

Qəhrəmanın siyasi-ictimai fəaliyyətinin geniş lövhələrini verən fəsillərdə biz onun müxtəlif konkret şəxslərə qarşı mübarizə apar-dığının şahidi oluruq.

Qəhrəmana və onun təmsil etdiyi cəbhəyə qarşı duran qüv-vələr tərkibinin bu cür müxtəlifliyi, əlbəttə, mübarizəni iki qat çətin-ləşdirirdi. Çünki birincilər öz cildlərini dəyişmiş olsalar belə, onlarla hər-halda ehtiyatlı dolanmağın zəruriliyini hiss etmək mümkün idi. Doğrudan da. Bəc İskəndər, Yorğa Yunis, Cəfər kişi və b. tipləri ifşa etmək mümkün idi. Lakin digər qüvvələrə qarşı mübarizə apararkən

daha incə, daha məharətli siyasət yeritmək lazım gəlirdi. Məhz bu cəhət Qəhrəmanda zəif idi və yazıçı da, tarixi həqiqətə sadıq qalaraq, bu zəifliyi ümumiləşdirə bilməmişdi. Qəhrəman. Merac. Bəhram surətlərinin aqibəti məndirici verilmişdir.

«Qəhrəman» romanının süjet və kompozisiyası maraqlı qurulmuş, hadisələrin növbələşməsi, ardıcıl düzülüşi diqqəti cəlb edir. Əsərin surətlər aləminin rəngarəngliyi, onların dil fərdiliyi, psixoloji fərqlər, şirin təhkiyə, folklor motivlərindən istifadə, əsasən yerli-yerindədir. Lakin bəzən surətlərin dili lüzumsuz atalar sözü və məsəllələrlə doldurulur, təbii, məntiqi tarazlıq pozulur. Əsərin bəzi hissələri quru, sxematik təsir bağışlayır.

Əsərdə qəhrəman bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır, hətta ölümə üz-üzə gəlir. Qəhrəmanın mübarizəsi çox ağır şəraitdə başlayır. Onun düşmənləri heç də zəif deyil, qəvi və azgındırlar. Lakin bütün bu çətinliklər onu qorxutmur, döyüş əzmindən döndərə bilmir. Düşmənin qüvvətli olduğunu Qəhrəman özü çox yaxşı dərk edir. O, iştirak etdiyi mübarizələrin məntiqini dərindən anlayır, onu yeniliklə köhnəliyin əlbəyaxa vuruşu hesab edir. Bu baxımdan Qəhrəmanın aşağıdakı sözləri çox səciyyəvidir:

«Əsrlərdən bəri cəhəlat və mövhumat içində yaşamış, bəylərin, xanların, amansız istismar və təzyiqlə altında işləmiş kəndlərimizdə yeni cəmiyyət qurmaq o qədər də asan iş deyildir. Bu saat kəndlərimizdə köhnəliklə yenilik üz-üzə gəlmişlər. Yenilik kükrəyib köhnəliyi məhv etmək istəyir. Köhnəlik təslim olmur. Vuruşma gedir. Bu vuruşma amansızdır».

Böyük Vətən müharibəsi illərində yazıçılarımızın əsərlərində alman faşizminə nifrət hissləri yeni bir keyfiyyət kimi meydana çıxdı. Ə.Vəliyevin «Cəbhə hekayələri» (1942) kitabı da bu zaman yarandı. Kitabda toplanan hekayələr döyüşçülərimizin rəşadəti, xalqımızın möhkəm iradəsi, vətən məhəbbəti alovlu bir publisist hekayəçi qələmi ilə rəsm olunmuşdu. «İradə», «Xədicənin dərdi», «Dəhşət», «Bala dağı», «Aslan», «Taran», «Zəhra» və s. hekayələri yazıçının müharibə dövrü yaradıcılığı üçün səciyyəvi əsərlərdir.

Ədibin müharibədən sonra xalqımızın dinc quruculuq əməyindən bəhs edən əsərləri içərisində «Gülşən» (1949) və «Çiçəkli» (1951) həm həcm, həm də sənətkarlıq cəhətdən diqqəti xüsusilə cəlb edir.

İstər «Gülşən» və istərsə də «Çiçəkli» əsərlərində ədibin əsas məqsədi müharibədən sonrakı kəndin inkişafı, yüksək məhsuldarlıq

uğrunda gedən mübarizənin təsvirini verməkdən ibarətdir. Hər iki əsərdə müəllifi daha çox cəlb edən məsələ kəndlərimizdə çalışan adamların hər şeyə qadir əməyinin poeziyasını verməkdir. Biz bu hissi ədibin müasir həyatımızdan bəhs edən əsərlərinin hamısında görə bilərik. Xüsusilə müasir kənd, onun adamları, yeniləşən, dəyişən həyatı Ə.Vəliyevi yazıçılarımızın hamısından daha çox düşündürür. O, öz qəhrəmanlarından bir an belə ayrılmır. «Gülşən» povestinin qəhrəmanı Gülşən və onun iş yoldaşlarının pambıq uğrunda apardıqları mübarizənin bədii təsvirindən oxucu həqiqi qəhrəmanlığın əmək prosesində, həqiqi dostluğun, insanlığın, gözəl insani münasibətlərin, yeni mənəvi keyfiyyətlərin iş, zəhmət şəraitində yetişdiyini, büllurlaşdığını öz gözləri ilə görən kimi olur.

Povestın əsas konfliktini təşkil edən Gülşənlə Xanpəri arasında gedən yarışın təsviri fonunda müəllif bu xüsusiyyətləri lazımi səviyyədə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. «Gülşən» əsəri əməkçi qızlar haqqında mahnı adlandırılmağa tamamilə layiqdir. Bu əsərin demək olar ki, bütün iştirakçıları qızlardır, onların alqışa layiq qabarlı əlləridir.

Konfliktsizlik nəzəriyyəsinin hökm sürdüyü illərin məhsulu olan «Gülşən» povestində yazıçı konflikti, münaqişə şəxslərini çox da dərindən göstərə bilməsə də, hər halda ondan tamamilə sərf-nəzər də etməmişdir.

Ədibin «Çiçəkli» romanı da maraqlı bir əsər kimi diqqəti çəkir.

«Ürək dostları» romanındakı hadisələr Günəşli rayonunda cərəyan edir. Müəllif «Gülşən» və «Çiçəkli»dən fərqli olaraq bu əsərdə əsas etibarilə bir rayonun rəhbər işçilərinin fəaliyyəti, ailə münasibətləri, bir-birilərlə olan rəftarları haqqında söhbət açır. Əsərdə bir-birinə bənzəməyən müxtəlif taleli ailələr, insanlar, gözəl təbiət mənzərələri yaxşı təsvir edilmişdir. Romanda verilən Qabil Poladzadə, Əbil Qənbarov, Həlim Qüdrətov, Ənvər Rəsulov orijinal xarakterlərdir.

«Ürək dostları» romanının qüsurları da var: əvvəla, böyük bir romanı bir rayonun vəzifəli şəxslərinin daha çox şəxsi, fərdi və ailə münasibətlərinin bədii ifadəsi kimi verilməsi məndərcik və təbii çıxmamışdır. süni konfliktlər qurmaq, əvvəlcədən hazırlanmış standart xətlər və adlar özünü doğrultmur, ən başlıcası isə, yazıçının romanın süjet xəttinin əsasına canlı xarakterlər, zəngin hadisələr, xalq üçün vacib olan problemlər qoymaq əvəzinə, mücərrəd anlayışlardan

çıxış etməsi çox tez nəzərə çarpır, bizcə, əsərin adı da yanlış olaraq bu mücərrədliklə bağlı verilmişdir.

Ədibin ən yaxşı əsərlərindən biri «Turaclıya gedən yol» romanıdır. Ə.Vəliyev bu əsərində yaxın tarixi keçmişə müraciət edərək mövzusunun inqilabdan əvvəlki Azərbaycan həyatından götürmüşdür. Əsərdə iki kənd təsvir olunur: Yoncalı və Turaclı. Romanın qəhrəmanı Ataş Yoncalıdan (Cənubi Azərbaycandan) gəlmişdir. O, Qaroğlan qəsəbəsində Əsgər bəyin pambıq zavodunda işə başlayır. Ataşın bir inqilabçı kimi fəaliyyətinin ən qızğın dövrü də məhz bu zavodla bağlıdır.

Ataş Əsgər bəyin pambıq zavodunda işlərkən yenə də azadlıq arzularından əl çəkmir. əksinə Xıyabani hərəkatında iştirakı zamanı qazandığı inqilabi təcrübəni bir qədər də zənginləşdirir, nəzəri cəhətdən xeyli inkişaf edir və tədricən fəhlələrin azadlıq hərəkatının təşkilatçılarından birinə çevirilir.

Sonralar Ataşın pambıq zavodunu yandırmaqda böhtana salınaraq həbsə alınması Əsgər bəy və Mirzə Cəmil kimi düşmənlərin niyyətlərini doğrultmur. Ataşın tərəfdarları sonra daha sıx birləşirlər. Bu mübarizədə nəinki gənclər, eyni zamanda qocalar da iştirak edirlər.

Ədib inqilabi hərəkatın iki əsas qütübünü – Turaclı və Qaroğlan stansiyasındakı pambıq zavodunu təsvir edir. Turaclıda Sevdim, Xalıqverdi, Mürsəl kimi oyanan kəndlilər fəaliyyət göstərsə, Əsgər bəyin pambıq zavodunda Ataş, Usta Qaçay, Qüdrət, Həsərət və s. kimi inqilabçılar gizli iş aparır, açıq siyasi tətillər keçirir. Müəllif inqilabi işdə fəhlə-kəndli ittifaqını verməklə, fəhlələrin kənd zəhmətkeşlərini öz ardınca apara bilməsini də təsvir etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Turaclı Ataş və Dəmir Polad oğlunun fəaliyyəti nəticəsində kənddə inqilabçıların ən etibarlı dayacağına, bir növ, inqilabın alınmaz qərargahına çevrilə bilər.

«Turaclıya gedən yol» romanında bir sıra təbii, dolğun və inandırıcı bədii xarakterlər yaradılmışdır. Bunlardan Sevdim və Xalıqverdi kişi xüsusilə səmimi təsir bağışlayır. Bəylərdən, xanlardan, çar hökumətinin azğın məmurlarından ağır qamçılar yemiş bu qocaman kəndlilər üçün azadlıq ən böyük nemətdir. Bu nemətin qazanılması üçün onlar həyatlarından belə keçməyə hazırdılar. Sevdim kişinin bu yolda faciəli ölümü, Xalıqverdimin fələyə kələk deyən, Turaclı tərəflərdə allahlıq edən Paşa bəyi öldürməsi köhnə dünyaya qarşı bir intiqam aktu kimi səslənir. Onların başlıca düş-

mənləri Paşabəylər, darğa Fərruxlar, Əsgərbəylər və başqalarıdır.

Pambıq zavodunda çalışan fəhlələr arasında xüsusi hörməti olan usta Qaçay da maraqlı obrazlardandır. Ataş Qaçayla birdən-birə dostlaşmır, bir müddət sınaqdan keçirdikdən sonra zavoddakı gizli təşkilat barəsində ona məlumat verir. Sonralar Ataş tutulandan sonra inqilabi işin əsas ağırlığı usta Qaçayın üzərinə düşür. O, Bakı ilə əlaqə saxlayır, inqilabi intibahnamələrin yayılmasını təşkil edir, Əsgər bəyi, Mirzə Cəmilə ifşa etmək üçün yollar axtarır. Ataşı qazamatdan qurtarmaq üçün plan tərtib edir. Veysəl Kəngərliyə inqilab üçün istifadə etməkdən ötrü xeyli iş görməli olur. Bir sözlə, Ataşdan sonra Qaçay inqilabçı surətlər içərisində ən dolğun obrazlardandır. Qaçay həyatda olduğu kimi, bütün fərdi xüsusiyyətləri ilə verilmişdir. Onun yoldaşlarının söhbətlərindən aydın olur ki, Qaçay inqilabçıların hər işi ilə razıdır, tək allah məsələsi ilə barışa bilmir. Mürsəlin təmsalında isə müəllif kənd cavanlarının tədricən inqilabi işə qoşulmasını vermək istəmişdir. Biz Mürsəlin fəaliyyətini təsvir edən parçalardan onun necə bir şəxsiyyət olması haqqında lazımi təsəvvür əldə edə bilirik. O, dostluqda sədaqətli, inqilabın qələbəsinə ürəkdən inanan, qorxmaz bir gəncdir. O, Ataşın sevdiyi qızı – Qönçəni bacı kimi qəbul edərək öz evlərinə aparır, Ataş buraxılana qədər ona pasibanlıq edir.

Romanda cərəyan edən hadisələr tarixin müəyyən bir zaman kəsiyində baş verir.

Əsərdə mənfi tiplər də yaradılmışdır... Paşa bəy, Əsgər bəy, pristav Kamal, Mirzə Cəmil, Veysəl Kəngərli (satılmış fəhlə), molla Qurban, polis rəisi Rza bəy Danzevarski və başqaları nifrət doğura biləcək mənfi surətlərdir.

Ədib Paşa bəylə Əsgər bəyin düşmən cəbhənin eynihüquqlu nümayəndələri olduqlarını göstərməklə kifayətlənməmiş, həm də onların şöhrətpərəstliyini, mənəmliyini təsvir edə bilmişdir. Ümumiyyətlə, xəsis olan, bir qəpiyi çıxanda canı çıxan Əsgər bəyin öz rəqibinin gözünü qorxutmaq, özünün guya səxavətli olmasını göstərmək üçün Paşa bəyin kəndlilərinə bir araba taxıl bağışlaması buna aydın misaldır.

Paşa bəy bir mənfi xarakter kimi xüsusilə qabarıq çıxmışdır. Ə. Vəliyev Paşa bəyin simasında o zamankı Azərbaycan bəylərindən bir əzəzinin bədii portretini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Müəllif Paşa bəylə Əsgər bəyi həm də fərdiləşdirə bilmişdir. Əsgər bəy özünü bəzən dindar kimi göstərərək, necə deyərlər, pambıqla baş

kəsir. Əsgər bəy müəyyən mənada diplomatdır, o, lazım gəldikdə məqsədinə çatmaq üçün incə vasitələrə də əl atır.

Əsərdə mənfə cəbhəni təmsil edən qüvvələrdən biri də Mirzə Cəmilidir. O, Əsgər bəyə yaltanmaqla pambıq zavodunun müdiri vəzifəsindənk yüksəlmişdir. İndi onun gözləri ayağının altını seçmir. O, yaşının keçməsinə baxmayaraq «Bəs mən əmlək ətini qoyub, qoca camış pazağını necə yeyim?» – deyər Pəri arvadın cavan qızı Hürünü almaq istəyir. Lakin hadisələrin gedişində bütün arzuları puça çıxan Mirzə Cəmil həyatını intiharla başa vurur. Çox axtarıqdan sonra onun meyidini köhnə kəhrizdən tapırlar.

«Turaclıya gedən yol» romanında verilən pristav Əbülhəsənov surəti də maraqlıdır. Adətən pristavlar bir hal olaraq həmişə ədəbiyyatımızda mənfə obrazlar kimi göstərilir. Ə.Vəliyev bu əsərdə başqa yolla getmişdir. Pristav Əbülhəsənov «Turaclıya gedən yol» romanında ədib tərəfindən bir xalqçı kimi təqdim edilir. Bu məsələ əsərdə bədii cəhətdən tamamilə əsaslandırılmışdır. Biz onun tərcümeyi-halından öyrənirik ki, Peterburqda ali hüquq təhsili almış Əbülhəsənov inqilaba səmimi xidmət edir. O, pristavlıq vəzifəsindən də məhz bu məramını gizlətmək məqsədilə istifadə edir.

Sevdim, Xalıqverdi və Mürsəlin pristav Əbülhəsənovla ilk görüşünün təsviri əsərin ən dramatik yerlərindən sayıla bilər. Onlar birinci dəfə görüdüklər ki, pristav yoxsulların tərəfini saxlayır.

Əsərdəki Səlim Rüstəmbəyov bir sıra başqa bədii əsərlərimizdəki həkim surətlərini xatırlatsa da, əsasən, müvəffəqiyyətli verilmişdir.

Əsərdə gəncliyin məhəbbət macəraları da təsvir olunmuşdur. Mürsəllə Tutunun, Ataşla Qönçənin qarşılıqlı sevgiləri, əsasən, inandırıcı və xoş təsir bağışlayır. «Turaclıya gedən yol» əsərində artıq görünən, yaxud real təsirə malik olmayan yerlər də vardır. Pəri arvadla bağlı əhvalatların uzadılması, Veysəl Kəngərlinin tələyə düşdüyünü göstərən epizodlar. Qönçənin uzun müddət Turaclıda qalması, Mirzə Cəlilin onunla maraqlanması, qazamat naçalniki yoxunbiğli Musrepin oğlunun oğurlanması və onun çox asanlıqla Ataşı və onun yoldaşlarını həbsdən azad etməsi adamda şübhə doğurur. Buna baxmayaraq Əli Vəliyevin bu əsəri göstərir ki, müəllif sənətkarlıq cəhətdən xeyli inkişaf etmiş, dilin axıcılığı, kompozisiyasının kamilliyi, süjetin bitkinliyi «Turaclıya gedən yol» romanının məziyyətlərini daha da artırmış, nəticə etibarilə oxucularımız tərəfindən rəğbətlə qarşılanan, rəvan oxunan bir əsər yaratmışdır.

Xalq yazıçısı M.İbrahimov yazmışdır: «Turaclıya gedən yol» parlaq milli koloriti olan bir romandır. Həm də kolorit zahiri əlamətlərdə, qəhrəmanların əcaib ifadələr və kəlmələr işlətməsində deyil, düşüncələrin və hissiyyatın təzahür formasında, bütün fəaliyyət və danışığında ifadə olunmuşdur... Yazıçının əsas niyyəti canlı obrazlar, bütöv insan xarakterləri yaratmasında, qələmə aldığı dövrün xüsuiyyətlərini insan ehtiraslarının toqquşmasında göstərə bilməsindədir».

Yazıçı avtobioqrafik səciyyə daşıyan «Budağın xatirələri» çoxsaxəli süjetə malik romanını 60-cı illərdə yaratmışdır. Ədib romanda vətənə, xalqa dərin məhəbbətini, ailəyə, qadına, əxlaq və davranış qaydalarına, ədəbiyyata və sənətə dair baxışlarını, cəmiyyətimizin inkişafı yolunda maneə olan neqativ hallara qarşı barışmazlığını əks etdirmişdir. Böyük bir tarixi dövrü canlandıran roman dörd hekayətdən ibarətdir. Əsərin qəhrəmanı Budağın dilindən söylənilən bu hekayətlərdən birincisi 1917-1919, ikincisi 1919-1924, üçüncüsü 1925-1928, dördüncüsü 1928-1936-cı illəri əhatə edir.

Hadisələrin mərkəzində Budaq dayanır. O, şəxsən şahidi olduğu və eşitdiyi əhvalatları danışır. Bu əhvalatlar təkə onun həyatı üçün deyil, həm də Azərbaycan kəndi üçün xarakterikdir. Müəllif bu surətin vasitəsi ilə güzəranın ağırlığından, dövlət hərə-mərcliyindən lövhələr yaradır, ocağından didərgin düşmüş insanların qaçqın həyatını izləyir, sonralar üz-üzə gələn siniflərin ziddiyyətlərini ön plana çəkir. Həmin sinfi ziddiyyət «Birinci hekayətin sonu, «İkinci hekayət»in əvvəlində daha qüvvətlidir. Bəy zülmü və qoluzorluluğun, kəndli hüquqsuzluğunun dəhşətləri, ictimai quruluşun xalqa zidd mahiyyəti bu fəsillərdə bədii cəhətdən təsirli qələmə alınmışdır.

Budaq əzilən sinfin nümayəndəsi kimi hələ körpəlikdən öz mənliliyini qorumaq, oxumaq, «adam olmaq» arzusu ilə yaşayır. Ata-anası, bir çox qohumları acından, vəba kimi xəstəliklərdən məhv olanda da o, öz arzularından əl çəkmir.

Xatirə üslubunda yazıldığına görə romanda 100-ə yaxın surət iştirak edir. Bunların hamısını bitkin yaratmaq mümkün olmasa da, yadda qalanı da az deyildir. Budağın atası Dədəkişi, anası Nənəqız, Əbdül əmi, Məhərrəm əmi, Gülüqız, Vəli bəy, Həsən əmi, Baxşəli, İmran, Kəblayı Əjdər, Salatın, Cabir, Kərim, Kübra, Gülcəhan, Kəklik, Abbaszadə belə surətlərdəndir.

Ümumən, Azərbaycan nəsrinin uğurlu nümunələrindən sayılan «Budağın xatirələri» romanında bədii sənətkarlıq cəhətdən qü-

surlar da vardır. Romanın bəzi səhifələrində təsvirçilik hiss olunur. bəzən epizod, hadisə və surətlər sxem şəklində verilir. Əsərin ümumi bədii mənzərəsi isə uğurludur.

Bayram BAYRAMOV (1918 – 1994). Müasir nəsrin bədii üslubla əlaqədar təsnifatı barədə müxtəlif təşəbbüslər edilmiş, mülahizələr söylənmişdir. Bunların içərisində Y.Sidorovun fikri diqqəti cəlb edir. Sidorova görə, müasir bədii nəsrə əsasən üç bədii üslub diqqəti cəlb edir. Birincisi, dəqiq-analitik üslubdur. Bunu dedikdə, Sidorov, əsasən epik üslubda yazılmış əsərləri nəzərdə tutur. Əgər belədirsə, dəqiq-analitik üslub adı altında toplanmış epik əsərləri ancaq dəqiqlik və analitiklik xüsusiyyətlərlə fərqləndirmək düzgün olmaz. Heç olmazsa, ona görə ki, təsvir, təhkiyə və bədii inikasın dəqiqliyi bütün üslublarda tələb olunan keyfiyyətlərdəndir. Hərçənd analitiklik də bir çox üslublar və janrlar üçün əsas hesab edilir. Ancaq Sidorovun nəzərdə tutduğu üç üslubdan birinci deyə adlandırdığı üslub üçün analitikliklə yanaşı və səciyyəvilik baxımından ondan öncə epiklik xüsusi yer tutur. Odur ki, Sidorovun müasir bədii nəsr üçün səciyyəvi hesab etdiyi birinci üslubu dəqiq-analitik üslub adlandırmaq düzgün olmazdı. Bu üslubun mövcudluğunu qəbul etməklə yanaşı, onun adını redaktə etmək lazım gəlir. Yəni bu üslub dəqiq analitik yox, epik-analitik adlandırılrsa, daha düzgün olar, zəmindəyik.

İndi ki, müasir nəsrə üslub məsələsindən söz açıldı, digər üslublar barəsində də münasibəti aydınlaşdırmağa ehtiyac var.

Sidorovun müasir nəsr barədə üslub təsnifatının ikincisi belə adlandırılmışdır: lirik-romantik, yaxud da lirik, ya romantik üslub. Müasir nəsrə müşahidə edilən müəyyən bədii üslub istiqamətini belə adlandırmağa etiraz etmirik. Bu cür ad onunla müəyyənləşdirilmiş istiqaməti düzgün ifadə edə bilər. Belə ad altında nəsrimizin çox aydın görünən bir sahəsini əhatə etmək mümkündür.

Üçüncü üslubu Sidorov şərti üslub adlandırmışdır. Və bu adla əhatə etdiyi əsərlər də müasir nəsrə mühüm yer tutan əsərlərdir. Bəllidir ki, müasir dünya ədəbi prosesində 70-80-ci illərdən güclənməyə başlamış şərtilik və metoforiklik elementləri üslub əlaməti və üslub xüsusiyyəti kimi mühüm yer tutur. Yəni bu üsluba dair, onunla əlaqədar olaraq irad və etirazımız üslubun mövcudluğu ilə bağlı deyil, bu mövcudluq faktıdır və fakt olduğu üçün də təsdiq olunmalıdır. Lakin bu üslubun adında qeyri-dəqiqlik var. Odur ki, onun adını da redaktə etmək lazım gəlir. Yəni ki, şərti üslub adı

ədəbi prosesdə özünü göstərən və bu üslub adı altında toplanmış əsərlərin ən mühüm üslubi xüsusiyyətini tam əks etdirmir. Bir də ki, şərtlilik təkcə bir üslub üçün yox. bütün bədii sənət üçün tələb olunan səciyyəvi xüsusiyyətdir. Odur ki, nəzərdə tutulan üçüncü üslubun adını dəqiqləşdirib belə ifadə etmək olar: şərti-metaforik üslub; həm dəqiqlik baxımından, həm də məzmun və mahiyyətinə görə adın bu cür ifadəsi nəzərdə tutulan üslub üçün məqbul görünə bilər.

Bütün bunlarla yanaşı, müasir nəsrin mənzərəsinə ümumi bir nəzər yetirdikdə belə aydın görünür ki, bu üç üslubla o tam əhatə edilə bilməz. Elə janrlar var ki, onlar mütləq özlərinə məxsus üslub xüsusiyyəti tələb edirlər. Bunu nəzərə almadıqda yanlış nəticələr gözlənilə bilər. Məsələn satirik janrı yada salmaq lazımdır. Satirik əsərin satirik də üslubu olur. Beləliklə, müasir nəsrə olduğunu davam etdirməyə və tamamlamağa çalışsaq, demək lazım gəlir ki, ədəbi prosesdə satirik üslub da aydın bir şəkildə nəzərə çarpmaqdadır.

Epik-analitik üslubun müasir Azərbaycan nəsrində nümayəndələri kimlərdir? Yaxud epik-analitik nəsr yaradıcılığında ən çox xidməti olan və diqqəti cəlb edən müasir yazıçılarımızın ideya-bədii yaradıcılıq dünyası barədə nə demək olar? Bu suallara və bu istiqamətdə doğa biləcək digər suallara cavab vermək üçün xalq yazıçısı Bayram Bayramovun yaradıcılıq axtarışları geniş imkan verir.

Bir çox hallarda görmüşük ki, ədəbi-tənqidi fikir epik-analitik üslubun inkişafı üçün tarixi romanın və bədii nəsr yaradıcılığında tarixiliyin rolunu yüksək qiymətləndirir. 70-80-ci illər ədəbi prosesində isə tarixi mövzu və tarixi materiallardan istifadə halı xeyli güclənmişdi. Onu da xatırlamaq lazımdır ki, məhz bu ərəfədə ümumdünya ədəbi prosesində epikliyin sıxışdırılması, arxa plana keçirilməsi halı müşahidə olunurdu. İtaliya yazıçısı Alberto Morovio iddia edirdi ki, kənar – üçüncü şəxsin daxili aləmini, mənəvi dünyasını tam dəqiqliyi ilə əks etdirmək olmaz. Guya bu cür bədii inkişafda təxminliklər çox olur. Odur ki, epik yazı tərzini həqiqəti əks etdirmək üçün az imkan verir və s. Tam belə bir vaxtda dünya ədəbi prosesində tarixə mövzu və material kimi müraciət halları gücləndi və bütün bu hallarda epik yazı tərzini, bədii nəsrə epiklik yenidən canlanmağa başladı.

Etiraf edildi və həqiqətən də müşahidə olundu ki, tarixi roman, onun müxtəlif janr tipləri, epik-analitik üslubun inkişafı, ümumiyyətlə, ədəbi prosesdə yenidən üstün mövqə tutması üçün geniş imkanlara malikdir. Georgi Markov tarixi romanı epiklik məktəbi

adlandırdı. Və bu məktəbin mövcudluğuna getdikcə çoxları inanırdı. Tarixi romanı epiklik məktəbi səviyyəsində dərk edən və keçən qüdrətli yazıçılarımızdan biri isə, heç şübhəsiz, İsmayıl Şıxlıdır. O, bir çox qələm sahiblərindən əvvəl, 50-ci illərin əvvəllərində epik-analitik üsluba böyük inamla yanaşdı və nəhayətdə «Dəli Kür» romanı ilə epiklik məktəbini keçib, onun zirvəsinə qalxdı. Xalq yazıçısı Bayram Bayramov da yaradıcılığında epizmə, epik-analitik üsluba xüsusi əhəmiyyət verən bir yazıçıdır. Bununla yanaşı, Bayram Bayramov da epiklik məktəbinin yüksəkliyini məhz tarixi romanla – «Karvan yolu» ilə keçməyə müvəffəq olmuşdur. Bütün bunlar o vaxt baş vermişdir ki, canlı ədəbi prosesdə lirik-romantik (ya lirik və ya romantik), şərti-metoforik üslublar geniş meydan tutmuşdu və güclü bir axın kimi baş alıb gedirdi. Ədəbi prosesdə bir bellitrizm acığı, yangısı başlanmışdı.

Bu iki cəhəti nəzərə alıb burada təkrar da olsa deyək ki, Bayram Bayramovun yaradıcılıq yolu və xüsusiyyətlərinə ümumi bir nəzər salınacaqdır.

Bayram Salman oğlu Bayramov «Körpü» adlı ilk hekayəsini 1950-ci ildə çap etdirmişdir. O vaxtdan mənalı yazıçı ömrünün sonuna qədər onlarla roman, povest və xeyli hekayə nəşr etdirməsi yazıçının çox məhsuldar işlədiyini göstərir. «Tək adam» (1954), «Müqəddəs vəzifə» (1955), «Ayrılıq» (1956), «Sənsiz» (1957), «Mən ki gözəl deyildim» (1959), «Gördüyüm günlər», «Firəngiz» (1961), «Yarpaqlar» (1957-1960) kimi əsərlərinin əksəriyyətində müasir kənd həyatı və kəndli qəlbının problemlərinin təsviri verilir. Müasir mövzu və müasir həyat materialı, əxlaqi-mənəvi, ailə-məişət, ictimai-siyasi, sosial-psixoloji ziddiyyətlər əsasında qurulmuş bədii konflikt Bayram Bayramovun bu əsərlərində üstün yer tutur. Bu əsərlər göstərir ki, Bayram Bayramov kəndi, onun adamlarını və problemlərini yaxşı bilir, yaradıcılığında bılavasitə müşahidəyə əsaslanmağa çalışır. Ona görə «çalışır» deməyi lazım bilir ki, bədii yaradıcılığa müəyyən normalar səviyyəsindən qiymət verildiyi, yazıçı üçün nəzərdə tutulan sərbəstliyin və azadlığın belə normalarla müəyyənləşdirildiyi, hakim ideologyanın tələb və prinsiplərinin hər cür yaradıcılıq qanunlarının fəvqündə dayandığı bir vaxtda hər yazıçı ancaq qəlbinin və vicdanının səsi ilə hərəkət edə bilməzdi. Hər şeydən əvvəl hakim ideologyanın tələb, prinsip və meyarlarını nəzərə almaq lazım gəlirdi. Yazanda həddi bilmək, ehtiyatla dolanmaq lazım gəlirdi. Bayram Bayramovun da yaradıcılığında bu cəhətlər

özünü göstərirdi. Odur ki, o. bədii əsərlərində dovrün mürəkkəbliklərini, bu mürəkkəbliklərin hakim ideologiya. mövcud sosial-siyasi sistemlə şərtləndiyini bütün kəskinliyi ilə qoymaq lazım gələn anda bədii konfliktə daha çox yenidən köhnəliyə. vətənpərvər. işgüzar adamların dar düşüncəli xudpəşəndlərə. ümumi mülkiyyətə xor baxan əliyərilərə qarşı apardığı mübarizədən doğan ictimai səciyyəli. bəlkə də, müəyyən dərəcədə mücərrəd xarakterli ziddiyyətlər üzərində qurulurdu. Yəni bu əsərlərdə. cəmiyyətdən də. onun mürəkkəbliklərindən də. bütün bunların səbəblərindən də konkret bəhsdən daha çox ümumiləşdirici yox. ümumi bəhs. ümumi düşüncə var idi. Yəni tənqid, irad. etiraz olardı. ancaq müəyyən həddə, müəyyən mərtəbəyə qədər. Məsləhət bilinən həddən artıq. mərtəbədən yuxarı qalxmaq olmazdı: çünki belə bir qəbul edilmiş, münasib bilinmiş fikir vardı: yuxarılarda yox, ondan aşağılarda işlər qaydasından çıxır. Mübarizəni hər kəs, hər sahədə məhz ən yuxarıdan aşağıda duranların gediləsi ümumi yoldan çıxması hallarına qarşı aparmaq lazımdır. Aleksandr İvanoviç Ovçarenko açıq etiraf edirdi: biz bədii yaradıcılıqda normativliyi qəbul edirik. Bu, sosialist realizminin tələbidir. Sosialist realizminin əleyhdarları onu normativ metod adlandırırlar. Biz deyirik, bəli, bu belədir. Normativlikdən o yana bataqlıqdır. Sosialist realizmi öz normativliyi və normativ tələbləri ilə sənəti, sənətkarı bataqlığa yuvarlanmaqdan saxlayır. Bunun nəyi pisdir? Məhz bu normativliyə və müəyyən normalara görə ölkənin liderini tənqid etmək olmaz.

Mən bu mülahizələri A.İ.Ovçarenkonun öz dilindən eşitmişəm, 1979-cu ildə Moskva Dövlət Universitetində ixtisasartırma kursunda idim. Prof.A.İ.Ovçarenkonun mühazirələrini dinləmişəm. O illər A.İ.Ovçarenkonun ədəbiyyatşünas kimi gücünün qaynayıb daşan çağları idi. O isə bütün gücünü sosialist realizm metodu ilə əlaqədar məsələlərə həsr edir, inamla. vəcdlə, həm də böyük ilhamla bizə təlqin etməyə çalışırdı ki, ədəbiyyatın L.İ.Brejnevi – ölkənin və partiyanın liderini tənqid edə bilməməsi normal haldır. bataqlığa yuvarlanmaqdan özünü saxlamaq deməkdir. Elə bu vaxtlar nəhəng ölkənin özü artıq durğunluq bataqlığında çabalamaqda idi.

Milli ədəbiyyatlarda vəziyyət daha fəna idi. Bizdə nəinki ölkə və ya respublika liderini, heç raykom katiblərini belə tənqid etmək olmazdı. Əgər bir rayonda bu və ya digər bir sahədə işlərin fəallığı göstərilir və tənqid edilirdisə, onda bunun partiya işçilərinə dəxli olmamalı idi. Əksinə partiya işçisinin belə şəraitdə ancaq müsbət

planda obrazını yaratmaq məsləhət görülürdü. Çünki belə bir mif yaradılmışdı ki, əsrimizin qəhrəmanı partiya işçisi, yəni kommunistdir. Onu da əsrimizin qəhrəmanı adına layiq göstərmək lazımdır. Misal üçün S.Rəhimovun «Mehman» povestində rayon partiya Komitəsinin katibi Mehmanın və ya «Saçlı» romanında yenə partiya rəhbəri Ruxsarənin dayağı olur. Bayram Bayramovun «Firəngiz» (yaxud «Sərinlik») əsərində də belədir. Yoxsa İsa Hüseynovun «Yanar ürəyi» romanındakı rayon partiya komitəsinin katibi Sultan Əmirli kimi? Məhz bu surətə görə ədəbi tənqid, tənqidimizin vicdanı hesab edilən Məmməd Arif İsa Hüseynovun siyasi mövqeyini şübhə altına almışdı.

Bayram Bayramovun ilk povestlərində, «Tək adam», «Müqəddəs vəzifə» kimi əsərlərdə müsbət surətlərin mənfi tiplərin hücumuna məruz qalması, böhranı düşünüb əzab, iztirab çəkməsi onları ruhdan salmır, bunlar inanırlar ki, nə qədər çətin olsa da, nəhayətdə qalib gələcəklər, həqiqət və ədalət qələbə çalacaq. Tənqid də yazıcıdan məhz bunu gözləyir və tələb edirdi. Rəsmi tənqidin mövqeyi belə idi. Onun tələbi idi ki, müsbət qəhrəman gərək qabarıq göstərsin. Bunun üçün kəskin konflikt də yaradılmalı idi. Konfliktsiz olmazdı. «Konfliktsizlik» dövrü və tələbi artıq arxada qalmışdı. İndi konfliktə sosial məzmun da olmalı idi. Çünki «konfliktsizlik» tələbinin arxada qaldığı kimi, yaxşı ilə ən yaxşı olan insan arasında konflikt yaratmaq da arxaıqlaşmışdı. Bayram Bayramovun bu dövr yaradıcılığında sosial məna və məzmun kəsb edən konflikt yeniliklə köhnəlik arasındakı ziddiyyət əsasında qurulurdu.

B.Bayramovun bütövlükdə bütün nəsrinə üçün epiklik, epik-analitik üslub ən səciyyəvi cəhətlərdəndir. Belə səciyyəvi cəhətlərdən, qabarıq görünən xüsusiyyətlərdən biri də, onun əsərlərində mütləq, ardıcıl olaraq müsbət surət axtarışları, bu axtarışların əsərdən əsərə yeni bir cəhd və ciddiliyyətlə təzahür edən, bəzən hətta birbirinə yaxın şəkildə özünü göstərən nikbin nəticələrlə əlaqədardır. İş ondadır ki, rəsmi tənqid məhz bu nikbin nəticələri hər vaxt gözləyir, axtarır və tapanda da böyük bir nailiyyət kimi qiymətləndirirdi. Yəni ədəbi prosesdə hakim bir fikrin və tələbin nəticəsi – fəal həyat mövqeyi olan, döyüşkən, mübariz müsbət qəhrəman qələm yoldaşları kimi, Bayram Bayramovun da həllinə çalışdığı ən mühüm məsələlərdən olmuşdur. Bu məsələnin həlli və onunla əlaqədar digər məsələlərin əks və əhatə olunması üçün müraciət olunan mövzu və materiallar isə əvvəllər tamamilə, sonralar isə əsasən müasir həyatdan

götürülürdü. Bayram Bayramovun yaradıcılığında müasir mövzu və müasir həyat materialının yeri həmişə üstün olmuşdur. Bu bir həqiqətdir. Lakin bu üstün material və mövzular aləmində də üstün yer tutan bir sahə var idi. Bu, Azərbaycan kəndi ilə bağlı mövzu və Azərbaycan kəndinin varlığı ilə əlaqədar həyat materialıdır. Demək lazımdır ki, Azərbaycan kəndi mövzusu, Azərbaycan kəndi ilə əlaqədar material realist Azərbaycan ədəbiyyatı üçün, onun inkişafının bütün mərhələlərində çox mühüm bir məsələ olmuşdur. Bu mövzu Bayram Bayramovun yaradıcılığının da bütün mərhələlərində xüsusi yer tutmuşdur. Bir çox qələm dostlarında olduğu kimi, Bayram Bayramovun kənd nəsrinə aid edilə bilən əsərlərində də epik-analitik üslub başlıca yer tutur. Bu cəhətdən yazıçının «Ayrılıq», «Yarpaqlar», «Sərinlik», «Günbatanda» kimi əsərləri diqqəti cəlb edir. B.Nəbiyev hesab edir ki, Bayram Bayramov kənd nəsrinin ən ardıcıl və məhsuldar müəlliflərindən biri, hətta, bəlkə də, birincisidir. Tənqidçiyə görə, yazıçı Bayram Bayramov Azərbaycan kəndinin koloritini, inkişaf xüsusiyyətlərini, dağın-aranın özünə məxsus problemlərini yaxşı bilir və bu problemlərin həlli ilə məşğul olan sırayı kolxozçu və sovxoz fəhlələrini, təsərrüfat başçılarını yaxından tanıyır, onları müntəzəm müşahidə edib öyrənir, «qənaətlərini, onu narahat edən məsələləri qələmə almayınca rahatlıq nə olduğunu bilmir».

Bəkir Nəbiyev «Ayrılıq», «Yarpaqlar» adlı əsərlərini yazıçının «yaradıcılıq həyəcanlarının, gərgin mülahizə və axtarışlarının nəticəsi» kimi qiymətləndirir. Bu cür qiymətə digər ədəbi-tənqidi materiallarda da rast gəlmək olar. Və belə münasibətdə, görünür ki, rəsmi tənqid, ümumiyyətlə, ənənəvi qiymət meyarları müəyyən rol oynamamış deyil. Tənqidi bu cür sevindirən və razı salan nədir? «Ayrılıq»da əsərin qəhrəmanı Ümid böyük arzularla, təmənnasız, tərəddüdsüz rayona işləməyə gəlir. MTS direktoru Hətəmovla, onun soyuq münasibəti ilə qarşılaşması Ümidi ruhdan salmır. Ümid əvvəl: «Yoldaş direktor, mənə bir yol göstərin, mən geri qayıdıb nə deyə bilərəm». deyə bürokrat qarşısında aciz bir vəziyyət alır; sonra işə direktorun laqeydliyindən yağış və günəşin altında paslanıb yarsız hala düşən maşınları gördükdə qəti qərara gəlir: «Buradan qayıtdı yoxdur». Romanda Ümidin və onunla yanaşı digər surətlərin – Surxay, Əşraf, Bahar, Tahirə, Mikayıl kişi, Çiçək və Göyçək xala obrazlarının inkişaf yolları və xüsusiyyətləri açıq epik romanlarda olduğu bir tərzdə əks etdirilmişdir. Belə açıq əks etdirmə üsulu və epiklik MTS direktoru Hətəmov surətinin səciyyəsinin şərhində

də aydın görünür. «Mənım vəzifəm traktorı göndərməkdir, necə işlədirsən işlət. Yox bir gəlib hamballıq edəcəyəm». Və yaxud: «O maşın bir gün yox, lap bir il yatsa əlimi vurmaya vcağam. Qoy pambığı ala q bassın, üzsünlər boğazını. onda bilər ki, mənə də Alış Hətəmov deyərler» - Hətəmovun siması budur.

Bütün bunlarla yanaşı açıqlıq bir də müəllifin mövqeyində və onun əks etdirmə üsulundadır. Və bütün bunlarda əhatə və əks olunan zamana, dövrə dair informativ həqiqət olmamış deyil. Hər şeydən əvvəl «ədəbiyyatın» insana münasibətini əks etdirən həqiqət. Ədəbiyyat dedikdə böyüklükdən uzaq, ideologiya əsiri olan, bu əsiriyin nəticəsi kimi «vintcik» və «təkerciz» rolunda çıxış edən və bu gün artıq düzgün mövqedən qiymətləndirilməyə başlanan ədəbiyyatı nəzərə tuturuq. Necə yəni, Ümid baxımsızlıqdan xarab olan texnikanı gördükdə: buradan qayıtdı yoxdur», -qərarına gəlir. Bu qərar üçün başqa bir səbəb, insanı insan kimi səciyyələndirən və ciddiliyinə tam mənada inam doğura bilən səbəb yox idimi?

Yaxud, Hətəmovun işinə, vəzifəsi ilə əlaqədar məsələlərə və adamlara münasibətdə sosial-siyasi və mənəvi psixoloji həqiqətlər vardır. Lakin indi etiraz doğuran cəhət odur ki, bütün bunları əks etdirən müəllifin əks etdirdiyinə münasibətində həqiqətdən uzaqlıq, bayağılıq var ki, rəsmi tənqid bunlara qiymətində düzgün mövqe tutmurdu. Yəni Hətəmov kimilərinin iş münasibəti göstərirdi ki, adamların məsuliyyətsizliyi əslində sahiblik hissini itirməsindən doğurdu. İctimai təsərrüfat, ictimai mal ona sahiblik hissi ilə yanaşmayanların əlində iqtidardan düşürdü. Bu iş çox ciddi sosial-siyasi məsələ idi; iş başında mənəviyyatlı və ya mənəviyyatsız adamların durması ilə yox, sosial-siyasi strukturun xisləti ilə bağlı idi. Məsələnin bu cəhəti «Ayrılıq»da və onun kimi digər əsərlərdə toxunulmaz qalırdı. Yəni məsələnin kökü araşdırılmırdı; xəstə köklərdən su içən, qida alan zəif sıxsqa budaqlar və onlardakı solğun sarı yarpaqlar bərədə söz ön planı keçirilirdi. Sonra da nikbin nəticələr çıxarılırdı. Bax bu cür qeyri-təbii, qeyri-məntiqi nəticələr rəsmi tənqidi sevindirirdi, onun təqdirinə səbəb olurdu. Belə nikbin sonluqlar bir aldatma əməliyyatı idi və aldanış nəticəsi idi. Reallıqda, həyatda bir Hətəmov başqa bir Hətəmovla dəyişdirilirdi, bədii əsərlərdə bu belə mənalandırılırdı ki, «nəhayət Hətəmovun da axırı gəlib çatdı». Və demək, pis yaxşı ilə əvəz olundu. Və demək, bu gündən hər şey dəyişəcək, sabah iş hər şey yaxşı olacaq...

«Yarpaqlar» romanı da «kənd nəsrı» nümunəsi kimi düşünülür.

lüb yazılmışdı. Bu əsərdə də konflikt «yaxşı» və «pis» adamlar arasındakı ziddiyyət üzərində qurulmuşdur. «Şirin uşaqları» şər qüvvələri, pis adamları təmsil edirdi. Əsərdə həqiqət, düzlük tərəfdarları ilə «Şirin uşaqları» arasında mübarizə gedir. Rəsmi tənqidin fikrinə görə müəllifin seçdiyi konflikt mahiyyət etibarilə ictimai xarakter daşıyır, çünki bu yalnız ayrı-ayrı adamlar arasında baş verən xırda, keçici ziddiyyətlər deyildir. Əsərdə bir-birinə bənzəməyən insan xarakterlərinin təsviri, xüsusilə Şahmarın, Yusifin, Həsərin, Hümbət, Qarakişi və Həmzənin ictimai mənəvi problemlər işığında səciyyələndirilməsi çox maraqlıdır.

Əsərdə nəql olunur ki, yaxşı üzümçü və yaxşı adam olan Yusif müharibədən sonra öz kəndinə qayıdıb işə başlamışdır. Kənddə Hümmət və Əlioğlanları kimi qara qüvvələr var ki, Yusifin qayıdışı onları qorxuya salır. Beləliklə, bir tərəfdə Yusif, Şahmar. Həcəfəli baba, Sərvinaz kimi yaxşı adamlar, digər tərəfdə Hümmət, Qarakişi, Həmzə kimi «sımasız», «mənəviyyətsiz», pis adamlar dururlar və bunların arasında mübarizə gedir.

Tənqid bu əsərlə əlaqədar iradlarını da bildirmişdir. Məsələn, M. Vəliyev göstərir ki, «Yarpaqlar» romanındakı Şahpəri nəsrimizdə yaranmış bəzi qadın obrazlarının – Göyərçin («Şamo»), Şəhla xanım («Mehman»), Qaradonlu Gümüş («Yanar urək») və s. zəif təkrarından başqa bir şey deyildir. «Şahpərinin əvvəlcə Şahmarla yaxınlıq etmək istəməsi və bu işin baş tutmadığını gördükdə əlacsız qalıb Yusifə meyl göstərməsi qeyri-real və uydurmadır».

Seyfulla Əsədullayev isə yazıcının «Yarpaqlar»da Yusif kimi qabaqcıl sovet adamının dolğun surətini yaratmadığını yüksək qiymətləndirir. Kəndimizdəki bəzi köhnəlik qalıqlarını (xüsusən bir-birinin üstünə it buraxmağı, ara vuruşlarını, qonşu davalarını) bütün təfəsilatı ilə təsvir etməyi müəllifin müəyyən dərəcədə aludəçiliyə uyması hesab edir. Bizə elə gəlir ki, bu əsərdə də yazıçı və tənqidçilər problemin kökünü sərf-nəzər edib, yenə «yarpaqlar»dan bəhs açmağa üstünlük verirlər. Ən yaxşı halda isə «budaqlar»da gəzirlər.

Qulu Xəlilovun müşahidəsinə görə Bayram Bayramov «Yarpaqlar» romanından sonra yazdığı bütün iri həcmli əsərlərinin, demək olar ki, hamısında, qadın surətlərinə daha çox üstünlük verdi... Bununla əlaqədar elə bil onun üslubunda da liriklik, poetiklik yarındı, şeiriyyət qüvvətləndi, psixoloji təsvirlər dərinləşdi.

Bu doğrudur, lakin o demək deyildir ki, Bayram Bayramovun nəsrı öz epik xislətindən uzaqlaşdı. Epiklik onun nəsrı üçün, yara-

dıcılığının bütün mərhələlərində, bütün əsərləri üçün tam və ya müəyyən dərəcədə mühüm xüsusiyyətlərdən olubdur.

Bayram Bayramovun «Tək adam», «Müqəddəs vəzifə» kimi ilk povestlərindən sonra yazdığı əsərlərinin çoxunda müsbət qəhrəman daım ön plana çəkilmiş, onun ictimai marağı, təsərrüfatı qabağa aparmaq üçün cəhdləri və gördüyü tədbirləri, əyinti hesab olunan hallara qarşı kəskin və amansız mübarizəsi, kollektivə böyük qayğısı ön planda qələmə alınmışdır. Bu xüsusiyyət onun «Firəngiz» povestində də aydın görünür.

«Firəngiz» Bayram Bayramovun o əsərlərindəndir ki, Qulu Xəlilovun dediyi kimi, onlarda yazıçı qadın surətlərinə daha çox üstünlük verirdi, üslubunda lirik çalartın, müəyyən dərəcədə poetikliyini, psixoloji təhlilin gücləndiyi hiss olunurdu.

İlk dəfə «Sərinlik» adı ilə çap olunan əsərdə müəllif bir neçə günlük hadisəni qələmə almışdı. Raykomun birinci katibi Firəngiz fermalardakı vəziyyətlə tanış olmaq üçün yaylaqlara yola düşür. O, məsul işçilərlə, habelə çobanlarla görüşüb söhbət edir. Bu görüş və söhbətlər fonunda müəllif bəzi fermalardakı əyər-əskiyi göstərir. O, xüsusən Firəngizin əri Muxtarın müdir olduğu fermadakı ciddi əyintilər üzərində dayanaraq, bu əyintiləri ər-arvad arasında əmələ gələn ixtilafın əsas düyün nöqtəsi kimi götürür.

Dissertasiya yazmaq fikrinə düşən Muxtar rəhbərlik etdiyi fermada süni surətdə qəhrəman çoban «təşkil edib» üzə çıxarmaq üçün hər sürüdən cins qoyunları ayırır, bir sürüyə qatır və bu sürünün çobanı Feyzini ən bacarıqlı, ən təcrübəli çoban kimi şöhrətləndirməyə çalışır. Ona hər cür şərait yaradır, xüsusi qayğı göstərir. Qalan çobanlar və digər işçilər Muxtarı maraqlandırmır, onların ən adi məişət ehtiyaclarına belə məhəl qoymur. Feyzi də asan yolla Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını almaq üçün Muxtarın ətəyindən bərk yapışır. Beləliklə, onların arasında «məhkəm dostluq» yaranır. Muxtar Feyzini gözə soxmaqdan ötrü tərifləyir, qoyunların cinsini, otlağın yaxşısını ona verir; şişirdilmiş rəqəmlərlə məlumat verir ki, guya Feyzi hər 100 qoyundan 120 quzu almışdır. Feyzi isə qoyunların kökündən, yağlısından kəsib qonaqlıqlar verir. Muxtarın saxta-карлығы uduğunu yaqın edən Firəngiz ondan tələb edir ki, günahkar olduğunu etiraf etsin. Bu mümkün olmadıqda Muxtarın fermadakı bütün kəsirlərini müşavirə iştirakçılarının mühakiməsinə verir.

Müşavirədəkilərin bəziləri bu tənqidin səmimiyyətinə, Muxtara cəza veriləcəyinə inanmırlar. Onlar deyirlər: «Heç işdən də çıxar-

mazlar. Oldu getdi. Buna gözə küll üfürmə deyərlər. uşaqsan».

Bu da yenə çox ciddi sosial-siyasi məsələdir. Süleyman Rəhimovun bir neçə çıxışında eşitmişəm: o, Mehman surətini özü üçün ideal olan qanun keşikçisi adlandırır və deyirdi ki, mən Mehman kimi hüquq işçisinə, qanun keşikçisinə rast gəlməmişəm. Mehman surətini yaratmaqla istəmişəm ki, belələri yetişsin.

Bayram Bayramovu deyə bilmərəm, mən də Firəngiz kimi partiya rəhbərinə rast gəlməmişəm. Ancaq onu görmüşəm ki, aşağıdan yuxarı və əksinə bütün partiya rəhbərləri özləri haqqında həmişə belə fikirdə olublar və ya özlərini belə göstəriblər ki, guya hər bir işi bunların hər biri başqalarından daha yaxşı bacarırlar, istedadından, səviyyəsindən asılı olmayaraq özlərini bütün işlərə qabil hesab edirlər. Stalin bir vaxtlar deyirmiş ki, biz kommunistlər xüsusi materialdanıq. İndi Stalini və stalinizmi tənqid, bir növ dəbdir və hünər sayılmır. Əslində kommunistin, Sov.İKP üzvünün əxlaqında, əqidəsində, rəftarında bu olub və var ki, keçmiş pisdır, yaxşı indi onunla başlanır, o, yaxşı sabaha aparın yolun başlanğıcını qoyur. Bu o deməkdir ki, hər bir kommunist özünü, məhz özünü «xüsusi materialdan» hesab edir. Və deməli, hər bir kommunistdə hər vaxt Stalin və stalinizm olub və indi də kommunist adı yoxdursa, kommunist özü, onun əxlaqı və baxışı var, bu «öz»də, əxlaqda və baxışda stalinizm var.

Bütün bunlara baxmayaraq, «Sərinlik»də Firəngiz ideal partiya rəhbəri kimi verilmişdir. Əri Muxtara belə gəlir ki, Firəngiz onu təkliddə nə qədər danlasa da, camaat içində rüsvay etməz. Axı raykom katibi olsa da, Firəngiz Muxtarın arvadıdır. Ağıllı arvad da ərinin rüsvay olmasına yol verərmidi?

Beləliklə, arvad və ər arasındakı ziddiyyət daha da dərinləşir və barışmaz bir şəkil alır. Vəzifəli arvadını saxtakarlığa çağırın Muxtar doğma anasının da gözündən düşür. Muxtardan ana da üz döndərir, arvad da. O, tək qalır.

Əsərdə xüsusi bir vurğu ilə göstərilir ki, Firəngiz vəzifəpərəst deyil. Ərini öz idarəsinə tabe etmək fikrindən də uzaqdır. Özünün dediyi kimi, «o nə əri qul etmək istəyir, nə də ərə qul olmaq». Firəngizin Muxtardan ayrılması cəmiyyətdə yad adamlarla namuslu, vicdanlı, humanist bir adam arasındakı mənəvi-zehni uçurumun nəticəsi kimi mənalandırılmışdır. Firəngiz əsərin sonunda gəlin qayasının zirvəsinə çıxıb ətrafı seyr edərək deyir: – «Adam yüksəklikdə dayananda göz çox-çox uzaqlara işləyir, hər şeyi apaydın görür».

Əsərdə göstərilir ki, Firəngiz həyata zirvələrdən – yüksəklərdən baxmaqla yox, mənəvi cəhətdən uca zirvəyə yüksəlməyi, insanın hərəkətinə, rəftarına, əxlaqına, zövqünə, yüksək mənəvi tələblər səviyyə-sindən qiymət verməyi üstün tutur. O hər cür saxtakarlıqla, qulluq sahibi qarşısında yaltaqlanıb «bəli-bəli» deyənlərə, qorxaqlara yalnız canının hayına qalanlara, qohumbazlıq edib, qohumun cinayətini ört-basdır edənlərə düşməndir.

Bayram Bayramov əsərlərində öz ləyaqəti, qüruru, sadəlik və səmimiyyəti ilə rəğbət doğuran gənclərin surətlərini yaratmağa xüsusi cəhd göstərən yazıçılardandır. Heydər, Maral («Tək adam»), Bəhrəm («Müqəddəs vəzifə»), Qəndab, Çingiz («Mən ki, gözəl deyildim») bir silsilə təşkil edir. Yazıçının müdrik ata, ana surətlərini yaratmaq təşəbbüsləri və cəhdləri də az deyil.

Bayram Bayramovun adları çəkilən əsərlərində səfalı yaylaqları, başı qarlı, dumanlı dağları, dərin dərələri, sərin bulaqları ətirli çəmənlikləri göstərməyə çalışmasında Vətən təbiətinə bir bələdlilik və məhəbbət vardır. Təbiətin təsviri ancaq hadisənin cərəyan etdiyi məkanı göstərmək, ancaq hadisəni konkret zəminə bağlamaq üçün deyildir. Peyzaj eyni zamanda, ideyanı açmaq, surətin varlığındakı müəyyən cəhətləri dolğunlaşdırıb, xüsusiyyətləri tamamlamaq məqsədinə də xidmət edir. Bu baxımdan «Firəngiz» povestində müəllifin dönə-dönə Gəlin qayasından bəhs açması, onu neçə dəfə təsvir etməsi təsadüfi deyildir. Odur ki, bu qayadan özünü atmış bir gəlinin tumanının çətir kimi açıldığı üçün yerə salamat endiyini eşidən Firəngiz möcüzədə bir mənə axtarır. O, ərinə deyir: «heç tumanı da kömək eləməsə, o gəlin ölməzdi... mərdlik, qeyrət və səadət sıldırımlardan da atılsa ölməzdir. Əbədidir». Müəllif göstərməyə çalışır ki, Firəngiz özü də bu mərd, qeyrətli, vəfalı gəlinlərdəndir.

Bayram Bayramovun çıxışlarının birində dediyi kimi, əsərlərində sosial-mənəvi hadisələrin axırında qarşıya çıxan problemlərlə, iqtisadi-siyasi məsələlərlə məşğul olmağı üstün tutur.

Yazıçı «Gün batanda» romanında da «həyatın irəliləyişinin meydana gətirdiyi problemlərdən danışmağa çalışmışdır. Hadisələr «Dağgüney» adlı maldarlıq sovxozunda cərəyan edir. Şirvan Şirvanov pambıqçılıq aqronomudur. Lakin maldarlıqla məşğul olan Dağgüney sovxozuna başçılıq edir. Kadrların ixtisas üzrə yerləşdirilməsi ilə əlaqədar nazirlik Şirvan Şirvanovu aran rayonlarından birinin pambıqçılıq sovxozuna rəhbər göndərir. Bütün çətinliklər, ziddiyyətlər də buradan başlayır. İstehsal-təsərrüfat ziddiyyətləri

ailə-məişət, mənəvi-əxlaq məsələləri çulğalaşır. Süjetdə müxtəlif şaxələr yaranır, müəllifin görüş və baxışları bu şaxələrdə: epik-analitik üslubun xislət və imkanlarına müvafiq öz əksini, ifadəsini tapmış olur.

Sosial və mənəvi-etik problemlər, movzu müasirliyi Bayram Bayramovun «kənd nəsi» nümunələrində olduğu kimi şəhər həyatından bəhs edən əsərlərində, bir vaxt deyildi ki, «istehsalat» movzusunda yazdığı roman və povestlərində də səciyyəvi cəhətlərdən olub diqqəti cəlb edir. «Arakəsmələr» (1966-1970) romanında müasir şəhər quruculuğunda memarlarımızın fəaliyyəti, bu günkü səviyyə və ənənəyə münasibət, müasir tələblərə cavab verə biləcək inşaat və xüsusilə, mənzil tikintisi məsələləri əhatəsində, həyat və fəaliyyətlərini bu məsələlərin həllinə həsr edən müasirlərimizin bir sıra obrazları yaradılmışdır. «Xəzinə» (1964) romanında tarix və arxeologiya elmi bu günkü həyatımız üçün həlli vacib bir sıra mənəvi-etik məsələlərlə əlaqələndirilir.

Bayram Bayramovun «Fəhlə qardaş» romanı da müəllifin şəhər mühitindən, fəhlə sinfinin həyatı və mübarizəsi, ailə və məişət problemlərindən bəhs edir. Romanda müəllif öz müsbət surət yaratmaq axtarıqlarını davam etdirir və Ziyadxan surətini yaradır.

Bayram Bayramov bu epik romanında 70-ci illərdə haqqında çox danışılan elmi-texniki tərəqqinin adamların şüuruna, mənəviyyatına, dünyagörüşünə və bilik dairəsinə təsiri ilə yanaşı, əməyə xor baxmağın, fəhlə sinfindən olub, lakin öz sosial-sinfi mənşəyindən, kökündən uzaq düşməyən simasızlıqla, mənəviyyatsızlıqla nəticələndiyini göstərməyə çalışmışdır.

Sosial-mənəvi mövzu və problemlərin müəyyən dərəcədə yeni aspektlərdə, bir növ davamını «Cıdır düzü» (1973), «Şəhərdən gələn qız» (1982) tarixi material əsasında yazılmış «Karvan yolu» romanlarında görürük.

Bayram Bayramovun ən yaxşı epik romanı olan «Karvan yolu» böyük Azərbaycan yazıçısı C.Məmmədquluzadənin, onun mənəvi dayağı Həmidə xanım Cavanşirin həyat və fəaliyyətinin geniş təsvirinə həsr olunmuşdur. Romanda sosial-tarixi hadisələrin geniş fonda və epik planda təsviri ilə qarşılaşırıq.

«Karvan yolu»nın 1986-cı il nəşrində müəllif oxucusuna yüksək ehtiramla yazmışdır: «Meyl belə oldu ki, müəllif «Karvan yolu»na ön söz yazsın. Çox düşündüm, nəhayət, həmin fikrin üstündə dayandım ki, bu əsərə ön söz yox, son söz yazılmalıdır. Son söz isə

müstəqil roman olmalıdır. Qəhrəmanların həyat və fəaliyyətindəki yeni eniş-yoxuşların, sərt münaqişələrin, çətinliklərin özlərini və zamanı yenidən anlamaqlarının, səciyyələrindəki psixoloji təzadların və dönüşlərin bədii ifadəsi olan bu roman «Karvan yolu» bütövlükdə məhz belə bir romandır. Bu əsər yazıçının yaradıcılığında epiklik və tarixilik baxımından xüsusi maraq doğurur.

Əzizə CƏFƏRZADƏ (1921-2003) özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçmiş, ədəbiyyatımızda daha çox tarixi roman ustası, etnoqrafik yaddaşımızın mahir salnaməçilərindən biri kimi tanınmışdır. Yazıçının ədəbi-bədii irsi zənginliyi, əhatəliliyi, və çoxcəhətliliyi ilə diqqəti çəkməkdədir.

Əzizə Cəfərzadənin hələ kifayət qədər araşdırılmamış yaradıcılıq yolunu şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar. 1937-1970-ci illəri əhatə edən birinci mərhələ ilk yaradıcılıq axtarışları kimi dəyərləndirilə bilər. Yazıçı bu dövrdə tarixi və müasir mövzularda hekayə yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, eyni zamanda gələcək tarixi romanlarının ilkin zəminini təşkil edən elmi-publisistik fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1970-1990-cı illərlə hüdudlanan ikinci mərhələdə isə yazıçı ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən bir sıra mühüm tarixi romanlarını yaratmış və bir nasir kimi özünü təsdiq etmişdir. Nəhayət, 1991–2003-cü illəri əhatə edən sonuncu mərhələdə yaradıcılığı mahiyyətə yeni məzmun kəsb etmiş yazıçı diqqəti Azərbaycan siyasi tarixinin ən aktual problemlərinə yönəldə bilmiş, həmçinin milli mənəviyyatımızın ağırlı məsələlərini işıqlandırmışdır.

Məlum olduğu kimi, Əzizə Cəfərzadə bədii yaradıcılığa «Əzrayıl» adlı hekayə ilə başlamışdır. 1937-ci ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunmuş bu hekayədə yazıçı öz dövrünün sosial həyatının canlı bədii mənzərəsini yarada bilmişdir. Məhz bu dövrdən etibarən o, hekayələri, povestləri, elmi və publisistik yazıları ilə vaxtaşırı olaraq mətbuatda çıxış etmiş, bir sıra maraqlı, məzmunlu sənət örnəkləri ortaya çıxarmışdır.

Qeyd edək ki, 1948-cı ildə Azərneşr ədibin «Hekayələr» adlı ilk kitabını çapdan buraxmış, lakin kitab satışa çıxarılmadan yandırılmışdır. Mətbuatda bu kitabın nübar nüsxəsi əsasında yazıçı Cəlal Məmmədovun məqaləsinin dərci də oxuculara məlumdur. Ədibin mülahizələrinə görə, ilk kitabının satışa buraxılmadan yandırılmasına səbəb Mixail Zoşsenko və Anna Axmatova şəxsiyyəti fonunda yaranan mübahisə. ÜİK(b)P MK-nın «Zvezda» və «Lenin-

grad» jurnalları haqqında» (14 avqust 1946) və «Dram teatrının repertuarı və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» (26 avqust 1946) qərarı və həmin qərarın Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri olmuşdur. Qeyd edək ki, ilk kitabının yandırılmasından sonra Əzizə Cəfərzadənin 1963-cü ilə kimi heç bir kitabı işıq üzü görməmişdir, ancaq yazıçı bu illər ərzində bir an belə olsun yaradıcılıq dünyasından ayrılmamış, müxtəlif janrlarda bir sıra maraqlı, yaddaqalan əsərlər yaratmışdır.

Müəllif uzun illərdən sonra ədəbiyyata qədəm qoyduğu ilk dövrü belə xatırlayır: «İlk hekayəm 1937-ci ildə «Əzrayıl» adıyla «Ədəbiyyat qəzeti»ndə çap edilib. İlk kitabım («Hekayələr») isə 1948-ci ildə oxuculara çatmalıydı. Kitabın ilkin nüsxəsini alan mərhum tənqidçimiz Cəlal Məmmədov onun haqqında «Azərbaycan gəncləri» qəzetində (11 iyun 1948) hətta məqalə ilə çıxış etmişdi, lakin kitab işıq üzü görmədi, yandırıldı. Əlimə bircə nüsxəsi belə keçmədi, üzünü də göstərmədilər mənə. Çünki məni o zaman «Axmatovşinada», adını bilmədiyim «salon lirikası» tərənnümündə günahlandırmışdılar. Bəlali il idi, Jdanovun çıxışından sonra gözəl ədibimiz, görkəmli dramaturqumuz Sabit Rəhman həmin illərdə «Zəşənkoçuluq»da ittiham edilirdi. İlk kitab müəllifi olacaq kövrək, 1945-ci ildə əlində «xalq düşməni sayılan ərəb əlifbası» ilə türk nasirinin romanı tutulduğuna görə universitetin birinci kursundan qovulan kimsəsiz qız üçün bundan ağır, qorxulu nə ola bilərdi? Elə buna görə də birinci kitabım çox sonralar, 1963-cü ildə «Natəvan haqqında hekayələr» adı ilə çap olundu».

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı üçün hekayə janrı səciyyəvidir. O bu janrdə bütün yaradıcılığı boyu qələm çalmış, bir sıra yaddaqalan, təkrarsız sənət örnəkləri yaratmışdır. Ədibin hekayələrinin mühüm bir qismi kitab kimi nəşr olunmuşdur. «Natəvan haqqında hekayələr» (Bakı, 1963), «Qızımın hekayələri» (Bakı, 1964), «Sahibsiz ev» (Bakı, 1966), «Əllərini mənə ver» (Bakı, 1969) və digər kitablarda toplanmış bədii nümunələr bu qəbildəndir. Yazıçı hekayə yaradıcılığı ilə yanaşı povest janrında da bir sıra maraqlı sənət nümunələri ortaya çıxarmışdır.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında tarixi mövzulu əsərlər aparıcı yer tutur. O, bütün yaradıcılığı boyu bu mövzuya sadıq qalmış, nəticədə xalqımızın uzaq və yaxın tarixinin bir çox səhifələrini bədiiləşdirən əsərlər ortaya çıxarmışdır. Müəllifin «Aləmdə səsim var mənim» (1972), «Vətənə qayıt» (1977), «Yad et məni» (1980),

«Bakı–1501» (1981), «Cəlalyyə» (1983), «Ağlar-güləyən Sabir» (1989) kimi roman və povestləri bu baxımdan diqqəti çəkməkdədir.

Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının daha da çiçəklənməsinə, mahiyyətə dəyişməsinə səbəb olmuş, tarixi mövzuda yeni-yeni əsərlərin yaranmasına təkan vermişdir. «Eldən-elə» (1992), «Gülüstan»dan öncə» (1996), «Zərrintac – Tahirə» (1996), «Bir səsin faciəsi» (1997), «İşığa doğru» (1998), «Bəla» (1999), «Rübabə-Sultanım» (2000), «Xəzərin göz yaşları» (2002), «Eşq sultanı» (2003) romanları da tarixi mövzuda yazılmışdır. Ədibin tarixi romanlarında bir tərəfdən dövrün panoramı çəkilmiş, xalqımızın etnoqrafik yaddaşının aparıcı cizgiləri qabardılmış, digər tərəfdən ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin canlı, real bədii obrazı yaradılmışdır.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının mühüm bir qolu elmi-nəzəri istiqamətdədir. Onun tərtibatı ilə üzə çıxarılan «Fatma xanım Kəminə» (1971), «Könül çırpıntıları» (1972), iki cildən ibarət «Azərbaycanın aşığı və şair qadınları» (1974, 1991, 2003), «Şirvanın üç şairi» (1976), Abdulla Padarlıının «Seçilmiş şeirləri» (1979), «Hər budaqdan bir yarpaq» (1983) kitabları ciddi elmi dəyər daşımaqdadır. Müəllifin uzun illik yaradıcılıq axtarışlarının bəhrəsi olan «Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu» (XIX əsrin materialları əsasında) və «Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu» kimi monoqrafik araşdırmaları müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və folklorşünaslığının olduqca əhəmiyyətli nümunələrindəndir.

Əzizə Cəfərzadənin tərcümə yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyəti də maraq doğurur. Ədib müxtəlif dövrlərdə rus yazıçısı S.Şmirnovun «Brest qalası»nı, Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Sevinc Çokumun «Bizim diyar», Əhməd Kabaklıının «Əjdaha daşı», Şəmçi Tellinin «Atatürkün eşq macərası» romanlarını orijinaldan dilimizə çevirərək nəşr etdirmişdir.

Ədibin publisistik yaradıcılığı da zəngin və çoxcəhətlidir. Xüsusilə onun 1965-1966-cı illərdə Afrikanın Qana respublikasında yaşadığı illərin bəhrəsi olan «Qızıl sahilə səyahət» (1968) əsəri Azərbaycan publisistikasının ən maraqlı nümunələrindən sayılmaqdadır. Bundan əlavə, müəllifin mətbuat səhifələrində Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni-əxlaqi həyatının müxtəlif problemlərinə dair çoxlu sayda publisistik məqalələri və müsahibələri çap olunmuşdur.

Əzizə Cəfərzadə əsərlərini müxtəlif janrlarda yazmasına baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox tarixi romanlar müəl-

lifi kimi tanınmaqda və sevilməkdədir. Ədibin əsərlərində ən qədim dövrlərdən tutmuş XX yüzilə qədər Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb, keşməkeşli hadisələri (həmçinin bu fonda ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin obrazları) bədii təcəssümünü tapmışdır. Yazıçının tarixi romanlarını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri onun müraciət etdiyi tarixi dövrü bütün təfərrüatı ilə canlandırma bilmək məharəti tələb edir. Daha doğrusu, yazıçı tarixi yalnız quru fakt və sənədlərin işığında təqdim etmir, ona can və ruh verir, özünün qeyri-adi fantaziyası ilə təsvir etdiyi dövrün təbii mənzərəsini, panoramını yarada bilir. Əzizə Cəfərzadənin romanları tarixə qeyri-adi sevgi və vurğunluqdan yaranmışdır; onların ruhunda, mayasında yüksək vətənpərvərlik və vətəndaşlıq amalı özünü göstərməkdədir. Bu romanlar yalnız bədii düşüncənin məhsulu olmaqla qalmayıb xalqımızın etnoqrafik yaddaşını əks etdirən qiymətli salnamələr kimi dəyər daşımaqdadır.

Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarını səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri onların ideyaca müasirliyi, bu gunun problemləri ilə bağlı olmasıdır. Həmçinin yazıçının romanlarının dili, üslubu, yazı manerasının orijinallığı, təsvir olunan faktlara və hadisələrə yanaşılma tərzilə seçilməsi də diqqəti cəkməkdədir.

Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, sovet imperiyasının ən çətin və mürəkkəb dönəmində yazıb-yaratmasına baxmayaraq Əzizə Cəfərzadənin əsərlərində dövrün konyuktur elementləri, saxta ideologiyaların izləri, çalaları öz əksini tapmamışdır. Əksinə, yazıçı tarixi mövzulara müraciət etməklə dolayısı ilə sovet imperiyasının təlqin etdiyi ideoloji stereotiplərə etirazını ifadə etmişdir.

Yazıçının yaradıcılıq axtarışlarının mühüm uğurlarından sayılan «Şirvan» trilogiyasında Azərbaycanın tarixi yaddaşında əhəmiyyətli yer tutan Şirvanın yetirdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazı yaradılmışdır. Belə ki, trilogiyanın ilk əsəri olan «Vətənə qayıt» romanında XVIII yüzilin istedadlı söz ustası Nişat Şirvaninin, ikinci hissəsini təşkil edən «Aləmdə səsim var mənim» romanında XIX yüzilin görkəmli şairi Seyid Əziz Şirvaninin, sonuncu hissəsi olan «Yad et məni» romanında isə XX yüzildə yaşayıb-yaratmış vətəndaş şair Abbas Səhhətin həyat və mübarizə yolu təsvir olunmuşdur. Ancaq bu əsərləri yalnız ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş sənət örnəkləri kimi dəyərləndirmək doğru deyildir, çünki burada təsvir olunan dövrün geniş ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni panoramı çəkilmişdir. Başqa sözlə, yazıçı tariximizin iki əsrdən artıq bir

dövründə Şirvanda cərəyan edən mürəkkəb, ziddiyyətli hadisələri izləmişdir. Maraqlıdır ki, Əzizə Cəfərzadə Azərbaycan tarixinə faktların, sənədlərin gözüylə işıq, aydınlıq gətirmiş, eyni zamanda tarixi qaynaqların əsirinə çevrilməmiş, bir çox məqamlarda keçmişin qaranlıq, öyrənilməmiş səhifələrini bədii təxəyyülünə güvənərək canlandırmışdır. Bu isə həmin əsərlərin koloritini, canlılığını, xəlqiliyini təmin etmiş, təsir və təlqin gücünü artırmışdır.

«Vətənə qayıt» (1973) romanın süjetində Vətən və məhəbbət xətti aparıcı yer tutmaqdadır. Yazıçı bütün roman boyu bu süjet xətlərinin paralel, bəzənsə qovuşuq təsvirini verə bilmişdir. Əsərdə yalnız Nişat Şirvaninin deyil, ömrünü, taleyini vətənə bağlamış olan bir sıra qəhrəmanların obrazları da bədii inikasını tapmışdır.

«Vətənə qayıt» romanının süjeti kədərli motivlərlə müşayiət olunsada, əsərin finali nikbin səciyyə daşıyır. Romanda həyatı, varlığı, yaradıcılığı ilə doğma elinə-obasına bağlı olan şair Nişat Şirvaninin sürgün edildiyi Salyandan doğulduğu yurda – Şamaxıya dönüşü ibrətamiz mənə və məzmun daşıyır. Onu da qeyd edək ki, «Vətənə qayıt» romanı vaxtilə sovet senzurasının ciddi «redaktə»sinə məruz qalmış, xüsusilə əsərin Qəbulə xanımına bağlı hissəsi bütönlüklə kəsilib çıxarılmışdır.

«Aləmdə səsim var mənim» (1972) romanı yalnız yazıçının yaradıcılığında deyil, ümumən Azərbaycan tarixi nəsrində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müəllifin ilk romanı olan və ədəbi mühit tərəfindən böyük həssaslıqla qarşılanan bu əsərin adı Seyid Əzim Şirvaninin şeirindən götürülmüşdür:

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi.
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim.

Xatırladaq ki, yazıçı romanın adını əvvəlcə «Məhəbbət günahdırmı?» adlandırmağı nəzərdə tutmuş, ancaq əsərin nəşri zamanı bu adı dəyişməyi münasib bilmişdir. Bu da şübhəsiz ki, romanın ictimai məzmunu ilə onun adı arasında olan olan müəyyən fərqlərin aradan qaldırılması niyyətindən doğmuşdur.

«Aləmdə səsim var mənim» romanında Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığına və şəxsiyyətinə böyük məhəbbət bəslədiyi Seyid Əzim Şirvaninin obrazını yaratmağı qarşısına məqsəd qoysada, yazıçı bununla kifayətlənməmiş, bütövlükdə XIX yüzıl Şirvan tarixini, daha doğrusu Şamaxı mühitini ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrin canlı mənzərəsi fonunda və etnoqrafik yaddaşın işığında izləmişdir.

Xalq şairi Rəsul Rzanın fikrincə. «əsərin bəyanilən cəhətlərindən biri bəlkə də ən dəyərlisi, müəllifin qələmə aldığı dövrə. onun insanlarına. xalqın məişətinə, adətlərinə yaxından, yaxşı bələd olmasıdır. Bız bu əsərdən xalqın keçmişinə aid yalnız baş vermiş hadisələr, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsindən inandırıcı səhifələr deyil, həm də bir sıra etnoqrafik detallar, adətlərin necəliyi, neçinliyi, mühitin havası haqqında maraqlı məlumat alırıq. Kitabı vərəqlədikcə, bir zamanlar gördüyümüz məişət, adət-ənənələri, insan xarakterləri, faktlar düzümü illərin uzaqlarından, xatirələr toranından aşkarlanan fotosəkillər kimi yavaş-yavaş gözlərimizdə görümlüləşir».

Şirvan trilogiyasının sonuncu romanı olan «Yad et məni» (1980) əsərində XX yüzilliyin əvvəllərində cərəyan edən hadisələrdən danışılır. Romanda üç dostun – Abbas Səhhətin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Ağəli Nəsehin portreti yaradılmışdır. Belə ki. Səhhətin sımasında vətəndaşlıq və xeyirxahlıq. Sabirin timsalında fədakarlıq və cəsurluq, Nəsehin şəxsində təvazökarlıq və səmimilik kimi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər inandırıcı bədii detallar və ştrixlərlə əks olunmuşdur. Lakin yazıçı romanda əsas diqqəti Abbas Səhhətə yönəltməyə çalışmış, hadisə və əhvalatları mümkün qədər onunla bağlamışdır.

Yazıcının zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutan «Hun dağı» povestinin mövzusu qədim türklərin həyatından alınmışdır. Orijinal üslub və dəst-xəttilə qələmə alınan bu əsərdə müəllif qədim türklərin yaşayış tərzı, davranışları, inancaları haqqında zəngin və dolğun məlumat vermişdir. Povestin diqqəti çəkən cəhətlərindən biri yazıcının doğma türkcədə olmayan heç bir söz və ifadəyə yol verməməyə çalışmasıdır. Qeyd edək ki, «Hun dağı» povesti Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin «Qızlar bulağı» romanından sonra qədim türklər mövzusunda yazılmış ən dəyərlı nəsrlərindən biridir.

Əzizə Cəfərzadənin «Bakı –1501» (1981) romanı Şah İsmayıl Xətəinin həyat və mübarizə yolundan bəhs edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında Şah İsmayıl haqqında bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bunların içərisində Əlısa Nicətin «Qızılbaşlar», Fərman Kərimzadənin «Xudafərin korpusu» və «Çaldıran döyüşü» (Qeyd edək ki, yazıçı-dramaturq Kamal Abdullanın son dövrün məhsulu olan «Yarımcıq əlyazma» romanının paralel süjetindən biri də Şah İsmayıl mövzusu üzərində qurulmuşdur) xüsusi yer tutur. Şah İsmayıl şəxsiyyətinə donuş zərurəti sovet imperiyasında sıyası iqlimin

bir qədər mülayimləşməsi və bunun nəticəsi olaraq Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatının ilkin oyanış mərhələsini yaşaması ilə bağlı idi. Şübhəsiz ki, milli-azadlıq hərəkatı eyni zamanda tarixə, onun milli dəyərlərinə qayıdıqla müşayiət olunur ki, bu məqamda yazıçıların üzərinə böyük vəzifə düşdüyü etiraf olunmalıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, adı çəkilən romanların hər birində Şah İsmayıl şəxsiyyətinə dönüşün məğzində, mahiyyətində Azərbaycanın itirilmiş dövlətçiliyinin bərpası, parçalanmış məmləkətin birləşdirilməsi, bütövləşdirilməsi amalı dayanmaqdadır. Əgər Əlisə Nəcətin «Qızılbaşlar» romanında əsas etibarı ilə Çaldıran döyüşündən, Sultan Səlimlə Şah İsmayıl arasında gedən müharibə fonunda Türk dünyasının yaşadığı faciələrin ağrılarından bəhs olunursa, Fərman Kərimzadə daha çox Şah İsmayılın həyat və mübarizə yolunu xronoloji səpkidə canlandırmaq məqsədi izləmişdir. Bu əsərlərin içində yazılma tarixi etibarı ilə ilk ədəbi örnək kimi dəyər daşıyan Əzizə Cəfərzadənin «Bakı-1501» romanında böyük sərkərdənin Bakını ələ keçirməsi əks olunmuşdur. Lakin romanda Şah İsmayılın Bakıya yürüşü əsas yer tutsa da, müəllif tarixi hadisələri yalnız bu faktla məhdudlaşdırmamışdır. O, Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlişindən tutmuş ömrünün sonuna qədər cərəyan edən hadisələr fonunda bir hökmdar, sərkərdə və şair kimi onun ömür yolunun başlıca məqamlarına işıq tutmuşdur. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Akif Hüseynov «Bakı – 1501» romanını təhlil edərkən baş qəhrəmanı yazıçının uğuru kimi dəyərləndirmişdir. Onun fikrincə, müəllif «Şah İsmayılın mürəkkəb xarakterini canlandırarkən nəinki birtərəflilikdən, aludəçilikdən uzaqlaşa bilmiş, obrazın məziyyətləri, fəaliyyətinin pozitiv cəhətləri ilə yanaşı qüsurlarını da göstərmişdir, həm də qəhrəmanın milli şüurunun, vətənpərvərlik duyğularının inkişafına ciddi diqqət yetirmişdir. Romanda Şah İsmayıl Azərbaycan hökmdarı, Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi səciyyələndirilir».

Romanın epiloqunda Şah İsmayıl şəxsiyyətinin və mübarizəsinin simvolu kimi dil, qeyrat və vətən sevgisi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. (Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Əzizə Cəfərzadənin məzar daşına da «Bakı – 1501» romandan – Şah İsmayılın dilindən gətirilən «Sizə vəsiyyətim: dilimizi, qeyrətimizi, Vətənimizi qoruyun» sözləri həkk olunmuşdur).

Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları içərisində «Eldən-elə» əsəri xüsusi yerlərdən birini tutur. Yazıçının «Xoş gördük, səyyah» adlı povestinin yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş variantı kimi

təqdim etdiyi «Eldən-elə» romanı XIX yüzildə yaşamış Azərbaycan alimi və səyyahı Zeynalabdin Şirvaninin həyatından bəhs edir. Yazıçı həyatının otuz yeddi ilini səyahətdə keçirmiş olan bu görkəmli səyyah-mütəfəkkirin ömür yolunu vərəq-vərəq izləmiş, oxuculara indiyədək qaranlıq qalan bir çox məqamları üzə çıxarmışdır. Etnoqrafik detallarla zəngin olan «Eldən-elə» romanında İran, Türkiyə, Hindistan, Pakistan, Orta Asiya, ərəb ölkələri haqqında verilmiş zəngin məlumatlar əsərin oxunaqlılığını və inandırıcılığını təmin edir.

Romanda Zeynalabdin Şirvaninin həyatının uşaqlıq çağlarından tutmuş ömrünün sonlarınaqədək olan dövrü əhatə olunmuşdur. Əsər həyatı macərələr içərisində keçən baş qəhrəman Zeynalabdinin Səudiyyə Ərəbistanında gəmidə səyahət edərkən ölümü ilə bitir. Onun arvadına və dostuna vəsiyyəti ömrünü büsbütün yollarda və səyahətlərdə xərcəlmiş bir insanın ideal və məramını, romanın isə bədii qayəsini təşkil edir:

«Vəsiyyət yüngüllükdür, islamiyyətin qaydalarındandır, qulaq verin. Əvvəlincisi və axırını iki yadigarımı tapşırıram hər ikinizə. kitablarım, yazılarım... bir də balalarım. Yazılarımı həmin yerdə saxlayın, yad əllərə düşməsin. Nəysə əminəm ki, gün gələcək onlar insanlara lazım olacaqdır. Yoxsa heç ömür sərf etməyə – balalarım-dan, səndən kəsib dünyanı dolaşmağa dəyməzdi. Can sizin, can yazılarım əmanəti. İkincisi, balalarımı oxudun, qoy anlasınlar ki, elm yük deyil, elə bir xəzinədir ki, insanı afətlərdən qoruya bilər, həmişə düz yola dəvət edər». Onu da xatırladaq ki, əsərdə Zeynalabdinin yolda ölməsi, cəsədi dənizə atıldığından məzarının olmaması da rəmzi mənə daşıyır.

«Eldən-elə» romanı Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan sadə, oxunaqlı, cazibədar bir üslubda yazıldığından ilk cümlələrdəncə oxucunu təsir altına alır, süjet boyu biri-birini əvəzləyən hadisə və əhvalatların həyəcanlarını yaşamağa məcbur edir. Romanın daxili strukturu tamlığı, bütövlüyü ilə yalnız bədii-estetik səciyyə daşımaqla qalmır, bir insan ömrünün təmsalında tarixi epoxanın canlı, dinamik mənzərəsini canlandırmağa imkan verir.

Yazıçının «Gülüstan»dan öncə» (1996) romanında Azərbaycanın parçalanması tarixinin indiyədək öyrənilməmiş səhifələri – Kürəkçay müqaviləsi və həmin dövrü əks etdirən tarixi-siyasi hadisələr bədii əksini tapmışdır. «Zərrintac – Tahirə» (1996) və «İşığa doğru» (1998) romanlarında isə müəllif babilik və bəhailiyyətin tarixinə nəzər salmış və bu təriqətin Azərbaycanla bağlı məqamlarını bə-

dii şəkildə canlandırmağa çalışmışdır.

Maraqlı və gərgin süjetə malik olan «Bir səsin faciəsi» (1997) romanında Azərbaycanın ilk qadın xanəndəsi, 1913-cü ildə səsi Macarıstanın «Monarx-rekord» firması tərəfindən vala yazılmış Mirzə Güllərin həyatı və faciə ilə bitən taleyi əks olunmuşdur. Romanda təsvir edilir ki, musiqi qabiliyyəti olan Güllər öz istedadını nümayiş etdirmək üçün kişi paltar geyinməyə və özünü yaşadığı cəmiyyətə kişi kimi təqdim etməyə məcbur olur. Lakin bu addımı da onu göz-ləyən faciələrin qarşısını ala bilmir. Müəllif əsərdə təsvir olunan hadisələr fonunda qadın azadlığı problemini orijinal şəkildə canlandırmağa çalışmışdır.

Yazıcının yaradıcılığında xüsusi yer tutan «Bəla» (1999) povestində 1578-1587-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş, Şah İsmayıl Xətai nəslinə mənsub Məhəmməd Xudabəndənin həyatı və dövrü fonunda İranda türk tayfaları arasında baş verən mürəkkəb siyasi ixtilaflar, şahın xanımı Məhdi-ülyanın İrani tədricən fars səltənətinə çevirmək məqsədilə apardığı gizli mübarizələr təsvir olunmuşdur. Ədib təsvir etdiyi tarixi hadisələr kontekstində çağdaş dövrümüzün ziddiyyətli məqamlarına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Əzizə Cəfərzadənin avtobioqrafik səciyyəli «Rübabə-Sultanım» (2000) romanında XIX-XX əsr Azərbaycan tarixinin ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi həyatının mürəkkəb mənzərəsi canlandırılmışdır.

Yazıcının «Xəzərin göz yaşları» (2002) romanında 1938-ci ildə Stalinin fərmanı ilə Azərbaycanın Quzeyindən Günəyinə köçürülmüş soydaşlarımızın yaşadıkları faciələrin canlı müşahidədən qaynaqlanan səhifələri əks olunmuşdur. Müəllif məlum səbəblər üzündən tarixçi alimlərin yazmağa cəsarət etmədikləri bu dəhşətli hadisəni xatirələrin işığında canlandırmaqla əsərin inandırıcılığını və oxunaqlılığını təmin etmişdir.

Yazıcının ölümündən bir qədər əvvəl bitirdiyi sonuncu əsəri – Türk şeirinin peyğəmbəri Məhəmməd Füzulinin həyatından bəhs edən «Eşq sultanı» (2003) romanı da tarixi mövzuda qələmə alınmışdır.

Məlum olduğu kimi, Füzulinin həyatı və qeyri-adi yaradıcılığı beş yüz ildən artıqdır ki, söz-sənət dünyasını öz seyrində, cazibəsində saxlamaqdadır. İllər ötdükcə bu böyük dahinin əsərləri daha artıq dərəcədə dəqqəti çəkməkdə və nəzəri-estetik fikri məşğul etməkdədir. Bu mənada Əzizə Cəfərzadənin Füzuli seyrinə düşməsi tamamilə təbiiidir.

«Eşq sultanı» Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının son örnəyi

kimi marağ doğurur. Bu romanı yazıcının zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığının təsadüfi bir örnəyi hesab etmək doğru deyildir.

Bilindiyi kimi, Əzizə xanım bütün ömrü boyu gərgin işləmiş, daim yaradıcılıq dünyasına bağlı olmuşdur. Lakin o, ömrünün son illəri daha məhsuldar işləyirdi; onunla yaxın ünsiyyətdə olanlar yazıcının daim vaxtın azlığından şikayətləndiyini xatırlayırlar.

Onu da qeyd edək ki, Füzuli mövzusu Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı üçün gözlənilməz deyildir. O, uzun illər boyu bu mövzu ilə maraqlanmış, nə zamansa yazacağını düşündüyü roman üçün fakt və materialları daha erkən illərdən toplamağa başlamışdır. Yazıcının Füzuliyə həsr olunmuş elmi tədqiqatları da diqqətəlayiqdir. Habelə xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, Şamaxı rayonunda yerləşən xaraba Bayat kəndinin yerində abidə qoyulması təşəbbüsü də Əzizə xanıma məxsusdur.

Təsadüfi deyildir ki, romanda yazıçı Füzulinin Şirvandan köçüb getməsi, əslən Şamaxının qədim Bayat kəndindən olması verisiyasını əsas götürmüş və hadisələri bu məcrada təsvir etmişdir. Ona görə də roman boyu Füzulinin yaşadığı vətən həsrəti, qürbət duyğuları qabarıq ifadəsini tapmışdır.

Romanda həmçinin «Söhbətül-əsmar» və «Bəngü-Badə» əsərinin yaranması ilə bağlı təsvir olunan epizodlar özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir.

Əsərdə yazıcının yaratmış olduğu Füzuli, Həbib, Mühəbbi kimi tarixi şəxsiyyətlər özünün orijinallığı, bənzərsizliyi ilə diqqəti çəkməkdədir.

«Eşq sultanı» romanında Əzizə xanım öz yaradıcılıq üslubuna sadıq qalaraq dövrün etnoqrafiyasını canlandırmışdır.

Romanın diqqəti çəkən məqamlarından biri də burada Füzulinin və onunla həməsr olan digər şairlərin yaradıcılığından gətirilmiş poetik örnəklərin təsvir olunan hadisə və əhvalatların məzmununa uyğun şəkildə verilməsidir. Bu poetik örnəklər bir tərəfdən tarixin cizgilərini canlandırmağa imkan vermiş, qarşı tərəfdən əsərin poetik ovqatını və ruhunu təmin etmişdir.

Romanın üslubuna dərin, axıcı bir lirizm hakimdir. Bu lirizmi bir tərəfdən əsərin mövzusu, digər tərəfdən yazıcının özünəməxsus üslubu diktə etməkdədir. Əsərin bölmələri süjetin bütövlüyünü təmin etdiyi kimi, bu bölmələrin hər birinin müəyyən mənada bitkin məzmununa malik olduğu da diqqətdən qaçırılmamalıdır.

İsi MƏLİKZADƏ (1934-1995). Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məlikzadə İsi Abbas oğlu 1934-cü ildə Azərbaycanın Ağcabədi qəsəbəsində, sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. O, Xalifərəddin kənd orta məktəbini bitirdikdən sonra 1952-ci ildə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Neft-kimya fakültəsinə daxil olmuş, 1957-ci ildə həmin fakültəni bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə də 1957-ci ildən başlamışdır. Həmin ildə Əzizbəyov neft mədənlər idarəsində işə girmiş, 1961-ci ildən 1966-cı ilə qədər Başqaz idarəsində böyük mühəndis, şöbə rəisinin müavini vəzifələrində işləmişdir. Sənətə, ədəbiyyata, xüsusilə də bədii yaradıcılığa olan həvəsi onu 60-cı illərdən başlayaraq həmişəlik ədəbiyyat aləminə, bədii yaradıcılığa gətirmişdir. 1961-ci ildə «Ulduz» curnalı redaksiyasında işə düzələn İsi Məlikzadə həmin curnalda publisistika şöbəsində müdir işləmişdir. O, 1974-1976-cı illər arasında Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor, C.Cabbarlı adına «Azərbaycan film» kinostudiyasında çalışmışdır. 1976-cı ildə «Azərbaycan» curnalı redaksiyasında nəsr şöbəsinə müdir təyin edilmişdir. 1980-ci ildən sonra yenidən «Ulduz» jurnalı redaksiyasında nəsr şöbəsinə müdir vəzifəsinə dəvət olunmuşdur. 1981-1983-cü illərdə «Mozalan» satirik kinojurnalında baş redaktor işləyən İsi Məlikzadə, 1983-cü ildən yenidən C.Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasına qayıdaraq, 1985-ci ilə qədər baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır. Bəzən uzun, bəzən qısa müddətli vəzifələr İsi Məlikzadənin görkəmli nasir kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. 1961-ci ildən qələmini bədii nəsrin kiçik hekayə cəmrində sınaqdan keçirən İsi Məlikzadə özünün güclü, ağıllı və fitri istedadı, sənətə, ədəbiyyata böyük marağı, həvəsi və xüsusilə də bədii yaradıcılığa olan sonsuz məhəbbəti sayəsində özünü qüdrətli nasir kimi tanıya bilir. 1964-cü ildə ədibin «Həsərin sonu» adlı ilk hekayələr kitabı çap olunur. Sonralar «Özgə anası» adlı ikinci kitabını nəşr etdirir. Artıq növbəti onilliyə, 1970-ci illərə İsi Məlikzadə özünəməxsus üslubu olan istedadlı bir nasir kimi daxil olur. Həmin illərdən başlayaraq onun bir-birinin ardınca geniş oxucu kütləsinin məhəbbətini qazanan, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın marağına səbəb olan hekayə, povest və romanları çap olunur. 1973-cü ildə «Kövrək qanadlar». 1977-ci ildə «Küçələrə su səpmişəm». 1979-cu ildə «Yaşıl gecə» kitabları çap olunur. Əsrin 8-ci onilliyi. İsi Məlikzadə üçün daha uğurlu olur. Bu illərdə artıq o, müasir ədəbi prosesdə ustad sənətkarlardan sayılırdı. 1980-ci illərdə onun bir sıra hekayə, povest və romanları çap olunur. 1982-ci ildə «Günəşli payız» kitabı, iki il keçmiş, 1984-cü ildə məşhur «Dədə palıd», yəni həmin ildə – 1984-cü ildə Moskvada «Советский писатель» nəşriyyatı tərəfin-

dən hekayə və povestlərdən ibarət «Зеленая ночь» («Yaşıl gecə»), 1987-ci ildə yeni. müasir nəsrin uğurlu nümunələrindən olan «Gümüşgöl əfsanəsi» kitabları çap olunur.

Erməni faşistlərinin Azərbaycana silahlı təcavüzü hamı kimi İsi Məlikzadənin də nifrətinə, dərin qəzəbinə səbəb oldu. İlk gündən «Торхана» hadisələrindən başlayaraq. bütün fəaliyyəti ilə erməni qəsbkarlarına lənətlər yağdıran ədib, Qarabağ hadisələri ilə bağlı səmərəli fəaliyyət göstərdi. 1990-cı ildən «Azərbaycan Mədəniyyət fondu»nun Qarabağ filialında sədr işləyən İsi Məlikzadə ömrünün sonuna qədər əsl vətəndaş sənətkar mövqeyində dayandı.

1968-ci ildən Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin üzvü olan İsi Məlikzadə son vəzifəsinə, 1994-cü ildə «Azərbaycan» curnalında publisistika şöbəsinin müdiri işlədiyi müddətə qədər daima Azərbaycan xalqının, doğma Vətən, torpağının taleyini düşünmüş, mənəvi-əxlaqi paklıq uğrunda fəal mübarizə aparmış, yaratdığı saf, idrakı duyğu və düşüncələri, psixoloji dünyası təmiz olan, əsl şəxsiyyət, vətəndaş obrazları ilə 60-90-cı illər nəsrinə dəyərli töhfələr vermiş, müasir ədəbi proseslərin mənəvi-əxlaqi xəttinə, lirik-psixoloji təmayülünə öz dəsti-xəttini yazmışdır.

İsi Məlikzadənin yazıb-yaratdığı 60-90-cı illərin ədəbiyyatı özünün aktual problemləri ilə, mövzu, janr müxtəlifliyi, istedad, intellekt səviyyəsi, ideya kamilliyi ilə, həyata və cəmiyyətə, insan və təbiətə sərast, polemik, hətta müxalif yazıçı münasibəti ilə diqqəti cəlb edir.

Sənətə-ədəbiyyata təbii-orijinal yollarla gələn İsi Məlikzadənin bir neçə əsəri əsasında qısametraclı teleekran əsərləri və maraqlı filmlər çəkilməmişdir. «Qatarda», «Pəncərə», «Gümüşgöl əfsanəsi» və s.

İsi Məlikzadə 50-ci illərdən başlayaraq müxtəlif mövzularda əliyə yaxın hekayə yazmış, hər birində də öz sənətkar mövqeyini və yaradıcılıq xislətini qoruyub saxlamışdır. Onun bir neçə hekayəsi «Bircəbəla» imzası ilə çap olunmuşdur. «Ezamiyyət» adlı silsilə hekayələri ədibin kitablarına daxil edilməmiş, indiyə qədər qəzet səhifələrində qalmaqdadır. Mənəvi yoxsulluğu, əxlaqi eybəcərliyi ifşa edən bu hekayələrdən sonra İsi Məlikzadə bir sıra satirik-yumoristik hekayə yazmışdır. «İstixarə», «O xəstələnmişdi», «Kişinin sözü bir olar», «Kirayənişinin iştəhası və intəhası» və sairə. İsi Məlikzadənin sənətkarlıq yetkinliyini təyin edən əsərləri onun 70-ci illərdən sonra çap olunan kitablarında toplanmışdır. «Təzə məskəndə iki nəfər», «Dağlarda quzu mələr», «Bu dağlar, qoşa dağlar», «Mavi yuxu», «Talisman» və digər hekayələrdə İsi Məlikzadə həyatın, insan ömrünün bir anı ilə müasir günlərin bir sıra zəruri məsələlərinə toxunur, vətəndaş və sənətkar kimi yaşadığı illərin mənzərə-

rəsi haqqında təsəvvür yaradır, mənəvi-əxlaqi dəyərləri təbliğ edə-edə mənfilikləri, köhnə baxışları, meşşan əxlaqını ifşa edir.

İsi Məlikzadənin obrazları cəsarətlərinə, hərəkət dinamikasına, fəaliyyət dairələrinə görə müxtəlif səpkidə, fərqli xarakterlərdə meydana çıxır. Bəziləri həyatın ağırlığı, ziddiyyətlərin kəskinliyi müqabilində («Dağlarda quzu mələr», «Qarlı bir gün») özlərində güc, qüvvə tapa bilmədikləri üçün taleləri ilə razılaşıb məyuslaşır, bəziləri əvvəldən axıra qədər («Dəmir divar», «Oğul») müxalif mövqedə dayanır, bəziləri isə mənəvi-əxlaqi kamilliyinə güvənərək fəaliyyətlərini davam etdirir, nümunəvi hərəkətləri ilə («Təzə məskəndə iki nəfər», «Yuxu dərmanı») cəmiyyətin gec-tez nizama düşəcəyinə ümid və inamı artırır. Bu qəbildən olan insanlar mənəvi-əxlaqi saflığın gücündən istifadə edərək ziddiyyətlərə qarşı mübarizənin labüdlüyünü, onun kütləvi vəzifə borcu olması fikrini təbliğ edirlər. «Dəmir divar» hekayəsinin qəhrəmanı qocaman neftçi Muxtar kişi və onun şagirdi Cahangirdir. Vəzifəsini, işini, məsuliyyətini yaxşı başa düşən Muxtar kişi dar düşüncəli, dayaz qəlbli, meşşan təbiətli vəzifəbaz insanların cəmiyyətə ağır yük olduğunu başa düşsə, də onlarla «insanlıq» dilində danışa və mübarizə apara bilmir. Özünün mənəvi gücünə güvənir. Muxtar kişi ömrünü zəhmətdə keçirən, həyatın ağrı-acısını görən, zəngin təcrübəyə malik mütəxəssis bir neftçidir. Oğlu Bahadır müharibəyə gedib qayıtmamışdır. Odur ki, meylini oğlu qədər istədiyi şagirdi Cahangirə salmışdır. Müharibə illərində, özünün dediyi kimi «gecə-gündüz işləyir, beş dəqiqə boş durmur, çox vaxt gecələr də burada qalırdı».

Muxtar kişi neftin, mədənin sirrini Cahangirə öyrətməkdən həzz alırdı. Onun nəsihətlərində, məsləhət və tapşırıqlarında güclü bir həyat amalı var idi. Şagirdi Cahangirə tövsiyəsi bu idi ki. «Savadlı olmaq yaxşı şeydir... Müdir gərək hamının dilini bilsin, hər kəsin bacarığına bələd olsun. Müdir bax, bu baş-başa vermiş buruqların da dilini, xasiyyətini bilməlidir...»

İsi Məlikzadənin hekayələri «Həsərin sonu» (1964), «Günəşli payız» (1982), «Gümüşgöl əfsanəsi» (1987), «Şehli çəmənlərin işığı» (1991) kitablarında toplanmışdı.

«Vəfa» hekayəsində sadə, üç nəfərlik bir ailənin taleyindən söhbət gedir. Ədibin məqsədi yalnız ailənin məzmununu, mahiyyətini təşkil edən böyük məhəbbəti, qarşılıqlı anlaşma yolu ilə qurulan valideyn münasibətlərini, övlad tərbiyəsi məsələlərini göstərmək deyildi. Belə sağlam bünövrənin əsasını təşkil edən mənəvi-əxlaqi dəyərlərin daha gizli, daha dərin qatlarında tər-təmiz qalan güclü, sağlam, bakirə duyğuları üzə

çıxarmaq, vəfa, etibar, dəyanət, sədaqət və məhəbbət kimi saf-pak hissələrin ağılla-kamalla birləşərək mənəvi-əxlaqi kamilliyin inkişafındakı qüdrətli rolunu, onun böyük təsir gücünü göstərməkdir.

«Oxuma. Cəmil» də «Ağlama. əmican» hekayəsi kimi Musiqimin tişimli, ovsunlu təsir gücünə, muğam sənətinin «lal duyğulara həyat verən» qüdrətinə həsr olunmuşdur. Hekayədə insan xislətinin iki cəhətinin; nadanlıqla aliliyin, vəhşiliklə insanlığın, mədəniyyətlə korluğun insan həyatına, mənəviyyatına təsirdən bəhs edilir.

İsi Məlikzadə hekayələrinin başlıca məziyyətlərindən biri cəmiyyət və insan üçün son dərəcə vacib olan humanizm ideyalarının yüksək sənətkarlıqla və böyük cəsarətlə təbliğ olunmasıdır. Ədibin əksər əsərlərində obrazların zəngin psixoloji aləminin araşdırılması ön plana çəkilir. mənəvi saflıq və ucalıq insanın başlıca məziyyəti kimi yüksək qiymətləndirilir. Hadisələrə və qəhrəmanlara yazıçı münasibətinin, müəllif mövqeyinin aydınlığı açıq nəzərə çarpır. «Qatarda», «Quşlar uçmayan yerdə», «Bu çayın suyu lill...», «Bir göyün altında», «Qarlı bir gün» və s. hekayələrdə insanlar müxtəlif xarakterdə, müxtəlif mövqələrdə təsvir olunsalar da, onların hər biri müasir cəmiyyətin təmsilçisi kimi ümumiləşdirilir. Bu və bu qəbildən olan digər hekayələrində insana hörmət, diqqət və qayğı, onun həyatı və gələcəyi naminə onda potensial halda olan qüvvə və bacarığın, mənəvi fəallıq duyğusunun bütün qüdrət və əzəməti ilə üzə çıxmasına yönəldilir. «Duz», «Cəhiz güzgülü», «Yaşasın demokratiya», «Təşəbbüs», «Durulma», «Ağrı» və s. hekayələr İsi Məlikzadə yaradıcılığının daha bir sıra yeni məziyyətlərini, onun müşahidə və axtarışlar aparmaq imkanlarının miqyasını, insan adlı mürəkkəb bir varlığın mənəvi-əxlaqi aləminin dərinliklərinə nüfuz etmək, daxili təkamül nəticəsində insan hissələrində, duyğu və düşüncələrində əmələ gələn keyfiyyət dəyişikliklərini görmək bacarığını üzə çıxarır.

«Qatarda» hekayəsi İsi Məlikzadənin o illərdə bədii nəsrdə cəsarətli sənətkar mövqeyinin təntənəsi idi. Hekayə adı bir təsadüf üzərində qurulmuşdur. Qastrol səfərindən qayıdan aktyor Sabit Mirzənin qatarda gördükləri, müşahidə etdiyi, iştirakçısı olduğu təsadüfi bir hadisə cəmiyyətin, insanların psixologiyasını aydınlaşdırmağa, ümumiləşdirmələr aparmağa köməklik göstərir. Hekayədə cəmi beş-altı adam iştirak edir. Amma bu az adam həmin mühit haqqında aydın təsəvvür yaradır. Aktyor Sabit Mirzə, qatarın bələdçisi, qatarın rəisi, alverçi, uzunsaç oğlan kimi tanınan Vəzir, qırmızısıfət Fətulla, şofer Qasım müxtəlif təbəqələri təmsil edən insanlardır. Bunların heç biri hekayənin qəhrəmanı deyil. Hekayənin qəhrəmanı, baş obraz sənətkarın «idealıdır».

«Böyük adam» adı ilə çap olunmuş «Qatarda» hekayəsi öz sosial kontekstinin müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əgər müəllif «Talisman» hekayəsində qəhrəmanının mənəvi böyümə, zənginləşmə prosesini göstərmişsə, «Böyük adam»da mənəviyyat etibarilə xırda, cılız olanların «böyüklük» iddiasını və onların hər sözüünə «bəli, bəli» deyənlərin psixologiyasını açmağa səy etmişdir.

Hekayənin maraqlı və güclü obrazı Dadaşovdur. Dadaşov yazıcının uğuru, tapıntısıdır. Cəmiyyəti, insanları, yaşadığı zamanəni və mühiti olduğu kimi görmək, səciyyələndirmək vasitəsidir. Dadaşov İsi Məlikzadənin səmərəli müşahidə və axtarışlarının, mühit və şəraitlə bağlı yaradıcılıq məşqlərinin yekunudur. Mənfiyin mənfiyini, «mənfi obraz» cildində onun öz dili və hərəkətləri ilə göstərən, ifşa edən, kamil bir obrazdır.

İsi Məlikzadə hekayə, povest, roman və digər janrlarda yazsa da, onun ən çox müvəffəq olduğu, ona böyük hörmət və şöhrət gətirən povestləri oldu. İsi Məlikzadənin povestlərindəki müsbət insanların əksəriyyəti bir sıra daxili keyfiyyətləri ilə: psixoloji hazırlığı, emosional səviyyəsi, fantaziyası, arzu və xəyalları, aydın düşüncələri və s. ilə kamil adamlardı.

İsi Məlikzadənin ilk mətbu povesti 1964-cü ildə yazdığı «Haram tikə»dir. Povest sadə, adi məişət hadisəsinə, zamanla acı taleyin arasında qalan adi bir insanın iztirablar, həyəcan və təlaşlarla dolu əzablı ömür yoluna həsr olunmuşdur.

«Haram tikə»dən sonra «İki günün qonağı» meydana çıxdı. Adından da məlum olduğu kimi hadisələr iki günün içərisində vəqə olur. Povestdə məkan kiçik, vaxt az, hadisə və əhvalatlar yığcamdır. Lakin bu adi, sadə və yığcam həyat materialının içərisində dərin mənalılar, insan taleyi ilə bağlı çoxlu mətləblər vardır. İnsan doğulur, boya-başa çatır, özünəməxsus müəyyən bir ömür tarixçəsi qazanır. Bu müddət ərzində necə yaşamaq? Nə üçün yaşamaq? kimi suallar qarşısında qalır. Ağıl kəsəndən ölənə qədər bu hisslər, bu zəruri suallar insanı tərk etmir. Bunlar əslində 60-70-ci illər nəsrinin qarşısında duran suallar idi. Adilikdə böyüklüyü, sadəlikdə təbiiliyi, real həqiqətləri vermək 60-70-ci illərin bir sıra əsərləri kimi «İki günün qonağı» povestini də nəsrimizin nümunələri sırasına çıxardı. İki günlük yol səfəri əslində bir ömrə bərabər, bəlkə də bir ömrə sığmayan mənəvi dəyərlərin, saflıq və ucalığın qüdrətindən yaranan xatirələr, həyəcanlar, sarsıntılar səfəri idi. Müasir şəraitin xarakteri ilə bağlı üzə çıxan, «insan necə olmalıdır?» sualına cavab axtarmaq üçün təşkil olunan səfər idi.

«İki günün qonağı» povestində insanlığa ucalıq gətirən mənəvi-əxlaqi kamilliyin bəzi məqamlarına toxunulur. Həyatın, insan ömrünün sadə, adi anları, əxlaq normalarının bir sıra bakirə qanunları «insan və zaman», «şəxsiyyət və vətəndaşlıq borcu» prinsipləri ilə şərh edilir. Ədibə görə insan zaman, ictimai münasibətlər əhatəsində formalaşsa da, onda kökdən, nəsildən gəlmə əxlaq, tərbiyə keyfiyyətləri, adət-ənənələrlə bağlı bir sıra sifətlər olur. Şərait, zaman və məkan dəyişsə də, insanlıq qanunları, əsil-nəcəbətə bağlı əlamətlər dəyişməməlidir.

60-80-ci illər ədəbiyyatında, o cümlədən İsi Məlikzadənin əksər əsərlərində ana obrazı geniş yer tutur. «Özgə anası» povestində İsi Məlikzadə yaradıcılıq prinsiplərinə sadıq qalaraq ananı real bir insan, nəslin ağbırçəy, övlad tərbiyəçisi olmaqdan əlavə, daha çox hissi, düşüncəsi, duyğuları, arzu və istəkləri ilə pak, kəsərli, iti yaddaşı, güclü idrakı ilə insanlığa nümunə olan varlıq kimi vermək istəmişdir.

1977-ci ildə İsi Məlikzadənin «Küçələrə su səpmişəm» adlı yeni povestlər kitabı çapdan çıxdı. Kitaba ədibin dörd povesti: «Küçələrə su səpmişəm», «Günəş harada gecələyir», «Çəhrayı dəftər» və «Düyün» daxil edilmişdi.

«Küçələrə su səpmişəm»ə daxil olan bütün povestlərdə ədibin təqdim etdiyi müsbət və etibarlı insanların hamısı, demək olar ki, zahirən «şəxsi qayğılarının əhatəsində görünürlər», fəaliyyətləri, hərəkət dinamikaları ictimai mahiyyət daşıyır, cəmiyyəti, özlərini tələb və ehtiyaclarını düzgün dərk edir, şadlıq və kədərlərini cəmiyyət həyatı ilə əlaqələndirmək üçün mübarizə aparırlar, mübarizələri özlərinin təkmilləşməsinə xidmət edir. Bütün bunlarla yanaşı belə insanlar çox zaman cəmiyyətdə təklənir, özlərinə tərəfdarlar tapa bilmir, beləliklə də sadəcə olaraq etirazçı, müxalif, bəzi məqamlarda «üsyankar» olmaqdan uzağa gedə bilmirlər. İsi Məlikzadə obrazlarının belə inkişafını, daha doğrusu bu şəkildə görünməsinə fərdi, şəxsi tale, zəiflik, acizlikdən daha çox, cəmiyyətin mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri, müəyyən mənada laqeydliyi ilə bağlayır. «Kitaba toplanmış povestlərin qəhrəmanları Xəlil («Küçələrə su səpmişəm»), Əhməd («Günəş harada gecələyir»), Rəhim («Çəhrayı dəftər») və Qurban («Düyün») bizi sevinməyə, təəccüblənməyə məcbur edən dəyişmənin, başqalaşmanın nəticələrini əks etdirir.

Ədibin «Günəş harada gecələyir», «Çəhrayı dəftər», «Düyün» povestlərində məhz belə insanlarla qarşılaşırıq. Bu povestlərdə mövzular, həyat hadisələri, əhvalat və vəziyyətlər müxtəlif olsa da, insan talelərinin məskəni əsasən eynidir. İctimai münasibətlər və özlərinin fərdi, subyektiv aləmləri içərisində formalaşan insanlar bir növ əvvəlki

povestlərin insanlarını xatırladır. Bu insanları müəyyən mənada bir-birlərinə oxşadan hər şeydən əvvəl mühit, şərait eyniliyi, zamanın tələbləri, qayda-qanunlarıdır.

İsi Məlikzadənin «Çəhrayı dəftər» povesti çoxsaylı problemləri və insanları ilə əvvəlki povestlərindən fərqlənir. Burada ailə-məişət məsələlərinin şərh yolu ilə cəmiyyətə kədər və «başısağ»lıq gətirən mənfi hallar tənqid və ifşa edilir.

İsi Məlikzadənin povestləri içərisində ədəbi tənqidin diqqətini daha artıq cəlb edən, haqqında maraqlı, bəzən də mübahisəli, fikirlər söylənilən, müxtəlif istiqamətlərdən yozulan əsərlərdən biri «Quyu» povestidir. «Quyu» da daxil olmaqla ədibin əksər povestlərinin qəhrəmanları adətən gənclərdir. Bu da heç şübhəsiz ki, ədibin həyata, gələcəyə baxışı ilə bağlı olan bir məsələdir.

İsi Məlikzadənin nəinki «Yaşıl gecə», ümumən bütün povestləri özünün dərin obrazlılığı, poetik tamlığı ilə geniş oxucu kütləsinin dərin rəğbətini qazanır, müasir ədəbi-tənqidi fikrin diqqətini cəlb edirdi. Bu müvəffəqiyyətin sirri ilk növbədə povest qəhrəmanlarının bir insan, şəxsiyyət kimi bütöv təsvirində, hadisə və əhvalatların real açılışında, xalq-el sözünə dərin hörmət və məhəbbətdə, Azərbaycan dilinin rəngarəng poetik imkanlarından ehtiyatla, bacarıqla, qayğı və diqqətlə istifadə etmək və ona fəal yaradıcı münasibət bəsləmək ustalığında idi. 60-cı illər nəsrində «Günəşli payız», «Dədə palıd», «Gümüşgöl əfsanəsi» və bunlara bənzər daha nə qədər gözəl əsərlərlə zənginləşdi. Bu əsərlərdə qanunla humanizm arasında qalan nə qədər adi, lakin keşməkeşli həyat tərzinə, pak mənəviyyətə malik insanlarla rastlaşdıq. Yaxın tarıxdən üzü bəri çox payız yola saldıq, lakin «Günəşli payız» kimi payız görmədik. «Günəşli payız» həm təbiətin, həm də insan ömrünün payızıdır. Sirli-soraqlı olduğu qədər də acı, nisgilli, kədərli, həm də şən payızdır. Hadisələr Bakıda cərəyan edir. İstiqlal küçəsi (keçmiş «Kommunist» küçəsi), sağ tərəfdə «Pionerlər bağı», sol tərəfdə üzü aşağı «Süd mağazası», irəlində «Nizami muzeyi», «Köhnə İnturist» mehmanxanası. «Dənizkənarı bulvar» Cəbrayılın mənəvi-əxlaqi xatirələr məkanı olsa da doqquz nəfər ayrılmaz, sədaqətli dostun əsl estetik məkanı hər ilin oktyabr ayının üçüncü həftəsinin bazar günlərində görüşdükləri köhnə «Qubernat bağı»dır. 1930-cu ildən başlayan qırx səkkiz illik dostluq öz mənəvi dəyərləri, sədaqəti, etibarını, məğrurluğu, ilə saysız ömürlərə, nəsillərə, nümunə olub. Millətin mənəvi-əxlaqi ruhunda əbədi yer tutan, bütün sınaqlardan məğrur çıxan bu

dostluğu qorumaq, onun gözəl ənənələrini yaşatmaq, inkişaf etdir-mək yolu ilə mənəvi-əxlaqi kamilliyə qovuşmaq məfkurəsi «Günəşli payız»ın mahiyyətində əsas yerlərdən birini tutur. İsi Məlikzadə həqiqi dostluğun mahiyyətini təşkil edən əlamətlərin müqəddəs saf, təmiz olduğunu xüsusi boyalarla, səhnələrlə verir. Bu dostluq hər cürə yerliçilikdən, regionçuluqdan, fərdi, subyektiv münasibətlər-dən, sifariş, göstəriş, xahiş və tapşırıqlardan uzaqdır. Burada təmiz bir məhəbbət, möhkəm sədaqət, məslək, amal, saf söz birliyi. əlbir ittifaq və etibar vardır. Hacı lənkəranlıdır. «biğ Hacı» ləqəbi ilə ta-nınır. Neftçi idi. Dənizdə batıb. Qasım şəkilidi. «Huşsuz» ləqəbi ilə tanınır. Zarafatçıl, deyib-gülən, mehriban bir insan idi. Cəfər – nax-çıvanlıdır. «Qara Cəfər» ləqəbi ilə tanınır, müharibəyə gedib qayıt-mamışdır. Hümbət -qazaxlıdı, müharibədə iştirak edib, Miri «Neft mədənlər idarəsinin rəisi işləyir. Şamaxılıdı, fağır. subay idi. Sərxan – gəncəlidı, bir az səbirsiz idi, dənizdə batıb. Məlik-qarabağlıdı, Şu-şadan idi, boyu balaca, məsləhətçi bir insan idi. Cəbrayıl-qarabağ-lıdı, «quzu Cəbrayıl» kimi tanınır. Abdulla – bakılıdır, gövdəli ol-duğu üçün «nəhəng Abdulla» deyirdilər.

Bir ildən sonra, 1979-cu ildə İsi Məlikzadənin «Dədə palıd» povesti meydana gəldi. «Günəşli payız»dan sonra bu əsər nəinki İsi Məlikzadənin, eləcə də 60-90-cı illər nəsrinin nailiyyəti kimi əks-səda doğurdu. Povestin böyük həyəcan, maraq və həvəslə qarşilan-ması əslində 60-90-cı illər nəsrinin bu qəbildən olan əsərlər hesabına «yeni nəsr» kimi qəbul olunması faktını təsdiq edirdi. «Dədə palıd» «yeni nəsr» anlayışının mahiyyətini, ədəbi-bədii ruhunu dərin-dən öyrənmək baxımından zəngin material verən əsərlərdəndir. Digər tərəfdən «Dədə palıd» o illərdə «insan və təbiət» mövzusunda ya-zılmış kamil əsərlərdən idi. Vaxtilə pambıq məntəqəsində fəhlə iş-ləyən Bağır meşəyə gözetçi təyin olunduqdan sonra bütün ömrünü təbiətə, torpağa, lal, dinməz axan Ana Kürə bağlamış bu yerləri özünün əbədi məskəni, xatirələr yuvası, düşüncələr məkanı hesab etmişdir. Meşədə keçirdiyi iyirmi illik ömrünü hər şeydən uca və tə-miz tutan Bağır, ilk uşağı Nazlımı sonra arvadı Qələmi itirdikdən sonra mehrini yeganə sağ qalan, ölmüş qızının adını daşıyan Na-zlıya bağlamış, onun səadət və xoşbəxtliyini hər şeydən uca tutmuş-dur. Qızı Nazlı kitabxana texnikumunu qurtardıqdan sonra Bakıda tanış olduğu masallılı Müzəffərə arə getmişdir. Bağır isə qoca palı-dın yanında özünə kiçik bir ev düzəldərək meşədə yaşayır. həftədə, ayda bir dəfə ata yurduna baş çəkir. Povestin konflikti Bağır kişinin

ömür yadigarı hesab etdiyi palıd ağacının yuxarı budağının quruması ilə başlayır. Bağrı həyəcan bürüyür. Dədə palıdın qurumağa başlaması Bağrı bərk sarsıdır. Bağıra görə qurumağa başlayan Dədə palıd deyil, onun özüdür, ümidləri, varlığı və həyat eşqidir. Həyəcanını özü ilə meşədə gözetçi işləyən Nurcabbara deyir. Nurcabbar şair təbiətli, dərin hiss və düşüncələrə malik olan pak bir insandır. Palıda «Dədə» adını o vermişdir, o gündən də palıd «Dədə palıd» kimi tanınmışdı. Bu adda bir simvolika vardır. Həqiqətən də palıd sadə zəhmət adamlarının, təbiətsevənlərin nəzərində, o yerlərin, o geniş təbiət məkanının dədəsi, xəyal, həyəcan, arzu və düşüncələrinin məskəni, qərar tutduğu bir «qıbləgah» idi. Onun qurumağa başlaması əslində o insanların mənəvi-əxlaqi varlığına ağır zərbə idi. Epizodik, müəyyən mənada kiçik surətləri nəzərə almasaq povestdə ədibin ideyası ilə bağlı olan surətlər Bağır, Nurcabbar, İdrisov və Piti Namazdır. Bağır cəmiyyətin adi, sırayı adamların taleyi kəm nümayəndəsidir. Bağır bütün ruhu ilə təbiətə, torpağa bağlı bir adamdır. Təsəllisi yalnız Dədə palıddır. Meşəyə, torpağa xor baxan insanlara nifrət edən Bağır Piti Namazı mənfur bir insan adlandırır. Onun ayağı dəyən gündən meşənin işığı sönməyə, palıdın ümidi kəsilməyə başlayıb. Bağır kasıbdır, imkansızdır, vəzifəsizdir, lakin daxilən pak, məğrur, əyilməz bir adamdır, gözütox bir insandır. Povestdəki kimsəsiz, bədbəxt insanlardan biri də Nurcabbardır. Onun əsl adı Cabbar idi, əlinə qələm alıb yazmağa başlayan gündən atası Nürəlinin adının yarısını-əvvəlini öz adının qabağına qoşub Nurcabbar oldu. Nurcabbarın estetik məkanı Bağıra nisbətən daha geniş, daha dərin idi. Əgər Bağır meylini təbiətə-meşəyə salmışdısa, oranı özü üçün hissi-idrakı, estetik yuva, məkan hesab edirdisə, kədərli anlarında, düşünmək istədiyi məqamlarda saatlarla əlini Dədə palıdın gövdəsində gəzdirib fikrə dalırdısa, Nurcabbar həm təbiət-meşə, həm Ana Kür, həm də adını verdiyi Dədə palıdla həmsöhbət olurdu, onları dinləməkdən, dərini deməkdən, dərnlərini eşitməkdən yorulmurdu.

İsi Məlikzadənin «Gümüşgöl əfsanəsi» həm mövzusuna, həm də obrazlarına görə digər povestlərinə fərqlənir. Əvvələn burada xatirə, nağıl, əfsanə motivlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən insan mənəviyyatının ən ali, müqəddəs məqamları, gizli, sirli-soraqlı anları təbii yolla – məhəbbətin ecəskar gücü, təsiri ilə açılır, insanın fərdi və ictimai cəhətləri haqqında aydın təsəvvür yaranır. «Gümüşgöl əfsanəsi» xalq ədəbiyyatından bəhrələnməyin, ondan yaradıcı və səmərəli

şəkildə istifadə etməyin yollarını göstərən kamil əsərlərdəndir. İsi Məlikzadə yuxu yozmaları, nağıl, əfsanə motivləri ilə povestin bədii dəyərinə xeyli zənginləşdirmişdir. Povest dərin muasirliyi, xalqı ruhu, təsir gücü ilə 60-80-ci illər ədəbiyyatının orijinal əsərlərindən idi. Mənəvi kamilliyə gedən yolların paklıqdan, təmizlikdən, əxlaq – namus və qeyrətdən, insanın hisslər, düşüncələr aləmindən keçdiyini real səhnələrlə əsaslandıraraq İsi Məlikzadə ağıl və hisslər dünyasının mənəvi-əxlaqi kamillik qanunları ilə saf-çürük edilməsini real və təsirli səhnələrlə verir.

Əsərin qəhrəmanı Orxan xalçaçılıq üzrə aspiranturada oxuduğu üçün müəllim Xürrəmin tapşırığı ilə Çapıqqaya kəndinə gəlib məşhur xalça ustası Ağabəyimlə görüşməli idi. Povestin konfliktı buradan başlayır. Orxan kəndə gəldiyi gündən təbiətə vurulur. Üstəlik dərin bir ovsunun tilsiminə düşür. Ağabəyimın qızı Bənövşəni dərin bir məhəbbətlə sevir. Bu sevgi Orxanın həyatında təlatüm yaradır, mərhələ-mərhələ onu dəyişir. bir növ günahlardan təmizləyə-təmizləyə pak insanlar cərgəsinə çıxarır.

Povestin baş, ideal qəhrəmanı «Gümüşgöl»dür. İnsanın dünənini, bu gününü, sabahını təyin eləyən təmizlik, paklıq, daxili böyüklük və bir də «hər şeyi məhv edən, lakin özünə gücü çatmayan Məhəbbətdir». İsi Məlikzadə müasir insanı paklığa, təmizliyə çağırır, gölün əfsanəvi suyu ilə cəmiyyəti yumaq, təmizləmək istəyir...

İsi Məlikzadənin uğurlu əsərlərindən biri «Dolaşaların novruz bayramı» povestidir. Bu əsər «Pəncərə» adı ilə ekranlaşdırılmış və bir neçə dəfə televiziya da göstərilmişdir. Ədibin müasirliyini daha dərindən öyrənmək, sənətkar mövqeyi ilə ətraflı tanış olmaq üçün «Dolaşaların novruz bayramı» povestinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

«Dolaşaların novruz bayramı» povesti 80-ci illərdə uşaqlara münasibətdə buraxılan səhvlərin acı nəticələrini göstərməklə yanaşı, valideyn və övlad münasibətlərinin müasir səviyyəsi haqda müəyyən təsəvvür yaradan dəyərli povestlərdən idi.

Mövzusu Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatı və isticlal mübarizəsindən götürülən «Qırmızı şeytan», ədibin sonuncu əsəridir. Povest in ideya-məzmununu azadlıq və müstəqillik uğrunda gedən döyüşlər, milli oyanış və dirçəliş məsələləri təşkil edir. Əsər 1992-ci ildə «Azərbaycan» jurnalının 9-10-cu nömrələrində çap olunmuşdur. Qarabağ hadisələrinin tüğyan etdiyi bir dövrdə erməni qəsbkarlarının, rus şovinistlərinin fitvası, köməyi və bilavasitə iştirakı ilə torpaqlarımızın yırxıma fərdən çoxunun işğal edildiyi, bir milyondan artıq yurddaşımızın doğma ev-eşiklərindən qovulduğu, çadırlarda yaşamağa məcbur edildiyi,

Azərbaycanın bütün rayonlarında. «Şəhidlər qəbiristanlıqları»nın salındığı bir vaxtda belə bir əsərin geniş oxucu kütləsinə çatdırılması böyük hadisə idi. İsi Məlikzadə yüksək vətənpərvərlik nümunəsi göstərərək milləti ayıq-sayıq salmaq, onu daxili və xarici düşmənlərə qarşı vahid bir cəbhədə birləşərək əlbir ittifaq yaratmaq ideyasını tətbiq etməklə xalqna başa salmaq istəmişdir ki, keçmişini bilməyən, indisini aydın görməyən bir xalq gələcəyini təmin edə bilməz. Povestin əsasında duran daha başqa bir məsələ milləti vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək, düşməne qarşı qəzəb və nifrət hissini bir an da olsa azaltmamaq, ulu tarixdən – keçmişdən ibarət dərsi götürmək məfkurəsidir.

İsi Məlikzadə qırx hekayə (kitablarında çap olunanlar nəzərdə tutulur), on doqquz povest, iki roman müəllifidir. Say etibarilə az da olsa roman yaradıcılığı, onun nəsr fəaliyyətinin məntiqi davamı olub, sənətkarlığını dərinlən öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İlk romanı olan «Alovlu qış» 1967-ci ildə yazılmış və 1979-cu ildə «Yaşıl gecə» kitabında çap edilmişdir. Romanları da daxil olmaqla İsi Məlikzadə ilk əsərlərindən kamil insanı sosial-psixoloji münasibətlər içərisində axtaran, daha çox müasir problemlərə meyl edən, obyektiv və prinsipial mövqeyi, ecəzkar dili, incə, sirayətədicə üslubu və yumoru, cəsarətli satirik gülüşü ilə diqqəti cəlb edən, hər şeydən əvvəl də müasirləri üçün narahat bir sənətkar kimi tanınmışdır. Azərbaycanın ucqar Daşlıq kəndində taun xəstəliyi yayılır. Səhiyyə komissarlığı, rayon rəhbərliyi bu dəhşətli bəlanın qarşısını almaq üçün şəhərdən həkimlər göndərir və bu işə kəndin, rayonun bütün fəallarını cəlb edir. Səttarın oğlu Təhməz çöldə öldürdüyü siçovuldan taun xəstəliyinə tutulur və bu hadisə bütün respublikanın lərzəyə salır. Kənd həkimi Həmidbəyin böyük həyəcanla vurduğu teleqramlardan sonra kəndə tauna qarşı kömək üçün cavan və təcrübəli həkim Bəhlul Ziyani və Hənifə xanımı göndərir. Bütün vəzifə adamları bu işlə əlaqədar səfərbər olunur. Kənd şurasının sədri Yavər Həmidov, banditizmə qarşı təşkil olunmuş alayın rəhbəri müvəkkil Polad Dərgahov, xəstəxananın işçiləri, komsomolçular və s. Səhiyyə komissarlığının həkimi Bəhlul Ziyanın göstərişi ilə fəaliyyətə başlayırlar. Xəstələr təcili olaraq xüsusi təcridxanalara köçürülür, evlər, binalar nəzarətə alınır, xəstəlikdən vəfat edənlər yandırılır və s.

İsi Məlikzadənin ikinci romanı «Qırmızı yağışdır. «Qırmızı yağış» (1987) romanından alınan ilk və ümumi təəssürat budur ki, əsl sənət güclü istedad, həqiqi və sağlam intellekt, səmimi və möhkəm ideya olan yerdə yaranır. Böyük məhəbbətin, sərrast müşahidə və səmərəli axtarışların məhsulu olan, oxucunun əqlinə, hissinə, duyğularına təsir

göstərən. onları tərbiyə edən əsərlər sənətin və sənətkarlığın bütün sorğu-suallarından. sınaqlarından «üzüağ, alnı açıq» çıxır, müasirliyin bütün tələblərinə, aydın və tutarlı cavab verə bilər.

Romandan aldığımız ikinci ümumi təəssürat sənətkar hünərinin, güclü, aydın yazıçı cəsarətinin və mövqeyinin bütün aydınlığı ilə üzə çıxması, təxminən altmış illik bir ömrün əzab-əziyyətlərini ümumiləşdirib bir roman çərçivəsində əks etdirə bilmək məharətidir. Qırmızı yağış sadəcə olaraq təbiət hadisəsi deyildir. O, insanın ömrü boyu hiss və düşüncələrindən müxtəlif yollarla keçən, haldan-hala, rəngdən-rəngə düşərək tədricən qırmızılaşan mənəvi-əxlaqi ömür yoluna, psixoloji düşüncələrin məskəninə, məkanına yağan yağışdır. İnsanların qəlbindən gələn kədərli, həyəcanlı səslərə havadar çıxan, ictimai ədalətsizliyə nifrət edən incə, lakin eyhamlı, kin-küdurətli yağışdır.

«Qırmızı yağış» romanında ədibi yalnız hadisə və əhvalatlar, insanların fəaliyyəti, istiqamətləri maraqlandırmır. O, yeri gəldikcə həmin hadisələrə münasibətini bildirir, onların məqsədinə müvafiq mənalandırmağı bacarır, üstəlik onlar haqqında düşünməyi, gedişatı ümumiləşdirməyi unutmur. Ona görə də İsi Məlikzadənin əsərlərində, o cümlədən də «Qırmızı yağış»da insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, onları böyük və köklü məqsədlərə və bu yolda mübarizələrə sövq edən daxili tələbatları təbii şəkildə açıqlıb göstərilir. Ələm bu baxımdan daxili, mənəvi-vidani borcla, rəsmi borc, tələbat və öhdəlik borcunun arasında qalan, məğrur bir şəxsiyyət kimi özünün hərəkətlərinə, düşüncələrinə inanan və haqq qazandıran bir insandır.

İsi Məlikzadəni oxucularına sevdiren hər şeydən əvvəl mövzularının yeniliyi, rəngarəngliyi, problemlərinin çoxluğu və aktuallığı, böyük sənətə xalq ruhundan, milli ənənələrdən, müasir tələb və ehtiyaclardan gəlməsi, müasir, novator sənətkar olması idi.

İsi Məlikzadə sənətinin qüdrətini göstərən amillər içərisində əsas yeri heç şübhəsiz ki, dil məsələsi tutur. İsi Məlikzadə dilin gözəlliyini, təsir gücünü sadəliyində, xalqa yaxınlığında görəndə, onun sirrlərinə, xalq dilinin zəngin xəzinəsinə bələd olan, sözün imkanlarından faydalanmağı bacaran nasirlərdən idi. Ədibin nəsrində gördüyümüz hadisə təmlığı, əhvalat mükəmməlliyi, vəziyyət emosionallığı, poetik səviyyə hər şeydən əvvəl dilin ecazkar qüdrəti ilə yaradılır, təbliğ olunan ideyalar zəngin və sirayətəddici sözün qüdrətindən hasil olur. İsi Məlikzadənin nəsr dili özünün lokanizmi, əlvanlığı, axıcılığı, təmizliyi, sadəliyi və obrazlılığı ilə hisslərə, idraka, duyğu və düşüncələrə təsir edən, musiqi-mahnı kimi insanı ovsunlayan, onu çox şeydən ayırıb, ancaq həyat materialı və ob-

razla yaşamağa vadar və məcbur edən bir dildir.

İsı Məlikzadənin bədii irsi 60-70-ci illərdə sürətlə meydana atılan və «Yeni psixoloji nəsr» adı ilə diqqəti cəlb edən ədəbi prosesin sürət axınından, zamanın, dövrün təkamülündən, ədəbiyyatın tələb və ehtiyaclarından yarandı. İlk gündən də ədəbi-bədii meyillərin müasirliyindən, kökə, ənənələrə dərinədən bağlılığından xəbər verdi, özündən əvvəlki ədəbiyyatın davamı və inkişafı olduğunu, onun nöqsan və ziddiyyətlərindən düzgün nəticə çıxardığını, təbiətin bəşəriyyət, insanlıq üçün nə demək olduğunu əsaslandırma bilən həqiqi ədəbiyyatın təbliğatdan, siyasətdən uzaq yarana biləcəyi faktına dayaq oldu, göstərdi ki, ədəbiyyat və sənət xalq üçün, millət üçün yararlıdır, onun vasitəsilə inkar və yaxud təsdiq edilir.

Çingiz HÜSEYNOV (1929) müasir Azərbaycan nəsrinin özünəməxsus yaradıcılıq üslubuna mənsub olan görkəmli nümayəndələrindən biridir. Azərbaycan və rus dillərində yazıb-yaradan yazıçının əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş, geniş əks-səda doğurmuşdur.

Çingiz Hüseynov 1929-cu ili aprel ayının 20-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Bakıda orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsinə daxil olmuş, ikinci kursdan sonra isə təhsilini M.Y.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin eyni fakültəsində davam etdirmişdir. O, SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsünəşliq İnstitutunun aspiranturasını bitirmiş, SSRİ Yazıçılar İttifaqında (1955-1972) Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə məsləhətçi vəzifəsində çalışmışdır. Çingiz Hüseynov 1972-ci ildən Sovetlər Birliyinin dağılmasınadək Sov.İKP MK nəzdindəki İctimai Elmlər Akademiyasında çalışmışdır. Hazırda bir zaman təhsil aldığı Moskva Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin professorudur.

Bədii yaradıcılığa 1959-cu ildə başlayan yazıçının biri-birinin ardınca yazmış olduğu hekayələr ilk dövrlərdə ədəbi tənqiddən diqqətini çəkmiş, geniş oxucu auditoriyasının marağına səbəb olmuşdur. Lakin müəllifin ədəbi aləmdə tanınması ilk yaradıcılıq axtarışlarının uğurlu bəhrəsi olan «Adalar» hekayəsinin dərc olunmasından sonra başlamışdır. Formasına, deyim tərzinə görə ilk əsərlərdən seçilən bu hekayədə yazıçı uşaq gözü ilə keçmişə, ömrünün yaşamış illərinə nəzər salmış, o illərin yaxşı-yamanlı anlarını uşaq yaddaşından keçirirək təqdim etmişdir. «Adalar» hekayəsində yazıçı uğurlu formanın hüdudsuz imkanlarını yaradıcılıq təcrübəsində

ilk dəfə olaraq dərk etmişdir. «Əriyən heykəl», «Qara bel», «Xallı maral», «Akvarium», «Açırsız qapılar» bunlar da «Adalar» ruhunda yazılmış hekayələrdir. Həcm etibarilə o qədər də böyük olmayan bu hekayələrdə həyatın canlı nəfəsi duyulmaqdadır. Yaradıcılığının axtarış illərinə məxsus olan cəmi iki səhifə yarımliq «Qara bel» hekayəsində müəllif orijinal, bənzərsiz bir detalda insan qəlbinin dərinliklərinə əl aparır; sevdiyi ərinin qəbri üstündə göz yaşı tökən qadına bir qarının: «Dünən də elə sən kimi bir arvad bu qəbrin üstə gəlib o ki var ağladı» - deməsi qara yel kimi onun içərisindən keçir. O, qarının yalanını təkzib eləmək üçün özü ilə savaşa çıxır, daxilən mübarizə aparır. Biz yazıçının xəsis detallarında qadının özü ilə apardığı mübarizənin gərginliyini hiss edirik.

Yazıçının bu səpkili hekayələrində ən çox diqqəti çəkən cəhət səmimiyyətdir. Müəllifin yaradıcılıq yoluna bütöv nəzər salanda görürsən ki, «Adalar»dan başlayan səmimiyyətə «Məhəmməd, Məmməd, Məmiş»də cəsəret, barışmazlıq, «Fətəli fəthi»də qeyrət və vətəndaşlıq, «Ailə gizlinləri»ndə qəzəb və fəryad, «Doktor N»də Vətən və Millət təəssübü qoşulacaq...

Yetmişinci illərin ortalarında meydana çıxan «Məhəmməd, Məmməd, Məmiş» romanı (əslində bu əsər xeyli əvvəl yazılmışdı) yazıçının yaradıcılıq yolunda ilk böyük addım kimi dəyərləndirilə bilər. Burada dramatik gərginliklə bir ailə fonunda cəmiyyət həyatının dərin qatlarına baş vurulur, şəxsi məsələlərdən daha çox sosial problemlər diqqət mərkəzinə çəkilir. Romanda yazıçı ailə, qohumluq mafiyasının mövcudluğunu və onu doğuran səbəbləri özünəməxsus bir formada açıb göstərir. Bu əsər cəmiyyət həyatının daxili qatları haqqında bir növ «roman-xəbərdarlıq»dır.

«Məhəmməd, Məmməd, Məmiş» romanında Məmiş əsas qəhrəman kimi düşünülə də, müəllif Xasay başda olmaqla Bəxtiyarovlar ailəsini diqqət mərkəzində saxlayır, həyatın mənfi, neqativ tərəflərinin təhlili və tədqiqinə daha çox yer ayırır. O da qeyd olunmalıdır ki, həyatın ziddiyyətli, kölgəli və qaralıq tərəflərini görməyə və göstərməyə meyl adicə maraqlı və ya öləri istək deyil. Çingiz Hüseynov nəsrinin səciyyəvi keyfiyyətlərindən biridir.

«Məhəmməd, Məmməd, Məmiş» romanı baş qəhrəman Məmişin ölümü ilə tamamlanır, amma bu ölümü fiziki mənada anlamaq doğru deyildir, əslində bu, Məmişin növbəti mənəvi ölümlərindən biridir; o diriləcək və yenə öləcək. Bu mənada yazıçı obrazın timsalında insanın içində eybəcərliyə qarşı oyanan və insanın içində

onun özü tərəfindən boğularaq məhv edilən həqiqətin rəmzini göstərmək istəmişdir.

Təəssüf ki, roman iyirmiye yaxın dilə tərcümə edilsə də, indiyədək Azərbaycan ədəbi tənqidinin geniş marağına səbəb olmamışdır.

Çingiz Hüseynovun yaradıcılıq yolundakı yeni mərhələ «Fətəli fəthi» (əsər rus dilində ilk dəfə bütöv halda 1983-cü ildə nəşr olunmuşdur) romanı ilə başlayır. Uzun müddətli səmərəli axtarışların nəticəsi kimi ortaya çıxmış olan romanın mərkəzində dahi mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov dayansa da, müəllif bütövlükdə XIX yüzildə Azərbaycan xalqının tarixi taleyini izləmiş, onun faciəsini, çəkişmələr və mübarizələr caynağında sıxılmasını böyük cəsəret və vətəndaşlıq ağrısıyla təsvir etmişdir. «Fətəli fəthi» janr baxımından son dərəcə mürəkkəb əsərdir və tarixi mövzuda qələmə alınmış ənənəvi romanlardan formasına və əhatə çərçivəsinə görə kəskin şəkildə seçilir. Sintetik formada yazılmış bu əsərin janrını müəllif «sənədli fantaziya» kimi müəyyənləşdirmişdir. Burada keçmişə qayıdış, gələcəyi qabaqlama, zaman əlaqəsizliyi, şərti-metaforik və fantasmaqoriya elementlərinə müraciət və s. bir-biri ilə görünməz bağlarla qaynayıb-qovuşmuşdur.

Roman sənədlərin dili ilə danışır; başqa sözlə, burada hər sətirin arxasında gerçəklikləri ortaya qoyan sənədlər görünməkdədir. Yazıçının hüdu bilməyən təxəyyülü belə sənədlərə söykənir, sənədlərdən güc alır - «Fətəli fəthi» ənənəvi tarixi romanlardan biri də bu keyfiyyətinə görə fərqlənir. Lakin əsərdə həqiqətlə (sənədliliklə) xəyal (fantaziya) ehtə qaynayıb-qovuşmuşdur ki, bunların sərhədlərini görmək, müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Məsələn, romanda Mirzə Fətəlinin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərlə, o cümlədən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Fazil xan Şeyda, Xasay bəy Usmiyev, Bestujev Marlinski, Lermontov, Qriboyedov, Şeyx Şamil və başqaları ilə əlaqə və münasibətləri tarixi sənədlərə əsaslanır. Sənədlərə əsaslanmayan səhifələrdə isə oxucu yazıçının sərt məntiqinə təslim olur. Bu mənada əsər ciddi roman-tədqiqat səciyyəsi daşıyır.

«Fətəli fəthi» romanının baş qəhrəmanı Mirzə Fətəli məqsəd deyil, vasitə kimi seçilmişdir. Çünki Mirzə Fətəli ehtə bir dövrdə yaşayıb yaratmışdır ki, onun taleyi fonunda Azərbaycan xalqının tarixi, taleyi ilə bağlı qarantlıq səhifələri işıqlandırmağa böyük imkanlar açılır və yazıçı bu imkanlardan məharətlə istifadə ehtə bilmüşdir. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq yazıçı və tarix, yazıçı və imperiya, yazıçı və hakimiyyət, yazıçı və xalq problemi bütöün çırpıqlığı ilə qoyulmuş-

dur. «...Cəsarətli təhkiyə üsulu, novatorluğu və tendensiyalılığı ilə «Fətəli fəthi» Azərbaycan özünəməxsusluğunu bütün dünya ədəbiyyatçıları üçün güclü ifadə vasitələri ilə təqdim edir». - Fransanın Sorbon Universitetinin professoru L.Robel «Fətəli fəthi» romanını belə səciyyələndirir.

«Fətəli fəthi» ağır oxunan əsərdir. Çünki ilk səhifələrdən oxucu sənəd və xatirələrin, psixoloji təhlillərin, bütöv bir epoxanı əhatə edən mürəkkəb tarixi hadisələrin xaosu ilə üzləşir. Mirzə Fətəli bu qarışıq və mürəkkəb hadisələrin mərkəzində dayanır və yazıçı zamanın rüporu mövqeyində çıxış edən qəhrəmanını taleyi ilə əsrin problemlərini üzvi surətdə əlaqələndirir. Müəllifin seçdiyi forma ona əhvalatları görmək, əsas qəhrəmanlarla yanaşı addımlamaq, hadisələrə qarışmaq, müdaxilə etmək imkanı verir.

İlk variantı «Vaizin tövbəsi» («Исповедь проповедника») adlanan «Ailə gizlinləri» romanı yazıçının yaradıcılıq axtarışlarının özgə bir qatından xəbər verir. Burada Abbasovlar ailəsinin təmsalında cəmiyyət həyatının bir parçasını təsvir edən yazıçı bir sıra ciddi əxlaqi-etik və sosial problemlər qaldırmağa nail olmuşdur. Forma baxımından «Məhəmməd, Məmməd, Məmiş» və «Fətəli fəthi» romanları ilə səsləşən bu əsərdə müəllif ailə, qohumluq mafiyasının təzadlı, çarpaz münasibətləri fonunda öz üslubunu daha da mürəkkəbləşdirmişdir.

Romanda hadisələr bizim günlərdə baş verir. «Belə bir fikir var ki - yazıçı müsahibələrindən birində deyir, - millətlərin oyanış mərhələsi keçdiyi müasir dövrdə «Ailə gizlinləri» kimi əsərlərə ehtiyac yoxdur. Ancaq məsələ burasındadır ki, belə əsərlərin meydana gəlməsi də, - ...mən ifşaçılıq ruhunu əsas tuturam, - milli oyanış əlamətidir».

Çingiz Hüseynov «Ailə gizlinləri» romanında böyük bir ziyalı ailəsinin təmsalında mənsub olduğu cəmiyyətin köklü yaralarını aşkarlamağa çalışır və onu narahat edən neqativliyin, anormallığın rüşeymlərini (şəxsi, etnik, psixoloji) cəmiyyətin özəyini təşkil edən ailədə axtarır. Yazıçı ailə faciəsinin köklərini, rüşeymlərini, onu doğuran səbəbləri sərt realist (yaxud publisist) cizgilərlə deyil, şərti-metaforik detallarla əks etdirir. «sifr»lərlə danışır: hadisələrə müdaxilə eləmir, qəhrəmanlarına öz xarakterlərini açmaq üçün fəaliyyət meydanı verir.

Altı bacı ilə bir-birinə bağlanmış böyük, sarsılmaz ailə – kürəkənlərdən birinin zarafatla dediyi kimi. Abbasidlər sülaləsi! Uşaqlıq-

da bir otaqda yaşayan, həyatın isti-soyuğunu birgə dadan bu ailə üzvlərinin bolluq və firavanlıq dənizində üzdüyü çağlarda aralarında baş qaldıran ixtilaf nə ilə bağlıdır? Yazıçı oxucunu bu sual ətrafında düşündürməyə çalışır. Bu ailələrdə hər şey alınır, satılır, özləri-özlüyündə isə tamam başqa cür düşünürlər, «...inanırlar ki, torpaq məhz onların üzərində dayanır, məhz onlar avam kütləni idarə etmək üçün yaranmışlar...» (N. İvanova).

Ərə gedən qızların hamısı – Aliyə, Leyla, Ayna, Züleyxa, Asiya babaları Qüdrət kişinin şəklini xatirə kimi özləri ilə aparırlar – «ailə kultu» onların beynini dumanlandırır – təkcə Ayişə ərə getmir. ancaq ailəni içəridən idarə edən, görünməz əllərlə istənilən səmtə yönəldən odur.

Əsərdə ailənin qarşılaşdığı fəlakətin təsadüf və ya subyektiv olduğunu düşünməyə əsas varmı? Qətiyyəti yox. Çünki zahirən subyektiv görünən hadisələrin arxasında oxucu faciənin ictimai təriflərini, labüdlüyünü, qaçılmazlığını dərk edir.

Çingiz Hüseynov romana yazdığı ön sözdə Abbasovlar ailəsinin taleyinə «keçilmiş yol» kimi nəzər salır, amma roman oxunduqca aydın hiss olunur ki, yazıçının sosial köklərini, daxili qatlarını açmağa çalışdığı problem (qohumbazlıq, rüşvətخورluq, yerliçilik, satqınlıq və s.) öz formasını, cildini, mövqeyini dəyişərək yaşamaqdadır - əsərin müasirliyi də bundadır.

Çingiz Hüseynovun yaradıcılığının son mərhələsi «Doktor N», «Tamaşalı oyunlar» və «Məhəmməd peyğəmbər» romanları ilə müşayiət olunur.

Yazıçının iki kitabdan ibarət «Doktor N» romanında (əsərin ilk variantı «Doktor Hərیمانov, yaxud şübhə» adlanır) Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Nəriman Nərimanovun taleyi fonunda XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan xalqının azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizələri əks olunmuşdur. Yazıçı faktlar və sənədlərlə bədii təxəyyülü məharətlə çulğalaşdırıb bilmiş, bu isə romanın bədii təsir gücünü təmin etmişdir. 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə və cümhuriyyətin süqutuna xüsusi diqqət yetirən Çingiz Hüseynov yaratmış olduğu obrazların timsalında Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini aşkarlamış, yaşadığı faciələrin səbəblərini araşdırmış, onun real, bədii mənzərəsini canlandırmışdır. Yazıçının XX yüzilin başlanğıcında Azərbaycan xalqının mübarizəsini əks etdirərkən Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni deyil, Nəriman Nərimanovu qəhrəman kimi seçməsi onun

istiqlal savaşı ilə yanaşı, Azərbaycanın o dövəndə yaşadığı faciəni əks etdirmək niyyətindən qaynaqlanır. Başqa sözlə, müəllif Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Nəriman Nərimanovu qarşı-qarşıya qoymuş, birincinin simasında millətin azadlıq ehtiraslarını, ikincinin təmsalində isə onun faciələrini əks etdirmişdir.

Yazıcının son romanlarda ictimai-siyasi boyaların tündləşməsi bir tərəfdən imperiya illərində keçmişin həqiqətlərinin mahiyyəti ilə açıqlanmasına qoyulan qadağalarla bağlıdırsa, qarşı tərəfdən isə bu zamanın ruhundan doğur.

Təəssüf ki, Çingiz Hüseynovun «Fətəli fəthi»dən sonra yazdığı əsərlərin heç biri Azərbaycanda nəşr olunmamışdır.

Çingiz Hüseynov ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla da məşğul olmuş. Azərbaycan və keçmiş Sovetlər Birliyində yaşayan xalqların ədəbiyyatı haqqında dəyərli tədqiqat əsərləri yaratmışdır.

Gülhüseyn HÜSEYNOĞLU (1923). Ədəbiyyata Böyük Vətən müharibəsinin sonlarında gələn, yığcam süjetli, dolğun məzmunlu hekayələri, axıcı mənsur şeirləri ilə nəzəri cəlb edən Gülhüseyn Hüseynoğlu müasir Azərbaycan nəsrinin qabaqcıl və görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun «Bir ömrün çıraqları» (1958), «Etiraf» (1961), «Nigarənçiliğın sonu» (1963), «Ay nur çiləyəndə» (1964), «Yanacaq üçün» (1966), «İnsan» (1968), «Gözəl» (1970), «Mücrü» (1972), «Seçilmiş əsərləri» (1974), «Ömrümüz boyu» (1978), «İnsanlar və dalğalar» (1982), «Qatar gedir» (1983) və «Xəzərin qoyunda» (1957), «Poylunun gənc çobanı» (1958) oçerklər kitabı çapdan çıxmış, geniş yayılmışdır. Yazıcının uşaqlar üçün çap olunmuş kitabları («İtmiş keçi», «Beşincilər», «Sübh çağı») və rusca çıxan «Светила одной жизни» (Bakı), «Полет орлов» (Moskva) kitabları ayrıca qeyd olunmalıdır. Gülhüseyn Hüseynoğlunun mənsur şeir və hekayə məcmuələri indi də əldən-ələ gəzən, sevilən və oxunan kitablar sırasındadır.

Ədibin yaradıcılığı üçün səciyyəvi, aparıcı janr mənsur şeirdir ki, bunun da ədəbiyyatımızda formalaşması və inkişafı onun adı ilə bağlıdır.

Gülhüseyn Hüseynoğlu 1923-cü ildə anadan olmuşdur. 1947-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. İstedadlı ədib müasir mövzuda gözəl əsərlər yazmaqla yanaşı ədəbiyyatımızın fəal tədqiqatçısıdır. O, ədəbiyyatşünaslıq elmimizi «Müşfiq» (1968) monoqrafiyası, müasir ədəbiyyatın aktual problemlərinə həsr olunmuş bir sıra qiymətli əsər və məqalələri ilə

zənginləşdirmişdir. Gülhüseyn Hüseynoğlunun bədii əsərləri bir sıra xarici dillərə tərcümə edilmişdir.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun ədəbi qəhrəmanları həyatın çətin sınaqlarından çıxmış, onun ağrı-acısını dadmış adamlardır. O, bədii yaradıcılıqla sxematizmdən, süni qondarmaçılıqdan daim qaçmağa can atır, daxilən zəngin, mənən saf, kamil və dolğun insan surətləri, ədəbi-bədii xarakterlər yaratmağa çalışır. Ədibin təkcə mənsur şeirlərində deyil, «Xeyirxah», «Geoloq qız», «Nigarançılığın sonu» və s. hekayələrində, hətta «Adam istəsə» povestində də həzin lirika nəzərə çarpır. Böyük ədib və ədəbiyyatşünas Mir Cəlal yazıçının 1974-cü ildə çapdan çıxan «Seçilmiş əsərləri»nə müqəddiməsində yazırdı: «Gülhüseyn Hüseynoğlu heç kimə bənzəməyən, özünün dəsti-xətti, üslubu olan, həmişə axtaran, poetik kəşflər edən, özünə tələbkar, əsərləri üzərində zərgər dəqiqliyi ilə işləyən, oxucusuna və ümumən ədəbiyyata hörmət bəsləyən, az yazmağı, mənalı yazmağı sevən yazıçıdır. Onun yazılarında süni effekt tapmaq çətindir. Şairanəlik, emosionallıq, axıcılıq, aydınlıq və sadəlik onun bədii dilini sevdiren cəhətlərindəndir».

Gülhüseyn Hüseynoğlu mənsur şeirdə də, hekayədə də, povest və oçerkdə də, uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə də, hətta kinossenari yaradıcılığında da öz sənətkarlıq yoluna həmişə sadiqdır. Ədibin elmi monoqrafiya və məqalələri də yığcamlığa bir nümunədir. Beləliklə, konkretlik, yığcamlıq onun fərdi yaradıcılıq simasını, üslubunu, orijinallığını, bənzərsizliyini müəyyən edən bir ölçüyə çevrilir.

Görkəmli nasir mənsur şeirlərində nədən söhbət açır – bu orijinal və maraqlı janrda ictimai həyatın, insan mənəviyyatının hansı mühüm qütblərini, məziyyət və cəhətlərini poetikləşdirir? Nələri təsdiq, nəyi rədd və inkar yolu ilə gedir? Əslində, mənsur şeirlər müəllifi mövzu sarıdan korluq çəkmir, ən mürəkkəb, böyük tutumlu mövzuları belə mənsur şeirin janr tələblərinə uyğunlaşdırmağı bacarır. Onun yüksək bədii həllinə uğurla nail ola bilər.

Mənsur şeir dünya ədəbiyyatında nadir poetik janrlardan biridir. Bu janrda yazılmış əsərlərin özünü də, onların müəllifini də barmaqla saymaq olar. Fransızlarda Aloizyus Bartran, Şarl Bodler, ruslarda İ.S.Turgenev, hindlilərdə Robendranat Taqor bu janrın böyük nümayəndələridir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrı Gülhüseyn Hüseynoğlu təmsil edir. Mənsur şeiri çətin janr sayanlar haqlıdırlar. Şeiri nəsrə yazmaq xüsusi istedad tələb edir. Vəzn və qafiyədən başqa əsl şeirə xas bütün poetik incəliklər mənsur şeirdə

də vardır. Əslində mənsur şeirin vəznə və qafiyəyə heç ehtiyacı da yoxdur. Bu janr bədii nəsrin qısalıq, lokanizm və az sözlə dərin məna ifadə edən məziyyəti ilə şeirin hikmətli sözlərlə, aforizimlərlə dolu lirik poetik vüsətini özündə birləşdirir. Elmi-texniki tərəqqi əsərində, kosmosa, aya, ulduzlara insanların yol açdığı bizim günlərdə insanın qiymətli vaxtını çox almayan, ancaq onun ruhuna qida, zehninə, fikrinə cila verən əsərlərə indi daha böyük ehtiyac duyulur. İndi belə yazmaq hünərdir.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun mənsur şeirləri xalqın həyatından, adamlarımızın zəngin mənəvi keyfiyyətlərindən söhbət açır. Yazıçının «Ata», «İlk qələm», «Gənc ağanın etirafı» əsərlərində ailə səadəti, ata-analıq duyğusu, bala, övlad qayğısı, sənətə vurğunluq tərənnüm edilir. «Ata» əsərində hətta vətəndaşlıq, atalıq, müəllimlik kimi üç şərəfli ad bir mənəli insan həyatının bəzəyi kimi ümumiləşdirilir. Həqiqi vətəndaş, qayğıkeş ata, bütün varlığı ilə öz peşəsinə bağlı nəcib tərbiyəçinin dolğun bədii surəti göz önündə canlandırılır. Ali məktəbi yenicə bitirib vaxtilə əlifba öyrəndiyi məktəbə müəllim gedən, ilk günlərdə keçirdiyi nigarançılıq və həyəcanlı anların bədii ifadəsi müəllifin «İlk qədəm» mənsur şeirində əlvan bədii boyalarla ifadə olunur. Bu yığcam mənsur şeirlərdə ictimai həyatımızın çeşidli detal və lövhələri də, onlara dərin şairənə sevgi də, bunların real bədii ifadəsi də, lirik poeziyaya məxsus daxili ahəng, yaddan çıxmayan orijinal bədii təsvir vasitələri, ədəbi-bədii priyomlar, az sözlə dərin məna vermək xüsusiyyəti də vardır.

Yazıçı «Ay nur çiləyəndə», «Bənövşə əfsanəsi» «Sonası» mənsur şeirlərində müasir kəndlərimizin aylı gecələrini, füsunkar təbiətini, gözəl adət və ənənələrini ustalıqla qələmə alır, lirik bədii lövhələrdə əks etdirir. Gəncliyi, ülvi, saf məhəbbəti, vəfalı, sadə, qəti, dönməz iradəni vəsf edir. Zəhmətsevər, mərd, dəyanətli, təmiz ürəkli, vicdanlı, sözü ilə işi bir, dözümlü gənclərimizin nəcib, ibrətli obrazını yaradır. Müəllif şifahi xalq ədəbiyyatından, zəngin el əfsanələrindən bacarıqla faydalanır, «Bənövşə əfsanəsi» kimi məhəbbət poeziyası nümunəsi yaradır. Əsərdə yığcam xalq hikməti ilə incə tellərlə bağlanmış maraqlı bir süjet xətti də vardır. Ancaq «Əfsanə»nin dili, təsvir vasitələri, şairənə bədii lövhələri, onu mənsur şeir adlandırmağa tam haqq verir. «Sonası» mənsur şeirində ədib Azərbaycan qadınlarının vəfasına, analıq, yoldaşlıq borcunu necə alınacaq, üzüağ, mərdliklə, ləyaqətlə yerinə yetirməyi ilə sanki fəxr edir. Sədaqət və səmimiyyətdə, məğrurluq və başucalıqda böyük Azər-

baycan dramaturqu Cəfər Cabbarlının vəfali arvadı Sona xanım kimi olmağı bütün qadınlara arzu edir. Həminin tanıdığı tarixi şəxsiyyəti, sadə bir qadını müəllif öz qüdrətli qələminin gücü ilə ürəklərə yol tapan lirik qəhrəman səviyyəsinə yüksəldə bilir.

Son dərəcə yoxsul, ancaq düşmən qabağında ayrılmayən, qaralıq zindanlar sanki bir fədainin arvadı paklığın timsalı kimi «Müjdəçi» əsərinin süjeti əsasında durur. Burada yazıçı Cənubi Azərbaycan fədailərinin azadlıq mübarizəsindən bir ibrətli epizod vermiş, zehinlərdən silinməyən canlı bədi lövhə çəkmişdir. Azadlıq döyüşünün gələcəyinə inam hissi, ona nıkbın baxış mənsur şeirin başlıca ruhunu, ideyasını təşkil edir.

Azadlıq istəyinə görə zindana atılmış fədai öz körpə oğluna kitabən xalqın mübarizə tarixini vərəqləyir, səhifələr arxasından səadət müjdəsini, həm də milyonların gözü ilə görür.

Satirik şeirimizin fəxri Mirzə Ələkbər Sabiri, böyük Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovu, alovlu dramaturq Cəfər Cabbarlını, görkəmli maarifpərvər ədibimiz Abdudla Şaiqi və onların simasında başqa bir sıra klassiklərimizi sevdirən Gülhüseyn Hüseynoğlunun lirik, lakonik şeirləri dünəndən, bu gündən, sabahdan bəhs edir. Burada yaşlıları da, gəncləri də, yeniyetmələri və uşaqları da düşündürən, maraqlandıran mətləblərdən, həyat və məişət problemlərindən danışılır.

Görkəmli söz ustasının mənsur şeirləri içərisində «Mücrü» ideya, məzmun və sənətkarlıq sıqlətinə, məziyyətlərinə görə ayrıca yer tutur. Mövzusu Böyük Vətən müharibəsi illərindən, hadisələrindən alınmış bu qiymətli mənsur şeirdə aktual, müasir, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətli bir məsələdən söhbət gedir: mənəvi zənginlik və kamillikdən. Yazıçı elmi, biliyi, mənəvi saflığı, yetkinliyi hər cür maddi var-dövlətdən, zənginlikdən üstün tutur. Bu mühüm ideyanı öz oxucusuna bacarıqla təlqin edə bilir. Gözü-könlü toxluq dövlətlihiyin açarı, bütün çətinliklərə üstün gəlməyin sırrı kimi təsvir olunur. Bu gözəl son dərəcə yüksək əxlaqi-tərbiyəvi məziyyəti oxucunun şüurunda həkk etmək üçün müəllif maraqlı və cazibəli bir forma, ifadə vasitəsi tapa bilmişdir.

Böyük rus yazıçısı Konstantin Fedin Gülhüseyn Hüseynoğlunun əsərləri ilə tanış olduqdan sonra «Mücrü» mənsur şeiri haqqında ayrıca fikir söyləmişdir:

«Bu əsər ona görə diqqətəlayiqdir ki, oxucunun hissini hökm-lə, lakin çox incə bir tərzdə keçmiş günlərdən bu günə gətirib çıxarır

və yeni dünyamızı onun ideali mənasında açıb göstərir.

Əsərdəki məcaz varlığın canlı obrazına çevrilir. Bu metamorfoza məni ovsunlamışdır».

«Mücrü» və «İnsan» mənsur şeirləri əsasında müəllifin yazdığı kinossenarilərə ayrıca telefilmələr çəkilmiş və geniş tamaşaçı kütləsinə göstərilmişdir. Yazıçı gəncliyin tərbiyəsi, zəhmətsevərlik, təmiz, yenilməz sevgi və s. problemlərin də bədii həllini kiçik həcmli mənsur şeirlərdə bacarıqla verə bilir. Bu baxımdan «Ay nur çiləyəndə» əsəri daha böyük maraq doğurur. Bu mənsur şeir və ədibin bir çox başqa əsərlərinin adı da şairanə olub müəllifin ad seçmə ustalığını, sənətkarlığını göstərir. Onun «Bəstəkar tar çalır», «Azərbaycan gözəli». «Dünyada bir qadın yaşayır», «Ağır gecələr», «Aman». «Kişilik» və s. mənsur şeirləri göstərir ki, ədib ilk yaradıcılıq ənənələrinə, öz mövzu, ideya məramına, sənətkarlıq şeirləri və məziyyətlərinə, yeni forma axtarışlarına, mövzularının müasirlik və aktuallığına, realizmin prinsip və tələblərinə sadıq qalan bir ədib-şair kimi bu gün də lirika rübabının tellərini dindirir.

Ədibin dərin ictimai məzmunlu mənsur şeirindən ikisini ayrıca xatırlamaq lazımdır: «Ana və torpaq», bir də «Bənzəyiş». Birinci adı çəkilən əsərdə müəllif ananın əvəzsiz yaxşılığını, zəhmətini, sadəliyini, dözümlüyünü tərənnüm edir. Onu səxavətdə, dözümdə, ürəyigenişlikdə ancaq torpaqla, ana torpaqla yanaşı qoymağı düzgün sayır. «Bənzəyiş» mənsur şeiri ədibin «Kişilik» əsərində olduğu kimi az sözlə dərin ictimai-siyasi bir mətləbi əks etdirir. Burada tora düşmüş qızıl balığın timsalında müstəmləkə zülmünə qarşı sinə gərmək, mübarizə ideyası təlqin olunur. «Ölümləri ilə azadlıq eşqini daha da alovlandıran insanlar haqqında» düşünən yazıçı üzünü müstəmləkə zəncirini qırmaq əzmində olan xalqlara tutub, onları döyüşə, azadlıq yolunda vuruşmalara səsləyir.

Müasir oxucu Gülhüseyn Hüseynoğlunu ancaq mənsur şeirlər müəllifi kimi deyil, həm də maraqlı hekayələr və povestlər yazan iti qələmlə bir nasır kimi də tanıyır. Öz zəngin yaradıcılığında şairliklə nasırlığı birləşdirən sənətkarın hekayələri də təhkiyə üsuluna, süjetin oynaqlı və çevikliyinə, lirik tonun aparıcı və üstün olmasına görə epik lövhələrdən daha çox lirik hisslərin, intim duyğuların və əhvali-ruhiyyənin ifadəsi ilə bağlı mənsur şeirlərə yaxınlaşır. Bu keyfiyyəti biz ədibin «Xeyrxah», «Geoloq qız» və başqa bir sıra hekayələrində bütün aydınlığı ilə görə bilirik. Burada həcm məsələsi arxa plana keçir. Hekayədə əhvalat, möhkəm və bitkin süjet xətti olsa da, qəh-

rəmanların hiss və həyəcanları, ürək çirpintuları, mənəvi kamilliyi, müsbət xarakterlərin lirik, intım planda təsviri və tərənnümü üstün yer tutur. Xeyirxah kimdir? Müəllifin fikrincə elmdə, məktəbdə yoldaşa, dostla əl tutmaqla onu tənbelləşdirən, arxayınlaşdırən, zehni passivliyə, kütlüyünə səbəb olanlar, əslində yaxşılıq deyil, pislik edirlər. Əsl yaxşılıq dostun, yoldaşın özünü zəhmətə alışdırmağa çalışmaq, onda elmə, biliyə, həvəs oymatmağa səy göstərməkdir. Əgər «Xeyirxah» hekayəsi birinci şəxsin dilindən onun özü haqqında nəql edilən həyat, məhəbbət dastanı isə, «Geoloq qız»da yazıçının ikinci şəxsə söylədiyi, həm də bu yolla onun parlaq, nəcib, unudulmaz obrazını yaratdığı zəhmət adamından, gənc mütəxəssisdən söhbət açır. Ədibin hekayələri müasir həyatımızın çeşidli mənzərələrini əks etdirir.

Gülhüseyn Hüseynoğlu iri həcmli epik əsərlər sahəsində də qələmini uğurla sınaqdan çıxarmışdır. Onun povestləri oxucuların dərin marağına səbəb olmuş və geniş yayılmışdır. «Adam istəsə» əsəri povest janrının yaxşı nümunələrindəndir. Əsər diqqəti çəkən, mürəkkəb bədii quruluşa, kompozisiyaya malikdir. Burada müəllif neft sahəsində çalışan fədakar insanların həyatından, onların çox görkəmli, ancaq həm də çətin iş şəraitindən, məişətindən bəhs edir. Povestin qəhrəmanı Səlimin uşaqlıq illəri, yetimxanada böyüməsi, bunun əsl səbəbi olan qanlı-qadalı müharibə həzin, yanıqlı, axıcı bir dillə təsvir olunur. Müharibəyə nifrət hissi povestdə başlıca yer tutur. Ancaq bu, hələ əsas məsələ deyildir. Səlim yetim, kimsəsiz, kasıb olduğu üçün sevdiyi qızın atası Murad kişi onun mənliliyinə toxunur, qızını ona vermək istəmir. Səlim baş götürüb doğma kənddən Bakıya gəlmiş, fəhlə həyatı ilə, yeni adamlarla, şəhər mühiti ilə qaynayıb qarışmışdır. O, şəhərdə müxtəlif təbiətli və xarakterli adamlarla tanış olur. Səlim kollektivdə və kollektiv vasitəsi ilə tərbiyə olunur.

Gülhüseyn Hüseynoğlu məktəbli və kiçik yaşlı uşaqlar üçün də bir sıra silsilə hekayələr yazmışdır. «Balaca dostlarım üçün» silsiləsindən olan hekayələrdə də mənsur şeir xüsusiyyətləri gözə çarpır. Bu, ilk öncə uşaq hekayələrinin bədii dilində və üslubunda özünü göstərir.

Gülhüseyn Hüseynoğlu 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının «Xalq yazıçısı» fəxri adına layiq görülmüşdür.

Vidadi BABANLI (1926). Dünyada elə yazıçılar olur ki, onların bədii yaradıcılığını, ayrı-ayrı əsərlərini hökmən onun həyatı, tər-cüme-yi-halı, ömürlüyünün ayrı-ayrı konkret məqamları ilə həmahəng,

vəhdət halında alınaraq öyrənmək, onunla sıx əlaqədə təhlil etmək lazımdır. Çünki, həmin əsərlərin doğuluşu, yaranması elə konkret tarixi şəraitlə, mühitlə bağlı olur ki, onu nəzərə almadan tədqiqatçı və ya ədəbiyyatşünas öz istəyinə çata bilməz. Bizcə, belə yazıçılardan biri də bu günlərdə 80 yaşı tamam olmuş görkəmli yazığımız Vidadi Babanlıdır. Bu zəhmətkeş və fədakar ədibin əsərlərinə diqqətlə yanaşıldıqda dərhal aydın olur ki, onun həyatı həmişə tələtümlü olmuş, enişli-yoxuşlu olmuş, hətta faciəli keçmiş, həyat və mühit onu o qədər sıxmış, incitməşdir ki, gənc yazıçı bir neçə dəfə intihar etmək istəmişdir. Bu barədə ədibin özü son romanında yazmışdır. «Bir gecə beynimi mənhus bir fikir çulğadı. Dözüm daha nə qədər olardı? Bu zilləti haçanacan çəkəydim? Ədalətsiz cəmiyyətlə nə vaxtacan çarpışaydım? Gücüm tükənmişdi. İradəm yenilmişdi. Yox, belə rəzəlat bitməliydi. Urvatsızlığa nöqtə qoyulmalıydı. Nicat intiharda idi!

Bədii ədəbiyyata şeirlə gələn V. Babanlı yaradıcılığının lap ilk illərində ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkən müxtəlif poetik parçalar, poemalar yazmış və bunların hamısını, hətta «Gəlin» adlı özünün dediyi kimi «ayağı səyalı «Gəlin» povestini də «Vidadi Şıxlı» imzası ilə çap etdirmişdi. Onlardan bəziləri həmin illərdə Moskva jurnallarına da yol tapa bilməşdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, qocaman ədibimiz bu günün özündə də poeziyanı unutmur, bu sahədə də qələmini işlədərək sadə, səmimi, həqiqətən xəlqi şeir nümunələri yaradır. Lakin heç şübhəsiz ki, o özünü, öz ədəbi uğurunu məhz nərdə tapa bildi. «Gəlin»lə başlanan bu yol çox uğurlu olmuş və yazıçını yavaş-yavaş addım-addım yeni-yeni bədii tapıntılara, kəşflərə apardı. Bu yol isə heç də hamar, şəhrah olmadı: onda əzablar, intizarlar, uğursuzluqlar, ümitsizliklər bir-birini təqib etdi. Bütün bunlara sinə gərən, seçdiyi yazı-poza işində möhkəm dözümlü göstərən V. Babanlı bütün hallarda özünü həyatın daha dərin burulğanlarına atmağı çox xoşlayır. Məsələn, ali təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vuran bu gənc oğlan rektorun şəxsi təklifinə baxmayaraq, müharibədən sonrakı illərdə ən geridə qalmış bir rayona, Sabirabada adı orta məktəb müəllimliyinə könüllü surətdə getmiş və bir müddət orada işləmişdir. İstər doğulduğu, istərsə də digər rayonlarda, onların ayrı-ayrı kəndlərində həyatı, adamları diqqətlə öyrənən, onların həyatına yaxından bələd olmağa çalışan gənc yazıçı həm də zəhmətkeşlərin, sınavi adamların zövqünü, psixologiyasını, onların hansı səpkili əsərləri xoşladıklarını, bir sözlə, bə-

dii marağını hələ istədiyi mövzunu qələmə almazdan əvvəl hərtərəfli götür-qoy edir, yalnız bundan sonra masa arxasına keçərmiş. Ən böyük bədii uğuru sayılan «Gəlin» povesti məhz ona görə gözəl alınmışdı. Lakin onu daha çox sevindirən bu povestin böyük xalq şairi S.Vurğun tərəfindən bəyənilməsi idi. Böyük şair gənc həmkarını olduğundan bir az da artıq tərifləyərək demişdi: «...Sənin «Gəlin»in mənimkindən yaxşı çıxdı». Burada yəqin ki, böyük şair mənimki deyəndə, - məşhur «Aygün» poemasını nəzərdə tutmuşdu. Çünki əsərin ilk adı da «Gəlin» idi. Müəllif yazır ki, Səməd Vurğun kimi sənət korifeyinin dilindən bu dərəcədə kəlamlar eşitmək həqiqi iftixara layiq idi. Deməli, istedadla zəhmət birləşəndə onun nəticəsi həmişə yaxşı olur və olmalıdır.

Bədii nəsr sahəsində müəllifin ikinci uğuru sayılan «Həyat bizi sınayır» adlı povesti də məhz beləcə, əməklə istedadın, poetik ilhamın vəhdətindən yaranmışdır. Həmin əsər artıq həyatın daha geniş və hərtərəfli təsvirini verən roman şəklində yazılmışdır. Bu əsəri yazmaq üçün yazıçı sözün həqiqi mənasında böyük fədakarlıq göstərərək bir müddət Sumqayıtda fəhlə yataqxanalarından birində tərbiyəçi vəzifəsinə düzəlir və bunu heç kəsə bildirmədən fəhlələrin həyatını, onların bir-birinə münasibətlərini daha yaxından və dərinləndən öyrənərək, uzun-uzadı müşahidələr apararaq adı çəkilən əsərini yazmışdır. Onu da deyək ki, fəhlə mövzusunda, ümumiyyətlə, əmək adamlarının həyatından yazmaq o zamanlar üçün son dərəcə dəbdə və aktual olsa da, bir qədər çətin, bəlkə də prozaik bir iş idi. Müəllifin etiraf etdiyi kimi qələmə çətin gələn, hər adamın girişə bilmədiyi fəhlə mövzusunda əsər yazmaq elə də asan məsələ deyildi. Bu əsər artıq «Vidadi Babanlı» imzası ilə çap olunur və böyük müvəffəqiyyət qazanır. Həmin romanın realistik gücünü, həyatı idrak mahiyyətini göstərən maraqlı bir detal, həyatı bir fakt, kiçik bir epizod haqqında məlumat yerinə düşərdi.

Ədib son əsərində bu barədə yazır ki, bir gün mənə dedilər. Yazıçılar İttifaqının girəcəyində, səni qarayanız bir oğlan gözləyir. Mən dərhal aşağı düşüb onunla tanış oldum. Məlum oldu ki, həmin oğlan mənim «Həyat bizi sınayır» povestimi oxuyandan sonra əsərin baş qəhrəmanı ilə tanış olmaq üçün məni – əsərin müəllifini axtarırmış. O, həm də Özbəkistanın mərkəzi Daşkənddən Sumqayıta gələrək orada işə də düzəlibmiş.

Mən heyrət içində xeyli fikirləşməli oldum. Axı, mən konkret, adı-soyadı, yeri-yurdu məlum olan bir baş qəhrəman yaratmamış-

dım: olsa-olsa müəyyən prototiplərə əsaslanmışdım. Buna baxmayaraq, bu gəncin ümidini, inamını qırmamaqdan ötrü əsərimdə verilən iki nəfərin adını çəkdim - işlədikləri və yaşadıkları yeri soruq verdim. O, çox sevindi. Mən də özümü çox xoşbəxt hiss etdim. Deməli, «Həyat bizi sınaıır» mənə yeni uzaqlığı gətirdi. Bu kiçik epizod yazıçıya bir daha əminlik gətirir ki, o, tamamilə düz yoldadır və elə həmin yolla da öz yeni əsərlərini yaratmalıdır. Doğrudan da ədib həmin yoldan heç vaxt sapmadan bir-birinin ardınca bir neçə əsərini qələmə alaraq həyata vəsiqə verdi. Əvvəllər və sonralar onun qələmindən bir-birindən fərqlənən əsərlər meydana gəldi. Əlbəttə, müəllifin özünün də səmimi etiraf etdiyi kimi bunların heç də hamısı eyni səviyyədə deyildi. Məsələn, 1958-ci ildə qələmə aldığı «Ayazlı gecələr» tənqidə elə də davam gətirə bilməmişdir. Lakin bu əsərin yazılmasının da qəribə və maraqlı bir tarixçəsi var. Belə ki, 50-ci illərin sonuna yaxın Sovetlər dönəmində xam torpaqlar deyilən Qazaxıstanın ucsuz-bucaqsız səhralarına gənclərin kütləvi yürüşü üçün radio və qəzetlərdə çoxlu, cazibədar, romantika və emosiya ilə dolu tərifli elanlar verilirdi. O zamankı Sovet respublikalarının hamısından o yerlərə gənclərin güclü axınları müşahidə olunurdu. Onların arasında külli miqdarda fəhlə, mühəndis, texniki ziyalılarla yanaşı oradan yeni bədii əsərlər yazmaq üçün gedən gənc şair və ədiblər də az deyildi. Bu işdən yaxasını kənara çəkmək istəməyən, əksinə həmin hərəkətdə öz arzusu ilə iştirak etmək istəyən müəlliflərdən biri, bəlkə də birincisi Vidadi Babanlı idi. Doğrudan da, bu gənc yazıçı, macəra və romantika meyilli olan Azərbaycan nasiri həmin o mənhus uzaqlara üz tutmuşdu və elə güman edirdi ki, o, həmin qaynar mübarizələr meydanından qiymətli bir əsər gətirəcəkdir. Həqiqətən də həmin yerlərdə yazıçının tapa biləcəyi çox şey var idi: romantika, konflikt, xarakter, çətinlik, qaynar gənclik həyatı, mübarizə və s. burada əmək prosesi, zəhmət adamlarının qadir əməyi, onların xarakterlərinin formalaşmasındakı müəyyən ziddiyyətlər, ciddi və sərt münaqişələr istedad sahibi üçün bənzərsiz mövzular, ideyalar verirdi. Əfsuslar ki, ədibin adını çəkdiyimiz əsəri istənilən şəkildə alınmamışdı.

Əlbəttə, bundan heç də bədbinliyə qapılmağa əsas yoxdur. Hamımıza məlum olduğu kimi yazıçı sonralar sevilən-seçilən, oxucuların sevincinə layiq olan «Müqəddəs ocaq», «Ömürlük əzab», «İnsaf nənə», «Ana intiqamı», «Öz evində qonaq», xüsusilə, «Vicdan susanda» və nəhayət, bu yaxınlarda işıq üzü görmüş «Gizlinlər»

kimi əsərlər yazmışdır. Biz bunlardan biri - «Vicdan susanda» adlı roman barədə bu kiçik qeydlərimizi söyləmək istərdik.

Bu əsərin yaranma tarixi, yazılma səbəbləri, ədibin öz məqsədini həyata keçirmək üçün arayıb-axtardığı vasitə və priyomlar, bəlkə də əsərin özü qədər cazibədar və maraqlıdır. Ədib burada da seçdiyi mövzu və problemi öyrənmək üçün bilavasitə istehsalata – Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun kitabxanasının müdiri vəzifəsinə təyinat alır. Çünki həmin institutun kollektivi məhz onu düşündürən məsələlərlə məşğuldur. Maraqlı tədqiqatlar, eksperiment və təcrübələr aparılır, kəşflər edilir. Müəllif yenə də yazıçılığını gizlədərk özünü kitabxana işçisi kimi göstərərək müşahidələrini daha da genişləndirir, dərinləşdirir. Romanda qarşıya qoyulan əsas məsələ ondan ibarətdir ki, ziyalılar, həm də texniki ziyalılar barədə, onların həyatı, fəaliyyəti, məişəti, psixologiyası, ölkə iqtisadiyyatına verdikləri bəhrə və səmərə haqqında bədii sözün gücü ilə gözəl lövhələr, xarakterlər yaratsın. Bəri başdan deyək ki, ədibin bu əsəri daha şəxəli, daha geniş, surətlərlə daha zəngin olan həqiqi roman kimi çıxmışdı.

Lakin o zamankı ədibi tənqid yenə də bu maraqlı, biz deyərdik ki, ədəbiyyatımızda ziyalı mövzusunda yazılmış və oxucuların marağına səbəb olan həmin əsərə qarşı haqsız, ədalətsiz iradlar tumuşdu. Hətta, əsərin əslində çox tutumlu olan adını belə öz bildikləri kimi yozmağa başlamışlar: - Sovet adamlarının vicdanı heç vaxt susmur. Dünyanın ən nəcib, ən vicdanlı insanları bizdə, bizim cəmiyyətdədir.

Lakin neçə onilliklərdən sonra yazıçının haqlı olduğunu zaman özü, tarix özü sübut etdi. Ədibin böyük zəhmət və istedad hesabına yazdığı əsərlər indi oxucularımızın, xüsusilə, gənclərimizin stolüstü kitablarına çevrildi. Hələlik son əsərləri sayılan çox maraqlı, gerçək, real hadisə və epizodlarla zəngin olan, öz intellekti ilə seçilən «Gizlinlər» və «Qərribə məhəbbət» romanları göstərir ki, V.Babanlı indi də ədəbiyyatımızın ön atəş xəttindədir. Bunlardan birincisi, daha çox avtobiografik səciyyə daşdığından oxucu 80 illik bir yazıçı ömürlüyünü seve-sevə vərəqləyir və onun sətirləri arasından görkəmli ədibin ədəbi portreti bütün cizgiləri ilə aydın şəkildə görünür. Hələlik son əsəri hesab olunan «Qərribə məhəbbət» romanı da həvəslə, sevilə-sevilə oxunur. Burada Şərəf və Şəfəq adlı konkret, real insanların gecikmiş məhəbbətlərindən duzlu-duzlu söhbətlər açılır və bir daha belə qənaət hasil olur ki, bu ülvi hisslər heç vaxt

qocalmır.

Əfqan ƏSGƏROV (1929). Ədəbiyyatımızda öz sözü, öz səsi olan Əfqan qələmını həm publisistika, həm bədii nəsr, həm də dramaturgiya sahəsində sınaaraq bu sahələrin hər birinə müvəffəq olmuş istedadlı yazıçılarımızdandır. Bu orijinal, son dərəcə aktual problemlərə meyl edən, həmişə həyatla ayaqlaşan, müasir ruhlu sənətkar 1929-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycanın Əli Bayramlı rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olmuşdur. Gələcəyin görkəmli nasir və dramaturqu kimi yetişməkdə olan Əfqan 1948-cı ildə doğma kəndi Qarabağlıda orta məktəbi qurtararaq, BDU-nun filologiya fakültəsinin Jurnalistika şöbəsinə daxil olmuş və 1953-cü ildə təhsilini başa vuraraq, elə həmin ildən etibarən «Azərbaycan gəncləri» qəzeti redaksiyasında şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. O, bədii ədəbiyyata həmin illərdə yazdığı «O mənim oğlumdur» adlı ilk pyesi ilə gəlmişdir. Həmin dram gənclik mövzusunda yazılan ən yaxşı əsərlər müsabiqəsində mükafata layiq görülərək, Gənc Tamaşaçılar Teatrında uğurla oynanılmışdır.

Sonralar o bir nasir və dramaturq kimi yeni-yeni ədəbi uğurlar qazandıqca müəyyən məsul vəzifələr üzrə irəliləyə çəkilir və C.Cabbarlı adına «Azərbaycanfilm» kinostudiyasında redaktor, «Kommunist» qəzeti redaksiyasında «Ədəbiyyat və incəsənət» şöbəsinin müdiri, habelə «Sovet kəndi», daha sonra «Həyat» qəzetlərinin redaktoru olmuşdur.

Əfqan eyni zamanda bədii yaradıcılığını da ardıcıl və sistemli surətdə davam etdirmişdir. Onun «Dağ seli», «Sarı əlcək», «Qız atası», «Gülməyən adam» pyesləri Bakı, Gəncə və Sumqayıt teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

Bədii nəsr sahəsində fəaliyyətinə gəlincə, onun «Gecikmişən», «Gözəllik soracağında», «Sən tək deyilsən», «Sarı əlcək» və digər kitablarında müxtəlif mövzulu, müxtəlif ideyalı çoxlu orijinal, oxunaqlı povest və hekayələri toplanılaraq çap olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı ədibin istər müasir, istərsə də tarixi, habelə tarixi-əfsanəvi mövzularda yazdığı iri həcmli nəsr əsərləri, yəni roman və povestləri də oxucuların yüksək rəğbətini qazanmışdır. Yazıçının «Qartal əfsanəsi», «Gülyanaq», «Katib», «Məhəbbət atırlı qərənfilim», «Həsərət də bir vüsəldir», «Dünya gözəlliyindir», «Bəy İnal», «Şahlar şahı» və s. romanları buna bariz nümunədir.

Tarixi mövzuda olan «Bəy İnal» romanında müəllif belə bir qayəni leytmotiv seçmişdir: «Azərbaycan qədimdən qədim, əfsa-

nədən əfsanəli, gerçəkdən gerçək, bayrağına kişilik və igidlik yazılmış bir dünyadır».

Adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz əsərlərinin timsalında yazıçı Əfqan xalqımızın tarixindən, tarixi-əfsanəvi keçmişimizdən, müasir həyatı gerçəkliklərdən gözəl, monumental lövhələr, epik bədii salnamələr yaratmışdır.

DRAMATURGIYA

İkinci Dünya müharibəsindən (1941-1945) sonra azadlıq, demokratiya adı altında müasir həyata, insana, bütövlükdə dünyaya tam yeni münasibət yaranmağa başladı. Bədii ədəbiyyat, xüsusilə dramaturgiya bu imkandan səmərəli istifadə edərək bəşəri və milli, ictimai və fərdi məsələlərin səhnəyə gətirilməsində xüsusi fəallıq göstərdi. Bir müddət yasaq edilmiş, adı çəkilməyən faciə janrı dramaturgiyaya tədricən ayaq açmağa başladı. Hər cürə müharibələrə nifrət, vicdanlı insanların obrazını yaratmaq, mənəvi saflıq, düzlük, haqq və ədalət, əmək, şəxsiyyət, torpaq, insan, vətən müqəddəsliyi və digər məsələlər dramaturgiyada geniş yer tutmağa başladı.

Özündən əvvəlki dram ədəbiyyatından fərqli olaraq, 60-70-ci illərdə «insan-tarix-tələ», mənəvi kamillik, milli ruh, milli zövq məsələləri, həyatın psixologiyasını «insan və zaman» amili və mövcud şəraitin gerçəkliyi kontekstində üzə çıxarmaq geniş vüsət aldı. İnsanın, daha çox sosial cəhətdən kəşfi, mənəvi-əxlaqi kamilliyin, daxili gerçəkliyin kəşfi ilə əvəz olundu. Sadə, adi insanların obrazını yaratmağa güclü meyl yarandı. Əxlaq və tərbiyə, müsbət qəhrəman, müsbət ideal problemi gözəllik, daxili böyüklük, milli ruh, ictimai və fərdi tələb və zövqlər əsasında təqdim olunmağa başladı. Süni, təmtəraqlı təriflərin yerini həqiqi, təbii faktların obrazlı təqdimatı tutdu. Haqq, ədalət uğrunda mübarizəyə, həqiqi vətənpərvərliyə güclü təbliği meyl yarandı. İnsanın ictimai-lirik-romantik istiqamətlərdə, mənəvi-psixoloji aspektdə kəşfi geniş vüsət aldı. Kamil dram dili, yüksək bədii obrazlı üslub pyesdən-pyesə güclənərək özünü təsdiq etdi. Dramaturgiyada, Azərbaycan teatr səhnəsində yeni-yeni insanlar görünməyə başladı. M.Hüseynin «Alov» (1962), M.İbrahimoğlunun «Kəndçi qızı» (1962), «Yaxşı adam» (1965), Əliyevlərin «Sən həmişə mənimləsən» (1965), «Məhv olmuş gündəliklər» (1969), «Ünuda bilmirəm» (1969), Şıxəli Qurbanovun

«Sənsız» (1967), «Əcəb işə düşdük» (1962), «Özümüz bilərik» (1963). «Olmadı belə, oldu belə» (1964), B. Vahabzadənin «İkinci səs» (1968). «Kımdır haqlı». «Yağışdan sonra» (1969). N. Xəzrinin «Əks sədə», «Sən yanmasan» (1969). Anarın «Ötən ilin son gecəsi» (1969). «Şəhərin yay günləri» (1970), Əfqanın «Qız atası» (1963), Ə.Əylislinin «Quşu uçan budaqlar». «Mənim nəğməkar bibim», Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşlarının «Mezozoy əhvalatı», «Öz yolu ilə», «İstintaq» və digər dram əsərləri 60-70-cı illər Azərbaycan dramaturgiyasının tam yeni, mənəvi-psixoloji inkişaf səviyyəsini, insan-zaman və tale amili ilə bağlı müşahidə və axtarıqların genişliyini göstərməklə dramaturgiyada müasirliyin yeni məzmunu haqda təsəvvürləri möhkəmləndirirdi.

1960-90-cı illər dramaturgiyası özündən əvvəlki dram ənənələrinin məntiqi davamı olub müasirliyə tam yeni, orijinal baxışı ilə diqqəti cəlb edirdi. Müasirlik-yenilik ilk növbədə rəngarəng, ziddiyyətli, çoxplanlı, müxtəlif xarakterli mövzularda, onların psixoloji, mənəvi-əxlaqi cəhətdən təqdimatında özünü göstərirdi. Əxlaq normaları, tərbiyə məsələləri, təsərrüfat həyatı, əyintilərdən, ziddiyyət və nöqsanlardan xilas olmaq, ekologiya problemi, su, hava, torpaq və digər yaşamaq amillərinə olan laqeyd münasibət dramaturgiyada əsas mövzular sırasına daxil oldu. Torpaqla, insanla bağlı yeni konsepsiyaların davamlılığı, tarixi-əfsanəvi mövzuların dramaturgiyaya, səhnəyə tədrici gəlişi ənənəyə çevrildi. Bu da 1960-90-cı illər dramaturgiyasında, o cümlədən Azərbaycan teatr səhnəsində ideya və bədii mündəricə cəhətdən imkanların xeyli dərəcədə artmasına, müasir ədəbi mərhələnin tələb və ehtiyaclarının ödənilməsinə, əsasən də dram-səhnə sənətkarlığının güclənməsinə təbii imkan və şərait yaratdı.

1960-90-cı illər dramaturgiyasında mənəvi-əxlaqi-psixoloji məsələlərlə bağlı əsas problem insanın, xalq-millət-cəmiyyət və vətən qarşısında fərdi və sosial borcu istiqamətində dərk, kəşf və təqdim olunması, bütövlükdə həmin illərin mühiti, tarixi və psixologiyasına aydınlıq gətirməklə yanaşı yeni insan faktını ortaya qoyurdu.

Əmək və istehsalat mövzusunda yazılan pyeslərdə müasir insan, onun ictimai borca münasibəti fərdi aləmi fonunda açılırdı. Həyatın ziddiyyətlərinə, müxtəlif formalarda təzahür edən nöqsanlara qarşı mübarizədə dramatik növün bütün janrları iştirak edirdi. Komediya bir sıra real və bədii imkanlarından istifadə edərək yaradıcılıq və sənətkarlıq uğurları qazanır, müasir ədəbi mərhələdə öz

layiqli yerini tuturdu. İ.Əfəndiyevin «Qəribə oğlan», Altay Məmmədovun «Ulduzlar görüşəndə», «Kişilər», «Həmyerlilər», Seyfəddin Dağlının «Mənziliniz mübarək», «Kölgələr pıçıldaşır», «Adı mənim. dadı sənin» və digər pyeslərdə müasir insanın mənəvi aləmini bir sıra yeni-bədii üsullarla, psixoloji planda açmaq, kamillik probleminin müasir səviyyəsini göstərmək 60-90-cı illər dramaturgiyasının əsas yaradıcılıq prinsiplərindən idi. Ən çətin, ən mürəkkəb vaxtlarda da insanın öz ləyaqətini qoruya bilməsi, təmizlik və gözəllik qanunları səviyyəsində dayanma bilməsi 60-90-cı illər komediyalarının aparıcı mövzularından idi. Komik situasiyalar, tipik bədii həyat materialları ilə dramaturqlar mənəvi-əxlaqi məqamları qabartmaq, həyatın böyük problemlərinə toxunmaq yolu ilə ictimai inkişafın mənbəyi olan uğur və ziddiyyətlərin bədii həllinə yaxınlaşır, bununla da cəmiyyətin ideya və estetik tərbiyəsinin inkişafında yaxından iştirak edirdilər. Bu illərin komediyalarında konflikt daha çox «şərait-tələb-ehtiyac» üzərində qurulur, «insan və zaman» faktının müasir səviyyəsi mövcud şəraitdə insanın hərəkət, özünü aparması dinamikası əsasında qiymətləndirilir və təsdiq olunurdu. Bu dövr dramaturgiyasında «Meşşanlıq, mənəvi gözəllik» ümumən həyata, mövcud aləmə baxış iki cəhətdən, iki prinsipə «tarix-insan-tələb» və «müasirlik-məhəbbət-gözəllik» faktı əsasında öz bədii həllini tapırdı. Bu iki zidd qütbün «Məhəbbət və münasibət»in şərhli müasir aləmin ideal hesab etdiyi, insanlıq qanunları və tanrı haqqı prinsipləri əsasında qiymətləndirilir, münasibətlə məhəbbətin əzəli olaraq bir araya gələ bilməməsi, əbədi olaraq zidd mövqedə qalması real hadisə, əhvalat, vəziyyət və insanlar şəklində təsdiq edilir. Bədii gülüşün haqq, ədalət qanunlarının pozulmasından yaranan və bütövlükdə komediyaların bədii ruhi təsiri şəklində üzə çıxması 60-90-cı illər Azərbaycan dramaturgiyasının, səhnə sənətkarlığının səviyyəsindən xəbər verirdi.

1960-90-cı illər dramaturgiyasına uğurlar gətirən cəhətlərdən biri də «ekran dramaturgiyası»nın inkişafı ilə bağlı idi. Bir sıra dəyərli əsərlərin libretto mətnlərinin uğurlu alınması «Böyük dayaq», «Qanun naminə», «Axırını aşırım», «Babək», «Nəsimi» və digər bədii əsərlərin ekranlaşdırılması, televiziya tamaşalarının sürətli inkişafı 60-90-cı illər dramaturgiyasına təsirsiz qalmamışdır. Bu sahədə teatr sahəsinin, aktyor və rejissorlarla dramaturqların sıx əlaqəsi və əməkdaşlığı da 60-90-cı illər dramaturgiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

60-90-cı illər dramaturgiyası qarşısında qoyduğu «Müasirlərimiz kimdir?» sualına tam olmasa da, əsasən cavab verə bilməmiş, səhnənin boş qalmasına razı olmamışdır. İ.Əfəndiyev «Bağlardan gələn səs» pyesində hər bir obrazın mənəvi aləmi, vətəndaşlıq mövqeyi öhdəsinə düşən işə, vəzifəsinə münasibətdə açılır. Pyesin əsas obrazlarından olan Vahidin «Mən həmişə o fikirdə olmuşam ki, ən böyük xoşbəxtlik namuslu ailə həyatı ilə namuslu əməkdir, əgər ailədə xoşbəxtsənsə, əgər dövlətə, vətənə alını açıq, namusla xidmət edirsənsə bunu dünyada heç bir səadətə əvəz etmək olmaz» fikri pyesin müsbət ideyası kimi daha aydın nəzərə çarpır.

Həmin illərin dramaturgiyasında müsbət qəhrəman ictimai-tarixi prosesin iştirakçısı kimi çıxış etməklə, bir sıra müasir ideyalar daşıyır ki, onların hər biri mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin qorunması üçün əsas amil rolunu oynayır. Bu baxımdan bir sıra pyeslərin, o cümlədən İ.Qasımovun «Dairəni genişləndirin», «İnsan məskən salır» əsərlərinin leytmotivində əsas ideya kimi həmin amil: «insan və vətəndaşlıq borcu» dayanır ki, bu da öz həllini mənəvi-əxlaqi dəyərlərin səviyyəsində tapır. Ə.Əylislinin «Mənim nəğməkar bibim» müharibə dövrünün həyatını əks etdirsə də, mahiyyət etibarilə insanın mənəvi saflığını üzə çıxarmağa, Sadıqın simasında dünyaya lazım olan insanların təbliğinə həsr olunmuşdur. Mənəvi saflıq və ucalığın kamil nümunələrini yaradan böyük sənətkarlar B. Vahabzadə və Nəbi Xəzri bu cəhətdən xüsusi nümunələr göstərmişlər. Əgər B.Vahabzadənin «İkinci səs» pyesində ictimai borc və şəxsi məsuliyyət məsələsi qoyulursa və o, öz bədii həllini ailəyə və məhəbbətə münasibətdə tapırsa, «Yağışdan sonra» pyesində bu problem məsələ daha geniş əhatə dairəsi ilə müşayiət olunur. «Ailə və məhəbbət» əmək istehsalat həyatı ilə əlaqəli şəkildə öz həllini tapır. İnsan zahiri və daxili cəhətdən tədqiq olunaraq qiymətləndirilir. Böyük sənətkar Nəbi Xəzrinin də pyeslərinin bədii həyat materialını zənginləşdirən insan, onun həyatı, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləridir. İnsanı həmişə yüksək qiymətləndirən sənətkar həyatın ləyaqət qüvvəsini müasir insanda axtarır və orada tapır. «Sən yanmasan» pyesində mənəvi naqisliyi ucundan övladlarını zorla alim etmək istəyən Dürdanə obrazı ilə dramaturq cəmiyyətdə korlanmaq ərafəsində olan əxlaq normalarının müdafiəsinə qalxır.

Nəbi Xəzrinin «Əks-səda» pyesinin qəhrəmanı Qaynar. Dürdanə və Eldara qarşı qoyulmuşdur. Bu pyesdə müəllif Qaynarın simasında müasirlərimizin yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini əks etdir-

mişdir. Pyesin ümumi ruhu bununla bağlıdır ki, «insan istər xidməti vəzifəsini, istərsə də insanlıq vəzifəsini yerinə yetirərkən cəmiyyətin yüksək əxlaq prinsiplərinə əsaslanmalıdır». Səadət, başıucalıq əməyin, zəhmətin, gözəllik, əminamanlıq uğrunda insanların apardığı əbədi mübarizənin məzmunu-əks-sədasıdır. Bütün bunlar «Əks-səda»da insanın həyatda mövqeyi, vəzifəsi, borcu, tələb və ehtiyacları kontekstində verilir. Pyesin əsas qəhrəmanı olan Qaynar müasirlik-əxlaq-tərbiyə-şəxsiyyət və xarakter anlamında, saflıq, düzlük və prinsiplilik, xeyrxahlıq və alicənablıq, haqq və ədalət, obyektivlik və humanizm simvolu, indinin və sabahın yaradıcı insanı kimi verilir. Şahmar Qaynara qarşı qoyulmuşdu. Şahmarın da, Samirənin də, Məğrurun da səhvləri obyektiv və subyektiv səbəblərdən yaranır. Pyesin ümumi ruhunda isə bu səhvləri yüz ölçüb, bir biçməyə, onları mərdliklə düzəltməyə güclü bir çağırış vardır.

60-90-cı illər dramaturgiyasında əvvəlki illərin ideya-bədii axtarışları davam etdirilsə də «İnsan – tarix, və tale» mənəvi-əxlaqi mövzular yenə də üstünlük təşkil edir. B. Vahabzadənin «Yağışdan sonra» (1978), «Yollara iz düşür» (1979), İ.Əfəndiyevin «Sən həmişə mənimləsən» və digər pyeslərdə bu cəhət daha aydın görünməkdədir. «Yağışdan sonra» pyesinin əsas surətlərindən olan Aslan, Bəybaba obrazları ilə dramaturq mənəvi-əxlaqi məsələlərin mənfi-müsbət tərəfini dəqiqliklə ümumiləşdirir. «Yollara iz düşür» pyesinin:

Heç nə unudulmur, yol gedirik biz,
Yollara iz düşür ləpirimizdən...
Elə yaşayaq ki, lent səslənəndə,
Xəcalət çəkməyək dünənimizdən. –

bu son kəlmələr pyesin ümumi qayəsində, ədəbi-bədii ruhunda olan son dərəcə dərin, müasir mətləblərin təbiiliyi və orijinallığından xəbər verir. Daşqın, Loğmanlı, Əlixan, Səlim, Aynur, Göyərçin obrazlarının hər biri pyesin yekun fikrinin daşıyıcıları kimi çıxış edir. İnsanların bir-birilə mübarizəsi yaxşı iz qoymağa yönəldikcə, şəxsi mənafeələr ictimai mənafeələrin içərisində əriyib gedir. «İnsan və zaman», «insan və vətəndaşlıq borcu» məsələlərinə aydınlıq gətirilir.

60-90-cı illərdə, dram yaradıcılığı sahəsində xüsusi məktəb yaratmağa qadir olan, yeni yaradıcılıq nümunələri ilə seçilən güclü bir nəsil fəaliyyət göstərirdi. Buraya İ.Əfəndiyev, M.İbrahimov, Ə. Məmmədyanlı və s. kimi yaşlı nəsillə yanaşı, B. Vahabzadə, Nəbi

Xəzri kimi orta nəslin. Anar, Elçin, Ə.Əylisli, N.Həsənzadə, A.Babayev. Maqsud və Rüstəm İbrahimbəyov qardaşları, A.Məmmədov, V.Səmədoğlu və digər gənc nəslin nümayəndələri daxil idi. Bu qüdrətli sənətkarların dram əsərləri səhnə sənətkarlığının, rejissor və aktyor kadrlarının inkişafında müstəsna rol oynamışdı. İstər müasir, istərsə də tarixi mövzularda yazılmış əsərlər keçən əsrin dram sahəsindəki uğurlu inkişafı haqda müsbət fikir formalaşdırır.

60-90-cı illər dramatik uğurlarına «Sən həmişə mənimləsən», «Unuda bilmirəm», «Məhv olmuş gündəliklər» (İ.Əfəndiyev), «Yağışdan sonra», «Yollara iş düşür», «Kimdir haqlı» (B.Vahabzadə), «Kiçik təpə», «Torpağa sancılmış qılınc», «Gecə döyülən qapılar» (Nəbi Xəzri), «Kəndçi qızı», «Yaxşı adam», «Közəran ocaqlar» (M.İbrahimov), «Alov» (M.Hüseyn), «Nişanlı qız», «Əliqulu evlədir», «Yalan» (S.Rəhman) və digər dram əsərlərini göstərmək olar.

80-90-cı illər dramaturgiyasında vətən və vətənpərvərlik, millət və tarix, ümumən müstəqillik və demokratiyanın qorunması və möhkəmləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif; tarixi, müasir, əfsanəvi və s. mövzularda yazılan dram əsərləri 90-cı illər dram ədəbiyyatının uğurlu göstəricisi idi. Artıq keçən əsrin 90-cı illərinin ictimai-siyasi vəziyyəti, erməni işğalçılarının Azərbaycana təcavüzü müasir və tarixi mövzularda müraciətin səviyyəsini xeyli artırmışdı.

Tarixin qəhrəmanlıq səhifələrinin, qabarıq hadisələrinin, tarixi şəxsiyyətlərin dramaturgiyaya – səhnəyə gəlişi vəziyyətə, müasir şəraitin tələbinə uyğun olaraq durmadan artırdı. Bu baxımdan 1960-90-cı illər dramaturgiyasının əsas məziyyətlərindən biri əsrin sonlarına doğru müasir həyata, insana, təbiətə, ardıcıl, aydın münasibət bəsləmək idi ki, bu da yaranmış pyeslərdə ilk əlamət kimi dərin bədii gülüşü, tənqidi ruhu estetik təsir gücü ilə müşayiət olunurdu. Torpaqlarımızın iyirmi faizdən çoxunun erməni-rus xainləri hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunması, Azərbaycanın düşər olduğu qaçqın, didərgin problemi dram ədəbiyyatına güclü tənqidi ruh, nifrət, erməni işğalçılara, rus şovinizminə dərin qəzəb hissi ilə müşayiət olunan mövzular gətirdi. Müxtəlif səpkili müasir və tarixi mövzularda dəyərli pyeslər yarandı. İ.Əfəndiyevin «Xurşud banu Natəvan», «Hökmdar və qızı», B.Vahabzadənin «Göy türklər» və yaxud «Özümüzü kəsən qılınc», «Dar ağacı», «Hara gedir bu dünya», N.Xəzrinin «Torpağa sancılan qılınc», «Gecə döyülən qapılar», N.Həsənzadənin «Pompeyin Qafqaza yürüşü», Ə.Məmmədخانının «Xürrəmilərin ağ şahini», «Kəllə və qızılgül», Ə.Əmirlinin «Ağqo-

yunlular və qaraqoyunlular», E.Baxışın «Uzun Həsən», M.Çəmənlinin «Cavad xan», M.Təhmasibin «Onu bağışlamaq olarmı», R.İbrəhimbəyovun «İstintaq», «Kaliforniyada dəfin», Elçinin «Arxadan vurulan zərbə», «Ah, Paris, Paris», «Mənim sevimli dəlum», V.Səmədoğlunun «Bəxt üzüyü» və bilavasitə Qarabağ hadisələri ilə bağlı olan, erməni faşistlərini tənqid edən N.Rüstəmovun «Xocalı harayı», V.Əsədovun «Didərginlər», Ə. Səməndərin «Gül yağışı», R.Səməndərin «Girovlar», R.İçərişəhərlinin «Nankor qonşu», N.Hacızadənin «Qisas qiyamətə qalmaq» və digər əsərlərin bütünlüklə və tənəpərvərlik və nifrət ruhu, hadisə, əhvalat və vəziyyətlər, həyat materialı, insanların hərəkət dinamikası, ideyanın, mətləbin açılmasına, müasir fikrin təbliği təsir gücünün artırılmasına xidmət edirdi.

60-90-cı illər drama ədəbiyyatında uşaq və gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə, inkişafına xidmət edən əsərlərin yaranması bu sahənin həm ənənələrə sdaqəti, həm də yaradıcı inkişafın davamı kimi qiymətləndirilməlidir. R.Əlizadənin «Göyçək Fatma», Ə.Səmədlinin «Cırdan», N.Qəmbərin «Meymunun dəfini», K.Ağazadənin «Tıq-tıq xanım», «M.Təhmasibin «Bir qalanın sirri», «Şehirli xalat» və digər pyeslər 60-90-cı illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına dəyərli əlavələri idi.

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Məlum olduğu kimi, ədəbi-estetik fikrin formalaşması və inkişafı mövcud bədii örnəklərə söykənməkdədir. Bu prizmadan yanaşılırsa, altmışıncı illərdən başlayaraq bədii ədəbiyyatda insana qayıdış amilinin güclənməsi ədəbi tənqiddə bir zamanlar tərki etmiş olduğu milli-mənəvi dəyərlər müstəvisinə qayıtmaq üçün böyük imkanlar yaratmışdır.

Altmışıncı illərin əvvəllərindən doxsanıncı illərin sonlarına qədərki dövrdə ədəbi tənqid imperiya ideologiyasından xilas olmağa çalışmış, təkmetodluluğa yönəlik fəaliyyətinə xitam vermək məramını daim hiss etdirmiş və bu çərçivəni aşmağa meyli olan bədii materialları dəyərləndirməyə üstünlük vermişdir.

1960-1990-cı illərdə yaranan araşdırmalar ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemlərini əhatə etməkdədir. Bu dövrün tədqiqatlarında bir tərəfdən klassik irsin araşdırılması isti-

qamətində mühüm addımlar atılmış. digər tərəfdən isə çağdaş bədii ədəbiyyat haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

1972-ci ildən başlayaraq səksəninci illərin ortalarına qədər Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən sistemli şəkildə nəşr olunan illik «Ədəbi proses» topluları ədəbi tənqidi fikrin inkişafına müəyyən təsir göstərmiş, onun canlanmasına səbəb olmuşdur. Topulun səhifələrində poeziya, nəsr, dramaturgiya ilə yanaşı ədəbi tənqid haqqında da xülasə icmallar verilməsi diqqət çəkicidir.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə Mehdi Hüseyn (1909-1965), Məmməd Arif (1904-1975), Məmməd Cəfər (1909-1992), Cəfər Cəfərov (1914-1973), Mir Cəlal (1908-1978), Mirzə İbrahimov (1911-1993), Mehdi Məmmədov (1918-1985), Əkbər Ağayev (1915-1989), Abbas Zamanov (1911-1993), Kamal Talıbzadə (1923-2006), Əziz Mirəhmədov (1920-2002), Qulu Xəlilov (1930-1995), Yaşar Qarayev (1936-2002), Xeyrulla Məmmədov (1934-2006) və başqa tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar klassik və müasir ədəbiyyatın görkəmli şəxsiyyətləri, nəzəri-estetik problemləri, elmi-metodoloji prinsipləri haqqında bir sıra fundamental araşdırmalar aparmışlar.

Mehdi Hüseynin bu dövr bədii yaradıcılığında olduğu kimi, ədəbi-tənqidi məqalələrində də Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeniləşmə meyilləri aşkar şəkildə duyulmaqdadır.

Məmməd Arifin «Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı» (1961), «Səməd Vurğunun dramaturgiyası» (1964), «Seçilmiş əsərləri» (üç cildə, 1967-1970), «Əsrin oğlu» (1979), «Sənətkar qocalmır» (1980) kitablarında sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinin yaradıcılıq yolu təhlil obyektinə çevrilmişdir. Daha çox monoqrafik tədqiqatlara meylli olan tənqidçi təhlilə cəlb etdiyi bədii materialı dövrün nəzəri-estetik şərtləri çərçivəsində obyektiv dəyərləndirməyə çalışmış, sosioloji amillərlə yanaşı, sənətkarlıq məsələlərinə də kifayət qədər yer vermişdir.

Bu dövrdə Məmməd Cəfərin «Hüseyn Cavid» (1960), «Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» (1963), «Seçilmiş əsərləri» (iki cildə, 1973-1974), «Sənət yollarında» (1975) kimi kitabları nəşr olunmuşdur. Müəllifin bu kitablarında «altmışıncılar» nəslinin yaradıcılıq ruhu elmi-nəzəri ifadəsini tapmışdır. Hüseyn Cavidə həsr olunmuş monoqrafik tədqiqatında ədəbiyyatşünas alim onun zəngin bədii irsini milli-nəzəri müstəvidə dəyərləndirə bilməsə də, əvvəlki illərin nəzəri-estetik fikrində əksini və ifadəsini tapmış yan-

lişliqları aradan qaldırmağa çalışmışdır ki, bu tədqiqat böyük sənət-kara verilən «mənəvi bəraət»ın ilk örnəklərindən biri kimi diqqəti çəkməkdədir.

Altmışıncı illərin ədəbi tənqidə xüsusi yer tutan Cəfər Cəfərovun iki cilddən ibarət «Seçilmiş əsərləri» (1968) dövrün ədəbiyyatının estetik prinsiplərinin aşkarlanması baxımından maraqlıdır.

Bəhs olunan dövrdə yazıçı-ədəbiyyatşünas Mir Cəlalın «Klassiklər və müasirlər» (1973) adlı məqalələr toplusu, Firidun Hüseynovla birgə yazdığı «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» (1969; 1982) monoqrafik tədqiqatı nəşr edilmişdir. «Klassiklər və müasirlər» adlı məqalələr toplusunda ədəbin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr edilmiş məqalələri toplanmışdır. Bu məqalələrin diqqəti çəkən cəhətlərindən biri burada elmi və bədii-publisistik üslubun müştərək xüsusiyyətlərinin orijinal bir formada ifadəsini tapmasıdır. Ali məktəblərin humanitar fakültələri üçün dərslük kimi işlənmiş «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» monoqrafik tədqiqatında isə iyirminci yüzilin ilk onilliyi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Bir sıra dəyərli nəsr və dramatik əsərlərin müəllifi olan Mirzə İbrahimovun «Xalqilik və realizm cəhəindən» (1961), «Ədəbi qeydlər» (1970), «Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən» (1985) və başqa kitablarında toplanmış məqalələrdə klassik və müasir ədəbiyyatımızın problemləri təhlilini tapmışdır. Qeyd edək ki, Mir Cəlalın tədqiqatlarına xas olan elmi və bədii-publisistik üslubun müştərək təzahürü Mirzə İbrahimovun ədəbi-nəzəri araşdırmaları üçün də səciyyəvidir.

Daha çox teatr sənətinin nəzəri məsələlərini araşdıran Mehdi Məmmədovun «Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri» (1968) adlı monumental tədqiqatında dramaturgiyamızın mövzu, janr, üslub, forma və sənətkarlıq problemləri ciddi, sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin inkişafında mühüm xidmətləri olan, dünya ədəbiyyatının gözəl bilicisi Əkbər Ağayevin «Sənətkarlıq məsələləri» (1962), «Nizami və dünya ədəbiyyatı» (1964), «Əsrin tərənnümü» (1980) kimi dəyərli tədqiqatları da bu dövrün məhsuludur. Görkəmli ədəbiyyatşünasın araşdırmaları milli ədəbiyyatımızın dünya mədəniyyəti ilə müqayisəli təhlili və dəyərləndirilməsi baxımından diqqəti çəkməkdədir. Sənətin estetik məsələlərinə mühüm dəyər verməsi, ədəbi materialı bütün məqamlarda

sənətkarlıq prizmasından təhlilə çəkməsi. bədiiilik kriteriyası ilə qiymətləndirməyə üstünlük verməsi onun yaradıcılıq üslubunun əsas keyfiyyətlərindən biri kimi səciyyələndirilə bilər. Bualonun «Poeziya sənəti»ni. V.Q.Belinskının «Seçilmiş məqalələri»ni dilimizə tərcümə edərək nəşr etdirməsi bir tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi onun Azərbaycanca nəzəri-estetik fikrin yüksəlişinə xidmətinin yekunudur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovun «Müasirləri Sabir haqqında» (1962), «Sabir və müasirləri» (1973), «Əməl dostları» (1979), «Sabir gülür» (1981), «Sabir bu gün» (1985) adlı kitablarında mollanəsrəddinçi ədiblərin, xüsusilə M.Ə.Sabirin və Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılıq yolu təhlilini tapmışdır. Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovun «Yazılar, talelər, əsərlər» (1978), «Azərbaycan Molla Nəsrəddini» (1980), «Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqilər» (1983), «Məhəmməd Hadi» (1983) kitablarında və dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələrində isə XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır.

Bəhs olunan dövrdə yazıçı-ədəbiyyatşünas Qulu Xəlilovun «Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən» (1973), «Həyat yaradıcılıq çeşməsidir» (1974), «Həyat və idrak» (1980), «Tənqidçilik çətin peşədir» (1986) kimi kitabları çap olunmuşdur. Bu kitablarda müəllif iyirminci yüzillik ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinin yaradıcılığını araşdırmışdır. Müəllifin ən ciddi tədqiqatlarından biri olan «Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən» əsərində isə nəsrin təkamül tarixi fonunda roman janrının poetik özəllikləri səciyyələndirilmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin «Faciə və qəhrəman» (1965), «Səhnəmiz və müasirlərimiz» (1972), «Tənqid: problemlər, portretlər» (1976), «Poeziya və nəsr» (1979), «Realizm: sənət və həqiqət» (1980), «Ədəbi üfüqlər» (1985), «Meyar-şəxsiyyətdir» (1989) və digər monoqrafik tədqiqatları və məqalələr toplusu orijinallığı ilə diqqəti çəkməkdədir. Müəllifin kitablarına toplanmış məqalələr nəzəri-intellektual səviyyəsi, fəlsəfiliyi, ümumiləşdirmə vüsəti ilə diqqəti çəkir.

Tənqidçi Şamil Salmanovun «Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi» (1980) monoqrafik tədqiqatı və «Müasirlik mövqeyindən» (1982) adlı məqalələr toplusu isə əsasən poeziyanın problemlərinə həsr olunmuşdur.

XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı araşdırıcılarından olan Xeyrulla Məmmədovun «Sultan Məcid Qənizadə»

(1983) və «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər» (1987) dəyərli monoqrafik tədqiqatları da bu dövrün məhsuludur.

Araşdırılan dövrdə Bəxtiyar Vahabzadənin «Səməd Vurğun» (1968), Cəlal Abdullayevin «Səməd Vurğunun poetikası» (1976), «Lirika və zaman» (1982), «Səməd Vurğunun sənət dünyası», Abdulla Abasovun «Üzeyir Hacıbəyovun sənətkarlığı» (1976), «Əbədiyyətə qovuşan sənətkar» (1985), Tofiq Hüseynoğlunun «Tarixi roman ustası» (1986), «Yusif Vəzir Cəmənzəminli» (1987), Elçinin «Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri» adlı kitabları nəşr olunmuşdur. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinin yaradıcılıq yolunun araşdırıldığı bu tədqiqatlar elmi-nəzəri tutumu, bədii materiala orijinal yanaşma tərzii, təhlil sənəti ilə maraqlıdır.

Dövrün nəzəri-estetik fikrində filosof-tənqidçi kimi tanınmış olan Asif Atanın (1935-1997) yazılarının özünəməxsus yer tutduğunun xüsusi olaraq vurğulanmasına ehtiyac vardır. Onun qələminə məxsus «Müdirlik səlahiyyəti» (1976), «İnam və şübhə» (1988) kimi məqalələr topluları, habelə müxtəlif mətbuat səhifələrində dərc olunmuş araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatını dünya ədəbi-estetik və fəlsəfi fikri kontekstində dəyərləndirmək baxımından səciyyəvidir.

Kamal TALIBZADƏ (1923-2006) Azərbaycan filoloji fikrini yarım əsrdən artıq bir dövr ərzində özünün təkrarsız araşdırmaları, tədqiqatları və elmi tapıntıları ilə məşğul etmişdir. O, iyirminci yüzil boyu Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin görkəmli nümayəndələri olan Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Həmid Arası, Mir Cəlal, Feyzulla Qasımzadə, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Əkbər Ağayev, Əziz Mirəhmədov kimi ədəbiyyatşünas alimlərlə bir dövrdə yaşamış, onlarla əlaqə və ünsiyyətdə olmuşdur. Onun qələmindən çıxan yüzlərlə əsərin sətirləri arasında məmləkətini sevən bir vətəndaş alimin ürək çırpıntıları duyulmaqda, eşidilməkdədir. «Abbas Səhhət» (1955), «Qorki və Azərbaycan» (1959), «XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqididi» (1966), «Tənqidimiz haqqında qeydlər» (1967), «Ədəbi irs və varislər» (1974), «Vətəndaş şair» (1975), «Sənətkarın şəxsiyyəti» (1978), «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» (1984), «Tənqid və tənqidçilər» (1989), «Seçilmiş əsərləri», 2 cildə (1991-1994) və başqa kitabları, çoxlu sayda məqalələri gərgin yaradıcı əməyin bəhrəsidir.

Akademikin elmi axtarışlarının obyektii və istiqamətləri müx-

təlif olmuşdur; o ayrı-ayrı şəxsiyyətlər haqqında monoqrafiya və elmi oçerklər yazmış, ədəbi əlaqələr tarixini araşdırmış, ədəbi tənqidin müxtəlif problemlərini təhlil obyektinə çevirmişdir. Dünya nəzəri-estetik fikrinə dərinlən bələd olması yazılarının elmi tutumunu təmin etmiş, analoji təhlillərə, müqayisələrə imkan yaratmışdır.

Kamal Talibzadənin «XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi» və onun təkmilləşdirilmiş variantı olan «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi» adlı monumental tədqiqatları uzun illərdir ki, yalnız ədəbiyyatşünasların deyil, ali məktəb tələbələrının müraciət etdiyi dəyərli mənbələrdən biridir. Adı çəkilən tədqiqatlarda milli ədəbi tənqidi düşüncənin ilkin qaynaqlarını xalq yaradıcılığında axtaran tədqiqatçı Xətib Təbrizi, Yusif Xoylu, Fəyn-əl Quzatın yazıb-yaratdığı XI yüzildən başlayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövrdə nəzəri-estetik fikrin keçib gəldiyi yolu elmi şəkildə təhlil və təfsir etmişdir. Bu araşdırmalar əslində dərslük kimi yazılmasa da, bu sahədə başqa bir tədqiqat olmadığı üçün onlara qeyd-şərtsiz istinad olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan filoloji fikrində ədəbi tənqid tarixinin bir elm kimi təşəkkülü və sistem halına salınması istisnasız olaraq Kamal Talibzadənin adı ilə bağlıdır. Onun ədəbi tənqid tarixi ilə bağlı araşdırmalarının yaranmasından uzun illər keçməsinə, yalnız ədəbiyyatşünaslıqda deyil, bütövlükdə, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verməsinə baxmayaraq indiyədək bu əsərləri əvəz edə biləcək səviyyədə yeni tədqiqatlar ortaya çıxmamışdır. Çünki Kamal müəllimin qələmində ədəbi tənqid tarixi elə bir səlisliklə tədqiqini tapmışdır ki, bu sahədə yeni addımların atılması olduqca ciddi araşdırma tələb edir.

Kamal Talibzadə özünə qarşı son dərəcə tələbkər və məsuliyyətli olduğundan onun yazdıqları dəqiqliyi, sərrastlığı, əhatəliliyi ilə seçilməkdədir. Əvvəllər çap etdirdiyi bir çox əsərlərini yenidən işləmiş, onların qüsurları və nöqsanlarını aradan qaldırmış, təkmilləşdirmişdir.

Kamal Talibzadə sağlığında məktəb yaradaraq bu məktəbə mənsub olan alimlər dəstəsi yetişdirmişdir. İndi Azərbaycan elmində onun qoyub getdiyi milli-mənəvi dəyərləri yaşadacaq, təkmilləşdirəcək, inkişaf etdirərək gələcək nəsillərə töhfə kimi verə biləcək müdavimlər nəslə mövcuddur. Bu nəslin hər bir nəfəri istisnasız olaraq akademikim himayəsini görmüşdür.

Kamal Talibzadənin bizlərə əmanət qoyub getdiyi, bir alim

ömrünün hüdudlarını aşan zəngin araşdırmaları uzun illər tədqiqatçıları məşğul edəcək və yazılacaq işlər üçün istiqamətverici mənbələr olacaqdır.

Kamal Talıbzadə XX yüzilin görkəmli yazıçılarında biri olan Abdulla Şaiq (1881-1959) ocağının işığını, istisini, bir övlad məsuliyyətilə sonacan ləyaqətlə daşıya bilmiş, böyük mücahid olan əmisi Axund Yusif Ziya Talıbzadə (1877-1923) ucalığını dərk etmiş, əslinə, kökünə, əcdadına layiq olmağı bacarmışdır.

Ölümü ilə bağlı yazılan məqalələrin birində o, doğru olaraq «klassik ədəbiyyatşünaslar nəslinin sonuncu mögikani, müasir milli ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidin patriarxı» kimi səciyyələndirilir. Patriarxların ölümü isə həmişə cəmiyyətdə doldurulması mümkün olmayan boşluq yaradır.

İSA MUĞANNA (HÜSEYNOV) (1928)

İsa Hüseyinov «Bizim qızlar» «Dan ulduzu», «Teleqram», «Yanar ürək», «Saz», «Tütək səsi», «Başa düşə bilmirəm», «Ömür karvanı», «Quru budaq», «Kollu koxa» povestlərinin «Məhşər», «İdeal». «Cəhənnəm» və «Qəbristan» romanlarının müəllifidir. Müasir kənd həyatından götürülmüş əsərlərin əsas qəhrəmanları gənclərdir. «Bizim qızlar»da Minayə, «Dan ulduzu»nda Zərəfşan, «Teleqram»da Zəlimxan, «İdeal»da Səməd Əmirli zəhməti, hünəri, yaxud qələmi ilə ucalan yüksək şüurlu, vətənpərvər gəncliyi təmsil edirlər.

İ. Hüseyinovun hələ ilk povestinin qəhrəmanı Minayə qədim adəti tapdayıb öz ağıl-kamalı ilə yaşamaq, könlünün səsine qulaq asmaq istəyir. O, qohum-aqrəbasının hələ uşaq ikən nişanladığı oğlana getmək istəmir, sevdiyi, görüb xoşladığı gəncə ailə qurmağa çalışır. Bu sərbəstlik, bu şüurlu və cəsarətli addım yeniyetmə qız üçün dikbaşlıq, saymazlıq deyil, hünərdir, əqli-zehni yetkinlik nişanəsidir. Lakin müəllif Minayənin hünərini belə sərbəst bir addımla məhdudlaşdırmır. Zəhmət dünyasına atılmış bu cavanın köksündə vuran ürək nəcib hisslərlə döyünür.

50-ci illərin ortalarından etibarən bədii ədəbiyyatda psixoloji təhlil məsələlərinə maraq artır. Bütün 60-80-ci illərdə isə lirik psixoloji üslub, sosial-psixoloji təhlil, ümumiyyətlə, psixologizm məsə-

lələri ədəbi-bədii prosesdə mühüm mövqe qazanır. Bu baxımdan İsa Hüseynovun yaradıcılığı xüsusilə diqqətəlayiqdir. İsa Hüseynovun «Ömrümdə izlər» adlı bir yazısı var. Burada oxuyuruq: «Tələbəlik illərindən bir fakt. Professor Məmməd Arif Dadaşzadə: «Nə oxumusan?». Mən: «Обломов», «Обыкновенная история». Professor (bir qədər təəccüblə): «Nə üçün məhz bunlar? Qonçarovda nə xoşuna gəlir?». «Ümumiləşdirmə qabiliyyəti». Bu mühakimə mənim sonrakı az-çox şüurlu həyatım üçün epıqrafdır». «...Az-çox şüurlu həyatı» üçün epıqraf seçdiyi bu mühakimədən aydın olur ki, Qonçarovun əsərlərindəki ümumiləşdirmə və eyni zamanda bu ümumiləşdirmənin genişliyini və dərinliyini şərtləndirən psixologizm İsa Hüseynovun öz yaradıcılığı üçün də səciyyəvi keyfiyyətlərdir. O, məhz ümumiləşdirmə qabiliyyətinə və psixologizminə görə geniş oxucu kütləsinin sevimlisi, özündən sonra gələn əbədi nəsil üçün örnək və tənqid üçünə bir növ mübahisə və müzakirə obyektı olmuşdur. Hələ 1959-cu ildə Məmməd Arif İsa Hüseynovun «Yanar ürək» povestinin tənqilinə həsr etdiyi «Yazıçının siyasi mövqeyi» adlı məqaləsində bu əsərə qədər yazdığı əsərlərini xatırladıb yazırdı: «O, (İsa Hüseynov - T.H.) həyat hadisələrini dərinədən və təfərrüatı ilə, insan xarakterlərini isə daha çox psixoloji planda əks etdirməyə meyl edən yazıçılardandır».

1959-cu il İsa Hüseynovun tənqiddə ən çox məruz qaldığı illərdən idi. Məhz bu il onun «Doğma və yad adamlar» romanının birinci hissəsi çapdan çıxmışdı. Tənqid əsərin tam çap olunmasına qədər dözə bilməmiş və romanın yarımçıq halda oxucuya təqdim edilən hissəsinin üzərinə hücumə keçmişdi. Bu cəhətdən M.Cəfərovun «Doğma və yad adamlar» adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir. Bu məqalədə yazıçının «Doğma və yad adamlar»ı «natamam, nöqsanlı əsər» kimi qiymətləndirilir. Lap əvvəldən bəyan edilir ki, İsa Hüseynov bu romanında məişətin xırdaqlıqlarına çox yer vermişdir. «Əsərdə müəyyən həyat həqiqətləri vardır». — deyən tənqidçi bu həqiqətləri sayandan sonra romanda əks və əhatə etdirilən digər hadisə və məsələləri də sayır və bunları «həyat həqiqətləri»indən fərqli hesab edir, yazıçının «sadəcə özündən icadı» adlandırır. Bu «İcad» tənqidçinin nəzərinə, «uydurma»dır. Yəni tənqidçiyə görə, «Doğma və yad adamlar»da «müəyyən həyat həqiqətləri»indən başqa, yazıçının uydurduğu hadisələr də vardır. Bu «uydurma», guya ki, möhkəm real zəminə əsaslanmır və ona görə də, sənətdə varlığı parlaq əks etdirən «bədi uydurma» deyil.

Tənqidçi M.Cəfərov daha sonra yazır: «Doğma və yad adamlar»da bizi kifayətləndirməsə də, qənaətləndirməsə də, müəyyən fikir də vardır. obraz da, xarakter də, hisslər də. Məişət təsviri də var. drammatizm də var. konflikt də. Məhəbbət də var. nifrət də. Bəs nə yoxdur? Müasir həyata vüsətli baxış. Böyük fikirlər, böyük hisslər və ehtiraslar, nəhəng xarakterlər, müasir həyat üçün daha səciyyəvi olan tiplərin ictimai məzmunlu həyat konfliktləri, bu günün adamının ayıq bir realizm ilə birləşən zəngin romantikası, məzmunlu, sanballı drammatizm. Bunlar əsərdə yoxdur...»

Məmməd Arif bir az əvvəl adını çəkdiyimiz «Yazıçının siyasi mövqeyi» adlı məqaləsində yazırdı: «...Aydındır ki, bizim həyatımızda əsas və həlledici cəhət sovet adamlarının kommunist cəmiyyəti qurmasıdır. Çünki məhz bu cəhanşümul quruculuq işində adamlarımızın yüksək mövqeyi, böyük tarixi vəzifələri, mənəvi güdrəti, müsbət əxlaqi keyfiyyətləri, bir sözlə, bütün gözəlliyi məhək daşından sınaqdan keçib, meydana çıxır. Adamlarımız kommunist cəmiyyəti uğrunda mübarizədə polad kimi bərkidir, yeni insan xarakterini özündə tərbiyə edir. Sovet ədəbiyyatının nailiyyəti hesab etdiyimiz ən yaxşı əsərlərdə, həyatımızın bu böyük həqiqəti öz parlaq əksini tapmışdır. «Polad necə bərkidi», «Əsl insan haqqında povest», «Almaz», «Aygün», «Həyat», «Abşeron» kimi əsərlərdə təsvir olunan sovet adamları qabaqcıl meyllərlə yanaşı həqiqi insanpərvərdirlər... Bu əsərlərdə müəlliflər müvəffəqiyyətlərlə bərabər nöqsanları və çətinlikləri də göstərirlər. Hər addımda köhnəliyə qələbə çalan yeniliyi də təsvir edirlər. Bu qələbəni göstərmədən nəinki nöqsanları, hətta həyatımızı və adamlarımızı da düzgün təsvir edə bilmərik».

Eyni bir yazıçının iki müxtəlif əsəri haqqında eyni bir zamanda iki müxtəlif tənqidçinin eyni bir mövqedən yazdığı iki müxtəlif adlı məqalədə eyni vurğu və məna ilə səslənən ittihamları bir-birini nəinki təsdiqləyir, hətta müəyyən dərəcədə tamamlayır. Hər iki tənqidçi İsa Hüseynovu «Yanar ürək» və «Doğma və yad adamlar» əsərlərinə görə, bu əsərlərdəki müəllif mövqeyinə görə tənqid edəndə, meyar və nümunə kimi, örnək kimi M.Arifin yuxarıda adlarını çəkdiyi əsərlərin ideya-bədii «ləyaqətini», onlardakı təsdiq pafosunu, ilk növbədə qələbəni göstərmək keyfiyyətini nəzərdə tuturdu. İsa Hüseynovda isə bunların əvəzində fərdi psixoloji təhlil, bütövlükdə yazı tərzində psixologim var idi: insanı mənəvi-psixoloji planda əksətdirmə, obrazı daha çox bu planda canlandırma üstün idi. Bu xüsu-

siyyəti ilə o, sosialist realizmi prinsiplərinin normativliyi ilə uyşmurdu, bu metodun prinsip və normalarından kənara çıxırdı. Tənqidi həyəcanlandıran da bu idi.

«Doğma və yad adamlar»ın ilk variantında İsa Hüseynov əbədi məsələ və yə ədəbiyyat məsələsi kimi xəlqilik və nihilizmdən öteri də olsa, danışırdı. Əsərin qəhrəmanı Vahidin bloknotundakı qeydlərdə oxuyuruq: «Mən indi başa düşürəm ki, Bəhlul müəllimim təbliğ etdiyi, atamın dostu Camal Cavadlının isə əlimdən alıb ritorikdir, mücərrəddir bunlar, çoban-çuluq poeziyası sənə heç bir şey verməz...», — deyib küncə fırlatdığı kitabdakı şeirlər həmin bax, bu füsunkar təbiətin romantik təsvirini verirmiş. Camal müəllimin yenə də əlimdən aldığı, «Xalqı bundan öyrənmək olmaz, bunun üstündə yalançı xəlqilik damğası var», — deyib qəzəblə cırdığı kitab da, bax, həmin bu təbiətdəki tərəvəti, bakirliyi təsvir edirmiş...».

Əsərin həmin çap variantının başqa bir yerində əsas ədəbi qəhrəman olan Rəşidin dilindən isə eşidirik: «Bəhlul müəllim öz yaşdılarının, köhnə nəslin sağ qalan nümayəndələrinin haqqında həmişə xüsusi bir ehtiramla danışırdı. Biz böyük ideya çarpışmalarından çıxmış, — deyirdi, — panislamizmi, burjua millətçiliyini siz indi kitablardan oxuyursunuz. Amma biz onların liderləri ilə hər gün kəllə-kəlləyə gəlirdik. Bizim hər birimiz özümüzü mücahid kimi hiss edirdik. Sözünl əsl mənasında... döyüşürdük, gecələr isə sabahkı döyüşə hazırlaşırıd. Bir əldə qələm, bir əldə qılınc... Bizim nəsil proletar ədəbiyyatını bax, belə yaratdı...»

Bu iki parçada roman yazıldığı illərdən o qədər də uzaq olmayan ədəbi mübahisələrə münasibətlər var. Bir romandakı surətlərin, əks mövqələrdə duran obrazların müxtəlif münasibətləri, bir də müəllif münasibəti — onun açıq publisist üsul və üslubda yox, özünəməxsus bir sənətkarlıqla, tərəflərin mövqələri, hadisələrin inkişaf və təqdimatı məntiqindən doğan nəticə ilə ifadə olunan münasibət. Xəlqilik və nihilizm haqqında obrazların, konkret halda Vahid və Camal Cavadlının bir-birinə əks olan münasibətləri 50-60-cı illər ədəbi prosesində mövcud idi və həyatdan götürülərək əsərə gətirilən bu məsələ tənqidin də diqqətini cəlb etmişdi. Tənqid bu məsələyə baxışda daha çox faydası ola biləcək bir genişlik görmək istəyirdi. Panislamizm və burjua millətçiliyi, onunla mübarizə apararaq, proletar ədəbiyyatı yaratmaq məsələsi də yaxın ədəbi keçmişimizlə bağlı idi. Tənqid bu məsələnin əsərdə qoyuluşuna etinasız qalmışdı. Halbuki bu məsələ ilə əlaqədar sətirlərin və sözlərin intonasiyasında,

bu sözləri deyən Bəhlul müəllim obrazının özünə münasibətdə müəllifin mövqeyi elədir ki, bu mövqe ilə hər kəsdən öncə müəllif özü çoxdan üzülüşübdür.

Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, İsa Hüseynovun «Doğma və yad adamlar» romanında nə var? Olanlar içərisində nə həyat həqiqətidir, nə uydurmadır? Və nəhayət, nə yoxdur? Suallarına cavab axtaran tənqidin özü heç də olanların hamısının və ya olmayanların də həmçinin, nəinki tam özünün, hətta konturlarının belə təsəvvürünü bütöv yarada bilmədi. Bu cəhəti hamıdan və hər kəsdən əvvəl İsa Hüseynov özü üçün aydınlaşdırmalı oldu və romanın yeni variantında nəzərə aldı. Yeni variant tənqidin ilk variantı əsasən söylədiyi mülahizə və iradlar üzrə yox, yazıçının öz bildiyi və istədiyi kimi yazıldı.

Ümumiyyətlə, «Doğma və yad adamlar» romanının son variantının ayrı-ayrı yerlərində rast gəldiyimiz «bəzi gənclər ifrat psixologizmə qapılıblar, sosialist realizmi prinsiplərindən uzaqlaşırırlar», «Xəstə psixologizm», «yalançı bəşərlik», «xırda adamlardan yazmaq», «neorealizm iyi» kimi cümlə və söz birləşmələrində ifadə edilmiş mənalar müəyyən dövr ədəbi prosesi ilə bağlı məsələləri, ədəbi inkişafımıza mane olan cəhətləri təsəvvür etməyi, ən ümdəsi isə «İsa Hüseynov və psixologizm» məsələsini düzgün qoyub və onun düzgün olan elmi həllini də tapmağı mümkünləşdirir. Aydın olur ki, sənətdə psixoloji təhlilin, psixologizmin əleyhinə olanlar, yəni bütövlükdə İsa Hüseynovun müdafiə etdiyi, əsaslandığı yaradıcılıq prinsiplərinin əleyhinə olanlar, prinsipial sinfilik pərdəsi altında «bayağı sosiologiya» mövqeyindən çıxış etmişlər, əsl sənətin, böyük ədəbiyyatın yaranmasına böyük dəngəl törətmişlər. Halbuki, sənət və siyasət məsələsinə dair inkar edilməz bir həqiqət var: «Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir» (M.Ə. Rəsulzadə).

Zaman göstərdi ki, yazıçı İsa Hüseynov hər hansı tənqid və təzyiqa baxmayaraq, əsərlərində hadisəçilikdən, əhvalatçılıqdan, hadisələri və əhvalatları sıralamaq və düzməkdən daha çox hissələrin dioqrafiyasını yaratmaqla, yəni dərin psixoloji təhlil ustalığını artırmaqla, psixologizmi dərinləşdirməklə böyük ədəbiyyat yaradıcılıq yoluna çıxmışdır.

Görkəmli ədibin «Tütək səsi», «Saz», «Teleqram» kimi povestləri, «Məhşər» kimi tarixi-fəlsəfi romanı, nəhayət, tənqidin hələ də şərhinə girişə bilmədiyi «İleal» və «Ədəbiyyat» romanları bu cəhəti tam aydınlığı ilə göstərməkdədir.

«Tütək səsi» və «Saz» povestlərində müharibə dövrü Azərbaycan kəndi əks etdirilmişdir. «Tütək səsi» müharibə dövrü Azərbaycan kəndinin dərdi, kədəri, bu dərd və kədərin doğurduğu ah, nalədir. Bu povestdə təsvir edilən kənddə müharibə getmir, yəni kənd küçələri döyüş meydanı, səngər deyil, bu kənd sərhəd xəttində də yerləşməyib və ya düşmən tərəfindən zəbt edilməyib, lakin müharibəsiz deyil. Müharibənin törətdiyi fəlakətlər, doğurduğu ağrılar, dəhşətlər kəndin və kəndlilərin həyatlarında və talelərindədir. «Saz» povestində də belədir. Hər iki povestdə kənd bütün ağrıları yaşayır, bütün fəlakətlərə dözür, lakin eyni zamanda susmur, dayanıb durmur. Xalq faciəsini doğuran səbəblər həm də cəlx qəzəbini, xalq nifrətini doğurur. Dərd qarışıq bu qəzəb və nifrət xalqın sinəsindən tütək səsi, saz sədaları ilə qarışıq çıxır. Nəticə etibarilə müharibə dövrü Azərbaycan kəndi haqqında həqiqət dərin bir səmimiyyətlə ortaya çıxarılmış olur. Bu isə az deyil. Ədəbiyyatımızda yeni nəsrin ilk nümunələrinin müəllifi kimi İsa Hüseynov yaradıcılığının məhz bu xüsusiyyətləri ilə diqqətəlayiq oldu və özündən sonrakı ədəbi hərəkata təsir edə bildi. «Tütək səsi» və «Saz» povestləri ədəbiyyatda müharibə mövzusunda yeni baxışın bir növ başlanğıcı oldu. «Telegram» («Faciə») povestində isə təbiət və insan münasibətləri yeni bir mövqedən araşdırıldı, təbiətə münasibətlə mənəviyyat məsələsi, daha geniş planda isə dünya və insan problemi bədii şərhlə çəkildi.

İsa Muğanna «Azərbaycan» jurnalında sevimli ədib və müəllimimiz Mir Cəlalin 60 illiyi münasibətilə «Sizi nə üçün sevirilər» adlı bir yazı çap etdirmişdir. O vaxt İsa Hüseynovun 40 yaşı, ədəbi prosesdə özünəməxsus yeri, tanınmış imzası və artıq geniş oxucu auditoriyası vardı; istedadı və iti qələmi ilə ədəbi hərəkatda yeni istiqamət və güclü dalğa doğura bilmişdi. Müəllif həmin yazıda istəklili müəlliminin 30 il əvvəl yazdığı «Qonaqpərəst» adlı hekayəsini xatırlayıb, onun məzmununu ilə Saatlı rayonunda qonaq olduğu evdə gördükləri arasında tam bir eynilik olduğunu ürək ağrısı ilə qeyd edir. Göstərirdi ki, zirzəmidə torpaq döşəməyə salınmış boz kilim üstündə, bir-birindən balaca, bir-birindən arıq oğlan və qız uşaqlarının yatdığı görüb tənqidçi dostu ilə geniş, havalı «Qonaq otağında» rahat çarpayılarda, ipək üzlü yorğanların altında səhərə qədər yata bilməmişlər, elə bil həmin alçaq tavanlı, bürkülü zirzəmidə, həmin boz kilimin üstündə uzanan onlar imiş. «Ev sahibi eşitməsin deyər pıçılı ilə söhbət edib, Mir Cəlal müəllimin müşahidələrinin sərəstliyindən, realizminin qüdrətindən danışır, bu realizmin xüsu-

siyyətini Mirzə Cəlilin ənənəsi ilə bağlayırdıq, — deyə yazan İsa Hüseynov bu qənaətimdə tamamilə haqlı idi. Mir Cəlal müəllim özü də bunu bir növ etiraf edirdi və Dostoyevskinin Qoqol haqqında: «Biz hamımız Qoqolun şinelindən çıxmışıq», - məşhur kəlamını xatırlayıb deyirdi: «Biz Azərbaycan nasirləri də Mirzə Cəlilin «Poçt qutusundan» çıxmışıq». İsa Hüseynov böyük Mirzə Cəlilin ənənəsini yüksək qiymətləndirən və onunla bağlı olan yazıçıdır. «Kollu Koxa» povesti və ədibin böyük yaradıcılığının bütün ruhu bunu tam aydınlığı ilə göstərməkdədir. Onun yuxarıda adı çəkilən yazısında ifadə edilmiş narahatlıq xalq həyatı ilə bağlı bir yazıçının narahatlığı idi. Bu təsadüfi deyildi. İsa Hüseynov həmin məqalədə Mir Cəlal müəllimin yaradıcılığını ona sevdiren bir cəhəti də yazıçı və xalq məsələsi ilə əlaqələndirirdi.

Gözəl yazığımız İsa Muğannanın 30 il əvvəl yazdığı məqaləsini xatırlatmağımız təsadüfi deyil ki, İsa Hüseynovun da yaradıcılığının gücü onun realizmindədir. Bu da heç təsadüfi deyil ki, böyük yazıçını Azərbaycan Folkneri adlandırırlar. Onun bədii sözündə böyük enerji, əsərlərində böyük mənəvi qüvvə var.

Yazıçının «Tütək səsi» povestində Tapdıqla Nurunun söhbətinə nəzər salaq.

O, (Tapdıq - T.H.) harmadakı hörümçək torlarına baxa-baxa, gözlərini qıyıb dedi:

— Mənim qorxum bircə şeydəndir, Nuru, fikrin məndədir?

— Eşidirəm.

— Qorxum bircə ondandı ki, öyrəşərik.

— Nəyə öyrəşərik?

— Onun (Cəbrayılın - T.H.) zalımlığına. Qorxuram öyrəncəkli olarıq...

Uşaqılıqda mənim bir qırğı quşum vardı. Yadındadı?

— Uşaqılıqla sən o qədər quş saxlayırdın ki. Nə bilim hansını deyirsən?

— Qırğı quşum bircə dənə olub. Ətcəbala vaxtı yuvadan çıxarıb gətirmişdim. Bir az tüklənəndən sonra qanadlarını sapnan bərk-bərk bağlamışdım. Axmaqlıq elədim. gərək ki, altı aya qədər qanadlarını bağlı saxladım, sonra sapı açanda uçamırdı.

— Heç uçamırdı?

— Heç.

— Elə şey olmaz, Tapdıq.

— İnanmırsan inanma. Mən səni adam bilib söz danışırım.

— Nəyə görə deyirsən ki, bunu?

— Necə nəyə görə? Sözümün əvvəlinə fikir vermədin. Deyirəm, öyrəncəklilik olmaq pis şeydi. Başa düşdün. Qorxuram, ay keçər, il dolanar. söyüşə, təhqirə öyrəşərik. qulağımız dolar, keyləşərik. Başa düşdün.

İsa Muğannanın bu cür ciddi xəbərdarlıqları çox olub. təəssüf ki, bunları vaxtında nəzərə almadıq; sərhəd və dağ kəndlərimizdən cavanlarımız şəhərlərə axışdı, kəndlərimiz «quşu uçan budaqlar»a (Ə.Əylisli) bənzədi, qocaların, qarılardan və qızlarımızın ümidinə qaldı, gücsüzləşdi. Bunu görən düşmənlərimiz sərhəd kəndlərimizi zəbt etdi; böyük qaçqınlar ordusu yarandı – bütün bunlara, çadırlarda yaşamağa alışdıq, adət etdik, öyrəşdik; şəhərlərimizdə fabrikələr, zavodlar bağlandı, işsizlik ölkəni qapladı – buna da alışmaqda, öyrəşməkdəyik. Artıq korrupsiya da bizi heyrətləndirmir – söz düşəndə onun hər yerdə mövcudluğundan danışib, «narahtlığımız»a bir növ «haqq qazandırırıq — öyrəşmişik. Ölkənin başdan-başba bazarla çevrilməsinə, hər yerdə hər şeyin alınub-satılmasına, dilənçiliyin ölkəni qaplamasına da alışırıq, öyrəşirik...

Demək, İsa Hüseynovun vətəndaş narahatlığı, vətəndaş qeyrəti və vətəndaşlıq qüruru ilə yazdığı əsərlərini yenidən oxumağa indi böyük bir ehtiyac var. Bu əsərlərdə əks etdirilən, yazıçının özünün dediyi kimi, «Müharibə, aclıq, səfillik və sair bəlalar, yer üzündə nə dərd-azar varsa, hamısı Div irsidir. «Tütək səsi», «Quru budaq», «Saz», «Doğma və yad adamlar», «Faciə», «Kollu Koxa», «Başba düşə bilmirəm», «Ömür karvanı», «Şəppəli», «İdeal», «Ədəbiyyat» — üç cildliyə daxil olan əsərlər Div irsindən törəyən bəlalardan qurtuluş yoluna həsr olunub».

İsa Muğannanın adına istedad sözü qədər cəsarət epiteti də yaraşır. Xalqımızın qüdrətli şairi Səməd Vurğun yazıçılıq cəsarətini böyük yaradıcılıq məsələsi hesab edirdi. İsa Muğanna böyük yaradıcılıq yoluna çıxdığı vaxtdan hakim ideoloji-siyasi mövqedən çıxış edən tənqiddin daim ittiham və hücumlarına məruz qalmalı olubdur. Zaman göstərdi ki, yazıçı haqlı, tənqid isə haqsız imiş. Bütün sıxıntı və tənqidlərə baxmayaraq, İsa Hüseynov heç bir əsərində qələmini ehtiyatla işlətməyib, öz istedadının və ilhamının xislətinə daim sadıq qalıb. İnanıb ki, ehtiyatla yazılmış əsərdə zaman, insan və həyat həqiqətlərini bütöv və tam vermək olmaz: səmimiyyət yazıçılıq üçün vacib şərtidir.

İndi də İsa Muğannanın yaradıcılığı haqqında müxtəlif fikir-

lərə rast gəlmək olur. Biri yazıcının tariximiz və tarixşünaslığımızla əlaqədar problemlərdən bədii əsərlərində material kimi istifadə etməsindən narazılığını bildirir; digəri özünü İsa Muğanna dünyasının adamı hesab etmir və bu dünyadan danışmamağına və ya danışa bilməməsinə belə haqq qazandırmağa çalışır; bir başqası onu dünyasına, bu qapalı dünyanın sirli-sehrli olmasına görə gələcəyin yazıçısı hesab edir. Bütün bunlar böyük yazıcının sənət dünyasının zənginliyi və ənginliyi ilə əlaqədardır. Elə bir sənət dünyası ki, məhərin-də insan fenomeni dayanıb, yazıcının ilhamının və istedadının bütün gücü insan sirrini açmağa həsr edilib; bədii nəsrinin ritmi, bütün ifadə vasitələri, bütövlükdə dil yaradıcılığı — hər şey məhz insanı özünə qayıtmağa, özünə baxmağa, özünü dərk etməyə gətirib çıxarır, özünü dərk etmiş İnsanın böyüklüyünü göstərir.

...İstəkli müəllimimiz professor Əli Sultanlının maraqlı mühazirələri heç vaxt yaddan çıxmır. Böyük müəllimimizin Şekspir haqqında bir mühazirəsində ortaya atdığı bir sual və ona özünün verdiyi cavab məni uzun müddət düşündürdü. Professor demişdi:

— Məndən soruşsalar ki, Şekspirin faciələrini onun obrazlarından kim yaza bilərdi — Otellomu, Maqbetmi, Dezdemonamı?.. və s.

— Deyərdim — yox, Şeksprin faciələrini onun qəhrəmanlarından ancaq Hamlet yaza bilərdi.

Hamletin faciəsi. «Hamlet tələsi» haqqında eşitdiklərim və oxuduqlarım mənə Hamletin gücündən də söz açmağa imkan verir...

...Hamlet atasının ölümü ilə əlaqədar şübhələr içində qıvrıldığı vaxt dostları ona xəbər verirlər ki, atasının — mərhum kralın kölgəsi gecələr gəzir; Hamlet atasının kölgəsi ilə görüşür və danışır. O, atasının ölümü haqqında əsil həqiqəti öyrənir və bundan sonra heç kəsə bir söz demədən birbaşa anasının yanına gəlib atasından eşitdiklərini, bildiklərinin hamısını ona danışır. Ana oğlunu dinlədikcə ağlayır və deyir: — Hamlet, sən nə etdin, mənim gözlərimi öz içimə yönəltdin.

Hamletin təsiri ilə ər qatili olan ana öz içinə baxmağa məcbur olmuş və özünü dərk etməyə başlamışdı...

Hamletin gücü böyük sənətin gücüdür.

İsa Hüseyinov böyük sənət yaratmışdır. Bu sənət yazıcının çoxsaylı oxucularını bu gün öz içinə baxmağı təhrək etmək, məcbur etmək gücünə malikdir.

Mehmet Akif Ərsoy yazır ki, yaxşı əsərin yüzdə onu ilham, doxsanı tər olur. İsa Muğanna isə hər yaxşı əsərinin yüzdə əllisini il-

ham və digər yarısını tərlə yazıb. Bu daha yaxşıdır. Onun ayrı-ayrı əsərləri üzərində təkrar işləmələri, xüsusilə «İdeal» kimi böyük romanı bunu sübut edir.

İsa Muğannanın yazıçılıq, sənəkarlıq uğurunun daha böyük bir səbəbi, sirri də vardır. O, Mir Cəlal müəllimlə əlaqədar yazdığı məqaləsində dərəçiçəkli Aşıq Alını xatırlayır: 1934-cü ildə 80 yaşında vəfat etmiş babasının, sonra atasının, daha sonra İsa Hüseynovun özünün toyunu edən bu aşığın sənəti, sazı, sözü, səsi öz gözəlliyini, məlahətini, zaman keçsə də, itirmir: kimi bunun səbəbini Dərəçiçəyin havasında, kimi suyunda görür: İsa Hüseynov isə həmişə olduğu kimi, heç kimin ağına gəlməyən sözü deyir: «Sırr aşığın ürəyinin, ruhunun gözəlliyindədir». İsa Muğannanın hər yaxşı əsəri onun ürəyinin, ruhunun gözəlliyindən xəbər verir. Böyük yazıçının xalq üçün döyünən yanar ürəyi var, onun sənətinin ən böyük sirri bu yanar ürəklə bağlıdır. İsa Muğanna böyük sənət yoluna bu yanar ürəklə çıxıb; əsərlərində aydın görünən bu yanar ürək onu doğma xalqına daha çox bağlamış və sevdirmişdir. «Məhşər» romanı bu bağlılığı və sevgini əks etdirən bir əsər kimi olduqca qiymətlidir.

Müasir mərhələdə tarixi romanın qiymətli nümunələrinin yaradılması ilə yanaşı və bununla əlaqədar olaraq faktlara əsaslanmaq, müəyyən mənada fakt ədəbiyyatı olmaq etibarilə tarixi romanın müstəqil bir janr səviyyəsində xüsusiyyətləri, nəzəri-estetik pirsipləri haqqında müzakirə və mübahisələr də artmışdır.

Bunun səbəbi və əhəmiyyəti vardır. Bu səbəb və əhəmiyyət isə klassik tarixi romanlarımızda olduğu kimi, «Biz kimik?», «Haradan gəlib haraya gedirik?» suallarına cavab axtarmaq, Vətən və xalq tarixinin şanlı səhifələrindən söz açmaqla müasirlərimizdə özümüz və keçmişimiz haqqında doğru və dolğun təsəvvür yaratmaq, xalq şairi S.Vurğunun dediyi kimi, bizə özümüzlə və keçmişimizlə fəxr etməyi öyrətmək istəyi və ehtiyacının vaxtdan-vaxta artması ilə bağlıdır.

İnkişafının müasir mərhələsində tarixi roman janrına müraciət və diqqəti gücləndirən, dövrümüzdə ümumdünya əhəmiyyətli hadisələrin baş verməsindən doğan və ədəbi-bədii fikirdə də güclü hərəkət doğuran səbəb də var. Bu səbəblə əlaqədardır ki, siyasət və tarix müasir romanda, hətta siyasətdən və tarixdən bir vaxt daim uzaq duran bəzi romançıların son dövr yaradıcılığında da mühüm yer tutur.

İsa Hüseynovun «Məhşər» romanı haqqında geniş dairədə söz

açmağa imkan verən əsərdir.

«Məhşər» İsa Hüseynovun tarixi mövzuya ilk müraciəti deyil. Lakin biz onu daha çox müasir mövzularda yazan sənətkar kimi tanıyırdıq. Bir vaxt Mehdi Hüseynin: «Səni tənbəh edəcəyəm. Oçerkdə niyə öz atandan yazmısan?» — sualına yazıçının: «Çünki atamı yaxşı tanıyıram», — deyə cavab verməsi və «Ömrümdə izlər» adlı yazısında bu mükaliməni bütün yaradıcılığı üçün epigraf hesab etməsi bir təsadüf deyildi. Yaşadığı və yaxşı bildiyi dövrdən və mühitdən, yaxın olduğu və yaxşı tanıdığı adamlardan yazmaq istedadlı bir yazıçı kimi şöhrət qazanan İsa Hüseynovun yaşının və yaradıcılığının kamillik dövründə xalq həyatının və təfəkkürünün tarixinin uzaq və mürəkkəb mərhələlərindən bəhs edən silsilə romanlar üzərində işləməyə başlaması, bu silsilədən tamamlayıb oxuculara təqdim etdiyi «Məhşər» romanı onun maraq və bilik dairəsinin nə dərəcədə genişləndiyini aydın göstərir. «Məhşər» tarixi-fəlsəfi romandır. Romanın fəlsəfəliyi yazıçının bədii tədqiqata cəlb etdiyi fakt və materialların yalnız məzmun və mahiyyəti ilə əlaqədar deyil, bir də bunların bədii şərhində meydana çıxan müəllif münasibətində, onun yaradıcı yazı manerasında, üslubunda, hadisə və obrazları tipikləşdirmə, ümumiləşdirmə, fərdiləşdirmə keyfiyyətində və bütün bunları müasirliklə əlaqələndirmə tərzində aydın görünür.

Romanın «Məhşər» adlandırılması onun əhatə və əks etdirdiyi tarixi dövrün ümumi səciyyəsi ilə əlaqədardır. Akademik M.Arifin Nəsiminin anadan olmasının 600 illik yubileyi münasibətilə yazdığı «Şair və mütəfəkkir» adlı məqaləsində oxuyuruq: «Xristian salnaməçilərindən biri Teymurləngin Van gölü ətrafındakı vəhşiliklərindən, əhaliyə divan tutmasından, kişiləri sıldırım qayalardan aşağı atdırmasından bəhs etdikdən sonra belə bir əhvalat nağıl edir: xristianların və müsəlmanların qanı sel kimi axdığı bir zamanda minarədən yanıqlı bir səsle minacat çəkilir: «Ey camaat, qiyamət qopmuşdur, məhşər qurulmuşdur, dünyanın axıdır...» Teymur bunun nə olduğunu soruşur. Ona deyirlər ki, törətdiyi zülm ərsə dayanmışdır, qiyamət qopmuşdur, dünyanın axıdır, oxuyanın səsi də suri – İsraili xatırladır» və s.

XV əsr xristian tarixçisi Foma Metsopskinin «Teymurləngin tarixi» kitabından bir münasibətlə götürülən bu sitat bizi başqa cəhətdən maraqlandırır. Demək, «Məhşər» romanında qələmə alınan dövrün özündə öz dövrünü məhşər kimi qiymətləndirən adamlar var imiş. Tarixi romançı isə əks etdirdiyi tarixi dövrə iki baxışı və münas

sibəti mütləq nəzərə alınmalı, əsərdə bu iki baxış və münasibətin ifadəsinə də nail olmalıdır: 1. Bəhs etdiyi dövrün adamlarının gözü ilə, həm də bilik və anlayışı səviyyəsindən onların öz dövrünə, əhatəsində olduğu hadisələrə və adamlara baxış və münasibətini; 2. Keçmiş bu günün tələbləri və müvəffəqiyyətləri səviyyəsindən göstərməyi və qiymətləndirməyi. «Məhşər» romanının hələ adında, bu adın ifadə etdiyi mənada, sonra isə əsərin bütöv məzmununda və ruhunda biz bu cəhətin və xüsusiyyətin müvəffəqiyyətli bədii əksini tam aydınlığı ilə görə bilirik. «Məhşər» romanının mövzusu XIV əsrin sonunda və XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, bu dövrdə ədəbi-bədii və ictimai-fəlsəfi fikrimizin hərəkətidən götürülmüşdür. Bu dövr tariximiz haqqında az yazılmayıb. Hürufizm haqqında isə müxtəlif elm nümayəndələri – ədəbiyyatşünaslar, şərqşünaslar, tarixçilər, filosoflar, dilçilər tədqiqat aparıblar. Lakin heç də hər şey hələ tam aydınlaşdırılmayıb, dolaşmaq və həllini gözləyən məsələlər yenə də var. Demək, yazıçı İsa Hüseynov «Məhşər» romanını yazarkən həm də bir tədqiqatçı kimi çıxış etməli olmuş, müxtəlif elm nümayəndələrinin müxtəlif dövrlərdə yazdıqları əsərləri analitik təfəkkürün süzgəcindən keçirmək və onlardan yaradıcılıqla bəhrələnmək, elmi və estetik qavrayışın nəticəsini vəhdətdə götürüb bədiiliklə əks etdirmək kimi çətin bir işin öhdəsindən gəlməli olmuşdu. Nəticədə «Məhşər» həm də müasir romanın roman-tədqiqat tipi kimi meydana çıxmışdır.

«Məhşər»də tarixi keçmişimizin bütöv bir mərhələsinin bitkin və tam obrazı təkrar edilməz xüsusiyyətləri ilə, dövrəməxsus situasiya və xarakterlərlə canlandırılmışdır. Lakin yazıçı tarixi ancaq tarix xatirinə qələmə almamış, əks və əhatə etdiyi məsələlərə həyəcanla yanaşmışdır. Bu həyəcanda isə müasir mətləb və mənə ifadə edilmişdir. Müasirlik «Məhşər» romanında yazıçının seçib qələmə aldığı hadisələrdən, səciyyəviliklə canlandırıdığı obrazlardan doğan assosiasiyalarda, bütövlükdə isə əsərin ideyasında ifadə olunub. Bu gün planetimizdə insan haqqında mübahisələrin, insanın beyin və qəlbi, düşüncəsi və hissi uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi, insan haqqında zidd dünyagörüşlərinin daha kəskin və daha müxtəlif formalardan istifadə ilə apardığı mübarizənin kəskinləşdiyi bir vaxtda İsa Hüseynovun roman üçün XIV-XV əsr hadisələrinə, böyük filosof şair Nəsiminin humanist şeirinə müraciəti təsadüfi deyil. Bu müraciət yazıçıya insan haqqında bu günün tələbləri və ehtiyacları baxımından tarixi-fəlsəfi planda söz deməyə, beləliklə, insan haq-

qında gedən böyük mübahisədə və mübarizədə mütəfəkkir yazıçı kimi iştirak etməyə, nəticə etibarilə insanda insana maraq və məhəbbət doğurmağa imkan vermişdir. «Məhşər» romanının ideya müasirliyi də bundadır və ifadə etdiyi fəlsəfi fikrin aktual əhəmiyyəti də bununla əlaqədardır.

Y. Bondarev sovet yazıçılarının VI qurultayında müasir dünya ədəbiyyatında romanın ümumi mənzərəsinə öləri bir nəzər salıb, onun pafosla əlaqədar olan növ müxtəlifliyindən bəhs edərək göstərirdi ki, indi eyni vaxtda müxtəlif romanlar yazılır - məs.: roman-təsdiq, roman-şübhə, roman-xəbərdarlıq və s.

Optimist ədəbiyyat üçün roman-təsdiq səciyyəvidir. «Məhşər»də pafosuna görə roman-təsdiqdır. Romanda insan, onun imkan və iqtidarı təsdiq və tərənnüm olunur; insana böyük inam, böyük məhəbbət və hörmət təbliğ edilir, onun ləyaqətinin yüksəkliyi tarixi-fəlsəfi planda və aspektdə, lakin parlaq bədii obrazlarla, konkret hissi formalarda canlandırılır.

Romanın konflikti də üz-üzə dayanan məlum tarixi qüvvələrin mübarizəsi əsasında qurulmuşdur, lakin bu, humanizmlə anti-humanizmin mübarizəsi kimi fəlsəfi məna ilə əlaqələndirilərək dolğunlaşdırılmış, ümumibəşəri məzmun və əhəmiyyət kəsb edə biləcək bir səviyyədə ümumiləşdirilmişdir. Dərin bədii ümumiləşdirmə isə İ. Hüseynovun yaradıcılığının erkən çağlarından görkəmli dünya klassiklərindən, misal üçün, elə özü dediyi kimi Qonçarovdan və onun kimi böyük sənətkarlardan öyrəniş əxz etdiyi, bütün yaradıcılığının ayrılmaz xassəsinə çevirdiyi keyfiyyətdir.

«Məhşər»in yazı texnologiyasında bir mürəkkəblik var. Bu mürəkkəblik sözümdən qorxmaq lazım deyil. Mürəkkəblik var ki, anlaşılmazlıq və dolaşıqlıq törədir. «Məhşər»dəki mürəkkəblik isə onun zənginliyi və çoxcəhətliyi, ümumiyyətlə, müasir ədəbi tənqid-də və ədəbiyyatşünaslıqda çox istifadə edilən, bir qədər əvvəldə işlətdiyimiz istilahla ifadə etmiş olsaq, roman-tədqiqat olması ilə əlaqədardır; süjetdə, kompozisiyada, bədii konfliktin quruluşunda və həllində, obrazların səciyyələndirilməsində, istifadə olunan tarixi sənəd, fakt və hadisələrin əlaqələndirilməsində, şərhində və mənələndirilməsində, bütün məqam və hallarda tarixiliyin və müasirliyin gözlənilməsində özünü göstərir.

«Məhşər» romanında müəllifin tarixi fakt və hadisələrə münasibəti, onlardan istifadə xüsusiyyəti barədə demək lazımdır ki, o, konkret fakt və ya hadisənin tam əsiri deyil. Lakin yazıçının məlum

fakt və ya hadisələrə münasibətində tam bir sərbəstlik də yoxdur. Konkret fakt və ya hadisə yazıçı sözü və şərhı vasitəsilə canlandırır, hərəkətə gətirilir, dövrün, mühitin və şəraitin müəyyən cəhətini əks etdirən ümumiləşdirilmiş bədii obraza çevrilir.

Bir qədər əvvəl söyləndiyi kimi, romanda əhatə olunan tarixi dövr, məlum tarixi şəxsiyyətlər haqqında şərq, qərb, Azərbaycan və rus tədqiqatçıları çox yazıblar, lakin dolaşq və mübahisəli məsələlər yenə də vardır. Məsəl üçün, hürufilik haqqında nə qədər çox yazılıbsa da, mübahisələr bu günlərdə də davam edir. İ.Hüseynov bunları yaxşı bilir və yeri gəldikcə əsərində bunlara işarələr də edir, lakin dövrün bir obraz kimi bitkinliyinə və tamlığına nail olmaq üçün yol da tapır. Yazıçı sözün və bədii məntiqin gücündən tam istifadə nəticəsində ilk baxışda anlaşılmaz və dolaşq görünən məsələnin mahiyyətini açmağa, aydınlaşdırmağa müvəffəq olur. Müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif münasibətlərlə yazılmış tarix kitablarında bir-birini inkar edən, bir-birinə zidd olan fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, təəssübkeş xristian tarixçisi Foma Mestopski Miranşahı yumşaq təbiətli və alicənab bir adam kimi təsvir edir.

Azərbaycanlılar isə Miranşahı əməllərinə görə Maranşah (İlanlar şahı) adlandırırlar /İlanlar şahı/. Yazıçı Miranşahın qəddar obrazını bütün amansızlığı ilə canlandırmaq üçün kifayət qədər fakt və material toplayıb, onun bədii obrazını yaratmağa münasib rəng, üsul və yol da tapıb. Lakin yazıçı bununla öz işini bitmiş hesab etməyib. Xristian tarixçisinin təəssübkeşliyinin səbəbini də aydınlaşdırmağa müvəffəq olub. Həm də bu aydınlaşdırma Miranşah obrazının bitkinləşməsi və daha da dolğunlaşmasına təbə tutulub.

«Məhşər» romanı müəllifinin qələmə aldığı məsələləri, bunlarla əlaqədar tarixi və fəlsəfəni bir tədqiqatçı kimi öyrənməsi tərifi layıqdır. Lakin bu əsərdə yazıçının bədii istedadı, onun ixtiraçılıq qabiliyyəti daha çox əlamətdardır. «Məhşər» bütövlükdə bədii bir ixtira kimi qiymətli və əhəmiyyətlidir. Görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənzəminli «İki od arasında» adı ilə məşhur tarixi romanında «Nahaq qan yerdə qalmaz» xalq ifadəsindən istifadə edərək qan içində keçən həyatın müəyyən bir cəhətini əks etdirən əsərdə maraqlı bir lövhə yaratmışdı. İ.Hüseynov isə «Daşı atəyindən tök» ifadəsindən bu cür, özünəməxsus bir şəkildə və səviyyədə istifadə edir, bununla obrazının bütövlüyünə, onun məram və əqidəsinin tam aydınlaşmasına nail olur. Yaxud, Nəsiminin bir qəzəlində işlətdiyi Əmin Məhrəm sözündən istifadə edib, hürufilərin saraya yolu və onların yerli

Azərbaycan hökmdarı ilə əlaqəsi barədə dolğun və obrazlı təsəvvür yaradır. əsərdə sitatçılığa və fraqmentçiliyə uymadan belə mısalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Hurufiliklə əlaqədar yazıçının elmi-tarixi kitablarda adı çəkilən xırqa papaq, qılınc, rəmzi açar və s. əşyalar belə əsərdə süjetin hərtərəfli inkişafının, bədii mətləbin aydınlaşmasına xidmət edən təfərrüat və detala çevrilməsində, bədilik doğuran bir vasitə səviyyəsində ümumiləşdirilməsində, yazıçılıq istedadı və tədqiqatçılıq məharəti böyük iş görmüşdür.

Ədəbiyyatşünas D.Zatonski «Roman sənəti və XX əsr» kitabında yazır: «Sözün birbaşa və xüsusi mənasında yaradıcılığı insanşünaslıq olan sənətkar üçün insan hər şeyin ölçüsü olmaqdan əlavə bir də, «sırrdır», müəmmadır. Onu yenidən açmaq lazım gəlir. Yəni onun təbiəti və varlığı haqqında keçmişdə deyilmişlər azdır və ya bəs deyil. Bu cür sənətkar bizdə də var, qərbdə də.» İ.Hüseynov bütün yaradıcılığı və xüsusilə də «Məhşər» romanına görə bu cür sənətkarlarla bir mövqedə və səviyyədə durur. «Məhşər» romanındakı Nəsimi, Nəimi, İbrahim şah, Şeyx Əzəm, Teymurləng və s. kimi mükəmməl surətlər bu fikri təsdiq edir. Burada bu surətlərin hamısının və ya bir qisminin geniş təhlilini vermək imkanı yoxdur. Lakin bu surətlərin bəzilərindən istifadə edib, müasir roman, xüsusilə də tarixi janrla əlaqədar bəzi məsələlərə «Məhşər»in verdiyi imkan daxilində toxunmaq lazım gəlir.

Nəsimi romanın əsas obrazlarından biridir. Hətta roman ilk variantında «Azərbaycan» jurnalında «Nəsimi» adı ilə çap olunub. Lakin bu əsər ancaq Nəsimi haqqında deyil, mürəkkəb və bütöv bir dövr haqqındadır. O, bioqrafik romanlıqdan çox uzaqdır. Ona görə də romanın bir yox, bir neçə mərkəzi surəti var, - fikri daha düzdür.

Nəsimi «Məhşər» romanının daha çox inkişafda göstərilən surətlərindədir.

Biz ona romanın – «İnkər» adlı (jurnal variantında «Bayatı») ilk fəslində rast gəlirik. İlk görüşdən aydın olur ki, o, iyirmi yaşında ikən dünyasının hər üzünü görmüş, durub-toxtamış nər bir kişidir. Möhkəm əqidə və inam sahibidir. 16-17 yaşından «tikandan bərgi – gül hasil etməyi bilir», yəni ana dilində şeir yazır. İnsanın zəif və aciz xələq olması haqqında fikri inkar edir. Ona görə insan cəhalət əsirliyində özündən bixəbərdir. Onun inamının və məntiqinin gücü elə bu fəsilə özünü aydın göstərir. Nəsiminin bədii surətini yaratmaq üçün yazıçı onun tərcümeyi-halı ilə əlaqədar faktları xronoloji bir ardıcılıqla izləmək yolu ilə getməmişdir. Şairin həyatının və fəaliyyəti-

nın elə bir mərhələsindən, həm də elə mühüm cəhətlərindən istifadə etməyə çalışmışdır ki, Nəsimi ırsının humanist, bütövlükdə hürüflüklə əlaqədar fəaliyyətinin isə anti-feodal xarakteri tam açılmışdır. Bu üsul bizim milli epik poeziyamızda və hətta tarixi romanımızın özündə sınıanmış, təcrübədən keçirilmişdir. Xalq şairi S.Vurğunun müasir poema yaradıcılığı haqqında nəzəri fikri və bu fikir əsasında bir sıra poemalarında yaratdığı mərkəzi obrazlar yada düşür. O poemalar ki, orada qəhrəmanın tam, tərcümeyi-halı yox, ömür yolunun mahiyyətini əks etdirən hadisələr qələmə alınmışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin «İki od arasında» romanında Vaqifin tərcümeyi-halının bütün mərhələlərinin təfəssilatlı təsviri yoxdur. Lakin Vaqifin həyatının və çoxcəhətli fəaliyyətinin bütün mahiyyəti, onun əslinə uyğun canlı, inandırıcı obrazı var. «Məhşər»də Nəsiminin obrazı da belə dolğun və bitkindir. İ.İlüseynovun bir yazıçı kimi ixtiraçılığı, onun Nəsimi şeirlərinə münasibətində daha aydın və qabarıq görünür. Bəzən belə yanlış fikirlərə rast gəlmək olar: «Şairin tərcümeyi-halı onun şeirlərindədir. Niyə şeiri nəsrin arasına qoymayasan?» Bu, bir vaxt Lev Duninin «Litsey» romanı haqqında yazılmış bir məqalədəndir ki, həmin məqalə ilə əlaqədar 1978-ci ildə tarixi roman haqqında yeni mübahisələr başlandı. «Məhşər» romanının müəllifi Nəsiminin obrazını yaratmaq üçün şairin şeirindən sözün tam mənasında yerli-yerində istifadə etmiş, illüstrasiyaçılığa uymamışdır. Nəsiminin bütün poeziyasının ruhu və pafosu şairin bizim üçün müəyyən mənada mübhəm və sirli qəlbinin açılması üçün yazıçının əlində əhəmiyyətli və qiymətli bir vasitə və fakt rolu oynamışdır. Nəsiminin Beytölmüqəddəsəki Məhşər dərəsində, Şah sarayında, müəllimi Nəimi ilə qarşılaşdığı səhnələrdə, Dıv (Teymurləng) hüzurunda, hətta «hüsn-kamil» Fatma ilə görüşlərindəki və s. sözlərində, nitqində onun fəlsəfi poeziyasının ruhu və mayası var.

Bütün bunlar «cahana sığmayan» şairin mürəkkəb poeziyasını, bu poeziyadakı simvolik və rəmzi mənalara dərk etmək üçün oxucuya nəinki kömək edir, hətta şairin böyük dözümlü, mətanətli, coşğunluğu haqqında dolğun təsəvvür yaradır, onun bitkin və canlı obrazının yaranmasına da səbəb olur. Romanda Nəsimi surətinin inkişafının aydın görünən bir xətti var. O, ustad dimağının nəsimi kimi diqqəti cəlb etməyə başlayır, əndazəsizliyi naqislik olmayan haqq səviyyəsinə qədər yüksəlir. Başqa hürüflərin və hətta «hüsn-kamili Fatmanın Nəsimini çox halda başa düşməmələri də onun mövqeyinin və səviyyəsinin yüksəkliyi ilə əlaqədardır. Şairin Fatma

ilə birləşməsinə görə yazıçıya irad tutan tənqidçi nəzərə almalıdır ki, Nəsimi hətta ustad Nəiminin görüş və təsəvvürlərinə, bütövlükdə isə hürufiliyin hüduclarına sığışmayan şəxsiyyət idi. Yazıçı da onu romanda belə verməyə çalışmışdır. Fatmanın Nəsimiyə dediyi sözlərindəki səbrsizlik və çılğınlıq üçün isə romanda kifayət dərəcədə əsas var. Təsadüfi deyil ki, Nəimi özü də Fatmanın səbrsizliyini təhlükəli hesab edir.

Tarixilik bədii əsərdə müxtəlif formalarda, hər şeydən əvvəl isə ictimai-tarixi hadisələr fonunda canlandırılan obrazların bütövlüyündə və konkretliyində təzahür edir. Tarixiliyin təzahürünün bu formasında prinsipin pozulması ya tarixi faktın mahiyyətini təhriflə, ya da keçmiş ildealizə ilə nəticələnir. Hər iki halın bir ümumi adı var — anti-tarixilik.

İbrahim şah kimi tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmaq təşəbbüs və təcrübələrində tarixiliyin bir prinsip kimi pozulması hallarına 70-80-ci illər ədəbi prosesində təsadüf etmək mümkündür.

İbrahim şah surəti ilə tarixilik prinsipinin bədii formada ifadəsinin maraqlı bir nümunəsi yaradılmışdır. Biz bu surətlə də əsərin lap əvvəlində «İnkər» adlı fəsildə rastlaşırıq. Bu fəslə sonra verilən «İnkər» adı Nəsimi ilə əlaqədardır. Romanın jurnal variantında isə bu fəsil «Bayatı» adlandırılmışdı. Bu ad İbrahim şah surətinin səciyyəvi bir cəhəti ilə bağlı idi. İbrahim şah ziddiyyətli xarakterdir. Onun bir xarakter kimi ziddiyyətliliyi dövrün mürəkkəbdiyi ilə şərtlənmiş, sosial-psixoloji və milli-mənəvi varlığı ilə əlaqədar xüsusiyyətlərlə dərinləşdirilmişdir. Yazıçının İbrahim şah surətində müvəffəqiyyətinin sirri də bundadır. İbrahim şah milli və sinfi xüsusiyyətlərin qarşılığında, əlaqə və təzadlarında götürülüb ümumiləşdirilmiş, bədii bir obraz səviyyəsinə qaldırılmışdır.

İbrahim şah rəncbərini sərvətinə yox, sərvətini rəncbərinə həsar edən və bu yol ilə ölkəsini qorumağa çalışan bir şah olmağa çalışır. İbrahim şahın təbiətinin bu cəhətinin əsası hələ «Bayatı» fəslində öz ifadəsini müəyyən dərəcədə tapmışdı. Buradan məlum olur ki, İbrahim şahın bir şəxsiyyət kimi işıqlı və müsbət cəhətləri onun Azərbaycanlı olan anasının südü və öyüdü ilə, oğlu üçün oxuduğu xalq bayatları, qaranlıq içində işıq, ümitsizlik içində ümid doğurmaq üçün deyilmiş bu bayatların ruhu və təsiri ilə yetişmiş və formalaşmışdır. İbrahim ömrünün qırx ilinə qədər belə bir əhatədə və mühitdə yaşamaq olmuşdur. Şah olandan sonra isə, Nəsimi dediyi kimi, insana inam və etiqadın zəifliyi və ya yoxluğu onda inamı

tamam öldürmüş, beləliklə etiqadsızlıq, inamsızlıq — qorxu, qorxan — nəticədə Kərbəla müsibətindən də müdhiş bir müsibət törətmişdir. Şah varını rəncbəri qorumaq üçün bir hasara çevirməyə hazır olduğu halda sonra özünün Maranhaş adlandırdığı Miranşahın amansızlığını xatırladan bir qırğın üçün hökm verməli olmuşdur.

Romanda əgər İbrahimi şahın bir şəxsiyyət kimi faciəsi dövr, ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqələndirilsə, bir də onun etiqad və idrakının zəifliyi nəticəsi kimi verilir. Şeyx Əzəm isə etiqad və inam sahibidir. Lakin Nəimi Şeyx Əzəm kimilərinin etiqadını «yalan etiqad» adlandırır. Bizcə, bu əslində «yalan etiqad» yox, «yanlış etiqad»dır və Nəimi dilindən də belə verilsə, daha düz olardı. Etiqadsızlıq və inamsızlıq kimi etiqadın və inamın yanlışlığı da müsibətdir, məhşərdir — bütün insanlıq üçün; faciəviliyin qaçılmaz şərtidir- şəxsiyyət üçün. Şeyx Əzəm surəti belə düşünülüb və yaradılıb.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda tarixi romanın inkişafının indiki mərhələsi ilə əlaqədar belə bir fikir var ki, tarixi romanda mənfi qəhərəman olduqca mürəkkəb məsələdir. Bizcə, «Məhşər» romanındaki Şeyx Əzəm, Miranşah kimi surətlər göstərir ki, İsa Hüseynov həmin mürəkkəb məsələnin maraqlı bədii həllinə nail ola bilmişdir.

Tarixi romançının məlum fakt və ya hadisəyə müəyyən dərcədə sərbəst yanaşmaq hüququ var. Əgər bu cür yanaşma məhiyyəti təhrif etmirsə və müəllifi bədii niyyətin icrasına daha da yaxınlaşdırırsa. Misal üçün, Teymurləngin Dəməşq şəhərində bir münasibətlə törətdiyi qırğın — 700 min əsgərin hərəsindən bir kişi başı tələb etməsi hadisəsindən yazıçı «Məhşər»də İsfahan şəhərinin alınması ilə əlaqədar səhifələrin yazılışında istifadə etmişdir. Bu, çox mənalı da çıxmışdır. Lakin İsfahan şəhərinin, onun alınmasının Təbriz hakimi Sultan Əhməd Cəlairi ilə əlaqələndirilməsinin səbəbini və sirrini özümüz üçün tam aydınlaşdırma bilmədik. Çünki tarixdən bizə məlum olan Sultan Əhməd İsfahan hakimi deyil. O, Təbrizdən qaçanda da Bağdada sığınıb. İsfahan uğrunda döyüşlərdə Teymurləngin qəzəbinə səbəb olan, hətta onu iki dəfə məğlubiyyətə düşür edən Şah Mənsur adlı İsfahan hakimi olmuşdur. Üçüncü və sonuncu döyüşdə isə Teymurləng şəhəri hiylə ilə ala bilmişdir. Bu qələbədə Əmirə quzu kömək etmişdi. Axırıncı döyüşdə sultan Əhməd yox, Şah Mənsur 800 atlı ilə özünü Teymurun ordusu içinə vurmuş, atını bir başa Teymurun üstünə sürmüşdü. Əmiri əsgərləri xilas etmiş, bütün 800 atlı isə döyüşə-döyüşə mərdliklə həlak olmuşdur. Bizcə tarixin verdiyi bu həqiqətdən daha maraqlı bir səhnə yarat-

maq üçün istifadə etmək mümkün idi. Ümumiyyətlə, isə nə roman, nə də bu və ya başqa bir surət Şah Mənsurun əvəzinə Sultan Əhmədin verilməsi ilə bir şey qazanmamışdır.

«Məhsər» ikinci və ümumiyyətlə, sonrakı variantlarda jurnal variantından fərqli və daha mükəmməl bir əsər kimi meydana çıxıb. Müəllif əsərin quruluşunda, onun adından tutmuş ayrı-ayrı fəsillərin üzərində, hətta cümlə və sözlərin, onların ifadə etdiyi fikirlərin üzərində səlisləşdirici, dəqiqləşdirici sənətkarlıq işi aparılmışdır.

«Məhsər» epik romandır. Son vaxtlar lirik roman çoxalıb. Alberto Moravio bunu dövrün tələbi kimi qiymətləndirirdi. O, təhkiyənin Balzak kimi III şəxsin dilindən verilməsini köhnəmiş hesab edir və lirik romanın çoxluğuna haqq qazandırır. Müasir roman mənzərəsindəki mürəkkəbliyi başa düşmək və izah etmək üçün cəhdlər də artıb, çoxalıb. Bu, bir mənada yaxşıdır. Lakin epikliklə lirikliyi üz-üzə qoymaq mənasında, epikliyi köhnəmiş, lirikliyi isə müasir hesab etmək mənasında düz deyil. Ona görə də düz deyil ki, bu münasibətdə əsl düz cavabı böyük istedad verə bilər. Demək, nə liriklik, nə də epiklik müasir nəsrin zəifliyini və ya əksinə gücünü şərtləndirən əlamət və ya xüsusiyyət deyil. Ümumiyyətlə, bu istiqamətdə meydana çıxan qüsurlar və günah yarananın təbiətində yox, yaradanın səviyyəsində, istedad, güc və qüvvətindədir.

«Məhsər» kimi epik romanlar göstərir ki, epik nəsr köhnəməyib, onun imkanı məhdud da deyil. Lakin epik nəsrin inkişafının bu günkü səviyyəsində öz xüsusi çətinlikləri var. İ. Hüseynov «Məhsər»də bu cür çətinliklərlə çox qarşılaşmış, lakin onların müvəffəqiyyətlə bədii həllini də verə bilmişdir. İnsan və dünya haqqında dərin narahatlıq, gələcəklə əlaqədar ciddi xəbərdarlıq ruhu ilə yazılmış «Məhsər»dən sonra «İdeal» yarandı. «İdeal» milli-mənəvi varlığımıza məhəbbətlə, İnsana inamla yazılmış kəskin süjetli, mürəkkəb quruluşlu bir romandır. İsa Hüseynov (Muğanna) bu qeyri-adi əsərində tariximizin və tarixşünaslığımızın, dilçiliyimizin problemlərindən, milli-mənəvi varlığımızdan material kimi istifadə edərək İnsanın ideali İnsanda axtarmağa dönüşünü, qayıdışını əks etdirir. Burada da çox müxtəlif obrazlar yaradılmışdır. Romanda haqqında bəhs edilən 750 cildədən ibarət kitab da məharətlə yaradılmış bir obrazdır. «İdeal» kimi zəngin və mürəkkəb əsəri müxtəlif peşə və ixtisas sahibləri müxtəlif cür — tarixçi kimi, dilçi kimi və s. oxuya bilər. Lakin bütün bunların hamısı «İdeal»ı bir də roman kimi oxumalıdırlar. Yoxsa bədii sözün qüdrəti ilə yaradılmış obrazlar anlaşı-

limaz olaraq qala bilər. Azərbaycan haqqında 750 cilddən ibarət kitab obrazı kimi... Tənqidin: — Yoxdur belə kitab. Varsa onun bircə cildini göstər — deyərək yazıçıya qarşı çıxışı məhz bu obrazı başa düşməməyin nəticəsidir.

İSMAYIL ŞIXLI (1919 – 1995)

Azərbaycanın xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı 1919-cu ildə Qazax rayonunun İkinci Şıxlı kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Kosalar kənd məktəbində almış, Qazaxda pedaqoji məktəbi bitirmişdir. Sonra V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinə daxil olmuşdur. 1941-ci ildə institutu bitirib, Kosalar kənd məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. İsmayıl Şıxlı Böyük Vətən müharibəsi illərində Qafqazdan Almaniyayaqədək uzun və ağır bir döyüş yolu keçmişdir. İ.Şıxlı müharibə qurtarandan sonra yenidən ali təhsil aldığı pedaqoji instituta qayıtmış və aspiranturaya daxil olmuşdur. O vaxtdan da elmi-pedaqoji fəaliyyətini pedaqoji institutla bağlamış, burada xarici ölkələr ədəbiyyatı kursundan mühazirələr oxumuşdur.

İ.Şıxlı yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. Həmin illərdə o nəslə də maraqlanmış və getdikcə nəsrə daha çox bağlanmışdır. İlk şeirləri kimi ilk hekayələri də onu təmin etməmişdir. Lakin o nəsr yaradıcılığından heç zaman ayrılmamışdır. Bunun əsas səbəbini yazıçı sonralar 1974-cü ildə yazdığı «Ürəklərə yol tapmalı» məqaləsində belə izah edir: «Məni əsl mənada nəsrə bağlayan həyatın özü olmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində gördüyüm hadisələri, döyüş çətinliklərini, insanların keçirdiyi ızdırabları, onların mürəkkəb psixoloji sarsıntı və döyüş əhvali-ruhiyyəsini vermək üçün nəsrin imkanlarının daha çox olduğunu dərk etdikdən sonra nasir olmağa çalışdım».

İ.Şıxlının bir nasir kimi inkişafında görkəmli yazıçımız Mehdi Hüseynin xüsusi təsiri olmuşdur. Gənc nasirin Böyük Vətən müharibəsindən əvvəl və sonra yazdığı ilk hekayələrini oxuyan Mehdi Hüseynin ona gördüyü və bildiyi hadisələrdən sadə və təbii dildə yazmaq və s. sənətkarlıq məsələləri barədə tövsiyələri müsbət nəticə vermişdir. Yazıçının 1947-ci ildə «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının

birinci nömrəsində çıxan ilk hekayəsində («Həkimin nağılı») və 1950-ci ildə çıxmış «Kerç sularında» adlı ilk kitabında toplanmış hekayələrində də yaxşı müşahidə etdiyi insanlardan. yaxşı bildiyi məsələlərdən sadə və təbii bir dildə yazmağa, təsvir və təhkiyələrində məlumat verməkdən daha çox bilavasitə göstərməyə çalışması diqqəti ilk cəlb edən cəhətlərdəndir.

1941-1945-ci illər müharibəsi İ.Şıxlının həyat yolunda, taleyində mühüm rol oynayıb, silinməz izlər buraxdığı kimi, yaradıcılığına da mühüm mövzu kimi daxil olmuşdur. Onun bu mövzuda 1947-1948-ci illərdə yazdığı hekayələri («Həkimin nağılı», «Kerç sularında», «Səhəri gözləyirdik», «Haralısan, ay oğlan», «Konserv qutuları») bir nasir kimi ilk uğurlarıdır.

Bundan başqa, İ.Şıxlı cəbhəyə getdiyi ilk gündən qələbədən sonra evə qayıdanadək gündəlik qeydlər aparmışdır. Yazıçı «Cəbhə yolları» (1985) kitabında bu barədə belə yazır: «Mən hər gün gördüyüm və başıma gələn işləri dəftərimə qeyd edirdim və çalışırdım ki, heç nəyi artırıb əskiltməyim». «Cəbhə yolları» gündəlik formasında yazılmış sənədlə povest hesab oluna bilər. Əsərin bir hissəsi «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində (1968) çap olunmuşdur. Bundan sonra yazıçı cəbhə gündəliklərinə oxucuların marağını görüb onu «Bir əsgərin gündəliyi» adı ilə «Mənim rəqibim» (1975), bir az təkmilləşdirərək, lakin yenə də ixtisarla «Cəbhə gündəlikləri» adı ilə «Xatirəyə dönmüş illər» (180) və «Məni itirməyin» (1984) kitablarına daxil etmişdir. Bu əsərdə yazıçı bu gün də çox aktual olan, planetar bir miqyasda müzakirə və mübahisə obyektinə çevrilən müharibə və insan, müharibənin insan həyatına və taleyinə təsiri məsələsinin özünəməxsus orijinal bədii həllini vermək üçün müharibənin bilavasitə özünü, qanlı döyüş səhnələrini əks etdirmişdir. İ.Şıxlı 70-ci illərdə yazdığı «Mənim rəqibim», «Köynək» kimi hekayələrində cəbhə xatirələrinə yenidən, lakin yeni bir şəkildə və tam yeni bir niyyətlə müraciət etmişdir. Bu hekayələrdə artıq cəbhə həyatının təsviri yox, müharibənin adamlarımızın həyatına təsiri və onların talelərində oynadığı rolu ilk planda göstərmək meylə güclüdür. Bunlarda döyüşçülərin həyat və fəaliyyətlərinin yeni mərhələsi əks və əhatə olunur. İ.Şıxlının müharibə mövzusunda yazdığı əsərlərinin hamısında güclü bir avtobioqrafizm vardır. Bunların hamısında yazıçının özü bu və ya digər dərəcədə bir obraz kimi iştirak edir: bu əsərlərin süjetində müəllifin bioqrafiyası müəyyən yer tutur.

İ.Şıxlının yaradıcılığında müasir mövzu da mühüm yer tutur.

Yazıçı «Ədəbiyyatda müasirlik» (1968) məqaləsində müasir mövzuda əsər yazmaq işinin spesifik cəhətlərindən bəhs açıb. əsərlərində gerçəkliyə analitik münasibətlə yanaşan qələm dostlarının mövqeyini təqdir edir, onların öz ətraflarında cərəyan edən hadisələrə müdaxilə etmək təşəbbüsünü alqışlayır. Ədib bütün bunları özünün müasir mövzuda yazdığı «Ayrılan yollar» (1954-1955) kimi roman, «Qonaq», «Cərimə», «Qızıl ilan», «Qara at» və s. kimi hekayələrində əməli şəkildə yerinə yetirməyə səy göstərirdi. Bu əsərlər müasirlik və bədii kamillik baxımından ədəbi ictimaiyyətin və ümumiyyətlə, geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir.

İ.Şıxlının müasir mövzuda yazdığı əsərlərdən biri də «Dağlar səslənilir» povestidir. Yazıçı müharibədən sonra Azərbaycanda yeni salınan üç sənaye şəhərindən biri _Daşkəsənlə daha çox maraqlanmış. 1950-1951-ci illərin yay aylarını Daşkəsəndə keçirmişdir. Daşkəsənin əsasən cavanlardan olan sakinlərinin işi, gündəlik həyatı və fəaliyyətləri barədə oçerklər yazıb mətbuatda çap etdirmişdir. Nəhayət, Daşkəsən fəhlələrinin həyatından bəhs edən «Dağlar səslənilir» (1951) povesti yaranmışdır. Povest yazıldığı illərdə ədəbiyyatımızda konfliktsizlik nəzəriyyəsi hökm sürürdü. «Dağlar səslənilir» povesti də konfliktsizlik «nəzəriyyə»sindən zərər çəkən əsərlərdən olur, M.Hüseynin məsləhəti ilə əsər üzərində yenidən işləmək qərarına gələn yazıçı yazır: «Daşkəsənə bir də getdim, yeniliklərlə təkrar tanış oldum, ancaq istədiyim nəticəni ala bilmədim. Görünür, hər yazıçının öz mövzusu, öz stixiyası var». «Ayrılan yollar» romanı göstərir ki, bu əsərdə yazıçı «öz mövzusunu» tapmış və «öz stixiyasının» tələbinə uyğun hərəkət etmişdir. İlk dəfə «Azərbaycan» jurnalının 1956-cı il nömrələrində çap olunan bu roman müəllifinə əsl yaradıcılıq şöhrəti gətirdi.

«Ayrılan yollar» romanında Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı Azərbaycan kəndinin vəziyyəti, onun inkişafının əsas istiqaməti ilə əlaqədar sosial və mənəvi problemləri vətəndaş yazıçı mövqeyindən tam bir fəallıq və cəsarətlə qələmə alınmışdır. Akademik Mirzə İbrahimovun göstərdiyi kimi. «Ədəbiyyatımızda kənd mövzusu nisbətən daha artıq işlənmiş mövzudur. Kəndə ali şeirlər, hekayələr, poemalar, pyeslər, povestlər, romanlar yazılmışdır. İsmayıl Şıxlının bu romanı onların heç birisini təkrar etmir. Yazıçının özünəməxsus bədii xüsusiyyətləri və orijinallığı əsərə xüsusi bir tərəvət verir». «Ayrılan yollar» mövzu və problematika aktualığı, süjetin inkişaf dinamizmi, vəziyyət və situasiyalardakı drammatizmi. əsas

konfliktin kəskinliyi ilə seçilən bir roman olduğu üçün bu gün də bu mövzuda yazılan əsərlər arasında özünəməxsus ləyaqətli bir yer tutmaqdadır. Bu romanda kəndə münasibət və rəhbərliyin vaxtı keçmiş, köhnə formalarını yaşadan və davam etdirənlərlə kəndi yenidən qurmaq, onu yeni və yüksək bir səviyyəyə qaldırmaq arzusu və yaratmaq eşiği ilə yaşayanların arasında başlanmış mübarizənin bədii inikası əsas yer tutur. Yazıçı istedadının gücü ilə bu mübarizə bütün əsər boyu davam edir, getdikcə şiddətlənir, köhnəliklə yenilik arasında vuruşmada daha geniş bir məna ilə dolğunlaşaraq, əqidələr, dünya görüşləri arasındakı mübarizə səviyyəsinə qalxır və nəticə etibarilə, dərin sosial-mənəvi səciyyə daşıyaraq, diqqəti «Ayrılan yollar» probleminin mövcudluğu səbəblərinə və eyni zamanda onun həlli zəruriliyinə cəlb edir.

Romanda yaradılan insan xarakterləri orijinal olub həyata, ictimai inkişafın istiqamət və sürətinə, insani rəftar və münasibətlərə fərqli və fərdi baxışlara malik adamların ümumiləşmiş bədii surətləridir. Təsadüfi deyil ki, ədəbi tənqid bu romanı müharibədən sonrakı Azərbaycan kəndini, xalq həyatını və mənəviyyatını müvəffəqiyyətlə əks etdirən əsər kimi yüksək qiymətləndirmişdir. İsmayıl Şıxlı «Ədəbiyyatda müasirlik» məqaləsində mövzu və materialı müasir həyatdan alınmış əsərlərlə yanaşı, tarixi-inqilabi mövzuda yazılmış əsərlərdən, misal üçün, istedadlı yazıçı Fərman Kərimzadənin «Qarlı aşırım» romanından da bəhs açmışdır. Bu təsadüfi deyildi; birincisi, müasirlik kateqoriyasına yazıçı baxışının əhatəliliyi, ikincisi isə «Qarlı aşırım» romanının ideya müasirliyi ilə əlaqədar idi. İsmayıl Şıxlı belə bir möhkəm əqidədə idi ki, mövzusu və materialı tarixdən alınmış əsərin ideyaca müasirliyi onun bədii ləyaqətini şərtləndirən əsas keyfiyyətlərindəndir. Odur ki, yazıçının mövzusu müasir həyatdan alınmış «Ayrılan yollar»dan sonra tarixi mövzuda «Dəli Kür» romanını yazmağa başlaması təəccüb doğurmur. Müəllifin üzərində on ilə yaxın işlədiyi bu roman tarixiliklə müasirliyin dialektik əlaqə və qarşılıqlı münasibətini parlaq surətdə əks etdirən sənət əsəri kimi əlamətdardır. Əsərin jurnal çapını oxuyan Mehdi Hüseyn qələm dostunun böyük sənət müvəffəqiyyətindən hədsiz dərinədə sevinir və müəllifə həyəcanla yazırdı: «Əzizim, İsmayıl! «Dəli Kür» əsərini dünən gecə oxuyub qurtardım. Düzünü deyim ki, mən səndən yaxşı əsər gözləyirdim, amma bu cür qüvvətli və təsirli bir əsər yazacağını (məhz indi bu illərdə!) gözləməyirdim. Əhsən, bərəkallah! Son on ildə bizim ədəbiyyatımızda oxuduğum heç bir əsər məni

bu cür sarsıtmamışdı»...

«Dəli Kür» romanına qədər İ.Şıxlı daha çox müasir həyatın bilavasitə dərinədə müşahidə edib, yaxşı oyrəndiyi sahələrindən, aktual əhəmiyyət kəsb edən məsələlərindən yazan istedadlı bir yazıçı kimi tanınmışdır.

Mövzusu xalq həyatının keçmişindən – XIX əsrin II yarısındakı Azərbaycan kəndinin həyatı və taleyi ilə əlaqədar hadisələrdən alınmış «Dəli Kür» romanı yazıçının istedadının başqa cəhətini, onun müasirlik haqqında anlayış və təsəvvürünün genişliyini meydana çıxardı. Məlum oldu ki, İ.Şıxlı tarixi mövzuda, xalq həyatının keçmişindən yazanda da müasirlik mövqeyindən çıxış edir. «Dəli Kür» ən yaxşı tarixi-inqilabi romanlarımızdan biri kimi ideya müasirliyi ilə səciyyələnir. Bu əsərdə xalq həyatının mühüm aspektləri, psixologiyası və etnoqrafiyası, sosial-siyasi və milli-mənəvi inkişafımızın əsas xüsusiyyətləri, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi tarixi planda müvəffəqiyyətlə əks etdirilmişdir. «Dəli Kür» romanını bir çox hallarda böyük rus yazıçısı M.Şoloxovun «Sakit Don» romanı ilə müqayisə edirlər. «Sakit Don» romanında olduğu kimi, «Dəli Kür»də əhatə olunan məsələlər epoxal səciyyə daşıyır. «Dəli Kür» romanında da xalq taleyinin bədii inikası və xalq xarakterinin canlandırılması üçün milliliklə sinfiliyin dialektik əlaqəsinə bədii-estetik baxışın təzəliyi diqqəti cəlb edir. İsmayıl Şıxlı M.Şoloxov haqqında «Dahiyanə sadəlik» məqaləsində yazır: «Mixail Şoloxovun yaradıcılıq sirlərindən biri də öz qəhrəmanlarının tərcümeyi-halını bütöv bir xalqın, bəlkə də, epoxanın tarixinə çevirə bilməsidir. Onun ən böyük epopeyası – «Sakit Don» əsəri məhz bu cür yazılmışdır. «Dəli Kür» də belədir. O da ilk baxışda bir ailənin həyatından bəhs edən əsər kimi görünür. Lakin süjet inkişaf etdikcə şaxələnir, romanın əsas qəhrəmanı Cahandar ağanın, onun ailəsinin həyatı və taleyi bütöv bir xalqın həyatı və taleyi səviyyəsində ümumiləşdirilir.

Roman sakit bir təsvir və təhkiyə ilə başlanır. Lakin bu sakitlik çox çəkmir, yarımca səhifədən sonra Cahandar ağanın ailəsindəki gərginliklə, üstünə günü gətirilmiş Zərnıqar xanımın ürəyinin təlatümlü çırpıntıları, mənəvi sarsıntıları ilə tanış oluruq. Səhifədən səhifəyə süjetin inkişaf dinamizmi artır. Göytəpə kəndində başlanmış hadisələr genişlənərək bir ailə çərçivəsindən kənara çıxır, xalqımızın tarixində mütərəqqi rol oynamış Qori müəllimlər seminariyasının fəaliyyəti ilə əlaqənləndirilib mühüm sosial-siyasi və fəlsəfi-etik mənalara dolğunlaşır. Romanın baş qəhrəmanı Cahandar ağa milli və

sinfi xüsusiyyətlərin dialektik əlaqə və qarşılıqlı münasibətində canlandırılmış mürəkkəb bir bədii obrazdır. Cahandar ağanı tarixiliklə yaradılmış milli xarakter kimi ancaq Qriqori Melexov surəti ilə («Sakit Don») müqayisə etmək, bu obrazla əlaqədar M.Şoloxovun ənənəsi ilə bağlamaq düz olmazdı. Bununla yanaşı, şübhəsiz Cahandar ağa obrazının yaradılmasında milli ədəbi ənənənin də müsbət təsiri və rolu olmuşdur. S.Vurgunun Gəray bəy («Komsomol poeması») və Y.B.Çəmənəminlinin Rüstəm bəy («Studentlər») surətləri ilə başladıkları işi İ.Şıxlı Cahandar ata surəti ilə davam və inkişaf etdirmişdir.

Romanın çoxxətli süjetinin və bədii konfliktinin bütün şaxələri Cahandar ağa surətinin inkişafı ilə bağlıdır. Cahandar ağa bütün varlığı ilə istədiyi kimi yaşamağa cəhd edirsə də, müvəffəq ola bilmir. Onun həyat yolu müəyyən mənada romanda bədii bir obraz səviyyəsində canlandırılmış «Dəli Kür» ilə müqayisədə verilir.

Cahandar ağanın həyat yolu maneələrlə doludur. Bu maneələr mürəkkəbliyi və keçilməzliyi ilə əsrin tələbini, zamanın hökmünü xatırladır və Cahandar ağanın ölümə doğru hərəkətini sürətləndirir. Cahandar ağa, nəhayət, özü dərk edir ki, daha istədiyi kimi yaşamaq mümkün deyil; yeganə bir yol qalır ki, o da istədiyi kimi «ölmək»dir. Cahandar ağa bu yolu qəbul edir və beləliklə, faciəvi xarakter səviyyəsinə yüksəlir.

İ.Şıxlının «Dəli Kür» və «Ayrılan yollar» romanları müxtəlif mövzularda və müxtəlif həyat materialları əsasında yazılmış əsərlərdir. Lakin onların bədii quruluşu prinsipində və konflikt tipində bir yaxınlıq var.

«Ayrılan yollar» şərhini gözləyən bir problem kimi hər iki romanın ideya-bədii problematikasında mühüm yer tutur, birində müasir həyat hadisələri əsasında, digərində isə tarixi planda araşdırılır. Hər iki əsərdə konflikt iki dünyagörüşü, iki həyat tərzini və gələcəyə iki baxış arasındakı ziddiyyət üzərində qurulmuşdur. «Dəli Kür»də məhvə məhkum edilmiş köhnəliyin daxili ziddiyyət və çəkişmələri gücləndikcə Qori müəllimlər seminariyasının mütərəqqi qüvvələrinin, Əşrəfin təmsil etdiyi gəncliyin, işıqlı idealların qələbəçalacağına inam güclənir. «Dəli Kür» romanının ideya-bədii və tərbivi təsir gücü əsərin doğurduğu bu qənaətdəki, ümumiyyətlə, yazıcının tarixə baxışındakı optimizmlə möhkəm əlaqədadır...

Lakin zaman dəyişdikcə İsmayıl Şıxlının keçilmiş yola, o cümlədən Cahandar ağa ilə əlaqədar baxış və düşüncələrində də bir

dəyişmə baş verir. Yazıçının oxucularla bir görüşündə çıxış edənlərin hamısı Cahandar ağamı güclü xarakter, əsl kış kimi sevdiklərini söyləyirlər. Onlardan biri soruşur: «İndiki zamanda Cahandar ağa kimi kişilər yetişə bilərlərmi?». Yazıçı: - Yox, - deyər cavab verir. Və sözüünə davam edir: «Çünki qüdrətli şəxsiyyətlərin yetişməsi üçün müəyyən amillər lazımdır. Hər şeydən əvvəl insanı sındıran, insan qürurunu, insan mənliliyini tapdalayan məhdudiyətlər olmamalıdır. Mənəvi zənginliyi mənəvi müflisliyə çevirən, rəzaləti qüdrətə qarşı qoyan cəmiyyət qanunları olmamalıdır». «Cahandar ağanın faciəsi, bu və buna bənzər faciələrin səbəb və şərtlərinin gələcəkdə daha böyük fəlakətlər törədə biləcəyi haqqında İsmayıl Şıxlı ciddi xəbərdarlığı və böyük narahatlığı məhz mənəvi zənginliyi mənəvi müflisliyə çevirən, rəzaləti qüdrətə qarşı qoyan cəmiyyət qanunlarının mövcudluğu ilə bağlı idi. «Dəli Kür»də müəllif Cahandar ağanın faciəsi ilə «Ayrılan yollar»dan birinin insanlığı belə bir cəmiyyətə sürüklədiyini kifayət qədər qabarıq nəzərə çatdırmaq niyyətini ardıcıl olaraq izləmişdir. Bu mövqedən yanaşdıqda «Ölən dünyam» romanını «Dəli Kür»ün davamı kimi götürmək olar. Bu romanda Ömər koxa, Güllü xanım, Kəsəmənli, Çapıq Əmrah, Halay müəllim, Həsən ağa kimi bitkin və olduqca canlı obrazlar yaradılmışdır. Bu obrazların hər biri maraqlı milli xarakter səviyyəsində səciyyələndirilmişdir. Bütün varlığı mərdlikdən və kişilik qeyrətindən yoğrulmuş Ömər koxanın həyatının son çağları dərin bir narahatlıq içində keçir; o bilir ki, «zamana yaman dəyişib». Əvvəllər bizim kəndin həndəvərində ağzi qanlı cavanlar dolaşırdı. İndi də çaqqal-maqqal dolaşır. Belə getsə camaat özü də çaqqal dənəcəkdir». Hadisələr inkişaf etdikcə gərginlik daha da artır. Ömər koxa oğluna xəbərdarlıq edir: «Onsuz da dünya qana çalxanır. Belə getsə, deyərsən, adamları bir-birinin üstünə qaldırıb üz-göz edəcəklər. Araya qırğın salacaqlar. Dıvan-dərəyə lotu-potular yığılıb, bala, ehtiyatlı olun. Bir-birindən göz-qulaq olun. «Doğrudan da, çox keçmir ki, tarixə sinfi baxışla, millətə sinfi ayrı-seçkiliklə yaşayırlar, «zamanı çox gözləmək olmaz. Ona təkan vermək lazımdır... dahilər deyiblər ki, inqilab zamanın əvəzçisidir Zorakılıq olmasa, uşaq dünyaya gəlməz» - deyər rəhbərin dediklərini həyata keçirmək naminə xalqın Firudın bəy Köçərli kimi say-seçmə oğullarını məhv edir, ağlagəlməz faciələr törədirlər.

Lev Tolstoy «Hərb və sülh» romanında göstərir ki, Napoleonun ən böyük xidməti inqilabdan yüksəyə qalxıb, onun qarşısını almasıdır. Keçmiş SSRİ-də inqilabın qarşısını almağa, nahaq cəza-

lara son qoymağa nəinki cəhd edilmiş, bütün dövrlərdə müxtəlif formalarda inqilab adına kütləvi cəza tədbirləri keçirilmişdir. Bu işə xalqların, millətlərin mənəvi aşınması nəticəsi olaraq rəzillik və səfə-lət doğurmuşdur.

«Ölən dünyam» romanında «troyka» adına qərarlar çıxaran və qanlar tökən Fətullayevlə Çapıq Əmrahın müharibəsi bu baxım-dan çox ibrətamizdir. Fətullayev həbs edilmiş Əmraha hirsle deyir:

« - Gəncədə döyüştünüz. İnsan qırğınının başqa nə qazandı?»

Çapıq Əmrah da ayağa durdu və Fətullayevlə döş-döşə dayandı:

- Mərdlik. Cəsarət. Bəs siz nə qazandıınız? Camaatı qorxaq-lığa, xəyanətə öyrətdiniz. Hamını qırdınız, tökdünüz, elədiniz gözü qıpq. – O sözünə ara verdi. Papiros çəkməyə icazə istədi və tüstü-duman içində söhbətinə davam etdi. İndi buraya nəyə gəlmisiniz? Rus əsgərlərini nəyə gətirmisiniz?

Fətullayev əsəbləşdiyini gizlədə bilmədi.

- Qaçaq-quldurların kökünü kəsməyə.

- Yox. Siz kişilərin kişiliyini əlindən almağa gəlmisiniz. Onları qorxutmaq, gözlərinin odunu almaq istəyirsiniz. Heç bilirsiniz qürur nə deməkdir? Bilməzsiniz. Çünki siz qürurlu adamları, elə xalqı da tapdalamağa çalışırsınız. Sizə kişi yox, madyan lazımdır...»

... Son zamanlar lirik romanlar çoxalıb, ümumiyyətlə, bədii nəsrdə lirizmin meydanı genişləniib. Bunu dövrün tələbi hesab edənlər var. Belələri, təhkiyənin Balzakda olduğu kimi, üçüncü şəxsin dilindən verilməsini köhnəlmiş hesab edir və bədii nəsrə lirizmin üstünlüyünə haqq qazandırılar. Ədəbiyyat aləmində bellitrizm yanğısının mövcudluğundan narahat olanlar da az deyil. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığı üçün epik-analitik üslub xarakterikdir. Böyük ədi-bin bu üslubda yaratdığı əsərləri epiklik məktəbinin gözəl nümunə-ləridir və xalq həyatının əsl bədii salnaməsidir.

BƏXTIYAR VAHABZADƏ (1925)

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə 1925-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. O, uşaqlığını burada keçirmiş, ibtidai təhsilini də burada almışdır. Şəkinin zəngin və füsunkar təbiəti gələ-cək şairin ruhunu oxşamış, onu həssas qəlblı bir şair kimi yetirmişdir.

1942-ci ildə orta təhsilini başa vuran B.Vahabzadə Azərbay-can Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuşdur.

Universitet həyatı, tələbəlik illəri şairin qarşısında yeni bir aləm açmış, onda poeziyaya, sənətə uşaqlıqdan olan təbii meyli daha da inkişaf etdirərək poetik istedadını parlatmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyaya orijinal bir yolla gəlmişdir. Bu orijinallıq özünü hər şeydən əvvəl, həyat hadisələrinə münasibətdə göstərir. O, konkret həyatı varlığın poetik mənasını, daxili mahiyyətini açmağı, varlıq haqqında, onun zahiri gözəlliklərinə dair qanadlı ibarələr, hikmətli aforizmlər işlətməkdən üstün tutur.

Onun ədəbiyyata gəldiyi ağır müharibə illərində şeirdə başlıca yeri Vətənə məhəbbət, düşməyə kin və qəzəb hisslərinin tərənnümü tuturdu. Müharibənin ilk aylarında nəzərə çarpan ritorika, çağırış, xitab ruhu öz yerini təsvir, süjet və bədii lövhələrə verirdi. Bu dəyişmə prosesi B.Vahabzadə yaradıcılığında da müşahidə edilir. Həyatını və məişətini dəhşətli müharibə şəraitinə uyğunlaşdıran, işini və fəaliyyətini «hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» şüarı əsasında istiqamətləndirən və cəmləşdirən sovet xalqı misilsiz mərdlik, qəhrəmanlıq nümunələri göstərdiyi bir vaxtda şeir mücərrəd, quru, təbliğ, təmtəraq, nida və çağırışlarla kifayətlənə bilməzdi. Müharibə dövrünün spesifik xüsusiyyətləri sənətdən və sənətkardan həqiqi ehtiras və poetik tablolar tələb edirdi.

Şairin ilk mətbu şeiri «Ana və şəkil» də öz övladlarını müharibəyə yola salan minlərlə ananın ürək yanğısı, kədəri, övlad həsrəti və sevgisi tərənnüm olunur. Şeiriyətcə zəif olsa da, şeir konkretliyi və müəllifin yaradıcılığa xoş bir niyyətlə, məsuliyyət hissi ilə gəldiyini göstərirdi.

B.Vahabzadəni bir şair kimi məşhurlaşdıran «Yaşıl çəmən, ağac altı, bir də ki, tünd çay» şeiri olmuşdur. Şeirdə azərbaycanlı əsgərin döyüşçü dostu haqqında təəssüratı verilmişdir. Güllü bağçada, arx kənarında, yaşıl otlar üstündə oturub tünd Azərbaycan çayı içən döyüşçünün gözləri qarşısında cəbhə dostunun canlı surəti, onun arzuları, şirin söhbətləri gəlib durur. Müəllif cəbhədən qayıdan əsgərin dili ilə döyüş meydanında qəhrəmancasına əbədiyyətə qovuşan döyüşçü yoldaşının doğma yurda bəslədiyi dərin məhəbbətini, vətən həsrətini maraqlı epizodlarla canlandırır.

Müharibənin qələbə ilə bitməsi, dinc quruculuq işinə başlayan xalqımızın maddi və mənəvi inkişafı B.Vahabzadənin yaradıcılığa başladığı illərin poeziyasında öz əksini tapmışdır. Bu illərdə yazdığı hər yeni şeir onun poetik istedadının get-gedə təkmilləşdiyini göstərirdi.

Şairin «Mənim dostlarım» (1949) və «Bahar» (1950) kitablarında toplanmış şeirlərin əksəriyyəti bunu sübut edir. Müəllifin məktəb yaşlı uşaqların həyatından bəhs edən şeir və poemaları məfkurəvi dəyəri, mövzu yeniliyi, kompozisiya bitkinliyi ilə seçilir.

1953-cü ildə nəşr olunmuş «Dostluq nəğməsi» kitabında toplanan şeirlər ilk kitablarında verilən şeirlərdən istər ideya-məzmun, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən xeyli üstün idi. Bu şeirlərdən şair yaradıcılığının ilk dövrlərində müşahidə olunan qüsurlardan – sözcüklükdən, bəsit ifadə vasitələrindən, ritorikadan, mücərrədlikdən mümkün qədər uzaqlaşmağa çalışmış, həyatın üzünə bəzək çəkməkdən onu öz təbii və həqiqi gözəlliyi ilə göstərməyə səy göstərmişdir. Ona görə də bu şeirlərin əksəriyyətində həyatın nəfəsi, ətri duyulmaqdadır. «O xətlər», «Dəmiryolçu», «Sadə adamlar», «Sovet həkimi», «Azad günün gələcəkdir», «Bir stolun başında», «Səadət keşikçisi» kimi şeirlərdən aydın olur ki, Bəxtiyar bir şair kimi axtarır, dövrümüzün maraqlı cəhətlərinin tərənnümünə çalışır.

Xalqımızın zəngin mənəviyyəti, əxlaqi gözəlliyi, yaradıcı əməyi, istək və arzuları, qaynar və mənalı həyatın yüksək poeziya mənbəyidir. Bu cəhətdən «Sadə adamlar» və «Dəmiryolçu» əsərləri əhəmiyyətlidir.

Şairin müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq mövzuda yazdığı şeirlərdə ictimai pafos çox qüvvəlidir. O, zamanın aktual məsələlərinə toxunduqca konkret faktlara daha çox meyl edir, əsərlərinin bədii və səmimi çıxmasına çalışır.

«Əbədi heykəl» poeması, «Bir mayakdır», «İstirahət şeirləri» və b. şeirlərində ictimai varlıq, onunla bağlı məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu əsərləri meydana çıxdığı illərdə ölkəmizdə quruculuq işləri vüsətlə inkişaf edirdi. Səməd Vurğunun dili ilə desək, həyat yazıçılarımızın qarşısında keçilməmiş mövzular meydanı açırdı. Bu tarixi şəraitin böyük ideyalarını əks etdirən bədii kəşflər zəruri idi. Bunu dərinəndə duyaraq ədəbi axtarışlar aparən Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı getdikcə püxtələşirdi. Şairin kövrək addımları onu tədricən üfüqləri geniş və aydın böyük bir yola – həqiqi şeir – sənət yoluna gətirməkdə idi.

Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası həm mövzu, həm də mündəricə etibarilə zəngin və dolğundur. Ülvi və pak hissləri tərənnüm edən şair həmişə insandan, onun kamalından və gözəlliyindən qüvvət və ilham alırdı. B.Vahabzadə lirikasının tükənməz həyat qüvvəsi xalq həyatı ilə sıx təmasda, xalqın arzu və düşüncələrinə qırılmaz

bağlı olmasındadır.

Azərbaycan lirik şeirinin inkişafında, sənətkarlıq cəhətdən kamilləşməsində iki mühüm amil – şifahi xalq şeiri ənənələri və xalq musiqisi həlledici rol oynamışdır.

B.Vahabzadənin əsərlərinin populyarlığının bir səbəbi də onun xalq həyatı və xalq şeiri ənənələri ilə möhkəm bağlılığıdır.

Bir şair kimi Bəxtiyarın orijinallığı onun istəyindən yox, həyata və hadisələrə poetik münasibətindən doğan təbii bir keyfiyyətdir. Ənənvi mövzuları qələmə alanda onun öz səsi, öz nəfəsi, öz münasibəti dərhal gözə dəyir. O, məlum hadisələri şeir dilinə çevirərkən başqalarının işlətdiyi naxışları təkrar etmir.

Bəxtiyar Vahabzadə çox sadə mətləbləri mənalandırmağı, oxucusuna aşılamaq istədiyi fikri poetik hiss və duyğularla yoğurmağı, əsl sənət dilinə çevirməyi bacarır. Belə şeirlərin gücü insanı həyata çağıran, qurub-yaratmağa ruhlandırان. ona nəcib mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlər aşılایan yeni fikirlər, poetik hissələr ifadə etməsindədir. Şair ilk baxışda quru və cansız görünən adı rəqəmləri, kağızları, rəis stolunu lirik şeirin obyektinə kimi məharətlə mənalandırırdı. O mühasibin saygacında iqtisadi həyatımızın və gələcək mənzərəsini aydın, dəqiq ifadə edən cansız rəqəmlərin poetik mənasını tapıb üzə çıxarır.

Fəal, yüksək mənəvi duyğuların təsdiqi, poetik mündəricə B.Vahabzadə lirikasının başlıca cəhətidir. «Məktəb şeirləri», «Uçuş», («Bir ürəkdə dörd fəsil»), «Əlvan çiçəklər», «Sahilə çıxmaq istəyirəm...» («Köklər... budaqlar...») və s. şeirlər müəllifin oxucuya yeni hiss, yeni fikir aşılamağa, oxucu üçün yeni bir həqiqət açmağa, onu yüksək ideallara ruhlandırmağa, onda estetik zövq tərbiyə etməyə çalışdığını göstərir.

Onun məktəb, təhsil, müəllim haqqında yazdığı şeirlərinin hər biri poetik kəşf adlandırıla bilər. Bunlarda müəllimin nəcib əməyi, uşaqlığın tərəvəti, elmin, biliyin insan həyatındaki rolu, rəngarəng, əlvan bədii boyalarla verilmişdir. Şairin «Məktəb yolları», «İlk cığır», «Mənim dostlarım», «Tələbə-müəllim», «Yazı taxtası» və s. əsərləri məktəb mövzusunda həsr olunmuşdur. «Tələbə-müəllim» şeirində həm ömrün, taleyin dəyişkənliyi, vaxtın, zamanın bir su kimi axıb getdiyi, insanın ucalmaq arzusu kamil, tutarlı vasitələrlə verilmişdir. Bir zaman həmin məktəbdə şagird olan lirik qəhrəman ilk dəfədir ki, müəllim kimi sinfə daxil olur. O vaxtilə oturduğu partanı görür, bir anlığa tutulur, bu bir anda nə qədər fikirlər, duy-

ğular. düşüncələr, arzular gizlənmişdir: elə bu özü poeziyadır:
Orta cərgədəki ikinci parta,
Sinfə girən kimi gəlb etdi onu.
Görən, uşaqlar da hiss etdilərmi.
Təzə müəllimin tutulduğunu?

...Bu onun yeri ydi, indisə orda,
Əyləşib bir kiçik, qaragöz oğlan.
Görən, hansı niyyət süzülür indi.
Onun da mənalı baxışlarından.

Burada «kiçik, qaragöz oğlanın» arzularına, niyyətlərinə işarə vardır. Bu əsl poetik lövhədir; burada nəsihətçilik, sözcülük yoxdur, yalnız həyatın kiçik bir parçası vardır.

Ana dilinə xor baxanlar da şairin tənqid hədəfinə tuş gəlirlər:
Ey doğma dilində danışmağı ar bilən,
fasonlu ədabazlar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq vətən çörəyi sizlərə qənim olsun!

Şair çox gözəl bilirdi ki, millətin bir millət kimi məhvinə yalnız bir yolla nail olmaq mümkündür: onun dilini əlinə almaqla!

Şairin öz xalqının taleyinə bağlılığı, dövrümüzün ideallarına fəal münasibəti, müasir həyatın, vətənimizin ən səciyyəvi cəhətlərini əks etdirmək meyli onun şeirlərində aydın hiss olunmaqdadır. «Ulduzlar və kainat», «Pirqulu rəsədxanasında», «Yol çəkirik», «Qəmərvan» və s. şeirlər buna misal ola bilər.

B. Vahabzadə istər ictimai-siyasi və məhəbbət lirikasında, istərsə epik poemalarda oxucunun qəlbinə yol tapa bilir. «Barmaqlar» şeiri müharibəyə nifrət edən adamların diləyini əks etdirir. Şeirdə barmaqların vəzifəsi sadələnir, kitab yazmaq, ot çalmaq, calağ vurmaq, bağ salmaq, çırtma çalıb məsum bir körpəni güldürmək, gah da bir tufəngin tətiyini çəkib bir insanı öldürmək... lakin barmağın vəzifələri bununla bitmir. Şairin məqsədi oxucunun diqqətini barmağın başqa vəzifələrini göstərməkdir. Bu da sərsəm bir adamın başqa bir düyməni basmaqla ərzi vıran qoya biləcəyi qorxusudur.

Şairin narahatlığına səbəb ən mühüm məsələ insanın səadətidir. Səadət odur ki, başqaları üçün yanasan, başqa birisinin kömə-

yinə çatasan, çıraq olub onun yolunu işıqlandırsan. «Səməndər» şeirində şairin lirik qəhrəmanı özünü əfsanəvi quşla müqayisə edir. Səməndər quşu od-alov içində yaşayır. Yanmaqdan usananda məhv olur. Şair də könlünə müraciətlə deyir ki, eşqin, amalın uğrunda gərək səməndər quşu kimi yanasan. Əgər yanmaqdan usansan tez sönersən:

Ey könül, sən də yan səməndər kimi
Yaşat diləyimi, yaşat eşqimi !

Şairin özü kimi lirik qəhrəmanı da torpağa möhkəm bağlıdır. Bu məziyyətlərə daha çox şairin «Dağ torpaq», «Göy-göl», «Dağ-larım», «Ana torpaq» və s. şeirlərində rast gəlirik. Vətənin güllü – çiçəkli düzləri, başı qarlı dağları, sonalı gölləri, meyvəli bağları – hər şey şairin poetik misralarında yeni keyfiyyət qazanıb köülləri oxşayır.

Şairə görə, nə qədər ucalsan da, səmalara uçsan da yenə torpağa, doğma torpağa bağlı olmalısan. Torpaqdan məhrum olmaq, ayağını yerdən uzmək səni gücsüz, çəkisiz, qiymətsiz edər. Vətənpərvərlik onun irili-xırdalı bütün şeirlərindən qırmızı xətt kimi keçir. Lirik qəhrəman vətəninə sevməklə kifayətlənmir, həm də gələcək uğrunda, xalqının sabahı uğrunda döyüşlərə hazır olduğunu bildirir.

Şair gərgin yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu olan «İnsan və zaman» silsilə şeirlərində zamanla yarışan bir fikrin surəti və sonsuzluğu, sərhədsiz dünya və ömür ətrafında düşüncələrə dalır. İnsan kamalla yeni zirvələr fəth etdikcə sürət çoxalır, zaman ləngiyir, kainat böyüyür və genişlənir. Bəxtiyar şeirinin ümid və inam pafosunu bu yüksək fəlsəfi nikbinlik müəyyən edir. Sərhədsiz dünya yaratmağa can atan insana şair intəhasız ömür və əməl arzu edir. Ümumiyyətlə, hər cür sərhəd şairi məyus edir. O, çərçivələrdə boğulur, sükut ona təlaş gətirir, təklük darıxdırır.

Zamanı təqvimlərə, səmanı və torpağı sərhədlərə, xəritələri rənglərə bölməyə etiraz bu şeirlərin ruhunu, pafosunu təşkil edir. Ümumiyyətlə, bu şeirləri zaman, sürət, xəyal və arzu haqqında düşüncələr adlandırmaq olar. Xüsusən, zamanla ünsiyyət, üzbəüz, təkbətək müsahibə bu şeirlər üçün səciyyəvidir.

Şairi zaman və gənclik, zaman və müasir insan, zaman və yoxsulluq, zaman və ölüm səltənəti arasında əlaqə və təzadlar mövzusu narahat edir. Şairə görə, zamanın başqa bir qərribə vahidi də vardır – nekroloq! Ona ömrün sərhədlərini göstərən rəqəmlər həkk olunur.

Şairi cəlb edən mətləblər sırasına bir də zaman və sürət, zaman və kosmos haqqında düşüncələri daxil etmək olardı. O, qitələri və planetləri birləşdirən, ömrü gələcəyə yaxınlaşdıran sürəti tərənnüm edir. «Zöhrə», «Ulduzlar və kainat» şeirləri buna misal ola bilər.

«İnsan və zaman» silsiləsindən olan şeirlərdə filosof-şair özünün hiss və düşüncələrini verir. Bəxtiyarın bu qəbil şeirlərində əvvəllər bir qüsür müşahidə edilməkdə idi: şair fikrlərinin genişliyini sanki poeziya çərçivəsinə sığışdırı bilmirdi. Beləliklə, onun yaratdığı lövhədə bir natamamlıq görünürdü. Belə nöqsanlar onun yaradıcılığında sonralar azalır.

«İnsan və zaman» silsiləsi şeirlərində fəlsəfi məzmun yüksək romantika, həyat və cəmiyyət hadisələrinə aydın şair münasibəti hakimdir.

Eşq – onun yaradıcılığının ayrılmaz və zəngin bir qoludur. B.Vahabzadədə əsl şairlərə məxsus gözəl bir xüsusiyyət də vardır: belə ki, çox həssas şair-psixoloqdur. Bir insan bu qədər insan qəlbinə necə yol tapa bilər, ən əsası isə bir insan bu qədər çoxlu qəlblərə məxsus olan sirlərdən, könül çırpıntılarından necə xəbərdar ola bilər? Bu cavabsız suallar oxucuları da dərinə düşündürür:

Sənin baxışların dərinədən dərin,
Oxunmur, bilinmir arzun, istəyin.
Gah bulud toqquşur, gah şimşək çaxır,
Gah da bir gözümdən iki göz baxır.

Gözlərin hər biri ayrı bir ulduz,
Biri haraylanır, biri huylanır.
Gah qadın gözümdən bakirə bir qız,
Gah qız gözlərindən qadın boylanır.

Onu da qeyd edək ki, şair öz hisslərində olduqca səmimidir və hər şeyi açıq şəkildə etiraf etməyi bacarır:

Könül verdik, biz and içdik,
Əhdimizə dönə-dönə.
Amma yenə inanmadıq,
Nə sən mənə, nə mən sənə.

Ayıltmadıq könlümüzə,
O gözləri yol çəkəni.
Xəyalları uçurmadıq,
Nə sən mənə, nə mən sənə.

B.Vahabzadə həyatı boyu Vətən, millət, azadlıq və istiqlal arzuları ilə yazıb-yaratmışdır. Onun əsərlərində Qarabağ harayı, 20 yanvar faciəsi dil açıb danışır. İnsanları vətən uğrunda canından keçməyə çağırır. «Vətəndaş» şeirində insanın vətən qarşısında borcunu Tanrı qarşısında borcu kimi eyniləşdirən şair bu ideyanı, bu amalı gənc və yeiyetmələrimizə aşılağa çalışır:

Bilirik, dünyaya biz niyə gəldik,
O bizi yaradan, biz ona bəndə.
Yaradan uğrunda ölməyə gəldik, –

deyən şair Yaradana şükürlər oxuyur ki. onun Vətəni bədxahlardan, xəbislərdən, başqasının torpağına göz dikənlərdən hifz etsin.

Yüz-yüz itən olsun,
Min-min də bitən var.
Şükr eyləyəlim ki,
Bizlərdən həm əvvəl,
Həm sonra vətən var.

Şair heç bir zaman ilham və istedadı ilə qürrələnməmiş, əksinə həmişə böyük təvazökarlıqla vupğulamışdır:

Bizim sənət dünyasının,
Sınıq telli sazıyam.
Bircə ondan razıyam ki,
Özümdən narazıyam.

B.Vahabzadənin zəngin və əhatəli yaradıcılığında müxtəlif illərdə qələmə aldığı poemalar da mühüm yer tutur. «İztirabın sonu», «Sadə adamlar», «Gülüstan», «Atılmışlar», «Təzadlar», «Ağlar-güləyən», «Yollar-oğullar», «Əbədi heykəl», «Etiraf», «Şəbi – hicran», «Dörd yüz on altı», «Vətənim mənəm», «Hər baharın öz qaranquşu», «Həyat – ölüm», «Uçun nəğmələrim», «Qiyət», «Fikir haqqında fikirlər», «Vyetnam balladası», «İkinci ömür», «Salam», «Muğam», «Mərziyə», «Qəm içində sevinc», «Şəhidlər» və s. lirik, lירו-epik və epik əsərlər kimi diqqəti çəkir.

B.Vahabzadə sözün həqiqi mənasında mahir bir dramaturq kimi də Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. «İkinci səs», «Yağışdan sonra», «Yollara iz düşür», «Qızıl alma», «Dar ağacı», «Fəryad», «Özümüzü kəsən qılınc» («Göy türklər») və s. kimi dramalarında Bəxtiyar Vahabzadə ictimai – siyasi məzmun və əməli

cəhətdən daha sıqlətli məsələlər qaldırır və onların bədi həlli üçün lirik-psixoloji və epik-fəlsəfi dramın imkanlarından ustalıqla istifadə edir.

Ümumiyyətlə, B.Vahabzadənin yaradıcılığında, lirik, epik və dramatik əsərlərinin hamısı üçün bir leytmotiv xarakterikdir: mümkün qədər insanın iç dünyasına, daxili-mənəvi aləminə baş vurmaq, onun görünməyən, qapalı, aysberqə bənzəyən tərəflərini kəşf etmək. Bizim bu mülahizəmizi şairin aşağıdakı mısraları da təsdiq edir: «İnsan göydə ay kimidir, görünməyən tərəfi var».

V.Vahabzadə bu gün də coşqun poetik ilhamla yazıb-yaratmaqdadır.

NƏBİ XƏZRİ **(1924-2007)**

Bədi yaradıcılığa müharibədən sonra başlayan Nəbi Xəzri klassik və müasir Azərbaycan poeziyasının ən yaxşı cəhətlərindən yaradıcılıqla bəhrələnən bir şair kimi daim inkişaf edir, irəliləyir. Onun «Çiçəklənən arzular» (1950), «Sülh əsgəri» (1951), «Salxım söyüdlər» (1957), «Vətən və qürbət» (1958), «Kim məni xatırlasa» (1960), «Şeirlər» (1962), «Dəniz, göy, məhəbbət» (1965), «Xatirələr çığıryla» (1966), «İllər və sahillər» (1969), «Dərələr» (1970), «Seçilmiş əsərləri». 2 cilddə (1973), «Ulduz karvanı» (1979), «İlykəlsiz abidə» (1982), «İnam» (1982), dörd cildlik «Seçilmiş əsərləri» (1983-1985), «Sərhədlərin o tayında» (1987), «Şeir mənim üçün bir kainatdır» (1988), «Torpaq, sənə and içirəm» (1989), «Peyğəmbər» (1992), «Seçilmiş şeirlər». üç kitabda, (2002), «Seçilmiş əsərləri» (2004) və b. kitabları çap olunmuşdur.

Müasir Azərbaycan poeziyasının ən parlaq nümayəndələrindən biri də geniş yaradıcılıq palitrasına malik olan xalq şairi Nəbi Xəzridir. O, 1924-cü ildə dekabrın 10-da Bakının Xırdağan qəsəbəsində doğulmuşdur.

Nəbi Xəzri həm gözəl şair, istedadlı dramaturq, publisist, tərcüməçi və ictimai xadimdir. O, vaxtilə bütün ali mükafatların hamısına layiq görülmüş görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. O, Ümumittifaq Lenin komsomolu mükafatı laureatı 1973, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı 1982, Əməkdar İncəsənət Xadimi 1979, Xalq Şairi 1984, Şöhrət və İstiqlal ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Şairin sırf bədii yaradıcılığına gəlincə deməliyik ki, o, həm lirik, həm də dramatik əsərlər müəllifidir. Onun şeirlərində Vətənin, onun təbii gözəlliklərinin tərənnümü, adamlarımızın arzu və ideallarının təsviri, ölkəmizin nurlu sabahının şairanə vəsfi əsas yer tutur:

Könül ayrılmayıb öz baharından,
İlham baharından, söz baharından,
Deyirəm, Vətənin bircə qış günü
Yaxşıdır qürbətənin yüz baharından.

Nəbi Xəzrinin şeirlərində Vətənin tərənnümü mücərrəd deyildir, əksinə konkret, dolğundur. Şairin «Sülh əsgəri» kitabında toplanan əsərlərinin əsas hissəsini sülh və əmin-amanlığın keşiyində duran, bütün mütərəqqi bəşəriyyətin, xüsusilə xalqımızın istək və arzuları, yaradıcılıq əzmi təşkil edir.

Nəbi Xəzrinin mövzuları zəngin və çoxcəhətlidir. Onun əsərlərində Azərbaycanın təbiəti, yeni kəndin adamları, ziyalılar, Bakı fəhləsi, Sumqayıt kimi yeni şəhərlər quran fədakar insanların qadir əməyi nə qədər ilham və s. məhəbbətlə tərənnüm edilirsə, imperia- lizm, müstəmləkəçilik, müharibə qızıqsıranlar, insan həyatına xor baxanlar, simasızlar, xainlər, vətənə arxa çevirənlər bir o qədər nifrət və qəzəblə ifşa olunurlar.

Poeziyanın əbədi mövzularından olan məhəbbət Nəbi Xəzri- nin poetik yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Şairin bu mövzuda yazdığı onlarca şeiri («Şahid», «İstə», Dəniz, göy, məhəbbət», «Ay ürək», «İkilikdə» və b.) dillər əzbəridir. Nəbi Xəzrinin məhəbbət şeirlərində lirik «mən»in təmənnasızlığı, daxilən böyüklüyü, sədaqəti, eşqinin ülviliyi və s. mənəvi keyfiyyətlər özünəməxsus poetik deyim tərzilə, bənzərsiz rəng və çalarlarla ifadə olunur. «İstə» şeiri bu baxımdan səciyyəvidir:

Öz məğrur eşqimdə təmənnasızam,
Bir damla istəsəm,
Bir ümman istə.
Mən ki bir dünyalıq baharam, yazam,
Bircə gül istəsəm,
Gülüstan istə.
Mənə ulduz boyda işıq ver desəm,
Sən məndən
Günəşli asıman istə,—

deyən şairin təmiz, təmənnasız və umacaqsız məhəbbəti diqqəti çəkir. O, sevgilisindən istəyəcəyi bir gülün müqabilində «gülüstan», ulduz boyda işığın əvəzində «günəşli asıman» olmaq arzusundadır və həmin şeiri belə bitirir:

Haçan bir saatlıq görüş istəsəm,
Sən bütün ömrümü
Ərməğan istə.

Nəbi Xəzri bəzən bütöv bir sənət əsərində verilə biləcək bir məzmun və problemi bir neçə sətirdə ifadə edə bilir. Məsələn, «Şahid» adlı iki bəndlik kiçik bir şeirində olduğu kimi:

Onlar görüşdülər... Aylı gecəydi...
Oğlan pıçıldayıb: «Sevirəm», - dedi,
— Əhdindən dönənin gözü oyulsun!
Ay da sevgimizə qoy şahid olsun.

Onlar ayrıldılar... Aylı gecəydi...
Oğlan başqasına: «Sevirəm», - dedi.
Ay girdi buluda üzündə kədər.
Qorxdu, bir də onu şahid çəkərlər.

N.Xəzrinin əsərlərində Vətən və insan, təbiətə sevgi ilə insana məhəbbət hissləri bir-birilə çulğalaşmış şəkildə təzahür edir. Vətənə, Azərbaycana şairin bənzərsiz vurğunluğu bəzən adi bir mahnıda, kiçik bir nəğmə daxilində olduqca tutumlu, və olduqca fəlsəfi formada təcəssümləşir.

Məsələn, «Dərələr» şeirindən gətirdiyimiz misallara diqqət edək:

Əgər ki, yıxılısam çinar göstərin,
Mən ona söykərib arana baxım.
Gözlərim görməsə Göy gölü verin,
Mən onun gözüylə cahana baxım.
Hər yerdə, həmişə
Sənsən gümanım.
Sənsən mənim özüm!
Azərbaycanım!

Sən günəş, mən isə bir zərrə kimi
Diriykən oğlunam.
Ölsəm torpağın.

Sən ki. döyündürdün mənim qəlbimi,
Sən uca çinarsan, mənəyə yarpağın,
Mənəm sənin özün,
Ey eşqim, canım,
Sənsən özüm mənim
Azərbaycanım!

Nəbi Xəzrinin poeziyası özünün müasirliyi və mübarizliyi ilə də seçilməkdədir. Müasirlik isə hər cür bədii əsər üçün ən böyük məziyyət, ən müqəddəm keyfiyyət kimi mənalandırılmalıdır. Çünki istər lirik, istərsə də epik poeziyada ilkinlik, lirik başlanğıc və hərarət əsas və aparıcı bir xüsusiyyət kimi təzahür etməkdədir. Ümumiyyətlə, lirik şeirin, günün ən aktual məsələlərinə tez əks-səda verməsi baxımından çevik, operativ bir forma olması da böyük rol oynayır. Digər tərəfdən lirik şeirin gözəl poetik, hər cəhətdən mükəmməl nümunələrində yeni ruh, yeni fikir, yeni məna və məzmun, heyrtləndirici forma kamilliyi, bədii tamlıq və bütövlük, zəngin emosionallıq, dərin hissiyyat burulğanları müşahidə olunur. Belə əsərlərdə müasir insanın istək və arzuları, onları düşündürən ictimai-fəlsəfi, etik-əxlaqi məsələlər ön plana çəkilərək məhdud, məhəlli tərzdə deyil, ümumiləşdirici şəkildə, nəzəri bir əhatə vüsəti ilə bədiiləşdirilir. Göründüyü kimi insanın iç dünyasına müdaxilə, hər şeydən əvvəl mənəvi-əxlaqi, ideya-siyasi tərbiyə, onu əhatə edən ətraf mühitlə, ayrı-ayrı insanların bir-birilə münasibətləri, təması, əlaqələri ilə qırılmaz şəkildə bağlı olan müxtəlif problemlərlə də bir ünsiyyət vəhdətində götürülməlidir.

Deməli, xalqın həyatını, onun təfəkkür və psixologiyasını, dövrün, zamanın koloriti müstəvisində alaraq təsvir etmək başlıca məqsəd olmalıdır. Biz tam əsasla deyə bilərik ki, bu mənada lirik şeirimizin və o cümlədən Nəbi Xəzrinin lirikasının əsas pafosu, baş problemi insan qəlbini, insan ruhunun daxili dialektikası, mənəvi dinamizmidir. Ona görə də şairin bir-birindən gözəl, aydın, sadə, ürəyəyatımlı lirika nümunələri tamamilə yeni bir poetik söz kimi zahir olur. Onun lap son illərdə qələmə aldığı şeirlərinin əksəriyyətində də biz bu deyilənlərin şahidi oluruq. Məsələn, «Dinlə təbiəti» adlı şeirinin ilk misraları belədir:

Axşamdır...
Dərədən sürünür bulud...
Susan göy meşələr,
şiş qayalardır.

Gör nələr danışır o qərib sükut,
Hələ sükutun da öz dili vardır.

Dinlə, meşədəki bulaq nə deyir,
Sanma ki, süzülür o gilə-gilə.
Hər sözü bir böyük qərinə deyir,
Əsrlər danışır onun dililə.

Şairin «Gözəl qocalarsa...», «Tökülərsə», «Dünəndə qaldı», «Qəlbimdə salam var ona Xəzərdən» (Türkiyədəki eyni adlı gölə it-haf etmişdir — C.A.), «Bu gecə», «Zəriflik», «Ulu tanrım, şükür sənə», «Ürək — Ağıl», «Danışan əllər» və s. Şeirləri bu qəbildəndir. Sonuncu şeir özünün lirik-emosional tutumu ilə çox heyrətləndiricidir. Şeirin əvvəlində şairin öz yaradıcılığından epiqraf kimi gətirdiyi iki misra çox cazibəli olmaqla, həm də bu orijinal əsərin təhlili üçün bir növ açar rolunu oynayır:

Gəl, — demək istəyir, gəl, — deyə bilmir,
Əllər dediyini dil deyə bilmir.

Şeirin özündə də bu cür poetik misralar vardır:

Titrəyir şam kimi
İşıq saçıdıqca,
Gözəlin özünə yaraşan əllər.
Pərişan telləri sıgalladıqca
Özü də kədərli,
Pərişan əllər.

Şairin hələ indiyədək poeziyamızda analoqu olmayan dörd heca, orijinal formalı, atalar sözü qədər dolğun və mənalı «Uzun sözün qıssası» adlı bir şeiri də vardır ki, ona əl vurmada bütövlükdə oxucuların ixtiyarına veririk:

Gəldi riya,
Getdi həya!
Baxdı paxıl,
Yandı taxıl!
Güldü yaltaq,
Ağladı dağ!
Pıç-pıç çuğul!
Özünə gül!

Qarın güdən,
Yırtdı gödən!...
Dindi nadan,
Susdu cahan!

Şairin «Büllur damlalar» və «Ani parıltılar» adlı şeirlər silsiləsi onun yaradıcılığı üçün yeni olmaqla, həm də çox cazibədar və maraqlı nümunələrdir. Bunlarda həcm kiçik, məna dərin və düşündürücüdür. Beləki, bəzən dörd misralıq, hətta ikicə misralıq şeirlərdə güclü bir aforizm, hikmətli bir söz, fəlsəfi bir fikir öz ifadəsini tapa bilir. Konkret bir misal gətirməklə dediklərimizi təsbit etmək mümkündür:

Qadınlıq işığı sönməsin heç vaxt,
Kişilik qüruru enməsin heç vaxt!
Arvadlar kişiyə dönərsə bəzən,
Kişilər arvada dönməsin heç vaxt!

Qırmızı imperiyanın 20 yanvar hadisəsi və erməni təcavüzünün baş verdiyi illərdə şairin lirik rübabı düşməne nifrət notları üzərində köklənən xeyli mübariz ruhlu şeirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunlardan «Qarabağ himni»ndə oxuyuruq:

Bura necə dəydi düşməni ayağı?
Dünyalar gəlirdi bura səcdəyə!
Tanrı bəxş etdiyi ulu torpağı
Dağlar öz ovcunda qaldırmış göyə!
Qarabağ qəlbidir Azərbaycanın.
Cənnət diyarıdır Azərbaycanın.

Nəbi Xəzri «Təmiz ürək», «Sən laylay deyəndə», «Qara dəniz nəğməsi», «Günəşdə ləkə», «Təbəssüm və göz yaşları», «Şairin faciəsi» kimi şeirlərin və «Sumqayıt səhifələri», «Ana», «İki Xəzər», «Bakı», «Ömür yoldaşı», «Salatın». «Peyğəmbər», «Mənim babam baxan dağlar», «İnam», «Şəhidlər və şahidlər», «Kiçik tərə», «Əfsanəvi yuxular» və s. kimi digər poemalarının hər birində köklü, əsaslı problemlər qaldırılaraq bədii sənətkarlıq cəhətdən yüksək səviyyədə əks etdirilir. Bu poemalar içərisində «Sumqayıt səhifələri» ayrıca qeyd olunmalıdır. Əsəri oxuduqca Sumqayıtın yaranması, vaxtilə səhra olan bu yerlərin inkişaf yolu nəzərimizdə canlanır. Əsər vərəqləndikcə gözlərimiz önündən illər keçir, illər keçdikcə

Sumqayıt böyüyür, gözəlləşir, onun adamları da dəyişir, yeniləşir, nəsillər bir-birini əvəz edir.

Poemanın ən yaxşı hissələrindən biri cavan bənnanın gündəliyindən bəhs açır. Burada biz bənnanın hər gün, hər saat boyuduğunu, inkişaf etdiyini, xoşbəxt ailə həyatı qurduğunu sanki gözümüzə görə görürük, burada bənnanın, demək olar ki, bütün tərcümeyihalını vermişdir. Sumqayıt isə əsərdə həqiqi dostluq şəhəri kimi təsvir edilir: burada o zamankı məkanın hər tərəfindən gəlmiş adamlar çahşırlar:

Ona hünərimiz təməl qoyubdu,
Gəl agah eyləyim səni bu sirdən...
Onun hər daşını min əl qoyubdu.
Biri Kırmandır, biri Sibirdən.

Zəhmətdir, zəfərdir eşqi, muradı,
On ildə adlanmış yüz-yüz illəri
Əgər olmasaydı Sumqayıt adı,
Mən ona deyərdim Dostluq şəhəri.

Sonrakı illərdə şairin bir-birinin ardınca «Günəşin bacısı», «İki Xəzər», «Ana», «Əfsanəli yuxular», «Şəhidlər və şahidlər», «Ömür yoldaşı», «İnam» və s. kimi epik əsərləri çap olunmuşdur ki, bunlar təkcə müəllifin yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan poeziyasında təqdirəlayiq hadisədir.

Şairin «Günəşin bacısı» və «İnam» poemaları müasir dövrün gənclərinə, onların qəhrəmanlıq mübarizələrinə, inam və əqidələrinə oxunan bir himn kimi səslənir. Maraqlı burasıdır ki, şair böyük cəsarətlə minlər, milyonlar arasından çoxlarına nümunə ola biləcək, təbiətən fədakar əməkçi insanların bədii obrazını məharətlə yarada bilir.

Forma orijinallığı, fakt və materialın həyatiliyi, habelə dilin bədii baxımından «Günəşin bacısı» poeması oxucuların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Poemanın inandırıcı çıxmasında şairin qələmə aldığı obyektin — adlı-sanlı pambıq ustası Sevilin hələ poemaya gəlməzdən əvvəl də oxuculara tanış olması, özünün əməyi və bacarığı ilə çoxlarının rəğbətini qazanması faktının güclü həyat həqiqəti bədii əsərdə daha da gözəlləşmişdir.

Şair poemanın proloqundan Sevil Qızıyevanın faciəyə ölümündən doğan kədər və məhzunluğu başlıca, tez-tez təkrar olunan

əsas not kimi alaraq, bütün səs və sədaları bu leytmotivə tabe tutur. Əsərin ilk misralarından oxuyuruq:

Payız... ağır-ağır
Açıldı səhər.
Gəldi payız qədər,
Qəmli bir xəbər,
Dedilər Mil düzü qaldı Sevil siz,
Elə bil qırıldı qolum-qanadım.
Yellər nəğməsini çaldı Sevil siz
Bu səhər
Dedilər,
Mən inanmadım.

Şairin kədərli misraları oxuculara da sirayət edir. Hər yerdən sədalar gəlir, Sevilin ölümünü xəbər verir. Buna görə də şair poemadakı fəsilləri sədalar adlandırır. Nəbi Xəzri qəhrəmanın vaxtsız ölümünü daha təsirli vermək məqsədilə bir faktı — qızın hörüklərinin maşına ilişməsini bədii şəkildə canlandıraraq, onun fəlakətində vaxtilə sevə-sevə darayaraq, günəşin qızılı saçları bən-zətdiyi bu hörüklərin də «müqəssir olduğunu» göstərir, onu faciəni doğuran amil kimi qələmə alır. Bu da öz növbəsində şairin həyat faktlarına poetik mənə vermək imkanını asanlaşdırır. Çünki Sevilin ölümü ehtiyatsızlıq üzündən, adi bir təsadüf nəticəsində baş vermişdir. Lakin ürəyi yaşayıb-yaratmaq eşqi ilə yanan, hələ bütün həyatı, fəaliyyəti yenicə çiçəklənməkdə olan Sevil kimi gənc, qabaqcıl bir şəxsin ölümündə bir müqəddəslik, paklıq və nəciblik vardır. O, Vətəninin geniş tarlasında, onun daha gözəl və firavan olması yolunda, sevdiyi sənəti başında həlak olmuşdur.

Şair də öz əsərində məhz bu cəhəti ön plana çəkməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur. Sevilin öz anası ilə söhbətlərindən oxucu hiss edir ki, bu balaca hörüklər gələcəkdə onu fəlakətə sürükləyəcəkdir. Şair bu eyhamı çox açıq şəkildə olmasa da, hər halda, mümkün qədər soyuqqanlı şəkildə təkrar edir.

Anası deyərdi:
— Mehriban qızım,
Günəş də bir qızıdır... Cahanda nadir,
Bax bu gur şəfəqlər, a ceyran qızım,
Deyirlər günəşin hörükləridir,
Uşaq söylərdi ki:

— Ana. ay ana.
Mənə də hörük qoy. uzun lap uzun.
Hər dəfə çıxanda çöllər qoynuna
Mənim də günəş tək hörüyüm olsun.

Bundan sonra şair Sevilin bədii portretini yaratmaq, onun bir tarla qəhrəmanı kimi yetişməsinə göstərmək üçün bütün bədi is-tedadını sanki səfərbər edir, öz poetik gücünü. sözün seyrini əsir-gəmədən adi gənc bir qızın ömür yolunu, fəaliyyətinin ilk dövrünü vəsf edir. Artıq biz həmin səmimi misralardan obrazın tam. bütöv xarakterini gözlərimizlə görmüş kimi oluruq. Biz onu. necə deyərlər, səhərlər günəşdən qabaq oyanan, traktorun gurultusu ilə sükunətli təbiəti narahat edən, qoçaq. işgüzar və yorulmaz bir mexanizator kimi görürük. Poemanın bu hissələrində Sevilin Günəşlə həsb-halı son dərəcə təsirli, emosional, şairanə misralar vasitəsilə canlan-dırılır. Bütün kainatı seyr edən Günəş hər səhər Sevilə başqa bir türk qızı, pambıqçı Tursunoy Axunovadan salam gətirir.

Sevil poemada çoxcəhətli verilmişdir. O, təkcə əmək qəhrə-manı deyil, həm də şairdir. Onun «maşınlar tarlaya, kətmən mu-zeyə» misrası ürəklərdən xəbər verir. Sevilin cəsarəti. işgüzarlığı tənbəl və avara kişiləri ittiham edir, sözləri qəzəb qılıncına çevrilir.

Bir də veyil gəzən kişilər ki, var,
Onların dərşini verəcək zaman.
Utansın çayçıda tər axıdanlar
Tarlada tər tökən qızlarımızdan.

Əsərin dördüncü «Səda»sında yenə də hörüklərin doğuracağı fəlakətə işarə vardır:

Zəhmətin nə yaxşı çağıdır Sevil,
Mən tuta bileydim sənin yerini?
Yellər tellərini dağıdır Sevil,
Yığ bağla, ay bacım, hörüklərini.

Beşinci «Səda» başdan-başa Mil düzünün şairanə tərənnü-mündən ibarətdir. Bu vəsf və tərənnüm Mil düzü ilə canlı İnsanın — Sevilin mükəlliməsi şəklində çox maraqlı formada qurulmuşdur. Altıncı «Səda»da yenə də təkrarən «hörüklər motivi» gəlir. lakin əsər boyu tragik leytmotiv kimi səslənən bu ovqat oxucunu narazı salmır: çünki həmin hissələr mahiyyətdən doğur:

Ay bacım, susma sən, bacım, danış, din!
Necə bəzəyirdi hörüklər səni!
Sən hardan biləydin, hardan biləydin
Hörüklər ölümə sürüklər səni.

Şair qəhrəmanın ölümündən doğan hüznə nə qədər mütəəssir olsa da, yenə əsərini həyata nikbin çağırış nidaları ilə tamamlayır. Sevilin dilindən verilən ümumiləşdirici akkord kimi səslənən son mahnı bu cəhətdən olduqca səciyyəvidir:

Görsəniz ucalır tənha bir söyüd,
Deyin ki, mənəm!
Əyilib Arazdan su içir söyüd,
Deyin ki, mənəm!
Elə ki, vüqarla coşub gedir Kür,
Deyin ki, mənəm!
Nə qədər bahar var Azər elində,
Deyin ki, mənəm!
Həyat nəğməsini çaldıqca Milim
Deyin ki, mənəm!
Əsrdən əsrə qaldıqca Milim.
Deyin ki, mənəm!

Şairin gözəl poemalarından biri də «Atillanın atlıları» əsəridir. Poemanın epigrafi yerində verilən Q.Floberin bir kəlamı Atillanın — bu böyük türk oğlunun əzəmət və qüdrətini gözəl xarakterizə edir: «Haradasan, ey böyük Atilla, ey böyük hökmdar, sən dörd yüz minlik atlılarınla nə zaman gəlib bu ayaqaltı, bu çürüntülər, əxlaqsızlıqlar ölkəsini... nizama salacaqsan?!».

Əsərin «Atillanın nəğməsi» adlanan müvafiq bəhsində böyük sərkərdənin məram və məqsədi xalq deyimlərinə uyğun bir şəkildə öz təcəssümünü tapmışdır:

Biz günəşdən od alırıq,
Yer üzünə gəlirik biz.
At belində doğuluruq,
At belində ölürük biz.

Lakin onun mübarizə və müharibələri, döyüş və savaqları işğalçılıq, başqalarının torpaqlarını tutmaq üçün yox, haqq-ədalət üçündür:

Torpaq üçün deyil savaş,
Haqq-ədalət savaşdır.

Ona görə də qayda-qanun, haqq-ədalət gətirdiyi torpaqlarda yaşayan ayrı-ayrı millətlər onu özününkü hesab edir:

Rus söylədi: O bizimdir,
Alman dedi: O bizimdir.
İspan dedi: O bizimdir,
Yunan dedi: O bizimdir,
Şaman dedi: O bizimdir,
Cahan dedi: O bizimdir,
Mənimdir o!

Deməli, Atilla hərəkəti, əslində mütərəqqi səciyyə daşımışdır. Müəllifin poemaya yazdığı ön sözdə də bu məsələ vurğulanmışdır:

«Hörmətli bir qələm dostum bu əsəri oxuyandan sonra dedi:

— Sən işğalçı haqqında əsər yazmısan?

Mən ona cavab verdim:

— Mən işğalçı haqqında yox, böyük türk oğlu, Avropaya qayda-qanun, mədəniyyət, sivilizasiya gətirmiş əcdadımız haqqında yazmışam.»

Nəbi Xəzrinin maraq dairəsi olduqca genişdir. Onda mütəlak mənada zaman anlayışı yoxdur. Əksinə, o, keçmişi də müasirləşdirir, onu bu günlə nəinki əlaqələndirir, vəhdətləşdirir; tarixə, keçmişə bu günün gözü ilə baxır. Ona görə də şairin əsərlərində tarix də, tarixi hadisə və şəxsiyyətlər də müasirləşir, habelə əfsanələr, nağıllar belə reallaşır, gerçəklik kəsb edir. Onun «Dədə Qorqud» dastanlarına, Nizamiyə, M.Ş.Vazehə, Sabirə, Atillaya və s. müraciətləri həmişə uğurlu çıxmış, bir-birindən gözəl, poetik nümunələrin yazılmasına o səbəb olmuşdur.

Nəbi Xəzri yetmişinci illərdən dramaturgiya sahəsində də qızğın fəaliyyət göstərməkdədir. Onun «Sən yanmasan», «Əks-səda», «Mirzə Şəfi Vazeh», «Torpağa sancılan qılınc» «Burla Xatun», «Gecə döyülən qapılar» pyesləri Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu pyeslərdə müəllif bir tərəfdən Qaynar («Əks-səda») və Yanar («Sən yanmasan») kimi surətlərin timsalında müasir fəhlə və ziyahılarımızın ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmağa, elmi-texniki tərəqqi əsrinin onların mənəviyyat və düşüncəsinə, dünyagörüşünə

gətirdiyi təsir və dəyişiklikləri dramatik şəkildə açıb göstərməyə çalışmış, digər tərəfdən tarixi movzuya muraciətlə («Mirzə Şəfi Vazeh» və «Torpağa sancılan qılınc») bu günün problemlərini həll etmək məqsədini izləmişdir. Belə ki, «Mirzə Şəfi Vazeh» pyesində bir tarixi şəxsiyyətin təmsalində XIX əsrin ictimai mühitinə, «Torpağa sancılan qılınc»da isə Dədə Qorqud əsrinə üz tutulsa da, bu əsərlərdə müasirlik ruhu çox güclüdür.

Nəbi Xəzrinin pyeslərində poeziya ilə dramaturgiya bir növ qovuşur. Şairin istər müasir, istərsə də tarixi-əfsanəvi mövzularda qələmə aldığı pyeslərdə lirik-psixoloji üslub, poetik ruh hakimdir.

HÜSEYN ARIF (1924-1992)

Son dərəcə mürəkkəb, ağır və keşməkeşli həyat yolu keçmiş Hüseyin Arif 1924-cü il iyun ayının 15-də Azərbaycanın Ağstafa rayonunun Yenigün kəndində anadan olmuşdur. O, əvvəlcə Ağstafa şəhər yeddiillik məktəbini bitirmiş, sonralar 1937-1940-cı illərdə Bakı Pedaqoji məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Gələcəyin çox istedadlı bir lirik şairi olan H.Arif öz əmək fəaliyyətinə Tovuz şəhərinin orta məktəblərindən birində müəllimliklə başlamış və 1940-1942-ci illərdə iki il işlədikdən sonra Böyük Vətən müharibəsi başlanan kimi əsgərliyə çağırılaraq, döyüşən ordu sırasında o zamankı Sovetlər məkanının bir çox respublikalarında, habelə Şərqi Avropa ölkələrinin bir çoxunda, o cümlədən Polşa, Çexoslovakiyada ön atəş xəttində olmuş, döyüşlərin birində yaralanaraq müalicə olunmuş və sonralar Moskva Hərbi Mühəndislər məktəbində təhsil almışdır. Daxili İşlər Komissarlığı qoşunları hissəsində 1943-1945-ci illərdə işlədikdən sonra Keçmiş Sovetlər Silahlı qüvvələri sırasından tərxis olunmuş və 1946-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsü-naslıq fakültəsinə daxil olaraq 1951-ci ildə oranı bitirmişdir. Elə həmin ildəcə o, Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur.

H.Arifi həmişə daha çox şairlik, poeziyaya güclü meyl istər-istəməz bəzən digər fəaliyyət sahələrindən zaman-zaman soyutmuş və nəticədə aspiranturada da işini ardıcılıqla davam etdirə bilməmiş və ümumiyyətlə onun bütün əmək fəaliyyətində müəyyən fasilələrə yol verilmişdir. Lakin 1957-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın xarici

ölkələrlə dostluq və mədəni əlaqələr Cəmiyyətində şöbə müdiri (1957-1967). Azərnaşrin bədii ədəbiyyat redaksiyasında böyük redaktor (1965-1967), «Gənclik» nəşriyyatında bədii ədəbiyyat redaksiyasının müdiri, 1982-ci ildən isə bir müddət Respublika Aşıqlar Birliyinin sədri vəzifəsində işləmişdir.

Ədəbi fəaliyyətə II Dünya müharibəsi illərində başlayan H.Arifin librettosu əsasında 1957-ci ildə «Azad» tamaşası Opera və Balet teatrında, «Yolda» poeması əsasında yazdığı eyniadlı pyesi (1974) Gənc Tamaşaçıları Teatrında səhnəyə qoyulmuşdur. Şair «Dağ kəndi» poemasına görə 1971-ci ildə «Qızıl Orağ» mükafatına layiq görülmüşdür. Əsərləri keçmiş SSRİ və xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. 1976-cı ildə Sarayevoda Beynəlxalq poeziya günlərinin, 1979-cu ildə isə keçmiş SSRİ günlərinin iştirakçısı olmuşdur. 1978-ci ildə respublika Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Xalq Şairi adını almışdır.

H.Arif şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın zəngin və tükənməz qaynaqlarından qidalanan, öz lirik rübabını xalq və aşıq poeziyası, telli sazın əsrarəngiz təranələri üzərində kökləyən, poetik xəyalı həmişə zirvələri dolaşan, hər şeydə, hər zürvədə, hər varlıqda poeziya tapan bir təbiət aşıqı, könül dostu, qəlblər mühəndisi kimi son dərəcə zərif və kövrək bir ürəyə malik həqiqi xalq şairidir:

Məndən təzə şeir xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmi?!
Çıxanda gəzməyə çölün, çəməninin
Üzünə gülməyi şeir deyilmi?!

Yenə gözüm qaldı bağçada, bağda,
Mın-min gül açıldı aranda, dağda.
Eyvana əylən çarpaz budaqda
Bülbülün nəğməsi şeir deyilmi?!

Seyr edə hüsnünü göydə durnanın,
Qayada kəkliyin, göldə sonanın.
Aynabənd otaqda gəlin ananın
Şirin laylay səsi şeir deyilmi?!

Dərədə moruq dər, döşdə çiylək,
Gah yağış xoş gəlir, gah sərin külək.
Yaş ötür, doymayır dünyadan ürək,
Yaşamaq həvəsi şeir deyilmi?!

Kim deyir şeirin meydanı dardır?
Sonu görünməyən bir ilk bahardır.
Neçə ki. həyat var, şeir də vardır.
Həyatın nəfəsi şeir deyilmi?!

Bizcə, bu şeir H.Arifin yaradıcılıq məramnaməsidir, onun əsərlərini duymaq, layiqincə dərk etmək, qiymətləndirmək üçün, təhlil etmək üçün hər qifila düşən açar rolunu oynaya bilər. Əlbəttə, şairin proqram səciyyəli digər şeirlərinin də adlarını çəkmək olar. Ancaq bu məşhur şeirdə həyatda hər şeyin poeziya materialı olmaq ehtimalı daha qətiyyətlə, daha inamla öz ifadəsini tapmışdır. Burada «neçə ki, həyat var, şeir də vardır» misrasındakı mənə siqləti, poetik-emosional yükü olduqca tutumludur. O, bir münasibətlə söyləmişdir ki, şeirin əsasında xalq poeziyasının, xəlqi-psixoloji ovqatın əriş-arğacı ilə mayalanmışsa, orada sadəlikdən, aydınlıqdan, dilin axıcılığından danışmaq mümkün deyildir. Söz ustalarının, sinədəftərlərin yaratdıqları nağil və dastanlar sözün əsl mənasında səyyari xalq universitetinə çevrilmiş, bu universitetdə nəsillər zaman-zaman kamala dolmuş, qədim adət ənənələrini, keçmişlərini öyrənmiş, vətənə, torpağa vurğun kəsilmişlər... Mənim xalq təfəkkürünə, xalq sənətinə, xalq hikmətinə bağlılığım «sazla oyanıb, sazla yuxuya getməyimdən irəli gəlir».

Ona görə də bu deyilənlərin bədii materialla təsbiti üçün şairin bəlkə də tək-cə bir konkret şeirinin öləri təhlilini vermək kifayət edərdi. Həmin şeirin adı «Meşəbəyi»dir. Şeirin qısaca fakturası belə xülasə edilə bilər: Dostlar sərin və səfalı meşədə bulaq başında süfrə açaraq yeyib-içib istirahət etdikləri yerdə birdən meşəbəyi peyda olur; ona quşqun təklifi müraciət edən kimi:

Kef üstündə kefirmizi
Gəldi, sordu meşəbəyi.
- Buyur! - dedik, atdan enib,
Bardaş qurdu meşəbəyi.

Göründüyü kimi Meşəbəyi bir çöl adamı olaraq dərhal atdan enir və bardaş da qurur. Şeirin ikinci bəndindən etibarən şair lirik şeirin emosional ovqatını korlamadan, kiçik bir sujet daxilində Meşəbəyinin surətini, portretini sözlə, sözün rəngi ilə yaratmağa girişir:

Qamçısını atdı sola,
Çantasını çəkdi dala.

Şırın-şirin, bala-bala
Bızlə vurdu Meşəbəyi.

İsti kabab, təzə fətir.
Doymaq olmur, yenə gətir
Bıqlarını arada bir
Eşib burdu Meşəbəyi.

Burada meşəbəyinin artıq zahiri portreti, əsasən cızılmış olur: Bıqlarını arada bir eşib burdu meşəbəyi, - sözləri ilə o tamamlanır. Kiçik bir şeirdə, özü də gəraylı səpkisində yazılmış miniatür bir parçada, necə olur ki. müəllif Meşəbəyinin iç dünyasına, mənəvi aləminə də çox ustalıqla baş vurur: Qarşıdakı bir gözələ göz də vurdu meşəbəyi. Bədii kamillik. poetik ustalıq, professionallıq da məhz budur. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, böyük xalq şairinin poetik yaradıcılığında süjetli lirikanın bir sıra nümunələrinə rast gəlsək də, onun lirikası üçün bu tipli əsərlər heç də o qədər xarakterik deyil, onun lirik şeirləri, əslində hisslərdən, emosiyalar selindən, duyğular təlatümündən ibarət olur; yəni onun gözəl, incə, rübabi şeirlərində ahəngdar bir harmoniya, sirli-soraqlı melodiyalar vardır. Özü də çox cəsarətli, novator səciyyəli. açıq və səmimi. Onun lirikasında hər kəs öz zövqünün, öz duyğusunun tərcümanını görə bilər. Onun lirikasını heç də bir-iki motiv, bir-iki mövzu dairəsi ilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. H.Arif, hər şeydən əvvəl, incə, zərif, necə deyərlər, tərədən dırnağa kimi lirikdir. Həm də onun lirikası çoxcəhətli, çoxçalarlı, çoxmənalı, çoxçeşidli lirikadır. Orada vətənpərvər ovqatla aşılınmış həm Vətən və vətəndaşlıq lirikası, həm ictimai-siyasi, həm də sırf fəlsəfi lirika, həm eninə, həm də uzununa inkişaf etmiş gözəl məhəbbət lirikası, eşq fəlsəfəsi istənilən qədər olmaqla, hamısı da əsl poetik nümunələr, forma ilə məzmunun vəhdətindən yaranmış şedevrlərdir. H.Arifin poeziyasının gücü, qüdrəti Vətən sevgisindən irəli gəlirdi; özünün bir şeirində dedi ki:

Ürəklə sazımı çaldım əzəldən,
Ürəklə dilimdə dil açdı vətən.
Ürəklə yurd saldım ürəklərdə mən.

Şırın «Məni» rədifli bir şeirində deyilir ki, hara getsəm, dünyanın hansı dilbər guşələrində gəzsəm, cənnətmisal ölkələrdə olsam da. ilk andım, son sözüm yalnız öz vətənim Azərbaycandır:

Kürün sahilində gözəl bağça-bağ.
Hər evdə, eyvanda yanır çil-çıraq.
Sevirəm Tiflisi, sevirəm, ancaq
Öləndə Qazaxdan götürün məni.

Təsadüfi deyildir ki, şairin zəngin bədii irsində vətənimizin vəsfinə onlarca bir-birindən gözəl əsərlər həsr edilmişdir: «Azərbaycan», «Azərbaycan simfoniyası», «Təbrizim», «Bakıdan Təbrizə-cən», «Araz sahilində» və s. və i.a.

Son şeirdə şair Arazı vətənin bir timsalı kimi alaraq xəlqi bir pafosla yazır:

Aramızdan axıb keçir
Araz bulana-bulana.
Seyr edirəm görkəmini
Yaram sulana-sulana.

Damarımda coşur qanım,
Bir ümmandır həyəcanım.
O yandadır yarı canım,
Hey baxıram yana-yana.

Şair Hüseyn Arifin Vətən dərdinin. Cənubi Azərbaycan kədərini, Təbriz nisgilinə üzərinə yeni, daha dəhşətli və çox ağır bir faciə də əlavə olunur ki, şairə oğul dərdini də bir növ unutturur. Şair Cənub nisgilinə dair də xeyli şeirlər həsr etmişdir, lakin Qarabağ problemi bütün xalqımızı çıxılmaz, dözülməz situasiyalara düçar etdiyi kimi şairi də dərinlən düşündürmüşdür. Ona görə də bu məsələ ilə əlaqədar olaraq xeyli şeir yazmışdır. Onların içərisində «Göyçəlilər dağılmayın, Göyçədən» adlı bir əsər də var ki. onun məzmunundan şairin narahat ürəyinin döyüntüləri aşkar hiss olunur:

Əsl qartal məskən salar qayada,
Ağ aşığı, Ələsgəri sal yada,
Alı kimi Alı hanı dünyada
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Göyçə eli şöhrətidir ellərin,
- «Göyçə gülü» əzbəridir dillərin.
Göyçə gölü göyçəyidir göllərin
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Aləm bilir hər hörmətim sizədir,
Dədə-baba məhəbbətim sizədir,
Mən Arifəm, vəsiyyətim sizədir,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Şairin yaradıcılığında Vətənin ikinci adı, simvolik mənası olan peyzaj və ya təbiət lirikası da əzəli yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan onun «Ana təbiət», «Buludlar», «Damcılar», «Yadıma bahar düşür», «Gəncə çınarları», «Palıdlar», «Bulaq», «Bənövşələr» və s. şeirlərini misal göstərmək olar. Müəllifin «Bulaq» adlı şeirində oxuyuruq:

Qaynayıb torpağın dərinliyindən,
Sıxılıb, açılıb, burular bulaq.
Sızıb damcı-damcı daşdan, qayadan
Durna gözü kimi durular bulaq.

Payızda gizlənər dumanda. çəndə,
Lilparlar titrəşər yellər əsəndə.
Başının üstünü bulud kəsəndə
Dəyişib rəngini qaralar bulaq.

Axşam aya baxar, gündüz günəşə.
Ondan ətirlənər nərgiz, bənövşə.
Atası torpaqdır, anası meşə
Axıb öz-özünə durular bulaq.

Üç bəndini misal gətirdiyimiz bu təbiət şeiri təbiətin bir möcüzəsi olan durnagözlü bulaq haqqında gözəl, poetik bir lövhə olmaqla, həm də ekologiyaya, insana qayğını da özündə ehtiva edir.

H.Arif həm də gözəl məhəbbət şairidir. Eşq-məhəbbət, insanın bu əbədi ovqatının təsviri və tərənnümü onun bu tipli əsərlərinin leytmotivi kimi səslənir. Bizə elə gəlir ki, onun qələmi bu səpkili əsərlərdə daha kamil görünür, daha çox cazibədarlıq kəsb edir. Bu mövzu onun ilk şeirlərindən ta ömrünün sonuna qədər yazdığı onlarca əsərin obyektinə olmuşdur. Şairin bu səpkili yazılarına onlarca misallar, gözəl nümunələr gətirmək olar. Məsələn, «Sən dərsə gəlməyəndə». «Yaraşsın», «Söylə yadımdamı». «Sən mənimlə get». «Dedim, dedi». «Tapdım, ıttırdım», «Gözəllərə», «Mənim». «Mən yazmadım», «Mən inanmadım», «Günəşmi odludur, sənmi od-

lusan», «Gəlin sevinci», «Ləzgı qızı», «Biri mən, biri kim?» və s.

Bu seçmə şeirlərin hər biri ustad bir sənətkarın qələmindən çıxan əqiq, gövhər, inci, dürr, sədəf, yaqut kimi gözəl təşbehlərlə yanaşı tutula biləcək epitetlər kimi adi sözü yüksək, ülvi bir yüksəkliyə, aliliyə qaldıran metaforik ifadələr kimi, min bir zinət və daş-qaşlarla bəzənmiş əntiq, baxımlı, orijinal ləl-mirvarilər kimi ona sanki ikinci həyat və görkəm verir. Həm də bu poetik şeir inciləri təkcə məhəbbətimi vəsf edir, təkcə iki fərdin sevgisini göstərir. Xeyr! Bu şeirlərdə çox zaman elə dolğun məzmun, elə aforistik pafos olur ki, onun fəlsəfi çalarının gücünə, tutumuna heyran olursan. Məsələn, «Biri mən, biri kim?» şeirinin məna tutumunu yalnız məhəbbətlə məhdudlaşdırsaq, onun əsl mənasını, böyük ümumiləşdirmə gücünü görməmiş, duymamış olardıq. Lakin gözəl və axıcı misraların daxilinə, içinə vara bilsək, onun idrak qatına fəhm edə bilsək dərhal əsərin məna tutumunun daha dərin olduğuna əmin olarıq:

Bir məqamda uç çağlayan görmüşəm,
Biri mizrab, biri pərdə, biri sim.
Bir aləmdə üç çağlayan görmüşəm,
Biri mənəm, biri sənsən, biri kim?

Şairin bu bəndi, sanki bir hazırlıq rolunu oynayır, əsl məna və məzmun sonrakı misralardadır:

Qartal olsam qanadımı salardım,
Palıd olsam böyrü üstə qalardım.
Bir dağ olsam yanıb külə dönərdim,
Günəş olsam bir nəfəsə sönərdim,
İnsan idim yavaş-yavaş əridim.

Şeirin son mənalı akkordu kimi səslənən bu misralar çox cüzi bir dəyişikliklə yenidən təkrarlanır:

Günəş olsam birdən birə sönərdim,
İnsan idim yavaş-yavaş əridim.

Şairin rübabı məhəbbət lirikasının tacı sayılan «Sən dərsə gəlməyəndə» şeiri özünün səmimiyyəti, heyrət doğuran ilahi bənzərsizliyi, sözün, kəlamın bakirəliyi, müqəddəsliyi baxımından, formanın unikalığı, sərlövhəyə çıxarılmış söz birləşməsinin hər bəndin sonunda gətirilməklə xoş bir ahəng yaratmağı necə də orijinal təsir bağışlayır:

Düşür yadıma hərdən
Məktəb həyatında mən
Yoluna göz dikərdim,
Qəlbim sızlardı birdən
Sən dərsə gəlməyəndə.

Durub-durub anardım,
Gizli-gizli yanardım.
Neçə dostun içində
Özümü tək sanardım
Sən dərsə gəlməyəndə.

Nə qədər təmiz, bakir, hətta bir qədər də sadələvh hisslər, təəs-
sürətlər, nostalgiyalar. Şiirin xatirələrdən hörülmüş poetik söz çələngi!
Zəng səsi ucalardı
Uşaqlar söz alardı...
Gözlərim boş masanda.
Fikrim çöldə qalardı
Sən dərsə gəlməyəndə.

Ən gözəl etiraf şeirin son misralarında öz ifadəsini tapmışdır:
Dözməyib buna bəzən,
Düşüb gah da həvəsdən,
Nə danım həqiqəti.
Qaçardım mən də dərsdən
Sən dərsə gəlməyəndə.

Təsadüfi deyildir ki, XX əsr şeirimizin bayraqdarı Səməd Vur-
ğun bu şeirə diqqətlə qulaq asdıqdan sonra böyük iftixar hissi ilə
demişdi:

«Ayə, deyirsiniz ki, guya bizim ədəbiyyatımızda lirika zəif-
ləyib, bəs bu nədir, əsil lirika nəyə deyirsiniz.»

Əlbəttə, şairin zəngin lirika xəzinəsində onlarca, yüzlərcə bir-
birindən daha gözəl, daha seçimli məharətli şair qələmindən çıxan
əsərlərin adlarını çəkmək mümkündür. Lakin elə bu da kifayətdir
ki, onun yaradıcılıq cəbbəxanasında nələrin olduğunu təsəvvürə
gətirə bilək.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin «Turş-
məzə» adlandırdığı bir silsilə şeirləri də vardır ki, onlardan bə-

zilərini adlarını çəkərək tək birinin ötəri təhlilini verməklə onların haqqında az-çox təsəvvürümüzü tamamlayaq: «Bir dost tanıyıram», «Hava qoxulayan», «Müdür», «Öpüş», «Münəqqid dostuma», «Qartal qanadlı», «Daha yaxşıdır», «Qudurğan», «Qaralmış», «Alim var», «Vəzifə düşkün», «Ver dedilər», «Üzüyola şair», «Üç münəqqid» və s.

Son şeirdə deyilir:

Bir otaqda üç münəqqid əyləşib,
Biri kordu, biri kardı, biri lal.
Biri uzun, biri arıq, biri kök,
Biri qoca, biri cavan, biri çal.

Biri deyir: - Duz şəkərdən şirindir,
Biri deyir: - Aran dağdan şirindi,
Biri deyir: - Göl ümmandan dərinidir, -
Biri səfeh, biri maymaq, biri kal.

Biri dedi: Milçək fildən ağırıldı,
Sübut üçün o birini çağırdı.
Elə oldu üçü birdən bağırdı
Gəl, Hüseyin, bu söhbətdən ləzzət al.

Bu tipli şeirlər bir zamanlar Moskvada, Leninqradda oxuyan azərbaycanlı aspirant və tələbələrin, demək olar ki, bütün ziyalıların dilinin əzbəri olmuşdu. Görünür bu qəbildən olan əsərlərin uğurunu şərtləndirən onların müasirliyi, aktuallığı və xüsusən ürəyəyatımlılığı idi:

İşim düşdü bir yekəyə
Az özünü yor, dedilər.
Şikayətin nə faydası.
Get yerində dur, dedilər.

Vədəsi bol, yalanı çox,
Anası ac, arvadı tox,
Bu dəyyusun özünü yox,
Baldızını gör dedilər.

Axır düşdüm haldan-hala,
Yandan-yana, daldan-dala.

Bir öküzə cüyür bala,
Bir eşşəyə nər dedilər.

Faydası yox bu gileyin,
İstər dalaş, istər deyin.
Avam olma. ey Hüseyn,
Ver vaxtıdır, ver dedilər.

Burada onu da demək yerinə düşərdi ki, «Hüseyn Arif» təxəllüsünü böyük şairimiz Arif təxəllüsünü oğlu Arifin faciəli surətdə yol-qəza hadisəsi nəticəsində öləndən sonra götürmüşdür. Əvvəllər Hüseyn Hüseynzadə imzası ilə daha nikbin şeirlər yazan bu heyat-sevər insanın rübabında yeni bir qəm pərdəsi yarandı; onunla da bir silsilə qəmli və mükəddər şeirlərin yaranması baş verdi. Şairin özü gözəl demişdir:

Arif gedən gündən Hüseyn adlı
Bir kədər şairi gəldi dünyaya.

Hüseyn Arif həm də gözəl, lakonik lirik, lirik-epik, habelə epik poemalar yazmışdır: «Məhəbbət poeması», böyük xalq şairi Səməd Vurğuna həsr etdiyi «Yolda», «Dilqəm», «Natəvan». Həmin poemaların hər birini təhlil etməli olsaq, yenə də onun şeir rübabında, lirik əsərlərində olduğu kimi çağlayan bir lirik başlanğıcın şahidi olarıq.

MƏMMƏD CƏFƏR **(1909- 1992)**

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov professional Azərbaycan tənqidinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, elmi fəaliyyətə keçən əsrin 30-cu illərindən başlamış, yarım əsrdən artıq bir dövr ərzində müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində misilsiz xidmətlər görmüşdür. Müasir Azərbaycan filoloji fikrində, milli mədəniyyət tarixində böyük və qüdrətli alim kimi tanınan və şöhrət qazanan Məmməd Cəfəri XX əsr Azərbaycan tənqidinin inkişaf tarixindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərov 1909-cu ildə Naxçıvanda kasıb bir dərzi ailəsində anadan olmuşdur. Səkkiz yaşında ikən

ata və anadan yetim qalmış, təkliyinə, kimsəsizliyinə baxmayaraq həyatda işləmək, yaşamaq, müəyyən bir iz qoymaq üçün özü-özünə təskinlik vermiş, qəti qərara gələrək ailənin bütün ağırlığını, dərd-sərini öz üzərinə götürmüşdür. Məşəqqətli günlər keçirsə də, iş şəraitinin çətinliyinə dözə-dözə oxumağa olan həvəsini azaltmamış, bir gün də olsa müaliədən qalmamışdır. İki il ibtidai məktəbdə oxuduqdan sonra təhsilini Ali savad kurslarında davam etdirmişdir. 1928-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikimuna daxil olmuş, bir müddətdən sonra Bakıya dəyişilərək Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (1935) bitirmiş və həmin ildə də institutun aspiranturasında saxlanılmışdır. 1935-1959-cu illər arasında API və ADU-da ədəbiyyat müəllimi, filologiya fakültəsinin dekanı, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmış, müxtəlif fasilələrlə «Ədəbiyyat» qəzetinin redaktoru, Azərbaycan Yazıçıları İttifaqının tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bölməsinin müdiri işləmişdir. 1944-cü ildə müdafiə etdiyi «M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri» adlı dissertasiya işinə görə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

Məmməd Cəfər bütün şüurlu həyatını Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına, gənc nəslin milli-türkcülük ruhunda tərbiyə işinə sərf etmişdir. Onlarla mütəxəssis tədqiqatçı kadrlar yetişdirən Məmməd Cəfər görkəmli ictimai xadim kimi, fəaliyyəti boyu bütün yazıları və vəzifələri ilə nümunə göstərmişdir. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri (1951-1981) və həmin institutun direktoru (1980-1981) işlədiyi illərdə müasir ədəbi proseslərin ən aktual və qabarıq sahələrini səciyyələndirən onlarla elmi-nəzəri əsər yazmışdır. 1939-cu ildə «Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri»ni, 1948-ci ildə «Klassiklərimiz haqqında» məqalələr məcmuəsini, 1950-ci ildə «M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri», 1954-cü ildə «Estetik zövq, ailə və məktəb», 1954-cü ildə «A.İ.Gertsen», 1957-ci ildə «Ədəbi düşüncülər», 1959-cu ildə «Füzuli düşünür», 1960-cı ildə «Hüseyn Cavid» kimi sanballı əsərlərini çap etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bir sıra ən aktual və çətin problem sahələrinin tədqiqi və elmi şərhə Məmməd Cəfərin adı ilə bağlıdır. 1962-ci ildə müdafiə etdiyi «XX əsr Azərbaycan romantizmi» əsərinə görə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi alan Məmməd Cəfər həmin ildən başlayaraq bir-birinin ardınca onlarla maraqlı kitab yazmışdır. «Sabir» (1962), «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm» (1964), «Azərbaycan rus ədəbi əlaqələri tarixindən» (1964), «Romantika və həyat» (1964), «Estetik zövq haqqında» (1965), «C.Məmmədquluzadə» (1966), «S.Vurğun» (1966), «Mütəfəkkirin şəxsiyyəti» (1966), «Seçilmiş əsərlər» iki cildə (1973-

1974), «XX əsr rus ədəbiyyatı», üç cilddə (1970-1975), «Sənət yollarında» (1975), «Həmişə bizimlə» (1980) və başqa monoqrafiyaları Məmməd Cəfərə böyük müasir alim şöhrəti gətirmişdir.

Məmməd Cəfər ədəbiyyat tarixləri, dərslik və metodiki vəsaitlərin hazırlanması və nəşri sahəsində də səmərəli işlər görmüşdür. O, üç cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (1957-1960), iki cildlik «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi» (1967) kitablarının müəlliflərindən biridir. Onun 1981-ci ildə «Əntiqə adamlar» adlı hekayələr toplusu nəşr olunmuşdur. 1963-cü ilədək professor olan Məmməd Cəfərin ədəbiyyat, incəsənət və xalq maarifi sahəsindəki xidmətləri ədəbi ictimaiyyət və dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 1967-ci ildən Azərbaycan EA müxbir üzvü, 1968-ci ildən isə Azərbaycan EA akademiki olmuşdur. 1981-ci ildən Azərbaycan EA Dil və İncəsənət bölməsinin akademik katibi vəzifəsində çalışan Məmməd Cəfər, 1976-cı ildən Azərbaycan EA Elmi redaksiya heyətinin üzvü, Azərbaycan EA Xəbərlərinin (dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası) redaktoru işləmişdir. Məmməd Cəfər Cəfərov Qırmızı Əmək bayrağı ordeni, iki dəfə Şərəf Nişanı ordeni və müxtəlif medallarla təltif olunmuşdur. Onun müasir ədəbiyyatşünaslıq elminin, xalq maarifinin, xüsusilə də ictimai fikrin bir sıra aktual və problem məsələlərini əhatə edən, böyük idrakı əhəmiyyətə malik, çox sahəli yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının, müasir tənqidimizin inkişafı və təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Məmməd Cəfər elmi fəaliyyətə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda oxuduğu illərdən başlamış, ilk qələm təcrübəsi olan «Gertsen» adlı məqaləsi ilə müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqətini cəlb etmişdir. Bu ilk məqalə onu ədəbi tənqidin elmi ümumiləşdirmə, fikir aydınlığı və qüvvətli mühakimə yürütmək kimi əsas xüsusiyyətlərinə ciddi əməl edən qələm sahibi kimi tanıtdı.

Ədəbi tənqidin bütün janrlarından məharətlə istifadə edən Məmməd Cəfərin özünəməxsus üslubu, yazı tərz, tədqiqatçılıq xüsusiyyətləri vardır. O, ilk gündən sadə, təbii və aydın dili, orijinal təhlil metodu ilə fərqlənmiş, həmişə də idrakı əhəmiyyəti böyük və güclü olan problem məsələlər irəli sürmüşdür. Tənqiddə prinsipliliyə, düzlük və orijinallığa sadıq qalan Məmməd Cəfər inandırmaq, razı salmaq, həvəsləndirmək və istiqamət vermək metodundan məharətlə istifadə etmiş, həmişə də nəcib, xeyrxah və ağıllı məsləhətlər verməyə çalışmışdır.

Məmməd Cəfər yaradıcılığının ilk və böyük məziyyəti müasirlikdir. O, hansı mövzuda və ədəbi tənqidin hansı janrında yazır-yazsın

ilk növbədə müasir ədəbi prosesi düşünmüş, onun tələb və ehtiyaclarını nəzərə almışdır. Həyat, mövcud ictimai quruluş Məmməd Cəfər üçün əsərə yanaşmaqda əsas ölçü, ilkin vasitə və qiymət vahidi olmuşdur. O, ədəbiyyatın taleyi ilə müntəzəm və ciddi maraqlandığı üçün hər bir əsərə, hər bir yazıçıya, eləcə də hər hansı bir problem-nəzəri məsələyə müasir ictimai fikrin, ümumədəbiyyatın və eləcə də ədəbi prosesin tələb və ehtiyacları əhatəsində yanaşmış və qiymət vermişdir. Mövzu dairəsi olduqca zəngin və geniş olan Məmməd Cəfərin elmi irsi qiymətli bir xəzinədir. Onun yazıçı və zaman, sənətkar və vətəndaşlıq borcu kimi problem məsələləri elmi dəlillərlə izah və şərh edən əsərlərindən başqa ədəbi-bədii dil, sənət və sənətkarlıq, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq, teatr və dramaturgiya, mətbuat, müasir ədəbiyyat məsələlərinə, klassik irs və klassiklərə, dünya ədəbiyyatı məsələlərinə aid onlarla qiymətli məqalələri vardır. O, ədəbi tənqiddən demək olar ki, bütün janrlarından məharətlə istifadə etmişdir. Məmməd Cəfərin elmi irsi məqalə, resepsiya, məktub, açıq və ünvansız məktub, müqəddimə və başqa janrlarda yazılmış məqalələrlə zəngindir.

Məmməd Cəfərin alim tənqidçi qüdrəti daha çox müasir ədəbiyyat məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərində qabarıq şəkildə üzə çıxdı. Onun «Böyük vətəndaş», «Şirin sözlər», «Rəsul Rza», «Əsl sənət yollarında», «Əməlpərvər ədib», «Romanlar müəllifi», «Yazıçı-tərbiyəçi», «Mənəli konfliktlər», «Açıq kitab», «Ədəbiyyatda müsbət qəhrəman», «Şairin düşüncələri», «Dil və müasirlik», «Gələcək gün romanı» və başqa məqalələri sadə, oynaq və aydın dili, elmi və bədii təhlil üsulu, obyektiv və orijinal siqləti, dərin elmi ümumiləşdirmələri ilə nəzəri cəlb edir. Bu əsərlərdə həyatı, müasir ədəbi prosesi və onun ehtiyaclarını dərindən bılan, möhkəm biliyə, zəngin faktik məlumatla malik olan həqiqi alimin müasir ədəbiyyatla bağlı qayğıları, arzu və istəkləri ifadə edilmişdir. O, ayrı-ayrı sənətkarlardan, konkret əsərlərdən danışarkən belə yalnız yazıçının fərdi yaradıcılıq prosesini, sənətkarlığını, bədii əsərin süjet, kompozisiya, ideya-mövzu və surətlər aləmini təhlil etməklə kifayətlənmir, yeri gəldikcə cəmiyyət, insan, ictimai münasibətlər, estetik zövq və əxlaq məsələləri haqqında da özünün mülahizələrini söyləyir. Onun S.Vurğun istedadının düzgün elmi qiymətini verən («S.Vurğunun sənətində şairin özü ilə bərabər onun böyük sələfinin də şairlik vüqarı yaşamaqdadır») «Şairin düşüncələri», S.Rəhimov nəsrinin əzəmətini, onun xəlqi axarını elmi dəlillərlə əsaslandıraraq «Saçlı» və həyatımız», Rəsul Rza poeziyasının fəlsəfi tutumunu, idrakı əhəmiyyətini Azərbaycan şeri aspektində qiymətləndirən

«Rəsul Rza», O.Sarıvəlli şerinin milli. xəlqi və səmimi xarakterini, zəngin mövzular aləmini və bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini inandırıcı şəkildə şərh edən «Əsl sənət yollarında» və başqa məqalələri bu qəbildəndir.

Məmməd Cəfər qüdrətli ədəbiyyatşünas alim olmaqla yanaşı həm də zəngin məlumatlı filosof, kamıl dilçi, nümunəvi tarixçi, səhnəni dərindən bilən teatr xadimi, səviyyəli, psixoloq, müasir ədəbi-bədii proseslərin inkişaf axınına aydın görən və düzgün qiymətləndirən müasir yaradıcı gəncliyin nümunəvi müəllimi idi.

Son dərəcə gözəl – işıqlı insan olan Məmməd Cəfər bağlandığı, vurğunu olduğu yaradıcılıq aləmini xüsusi məhəbbətlə sevən, onun çətinliyini, məsuliyyətini dərindən başa düşən, folklorndan, klassik irsdən tutmuş, müasir sənət məsələlərinə qədər mövcud olan mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və ümumən bütün yaradıcılıq sahələrini təbliğ edən, qoruyan qüdrətli nəzəriyyəçi – filosof, alim idi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ən çətin, tədqiq olunmamış, ədəbi-bədii yaradıcılıq və elm sahələrinin araşdırılması, tədqiqi və elmi-nəzəri şərh akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Filoloji fikrin fəlsəfi yozumu, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm anlayışı, klassik sənət və ədəbiyyat dünyasının fəlsəfi və estetik mündəricəsi, «Sufizm və hürufilik» anlayışı, islamı, zehniyyət və Şərq fanatizmi, onun dünya ictimai fikrində qoyuluşu, yozumu və ona münasibət məsələləri və s. Məmməd Cəfər Cəfərovun təhlillərində öz elmi sanbalı ilə diqqəti cəlb edib. Güclü elmi-nəzəri dili – üslubu ilə fərqlənən Məmməd Cəfər Cəfərov bütün yazılarında prinsipliliyi, obyektivliyi, kəsərli məntiqi, dərin ümumiləşdirmələri, zəngin faktları və güclü əsaslandırmaqları ilə ədəbi prosesə istiqamət verib.

«Bizim tənqid və ədəbiyyatşünaslığımız Vəzirov, Haqverdiyev və Axundov kimi yazıçıların böyük sənətkar olduğunu inkar etməmişdir. Lakin bir sıra tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımız bu yazıçıların xidmətlərindən danışarkən yalnız onların inqilabdan əvvəlki əsərlərini nəzərdə tutmuşlar və ədəbiyyatşünaslığımızda nədənsə həmişə belə bir mülahizə hökm sürmüşdür ki, bu yazıçıların inqilabdan sonra yazmış olduğu əsərlər 20-ci ilə qədər yazdıqları əsərlərdən guya çox sönük, zəif olmuşdur».

Belə misalların sayını artırmaq, alimin elmi irsinin qüdrətini çoxsaylı faktik nümunələrlə daha geniş izah etmək olar. Fakt odur ki, Məmməd Cəfər Cəfərov nəinki yaşadığı, yazıb-yaratdığı illərdə, elə indi də müasir filoloji fikir mərhələsinin ustad alimi kimi tanınır və

qəbul edilir. Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə hələ o zaman, 1941-cı ildə yazırdı ki, «M.C.Cəfərov bizim gənc tənqidçilərimiz içərisində çox ciddi, müstəqil düşünən, doğrudan da yazıçılara, ədəbiyyata kömək etməyə çalışan yoldaşlarımızdandır. Yazıçılar arasında hörməti, nüfuzu vardır və heç şübhəsiz ki, bu hörmət getdikcə artacaqdır». Bəli, Məmməd Cəfər Cəfərov bütün ədəbi ictimaiyyətin dərin hörmətini qazana bildi. İlk gündən sadə, aydın yazan, ümumiyyətlə formal terminlərdən uzaq olan, yazı tərzində təbiiliyi gözləyən, inandırان, düşündürən, son dərəcə səmimi, mədəni olan, elmi-nəzəri dili – üslubu, prinsiplilliyi, polemik mədəniyyəti, yaradıcılığında sağlam müxalif mövqei ilə seçilən, mövzular aləmi geniş olan, ədəbiyyatı, sənəti qəlbən sevən Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan ədəbiyyat tarixində əbədi olaraq böyük alim, qüdrətli tənqidçi kimi yaşayacaqdır. Bir də ona görə ki, Məmməd Cəfər Cəfərov gənc, mütəxəssis, ixtisasçı alim-tənqidçilər nəslinin yetişməsində mısırsız xidmətlər göstərmişdir. Mövzular aləmi son dərəcə geniş və əhatəli olan Məmməd Cəfərin müasir ədəbiyyat məsələləri başlığı altında gedən bir sıra məqalələri sırf nəzəri problemlərə həsr olunmuşdur. «Gözəl bir ənənə», «Məmməd Arif və onun sovet ədəbiyyatı haqqında nəzəri fikirləri», «Azərbaycan şərinə novatorluq və ənənə», «Teatr sənəti və teatr tənqidi», «Tipiklik haqqında» və s. məqalələrində o, orijinal stili, aydın baxışı, aktiv münasibəti və xüsusi yaradıcılıq siması olan alim kimi çıxış edir, müasir ədəbiyyatın inkişafına kömək edən maraqlı fikirlər irəl sürür. «Bədii yaradıcılıq elə bir sənət deyildir ki, bir dəfəlik öyrənilər arxayın olasan və sonra nə zaman lazım gəlsə, nə zaman material tapsan bu sənəti işlədəsən, material tapmayanda dayanıb durasan».

Məmməd Cəfərin ədəbiyyatda forma və məzmun, yaradıcılıq metodları, dramatik konflikt və xarakter, janrlar haqqında da bir sıra qiymətli fikirləri vardır. «Ədəbiyyatda müsbət qəhrəman» məqaləsində ictimai münasibətlər içərisində formalaşan həqiqi insan obrazı yaratmağın obyektiv və fərdi yaradıcılıq yollarından danışarkən müasir həyatın ən qabaqcıl meyllərini, xalqın içərisindən doğan böyük ideyaları, onun tarixinin ən parlaq səhifələrini, elmi qüdrətini, ləyaqətini, ıstedadını, yaşamağa qabil olmaq hüquqlarını dərinləndirən bilməyi, eyni zamanda mədəni-ədəbi səviyyəyə, müəyyənləşmiş, sınaqdan çıxmış zövqə, yüksək elmi bədii təfəkkürə yiyələnməyi vacib şərtlərdən sayır. «Əsrin mütərəqqi yaradıcılıq metodu» məqaləsində dəqiq faktlara, realizmə və inqilabi romantika məsələlərinə toxunur və bunu həyat və sənətkar problemi ilə bağlı şərh edir, əsaslanmaq, istinad etmək üçün

Azərbaycan və dünya klassiklərindən iqtibaslar gətirir. «Tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın yeni vəzifələri» məqaləsində isə ədəbi-bədii tənqid haqqındakı mövcud qərarın müasir ədəbi hərəkata göstərdiyi müsbət təsirdən, qarşıya qoyduğu vəzifələrdən, Azərbaycan tənqidinin uğurları və nöqsanlarından danışır. Bu qəbildən olan «Klassik romantizm ənənələrinə münasibətimiz», «Şərimiz son beş ildə», «Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında» və başqa məqalələrində də Məmməd Cəfərin böyük alim istedadı özünü bütün əzəməti ilə büruzə verir. O, müasir ədəbiyyatla bağlı mülahizələrində klassik təlimlərə, Azərbaycan, rus və mütərəqqi dünya tənqidi fikrinin qabaqcıl və realist ənənələrinə əsaslanır. Ona görə də Məmməd Cəfərin tənqidi mülahizələri yüksək prinsipliliyi, düzlüyü və səmimiyyəti ilə fərqlənir və təsir göstərir. Məmməd Cəfər Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nailiyyətlərindən yazanda da, nöqsan və əyintiləri, onları doğuran səbəbləri izah edəndə də, sənətkarı inandırır və onları istiqamət verəndə də konkret faktlardan ümumiləşdirmələrə gedir. Məsələn, o, müasir şeirdən danışarkən söz oyunu, uzunçuluq, ritorika və bərbəzəkli danışığın əleyhinə çıxır, qüdrətli fikirlə sağlam hiss və duyğulardan yığılan poeziya uğrunda mübarizə aparır. Mülahizələrini əsaslandırmaq üçün Nizami, Füzuli, Sabir, S.Vurğun kimi söz bahadırlarını nümunə göstərir, poetik dilin qüdrətini, incəlik və gözəlliyini əks etdirən maraqlı misallar gətirir. Məmməd Cəfər bədii nəsr və onun nəzəri məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrində də sənətkar-zaman-müasir insan problemlərinə cavab verməyə çalışır, hər bir yazıçıda ilk növbədə güclü və sağlam vətəndaşlıq axtarır: «Yazıçının yaratdığı əsərlər əgər onu yetişdirən xalqın və onu ərsəyə gətirən epoxanın heç olmasa bir neçə əsas xüsusiyyətlərini əks etdirsə; əgər o, gördüklərini, yaşadıklarını, sevdiklərini və ya nifrət etdiklərini əsərlərində doğru-düzgün göstərə bilirsə; onun yaratdıqlarında ömür yoldaşı olduğu qabaqcıl müasirlərinin mənəvi aləmi, məişəti, güzəranı, arzu və əməlləri bədii həqiqət şəklini almışsa, belə bir yazıçını oxumaq, öyrənmək müəyyən bir dövrün həyatını, insanlarını öyrənmək deməkdir». Məmməd Cəfərin realizm və romantizm məsələlərinə həsr etdiyi əsərləri müasir ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm və qiymətli tədqiqatları hesab olunur. O, «XX əsr Azərbaycan romantizmi», «H.Cavid» və başqa əsərləri ilə Azərbaycan romantik ədəbi cərəyanının nəzəri əsaslarını hazırlamış və bu sahədə xüsusi məktəb yaratmışdır.

Məmməd Cəfər müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə birlikdə boy atan, inkişaf edən alimdir. O, bütün qüvvə və bacarığını müasir ədəbi

hərəkətin, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında duran vəzi-
fələrin yerinə yetirilməsinə, müasirləri olan yazıçıların yeni-yeni uğur-
lar qazanmasına sərf etmişdir. Onun S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza,
M.Rahim, O.Sarıvəlli, M.Hüseyn, M.İbrahimov, Əbülhəsən, S.Rəhi-
mov, Mir Cəlal, İ.Əfəndiyev, S.Rəhman və başqa sənətkarlar haqqın-
dakı məqalələri bunu bir daha təsdiq edir.

Məmməd Cəfər yaradıcılığının ikinci mühüm sahəsini klassik irs
və klassiklər haqqında yazdığı məqalələr təşkil edir. Müasir Azər-
baycan ədəbiyyatını inkişaf etdirmək, gənc ədəbi qüvvələrə istiqamət
vermək və xüsusilə də ədəbiyyatı müasir insanın zövqünə, istək və
arzularına yaxınlaşdırmaq üçün klassik irsi öyrənməyə, ondan yaradıcı
şəkildə istifadə etməyə böyük əhəmiyyət verən Məmməd Cəfər bu ədə-
biyyatı – keçmiş mədəni irsi xalqın qüdrəti, üzəğlığı, başucalığı hesab
edir, onu yaymağı, nəşr və təbliğ etməyi zəruri bir məsələ kimi irəlilə-
sürür. Məmməd Cəfər göstərirdi ki, klassik irs, Nizami, Nəsimi, Füzuli,
M.F.Axundov və başqa sənətkarlar yaşadıkları dövrün imkanlarından
məharətlə istifadə edən, bütün varlıqları ilə insana səadət və xoşbəxtlik
arzulayan, bu amal uğrunda fədakarlıq göstərən sənətkarlar olmuşlar.
Yaşadıkları məhdud tarixi şəraitdən asılı olmayaraq onlarda güclü bir
vətəndaşlıq, xalq, torpaq, vətən qeyrəti, sabit məslək olmuşdur. «Niza-
miyə görə yaranmışların ən qüdrətli, ən şərəfli, təbiətin ən gözəl,
mükəmməl əsəri insandır. Həyat bir bağçadırsa, bu bağçanın bağbanı
insandır. İnsan dünyanın yaraşığıdır, lakin görkəminə görə deyil, işinə,
əməlinə görə!» Bu mənada Məmməd Cəfər klassik irs və klassik
sənətkar ifadəsində qədim ədəbiyyatın nailiyyətlərini, yazıçıların ədəbi
prosesə, dövrün ictimai fikrinə göstərdiyi müsbət təsirdə görürdü. Bu
sənətkarların ədəbi irsində qabarıq şəkildə nəzərə çarpan xalq, vətən və
azadlıq anlayışlarını da ictimai mənada qəbul edir, onlara klassik
dövrələrin ehtiyaclarına cavab vermək səviyyələrinə görə qiymət verir.
Deyir ki, «Nəsimi öz xalqının məğrur, yenilməz ruhunu ifadə edən
qüdrətli şair və fəvqəladə qüvvətli təbiətə sahib nadir bir şəxsiyyət idi.
Şərqdə – insan dünyanın əşrafidir – deyən şairlər çox olmuşdur. Lakin
onlardan heç biri bu fikri Nəsimi qədər hərarətlə müdafiə edə bilmə-
mişdir». Alimə görə Firdovsi, Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov
ona görə böyük və dahidirlər ki, onlar Azərbaycan və ümumən Şərq
fəlsəfi fikri və bədii düşüncə tarixində xüsusi mövqe tuturlar, həmçinin
özlərindən sonrakı ədəbiyyata güclü müsbət təsir göstərmişlər. Məmməd
Cəfər klassik irsin qabaqcıl və mütərəqqi ənənələrinin müasir
ədəbiyyat üçün əhəmiyyətindən danışırkən bütün mülahizələrini

sənətkar və zaman ölçüsü ilə yoxlayır, yeri gəldikcə mədəni irsdən tənqidi surətdə istifadə etmək prinsipini müdafiə edir. Onun əksər məqalələri bu tələblə əlaqədar yazılmışdır. Məmməd Cəfərə görə Nizamilər, Füzulilər sadəcə olaraq neçə əsr əvvəl yaşadqları üçün yox, hər şeydən əvvəl xalqla, vətənlə bağlı olduqları üçün klassik yazıçı sayılırlar. Məsələn, onun «Füzuli sevir», «Füzuli düşünür», «Füzuli yaşayır» kimi qiymətli tədqiqatlarında bu nəhəng sənətkarın poeziyası ilə Azərbaycan və ümumən bütün Şərq ədəbiyyatına düşən qüdrətli işıqdan və bu poeziyanın böyük idraki əhəmiyyətindən, ümumşərq şerinə göstərdiyi müsbət təsirdən bəhs edir. Belə bir qənaətə gəlir ki, «Füzuli də hər bir insanın öz etiqad və imanında sərbəst olması lüzumundan, yəni hər kəsin özü üçün din, məslək, tərəqqi intixab etməsində könüllü olması lüzumundan, başqa sözlə, vicdan azadlığından danışıır».

Məmməd Cəfərin böyük həvəs və şövq ilə tədqiq etdiyi klassiklərdən biri də M.F.Axundovdur. Məmməd Cəfər M.F.Axundovun tədqiqinə xüsusi vaxt və ömür sərf etmişdir. O, M.F.Axundovu Azərbaycan və Yaxın Şərqlin fəlsəfi fikrini ilk dəfə qiüvvətlə hərəkətə gətirən və ona tamamilə yeni istiqamət verən böyük şərqşünas alim adlandırır, onun ədəbi-tənqidi görüşlərinə daxil olan, elm və incəsənətin müxtəlif sahələrini əhatə edən fəlsəfə, sosiologiya, hüquq, siyasət, əxlaq, tərbiyə, dil, əlifba, mətbuat, ədəbi tənqid, publisistika, dramaturgiya, şeir, nəsr və s. haqqında son dərəcə orijinal və obyektiv fikirlər söyləyir.

Məmməd Cəfərin ədəbi-tənqidi görüşlərinin zəngin və böyük sahələrindən birini onun rus ədəbiyyatı və görkəmli rus klassikləri haqqında yazdığı qiymətli tədqiqatları təşkil edir. Onun «Rus ədəbiyyatı: şəxsiyyət, yaradıcılıq, məfkurə» adı altında gedən on məqaləsindən başqa bu mövzuda bir neçə maraqlı kitabı vardır. «Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri» (1939), «A.İ.Gertsen» (1954), «Azərbaycan rus ədəbi əlaqələri tarixindən» (1964), «XX əsr rus ədəbiyyatı», üç cilddə (1970-1975) və s. buna misal ola bilər. Bu kitabların ilk məziyyəti alimin ədəbi hadisə, metod, üslub məsələlərinə obyektiv və elmi münasibəti, fikirlərini dərin ümumiləşdirmələrlə ifadə etmək bacarığı, rus ədəbiyyatının qanunauyğun inkişafını şərtləndirən obyektiv səbəblərini konkret faktlarla izah etmək bacarığıdır. Bu mənada müəllifin istər XX əsr rus ədəbiyyatının ümumi məziyyətləri və problemlərinə, istər ayrı-ayrı onilliklərin əsas xarakter xüsusiyyətlərinə və istərsə də A.S.Puşkin, N.V.Qoqol, M.Y.Lermontov, İ.S.Turqenev, N.Q.Çernişevski, A.N.Ostrovski, N.A.Dobrolyubov, F.M.Dostoyevski, L.N.Tolstoy, A.P.Çexov və başqa klassiklərə həsr etdiyi yazıları öz samballı və dəqiq müla-

hizələri, faktlarının təzəliyi, dərin elmi təhlili və sadə, aydın yazı tərzii ilə seçilir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi fəaliyyəti yalnız bunlarla məhdudlaşmır. Onun dil və mətbuat, teatr məsələləri, şifahi xalq yaradıcılığı, tərcümə və uşaq ədəbiyyatına, dünya klassikasının bəzi sənətkarlarına aid onlarla maraqlı məqalələri də vardır. Bütün ömrünü, şüurlu həyatını ədəbiyyat işinə sərf edən Məmməd Cəfər Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində namuslu bir vətəndaş, təvazökar, ümumi işə can yandıran, zəhmətkeş, daima mütaliə edən, özünə qarşı tələbkar, səmimi, mədəni, son dərəcə sadə, alicənab, dərin alim, nəcib, insan, böyük şəxsiyyət kimi yaşayır.

III BÖLMƏ

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN VƏ MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

I FƏSİL

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Azərbaycanın ikiyə parçalandığı 1828-ci ildən başlayaraq dünyaya səpələnmiş millətimizin bütövlük ruhunu əks etdirən vahid ədəbiyyatımız olmuşdur. Hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq bu ədəbiyyat həmişə xalqımızın bütövlük həsrətini yaşatmış, həmin hissini bir an da olsa unutturulmasına imkan verməmiş, fars və rus işğalına məruz qalanda da istiqlaliyyət ideali ədəbiyyatımızda yaşamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı istər dünən, istərsə də bu gün ayrılmazdır, o bütöv dərk edilir və 50 milyonluq millətimizin mənəvi sərvətidir. Belə hesab edirik ki, bu mənəvi sərvət harada yaranmasından asılı olmayaraq bütövlükdə xalqımıza məxsusdur. Ona görə də ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsi bütövlük üzərində qurulmalı, beyinlərə, adi yaşayışımıza, həmçinin elmimizə və tədrisimizə bu anlamda daxil edilməlidir.

Cənubi Azərbaycan ən qədim dövrlərdən bəri öz zənginlikləri ilə dünyanın, o cümlədən Yaxın və Orta Şərqi seçilən ərazilərindən biri sayılır. Məhz zənginliyi üzündən xarici işğalçıların arasıkəsilməz yürüşlərinə məruz qalan Cənubi Azərbaycan XIX əsrin birinci rübündə Rusiya imperiyasının növbəti hücumlarının birində şimal ərazisindən qoparılıb ayrıldı. Qədim Azərbaycan xalqının bu ağır faciəsi «Türkmənçay sülh müqaviləsi» adlı bədnam sənədlə rəsmiləşdirildi. Lakin iki tərəfdən soyulan, maddi və mənəvi sərvətləri talanan Azərbaycan xalqı Arazın şimalında da, cənubunda da yadellilərin və daxili qüvvələrin əleyhinə mübarizədən usanmadı. Şimali Azərbaycanda çar cəlladlarının, mürtəcə feodalların əleyhinə döyüşlər getdiyi kimi, Cənubda da var-dövlət, sərvət hərisi olan şahlara, rus və ingilis imperialistlərinə, eləcə də xalqın azadlığından qorxan bəzi satqın üləmalara, qəddar mülkədarlara qarşı üsyanlar

baş verirdi.

1891-ci il Tənbəki üsyanı, 1908-1909-cu illər Səttarxanın başçılığı ilə Təbriz üsyanı, 1920-ci il Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı Cənubi Azərbaycanın istiqlaliyyət və azadlıq uğrunda mübarizədən geri çəkilmədiyini göstərirdi. Üstəlik 1917-1921-ci illər Cəngəllilər hərəkatında (Heydər Əmiroğlu, S.C.Pişəvəri) və 1921-ci il Xorasan üsyanında (Məhəmmədağı xan Püsyən, Nurulla xan Yekani) da azərbaycanlıların rəhbər rol oynadıqlarını nəzərə alsaq, Azərbaycanın Cənub qolunun tarixən azadlıqsevərliyi, mübarizliyi tam mənası ilə üzə çıxar.

Rza xan diktaturasının yığılması və II Dünya müharibəsində faşizmin məğlubluğu ilə Cənubi Azərbaycanda xalq hərəkatının, demokratik qüvvələrin yeni yüksəliş dalgası başlandı. Rza xanın sürgünlərdə, həbsxanalarda çürütməyə çalışdığı qüvvələr vətənaqayıtdıqca xalqın gələcəyə ümidi daha da artırdı.

Azərbaycan demokratları istədiklərinə əsasən nail olmuşdular. Xalq öz sayına görə nisbətən az qurban verməklə 21 Azər Nəhzətini həyata keçirə bildi. Beləliklə də, xalqın on illərdən bəri arzusunda olduğu, uğrunda canını qurban verdiyi Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti quruldu.

Milli hökumətin öz qısa ömrü ərzində təkcə Azərbaycan deyil, həm də İran tarixində əbədi iz qoymuş xidmətlərindən başlıcası ədəbiyyat, mədəniyyət, maarif və dil sahəsində gördüyü işlərdir.

XVI əsr Azərbaycan hökmdarı, görkəmli sərkərdə, şair və maarifpərvər Şah İsmayıl Xətəidən sonra Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə keçirilən belə geniş dil islahatı, əlbəttə, iki günün işi deyildi. Əsrin əvvəllərində üsyan bayrağı qaldırmış Səttarxan da, Şeyx Məhəmməd Xiyabani də olduqca az çəkən hakimiyyətləri dövründə ana dili haqqında düşünmüş, bu dilə keçməyi nəzərdə tutmuşdular.

Səttarxan üsyanından sonrakı dövrdə anadilli mətbuat nümunəsinə həsrət qalmış bir xalqın birçox il ərzində, «Azərbaycan», «Azad millət», «Yeni Şərq», «Qələbə», «Cövdət», «Urmıyə», «Azər», «Azərbaycan ulduzu», «Şairlər məclisi», «Şəfəq», «Vətən», «Demokrat», «Günəş» kimi qəzet və jurnalların çap edilməsi həqiqət idi.

Lakin cəmisı bir il davam edən və Pişəvərinin sözlərilə desək, «Hər iki İrani, eləcə də Yaxın və Orta Şərqi oyadan», azadlığa doğru istiqamətləndirən 21 Azər hərəkatı, Azərbaycan Milli hökuməti tarixə təsirsiz qalmadı. Özündən sonra gələn növbəti ictimai azadlıq dalgaları

üçün təkənverici mənbə rolunu oynadı.

1951-1953-cü illər İran burjua-demokratik hərəkatı başlandıqdan ən yüksək zirvəsinə çatanaq Azərbaycan da. İranın hər yerinə səpələnmiş azərbaycanlılar da onda fəal surətdə iştirak etdilər. Belə ki, bu hərəkatın yatırılması gedişində Azərbaycan yenə də yüzlərlə qurban, Avropa, Amerika və Sovetlər İttifaqına isə siyasi mühacirlər verdi.

Məhəmmədrza şah öz tapıntısı olan «Ağ inqilabı» həyata keçirməyə hazırlaşarkən onun sakit, qansız, humanist, mədəni bir inqilab olacağını vəd etmişdi. Ancaq belə olmadı. Ölkədə narazılıqlar, şah əleyhinə çıxışlar getdikcə güclənir, üsyanlar ölkəni bürüyürdü. Bu hərəkatın başında isə Təbriz başda olmaqla Azərbaycan və azərbaycanlılar idi. 1979-cu il yanvar ayının 3-də şah tərəfindən baş nazir təyin olunan Milli Cəbhənin üzvü Şapur Bəxtiyar hadisələri sakit axara salmağa çalışırdı. O, şahı müalicə adı ilə bir müddət ölkədən uzaqlaşdırmağa, SAVAK-ı buraxmağa, mətbuat üzərindən nəzarəti götürməyə, bəzi şəhərlərdə hərbi vəziyyəti ləğv etməyə razı saldı.

Şahın ölkədən getməsi, Ayətulla Xomeyninin Fransadan İrana gəlməsi, qüvvələr nisbətində olan dəyişiklik, yəni elə şahın öz əmrilə ultramürtəcə, şahpərəst generalların hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması, Ş.Bəxtiyarın apardığı irticanı neytrallaşdırma siyasəti inqilabın son akkordları idi. Milliyətcə azərbaycanlı Mehdi Bəzərqanın hakimiyyət başına gəlməsi 1979-cu il fevralın 12-də hökumət kabinəsi təşkil etməsi inqilabın qələbəsi günü sayıldı. Beləliklə, neçə onilliklərdən bəri gah enib, gah qalxan mübarizə dalğaları mayası istibdaddan yığılmış şahlıq quruluşunu yıxdı. Şahlıq rejiminin yerlə yeksan edilməsi özü beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə idi.

Lakin yüz illərcə İran hakim dairələrinin qanında, mayasında olan fars şovinizmi ənənəvi şəkildə yeni quruluşun mahiyyətində də özünü göstərdi. Azadlığa, istiqlala susamış Azərbaycan xalqı üsyan qaldırdı. «Üsyan bir milyona yaxın əhalini əhatə etmişdi.» Üsyana rəhbərliyi Şəriətmədari edirdi. Xomeyninin üsyançıları «Amerikanın muzdlu nöqərləri və casusları» adlandırmasına cavab olaraq Şəriətmədari «Tehran tayms» qəzeti müxbirinə demişdi: «Baş verən bütün hadisələri Amerika imperializmi ilə bağlamaq heç bir problemi həll edə bilməz. Azərbaycan xalqının qəhrəman mübarizəsini keçmiş rejim də Amerika imperializmi ilə bağlayırdı. Antiimperialist şüarları dəyəneyə çevirmək, dostu dosta salıxdırmaq müsəlmana yaraşmaz».

Fars şovinizminin daşıyıcısı olan rejim silahlı üsyanları ordunun gücünə yatıra bilsə də. Azərbaycan xalqının mənəvi mübarizəsi davam edirdi. Tehranda məşhur cərrah, publisist, ədəbiyyatşünas Cavad Heyətın çap etdirdiyi «Varlıq» jurnalı Azərbaycan türklərinin dərd və arzularından, işıqlı gələcəyə olan ümidlərindən nişan verirdi. Ədəbiyyatşünas, şair Yəhya Şeyda «Füruqi-azadi» qəzetindəki anadilli səhifəsində xalqın tarixi keçmişini əks etdirən ədəbi parçaları bu günün ruhuna köklənmiş çağırış kimi səsləndirirdi. Şəhriyar başda olmaqla Sönməz, Savalan, Süleyman Salis, M.Zeh-tabi, Qaflantı, H.Sahir, Məhzun, Valeh, Nitqi, Y.Məftun, Beqdeli, Kərimi kimi şair, yazıçı, alimlər Cənubi Azərbaycan xalqının ədəbi, bədii və siyasi düşüncəsini, təfəkkürünü parlaq formada dünyaya təqdim edirdilər.

POEZİYA

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Azərbaycan poeziyası yalnız şəkildə deyil, məzmun və ideyaca da inkişaf edir, dövrün və zamanın mütərəqqi ideyalarının daşıyıcısına çevrilir. Mədhyyə, fəxriyyə, mərsiyə və gözəllərin tərifinə həsr edilmiş qəzəllərdən ictimai məzmunlu, ideyaca kəskin əsərlərin yaranmasına keçid başlanır. Cənubi Azərbaycan poeziyasında cəmiyyəti düşündürən, üsyankarlıq həddinə çatan şeir nümunələri həmişə olmuşdur. Lakin əsrin əvvəllərindən başlayaraq tənqidi və inqilabi fikirlər yüksələrək Məşrutə inqilabi dövründə bir sistem halını alır. Lakin unutmamaq olmaz ki, Cənubi Azərbaycan poeziyasında yalnız ortabab şairlər deyil, hətta ədəbiyyat tarixində fəxri məqam qazanan şairlər də bəzən məddahlıq etmiş, ayrı-ayrı şəxsləri tərifləmişlər. Məsələn, qüdrətli söz ustası Mirzə Mehdi Şükühi, «Sələbiyyə» kimi mütərəqqi əsərin müəllifi Məhəmmədbağır Xalxalı və digərlərinin də yaradıcılığında buna rast gəlirik.

Şukuhinin ifşaçı alleqoriyası, Mirzə Əli Vəlinin eybəcərlikləri çəkinmədən sərrast ifadə etməsi, şair Hacı Rza Sərrafın Məşrutə hərəkatının həyəcan təbilini çalması, «Dur vəqti-səhərdir!» şeirilə gözləmə mövqeyində duranları ifşa etməsi, Sərrafın həmvətənlərini silkələyərək oyatmağa çalışması, Mirzə Qafar Zünuzinin xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləməsi, Hammalın satirik qələmlə İran irticasını ələ salması. Məşrutə dövrü poeziyasının yaradıcılarından olan Səid Səlməsi-

nin xalqı mübarizəyə, döyüş meydanlarına səsləyərək:

Amalımız, əfkarımız iqbali-vətəndir,
Sərhəd bizə, gələ öizə xaki-vətəndir
Dəva günü yeksər görünən qanlı kəfəndir,
İranlılarıq, can veribən nam alarıq biz,
Dəvada şəhadətlə hamı kam alarıq biz.

- söyləməsi Cənubi Azərbaycan şeirinin sabahından xəbər verirdi.

... Bu dövr poeziyasında ümummilliyə siyasət azadlıq ideyaları ilə yanaşı, qadın azadlığı, maarifçilik, ədəbi yüksəliş, ailə-əxlaq problemlərinə və milli hisslərə də özünəməxsus yer verilir».

Xiyabani hərəkatından Rza şah irticasının kəskinləşməsindən sonra, əsasən bədbinliyə, cəmiyyətin diktator qılıncı ilə idarə olunan həyatından qaçmağa çalışan, açıq mübarizədən çəkinib simvolizmə üz tutan, tərki-dünyalığa can atan, bəzənsə nifrətini ölkədəki qanunsuzluqların təsviri ilə bürüzə verən şairlər gələcəyə ümidlə baxmağa başlayırlar. 1930-cu illərdə Mirzəli Məcəzün satiralarını, gənc Şəhriyarın sürgün şeirlərini, Məhəmmədəli Səfətin, Həbib Sahirin, Pərvin Etisaminin etiraz ruhlu şeirlərini istisna etməklə, qalanları həyatı gerçəklikləri əks etdirməkdən uzaq poetik nümunələr idi. Yalnız qüdrətli qələm sahibi Mir Mehdi Etimad istibdad qılıncının aramsız mənəvi zərbələrindən, dövlət senzurasının tükü-tükdən seçən amansız nəzarətindən yol taparaq Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, iqtisadiyyatın güzgüsü olan bazarının xüsusiyyətlərini kamil şəkildə tərənnüm edən «Gəlinlər bəzəyi» və «Çərşənbə bazarı» kimi milli ruhlu, tərbiyəvi əsərlərini yazıb çapdan çıxartmışdı.

1941-ci ildən başlayaraq Cənubi Azərbaycanın azadlıqsevər şairlərində milli azadlıq səhərinə çağırışlar güclənmişdi.

1945-ci ilin sonlarına yaxın tək-tək çağırışlar güclənərək poeziyanın fonunda aparıcı rol oynamağa başladı. Neçə qat zülm çəkən Azərbaycan xalqının dərdlərini, etirazlarını və nəhayət arzularını ifadə edən poeziyada öncə üç cəhət nəzərə çarpırdı: Vətən sevgisi, faşizmə nifrət və istiqlala çağırış.

Vətəndaş şərəfini poetik amala çevirmiş şair Həbib Sahir sevgisini və ümidlərini belə ifadə edirdi.

Qorxma, bu mavi göy altında yanan al günəşin
Və üfüqlərdə gülən rəng-zərin sönməyəcək
İlk baharın açacaq bağı çəmənlərdə çiçək,
Quşların qəmli xəzan rəngini heç görməyəcək.

Bu parçalar göstərir ki, 1920-ci ildə Xiyabani hərəkatının məğlubiyətilə başlanan antiAzərbaycan dalğası bütün amansız vəsətilə, Rza şahın ardıcıl siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan sevgisi qollu-budaqlı minillik ağac kimi yaşamaqda idi.

Cənubi Azərbaycan şeirinin 21 Azər Nehzəti ərafəsində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən digəri dünyanı işğal təhlükəsi altında qoymuş faşizmə nifrət ruhu idi.

Üçüncü reyxin dünya xalqlarına münasibətini dərk edən Azərbaycan xalqı başa düşürdü ki, onsuz da işğal etdiyi millətlərə alçatmaz yüksəklikdən baxan ari irqinin rəhbəri Hitler, özünü bu irqdən sayan Rza şahla birləşərsə, vəziyyəti daha da pisləşəcəkdir. Məlumdur ki, faşizm əleyhinə yönəldilmiş poetik silahın ən kəsərlisi satiradır. O dövrdə Şimalı Azərbaycanda şair Əliğa Vahidin tutarlı təziyanələri top mərmisi kimi səslənən zaman, cənub şairlərinin satirik şeirləri də süngüyə dönüb mürtəcelərin ürəyinə sancılırdı. Dahi sələfi M.Ə.Sabirin, ustadları M.Möcüzün, B.Abbasadənin (Hammal) kamil davamçılarından olan M.Biriya mövzuya sənətkarlıqla yanaşaraq, faşizmin mahiyyətini, qeyri-bəşəri ruhunu, dünya siyasət meydanındaki real mövqeyini, müqavimət hərəkatının günü-gündən şiddətlənən dalğalarında ləngər vurmasını məfkurə rəhbərlərinin öz dillərilə səciyyələndirirdi.

Tanınmış şair Əli Fitrət şeirlərinin birində deyirdi ki, xalqın, torpağın azadlığı uğrunda ayağa qalxmış kişinin nöqsansız, müqəddəs eşqi, gözəl, kamil məramı, pak qanı və dağ kimi sabit imanı olmalıdır.

Həqiqi aşiqəm, yox zərrəcə eşqimdə nöqsanım,
Məramım çox gözəl, eşqim müqəddəs, pakdır qanım,
Qocaman dağ kimi möhkəmdi səbti-əzmü imanım,
Məni seyhi-həvadie tərpedəmiz indi bir yanə!

1945-ci ilin 12 dekabrında (21 Azər 1324) ayağa qalxmış Cənubi Azərbaycan xalqı silahlı üsyan yolu ilə Təbrizdə Milli demokratik hökumət qurdu. Bu inqilabda poeziyanın da rolu var idi. Təxminən bir il ərzində qələmə alınmış poeziya nümunələrinin elmi təhlili göstərir ki, əlinə qələm götürən hər hansı şair ilk növbədə 21 Azər Nehzətini, onun yaratdığı Milli Hökuməti bədii təfəkkür süzgəcindən keçirmiş, tarixən labüdlüyünü, xalqın min illik arzu-istəklərindən doğulduğunu sübuta çalışmışdır. Bəzən sənətkarlıq cəhətdən zəif görünən, çatışmazlıqlar hiss olunan şeirlər belə ən səmimi,

pak duyğuların tərçümanı kimi ürəkdən qələmə alınmışdı. Bunların sırasında Müzəffər Dirəfşini, Məhəmmədəli Düzdüzanını, Quluxan Borçalını, Musa Tahiri, Süleyman Əminini, Kəmalini, Mir Mehdi Etimadı, Əli Fitrəti, M.M.Çavuşini və adlarını çəkmədiyimiz sənətkarların yaradıcılığını qeyd etməmək mümkün deyil.

Məhəbbət lirikasının davamı isə poeziyanın həmişəyaşar qalmasını göstərən bir əlamət idi. Çünki, mın illərlə insanların həyatını tənzimləyən, ümid və arzularını gələcəyə yönəldən, mənən təmizləyib kamilləşdirən, ruhunu cilalayan və nəhayət, onları ağlagəlməz qəhrəmanlıqlara sövq edən məhəbbət olmuşdur. Şair M.Səfvətin aşağıdakı beyti deyilənləri özündə ehtiva edir:

Eşqdir ancaq bizim bu ələmi-icadımız,

Eşqdir dünya üzündə ən böyük ustadımız!

1946-cı il dekabrın 12-də Azərbaycan xalqı 21 Azər Nehzətinin 1 illiyinə hazırlaşdığı zaman şah ordusu Cənubi Azərbaycana soxuldu. Mınlərlə cəsəətli, istedadlı, azadlıqsevər vətən övladı işgəncə ilə öldürüldü, zindanlar ağzınadək dolduruldu. Bu qanlı faciə qələm sahiblərinə, xüsusən də «Şairlər məclisi» üzvlərinə amansız zərbə vurdu. Milli hökumətin məğlubiyyətindən sonra Cənubi Azərbaycan poeziyası yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu artıq əvvəlkindən keyfiyyətə fərqlənən dövr idi. Hər şeydən qabaq ona görə ki, yeni doğulan poeziya bilavasitə vətən torpağında deyil, İrannın uzaq əyalətlərində meydana gəlirdi. Qurbət yerlər, həbsxana kəmərləri, tüğyan edən irtica və üstəlik ilıq nəfəsi hələ yuxulardan çəkməyən istiqlaliyyətin məhvi şeirlərə sıxıntı, tutqunluq, ah-nalə, keçmişə təəssüf, istibdad əleyhinə rəmzi etiraz, vətən həsrəti motivləri gətirmişdi.

Vətəni Azərbaycan kimi öz taleyi də keşməkeşlərlə dolu olan, bunu yaradıcılığında əks etdirən şairlərdən biri də Həbib Sahiri idi.

Professor C.Xəndan əsərlərinin birində Həbib Sahiri romantik şeirlərinə görə tənqid edir, bu xüsusiyyətin Cənubi Azərbaycan yazıçıları üçün mücərrəd romantikanın səciyyəvi olmadığını göstərir. Görkəmli alim hamıdan siyasi, inqilabi coşqunluq və sevinc tələb etdiyindən, öz orijinal rəngi ilə seçilən Sahiri də belə görmək istəyir. Ancaq yaddan çıxarmamalıyıq ki, böyük sənət dühaları olan Hüqoları, Namiq Kamalları, Tofiq Fikrətləri, Əbülhaq Hamidləri, Hüseyn Cavidləri, Əhməd Cavadları titrədən romantika Cənubi Azərbaycan şairlərinə niyə yad olmalı idi?

Axı. Milli hökumət bütün dərdi, kədəri, bəşəri problemləri həll edə bilsəydi də, romantik duyğuları, şairanə xəyalları kimsəyə qadağan etməzdi:

Gün deyil. dağların üstündə, üfüqdə görünən,
Ləlidən bir qapıdır, başqa bir aləm qapısı.
Açılan sübh-sevincin qapısı isə, gözəlim,
Bu da axşam açılan bir qapıdır. qəm qapısı.

Şairin səhər dağların başından boylanan parlaq günəşi xoşbəxtliyə, sevincə açılan «ləl qapı», batmağını da «qəm qapısı» adlandırmağı tamamilə təbii mənzərə, təbii məcazlardır.

Milli hökumətin məğlubiyətindən sonra H.Sahirin yaradıcılığında da dəyişiklik yaranır. Vətəni Azərbaycan kimi öz taleyi də keşməkeşlərlə dolu olan və bunu yaradıcılığında əks etdirdiyinə görə tənqiddə məruz qalan H.Sahir sürgün şeirlərində keçirdiyi əzabları əks etdirmişdir. Şair bir daha göstərir ki, onun kədəri kiçik, şəxsi kədər deyil, vətənlə bağlı olan böyük kədərdir. Sahir Təbrizdən sürgünə yollanarkən ağır düşüncələrini belə ifadə edir:

Dəyişdi dövrən, ah, dəyişdi dövrən,
Sönən ocaqları kimdir yandıran?
Kölgələr güclənir, başlanır tufan,
Burax, gedim, gözəl! Axşam çağıdır.

Misralardan boylanan mənzərə 1946-cı ilin dekabr faciəsini, Azərbaycanın qatulaşan kölgələrlə, qanlı meyidlərlə, dağılan evlərlə, sönən ocaqlarla örtülmüş sinəsini qabarıq əks etdirir.

Sahirin sürgün şeirləri 1946-cı ildən sonrakı təxminən yeddi illik qatı irtica dövrü poeziyasının simasını müəyyənləşdirməkdə özünəməxsus rol oynayır.

Sahir qara istibdadın adını bəzən açıq desə də, bəzən əməllərini sadalamaqla nişan verir. ənənəvi qaydada onu «fələk» adlandırır. Özünün və həmvətənlərinin vətənsiz qalmalarına, vətən həsrəti çəkmələrinə fələyin bəisrkarlığından danışır:

Gəldi zaman, keçdi zaman...
Ayrı düşdük yurdumuzdan.
Həsrət qaldıq
Sərin-sərin bulaqlara,
Gül-çiçəkli otlaqlara.

Zaman keçdi, biz quruduq
Susuz qalan ağaclartək.
Tərvətdən saldı bizi
Bilməm qürbət?
Yoxsa fələk?

Öz qələmi ilə Azərbaycan poeziyasına Əliağa Vahid ruhlu gözəl, şirin qəzəllər bağışlamış **Fəxrəddin Məhzun** da belə vətənsiz qalmış şairlərdən idi. 1938-ci ildə Gədəbəydən Təbrizə sürülən, 1946-cı ildə isə ikinci yurdundan yad Tehrana didərgin salınan Məhzun artıq vətən həsrətinə dözməyərək, urəkparçalayan bir səslə fəryad edirdi:

Ölsəm də dirilləm, mənə qismət vətən olsa,
Gər qəbrdə yatmış, soyumuş bir bədən olsa.
Fəryad edərim ney kimi, Məhzun, qərib ölsəm,
Naləm eşidər qəbrimin üstən keçən olsa.

Almaniyada çıxan «Ana dili» qəzeti şairin bu dövr yaradıcılığına qiymət verərək yazır: «Uzun illər el-obasından uzaq düşmüş şairi ayrılıq, həsrət dərdi hər şeydən artıq sıxır, onun qəlbində, ruhunda tufanlar doğurur. Ona görə də «Hicran xəstəsi» adlı kitabındakı qəzəlləri, eləcə də ictimai-əxlaqi şeirləri nalə və əfqanla doludur».

İrticanın qələbəsi bütün sahələrdə olduğu kimi poeziyanın da insanlara ümid vermək, nikbinlik aşılamaq xüsusiyyətini məhv etməyə çalışırdı. Şeirlərin ruhu gözəçarpacaq dərəcədə bədbinləşmiş, demək olar ki, ancaq tünd rəngləri əks etdirirdi. Əhməd Şamlunun da yaradıcılığı istisna deyildi. Şeirlərini fars dilində və əsasən sərbəst vəznə qələmə alan Ə.Şamlu ölkənin, xalqın, mühitin zahiri cəhətlərindən daha çox mənəvi əzablarını qabarıq verir, ruhi iztirablarla cismani ağrıları üzvi vəhdətdə təsvir edirdi. Lakin Əhmədin poeziyasında təsvirlər çox vaxt irticanın təzahürlərini simvollarla, mürəkkəb rəmzlərlə öz içərisində əritdiyindən mühitin xüsusiyyətləri konkret deyil, bir qədər yaygın, mücərrəd təsir bağışlayır. Bu baxımdan şairin «Zülmətin simfoniyası» mənzuməsi xarakterikdir. Şairin çoxpilləli, tükürpədicə təşbəhlərlə təsvir etdiyi mənəvi dünyası, iç aləmi, keçirdiyi həyəcanlı anlar dövrün «qayda-qanunlarını», istibdadın törətdiyi cinayətləri bürüzə verir. Bizcə, Pəhləvi rejiminin yaratdığı repressiya ağ şeirə məxsus bədii lövhələrlə məhz bu cür

təqdim oluna bilərdi.

«Ağ inqilab» dövrü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən poeziyada çox zəif tərənnüm olunmuş, lakin layiqincə tənqidi əksini tapmışdır. «Ağ inqilab» dövrü poeziyası əlbəttə, təkcə ifşaçı şeirlərlə məhdudlaşmayıb, zamanın, insan təfəkkürünün, istək və arzularının, tarixi prosesin bədii mükəmməliyi olmaqla yanaşı, həm də gələcək həyatın proqramını hazırlayırdı. Ölkə əhalisinin təxminən farslarla bərabər hissəsini təşkil edən azərbaycanlıları sakitləşdirmək, münafiqsiz yolla hamını eyni bayraq altına toplamaq, farslaşdırmaq üçün «mədəniyyət» pərdəsi ən əlverişli üsul idi. Adı gurultulu, təlatümlü, mahiyyəti keyləşdirici, milli keyfiyyətlərdən məhrumedicü «Ağ inqilab» həyatın bütün sahələrinə, hətta maarif sisteminə daxil edilirdi.

Kor-koranə yad əxlaqın təqlidinə uymuş gənclər özləri də hiss etmədən bu xəstəliyin daşıyıcısına çevrildilər. Qəhətliyin bir yandan, mənəvi pozğunluğun da o biri yandan vurduğu zərbələr Azərbaycan xalqının ruhi müvazinətində mənfi dəyişikliklər yaradırdı. Məşhur satirik Həddadin yazdığı «Budur təməddün əgər» şeiri dövrün öyrənilməsi və poeziyanın mövqeyi baxımından maraqlıdır.

Xoş o günlərə, sağı ki, bərbəriyyət idi,
O bərbəriyyətə qurban olum ki, nemət idi.

Həddad Azərbaycanın gözüaçıq, mütərəqqi, açıqfıkrılı şairi olsa da, namussuzluğu, biqeyrətliyi, şərəfsizliyi qəbul edə bilmir. Özünü də, ailəsini də natəmiz yollara salan, yad, soyuq mənəviyyətin qucağına atılan vətəndaşlarına kəskin qəzəbini bildirir:

Nə firli baş var idi, bizdə, nə matıxlı dodaq,
O vaxt ziynətımız qeyrətü şərəfət idi.
O banuvani – vətən onda bihicab idilər,
Nə mərdümani-zaman vərşikəsti-qeyrət idi.

«Ağ inqilab» dövründə həssas senzurdan keçib çap olunmaq üçün şeirə sətiraltı mənalar, ikibaşlı ifadələr, cansız cisimlərin şəxsləndirilməsi, «qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit» üsulu tətbiq etmək lazım gəlirdi. Mətləbə vasitəsiz çatmaq yolları vasitəli yollarla əvəz olunurdu. Məqsəd mənənin, mənə isə rəmzlərin arxasında yerləşirdi. Oxtayın:

Sən təksən, dərənən yalqız qaraağacı.
Mən təkəm, yalqızdır şəhərdə hamı.

Lakin təklikdə
Birlik qaraağac!

-misraları cəmiyyət içində təklənmiş, yalqızlaşmış insanların ruhi vəziyyətini açıqlayır.

«Dan yeri» şeirində də cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi təbiətin üzərinə köçürülür. Mühitin qaranlılığı, demokratik qanunlardan uzaqlığı, insanlıq günəşinin uzaq üfüqlər arxasında qalması eyni mənalı təbiət təsvirilə əvəz edilir. Bununla belə fədai şair doğacaq günəşin gülüşü ilə zülmətin hönkürəcəyinə ümidini kəsmir, sətiraltı mənada oxucusunu da buna çağırır:

Ayıq qaldıq bu qaranlıq və ulduzsuz gecədə biz,
Yorulmadan dikilibdir
Dan yerinə gözlərimiz,
Ayıq qalıb gözləyirik:
Yurdumuzda görək haçan dan sökülü?
Qoy suvara qanımızla bu səadət nihalını.
Qonçalanıb qoy açılısın
Uca dağlar zirvəsində
Dan yerinin qızılgülü.
Daha onda işığın yox,
Qaranlığın gözlərindən
Acı-acı yaş tökülü.

«Ağ inqilab»ın Cənubi Azərbaycan poeziyasına təsiri küləyin qovub apardığı buludun torpağa təsirindən çox olmadı. Əvəzində isə bu poeziya öz bətnində gələcək inqilabın rüşeymlərini cüvərdirdi.

İran Fevral inqilabından sonra ictimai həyatda baş verənlər ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada da öz əksini tapırdı.

Fevral inqilabı həmişə olduğu kimi, yenə də Təbrizdən başladığına görə, ən böyük təsir və güclü reaksiya da Cənubi Azərbaycan poeziyasında özünü göstərirdi. Neçə-neçə qəzet-jurnalın nəşrinə başlanıldı. Qısa müddətdə «Varlıq», «Yoldaş», «Koroğlu», «Ülkər», «Çənlibel», «Dədə-Qorqud», «Günəş», «İnqilab yolunda», «Füruqi-azadı» və s. mətbuat orqanları Azərbaycan ədəbiyyatını, o cümlədən poeziyanı ümumiran səviyyəsində təbliğə başladı. İllər boyu arxivlərdə yatıb qalan şeirlər işıq üzü görür, ürəklərdə nisgilə dönən arzular, istəklər, ideyalar üzə çıxır, çağdaş vəziyyətlə əlaqədar yazılmışlar xalqa çatdırılırdı.

İnqilabi öz bətnində yetişdirib işıqlı dünyaya buraxmış poeziyanın çağırışları yerinə yetirilmişdi: şəhərlərin baş meydanlarında rejimin dayaqlarını uçurmaq üçün sel kimi dalğalanan, azadlığını tələb edən xalq kütlələri qələbə çalmışdı.

Ölkədə hökm sürən islam ideologiyasının nüfuzundan bəhrələnən «Dədə-Qorqud» ədəbi məcəlləsi hər bir millətin, irqin, qövmün Allah iradəsi olduğunu və deməli, bütün dövlətlər, quruluşlar tərəfindən tanınması fikrini Qurandan gətirdiyi Rum surəsinin 22-ci ayəsi ilə əsaslandırmağa çalışırdı.

Lakin işıq üzü görən kimi İran mühitinə tamamilə yad marksizmleninizm ideologiyasına xidmətə başlayan bəzi mətbuat orqanları, o cümlədən Hüseyn Düzgünün redaktorluq etdiyi «Yoldaş», «İnqilab yolunda» jurnalları tezliklə bağlandı.

Cənubi Azərbaycan poeziyası artıq tamamilə yeni bir mövzunun – müharibə mövzusunun işlənməsilə öz inkişafında yeni keyfiyyət, yeni məzmun kəsb etmişdi.

Müharibə mövzusunun araşdırılması poeziyada ikili münasibəti aşkara çıxarır. Şairlərin bir qrupu qarşı cəbhəyə qızgınlıqla nifrətini bildirir, İraq prezidenti və ölkə ali baş komandanı Səddamı lənətləyir, öz tərəfini müqəddəsləşdirirdi. Başqa qrup isə müharibə meydanlarında qırılan hər iki tərəfin günahsız cavanlarına yas tuturdu. Digər bir qrup isə mücərrəd şəkildə, səbəblərə, köklərə toxunmadan şəhidləri müqəddəsləşdirirdilər.

Şair Sönməz Məşrutəçi müharibə dövründə qələmə aldığı bayatılarının birində xalq kütlələrini şüurlu qırğına göndərənlərə də, kor-koranə şəhidlik arzulayanlara da incəliklə, şairanə, yüksək sənətkarlıqla, lakin qətiyyətlə etiraz edirdi:

Baharda yay xəbəri,
Hey gətirir, yay xəbəri.
Xəbərçi! Cəbhələrdən
Az gətir vaxt xəbəri.

Fevral inqilabı zamanı ruhanilərin hakimiyyət başına gəlməsi və rəsmi dövlət təbliğatının apardığı işlə əlaqədar dini mövzu sürətlə artıb genişlənməyə başladı.

Dini mövzunun yeni inkişaf yoluna düşməsi iki cəhətlə səciyyəli idi. Birincisi, köhnə özlü üstündə yaranıb, Raci, Ləli, Aciz, Sərraf mərsiyələriylə yetişən nəslin təzə qüvvə tapması, ikincisi, İran İslam dövlətinin hərtərəfli təbliği sayəsində əmələ gələn gənc şairlər

nəsli. Heç şübhəsiz ki, ürəkdən Allaha, ıslam dininə iman gətirənlərdən başqa, hakim dairələri razı salmaq üçün dini mövzuya mü-raciət edənlər də yox deyildi. Həqiqətin dinsizlikdə, yaxud Arazın şimalında olduğunu düşünənlər də var idi. Poeziya təbiətən cəmiyyət daxilindəki müxtəlifliyi, ziddiyyətləri, fikri-mənəvi əlvanlığı əks etdirmədikdə, boyalardan məhrum olub solğunlaşır, ideyaca da, məzmunca da, poetik cəhətdən də itirir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, belə itirmə ən çox dini mövzuya ciddi qadağan qoymuş Azərbaycan sovet poeziyasına xasdır.

İran Fevral inqilabı Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında köklü dəyişiklik etdiyi kimi, Şimali Azərbaycanla ədəbi əlaqələrdə də nəzərə çarpacaq irəliləyiş yaratdı. Cənubi Azərbaycan və Tehranda nəşr edilən mətbuat orqanlarında Şimal şairlərinin şeirləri göründü. Bakıda isə Cənub şairlərinin şeirləri mətbuata yol tapdı. Bu gün Cənubi Azərbaycan şeiri inkişaf prosesi keçirir. Saplaq, Adsız, Hicran, Zülfüqar, İldırım Sadiq, Muğanoğlu, Naseh, Arəş, Sahil, Hadi Qaracay və s. şairlər poeziyanı zənginləşdirir, hər biri Cənub şeirinə yeni rəvnəq, çalar və özünəməxsusluq gətirir.

NƏSR

Cənubi Azərbaycan bədii nəsrı poeziyadan xeyli cavan olsa da, özünə görə kökləri və tarixi ənənələri vardır. Təbrizli Əbrürrəhim Talibovun, marağalı Hacı Zeynalabdinin, Məmmədəli Manafzadə Sabitin XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində yaratdıqları romanlar, hekayələr. Seyid Cəfər Pişəvərinin felyetonları, iri həcmli «Zindan xatirələri» sonrakı dövr ədəbiyyatının sələfi olmuş onun üçün ləyaqətli nümunə rolunu oynamışdır. Mirzə Əbdürrəhim Talibov əsərlərində elmi, maarifçiliyi, Avropa inkişaf tərzinin rəşional şəkildə, Şərq həyatına tətbiqini ön plana çəkirdisə, Hacı Zeynalabdin Marağayı da məşrutəçilik, spesifik İran parlamentarizmini, elmi inkişaf və ehtiraslı vətənpərvərlik ideyalarını irəli sürürdü. Həmçinin Məmmədəli Manafzadə öz hekayələrində qürbətə əzab çəkən həmvətənlərini bəlalardan qurtarmağa çağırır. S.C.Pişəvəri yazılarında Cənubi Azərbaycanın istiqlalına, millətə dil azadlığına, ictimai ədalətsizliklərə qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Bu ideyalar, çağırışlar özündən sonrakı bədii nəsrin ideya istiqamətini formalaşdırdığı kimi, onun növlərini, janrlarını və inkişafını təyin etməkdə də müstəsna

əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanda Milli Demokratik hərəkatın başlanması və gedişi ilə əlaqədar yeni inkişaf mərhələsinə daxil olan bədii nəsr, şübhəsiz ilk növbədə tematikasında dəyişikliyə uğramalı idi. Həyatın müxtəlif sahələrində gedən ictimai-siyasi-iqtisadi dəyişmələr istər-istəməz qələm sahiblərinin fikirlərinə də öz təsirini göstərirdi. Bu dövrdə Cənub şairlərinin əksəriyyətini nüfuz dairəsinə alan Sovet mövzusu: onların işğalçı ordusuna, həyat tərzinə, rəhbərlərinə, elminə, həkimlərinə... oxunan mədhiyyələr təbii ki, öz kölgəsini yazıçıların da üzərinə salmışdı. Cənublu qələm sahibləri «azadlıq bağışlayan», «xilaskar» şimalı qardaşlarının, «xalqlar atası» Stalinin rəhbərliyi altında gördüyü hər bir işi, qəbul etdiyi qərarları, qətnəmələri ümumi euforiya içərisində mübaliğəli şəkildə bədii təxəyyül süzgəcindən keçirirdilər. Yazıçı Bəylər Hayilinin «Həbibə» hekayəsi bu baxımdan səciyyəvidir.

Lakin Cənub nəsi yeni inkişaf mərhələsində heç də birtərəfli, tendensiyalı xarakter daşmamışdır. Belə olsaydı, onun inkişafından, yeniləşməsindən dünya səhnəsinə çıxmasından danışmağa dəyməzdi.

Məlum olduğu kimi, yaranma mexanizminə görə poeziyadan xeyli fərqlənən, zamanca gec hasilə gələn, tarixi yetişmə mərhələsi keçirmək məcburiyyətində qalan nəsr Cənubi Azərbaycan mühitində həmin mərhələdən nisbətən yan keçmişdi. Belə kəsə yollardan biri inqilabi mübarizələrlə zəngin Azərbaycan tarixinə müraciət idi. Qocaman Məşrutəçi, Səttarxan və Bağırxanın yaxın silahdaşı Qulaməli Səmsamın qələmindən çıxmış «Sərdar-milli haqqında xatirələr» bu baxımdan maraqlıdır.

Səmsam heç bir tarixi mənbəyə istinad etmədən, yalnız öz görüb-əşitdiklərini, Məşrutə hərəkatı və onun yüksək mərhələsi olan Təbriz üsyanı zamanı yaxından müşahidə etdiyi hadisələri, söhbətləri, tutduğu mövqedən, ideyasından asılı olmayaraq şəxslərin hərəketlərini qələmə almaqla, böyük inqilab rəhbərinin xarakterini müəyyən dərəcədə yarada bilmişdir. Təbriz üsyanının ilk günlərindən, Səttarxanın Tehrandakı Atabəy parkında xaincəsinə mühasirəyə alınıb yaralanmasına qədər çəkən qısa, amma şərəfli və zəngin tarixçəsi tarixin dumanlıqlarına bürünmüş nadir faktlarla, məlumatlarla üzə çıxarılmışdır.

Şirin, yığcam, nisbətən bədii dillə qələmə alınmış xatirədə yazıçı öz istəyinə nail olmuşdur. İkitərəfli gedişlə, yəni deduktiv me-

toddan induktivə. yaxud əksinə hərəkət etməklə hərəkətin təzahüründən Sərdari-millinin şəxsiyyətini aşkarlamağa və Səttərxanın şəxsiyyətindən, tutduğu əməllərdən Məşrutə hərəkətini işıqlandırmağa doğru meyl göstərməklə əbədi uğur qazanmışdır. İncilərlə rəhbər arasındakı təbii vəhdət obyektivcəsinə qələmə alınmışdır.

Xatirədə yeni dövr Cənubi Azərbaycan nəşri üçün nailiyyət sayıla biləcək əhəmiyyətli cəhət ondadır ki, qələm sahibi inqilab sərkərdəsini təcrid etməmiş, əksinə, ictimai mühiti, o cümlədən mücahidləri. Bağırxanı, eləcə də Məhəmmədəli şah, Eynüdüvlə, Rəhim xan, Mir Həşim, Şücanizam, rus konsulu, Səməd xan, Ərdəbil xanları və onların əlaltılarını özünəməxsus şəkildə işləməklə daha bütöv portret yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Burada çox vaxt bədii və tarixi əsərlərdə kölgədə qalan Salar – milli Bağırxanın obrazı işlənmişdir.

Səmsamın «Sərdari-milli haqqında xatirələr» əsəri Məşrutə hərəkətinin bədii nəsrə gətirilməsi, hərəkət iştirakçılarının realist təsvirinin verilməsi, şübhəsiz, ədəbi hadisə idi.

21 Azər hərəkətinin yarımçıq qalması, Milli Demokratik hökumətin məğlubiyyəti ilə əlaqədar Cənubi Azərbaycan xalqının həyatında baş verən köklü sarsıntılar poeziyada olduğu kimi nəsrdə də bədii əksini tapmışdı. Ruhuna doğma olan xalq hərəkətinə tapınmış demokratik qələm sahibləri öldürüldükdən, zindanlara atıldıqdan, sürgünlərə göndərildikdən, minlərlə əliqabarı vətənpərvər dərbədər salındıqdan sonra, təbii ki, həyatın faciəli cəhətləri ədəbiyyatda daha qabarıq nəzərə çarpmağa başladı. Cənubi Azərbaycan nəşrinin ürək qanı və göz yaşları ilə yazılmış bu səhifələri ömrünün yaşamalı və sevməli illərini sürgünlərdə keçirən yazıçı **Gəncəli Səbahinin** bir sıra povest, hekayələrində özünə yer tapmışdır. «Şərəfli ölüm» hekayəsində ömrünü azadlıq mübarizəsinə həsr etmiş Qulamrza Cavidan deyir: «Mən indiyə kimi həqqimdə oxunmuş hökmü sizdən gizlədirdim. Ölüm, dar ağacı mənə də gözləyir. Mən də yoldaşlarımız kimi ölümü gülə-gülə qarşılayacağam. Mən buna inanıram ki, mən və Əjdərlər ölsə də, arzu və diləklərimiz azadlıqsevər insanların ürəyində yaşayacaq. Gələcək bizləri məhəbbətlə yad edəcək! Mən istəyirəm ki, ölüm xəbərim sizə çatanda mənə göz yaşı, pərişanlıq ilə yox, milli sürudla yad edəsiniz».

G.Səbahinin «Gül dəstəsi» hekayəsindəki ana xətt xalq həyatının özəyinə çevrilmiş, Cənubi azərbaycanlıların alınına yazılmış didərginlik salnaməsinin bir səhifəsinə diqqəti cəlb edir.

Yazıcının az sözlə ifadə etdiyi böyük, dərin mətləblər göz qarşısındadır. Qələm sahibi, vətəninin azadlığı, istiqlaliyyəti, xalqının işıqlı günləri uğrunda çarpışanların uzaq sürgünlərdə belə məzlumlara arxa-dayaq olması, köz olan ocaqları alovlandırması, ümumən xoşbəxtliyinə çalışması, yaxınlığın, xeyirxahlığın candan gəlməsi xüsusiyyətini bəyan edir.

Milli hökumətdən sonrakı dövr nəsri intim hisslərdən, sevgi-məhəbbətdən daha çox xalq kütlələrinin acı həyatını, istibdadın zəhərlədiyi yaşantıları, məşum səhnələri verməyə çalışır. Bu gün «aşkarlıq», «demokratiya» adı altında 21 Azər inqilabına, Cənubi Azərbaycanın yaşadığı neçə-neçə xalq hərəkatına böhtan atmağa. «Sovet xüsusi xidmət idarələrinin qurduğu oyuncaq rejim» kimi qələmə verməyə çalışanlara həmin əsərlər tutarlı cavabdır. Gəncəli Səbahi, Rəhim Dəqiq, Ə.Ağçaylı, Qulamhüseyn Sayedi, Həbib Sahir, H.Alpamış kimi yazıçıların təxəyyül süzɡəcindən keçmiş Cənubi Azərbaycan gerçəklikləri milli hökumətinmi, yoxsa, müasir nihilist tarixçi. ədəbiyyatşünas, publisistlərinmi düzgün olduğunu məhək daşına çəkir. Bu baxımdan 1950-ci ildə qələmə alınmış «Həyat faciələrindən povesti səciyyəvi hadisələr və xarakterlərlə zəngindir.

Adətən həyat müşahidələrinə əsaslanan yazıçı G.Səbahi bu əsərində XX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan kəndində və Təbrizdə baş vermiş hadisələri qələmə almışdır.

Məhkəmənin «qatil» adı ilə edamə məhkum etdiyi məhbusa hökm oxunub qurtarıqda, üzünə ölüm tozu çökmüş «müqəssir»i də, ağlamaqdan. mənəvi əzabdan bayılmaq dərəcəsinə çatmış gənc qadını da, məhkəmə üzvlərini də, salondakıları da heyrətləndirən bir səs ucalır. Bu səsin sahibi «müqəssir»in günahsızlığını söyləyərk, qatilin özü olduğunu etiraf edir. Hər şey qurtarıqdan sonra edilən nadir və səmimi etirafın səbəbini on iki günlük fasilə verən iclasda vəkil söyləyir.

Bu səbəb maddi, mənəvi və cismani işgəncələrə məruz qalmış, var-yoxu əlindən alınmış zindanlara salınmış, uşağı ortalıqda qalib xəstəlikdən ölmüş, arvadı dəlixanaya düşmüş, torpağını, evini, işini, sağlamlığını itirmiş, ləyaqəti təhqirə uğramış Qüdrət adlı kəndlinin faciələridir.

Vaxtilə «mənim əsərlərimdə tarixçi fransız cəmiyyətinin özü olacaq, mən isə onun katibi sifətində çıxış edəcəyəm» – deyən Balzak kimi Gəncəli Səbahi də şübhəsiz və mübaligəsiz deyə bilərik ki, həm keçmiş, həm də sonrakı mübarizənin təbii köklərini açıb göstə-

rə bilmişdir.

Həyatı müşahidə qabiliyyəti və dərin psixologizmi ilə seçilən istedadlı yazıçı Qulamhüseyn Sayedinin yaradıcılığı bu baxımdan xarakterikdir.

Vəziyyətin ağırlığına görə Şimali Azərbaycandan heç də geri qalmayan Cənubi Azərbaycanda yeni ərsəyə gələn yazıçı nəsli köhnə nəsillə yanaşı, ədəbi mübarizəyə qoşularaq, yeni abı-hava yaradırdılar.

Sənəti müəllimlik olan, xalqın folklor nümunələrini toplayan gənc yazıçı Səməd Behrəngi bu mərhələnin ən bariz hekayə ustalarından sayılır. Folklor əsasında yazılmış onlarca nağıl və hekayənin müəllifi Səməd əsasən uşaq yazıçısı olsa da, uşaqlara üz tutub böyüklərə söz qandıran təmsilləri ilə şöhrət qazanmışdır. SAVAK kimi yırtıcı rəsmi cəza orqanının demokratik qüvvələri polad xəlbirində ələdiyi bir zamanda bu ən əlverişli yol idi.

Ağçaylının «Aydının ölümü», «İlkin ulduz» Həbib Sahirin «Vaqonda», Gəncəli Səbahinin «Ovçu» əsərləri nəsrin ən layiqli nümunələri kimi ədəbiyyat tarixinə düşmüşdür.

Yeni mərhələnin dəyərli keyfiyyətlərindən biri də nəsrin hekayələrdən romana meyl etməsidir. Şübhəsiz, bu meyl həm tarixi hadisələrin gedişatından, həm də ədəbiyyatın inkişafındakı daxili ehtiyacdən yaranmışdır. Cənubi Azərbaycan nəsrində siyasi mübarizəni əks etdirən, həcminə və əhatə dairəsinə görə ən böyük əsər Rəhim Dəqiqin «Həcər» romanıdır. Üslubuna, düşüncə tərzindəki yeniliklərə, zamanın özünün doğurduğu müasir terminologiyaya, təsvir etdiyi dövrə görə əvvəlkilərdən fərqlənsə də, şübhəsiz onların yeni keyfiyyətdə davamıdır. Əsərin iştirakçılarının təfəkküründəki və əməllərindəki bənzərlik azadlıq uğrunda mübarizə aparan, sür-günlərə göndərilən, lakin zorun, zamanın sındıra bilmədiyi sələf-xələflik münasibətlərini göstərir.

Vaxtilə 21 Azər hərəkatında iştirakına görə Əhvaza sürgün olunan Qulam kişinin qızı Həcər romanın baş qəhrəmanıdır. Fars-ərəb dillərində gözəl danışan, inqilabi iş aparan, Əhvaz universitetinin tələbəsi bu gözəl qız həyat hadisələrinin müxtəlif əyalətlərdən buraya atdığı gəncləri başına yığaraq, istibdadı yıxacaq son döyüşlərə hazırlayır.

Həcərin başlıq etdiyi cəbhə ümumiran azadlıq hərəkatının ayrılmaz bir hissəsidir. Çünki cəbhədə Buşəhrin də, Bəndər – Abbasın da, Təbrizin də, Xoyun da, Rəştin də, Tehranın da, Xürrəmşəhrin də Abadanın da və başqa şəhərlərin də müxtəlif millətlərdən

olan fəhlələri, tələbələri, sənətkarları, ziyalıları, hətta polis işçiləri də birləşmişlər.

Əsərdə oxucuya təlqin olunan ideyalardan biri bütün İran inqilablarında azərbaycanlıların tutduğu mərkəzi mövqedir.

Romanda siyasi mübarizə başlıca yer tutsa da, sevgi, dostluq motivləri, macərə xətləri də qabarıq nəzərə çarır.

Məlum olduğu kimi, əsrimizin əvvəllərindən bəri heç yerdə rəsmi qeydə alınmamış, imzalanmamış, lakin çox ciddi surətdə əməl olunan üçtərəfli bir saziş əsasında həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanla Türkiyə arasında ayrılıq salmaq, dərin nifaq yaratmağa çalışılırdı. Sazişdə fars şovinizminin də, Rusiya imperiyasının da, Əbdülhəmid rejiminin də marağı eyni dərəcədə güclü idi. Fars və rus şovinizmi türk dünyasının birləşməsi nəticəsində vahid, güclü Azərbaycan dövlətinin yaranacağından qorxurdu. Atatürkün hakimiyyətə gəlməsilə Türkiyə bu oyundan çıxsa da, nə Pəhləvi xanədanı, nə də çarizmdən daha qatı şovinst və irticaçı Sovet dövləti əməllərindən əl çəkmədi. O cümlədən, İran ədəbiyyatında da, sovet ədəbiyyatında da azəri-türk düşmənçiliyi şişirdilir, qızıdırılırdı.

«Həcər» romanı bu tilsimi sındıraraq, Türkiyənin mədəni inkişafını, demokratik meylini, azərbaycanlılara olan qardaşlıq məhəbbətini təsvirlə fars-rus şovinizminin və onların kölgəsində gizlənən erməni millətçilərinin quraşdırdıqları yalanların puçluğunu sübut edir.

80-90-cı illərdən sonrakı dövrlərdə də nəşr sahəsində elə bir qalxınma və dirçəliş hiss edilmir. Bu mərhələdə Əhməd Azərlunun «Onlar kimlərdi?», İsmayıl Hədinin «Dumanlı günlər», Elçinin «Hanı o dəlilər?», Mir Hidayət Həsərinin «Əli və Mərcan», Yorgənəlinin «Öldü var, döndü yoxdur», İ.Hədinin «Laçın», A.Azərinin «Nərgil», Savalanın «Qızıl gül ilə şəh» hekayələri oxucuda zərif duyğular, gələcəyə inam hissi oyadır.

İslam inqilabından qabaq bəzi nümunələri nəzərə almasaq, anadilli ədəbiyyat işıq üzü görmədiyindən, bu dildə yazanların da sayı az idi. Poeziyada az-çox Şəhriyarın, Səhəndin, Sonməzin əsərləri və onlara verilən cavablar müəyyən canlanma yaratmışdısa, nəsr haqqında bunu demək olmaz. Salamulla Cavidin kitablarının mətbədən yığıdırılması, G.Səbahinin, H.Şairin, hekayə, povest və xatirələrinin arxivlərdə qalması ümumi inkişafın qarşısını alır, ədəbi ənənənin qırılmasına süni şərait yaradır, ən pisi isə Azərbaycanda anadilli nəsrin yoxluğu təəvvürünü yaradırdı. Anadilli Azərbaycan nəsr arxivlərdə qalsa da, fars dilində yazılan hissəsi nəinki İranda,

müxtəlif dillərə tərcümə yolu ilə xaricdə də çap olunur, hətta qızıl mükafat alırdı.

İnqilabdan dərhal sonra nəşrə başlayan anadilli qəzet-jurnallar, kitablar nəsrin inkişafına güclü təkan verdi. «Varlıq», «Dədə-Qorqud», «Çənlibel», «Koroğlu», «İnqilab yolunda», «Yoldaş» kimi mətbuat orqanları Gəncəli Səbahinin «Qartal», «Həyat faciələrindən» Hüseyn Düzgünün «Günəşli vətən yaddaşları» qəbilindən olan kitablar anadilli nəsrin mövqeyini və qüdrətini göstərdi.

Hərtərəfli inkişaf edən nəsrdə əsas mövzulardan biri dil dərdi idi. Hər bir əzizlən xalqın irili-xırdalı dərdləri içərisində başlıcası olan – doğma dilə ehtiyac Azərbaycan nəsrində neçə illərdən bəri korun-korun tüstülənən közləri alovlu tonqala çevirdi. Həm ciddi, həm də satirik planda yazılmış bir çox hekayələrdə ana dilinin Azərbaycanda rəsmi dilə çevrilməsinin həlli yolları dönə-dönə araşdırılırdı. Ölkə əhalisinin yarısını təşkil edən Azərbaycan türklərinin güclə fars dili çərçivəsində qapadılması, öz dillərinə və etnik tərkiblərinə qarşı nifrət oyandırılması, milli tarixinin təhrifi tənqid olunur, məsxərəyə qoyulurdu. Xalqın öz içərisindən belə alçaq işə qoşulanlar, mərkəzin şovinist siyasətinə rəvac verənləri isə öldürücü gülüşlə damğalayırdılar. Bu sahədə ardıcıl iş aparan «Dədə Qorqud» jurnalında müxtəlif imzalarla çıxış edən Ə.Ağçaylı Azərbaycan dili uğrunda əlindən gələni əsirgəməirdi. Vətəndaşlarını tarixi soykökünə qaytarmağa çalışan bu mübariz yazıçı hər dəfə dil problemini müxtəlif baxımdan mərhələ-mərhələ həll etmək vacibliyini mərkəzin qulağına yeritməyə can atırdı.

«Cucə Bağır» imzası ilə yazdığı «O olmasın, bu olsun» adlı hekayəsində o, Azərbaycan dilinə qarşı soyuqluğu – fars şovinizminin apardığı iyrenc siyasətin kədərli nəticələrini satirik qələmlə verir. Dahi Üzeyir Bəy Hacıbəylinin məşhur əsərilə adaş olan novellada doğma dildə kitabların çap olunmaması, başlıca hədəf götürülür.

Yazıçı ana dilində kitaba həsrət qalmış, müştərisiz kitab dükanının halını obrazlı şəkildə belə təsvir edir. «Satış dəftəri aşiq Cünunun ağarmış başından ağ və keçəl Həmzənin daz başından xətsiz idi. Əgər bir gün kitab satılsaydı, şəqqülqəməv və böyük möcüzə olurdu. Dükən qapısında şeytan toru, tora salmış milçəklərinən hər gün Şeyx Sənan baletin icra edərdi. Dükən sahibi fironların nümayişi olmuş heykəlləri kimi şüşə dalsından görünürdü. Dükən qapısının hərdən adam yox, bəlkə yol açıb-örtərdi».

Xeyli fasilədən sonra növbəti dəfə dükana yaxınlaşan yazıçı

növbə, basabas görüb «Qoul əuz bərbəlnas, mələgəlnas» ayələrini oxuyur. Hiddətli sevinclə qeyri-ixtiyari, coşub-daşan növbəyə girir. Yarın heyhat, qol-qabırğası əzilib, özünə gəldikdə başa düşür ki, burada indi şirniyyat, xama, bəstəni satan kafe açılıb. Ağ önlüklü, bığburma kişi ona cürbəcür yeməliklər təklif edib burada yeyəcəyini, evə aparacağını və nə qədər çəkiləcəyini soruşanda, müəllif milli mənəviyyətin belə soyuqqanlıqla satıldığını, dəyişdirildiyini görüb zövlündən: «Evə aparacağam, bir kilo taza çap olunmuşundan çəksin!» - deyir.

«Kupon oğrusu» hekayəsində isə «Dədə Qorqud» məcəlləsinin nəşrindəki hədsiz çətinliklər, ziyalıların ağır iqtisadi vəziyyəti, soyğunçuluğun baş alıb getməsi, Azərbaycan dilli ədəbiyyatın, mətbuatın düşünərəkdən ucuz tutulması və polisın soyuqqanlılığı açıqlanır.

Ağa Bağırın vicdanının üz-üzə dialoqu maraqlı və orijinal olub, İranda, xüsusən də Cənubi Azərbaycanda dil üzrə səlahiyyətli şəxslərin mahiyyətini, törətdikləri ağır mənəvi cinayətləri, eləcə də sayca çoxluqların güzgü kimi əks edir. «Alay, Bağır, əgər sən ana dili yolunda bu gün (bağışlayın, bu gecə) işləməsən, gələcək nəsil sənün üzünə tüpürməzmi?» - Gələcək nəsil o qədər adamaoxşarların üzünə tüpürməlidir ki, bizə çatanda fikir eləmirəm ağızlarında daha tüpürçək qalmış ola.

Adı «Bizim millət yuxulayıb?» sual cümləsilə başlayan digər hekayədə milli manqurtların mahiyyəti ifşa olunur. Əsərin qəhrəmanı Yorğanəli əmioğlusunun «dərs oxuduqdan» sonra öz dilini unudub fars dilində danışmağını, məclislərdə molladan qabaq minbərə çıxıb farsçılığını təbliğ etməyini, türklərə öz dillərini qamçı gücünə tərgitdirməyi tövsiyəsini təsvir edir. Hakim dairələr əmioğlunun satqınlıq dərəcəsinə görcək vəzifəsini artırıb, müəllimlikdən məktəb müdirliyinə keçirilər. Əlbəttə, sovet Azərbaycanında olduğu kimi cənubda da mərkəzi hökuməti azərbaycanlıların rüşvətxorluğu yox, millətçiliyi qorxudurdu. Əmioğlunun milli xəyanətini görənlər Tehran da Moskva kimi milli xəyanətkarı mütləq mükafatlandırmalıydı. Belə də olur.

Yorğanəli özü farscadan bir şey qanmadığından oğlunu məktəbə qoyur. Müdir əmioğlusunu da «buğyağışını» hamı kimi vaxtında yetirir ki, uşaq geri qalmasın. O da doğrudan geri qalmır. Yorğanəlinin dililə desək: «Xırdaca nökrəninizin huşundan, əqlindən nə qədər tərifləsəm, yenə azdır. Maşallah, dərində o qədər qabağa getmişdi ki, düzün xəbər alarsınız bala-bala az qalırdı əmioğlusunun

yerin tuta. Evdə nə əyal onun dilin başa düşürdü, nə mən. Bunun qarnının çörəyini ancaq yetirirdik, harda qalsın bir dana dilmanc (mütərcim) da tutub gətirəydik».

Məqsəd aydındır. Bu acı, kəskin istehza, beş-altı kəlmə yad dili öyrənib millətini satan, alacağı rüşvət, tutacağı vəzifə kürsüsü müqabilində vətənini ayaqlar altına atan namərdlərə vurulan mənəvi yumruqdur.

Mübarizəni davam etdirən yazıçı savadsız əmioğlusundan nəçə qat artıq dağıdıcılıq qüvvəsinə malik manqurt alimləri daha kəskin nifrətlə, daha coşqun, daha acı qəhqəhələrlə qırmanclayır. «Başbəlalı dilimiz» novellasının qəhrəmanı olan azərbaycanlı bir alim belə tiplərin ümumiləmiş obrazıdır. Müəllif onun «vaxtsız ölməsinə ürəkdən yanıb-yaxılır». Onun qədrini sağlığında bilmədiyi, qayğısına qalmadığı üçün türk dünyasına «dışinin dibindən çıxanı» deyir. Sonra isə «xalqının dərdindən ölən» mərhumun millət yolunda çəkdiyi «qəhrəmananə əziyyətləri» sadalayır. Məlum olur ki, həmvətənlərinə, monqollardan dil qapdıqlarını öz qədim dillərimizə farsdantörəmə hərzənd dili olduğunu sübuta yetirmək üçün Mərəndin Gəlinqaya kəndinə gedən «alim» iki-üç kəndlinin «vallah biz gəlməyik, talışiq, buralı deyilik» desələr də şahidin də, özünün də eşitdiklərini tərsinə yazır. Bütün ömrünü-gününü türkçülüyün, yəni öz soykökünün məhvinə, farsçılığın çiçəklənməsinə sərf edən alimcik öləndə də nəyi varsa, bu ıyrənc yolun gələcək yolçularına vəsiyyət edir.

Ə. Ağçaylı bir manqurt, xəyanətkar «ziyalı»nın xarakterini ləziminca açmaq üçün onun arzusunu söyləyir: «Arzu edirdi o günü ki, bir gün Azərbaycanlı analar ana dili əvəzinə uşaqlarına fars dili öyrədələr». Daha sonra onun millətə vurduğu zərərin gələcək ağırlarını göstərərək, acı bir istehza ilə yazır: «Siz onun məhəbbətinə baxın, bizlərin də naşükürlüyünə. Təfavüt yerdən göyədi. Acığımıza gəlməsin, biz azərbaycanlılar duz yeyib, duzdan sindirənə. Necə deyərlər, biz hələ onun qədrini sonralar biləcəyik».

Doğrudan da Azərbaycan xalqının düşmənləri tərəfindən qidalandırılan, həvəsləndirilən belə gürzələrin tökdükləri zəhərin fəsadları xeyli sonra bəllənir. İstiqlaliyyət qazandığı zaman belə ölkənin imperiya zəncirinə və boyunduruğuna doğru necə dartındığını duyanlar bu qeyri-sağlam prosesin köklərini çox vaxt başa düşə bilmirlər. Anladığıda isə bəzən gec olur. Yazıçı Ə. Ağçaylı belə gürzələri ifşa etməklə gələcək təhlükələrin qarşısını almağa çalışır.

Dil uğrunda mübarizədə ondan əvvəlki və çağdaş qələm sa-

hıbləri də Azərbaycan dilinin əhəmiyyətini, şərq və dünya dilləri içərisindəki yüksək mövqeyini, min illər boyu azadlıq uğrunda mübarizədə silahını yerə qoymayan bir xalqa xidmətini, imperialistlərin, şovinistlərin irtica nöqərlərinin bu dildən qorxduqlarını obrazlı dillə göstərirlər. Rəhim Dəqiqin «Həcər» pomanında Milli hökumətin başçısı Pişəvəri ilə jurnalist dostunun söhbəti Cənubi Azərbaycan nəsrinin yeni mərhələsi üçün həm ənənəvi baxımdan, həm də müasirlik yönündən aktual və səciyyəvidir. Pişəvəri «Bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu xalq öz tarixini və doğma dilini göz bəbəyi kimi qorumuşdur. İndi cavanlarımız özlərini dünyada tanıtmaq üçün qürurla «azərbaycanlıyam» deyirlər.

Pişəvərinin dostu onun sözlərinə əlavə edərək dedi:

- Bir milləti aradan götürmək üçün hər şeydən əvvəl onun dilini inkar etməyə çalışırlar!

Pişəvəri ciddiləşərək:

- Bu imperialistlərin və onların şovinist əlaltılarının heç vaxt göyərməyəcək arzularıdır».

İstibdad dövründə tüğyan edən anti azərbaycan, antitürk siyasəti inqilabdan sonrakı müvəqqəti yumşalmadan çox keçməmiş yənidən buzlaşdı. «Dədə Qorqud» kimi dilini, tarixini, mədəniyyətini, soy kökünü dərin məhəbbətlə sevən bir mətbuat orqanının qapadılması Azərbaycan dilinə endirilən ağır zərbə idi. Şovinizmin təzə dalğasından qorunmaq, lakin mübarizəni dayandırmamaq üçün bəzi yazıçılar daha məqsədyönlü ədəbi vasitələrə əl atmağa başladılar.

Yazıçı H.Alpamiş fars şovinizminin ziddbəşəri, müsəlmançılıqdan və insanlardan kənar qeyri-rəsmi mənəvi mübarizəsini ifşa etmək, tarixi qiymətini vermək üçün folklora müraciət etdi.

Hekayədə türk ozanı Oğuzun Odlar yurduna hakim kəsilib, xalqın dilini əlindən alan, öz dilini güclə onlara qəbul etdirən Təpəgözlə mübarizəsindən danışılır. Oğuz xalqının dilini, tarixi qəhrəmanlığını, mənəvi zənginliklərini özünə sazla-sözlə tanıtdırdığına, Təpəgözü ifşa etdiyinə görə fərraşlar aşığı qovurlar.

Bir müddət sonra qəfil qalxan güclü tufan qəddar Təpəgözü qovub Odlar yurdundan rədd edir. Hekayədə təsvir olunur ki, «Fırınanın ilk günlərində hamının diləklərində şən həyat çiçəklənmişdir. Gənc igidlər məktəblərin, məzhərlərin ana dilində qurulmasını intizarlayırdılar. Kəndçilər Təpəgöz yerlərinə malik olduqların göz-ləyirdilər. İşçilər öz əməklərinə malik olduqların arzulayırdılar. Lakin təəssüflə bu bəşəri ideyalar çiçəklənməmiş solurdular».

Bir gün Oğuz yenə ağac altında saz çalırmiş ki, Qarayel fərraşı gözlərinin önündə zahir olur. Qarayel Oğuzla «Bu gündən bəri saz çalmamalı və bütün ellərdə yas məclisləri qurulmalı və şənlik edənlər cəzalanmalıdır - demişdi». Müqavimət göstərərək üzə dayanan Oğuz Qarayelin də Təpəgözdən geri qalmadığını anladıqda Qaf dağına köçür. Burada Dədə Qorquddan mübarizə üsulunu öyrənir və geri döndükdə şən nəğmələr çalıb oxuyaraq Qarayelə müqabil dayana bilən Qızıl yel yaradır. Ölkədəki matəmханalar şənlik məclislərinə dönür. Yazıçı əsərini belə bitirir: «O gündən bəri əməkçilər, işçilər, kəndçilər öz tədii həqlərinə çatıb, Odlar yurdunun balaları məktəblərdə öz doğma dillərində yazıb-oxuyurlar. Ümid ki, sizin də yurduunuzda belə ola»

Məlum olduğu kimi, Təpəgöz istibdad rejimi, Qarayel isə onu əvəz etmiş yeni qeyri-demokratik quruluşdur. Müəllif Ozanın dili ilə milli azadlığı xalqına da arzulayır. Lakin bunun üçün qələbəyə və-racaq mübarizə lazımdır.

Ədəbiyyatın ayrıca bir növü kimi qədimlərə söykənən memuar ədəbiyyatı Cənubi Azərbaycan yazıçılarının qələmində də sınılanmışdır.

Məşrutə hərəkatının cahanşümül rəhbəri və sərkərdəsi Səttar-xanla silahdaşları barədə həqiqətləri xalqa çatdıran ««Sərdari-milli haqqında xatirələr əsəri Təbriz üsyanının gedişini, müvəffəqiyyətlərini və məğlubiyyət səbəblərini obyektiv təsvir edir. Əsərin qiyməti bir daha onunla artır ki, xatirənin müəllifi üsyanın iki məşhur başçısının və digər təşkilatçılarının yaxın dostu, hadisələrin bilavasitə iştirakçısıdır.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xarakterini, dövrünü, mühitini açıqlayan xatirələr şübhəsiz ki, tək bir əsərdə tamamlan-mayıb sonralar da davam etdirilmişdir. Qələm sahibləri xalq qəh-rəmanlarının, mütəfəkkirlərin, dünya şöhrəti qazanmış şairlərin ob-razlarını yaratmaqla, tarix elmində yarımçıq, yalnız siyasi ictimai baxımdan işıqlandırılmış şəxsiyyətlərin portretlərini sanki tamamlamağı qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Şair Həbib Sahir «Dağın-q xatirələr» adlı kiçikhəcmli memuarında 1920-ci il Təbriz üsyanının başçısı, publisist, filosof Şeyx Məhəmməd Xiyabanini gördüyü kimi təsvir edir. Şeyxin Alaqapıdakı nitqinin bir-iki cümləlik qısa xülasə-sini. dediyi fikirləri verməklə xalqda oyatdığı güclü təsiri oxuculara çatdırmağa müvəffəq olur. Hamı üsyan rəhbərini dərin bir sükut içində qarşılayır.

Lakin yazıçının xatirəsi qəsdənmi, ya bilməyərəkdənmi yarım-

çıq qalır. Elə bil fikir də, sujet də əsərin adını doğrultmaq üçün dağılır. Bəlkə də çox sevdiyi Şeyx Məhəmmədin faciəli taleyinin sonluğunu birdən-birə deməkdən çəkinən müəllif başqa mövzuya keçməklə nəfəsini darməyə, özünə gəlməyə çalışır.

Yenidən 1920-ci il 7-8 sentyabr günlərinə xatirə pəncərəsi açılır. Şeyx Məhəmmədin öldürülməsinin sabahı fars kazaklarının köhnə əbaya tamah salması, özünü üsyana, üsyan rəhbərinə yaxın göstərənlərin dönüklüyü, xalqın başsız qalması bu pəncərədən açıq-aşkar, bütün çılpahlığı ilə görünür. Müdir ağa Azərbaycan cəlladı Müxbirüssəltənəyə Azərbaycan xalqının fars dilinə «doğmalığı» yaltaqlana-yaltaqlana «sübut edirkən» Mirzə Təqi xan Rifət belə yaşamaqdan ölümü üstün tutur.

Qələmini ədəbiyyatın demək olar bütün janrlarında sınamış Həbib Sahinin memuarları görkəmli şəxsiyyətlərlə bərabər, bəşəriyyətin sadə üzvlərinin də həyatını işıqlandırmışdır. Yazıçı dərin müşahidə qabiliyyəti və istedadının gücü ilə adi adamların xasiyyətdəki incəlikləri görüb-seçməyi, bir damcı suda yerləşən geniş aləmi təcəssüm etdirməyə nail olur.

Xalasının xatirəsinə yazdığı memuarda ata-anadan yetim qalıb, böyük bacısının qoltuğuna qısılmış bir qızın bədii portreti işlənmişdir. «Dalğın, qırmızı və sarı telli» bu yetim qızın xarici cizgiləri, hərəkətləri, fitri istedadı milyonlarla balaca həmyaşıdlarından o qədər kəskin seçilməsə də, dahıyanə əməllərin sahibi olmasa da, xatirədəki surət fərdi özünəməxsusluqdan xali də deyildir. Həbib bir uşağın tımsalında onu yetişdirən mühitin səciyyəsi, memuar ədəbiyyatının nəsrdəki, ədəbiyyatdakı əhəmiyyətli rolunu və mövqeyini göstərir.

Tufarqanlı Hüseynin «Xatirələr»i maarifsizliyin ağrı-acısını çəkən Cənubi Azərbaycan xalqı üçün səciyyəvi cümlələrlə başlayır. «1311-ci ilin (1932-ci il Miladi – A.Ə.) payız fəslində bir gün axşamçağı atam bir vərəq kağız və bir dana mıdad əlində gətirdi və anama dedi: mən ki, bisavad oldum, qoy uşaqlar dərs oxusun. Sabah Hüseyni dərsə qoyacağam. Lakin bir ayın üçündə ərəb hürəfatını öyrənən kasıb balaları, o cümlədən Hüseyn də dərsə davam edə bilmir. Məktəb xərclərini ödəyə bilməyən uşaqlar, əvəzində odun daşıyır, tövlədə peyin təmizləyirlər. Bu da uzun çəkmir. Hansısa harın şagirdin odladığı barıt qonşu sinifdəki mollanı göyə fırlatdıqda, bədbəxt Hüseyni də məktəbdən qovurlar. Bu dərdi yenidən yaşayan müəllif yazır: «Zahirdə ona-buna deyirdim ki, dərsdən çörək çıxmaz. Am-

ma batində ürəgim qan-yaş ağlayırdı və hər gün təza bir lüğət və cümlə öyrənməgi yadıma salanda gözlərimdən yaş qətrələri damırdı».

Hüseynin əsl görməli günləri sonradan Qulu Davatgərin dükənində şagirdliyə qoyulduğu vaxt başlanır. Özgə dükənlərinə gah kömürə, gah ətə, gah suya, gah papiroso göndərilən, ustasının adını eşidənlərin tənəsinə məruz qalan və üstəlik, tirkəki «ustası» tərəfindən amansızcasına döyülən, söyülən şagirdi qonşusu həkim. fotoqraf, baqqal güclə xilas edib evinə göndərilir. Üz-gözü qanamış, arxalığı parçalanmış bala və ümidi Allaha qalmış ananın hönkürtü çalması ilə əsər bitir.

Məhəmmədəli Ocaqverdinin «Əshab-kəhf yuxusu» adlı xatirəsi də maarifçiliklə bağlı qələmə alınmışdır. Lakin burada məsələnin qoyuluşu tamamilə başqa prinsiplər üzrədir. Müəllif zorla Azərbaycan məktəblərinə yeridilmiş fars dilinin kəndliləri çıxılmaz vəziyyətdə qoyduğunu yumoristik dillə təsvir edir.

Mürtəza Məcidfərin «Üç epizod» xatirəsi isə həm uşaqılıq illərinin acılı-şirinli anlarına, həm fransız yazıçıları ata-oğul Dümälərə münasibətə, həm də ədəbiyyatda şəxsiyyətin roluna həsr olunub. Müəllif göstərir ki, «Bir şəxsiyyət yazıçı əlilə yaranır və qələmilə mənaviyyət və yüksəliş zirvələrinə və ya qəbristanaya yollanırlar».

Maraqlı və sevindirici cəhət orasındadır ki, B.Südeyfin, V.Mehrinin, S.Behrənginin uşaqlar üçün yazdıqları əsərlər ümumilikdə uşaq psixologiyasını düzgün anlayan, onu istədiyi məcraya yönəltməyi bacaran, saf uşaq şüuruna mütərəqqi pedaqoji tərbiyənin əsaslarını aşılaman, onu vətənpərvərliyə, torpaq və dil sevgisinə, millətə sədaqət ruhuna alışıdır, eyni zamanda həyatın hər hansı gözənilməz hadisələrinə qarşı hazırlayan mükəmməl bədii nümunələrdir.

Cənub nəsrinə nöqsanlardan, zəifliklərdən də xali deyildir. Lakin bunlar Cənubi Azərbaycan bədii nəsrinin ötürü, hələ inkişafda olan məqamları tək seyrək nəzərə çarpır. Bu da təbii ki, daha sürətli və geniş inkişaf yoluna çıxmaqda olan ədəbi proses üçün normal haldır.

Zənnimizcə, son illərin nəsrində ən uğurlu hadisə kimi Nasir Mənzurinin «Qaraçuxa», «Son nağıl, son əfsanə» romanlarını qeyd etmək olar. Müasir roman janrının tələblərinə uyğun olaraq böyük həyat təcrübəsinə malik bir insanın keçdiyi uzun həyat yolu qısa bir zaman kəsiyində cəmi iki gün ərzində canlandırılması nasirin ən

böyük uğuru kimi qeyd edilməlidir. Əsərin lirik dili, qəhrəmanların əhvalına, ruhuna tamamilə uyğun gəlməsi romanı daha oxunaqlı və yaddaqalan edir. Müəllif əsərin axırına qədər adı belli olmayan gənclə böyük ömür yolu keçmiş İlqar əmini, həm də onun ömür yolunda olan neçə-neçə hadisə ilə oxucunu tanış edir. İki günün içində sanki böyük bir tarix açılır. Burada yurda bağlılıq da var, həsrət də, nişgıl də. İnsanın son məqsədinə, ali istəyinə çatmaq üçün göstərdiyi dirəniş də. İnsanın xoşbəxtliyə çatmaq üçün ucu-bucağı görünməyən dağa dırmaşmış kimi istəyinə doğru inamla irəliləməsi də var. Bir-birini tanımayan bu insanları doğmalaşdıran, gecənin heybətli qarantılığında ürəklərə işıq salan, bir anda qorxunu inama çevirən nədi görəsən? Bəlkə təmizliyin, qüdsiyyətin, insanın çətin məqamlarda hər an köməyinə möhtac olduğu Qaraçuxadı iki yad adamı birləşdirən?»

Əsəri oxuyan hər kəs özünü Mənzurinin təsvir etdiyi aləmdə görür. «Babək» stansiyasından «Şeyx Səfi» dayanacağına iki günlük bir zaman və məkan kəsimində qəhrəmanı bu qədər kamilləşdirən, paklaşdıran, nəhayət onu müdrikləşdirən bəlkə axır çərşənbədəki daş düzümüdür, Qurban bayramında kəsilən öküzlərin torpağa hopmuş, yağışın, qarın belə təmizləyə bilmədiyi qanın qoxusunu duyub höykürən kəllərin səsidir. Bəlkə də suların «Kərəmi», «Qürbət» havası çalan, köçkünlük, didərginlik və bölünmədən əzab-əziyyət çəkən vətən torpağıdır. Bəlkə də hələ bu günə qədər heç kimə belli olmayan ilanların, maralların sürgününü tapmaq səbəbidir... Əsərin dili insanı həm dincəldir, həm də soy kökünə bağlayır. «Böyüklər uşaqları ilanların içindən çəkdilər kənara. İlanlar sovuşub getdilər. Qoca İsgəndər Naib atdan düşdü. Oturdu ölən ilanların başlarının üstündə hönkürtmə çaldı, ağladı. Orada olan qarın-qocalar da ağladılar. Oxşama deyib bozladılar. Sonra yeri qazdılar, yaralanıb qalanları, yer altında quyladılar.

90 yaşını haqlamış İlqar əmi Sara, Gülnaz, Bənövşə haqqındakı söhbətlərlə həm müsahibini, həm oxucunu heyran qoyur

Əsər müasir Cənub nəsrinin uğuru kimi qeyd oluna bilər.

Bu gün Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı çətinliklərə, hər cür sıxıntılara baxmayaraq inkişaf edir, xalqın istək və arzularının tərcümanı olmaq missiyasını daşıyır.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR (1905-1988)

Mədəniyyət, bədii təfəkkür tarixində yazdıqları əsərlərlə, qalın-qalın kitabların verə biləcəyi məqsəd və fikirləri bir beyt, bir misra ilə ifadə etməyi bacaran, insanların fikir və düşüncəsinə təsir etmək qabiliyyəti olan sənətkarlar xalqların tarixində çox az-az olur. Belə sənətkarlar zamanı qabaqlamaqla yanaşı, bütün sədd və siyasi qadağaları mətanətlə aşaraq bəşəriyyəti birləşdirmək imkanına malik olan dühalardır. Mın illərlə bir yerdə yaşayıb, dərdi də sevinci də bir yerdə bölən, lakin son iki yüz ildə ət və dırnaq kimi zalımların əlilə zülmə ayrılan millətimiz zaman-zaman böyük dühalar, söz bahadırları yetişdirdi. Bunların hər biri biz bildiyi kimi mənsub olduğu millətin yaralarına məlhəm oldular. Deyirlər şair xalqın görün gözü, çarpan ürəyidir. Ayrılıq həsrətindən min-bir əzablar çəkən xalq onların tərçümanı olmaq üçün bağrından qopan Şəhriyar kimi bir sənətkarı yetişdirdi. Bu zamanın tələbi, milli-mədəni tərəqqimizin qanunauyğunluğu idi. Arazın şimala və cənuba böldüyü hər iki tərəfi ayrı-ayrı ictimai-siyasi məkanlarda yaşama-larından asılı olmayaraq eyni dərəcədə sevən Şəhriyar kimi bir düha və zəka sahibini tanrı millətimizə lütf etdi.

Tək Azərbaycan və İrənin deyil, bütün Şərqi dahi şairi Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1905-ci ilin yazında-elimizin günümü-zün müqəddəs ayı sayılan mart ayında Təbriz şəhərinin Bağmeşə bölgəsində, dövrünün məşhur hüquqşünası kimi tanınan Hacı Mir-ağa Xoşginabının evində dünyaya gəlib. Hacı Mirağa Təbriz vəkil-lərinin ziyalılarının arasında ağı, savadı, xeyirxahlığı ilə sayılıb-seçilən şəxsiyyətlərdən olmuş oğlunun təhsilinə xüsusi diqqət göstər-mişdir.

Şəhriyarın uşaqlıq illəri ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan bir dövrə - məşrutə inqilabı dövrünə təsadüf edir. Abbas mahalının mənzərəli yerləri, gözəl ab-havası balaca Məhəmmədhüseynə təbiətə bir vurğunluq və nəcib hisslər aşılayır. Məhəmmədhüseynin ən çox sevdiyi oyaqlardan biri Heydərbaba dağının yamacları idi.

Şəhriyar ilk təhsilini kənddə Molla İbrahim adlı bir şəxsdən almışdı. Şəhriyar sonrakı illərdə ilk müəllimini dönə-dönə xatırlamış «Heydərbabaya salam» mənzuməsindəki şərhlərində haqqında mə-lumat vermiş və onu bütün mahal əhalisinin ümid və dayağı ad-landırmışdır. Elm və təhsilə sonsuz marağı olan Məhəmməd-

hüseynin bütün elmlərə marağı olmuş, dil öyrənməyə isə xüsusi səy göstərmişdir. Elə ona görə də orta məktəbdə oxuyarkən ərəb, fars və fransız dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Məhəmmədhüseyn 15-16 yaşlarında Tehrana gəlmiş burada orta təhsilini başa vurduqdan sonra Tehran universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur.

20-ci illərin ortalarından başlayaraq şairin həyatında böyük dəyişiklik baş verir. O müasir ailələrdən sayılan bir hərbi zabitin Sürəyya adlı qızına vurulur, bu qıza olan sonsuz məhəbbəti naminə, onun yaşadığı Behcətabad məhəlləsinin adına müvafiq Behcət təxəllüsü ilə şeirlər yazır. Bunlar gənc şairin İran ədəbi mühitində tezliklə məşhurlaşmasına, sevilməsinə səbəb olmaqla bərabər, həmçininin gələcək yaradıcılığı üçün bünövrə rolunu oynayır.

Universitetdə oxuduğu illərdə Məhəmmədhüseynin gənclik ehtirası ilə yazılan şeirlərilə tanış olan İranın tanınmış ədəbiyyatşünası «Ərməğan dərgisi»nin təsisçisi Vəhid Dəstgirdi bu şeirləri bəyənir və öz dərgisində vaxtaşırı çap etdirir.

Şəhriyarın özünə təxəllüs götürməsinin isə maraqlı tarixçəsi var. Şairin özünün də yazdıqlarına görə hansı təxəllüsü götürürmüşsə digər gənc şairlər sonradan həmən təxəllüsə şeirlər yazmağa başlayırlar. Məhəmmədhüseyn isə bu təxəllüslərdən əl çəkməli olmuş. Nəhayət şair xeyli fikirləşdikdən sonra çox sevdiyi, bütün yaradıcılığı boyu dönə-dönə xatırladığı və müraciət etdiyi Şərqi böyük şairlərindən olan Hafizin divanından fal açır. Bir neçə dəfə fal açan şair hər dəfə Şəhriyar sözünə rast gəlir. Bundan sonra şair əbədi olaraq özünə Şəhriyar təxəllüsünü seçir.

1. Qərblilik qəmi və möhnətə tab gətirə bilmirəm
Öz şəhərinə gedib öz Şəhriyarı olmalıyam.

2. Ömrün davamını, haqqın lütf mülkündən istə Hafiz,
Ki, çərxi – fələk sikkəni Şəhriyarın adına döydürdü.

Tələbəlik illərindən başlayaraq Şəhriyar təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məhəmmədhüseyn həmin təxəllüsü ömrünün axırına qədər qoruyub saxlayır və Şərqi ən böyük şairi olur. Ali təhsilini başa vurmağına bir neçə ay qalmış gənc şair universiteti tərk edir. Şəhriyar tədqiqatçılarının bir qismi universiteti tərk etməsinin səbəbini sevdiyi qız Sürəyya ilə əlaqələndirir. Rza şahın yaxın qohumlarından biri Sürəyyanı sevdiyi üçün gənc şairi ona rəqib olmasın deyə Tehrandan uzaqlaşdırmaqda gorrurlər. Şəhriyarşünasların bəziləri

bunu «yoxsulluq» üzündən pul qazanmaq, bəziləri «şair könlünün Tehran mühitinə sığışmadığına» və sairəyə bağlamağa çalışırlar. Lakin şairin özünün «süfrəli kişi»: «el əlindən tutan» adlandırdığı hüquqşünas atası onu pulsuz qoymayacağı kimi, o da candan sevdiyi Sürəyyanı, beş il təhsil aldığı universiteti qoyub, geridə qalmış Xorasana getməzdi. Bunun səbəbi «onun Tehrandakı mütərəqqi ziyalılar»la yaxınlaşması idi. Bunu şairin 1932-1936-cı illərdə qələmə aldığı üsyankar ruhlu, ürəkparçalayıcı əsərləri və professor Qulambüseyn Beqdelinin «Atası 1935-ci ildə vəfat edirsə də, bundan xəbər tutan Şəhriyara Xorasandan çıxmaq imkanı verilmir» fikri qətiyyətlə təsdiqləyir.

Gənc Məhəmməd-hüseyn Nişapura sürgün edilir. Pəhləvi irticasının demokratik fikirli ziyalılara qarşı apardığı kəskin «təmizləmə» kompaniyası dövründə Şəhriyar da beləcə sürgün cəzasına məruz qaldı. Nəticədə gənc şair nəinki təhsilindən əl çəkməli, həm də dərin məhəbbətlə sevdiyi gənc qızdan – Sürəyyadan ayrılmalı oldu.

Şəhriyar Sürəyya ilə sözləşib həmişə görüşdükləri Behcətabad parkından birlikdə qaçmalı idilər. Əfsuslar olsun ki, Məhəmməd-hüseynin səhərə qədər gözləməsinə baxmayaraq Sürəyya gəlib çıxmır. Sonralar şairin həm türk, həm də fars dilində yazdığı «Behcətabad xatirəsi» şeirində həmin intizarlı, təlatümlü bir gecənin təsviri verilməklə yanaşı, həm də şairin daxili sarsıntısı, özünün aldanışlarla müşahidə olunan əzabları və intizar dolu məqamları təsvir olunur. Hətta gənc şairin bu şeirində xəfif bir irmaq da hiss olunur. Bu inciklik aşağıda verdiyimiz şeirin 4-cü misrasında daha qabarıq görünür.

Üldüz sayaraq gözləmişəm hər gecə yarı,
Gec gəlmədedir yar yenə, olmuş gecə yarı...
Yatmış hamı, bir Allah oyaqdır, daha bir mən
Məndən aşağı kimsə yox, ondan da yuxarı.

Həm Şəhriyarın, həm də bütünlükdə müasir Azərbaycan və İran poeziyasının əvəzsiz, bənzərsiz bu şeir nümunəsi haqqında şairin özünün dedikləri çox maraqlıdır. Şair 1973-cü ildə Tehran radio-su ilə çıxışında həmin şeiri yada salmış və demişdi:... Mənim «Behcətabad xatirəsi» adlı bir şeirim var. Bu mənim nakam eşqimin son görüşməyimə həsr olunmuş son intizarım, son əsərimdir....».

Bəlkə də şairin sevdiyi insandan ayrılması, sıxıntı və iztirabları, onun ruhi-mənəvi aləmində böyük təbəddülat, daxilində fırtına-

lar yaratdığı üçün onun bənzərsiz şeirləri yaranır. 1929-cu ili bütün çətinliklərə baxmayaraq şairin yaradıcılığında uğurlu illərdən biri kimi saymaq olar. Çünki bu ildə Şəhriyarın «Kiçik divan»ı çap olunur. Təbii ki, ən yaxın dostları Məlik-üş-şüəra Bahar, P.Bəxtiyari, professor Səid Nəfisi kimi yaxın dostlarının çətin məqamlarda Şəhriyara mənəvi dəstək vermələri şairdə ümid yaradırdı. Bu kitaba müqəddimə yazan Məlik-üş-şüəra Bahar şeirləri o qədər bəyənməmişdi, şeirlər onu o qədər təsirləndirmişdi ki, həmin müqəddimədə Şəhriyarı «bütün Şərq dünyasının fəxri» adlandırmışdı.

Təbii ki, ilk kitab çap olundu. Amma şairin ilk əsərinin əks-sədası da böyük oldu. 1932-1936-cı illərdə Nişapur və Məşhəd şəhərlərində mülki sənədləri təsdiqləyən idarədə işə girir. Genişqəlblı, ömür boyu sərbəst düşünən, daha çox sərbəst həyata can atan şairi təbii ki, bürokratik mühit sıxırdı. Fikir və düşüncələrini yalnız ağ vərəqlər üzünə köçürən Şəhriyar təsadüfi deyil ki, bu illərdə ürək-parçalayıcı əsərlərini yazır. O nakam eşqini tərənnüm edən «Mah-e səfərkərdə», «Pərvane der atəş», «Bu-ye piraşən», «Tərane-ye Məhzun», «Dər Nişabur», «Naleyə nakamı» və digər məşhur şeirlərini yazır.

1935-ci ildə Şəhriyarın atası Hacı Mirağa Xoşginabi vəfat edir. Atasına böyük məhəbbəti və sayğısı olan Şəhriyar sürgün qadağalarına görə nəinki atasının yas məclislərində iştirak edə bilmir, heç dəfninə də gələ bilmir. Təbii ki, bu böyük dərdi, kədəri və böyük hüznü şeirə çevirərək vərəqlər üzərinə səpələyir. Ata dağının acılığını, atanın oğulsuz qaldığı kimi, özünün də atasız qaldığından doğan müqəddəs dərd, kədər bütün şeir boyu hiss olunur.

Şair son misrasında isə belə söyləyir: Canım bədənimdən çıxıb sənə matəminə gedir, amma, sənə dağın ürəyimdən getmir, ata.

1937-ci ildə Şəhriyara sürgündən qayıtmaq imkanı verilir. Tehrana qayıdan və özəl banklardan birində işə girən Şəhriyar aldığı məvaciblə ailəsinin xırda tələbatlarını da ödəyə bilmir. Digər tərəfdən işlədiyi mühit də onun şair ruhuna uyğun gəlmir.

1938-ci ildə atasının məzarını ziyarət etmək icazəsi verilir, ən yaxın qohumlarıyla görüşür. Uzun müddət Tehranda yaşayıb, sonra Xorasanda sürgün həyatı keçirmiş Məhəmmədhüseyn Şəhriyar da Təbrizə qayıdarkən quş kimi qanad açdığından, burnuna Xotən müşkünün ətri gəldiyindən, xəyalən karvan zənglərinin haray səslərini eşitdiyindən söz açır. Vətən torpağının ən ağır dərdlərə Fərman olduğunu bütün dünyaya bəyan edir.

Vətənə səfər havası ilə qol- qanad açmışam.
Çəmən quşuna çəməndəki yuvası xoş olar.
Vətənə qayıdan karvanın zəng səsləri
Dağları, çölləri titrədir.
Öz diyarımı ondan tanıyıram ki,
Bu həyat verən nəsimi Xotən müşkünün ətri gətirir.

Doğma el-obadan, doğma yerlərdən ayrı düşməsi, bu vaxta qədərki keçirdiyi sarsıntılar təbii ki, özünü bu illərdə daha qabarıq göstərir.

«1930-1940-cı illərdə sevimli atasının ölümü və onun dəfnində vətəndən çox-çox uzaqlarda olması, əziz dostlarının itkisi, ən başlıcası isə ilk məhəbbətinin uğursuzluğu və el-obasından səkkiz illik ayrılıq, üzücü hesabdarlıq işi Şəhriyarın ağır xəstələnməsinə, psixoloji sarsıntı keçirməsinə səbəb olur.» Hər şeydən uzaqlaşmağa çalışan Şəhriyar hər şeyi unutmaq naminə ilahi qovuşuğa, vəhdəti- vücuda meyl edir. Şairə və Şəhriyar yaradıcılığının tədqiqatçısı Hökumə Billuri yazır:

- «Şeirdən, musiqidən və bütün dostlarından uzaqlaşaraq Tehranda əvvəlcə ruhaxtaranlar, sonra dərvişlər cəmiyyətinə - onun Zəhəbiyyə təriqətinə daxil olur, tərki-dünyalığa qədəm qoymaq istəyir».

Şəhriyarın sənət və real dünyadan ayrılması tanrının köməyiylə çox çəkmir. Bu yolda ən böyük fədakarlıq yenə də anaya düşür. Kövkəb xanımın qayğısı və ana dilində bayatılar oxuması Şəhriyarı sənətə qaytarır.

40-cı illərdə Şəhriyar ən gözəl əsərləri hesab olunan «Nişapurda günəş batarkən», «Nişapurda», «Kəmalülmülkün ziyarəti», «Əziz Azərbaycanıma xitab», «Azərbaycan», «Eynşteynə peyğam» və özündə faşizmə nifrəti əks etdirən «Stalinqrad qəhrəmanları» kimi möhtəşəm əsərlərini yaradır.

II Dünya müharibəsi dövründə, xüsusən də ingilis-sovet ordu-ları İrani işğal etdiyi zaman xəstə yatarkən anasının «lalin dilini anası bilər, mən sənin dilini, şeirlərini anlamıram» – deməsi ana dilində şeirlər, bayatılar oxuması şairin ana dilinə məhəbbətini alovlandırmışdı. İrtica Azərbaycanı viran qoyub dilini qadağan etdiyi illərdə Şəhriyar öz doğma dilində «Heydərbabaya salam» mənzu-məsinin I hissəsini qələmə aldı.

1952-ci ildə Şəhriyarın anası Kövkəb xanım vəfat edir. Şairin

anasına olan sonsuz məhəbbəti, övlad istəyi bu münasibətlə yazdığı «Eyvay, madərəm!» şeirində öz əksini tapır. Bu böyük itkinin yerini doldurmaq üçün o Vətənə - Tehrandan Təbrizə köçür. Vətən həsrətli şairə doğma yerlər, sağ qalan qohum-əqrəbə ilə, köhnə dostlarla görüşmək yeni bir mənəvi dəstək verir. Şair «Heydərbabaya salam» poemasının II hissəsini Vətəndə tamamlayır.

1952-1958-ci illər arasında Şəhriyar daha məhsuldar işləyir. Belə ki, 1957-ci ildə şairin dörd cilddən ibarət olan divanının üç cildi, 1958-ci ildə isə IV cild çapdan çıxır. Dörd cildliyin I cildinə fars dilində yazılmış qəzəllər, rübailər, qitələr, II cildə məsnəvilər, qəsidələr və digər şeirlər, III cildə «Şəhriyar məktəbi» adı altında şairin müxtəlif şeirləri, poemaları, həm də Şəhriyara tayı-bərabəri olmayan şöhrət gətirmiş «Heydərbabaya salam» poeması daxil edilmişdir.

Şəhriyarın 1958-ci ildə «Gecənin əfsanəsi» adlı irihəcmli məsnəvisini və bir çox əsərlərinin toplandığı IV cild çapdan çıxır.

Milləti yaşatmaq üçün əslinə-kökünə, ana dilinə biganəlik göstərmiş Qacarlarla istibdad ilə vuruşan, son dövrə qədər dilini qoruyan, bəzən bu yolda qurban gedən şairlər yenə də öz sözlərini cəsərlə deyirdilər. Ustad Şəhriyar hələ 1969-cu ildə, fars sovinistlərinin tüğyan etdiyi, azərbaycanlıları və onların dilini ələ saldıqları bir zamanda səsini ucaltmışdı.

Türkün dilitək sevgili, ehsaslı dil olmaz,
Başqa dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.

- fikri bütün İrani silkələmişdir. Şəhriyar, Sahir, Etimad, Səhənd kimi Azərbaycan şairlərinin qəti və aydın bir mövqedən çıxış etməsi istibdadın milli məsələyə baxışını, on illər boyu yürütdüyü siyasəti yerlə yeksan edirdi. Xalqları bir-birindən ayıran, növlərə bölən, bir ovuc erməniyə sayından artıq məktəb, qəzet verib, 20-25 (o vaxt bu qədər idi, indi 35 milyondur) milyonluq azərbaycanlıya öz dilində bir məktəbi, bircə qəzeti çox görən şah istibdadının qərəzli mahiyyəti poeziyanın işığında üzə çıxırdı.

1960-1970-ci illər Şəhriyar yaradıcılığı üçün daha uğurlu olur. O, Təbriz Universitetinin professoru seçilir, 500-dən çox şeirin və bir çox məqalənin daxil edildiyi «Kolliyatə – Divan – e- Şəhriyar»ın I cildi (1967), çapdan çıxır. 1970-ci ildən isə beşcildliyin II cildi oxuculara təqdim olunur.

İyirmi il vətəndə yaşayan şair, doğma torpağından aldığı qüv-

vət və mənəvi dəstək nəticəsində Şəhriyarı Yaxın və Orta Şərqdə tanıdan əsərlərini yaradır.

İyirmi il vətən ülfətindən sonra Məhəmmədhüseyn yenidən Tehrana qayıdır. 1975-ci ildə şairin ömür-gün yoldaşı Əzizə xanım vəfat edir. Şəhriyar yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan, şairin mənəvi-ruhi iztirablarının tərcümanı olan «Əzizəcan» mərsiyəsini yazmaqla daxili hüzn və kədərini bu şeirlə bir qədər boşaltmağa çalışır.

«Ağ inqilab» dövrü Şəhriyar yaradıcılığında mühüm mərhələ təşkil edir. Doğrudan da bəsirət gözləri qapadılan, beyni hər cürə hərzə- hədyanla doldurulan, yalnız fars dilinn, fars şahları tarixinin məcrasına yönəldilən, kökləri unudurulan azərbaycanlılar özlərini dərk etməkdə çətinlik çəkirdilər. Saxtakar tarixçilər bir tərəfdən, rejimə qulluq göstərən ədəbiyyatşünaslar o biri tərəfdən, üstəlik İran əyalətlərindən göndərilən maarif müdirləri, məktəb rəhbərləri və müəllimlər əyri üsullarla xalqı lap uşaqlıqdan azdırmağa çalışırdılar. Dilindən, folklorundan, tarixindən, milli psixologiyasından, vətən hissindən güclə uzaqlaşdırılan azərbaycanlılar səhrada azmış yolçulara bənzəyirdilər. Fars şovinistlərinə belə yolçuları istədikləri istiqamətə yönəltmək son dərəcə asanlaşırdı. Əhməd Kəsrəvi, Şəfəq Rzadə, doktor Əfşar kimi alimlərin öz əsərlərini yalnız fars dilində qələmə almaları, millətləri haqda yanlış fikirlər söyləmələri, Həkimülmülk, Sayedi Marağayi biganəliyi, adlı- sanlı dövlətlilərin, deputatların, generalların vətənə arxa çevirmələri fars şovinizminin dəyirmanına su töküdü. Belə vaxtda ümid yenə şairlərə qalırdı. Xalqın yaddaşını oyaq saxlamaq, tarixi keçmişini ona dönə- dönə xatırlatmaq, kimliyini tanıtdırmaq, manqurtluqdan xilas etmək üçün poeziya sözünü deməliydi. Türkcə də deməliydi, farsca da. Şəhriyarın farsca qələmə aldığı «Pəri» məsnəvisi azərbaycanlı gənclərə - vətənin tarixi keçmişini, qədim dilə və mədəniyyətə malik olmasını, bu mədəniyyətin sonralar farslara təsirini, xalqın qəhrəmanlığını öyrədirdi.

Şəhriyar ən çətin məqamlarda önə çıxmağı, xalqı müdafiə etməyi bacarırdı. Doğma ana dilinin ən ağır günlərində keşiyini çəkən, milli musiqini həyatı bahasına qoruyan və inkişaf etdirən, xalq ruhunu kəsərdən düşməyə qoymayan aşıqlara güclü rəğbət bilavasitə xalqın özünə olan rəğbətdir. Azərbaycanın əslini, mahiyyətini danmağa çalışan, bu yolda bütün fiziki «elmi» potensialını işə salmış irtica ilə mübarizədə mütərəqqi qüvvələr aşığı ümid yeri sa-

yırdılar. Çünki aşıq öz şirin ləhcəsini, ürəkaçan təranelərini, qədim dastanlarını, qılınıcı sınaqların sığınacağına çevirməyi, qürbətdəkilərə səyyar vətən olmağı bacarırdı. Nahaq deyildi ki, Heydərbaba dağına üz tutmuş Şəhriyar uşaqlıq psixologiyasındakı aşıq fenomenini diqqət mərkəzinə çəkirdi:

... Aşıq Rüstəm sazın dilləndirəndə,
Yadındadır nə hövləsər qaçardım?
Quşlar təkin qanad açıb uçardım.

İran Fevral inqilabına qədərki dövrdə get-gedə iqtisadi və hərbi potensiala daha çox arxalanıb ideoloji təxribatlar törədən, şovinizmi, şahpərəstliyi xalq kütlələrinin qanına yeritmək istəyən, poeziyanı da istədiyi istiqamətə yönəltməyə çalışan İran İstibdad rejimi qarşısında Cənubi Azərbaycan poeziyası ayrı mövqe tuta bilməzdi. Zora arxalanan siyasətə baş əyməmək xatirinə dolanbac yollardan keçmək, bəzən daxili aləmə çəkilmək, yaxud deyilə bilməyən mətləbləri eyhamla söyləmək lazım gəlirdi. Şəhriyar isə həmişəki kimi yenə də xalqa hidayət olmaq missiyasını üzərinə götürərək, ən çətin məqamlarda sözünü deməyi bacarırdı. Milli adət-ənənələrimizi, milli musiqimizi tərənnüm etməklə Şəhriyar xalq adamı olduğunu bir daha sübut edirdi:

Sızlayır əhvalıma sübhə qədər tarım mənim,
Təkcə tarımdır qara günlərdə dildarım mənim.
Çox vəfalı dostlarım vardır, yaman gün gəlcəyin,
Tardan özgə qalmayır yarı- vəfadarım mənim.

Göründüyü kimi Şəhriyar bütün zamanlarda həmişə xalqla olmuş, xalq istəyeni demişdir.

İran və Güney Azərbaycanda artmaqda olan ictimai narazılıq, ölkədə inqilabın baş verəcəyindən xəbər verirdi. Bütün bunları dərk edən və həssas şair qəlbi ilə duyan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar tufanqabağı – 1979-cu ildə «Zaman səsi» adlı şeirində şah quruluşuna qarşı etirazını bildirir.

Ustadın bu illərdə yazdığı əsərlər bir daha sübut edib ki, o inqilaba ümidlə baxmış, bu inqilabdan çox şey ummuşdur. Sonrakı hadisələr, proseslər isə göstərdi ki, burjua-demokratik hərəkatı kimi başlanan inqilab, sonda teokratik hakimiyyətin qurulması ilə nəticələndi. Teokratik hakimiyyət isə göründüyü kimi Azərbaycan xalqına heç nə gətirmədi. Doğrudur anadilli dövrü mətbuat yarandı,

bütünlükdə demokratik proseslər çox ləng getdiyi üçün inqilabdan bir-iki ay sonra xalqın müsibətli günləri başladı.

Dövrün, zamanın keşməkeşlərindən yan ötməyən Şəhriyar həyatının son illərində ürək və ağ ciyər xəstəliklərindən əzab çəkirdi. Tehran və Təbriz xəstəxanalarında uzun müddət müalicə almasına baxmayaraq 1988-ci il sentyabrın 18- də xəstəxanada vəfat etdi. Şair Təbrizin Surxab məhəlləsindəki «Məqbərətüşşüəra»da dəfn olunmuşdur.

Şair ömrü boyu yazdı. Ustadın qocaman çağlarında yazdığı «Tərsa balası» qəzəli də orijinal lirika nümunəsi olub bədii xüsusiyyətləri, deyim, duyum tərz, təşbeh, təsvir, tərifi olmadan portret yaratmaq qabiliyyəti ilə seçilən nümunələrdəndir.

İzn ver toy gecəsi mən də sənə sayə gəlim,
Əl qatanda sənə məşşatə, tamaşayə gəlim.

Mən cəhənnəmdə də baş yastığa qoysam sən ilə,
Heç ayılmam ki, durub cənnəti – məvayə gəlim.

Gəl çıxmaq Turi-təcəllayə, sən ol cilveyi-Tur,
Mən də Musa kimi o Turə təcəllayə gəlim.

Bu qəzəl bir daha sübut edir ki, Şəhriyar gənclik illərində necə yazırdısa, ömrünün ahıl çağlarında da eyni şövqlə yazıb – yaradırdı. Təsadüfi deyildi ki, ustadın bəzən bütöv bəndləri – zərb – məsələ çevrilmişdir.

Dünya – bu şahdı, bu gəda – qanmayıb,
İndiyədək bir kəsə aldanmayıb,
Heç bir çırağ sübhə qədər yanmayıb,
Baş altımız gah alçaqdır, gah uca,
Ölüm baxmır bu cavandır, o qoca.

XX əsrin 1905-1988-ci illərində yaşayıb–yaratmış Məhəmmədhusəyn Şəhriyarı başqalarından fərqləndirən özünəməxsus cəhətlər vardır. Bu cəhətlər o qədər qabarıq və təsirli olmuşdur ki, onun ədəbi məktəb yaratmasına, yüzlərlə şairin onun ardınca getməsinə, nəzirə, cavab, ithaf yazmasına səbəb olmuşdur.

Yaradıcılığının ecazkar gücünü Şərqi bitib tükənməyən zəngin ədəbiyyatından alan, düşüncə və maraqlarına, həyata baxışına və zövqünə görə təpədən-dırnağa qədər Şərq məfkurə və düşüncəsini əsərlərində ifadə edən sənətkar, insana və insani münasibətlərə,

şəxsiyyət azadlığı məsələsində bir o qədər ümumbəşəri idi. Hər sənətkara müəssər olmayan bu böyüklüyü, çoxlarının səy göstərsələr də nail ola bilmədiyi xalqa yaxınlığı, həm də böyük sadəliyi tanrı ona vermişdi. Şəhriyarın istər türk, istərsə də fars dilində yazdığı əsərlər sənətin elə bir qatıdır ki, onu yalnız bu qüdrətli söz ustadı yarada bilərdi.

Fars dili və fars ədəbiyyatı ənənələri əsasında formalaşan sənətkar fars ədəbiyyatının günəşi, səhdi-şəkər şairi Hafizi dönə-dönə xatırlayan, ona qıbləgahı kimi baxan Şəhriyar fars dilində yazdığı, azadlıq nəğməkarı Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən tərcümə olunan bir şeirində deyir:

Şairlər içində çələng onundur,
Ən gözəl təranə, ahəng onundur,
Onun «Divan»ına nəzər salmışam.
Yüz dəfə, mın dəfə heyran qalmışam.
Mən ona sənətin reyhanı deyim,
Yoxsa fars dilinin Quranı deyim ?!
Dünyada yeni bir dünyadı Hafiz,
Göyləri göstərən aynadı Hafiz.

İctimai-siyasi, tarixi şəraitin yaratdığı bir sıra mürəkkəbliklərə baxmayaraq Şəhriyar öz amalına, saf insanı duyğularına, ruhunun söylədiklərinə bütün zamanlarda sadıq qaldı. Şəhriyar daxilinə, iç aləminə heç vaxt xəyanət etmədi. Başqalarının necə qəbul edəcəyini düşünməyi belə ağına yaxın buraxmayaraq qəlbinin səsinə qulaq asdı. Bir ruhunu dinlədi, bir də tək tanrısı qarşısında cavab verməyə hər an hazır oldu. Onun duyğularını dərk edən insanlara təsəvvüf şairi kimi ilahi qovuşuqluğun böyüklüyünü, İslam prinsiplərini çağdaş dünyanın qəbul edə biləcəyi tərzdə, sadə xalqın anlayacağı dildə ifadə etdi. Allaha qorxu ilə deyil, sevgi yolu ilə çatmağın gözəlliyini, yaradılışın, dünyanın bütün gözəlliklərinin Allahın bir təcəllisi olduğunu yaradıcılığı boyu əsərlərində ifadə etdi.

Mənə elə gəlir hardasa, kimsə
Bir insan ömrünə qələm çəkirsə,
Özü də bilmədən yüz qan salır o,
Bəşər ağacına balta çalır o.
Bir insan köçürsə dünyadan əgər,
Sən elə bilmə ki, tək bir can gedir.

Hər sönən baxışda saysız diləklər,
Hər kiçik tabutda bir cahan gedir.

XX əsr poeziyasının nəhənglərindən olan Şəhriyar qələmə aldığı üsyankar ruhlı, ürəkparçalayan əsərlərlə ürəklərə yol tapdı, yatmış hiss və duyğuları oyatdı. Məşəqqət və iztirablarla dolu, lakin şərəfli bir ömür yaşayan ölməz sənətkarın ən çətin anlarında da insana, həyata olan sevgisi öləzimeddi, klassik ədəbiyyatımızın ən gözəl xüsusiyyətlərinin Məhəmməd Füzulinin ilahi sevgisinin əvəzsiz davamçısı kimi ürəkləri və qəlbləri fəth etdi:

Olə al, şövq ilə çal qəlbi yanan saz bu gecə,
Göz yaşım axsın, olum saz ilə dəmsaz bu gecə.

Tökdü ulduz kimi göz yaşları, gəldi yanına,
Şəhriyar, vəslin üçün dilbəri – tənəzz bu gecə.

İrili-xırdalı onlarca əsər sahibi Şəhriyar Vəhid Dəstgirdi, Məliküşşüəra Bahar, Pejman Bəxtiyari və başqaları tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə də, əsl şöhrət zirvəsinə «Heydərbabaya salam» poemasından sonra çatdı. Məhz bu əsərin yazılışından sonra Cənubi Azərbaycanın və İranın, eləcə də bütün türk şairlərinin onun ardınca axını başladı.

Poema üslubca, məzmunca və formaca tamamilə yeni əsər idi. Müxəmməs şəklində yazılsa da, on birliyin çox axıcı, rəvan təqtilərində yaradılmış poema şairin xatirələri (I hissə) və gördükləri (II hissə) haqqında Heydərbaba dağı ilə söhbəti kimi təqdim olunur.

İrtica Azərbaycanı viran qoyub, dilini qadağan etdiyi illərdə Şəhriyar öz doğma dilində «Heydərbabaya salam» mənzuməsini qələmə aldı.

Altı-yeddi yüz kilometrlik məkan və otuz-qırx illik zaman məsafəsindən danışan iki müsahibin söhbətində şairin xatirələri fonunda kəndlərinin və mahallarının tarixi mənzərəsi canlandırılır. Bu xatirələr yüz, yüz əlli nəfərin həyatından söylənən epizodlar elə hadisələrdir ki, heç bir rəsmi tarix kitablarında öz əksini tapmamışdır. Nə Azərbaycan, nə İran, nə də dünya tarixinə düşməmişdir. Lakin böyük sənətkarlıqla qələmə alınmış bir kəndin, bir mahalın həyatı o qədər ümumiləşdirilmiş, tipik poetik boyalarla işlənmişdir ki, Cənubi Azərbaycanın, təxminən, qırx illik ictimai, siyasi, iqtisadi və etnik tarixini özündə cəmləmişdir.

Uzun müddət Tehran Xorasan mühitində yaşayıb əsərlərini fars dilində yazmış (Bu poemayadək o, Azərbaycan dilində bəzi şeirlər yazmışdı. O cümlədən bizə tanış olan «Behcətabad xatirəsi» və «Qaranlıq gecələr» qezəlləri) Şəhriyar Azərbaycan dilində böyük həcmli və son dərəcə təsirli poemanı ortaya çıxaranda həqiqətən qeyri-adi ədəbi-ictimai hadisə yarandı. Hələ çap olunmamışdan, əlyazması şəklində yayılan əsər buludsuz göydə çaxmış şimşək təsiri bağışladı. Bu, müxtəlif obyektiv səbəblərlə bağlı idi.

Şəhriyarın «Heydərbabaya salamı» 1951-ci ildə alimlər Karəng və Rövşən Zəmirin səmimi müqəddimələri ilə nəşr olunduqdan sonra, ilk əvvəl Cənubi Azərbaycanda ruh yüksəkliyi, coşqunluq başlandı. Rza xan irticasından çəkinməyib, Milli hökumətin süqutundan sonra susdurulmuş neçə-neçə sənətkar, xüsusən qocaman sənət fədailəri, keçmiş mücahidlər, hətta şair olmayanlar belə Şəhriyara nəzirələr, cavablar. ithaflar yazmağa başladılar. Professor Rüstəm Əliyevin ifadəsincə desək, «sanki ağır bir karvan yola düşdü».

Əvvəla, hamı tərəfindən qəbul olunmuş dil faktorunu «Heydərbabaya salamın»ın xalq arasında yayılmasının ilkin səbəbi saymaq lazımdır. Bu elə bir dövr idi ki, qadağan olunmuş ana dilində çox az şeirlər yazılır və yazılanlar da çap mərhələsindən keçə bilmirdi. Milli hökumət dövründəki yüksəlişdən, ana dilli poeziyanın bolluğundan sonrakı mənəvi aclıq xalqı milli süquta doğru aparırdı. Bütün idarə sisteminin, o cümlədən maarif idarəsinin Azərbaycan dilinə etdiyi təcavüzkar, dağıdıcı hücumlar qarşısında Şəhriyarın əsəri, obrazlı desək Qaraçuq çobanın təkbaşına düşmən qoşunu ilə qarşılaşmasına bənzəyirdi. Dil aclığı keçirən çoxmilyonlu xalq isə əlyazmalarını oxuyub öz arasında yayırdı.

İkinci obyektiv səbəb şübhəsiz ki, ictimai-iqtisadi-siyasi vəziyyətin poemada real boyalarla təsviri idi. Azərbaycanda getdikcə artan viranəliklər, aclıq, xəstəliklər, fiziki və mənəvi zülmət, şiddətlənən ölüm-itim əsərdə (xüsusən II hissədə) qabarıq şəkildə gözə çarpır.

Üçüncü səbəb poemadakı birliyə, azadlığa, istiqlala çağırış sədaları idi. Şəhriyar mətin, məntiqli, obrazlı misraları ilə dağılıb səpələnmiş, ümiddən düşmüş, sabahına laqeyd nəzərlərlə baxmağa başlamış həmvətənlərini əl-ələ verməyə çağırırdı. Onu başa salırdı ki, irtica qara caynaqları ilə milləti yalnız soymaq, talamaq məqsədilə parçalayır. İstiqlaliyyət naminə millət hər cür nifaqı kənara atmağı bacarmalıdır. Çünki dumanda, qarda, yaman günlərdə

yeganə qurtuluş yolu budur.

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.

Dördüncü səbəb əzab-əziyyətdən onsuz da kövrəkləşmiş, doluxsunmuş, bircə himə bənd olan minlərlə insanların şairin xatirələri fonunda öz keçmişinə qayıtması, bu günkü həyatla müqayisədə dünəninin şirinliyini (əlbəttə nisbi mənada) duyması, həm də dərin psixoloji hal idi. Demək lazımdır ki, həmin psixoloji hal tək duyğuların deyil, düşüncənin də məhsulu olduğundan, daimi xarakter daşıyır və az-çox dünyagörmüş hər hansı insanın mənəviyyatında silinməz izlər buraxır.

Burda şirin xatirələr yatıblar,
Daşlar ilə baş – başa çatıblar,
Aşnalığın daşın bizdən atıblar,
Mən baxanda qovzanırlar, baxırlar,
Bir də yatıb, yandırlar. yaxırlar.

Beşinci səbəb əsərdə Azərbaycanın təbii və milli varlığının coşğun və dərin vətənpərvərlik hissi ilə qısa, parlaq, canlı şəkildə nəzmə çəkilməsidir. Burada Cənubi Azərbaycan torpağına, xalqına aid nə desən var. «Çünki şair vətən həsrətindən doğan bütün qəmini, kədərini, hıçqırıqlarını və göz yaşlarını, naləsini, fəryadını və qəzəbini, uşaqlıq günlərinin acılı-şirinli xatirələrini, elin xeyir-şərini, vətənin dörd fəslini, doğma yurdun bütün təbii gözəlliklərini bir sözlə – Azərbaycanın varlığını inci kimi parlaq misralara çevirib bu dastana bəzək vurmuşdur».

Altıncı səbəb mənzumənin aktuallığını heç zaman itirməyən antiimperialist ruhudur. Humanist qəlbli Şəhriyar dünyanın hər hansı nöqtəsində, o cümlədən Cənubi Azərbaycan və İranda ev yıxan, araqarışdıran, parçalanmadan, nifaqdan istifadə edib soyğunçuluq törədən imperiyaya nifrətini bildirir.

Heydərbaba şeytan bizi azdırıb,
Məhəbbəti ürəklərdən qazdırıb,
Qara günün sərniviştin yazdırıb.
Salıb xalqı bir-birinin canına,
Barışığı bələşdirib qanına,

Bu həmin şeytan idi ki. «yardım». «mədəniyyət» adı ilə İranın milyardlarla manatlıq sərvətini aparıb, uşaqlarını ac-yalavac qoymuşdu.

Yeddinci səbəb isə poemanın zəngin dili, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri, heç kiminkinə bənzəməyən poetikası, xalqiliyi idi. Hər biri ayrılıqda bütöv bir əsərin mənasını ifadə edə bilən, gözəl, bitkin tablolarla material verəcək beşliklər, unudulmaqda olub, yeni, şux çalarla həyata qaytarılan sözlər, məcazlar, təşbehlər, sadə sözlərlə dərin fikirlərin ifadəsi, özündən əvvəlkilərə bənzəməyən quruluş, yeni doğulmuş sözlər. Mirzə Cəlilin ömrü boyu arzuladığı sadə, şirin, canlı xalq dili, inci kimi sıralanan, bir-birinin boynuna biçilən qafiyələr, rədiflər..... əsəri xalqın sevimlisinə çevirmişdir.

Heydərbaba gün dalını dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana.

Yeni ifadənin, orijinal səsləndirmənin, mənalı təzadın, canlı insan taleyinin, bu taleyin min-bir tellə vətənə bağlılığını və həmin taleyin ümumxalq taleyi ilə qoşalaşdırılmasının belə xırdaca bənddə verilməsi dediklərimizi qətiyyətlə təsdiqləyir.

Şəhriyarın dünyaya səs salmış, Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm hadisəyə çevrilmiş bu əsərinin məziyyətləri, şöhrətinin səbəbləri, beş-altı maddə ilə məhdudlaşa bilməz. Onun sayı onlardır. Şəhriyar əsl şöhrət zirvəsinə bu poemasından sonra çatdı. Məhz bu əsərin yazılışından sonra Cənubi Azərbaycanın və İranın, eləcə də bütün türk şairlərinin onun ardınca axını başlandı. Hamının Şəhriyara müraciəti təbii idi. Şahın qadağan həddini yarmış şairdən xalq yeni qələbələr gözləyirdi. Şəhriyar isə ən böyük qələbəsini çalmışdı. İlk növbədə Azərbaycan dilli poeziya ənənəsi dirçəlmişdi. Bu dildə bir-birinin ardınca şeirlər və poemalar meydana gəlirdi. Şəhriyarın yaradıcılığı tək İran daxilində qalmayıb neçə-neçə xarici ölkələrdə də qüvvətli əks-səda yaratmışdı.

XX yüzilliyin ortalarından etibarən istedadlı bir şair kimi tanınmağa başlayan Şəhriyar poeziyada bir möcüzə yaratdı. Ziya Göyalp deyirdi: «Başqa millətlər mədəniyyət əsrinə girmək üçün keçmişlərindən uzaqlaşmağa məcburdurlar. Halbuki, türklərin mədəniyyət əsrinə girmələri üçün yalnız qədim keçmişlərinə dönüb bax-

maları kifayətdir».

Şəhriyar kimi bir sənətkar üçün də bu sadəcə keçmişə baxma, xəyallar içərisində yatıb-qalma deyil, oradan gələn sağlam fikir və düşüncənin. enerjinin çağdaş zaman və gələcəyin aydın konturlarının dərk edilməsi idi. Şərqlin işıqlı duyğularını, böyk humanizmini, milli kök və əcdadlarının qan yaddaşını özündə yaşadan, türk, fars, bütünlükdə şərq mədəniyyətinin və poeziyasının ecazkar qüdrətindən qidalanan böyük sənətkar, poeziyanı həm milli, həm də ümumbəşərilik notları ilə zənginləşdirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müxtəlif düşüncə və siyasi sistemlərin varlığına baxmayaraq uzaqgörən, tərədən – tərənəyə qədər mayası poeziya, humanizm və bəşəriyyət hissləri ilə dolu olan Şəhriyar heç bir yad ideologiyalara meyli etmədi. Bütün fikir və düşüncələrini sağlam İslam ətrafında topladı. Nə Şimali Azərbaycanda formalaşan, hətta bütün sənət adamlarını sanki taun kimi içində əridən, yox edən bolşevizmə uydu, nə də İranda tüğyan edən, şahpərəstliyi, totalitar rejimi qəbul etdi. Özünün ecazkar qələmi ilə milli və ümumbəşəri mövzuları poeziyaya gətirdi, insanların beyin və düşüncələrinə hakim kəsilə bildi. Böyük sənətkar hər iki ideologiyanın puçluğuna varlığı ilə inandı, düşündü, düşündüklərini yazdı. Yazdı ki, qarışıq, düzəni pozulmuş dünyada soydaşları özlərini itirməsinlər. İstər 70 illik sovet dönəmi, istərsə də uzun müddət İranda hakim olan şahlıq quruluşu bir çox şəxsiyyətləri total şəkildə inkar etdi, xalqların, millətlərin tarixində olan ən şərəfli məqamlar unudurulmağa sövq edildi, insanların qan yaddaşlarından zorakılıqla silinmə prosesi aparıldı.

Yalnız Şəhriyar kimi tək-tək şəxsiyyətlər zamanın amansız burulğanlarından keçə bildilər, çünki, onların arxalandığı imana və inama söykənən bir ideologiya idi. Bu ideologiya yalnız insan azadlığını qəbul edən, hər cür zülm və istibdada qarşı olan, bütün insanların tanrı qarşısında bərabərliyini qəbul edən islami dəyərlərin tərənnümü idi. Şəhriyar Məhəmməd Peyğəmbərin təbliğ etdiyi, deformatsiyaya uğramamış, siyasi məqsədlərin əlində vasitəyə çevrilməmiş islami dəyərləri yeni biçimdə poeziyaya gətirdi. O islamı ki, hər şeydən öncə saf imana və inama dayanır. Hər bir insandan, islamı qəbul edəndən «Xeyrül-əməl» umur. Şəhriyarın Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına güclü təsiri, hansı ictimai-siyasi şəraitdə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir insan tərəfindən qəbul edilməsinin sirri də bunda idi.

BULUD QARAÇURLU SƏHƏND (1926-1978)

XX əsr. Cənubi Azərbaycan milli mübariz şeirinin kəhkəşanında yanan parlaq ulduzlardan biri də Səhənddir. Bulud Qaraçurlu Səhənd Məşəd Mütəllib oğlu 1926-cı ildə şeir, sənət və elm məskəni Marağada anadan olmuşdur. Atası sürücü işləmiş, ailəsini halallıqla saxlamağa çalışmışdır. Milli adət-ənənələrə son dərəcə bağlı olan ailə öz körpələrinə «Bulud» adını qoymaqla bəlkə də başqa məqsəd güdmüş, buludun bir gün yağmura çevriləcəyini düşünmüşdülər. Səhənd Rza şah istibdadının ən qorxunc və dəhşətli illərində – Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin tapdandığı bir dövrdə doğuldu, boya-başa çatdı, getdiyi mədrəsədə ana dilində yazıb-oxumaq bir yana, danışmaq da yasaq olunduğu bir vaxtda ilk, kiçik şeirlərini ana dilində qələmə aldı.

Şairin yeniyetmə çağları ailələrinin maddi vəziyyətinin ağır olduğu illərə düşdüyü üçün təhsilini sona qədər başa vura bilmir. Arasıra şeirlər yazır. 1940-cı ildə Güney Azərbaycanın müttəfiq dövlətlərin qoşunları tərəfindən işğal olunması Milli-Azadlıq hərəkatının başlanması ilə nəticələndi. Gənc Bulud da bu hərəkata qoşulur. Azərbaycan Demokrat partiyası gənclər təşkilatının üzvü kimi fəaliyyətini davam etdirir. Təşkilat qadağan edildiyi vaxt onu da həbs edirlər. 1947-ci ildə həbsdən azad edildikdən sonra da fəaliyyətini davam etdirir, mübarizədən geri çəkilmir. Onun ilk mətbu şeirləri də bu illərə təsadüf edir. 1945-ci ildə Təbrizdə buraxılan «Şairlər məclisi» antologiyasında onun vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı ilk şeirləri dərc olunur. İlk şeirlərindən birində deyirdi:

Tarixlər boyunca ey böyük vətən
Yağtaya, düşməyə əyilmədin sən.
Bu gün təbiətdən ilham aldım mən,
Keçdi səhər vaxtı bu söz ürəkdən.
İnsana ruh verən dilinə alqış.

Xiyabani hərəkatından, Rza şah irticasının kəskinləşməsindən sonra, əsasən bədbinliyə, cəmiyyətin diktator qılıncı ilə idarə olunan həyatından qaçmağa çalışan, açıq mübarizədən çəkilib simvolizmə üz tutan, tərki-dünyalığa can atan, bəzən isə nifrətini ölkədəki qanunsuzluqların təsviri ilə büruzə verən şairlər gələcəyə ümidlə baxmağa başlayırlar.

Müttəfiq qoşunların İrana girməsi qüvvələr nisbətində dəyişiklik yaratdığından. Cənubi Azərbaycanın azadlıqsevər şairlərində milli azadlıq səhərinə çağırışlar güclənmişdi. 1945-ci ilin sonlarına yaxın tək-tək çağırışlar güclənərək poeziyanın fonunda aparıcı rol oynamağa başladı. Əfsuslar olsun ki. Milli hökumətin süqutundan sonra ölkədə ağır illər başlandı. Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını öz siyasi maraqlarına qurban verənlərin isə ətəyinin ucu da yandı. Belə gərgin illərdə minlərlə cəsarətli, istedadlı, azadlıqsevər vətən övladı işgəncə ilə öldürüldü, zindanlar ağzınadək dolduruldu. Məhkəməsiz asılanların, evi dağıdılanların, qeyri-adi vəhşiliklə öldürülənlərin sayı itmişdi. Bəziləri Azərbaycandan ailəsi ilə baş götürüb gedirdi. Sovet ittifaqına, Türkiyəyə, Avropa ölkələrinə mühacirət edənlərin sayı da az deyildi.

Bu qanlı faciə qələm sahiblərinə, xüsusən də «Şairlər məclisi» üzvlərinə amansız zərbə vurdu. Gənc şair Bulud da bu ağır illərdə bir çoxları kimi ilk dəfə həbs olunur. Məhkəməyə verilir. Zindan şəraiti, siyasi proseslərin arzuolunmayan məcraya dönməsi, onda milli şüurun formalaşmasına, mübarizə əzminin möhkəmlənməsinə səbəb olur. 1951-1953-cü illərdə zindanda olarkən şair 2 böyük mənzuməsini – «Araz» və «Xatirə» əsərlərini yazır. Bu əsərləri dostları vasitəsilə məhbəsdən gizli surətdə kənara çıxarmağı bacarsa da, çapına nail ola bilmir. İllər keçəndən sonra həmin əsərləri özü azadlıqda olarkən dərc etdirə bilər. Bu mənzumələrdə şair ürək ağrısı ilə xalqın puça çıxan arzularından, ölkəni başına götürən özbaşınalıqdan, vətənin ikiye bölünməsindən, böyük mədəniyyəti, zəngin tarixi keçmişi olan bir xalqın ana dilinə qoyulan qadağalardan söz açılır.

Soruşardım: - ay baba Araz nədir keçmisən?

Nə kimi şeydir o ki, suyundan da içmisən?

Sualımdan babamım yaşarardı gözləri,

Özünün çiyinlərində gizlənərdi kədəri.

Üzümə məyus, məyus baxıb deməzdi bir söz.

Sonra da qardaşımın adın qoydular Araz,

Lakin, onda da mənə aydınlaşmadı bu raz,

Ancaq Araz beşikdə yatıb yırğanan zaman

Bu sözləri dinlərdim anamın laylasından.

«Arazı ayırdılar,

Qum ilə doyurdular,

Mən səndən ayrılmazdım

Zülmilən ayırdılar.»

Vətəni Azərbaycan kimi öz taleyi də keşməkeşlərlə dolu olan, Səhənd isə təpədən-dırnağa qədər milli bir şair kimi əsərlərilə xalqa yol göstərmək, onun itirilmiş ümidini yenidən özünə qaytarmaq istəyirdi. Əslində Pəhləvi istibdadının başkəsmə, çarmıxaçəkmə, gözcü-xartma, dardan asma, diri-diri şaqqalama, bədən üzvlərini kəsmə və sair vəhşi cəza üsullarının sınağından keçən poeziya Məşrutə və Xiyabani hərəkətindən sonra olduğu kimi yenə də tezliklə ümitsizlik səddini yarmağa çalışaraq, özünü doğruldurdu.

Zindanların qaranlıq, soyuq künclərində yaranmış Səhənd poeziyası öz işığı, hərarəti ilə bu poeziyanın oddan, atəşdən yaranıb azadlıq eşqilə yaşadığını sübut edirdi. Bu poeziya sübut edirdi ki, qınına çəkilib guşənişin olmaq, mübarizədən əl çəkmək, ölüm arzulanmaq onun aparıcı xətti olmayıb «Xatirə»də xarabaya çevrilmiş Azərbaycan, onun didərgin düşmüş insanları bir çobanın timsalında ifadə olunur.

Üzündə qüssədən gizli bir iz var
Məsum baxışında bir dünya söz var.
İntizar gözləri yolda qalmışdır
Bilməm tütəyini harda salmışdır.
Görünür çoxdandır nəğmə çalmayır,
Dağlara- daşlara haray salmayır.
Onun da ruhunu öldürmüş sitəm,
Onun da gözlərin tutmuş kədər- qəm.
Onun da qəlb evin zülm əli yıxmış
Bütün nəğmələri yadından çıxmış.

Səhənd 1953-cü ildə məsləkdaşlarıyla birlikdə həbsdən buraxılır. M.Müsəddiqin hakimiyyətə gəlməsi xalqı ruhlandırır. «milli cəbhə» genişləndirdi. Artıq bu hərəkət İran sərhədlərini aşaraq Yaxın və Orta Şərqi yayılmağa başlayırdı. Bu hərəkətin yüksək zirvəsi 1953-cü il avqustun 16-da şahın qorxub ölkədən qaçması idi. Lakin bu hərəkətin antifeodal, demokratik xarakter alması, şahlığı ləğv edib, respublika qurmaq tələbləri səviyyəsinə çatması, bütün daxili irticanı və özünü bitərəf göstərən bir sıra qərb dövlətlərini səylərini birləşdirib, şahı daha sədaqətli olan ordu və polis komandanlığına kömək etmək məcburiyyətində qoydu. Müsəddiq hakimiyyətini çevirdilər. Çevrilişdən sonra Müsəddiq hökuməti qadağan olundu. Xalq kütlələrinə qarşı irticanın yeni hücumu başlandı. ölkəni terror və təqib dalğası bürüdü.

Bu illərdə Səhənd də sürgün həyatı yaşamağa məcbur olaraq yaxın dostu Fərzanə ilə Tehrandə birgə yaşayır. Səhənd Fərzanənin tövsiyəsilə Azərbaycan folkloru, xüsusilə «Dədə Qorqud» boyları ilə ülfət bağlayır. Bir tərəfdən Dədə Qorqudla yaxından tanışlığı, digər tərəfdən Azərbaycanın şeir səltənətində bir günəş kimi parlayan böyük söz ustadı Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» mənzuməsi Səhəndin bütün varlığını titrədir, ona bir ilham mənbəyi olur. Səhəndin ustad Şəhriyara sonsuz məhəbbəti və sayğısı danılmazdır. Çox vaxt Şəhriyar şeirlərinə müraciət edən, fikirlərini ustadla bölüşməyə cəhd edən Səhənddə, yeri gələndə bu əvəzsiz sənətkara qarşı yüngül və ərkyana bir ırmaq da nəzərə çarpır. Bu da Şəhriyarı doğma ana dilində yazmağa dəvət idi. (Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» əsərinə qədər) «Hörmətli ustad, böyük Şəhriyara» mənzuməsində həmin ırmaq aşkar hiss olunur:

Özgə çırağına yağ olmaq bəsdir,
Doğma ellərimiz qaranlıqdadır.
Yanıb yandırmayaq yadın ocağın,
Evimiz soyuqdur, qışdır, şaxtadır.

İran fevral inqilabı ərəfəsində tələbələrin çıxışları sübhün yaxınlaşdığını xəbər verirdisə, poeziyada da Şəhriyar, Səhənd, Məhzun, Oxtay, Sönməz, Sahir kimi şairlər fırtına quşunun tufanqabağı nəğmələrini oxuyurdular.

Şəhriyara göndərdiyi mənzum məktubda Səhənd zəmanənin belə zülm-sitəmli halının dəyişəcəyini, dünyada gedən konkret demokratik proseslərin İrana təsirsiz qalmayacağını, vətənin qoluna bağlanmış əsarət zəncirlərinin qırılacağını söyləyirdi.

Şairim, yubanma, yoldadır karvan,
Qulaq as, dünyada gör bir nə səsdir.
Bağrını sıxmasın atılan toplar,
Qırılan zəncirdir, sınaq qəfəsidir.

Səhənd qüdrətli söz ustadı kimi yaradıcılığında məktub formasından da bacarıqla istifadə etmişdir. «II ərmağan» şeirində şair böyük problemlərə, siqlətli məsələlərə toxunur. Səhənd kimliyini tanımaq üçün bütün insanlara müraciət edir, bütün xalqlara hörmətlə yanaşdığını söyləməklə öz millətinin də başqa millətlər kimi özgürlük haqqından danışır.

Qarğış zamanənin qanunlarına
Qarğış ürəkləri ayıranlara
Qarğış insanları qəfəsə salıb
«Bəşər hüququndan»dəm vuranlara

1968-ci ildə Səhənd «II ərməğan» şeirini yazır. Şeir maraqlı bir məqama toxunur. Milli şair sübut edir ki, ən qadağalı illərdə belə xalqımız onun üçün yaradılmış hər cür çətinliklərə baxmayaraq heç vaxt ayrı olmadı. Bu şeirdə Səhənd xalqının hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edir. Məllətinə, onun dilinə qarşı olanlara etirazını bildirir:

Yurdumu, elimi dustaq edənlər,
Söyləyin, mən daşam, torpağam, nəyəm?
Qoymurlar sözümlü ana dilində -
Söyləyim, söyləyim, söyləyim, söyləyim.

Qeyd edək ki, hər III ərməğan professor R. Əliyevə müraciətlə başlayır. Bu əsərlə Səhənd çağdaş poeziyamızı dərinləndirən bildiyi, bir sıra Şimali Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını ədəbiyyatşünas səriştəsiylə qiymətləndirdiyi bəlli olur. Onun bir sıra tanınmış insanlara, xüsusilə qələm sahiblərinə yazdığı mənzum məktubları bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri hesab olunur.

Səhənd Dədə Qorqud boylarını nəzmə çəkmək qərarına gəlir. Şair hər şeydən əvvəl dastanın quruluşuna və söz anlamına bağlı qalmaqla hər dastana bir başlanış və qurtarış qoşur, milli-tarixi duyğularını, ictimai-fəlsəfi görüşlərini qələmə alır. Şair Səhənd bəzən ictimai məsələləri təbiət və insan konsepsiyasını özünəməxsus tərzdə mənalandırır. Onun işıqlandırdığı nöqtə əvvəlkilərdən fərqli olaraq, insanın təbiətə sığınmaq, kömək ummaq, ümitsizlik mövqeyini deyil, əksinə, sirdaş olmaq, yoldaş olmaq, şölə sala- sala kainata azadlıq axtarma kimi nıkbınlik yönümünü aşkarlayır:

Demək, insan bu dünyanın,
Təbiətin sirdaşıdır.
Həqiqətin duyar könlü,
Görər gözü, yoldaşdır.

O, sönülməz bir şölədir,
İşıq salır kainata.
Əbədiyyət axtarıq
Zülmətlərə bata- bata.

Əlbəttə, bu hələ axtarışdır. Xoşbəxt gələcəyi axtaran insanın fikirləri kainata işıq sala-sala gəzib-dolaşır, gah sevinir, gah qəm-lənir. Səhralara yağış yağdığını, susuz torpağın su içib canlandığını, meşələrin yaşllaşdığını, hansısa xalqın azadlıq, müstəqillik qazan-dığını görüb sevinən şair öz yurduna dönüncə, qəfəsə salınmış quş kimi çırpınır. Dörd dövrəsinə çəkilmiş hasarları, düşüncəsinə vu-rulmuş buxovları qıra bilməyərək, o haray çəkir:

Düşünmək yasaqdır.
Nə edim?
Hara gedim?
Yer üzü buzluqlardı,
Dörd çevrəm divardı.
Divarlar – Qaf dağı,
Bayırda köpək var,
Gözləri qan çanağı,
Qapılar bağlanıb,
Xəndəyə su bağlanıb.
Nə ulduz var, nə ay,
Haray... haray!

Beləliklə, Səhənd 1960-70-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın mü-bariz milli şairi kimi tanınmağa başlayır. Həmin illərdə professor Rüstəm Əliyevin İrana gedib-gəlməsi, onun şairlərlə təması, Sə-həndin şeirlərini Şimali Azərbaycana gətirməsi, burada onunla bağlı çıxışları, əsərlərinin Bakıda çapı şairi məşhurlaşdırır.

Səhənd həmçinin Hafizin divanı ilə yaxından ülfət bağlayır, Hafizin bir neçə qəzəlini təzmin edir.

Səhəndin «Kitabi Dədə-Qorqud»a müraciəti səbəbsiz deyildi. İran millətçiləri Azərbaycan xalqını millət deyil, haradan törəndiyi, soy kökü bilinməyən, yəni keçmişi qaranlıq, gələcəyi bəlli olmayan bir millət kimi qələmə verdikləri bir məqamda şairin hayqıraraq milli mənsubiyyəti, soy kökü haqqında fəxrlə danışdı. Tehran və Təbriz universitetlərinin professorları müxtəlif təhqiramiz yazılarla çıxış edir, xalqın heysiyyətinə toxunurdular, məktəbdə uşaqlar mütləq fars dilində oxumalı, farsca danışmalıydılar. Səhəndin belə mövzuya müraciəti, xalqımızın böyük mədəniyyətə, böyük tarixi keçmişə malik olduğunu bir daha sübut etmək istəyi idi.

Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq.

Keçmişdən söz açmağım yasaq.
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata- babamın adını çəkməyim yasaq
Anamdan ad aparmağım yasaq.
..... Bilirsən?
Anadan doğulandan belə
Özüm də bilməyə-bilməyə
Dil açıb danışdığım dildə
Danışmağım da yasaq imiş yasaq!

Səhəndin yazıb-hazırladığı boylar hazır olduqca onların çap edilməsi fikri ortaya çıxırdı. Əsər türk dilində olduğu üçün heç bir mətbəə onun çapını öhdəsinə götürmürdü. Ona görə də bir çox çətinliklərdən sonra kitab üstündə çap tarixi göstərilmədən nəşr olunur. Tükənməz vətən və millət sevgisi ilə yazılmış, yüksək şeir qüdrətinə malik olan bu əsər qısa bir müddətdə Güneydə, bir qədər sonra isə Şimali Azərbaycanda şöhrət qazandı. Doktor Fərzanə yazırdı ki, «Şair dastanların ümumi söz quruluşuna, onların üslub və söz xüsusiyyətlərinə vəfadar qalmaqla bərabər, yeri gəldikdə xəyal yelkənin açmış və insan zəkasının üfüqsüz dəryasına yol tapmışdır».

İran şahı və onun ətrafı, gələcək üçün hazırladıqları proqramda fars millətinin artıq qocaldığını, onu gələcək fəlakətdən qurtarmaq üçün təcili işlər görülməsinin vacibliyini vurğulayırdılar. Ona görə də sağlam, həm də adət- ənənə baxımından farslara daha yaxın olan, eyni zamanda həm də eyni dinə malik olan azərbaycanlılardan istifadə etmək daha münasib idi. Bu səbəbdən mütərəqqi və vətənpərvər ziyalılar fars şovinizminə qarşı mübarizəyə qalxdılar. Səhənd başa düşürdü ki, xalqının böyük tarixi keçmişini qələmə almaqla onlara ən tutarlı cavab verəcək.

Mənim də əlimdən bu gəlir ancaq,
Səni keçmişinlə eyləyim tanış
Başuca yaşamaq istəsən əgər,
Bax, gör babaların necə yaşarmış.

1965-ci ildə «Dədə Qorqud» dastanları əsasında yazılmış «Sazımın sözü» əsərinin I cildi qeyri- leqal çap edilir. Bu əsərlə Səhənd Millətin düşmənlərinə sübut etdi ki, şərəfli dünəni, qəhrəman keçmişi olan xalqın milli hüququ əlindən alınma bilməz. Azad yaşamaq onun haqqıdır.

Şair dastanlara qoşduğu başlanmış və qurtarışlarda həyatın fəlsəfəsini, insanın dünyaya gəldiyi gündən həqiqət axtarışlarını, ona çatmaq yolunda çəkdiyi əziyyətləri və ürək çırpıntılarını göstərməyə çalışır. Dünyanın ikilik (dualizm) üzərində qurulduğunu, həyatın işıq və qaranlıqdan ibarət olduğunu, bəşər övladının həmişə işığa doğru can atdığını, bu yolda ağır sınaqlardan keçdiyini qələmə alır, insanı düşündürən fəlsəfi məsələlərə toxunur.

Qara qış dünyanı bərbad edərdi,
Dalinca yaz olub, yay olmasaydı.
Qaranlıqdan insan əldən gedərdi,
Günəş olmasaydı, ay olmasaydı.

Məlumdur ki, folklordan istifadə bədii əsəri ətə-qana gətirmək, ona xalq müdrikliyi, xalq ruhu aşılamaq, poetik cəhətdən cilalamaq və əbədiləşdirmək məqsədi güdür. Nizami də, Əvhədi Marağayi də, A. Bakıxanov da, S. Ə. Şirvani də məhz belə etmişlər. Cənub şairlərində həmin sənətkarlıq xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Bu sahədə Səhəndi xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Onun «Dədə Qorqud» dastanları əsasında qələmə aldığı altı min beş yüz (6500) misralıq böyük həcmli «Sazımın sözü» poeması Cənub poeziyasında folklorun işlənməsi səviyyəsini göstərən ən bariz nümunələrdən biridir. Şair yaşı hələ dəqiqləşdirilməmiş bu qədim dastana əsaslanaraq, müasir baxımdan elə bir klassik əsər yaratmışdır ki, həm də Şimal ədəbiyyatında ədəbi hadisə kimi yüksək mövqə qazanmışdır.

Səhəndin «Sazımın sözü» poemasında qəribə, orijinal məcazlarla, bənzətmələrlə də rastlaşırıq. Qızı «qabaq səhəh, qaş gecə» deyərək öyən şair azacıq sonra Qaraca çobanın dili ilə Şöklü Məliyi belə söyür.

Yolsuz yağ, azğın yağ!
İtim ilə bir yalaqdan
Löndəm içən quzğun yağ!

Səhəndin Dədə Qorqud boylarının birinci cildi – «Sazımın sözü» nəşr edildiyi, dəfələrlə basıldığı Türkiyədə və Şimali Azərbaycanda artıq məşhurlaşdığı vaxt hələ II cild, yəni daha güclü hissə olan «Dədəmin kitabı» hələ işıq üzü görməmişdi. Şair II cildə də Dədə Qorqud boylarından altısını nəzmə çəkməklə onların başlanmış və qurtarışında, xüsusilə əsərin sonuna artırdığı qurtarışda özünü daha yetkin bir şair kimi göstərə bildi. «Dədəmin kitabı» (bütün

mətn) 2001-ci ildə doktor Fərzanənin redaktorluğu ilə Stokholmda nəşr edilir. Ön söz də M.Ə.Fərzanəyə məxsusdur. Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Səhənd demək olar ki, özünün ən böyük arzusunə çatdı. Söz yox ki, nəzmə çəkdiyi bu dastanların hər biri şairin diqqətini cəlb etmişdi. «Dədəmin kitabı» insanın daxili hiss və həyəcanlarını, kədər və sevincini, zövqünü oxşayan, bədii xüsusiyyətlərlə bərabər həm də ictimai məzmunu ilə seçilən bir əsər kimi meydana çıxdı. Bənzərsiz söz bacarığına, böyük istedadla malik Səhənd dastanların quruluşuna, üslub xüsusiyyətlərinə xələl gətirmədən, insanın ruhunu dincəldən, ona sonsuz zövq verən boyları nəzmə çəkərək, dastanın ideyasından, hansı mətləbləri ifadə etməsindən asılı olmayaraq həmin boyları özünün duyğu və düşüncələrinə tabe etdirə bilmişdir. Səhənd «Dəli Domrul» poemasında Domrulun arvadının sədaqət və dözümlü, ailəsi üçün canından keçməyə hazır olduğunu belə əsaslandırır:

Demək bir qadının eşqi, vəfası
Tanrı qəzəbinə qələbə çaldı.
Domrulun gül açdı günü- dünyası,
Yüz qırx il yaşadı, yüz qırx il qaldı...

«Dədəmin kitabı»nda «Qaraçıq çoban (Qazan xanın evinin yağmalanması), Bəkil oğlu Omran» və «Təpəgöz» boyları nəzmə çəkilir. «Qaraçıq çoban» boyunun «Başlanış»ında şairin daxili iç dünyası, onu narahat edən məsələlər, insan taleyi, millətinin sabahı, dünya, həyat, təbiət, kainat..... və bir çox məsələlərə özünün duyumu və fəlsəfi baxışı diqqətini cəlb edir. Bunları oxuyan insan istər- istəməz bu məsələlər ətrafında düşünməli olur. Qeyri- adi istedad sahibi olan Səhənd nəinki özü düşünür, başqalarını da düşünməyə məcbur edir. Təbiətin təsvirinin özünə də ictimai məna verən, insan xəyalının həyat ərsəsində qanadlanmasına geniş yol açan bu artırmalar mənzumələri bədii və fikri cəhətdən zənginləşdirmişdir.

Günəşi salsa da gecə quyuya,
Yenə də göylərdə, ulduz var, ay var.
Deyirlər gecələr yoldan azanlar,
Ulduzlara baxıb, yolunu tapar.

Və ya

Köşəni bürüyən sükut əlindən,
Sükut cana doyur, fəryada gəlir

Darıxıb hövkürüb haray çəkirəm
Dərələr diksinir, dağlar tərpənir.

Səhənd istər təbiəti, istər insanı, bütünlükdə həyatı durğun və sönük vəziyyətdə deyil, daim dəyişən və inkişafda verir. Bir- birinə zidd olan işıq və qaranlıq. İnsan daim bu ikiliyin arasında vurnuxur. işığa doğru can atır. Maraqlıdır ki, Səhənd bu işi görməklə xalqına, elinə xidmətinin böyük və əvəzsiz olduğunu özü də etiraf edir:

Daşdan-daşa çaldım ürək çaxmağın,
Bağrımı qov edib tonqal yaxmışam.
Alışdırıb elin sönən çırağın,
Gecənin bağrına məşəl taxmışam.

Açıram gözümü şirin rüyadan,
Dədənin qopuzu qucağımdadır.
Qaralmış bağrıma ümid parlardan
Sözləri, hələ də qulağımdadır.

Səhənd Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının boylarını nəzmə çəkməklə, onlara başlanış və qurtarışlar əlavə etməklə bu əsəri adi dastan səviyyəsindən çıxarmış, müasir Azərbaycan şeirində özünə əvəzsiz, bənzərsiz, son dərəcə milli olan müstəsna əsər səviyyəsinə qaldırmışdır.

Səhəndin bütünlükdə yaradıcılığı isə dünyaya açılış pəncərəsidir.

MƏHƏMMƏD BİRİYA (1914-1988)

Tarix boyu heç bir qüvvə qarşısında əyilməyən, hakimiyyətə mədhiyələr yazmaqdan imtina edib, xalqla birlikdə olmağa çalışan sənətkarlar həmişə olmuşdur. Belə sənətkarlar zamanında təqib və təzyiqlərə məruz qalsalar da, sonralar həqiqi qiymətlərini bu və ya digər dərəcədə almışlar. Görünür bu da taleyin işidir. Tale isə hər an sənətkarın üzünə gülmür. Taleyi gətirməyən sənətkarlardan biri də Güney Azərbaycanın tanınmış şairi Məhəmməd Biriya. Məhəmməd Hacı Qulam oğlu Biriya 1914-cü ildə elm, mədəniyyət və inqilablar şəhəri, başı həmişə dumanlara bürünmüş Təbriz şəhərində

anadan olmuşdur. Atası Hacı Qulam savadsız olmasına baxmayaraq oğlunun elmə böyük həvəsi olduğunu görmüş, onun təhsil alması üçün əlindən gələni etmişdi. Dülgərliklə ailəsini dolandıran bu şəxsin özünün də həyatı bir o qədər fərəhli keçməmişdir. Maraqlıdır ki, bu ailənin həyat yolunu vərəqləyərkən qərribə bir mənzərənin şahidi oluruq. Tale elə gətirib ki, bu ailə əvvəldən Güney Azərbaycanla Quzey Azərbaycan arasında daim vurnuxub, özünə sanki rahat bir yer tapa bilməyib. Bəlkə də bütün bunlar kiçik Məhəmmədin sonralar başına gələcək hadisələrin bir proloqu idi. Belə ki, 1920-ci ildə onların ailəsi Şimali Azərbaycana gəlir. Qəvamüssəltənə hökumətinin xalqa zidd mövqe tutması bir çox ailələr kimi onların da köçməsinə səbəb olur. Onlar Şimali Azərbaycana – Bakıya köçürlər.

Kiçik Məhəmməd 1929-cu ildə Bakıda 7 illik məktəbi bitirdikdən sonra Bakı Neft Maşınqayırma Texnikumuna daxil olur.

1931-ci ildə anasının vəfatı onların yenidən doğma yerlərə getməsinə səbəb olur. Təhsilini Təbrizdə davam etdirir. Bu müddət ərzində ailəyə, atasına kömək edir, müxtəlif işlərdə çalışır. Onun ilk şeirləri də həmin illərdə çap olunur. 30-cu illərə aid olan şeirləri, türk və fars dilində yazılmış qezəllərdən, ayrı-ayrı adamlara həsr edilmiş həcvlərdən ibarət idi. Əslində 30-cu illərdə qələmə alınmış bu şeirlər M. Biriyanı qısa zaman müddətində artıq bütün Güney Azərbaycanda məşhurlaşdırır. Məişət mövzusunda şeirlər yazan şairi artıq ictimai, daha çox siyasi mövzular düşündürməyə başlayır. 1938-ci ildə hərbi xidmətə gedənə qədər müxtəlif qəzetlərdə, «Təbriz şəhər bələdiyyəsində qeydiyyatçı vəzifəsində» çalışır. 1938-ci ildə hərbi xidmətə çağırılan, 1 ildən sonra ordudan tərxis olunan Məhəmməd Biriya yenidən Təbriz şəhər idarəsində işə düzəlir.

1941-ci ildə başlanmış Alman- Sovet müharibəsi ilə əlaqədar Sovet qoşunlarının İrana girməsi qüvvələr nisbətində dəyişiklik yaratdığından. Cənubi Azərbaycanın azadlıqsevər şairlərində milli azadlıq səhərinə çağırışlar güclənmişdi. 1945-ci ilin sonuna yaxın tək-tək çağırışlar güclənərək poeziyanın fonunda aparıcı rol oynamağa başladı.

Neçə qat zülm çəkən Azərbaycan xalqının dərdlərini, etirazlarını və nəhayət arzularını ifadə edən poeziyada öncə üç cəhət nəzərə çarpırdı: Vətən sevgisi, faşizmə nifrət və istiqlala çağırış.

Rza şah və onun hökuməti Milli Azadlıq Hərəkatının vüsət almasına qədərki dövrdə hələ gücünü göstərə bilirdi. Demokratik

ziyalıları güclü təqiblərə məruz qoyduğu üçün Biriya 1942-ci ildə Sovet İttifaqına getməli olur. Bakıdakı, ümumən Azərbaycandakı mühit də onu rahatsız edir. Düşünmək olar ki, Sovet İttifaqına, kommunistlərə inanması, sonralar hər bir şeyin zahiri bir görüntü, gözqamaşdırıcı, lakin içi boş bir aləm və ideologiya olduğuna inanan Biriya yenidən Güneyə qayıdıb mübarizəsini davam etdirmək qərarına gəlir.

21 Azər hərəkatı ərəfəsində Azərbaycanda baş verən siyasi mübarizənin önündə gedənlərdən biri olur. Azərbaycan demokratları çətinliklər bahasına olsa da istədiklərinə nail oldular. Xalq nisbətən az qurban verməklə 21 Azər Nehzətini (12 dekabr inqilabı) həyata keçirə bildi. Beləliklə, xalqın on illərdən bəri arzusunda olduğu, uğrunda canını qurban verdiyi Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti quruldu. Xalqın istəklərinin ifadəçisi olan bir hökuməti yaratmış hərəkatı, onun təşkilatçısı və üzvlərini yüksək qiymətləndirən hökumət rəhbəri S.C.Pişəvəri Səttarxan bayraqlı Təbriz şəhər komitəsi VII Homə komitəsinin iclasında demişdi: «Azərbaycan xalqının, firqəmizin və şəhamətli fədailərimizin yalnız Azərbaycanda deyil, bəlkə bütün İrana etdiyi tarixi xidmətlər illər ilə, yüz illər ilə yad ediləcəkdir».

Biriya isə həm dövlətin məsul vəzifəsində çalışır, həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olur.

Hələ istiqlaliyyətə çatmazdan əvvəl xalqı mübarizəyə səsləyən Biriya yazırdı:

Haqsızlıq cahanda həddin keçəndə,
Daşqın sellər kimi daşar intiqam.
Məzlumun qanını zalim içəndə,
Qəzəb dağlarını aşar intiqam.

Vicdansız bayquşlar hakim olanda,
Dünyaya dəhşətli matəm dolanda
Analar baş açıb zülfün yolanda,
Qızlar hiddətindən şaşar intiqam.

Ömrü boyu haqqı söyləməkdən usanmayan, dünyanın haqsızlıq üzərində qurulduğunu söyləyən, bəlkə də bütün dünyada azadlıq uğrunda mücadiləyə hazır olan mübariz şair «Əsarət və azadlıq» şeirində əsarətin və azadlığın nə olduğunu onların öz dililə verməklə nəticə çıxarmağı oxucunun öhdəsinə buraxır.

Əsarət deyir:

Gəldim eyləyəm ərzdə insanlığı pamal,
Dünya qurulandan yaşayır məndə bu amal.
Hər nöqtəyə getsəm bəşərin çöhrəsi gülməz,
Hər zülmkarın beyni olubdur mənə mərkəz.

Azadlıq deyir:

Məndən saçılır yer üzünə nuri, səadət,
Asudə pənahımda yaşar elm o ədalət.
Mən etmişəm insanlara vıranəni gülşən,
Olmuş əbədilik saf ürəklər mənə məskən.
Məndən alır ilhamını aləmdə təbiət
Sayəmdə çatır kamına məzlum bəşəriyyət.

Mübariz şair hərəkət qalib gələndən sonra Milli hökumətin tərkibinə daxil olur. Milli hökumətin başçısı Pışəvəri M. Biriyanı yeni hökumətdə məsul bir vəzifəyə - Maarif vəziri vəzifəsinə təyin edir.

Ömrünü Cənubi Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş və sonralar Milli hökumətin maarif naziri vəzifəsində yüksəlmiş Məhəmməd Biriya həтта ölüm ayağında belə vətəndən ayrılmayacağını söyləyirdi:

Məni səndən ayırsa hökmi- qəra,
Yenə fikrimdə canlanır bu fəra,
Vermərəm hicranə ürəklə rıza,
Olsa qəlbim oxa nişan vətənim.

Hakimiyyətə gəlmiş firqə verdiyi sozə əməl etmək əzmini göstərdi. Qurulmasının bir ayı tamam olan gün Milli hökumətin Maarif vəzirliyi «Şairlər məclis»inə rəsmən məktub göndərərək, onları təşkilat kimi tanıdıqlarını bildirir və təklif edirdi: «Vətən yolunda» ruznaməsi çönbində (yanında, nəzdində - A.Ə.) təşkil tapmış «Şairlər məclisinə! Azərbaycanda Milli hökumətin qurulmasına əsasən mədəniyyət və maarif işlərinə xüsusilə təvəccö edirlər. Ona görə də təvaza olunur sizdən, məzkur tarıxdən Maarif Vəzarətinin çönbində təşkil tapan Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyəti tərkibinə daxil olası- nız».

Əlbəttə, şair M. Biriyanın rəhbərlik etdiyi Maarif nazirliyinin yazıçı və şairlərə yüksək qiymət verməsi, himayə etməsi, həm də mənəvi yardımına arxalanması təsadüfi deyildi. Şeir-sənət adamları-

na, incəsənətə dərin hörmətlə yanaşı, ədəbiyyatın Cənubi Azərbaycan həyatında oynadığı, eləcə də oynayacağı mühüm rol öz ifadəsini tapmışdı. Hakimiyyəti ələ almış hökumət şairlərin xalq arasındakı nüfuzlarını, onun adından danışmaq, milləti haqq yoluna çağırmaq bacarıqlarını başa düşürdü. Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra dühalar öz məramnamələrini məhz şeir formasında yaymışlar. Zərdüştün «Avesta»sı, Həzrət Davudun «Zəbur»u, Məhəmməd Peyğəmbərin «Quran»ı, Nəiminin «Cavidannamə»si, Nəsiminin «Divanı» da həmin qəbildəndir.

Lakin xalqın uzun illər həsrətində olduğu, qurbanlar bahasına əldə etdiyi istiqlaliyyətin ömrü nə yazıqlar ki, uzun sürmədi. Amerika və İngiltərənin İran qoşunları ilə birlikdə hücumu keçməsi, Sovet İttifaqı rəhbərlərinin xəyanət və satqınlığı öz nəticəsini verdi. Çünki Azərbaycan əleyhinə beynəlxalq miqyasda sui-qəsd hazırlanmışdı. O dövrün mətbuatı, diplomatları, həm keçmiş, həm də indiki tarixçilər bu qırğına nə ad qoyurlarsa-qoysunlar «Qardaş qırğına bais olmamaq» adı ilə Azərbaycanı qan dənizinə döndərən tarix qarşısında günahkardırlar. Bu danılmaz faciədə Trumenin də, Çörçillin də, Qəvamüssəltənənin də, Mikoyanın fitvasına uymuş Stalinin də cinayəti eyni dərəcədə ağırdır. Milli hökumətin süqutundan sonra Biriya da məcburiyyət üzündən Şimali Azərbaycana mühacirət etməyə məcbur olur. Həyat yoldaşı və yeganə övladı Faiq İranda qalırlar.

Müharibədən sonra Azərbaycan Demokrat partiyası fəaliyyətini Bakıda bərpa edir. Məhəmməd Biriya Mərkəzi Komitənin üzvü seçilir və təbliğat şöbəsinin müdiri təyin olunur. Bir il, il yarım bu vəzifədə çalışan şair 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi tərəfindən həbs olunur. Bu vaxta qədər şair haqqında yazanlar tutulmanın səbəblərini açmadan çox müəmmal tərzdə söhbət edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Biriya mübarizələrin dalğasında şair kimi yetişmişdi. Təbiətinə görə də əyilməz, məğrur, haqq sözü, düz sözü deməyi bacaran şair, boğazdan yuxarı təriflər deməyi nə bacarırdı, nə də şəxsiyyətinə sığışdırırdı. Təbiətinə görə dindar, son dərəcə Allaha inanan M.Biriyanı ikinci, üçüncü dəfə də dini inanclarına görə həbs edirlər. Böyük çətinliklər, əzablar içində çırpınan şair 10 ilə yaxın həbsxanalarda qaldıqdan sonra 1956-cı ildə dustaqdan buraxılır. Təbii ki, onun həbsxanadan buraxılmasının əsas səbəbi Stalinin ölümündən sonra cəmiyyətdə, siyasi aləmdə əmələ gələn yumşalma ilə əlaqədar idi. Həbsdən yeni qaydan Bi-

riya tez-tez Bakıdakı Təzəpir məscidinə gedir, ibadətlə məşğul olur, dost-taşılar arasında insan mənliliyinin tapdanmasından, cəmiyyətdə baş alıb gedən haqsızlıq və ədalətsizliklərdən ağız dolusu danışdı. Azərbaycan xalqının mənəvi və tarixi köklərindən ayrılması, əzəli-əbədi, müqəddəs adət-ənənələrin deformasiyaya uğradılması, gəncliyin millətimize yad olan ideologiya və əxlaq normaları çərçivəsinə salınması üsyankar şairi rahat buraxmırdı. Şair bir vətən övladı arzu edir. Elə bir vətən övladı ki, zəlil günə qalmış vətəni xilas etsin.

Biriya, könlüm olub aşiqi- rüsxar- vətən.
Başıma düşdü yenə nəşeyi gülzari vətən.
Hər ürək dünyada bir qəmə giriftar oldu,
Varmı bir qəlbi mübarək ola qəmxar vətən.

Vətənin şimalında sıxılan hər cür əzab-əziyyətlərə qatlaşan, illərlə həbsxanalar küncündə qalan Biriya cənuba, yenidən Təbrizə qayıtmaq istəsə də, yenə də qarşısını keçilməz sədlər alır. Bütün bunlar şairin yaradıcılığında özünün izlərini qoyur.

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Deyirsən: «Evə gəl», mən necə gəlirim?
Gözəl camalına heyran olduğum,
Deyirsən: «Evə gəl», mən nə cür gəlirim?

Adım Məhəmməddir, özüm Riyasız,
Hələm çıxmamışam sənə vəfasız.
Məni buraxmayır tutan həyasız,
Deyirsən: «Evə gəl», mən nə cür gəlirim?

1957-ci ildə M.Biriya yenidən mühakimə olunur. Bu dəfə səbəb kimi onun 1947-1956-cı illərdə müxtəlif həbsxanalarda çəkdiyi əzab-əziyyətləri gizlətmədən, hər kəsə söyləməsi, qanunsuzluq və özbaşınalığın, insan haqlarının hər addımda pozulduğunu çəkinmədən hayqırması, Sovet siyasi sisteminin əslində puçluğunu göstərmək istəyi idi. Baxmayaraq ki, Güney Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının geniş vüsət aldığı illərdə, sovet siyasi rejiminin əsil mahiyyətini hələ dərk etmədiyi zamanlarda inanmışdı. Artıq bu inam sarsıldığı üçün M.Biriyanı sovet sərhədlərindən kənara buraxmaq olmazdı. Yeganə yol min-bir bəhanə ilə onu yenidən həbs etmək idi. Bunu da edirlər. Yaxın dostlarının səyi nəticəsində 1969-

cu ildə həbsdən azad olan və bəraət qazanan Biriya Bakıya gəlir. Güney Azərbaycana qayıtmaq istəyilə alışıb-yanan şairin döymədiyi qapı qalmır. Hər şeydən əli üzülən Biriyanın yaradıcılığında bir sufianəlik də diqqəti çəkir:

Vurma əl türbətimə, türbəti aləm də mənəm.
Nə o dünya, nə bu dünya, iki aləm də mənəm.
Neyləyim pey aparan olmadı bu varlığıma,
Eysü-işrət də mənəm, möhləti, matəm də mənəm.
Arama qəbrimi, axtarma mənim başdaşımı,
Rəsmdə Həzrəti Nuh, isimdə Xatəm də mənəm.

Bütün ittihamları (hökumət əleyhinə fəaliyyətdə ittiham olunurdu) cəsarətlə rədd edən şair, nəhayət ki, 1985-cı ildə Təbrizə qayıtmaq imkanı əldə edir. Tale burada da şairin üzünə gülmür. Müxtəlif siyasi qüvvələrdən təkliflər alsa da, bunların heç biri şairin ruhi aləminə uyğun gəlmir. kimə qulluq etdikləri belə bəlli olmayan mürtəce qüvvələr tərəfindən vəhşicəsinə döyülərək öldürülür. Böyük vətənpərvər, həyatı faciələrlə dolu, qədri talesiz yazılmış şairin faciəli ölümü haqqında Qərbi Almaniyada çıxan «Ana dili» qəzeti 1986-cı ildə ətraflı məlumat vermişdi.

Milli Azadlıq Hərəkatı dövründə ədəbiyyata gələn M. Biriya daha çox satirik şair kimi tanınsa da, onun kifayət qədər poemaları, qəzəlləri, kiçik həcmli səhnə əsərləri də mövcuddur. Bir vaxtlar onun kiçik həcmli səhnə əsərləri Təbriz teatrında tamaşaya qoyulmuş, tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdı. Əfsuslar olsun ki, şairin həm kiçik dramları, həm də sürgünlərdə olarkən yazdığı şeirlərin böyük bir qismi itib-batmış, onları hələlik ki, əldə etmək mümkün olmamışdır.

Cənubi Azərbaycan şeirinin 21 Azər Nehzəti ərafəsində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri dünyanı işğal təhlükəsi altında qoymuş faşizmə nifrət ruhu idi. Üçüncü reyxin dünya xalqlarına münasibətini dərk edən Azərbaycan xalqı başa düşürdü ki, onsuz da işğal etdiyi millətlərə əlçatmaz yüksəklikdən baxan arı irqinin rəhbəri Hitler, özünü bu irqdən sayan Rza şahla birləşsə, Azərbaycan xalqının vəziyyəti daha da pisləşəcəkdir. Deməli, neçə qat zülmün bir daha ağırlaşmaması üçün faşizmə qarşı mübarizə yeganə doğru yoldur. Bu yol eyni zamanda faşist Almaniyasının dostu olan şovinist, cəllad diktatorun ölümünü qisaldan yol da ola bilərdi. Ona görə bütün mütərəqqi şairlər həm ciddi, həm də satirik qələmlə faşizmə qarşı barışmaz mübarizə ruhu ilə yazıb yaradırdılar.

Məlumdur ki, faşizmin əleyhinə yönəldilmiş poetik silahın ən kəsərlisi satiradır. O dövrdə Şimali Azərbaycanda Əliağa Vahidin tutarlı taziyanələri top mərmisi kimi səslənən zaman, Cənub şairlərinin satirik şeirləri də süngüyə dönüb mürtəcələrin ürəyinə sancılırdı. Dahi sələfi M.Ə.Sabirin, ustaları M.Möcüzün, B.Abbas-zadənin (Hammal) kamil davamçılarından olan M.Biriya mövzuya sənətkarlıqla yanaşaraq, faşizmin mahiyyətini, qeyri-bəşəri ruhunu, dünya siyasət meydanındakı real mövqeyini, müqavimət hərəkatının günü-gündən şiddətlənən dalğalarında ləngər vurmasını məfkurə rəhbərlərinin öz dillərilə səciyyələndirir:

Hitlerin Mussoliniyə pəyamı:

Mən adam bildim səni, hər yerdə etdim ehtiram.
Noxta vurdum, arpa verdim, olmadın axırda ram,
Verdiyin boş vədələr olsun sənə yeksər haram.
Anlamışdım ki, mənimlə ülfətin yoxdur sənin,
Mussolini, indi bildim qeyrətin yoxdur sənin!

Mussolinin cavabı:

Sən də istefa verərsən gün gələr Hitler, dayan,
Bağruru xalq ordusu axır dələr, Hitler, dayan,
Qəbrüvün üstə anan ağlar, mələr, Hitler, dayan,
Bəllidir indi əzəlki sürətin yoxdur sənin,
Gopçusan, boş-boş danışma, qeyrətin yoxdur sənin!

M.Biriya hətta müharibənin ilk illərində, faşizmin hələ irəli getdiyi, ölkələri diz çökdürdüğü ağır günlərdə də Hitler ordusunun məğlub olacağına inanır faşizmin yer kürəsi üçün böyük fəlakət olduğunu dərk edir, onun sonunun iflasa uğrayacağına bütün varlığı ilə əmin olduğu üçün, həmvətənlərini də buna hazırlayırdı.

Sovet ordusu ilə İrana gəlmiş bir sıra Şimali Azərbaycandan olan qələm sahibləri yaranmış imkandan bacarıqla istifadə edib, Azərbaycan dilində «Vətən yolunda» adlı qəzet buraxdıqları zaman, cənubun vətənpərvər şairləri bu ədəbi orqanın ətrafında birləşmiş, «Şairlər məclisi» yaratmışdılar. Məclis üzvlərinin yaratdıqları poetik nümunələr içərisində faşizm əleyhinə şeirlər yüksək pafosu, orijinallığı, kəskin ideyası və zərbə qüvvəsilə seçilirdi. Şeirlərinin mənə tutumuna, bədii-estetik təsvirinə görə müharibə meydanlarında vuruşmuş, hadisələri gözlərilə görmüş Sovet şairlərindən heç də geri qalmayan cənublu qələm sahibləri antifaşist cəbhəyə müssilsiz töh-

fələr verirdilər.

Rza şahın gizli danışıqlar apardığı, müqavilələr bağladığı, mə-nəvi yardım göstərdiyi, Seyid Ziyanın cidd-cəhdlə təbliğ etdiyi, ölkə-dəki irticaçı qüvvələrin qələbəsini addım-addım izlədikləri vaxtda, Azərbaycan şairləri Hitler Almaniyasını amansızlıqla qamçılıyırdı-lar. Bunların sırasında Məhəmməd Biriya öz dəst-xətti, hədəfi düz-gün müəyyənləşdirmək qabiliyyəti, düşməne qarşı amansızlığı ilə seçilirdi. «Bravxuç dədəmi yandırıb aləmdə mənim» şeiri Şərq cəbhəsindəki məğlubiyyətdən sonra alman orduları baş komandanı Bravxuç vəzifəsindən azad etmiş Hitlerin dilindən söylənilir.

Tazə il bayramı matəmdi mənim ləşgərimə,
Nə qədər nitq edirəm, etmir əsər əşgərimə,
Millətim yoxsa saman dolduracaqdır dərimə,
Qoymadı şəmi yana (həqqi əla) lələmdə mənim,
Bravxuç dədəmi yandırıb aləmdə mənim.

M.Biriya çox sahəli yaradıcılığa malik bir sənətkar kimi qə-ləmini satırada sınadığı kimi digər sahələrə də meylli idi. Belə ki şairin «Ürək sözü» kitabı 1944- cü ildə M.S.Ordubadinin yazdığı ön sözlə Şimali Azərbaycanda, «Üsyan» adlı şeirlər kitabı isə 1945- ci ildə Milli Hökumət qurulana qədərki dövrdə Təbrizdə çap edilmiş-di. Bu kitabda müəllifi ən çox narahat edən xalqının milli hü-quqlarının tapdanması, fars şovinizminin təzyiqinə məruz qalan xalqın acınacaqlı vəziyyəti idi. Bu kitaba toplanmış şeirlərin çoxu xalqı üsyana çağırırdı.

O qədər zülm, eylədüz milləti qılduz əsəbi,
Yeri vardır ki, coşub sel kimi daşsın qəzəbi,
Yığışub qırx il olar sizdə qalıbdır tələbi.
Qüssə vo möhnətlər kermədədir ruzo şəbi.
Yaşayır rəngi pozuq, hali pərişan bura bax,
Tutacaq el özü axər sizə divan, bura bax.

Milli Azadlıq hərəkatı ərəfəsi bir çox mövzular kimi Azər-baycanın ikiye bölünməsindən doğan həsrət, nisgil şimala ümid gözü ilə baxmaq, ondan azadlıq işığı gözləmək meylli hökm sürürdü. So-vet dövlətinin boş təbliğatına uyan, gələcəkdə onun həyatının məhv olmasının əsas səbəbkarlarının məhz Şimali Azərbaycanda oldu-ğunu hələ dərk etməyən, sevən, vurulan, Azərbaycanı, milləti tanrısı bilən vətənpərvər şair Məhəmməd Biriya yazırdı:

Səni çoxdan sevirəm, yox xəbərin,
Yoxdur insafı, nə etmək bəşərin
Məni səndən ayıran hiyləgərin
Yurdu talan olar, avarə gəzər,
Azacıq lütfə gəl, ey şanlı Xəzər!

Sabit etmiş bunu tarix hamıya
Şərqdən əzəl düşmüş qərbə ziya,
Dərbədər saldı bizi məkro rıya,
Qəvi pəncən o fəna zülmü əzər,
Azacıq lütfə gəl, ey şanlı Xəzər!

Biriyanın şeirləri forma baxımından rəngarəng olduğu kimi, məzmun baxımından da müxtəlifdir. Yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq, ömrünün sonuna qədər dinə və dini mövzuya sadıq qalan şair bu məzmununda kifayət qədər şeirlər yazmışdır.

Əslində orta əsrlərdən davam edib gələn, XIX əsrdə yüksək zirvəyə çatmış dini şeirlər inqilablar zamanı inqilab əhval-ruhiyyəli poeziyanın kölgəsində qalırdı. Heç şübhəsiz ki, ürəkdən allaha, islam dininə iman gətirənlər hər zaman olurdu. Məhəmməd Biriya məhz belə sənətkarlardan idi. İstər inqilabın təntənəsi zamanı, istərsə Milli hökumətin süqutundan sonra, istərsə də sonrakı məşəqqətlərlə dolu sürgün həyatında da Allahından, dinindən, imanından dönmədi. Siyasi baxışları əsas olsa da Sovet dövlətinin əsas iradlarından bir də Biriyanın Allahına, dininə, imanına axıra qədər sadıq qalması. dönməzliyi idi. Sovet siyasi rejiminin isə insanlardan tələbi başqa idi. Hamını eyni cür düşünməyə, hamını allahsızlığa məcbur edirdilər. Məhəmməd Biriya kimilər isə cəmiyyət üçün qorxulu insanlar kimi mütləq təcrid olunmalıydı. Biriyanı cəmiyyətdən təcrid etsələr də, onun daxili azadlığını, inam və imanını əlindən ala bilmədilər. Daha doğrusu bacarmadılar.

Cahanda varlığına hər şeyin vücudı güvah,
Müsavidir nəzərində sənın gəda ilə şah.
Səfalı xoş gecələr kainata baxdıqca,
Nə üçün gərək deməyim:
Lailahüllaallah!

Ömrünü həbslərdə, sürgünlərdə. mənəvi əzablar içərisində keçirmiş şair təkcə yaradıcılığı ilə deyil, dünyada hər şeydən əziz olan

həyatı ilə də poeziyanı inkişaf etdirirdi. M.Biriya əsrlərcə bütün şairlərin müraciət etdikləri məhəbbət mövzusunun da yeni biçimdə şeirə gətirə bildi. Əsas məsələ məhəbbətdə duyğu ilə kamalın üz-üzə qoyulmasıdır. Şair hətta sırf lirik şeirlərinin özünə də ictimai və siyasi məzmun verə bilər. Onun özünəməxsusluğu, orijinal ədəbi-bədii tapıntıları, heç kiminkinə bənzəməyən dəst-xətti şairi ümumazərbaycan ədəbiyyatı tarixində yaşamasına, əbədi qalmasına imkan yaratdı. «Şirvan gözəli» şeirində gözələ müraciət edən şair, burda da vətəninin səmtini soruşur.

İlahi baxışlar, lalə yanaqlar,
Gül kimi çöhrədə qonça dodaqlar.
Səndən yol istəyir gedən qonaqlar,
Ay qız, hayandadır Təbrizin yolu.

1974-cü ildə Şamaxıda yazılmış bu şeir bir daha sübut edir ki, ömrünü-gününi əziyyətlər içində keçirən şair hər an vətənə - Güneyə qayıtmaq üçün vurnuxur, lakin yol tapa bilmir ki, bilmir.

Səndən soruşası, xəbər alası,
Görünmür gözümə Şirvan qalası
Şamaxı gözəli, ceyran balası,
Ay qız, hayandadır Təbrizin yolu?

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, şair Yəhya Şeyda yazır: «Biriya 1980-ci ildə Təbrizə qayıdır. Lakin o artıq vətəndən didərgin düşdüyü zaman malik olduğu qüdrət və qüvvəti, şüxluq və tərəvəti itirmişdi. Mən onu 34 il bundan əvvəl gənc çağlarında görmüşdüm.

Lakin indisə baş-qaşı ağarıb, uzun saqqalı, qara papağı, ağarmış saçları ona özgə bir görkəm bağışlamışdı. Fikrim 34 il bundan qabağa qayıtdı. O zamanlar. Məhəmməd Biriya kəskin qələmi və rəvan təbi ilə bir od-alov idi. Elə od-alov ki, xalq düşmənlərini qarşaqayıb kül edirdi.» Həqiqətən də Azərbaycanda maarif, ana dili, azadlıq yolunda mübarizə aparan dəstənin ön sıralarında duran Məhəmməd Biriya həqiqətdən ilham alan, pak, axar su kimi təmiz, alovlu şair olaraq unudulmazdır.

Çoxsahəli yaradıcılığa malik olan M.Biriyanın «Azərbaycan qəhrəmanları», «Ərk qalası əfsanəsi» poemaları və bir pərdəli «Çətirbazlar» pyesi də vardır.

Sovet siyasi rejimindən zorla qurtulan, 34 il Sovetlər Birliyinin həbsxanalarında, sürgünlərdə məşəqqətlər çəkən M.Biriya nə-

hayət ki, 1981-ci ildə Vətənə qayıda bilir. Təbrizdə şairi yenidən həbs edirlər. Həyatının ağırlığını Biriyanın vətənə qayıtdıqdan sonra yazdığı şeirlər bir daha sübut edir.

Mən tək deyiləm. çoxları bu haldadı yarəb,
İnsana şərəf mülkdə, pulda, maldadı, yarəb.
Düşdüm nə yaman dərdə, başım qaldadı, yarəb,
Kindir yetirən ərzimizi xeyr- vərəyə?

Xalqımızın xeyirxah, müdrik, qəhrəman şairinin əsərlərinin böyük qismi sürgünlərdə itib-batmışdır. 1988-ci ildə dünyasını dəyişən şair bəlkə əbədi dünyada rahatlıq tapdı.

SƏMƏD BEHRƏNGİ (1939 – 1968)

Müasir Güney Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi, həyatı təlatüm və keşməkeşlərlə dolu olan, ömrünün əsas illərini millətə maariflənməsinə həsr etmiş Səməd Behrəngi İzzət oğlu 1939-cu ilin iyun ayında Təbrizin Çərəndab məhəlləsinin Yskülülər küçəsində anadan olub. Atasını İzzət kişi vaxtında savad ala bilməsə də açıq-görüşlü bir insan kimi elmə, mədəniyyətə və maarifə çox yüksək qiymət vermiş ailə vəziyyətinin ağırlığına baxmayaraq oğlanlarının savad alması üçün əlindən gələni etmişdi. Kiçik Səməd ilk təhsilini öz yaşadığı ərazidə yerləşən «Tərbiyə» məktəbində almışdır. Bir müddədən sonra Səməd də böyük qardaşı kimi Təbriz pedaqoji texnikumuna daxil olur. Bu təhsil illəri gənc Səmədin həyatında silinməz izlər buraxır. Belə ki, onun həyata baxışı dəyişir, dünya-görüşü artır, həyatın isti-soyuğunu anlayır. Tələbəlik illərində o bir neçə yaxın dostu və tələbə yoldaşlarıyla birlikdə «Xəndə» (Gülüş) adlı bir divar qəzeti buraxır. Həyatında olan ilk, kiçik mətbu orqanı bir tədris ocağının divar qəzeti olsa da onun gələcək həyat yolunun konturlarını müəyyənləşdirir. Əlinə ilk qələm alan Səməd bu qəzet vasitəsilə sərbəst olmağın, azad düşüncənin məhsulu olan yazıların ilk ləzzətini duyur. Çünki bu qəzetdə İran Maarif sistemində olan nöqsanlar, həyatın acıları, sadə insanların faciələri və digər mövzular qələmə alınır. Bütün bunlar Səməd Behrənginin texnikumdan qovulması məsələsini gündəmə gətirir. Yalnız demokratik fikirli bir neçə müəllimin iş qarışması bu təhlükəni aradan qaldırır. Təbii

ki, bütün bu və həyatında olan digər gərgin anlar gənc Səmədin yaddaşına əbədi həkk olur. Təsadüfi deyildir ki, nisbətən sonrakı illərdə Səməd Behrənginin qələmə aldığı «Adət» adlı ilk avtobioqrafik hekayəsində həmin hadisə və digər yadda qalan məsələlər öz ifadəsini tapır. S.Behrənginin ilk ədəbi – tənqidi və satirik qələm təcrübələri məhz bu dövrdə yazılmışdır.

Böyük çətinliklərlə texnikumu bitirən Səməd Azərşəhr (Tufarqan) mahalının Mamağan kənd ibtidai nəktəbinə müəllim göndərilir. 18 yaşlı bir yeniyetmə üçün tanıyıb-bilmədiyi bir yerdə çalışmaq çətinliklər törədir. Bu da Səmədin kəndi, kəndli psixologiyasını bilməməsi, bu üzdən yaşadığı gərginliklərlə bağlı idi. İlqar Qasımovun yazdığına görə «sonralar kəndi və kəndlini sözün əsl mənasında tanıyandan sonra, xalqına cəhalət girdabında inləyən ucqarlarda daha çox xeyir verə biləcəyini dərk edəndən sonra heç bir vəchlə ürəkdən bağlandığı bu təmiz insanlardan ayrılmaq istəmir. Kənddə işlədiyi ilk üç-dörd il ərzində «Adət» hekayəsini çap etdirə bilmirsə, sonralar həmin hekayədə qələmə aldığı hissələrin yanlış olduğunu anlayaraq onu üzə belə çıxarmır.» Qeyd edək ki, şəhərdə böyüyüb boya-başa çatmış Səməd həqiqətən kəndə gəldiyi ilk günlərdən beş ili bir təhər başa vurub digərləri kimi yenidən şəhərə qayıtmaq fikrində olmuşdu. Sonralar bu səhv və yanlış fikirlərdən tamamilə uzaqlaşan Səməd bu yanlış fikirlərinin əksini tapdığı «Adət» hekayəsini çap etdirməmiş, yalnız bu hekayə onun ölümündən sonra dərc edilmişdi.

Elmə. maarifə çox bağlı olan Səməd nəyin bahasına olursa – olsun təhsilini davam etdirmək qərarına gəlir. Odur ki, orta məktəb proqramını təkbəşinə hazırlaşaraq 1961-ci ildə Təbriz Universitetinin filologiya fakültəsinin ingilis dili bölməsinə daxil olur. Səməd Behrəngi bağlandığı şagirdlərindən, çox sevdiyi kəndlilərdən ayrılmamaq üçün təhsilini qiyabi davam edir. 1961-ci ildə universiteti bitirən Behrəngini Təbriz və Tehrandə müxtəlif vəzifələrə dəvət etsələr də o bunların hamısından imtina edir, aldığı sadə insanlarla – kənd camaatı ilə birlikdə olmağı daha üstün tutur.

S.Behrəngi qiyabi təhsil aldığı müddətdə məktəbdə dərs deməklə yanaşı bədii yaradıcılığını da davam etdirir. Xüsusilə onun təlim-tərbiyə problemlərinə həsr olunmuş yazılarında İran və Azərbaycanda təhsildə olan naqisliklər, təlim – tərbiyə məsələləri və digər neqativ hallar tənqid olunur. Onun «Niyə yaxşı müəllim qəhətə çıxıb», «Tarix dərsi haqqında bir neçə söz», «Uşaq ədəbiyyatı»,

«İran maarifi haqqında bir neçə söz», «Azərbaycan nağıllarındakı qəhrəmanların xüsusiyyətləri», «Ədəbiyyatımız və Səhəndin «Sazımın sözü» kitabı», «Bizim kəndlər», «Məşrutə hərəkatında Azərbaycanın rolu», «Dərsliklərin naqıslıyı», «Təlim-tərbiyə disputu və ya «İbtidai məktəblər üçün Əsasnamə»nin astar üzü», «Təbriz şəhərinin kitab-bələdcisi» və digər məqalələrində maarif, mədəniyyət, təhsil, gənc nəslin tərbiyəsilə bağlı bir çox mətləblərə aydınlıq gətirilir. Bu məqalələr bir daha sübut edir ki, S.Behrəngini bir müəllim kimi millətin gələcəyi olan gəncliyin savadlanması, onların milli adət-ənənə və əxlaq prinsiplərilə tərbiyə olunması daha çox düşündürür və rahatsız edirdi. Qulamhüseyn Sayedi «Səmədin əsərlərinin açarı» adlı məqaləsində yazır: «Bu məqalələrdə Behrənginin ortaya atdığı müddəalar İranın «maarif xadimlərinin fikirləri ilə daban-dabana zidd olduğundan rəsmi dairələrdə qəbul edilməyə də ziyalılar arasında geniş yayılır. Səmədin yaşlıları, ölkənin ucqarlarında müəllimlik edən cavanlar bu məqalələri oxuyandan sonra indiyədək görə bilmədikləri həyat həqiqətlərini bütün ağırlığı ilə hiss edirdilər.» Dilimizə, milli adət-ənənələrə bağlı olan, tərədən dırnağa qədər vətəni və xalqı ilə bir olan Səməd Behrənginin əsərlərinin hamısını fars dilində yazması istər-istəməz sual doğurur. Görəsən nəyə görə xalqın dəyərli oğlu bütün əsərlərini fars dilində yazırdı? Səməd həyatı boyu Azərbaycan dilinin sıxışdırılmasıyla bağlı məqalələr yazır, türk dilinin, türk mədəniyyətinin təbliğatçısı kimi çıxış edirdi. Səmədin əsas məqsədi Azərbaycan mədəniyyətini, tarixini, mənəvi-əxlaqı dəyərlərini qeyri-türklərə tanıtdırmaq idi. Ona görə də ömrü boyu müəllimliklə məşğul olan, gözəl nəsr əsərləri və publisistik məqalələr müəllifi olan Behrəngi həm də tərcüməçiliklə məşğul olur. Mü-tərəqqi türk yazıçısı Əziz Nesinin bir neçə əsərini fars dilinə və fars dilində yazan türk şair və yazıçıların əsərlərini türk dilinə çevirir. Səməd Behrəngini Azərbaycan folkloru, müasir Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı da çox düşündürürdü. Onu istər Şimali Azərbaycan, istərsə də Cənubi Azərbaycanın müasir şairləri haqqında dediyi fikirlər çox maraqlıdır. Məqalələrinin birində Səməd Behrəngi yazır: «Deməli ki, istər Şəhriyardan qabaq, istərsə də ondan sonra çoxları heca vəznində şeir demişlər. Lakin dövrün pisliyi üzündən tanınmamışlar, şeirlərilə birlikdə özləri də gizli qalmışlar. Buna misal olaraq «Köşən» divanının müəllifini göstərmək olar. İndi də «Sazımın sözü»nün müəllifi öz əsərini xalqın müzakirəsinə vermişdir. Zahirən elə görünür ki, bu şairin ilk əsəridir. Amma deyim tərzı, ifadə

formaları göstərir ki, müəllif bu işlə çoxdan məşğuldur və heç kəsdən də pıç yazmır. Şair öz şeirlərinin mövzularını «Dədə Qorqud» dastanlarından götürmüş və həmin dastanların quruluşunu, üslub və dil xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Amma yeri düşdükdə təxəyyülünü qanadlandıraraq hiss və zəka dəryasına baş vurmuşdur». Göründüyü kimi, ədəbiyyatın, eyni zamanda həyatın elə sahəsi yox idi ki, Behrəngi ona münasibət bildirməsin. Klassik və müasir ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə toxunan S.Behrənginin uşaq ədəbiyyatı haqqında belə demək mümkünə monumental fikirlərinə toxunmamaq mümkün deyil. «Uşaq ədəbiyyatı» məqaləsində müəllif ortaya çox maraqlı problemlər atır, bütünlükdə dünya uşaq ədəbiyyatından gözləntilərini qələmə alır.

Bu illərdə o Azərbaycan nağıllarını toplayır, fars dilinə bədii tərcümə edir, həmkarı Behruz Dehqani ilə birlikdə nəşr etdirir. «Quşbaz keçəl» nağılının əvvəlinə «Bir neçə söz» yazan Səməd yazır: ... Bilməlisiniz ki, cəmiyyət evinizin dörd divarından ibarət deyil. Cəmiyyət həmvətənlərimizin yaşadığı hər guşədir.... Siz bu mirası atalarınızdan necə alıbsınızsa, onu övladlarınıza da eləcə verməməlisiniz. Siz gərək, cəmiyyətdəki mənfilikləri azaldasınız, ya da tamamilə məhv edəsiniz, yaxşılıqları artırasınız, cəmiyyətin xəstəliklərinin əlacını tapasınız, ya da bu xəstəlikləri tamamilə aradan qaldırasınız. Cəmiyyət əmanət deyil ki, olduğu kimi saxlayasan.»

«Yaxşı nağıllar sizi cəmiyyətlə, adamlarla, həyatla tanış edə bilər, hər şeyin səbəbini açıb göstərə bilər» deyən müəllif uşaqları, gəncliyi oxumağa, öyrənməyə, düşünməyə, cəmiyyəti istədikləri kimi dəyişdirməyə çağırır. Bu əsl vətəndaş mövqeyində dayanan bir yazıçının, bir pedaqoqun nəsihəti və çağırışıdır. Onun yazdığı «Quşbaz keçəl», «Məhəbbət nağılı», «Qarı və çil sarı fərəsi», «Canavar və tülkü», «Abı quş», «Nar qızları», «Canpolad», «Tülkü və küpəgirən qarı», «Xəzinə», «Keçəl Məmi Qara», «Ah nağılı», «Fərəsətli oğlan və padşahın tənbel qızı», «Ağsaqqal keçisi», «Məmməd Gülbadam», «Yaxşı dost və yaman dost», «Dəyirman daşından gəlin paltarı» və onlarla digər nağılları gəncliyi doğruluğa, mübarizəyə, sədaqət və dözümə, mərhəmət və sevgiyə çağıran, səsləyən əsərlər kimi yalnız Güney Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən əsərlər kimi diqqəti cəlb edir.

Yenicə aydınlaşmaqda olan üfüqlərin qara buludlarla çulğalanması, günəşin gizlənməsi istər-istəməz ədəbiyyatın güzgüsündə də

görməli idi. Lakin xoşbəxtlikdən, qara bulud kimi tez ötüb- keçən ümitsizlik notları yerini ya simvolik çağırışlara, ya da «böyük təməddün» adı ilə pərdələnmiş, əsasən şüarçılıq hərəkətinə qarşı ifşaçı gülüşlə əvəz olundu. Bunlarla yanaşı, hələ də davam edən gizli mübarizə cərəyanlarının SAVAK tərəfindən dağıdılması, yeni sürgünlər, rəsmi mətbuatda ciddi-cəhdlə təriflənən «gözəl həyat» tərzinin aşkarlanması, hətta idillik xatirələr də özünə yer tapmışdı. Sonuncu qəbildən olan nəsr nümunələrinin varlığı qətiyyən təəccüb doğurmalıdır. Çünki yetmiş ildən artıq müddətdə qanlı faciələrlə üzləşmiş, on minlərlə ən yaxşı oğul-qızı sürgünlərə (Sibir, Tayqa, Qazaxıstan, Şimal Buzlu Okeanı adaları) göndərilmiş, zindanlarda dirigözlü çürüdülmüş, güllələnmiş, dənizə, yaxud Abşeron quyularına tökülmüş; rəsmi dövlət dili rus dili olan; milli adət-ənənələri, Novruz bayramı qadağan edilən, etnik köklərindən uzaqlaşdırılan, saysız-hesabsız repressiyalara uğradılan Şimali Azərbaycanda da ədəbiyyatın belə nümunələri istənildiyindən qat-qat artıqdır. Halbuki dövrün qudurğan hakimlərinə, eybəcər quruluşa, kommunist partiyasına, qəddar rus ordusuna yazılan mədhnamələrlə müqayisədə ifşaedici romanlar, hekayələr bir yana, hətta simvolik əsərlər də təəssüfləndirici dərəcədə azdır.

Vəziyyətinin ağırlığına görə Şimali Azərbaycandan heç də geri qalmayan Cənubi Azərbaycanda yeni ərəsəyə gələn yazıçı nəslə köhnə nəsillə yanaşı ədəbi mübarizəyə qoşularaq, yeni ab-hava yaradırdılar. Sənəti müəllimlik olan, xalqın folklor nümunələrini toplayan gənc yazıçı Səməd Behrəngi bu mərhələnin ən bariz hekayə ustalarından sayılır. Folklor əsasında yazılmış onlarca nağıl və hekayənin müəllifi Səməd əsasən özünü uşaq yazıçısı kimi tanıtsa da, uşaqlara üz tutub böyüklərə söz qandıran təmsilləri ilə şöhrət qazanmışdı. SAVAK kimi yırtıcı rəsmi cəza orqanının demokratik qüvvələri polad xəlbirində ələdiyi bir zamanda bu ən əlverişli yol idi.

S.Behrənginin «Balaca Qara balıq» hekayəsi aşıladığı ideyaları, tələqnedici fikirləri, səfərbəredici məzmunu ilə Cənub ədəbiyyatında seçilir. Balaca Qara balığın ata-anasının, qohum-qonşuların illər boyu sakit həyat keçirdikləri arxa mənən sığmaması, durğunluğa qarşı etirazı, uzun yolların qorxusuna baxmayaraq dənizə çıxmaq arzusu, ağır səyahəti balıqlar aləmində böyük inqilab yaradır. Yaxın-uzaq qonşular anasına töhmətlər yağdıraraq, oğlunu yığışdırmağı, köhnə kəndə təzə nırx qoymamağı əmr edir. öldürəcəklərilə hədələyirlər. Qarşıdakı qorxunc, mübhəm hadisələrin vahi-

məsi, biçarə oğlunun təhlükəyə düşmək ehtimalı ananı ağır iztirablara düçar edir. Balaca Qara balığı isə heç bir hədə, qorxunc gələcək ehtimalı yolundan döndərə bilmir. Mühitin ətalətindən, arxın dayaz, üfunətli həyatından bezmiş balıqçıq mühafizəkar qoca balıqlara deyir: «Belə yorucu həyatı daha davam etdirmək istəmirəm. İstəmirəm ki, bir də gözümü açanda görüm sizin kimi qocalmışam, özü də göz-qulaqları bağlı balıqlar kimi qalmışam.»

Qara balığın dənizə səyahəti zamanı rastlaşdığı müxtəlif su canlıları ilə tanışlığı, söhbətləri bir sıra sirlərin üzərindən pərdələri götürür. Balıqçıq irəlilədikcə bu dünyanın genişliyini, arxdan böyük gölün, göldən min dəfələrlə nəhəng dənizin varlığını başa düşür. O inanır ki, arxdan iri, çox sulu, dərin, eləcə də zəngin həyatı olan göl və dəniz var. Buna da şahid olur ki, arxdakı kimi göldə də daxmasını saray, təcəyini dağ, yaşadığı gölməçəni ümman sayan mühafizəkar, nadan canlılar da az deyil. Bir-birinin və özlərinin gözəlliyindən, əsil-nəcabətindən dəm vuran eybəcər çömçəquyruqlarla söhbətində onların gölməçədən, buradakı qurdlardan, bəcəklərdən başqa heç nə görmədiklərini, idrak qabiliyyətindən məhrumluqlarını anlayanda, Balaca Qara balığı gülmək tutur. Əvvəlcə belələrini başa salmağın mümkünsüzlüyünü düşünən səyyah uzaqlaşmaq istəyir. Son anda çömçəquyruqların anaları ilə danışmağı qərara alır:

«– Ananız haradadır?»

Bu zaman Qurbağanın gur səsi onu diksindirir. Qurbağa gölməçənin qırağındakı iri daşın üstündə oturmuşdu. Suya baş vurdu, gəlib Balığın qarşısında dayandı:

- Mən burdayam, - dedi –qulluq?!

- Möhtərəm xanım. salam!

- Ey əsil nəcabətsiz vücut! Nə əllaməlik edirsən? Bunları uşaq görüb axmaq-axmaq danışsən?! Bir belə ömrə eləmişəm, görmüşəm ki, dünya elə bu gölməçədən ibarətdir. Yaxşı olar ki, işinin dalısınca gedəsən, mənim uşaqlarımı yoldan çıxarmayasən.

- Yüz il də ömrə eləsən. yenə geri qalmış, nadan Qurbağa kimi qalacaqsan!»

Gənc səyyah istibdadın yetişdirdiyi bu növ canlıların ayılacağına, həmcinslərinə xeyir verəcəyinə güman gətirmir. Çünki onların qəflət yuxusuna getməyində, mənəvi korluğunda, arxa çay deməyində tək ətalətin deyil. başları üzərində, tərəqqiyə gedən yolları qarşısında dolayan qorxunun da rolu misilsizdir. Belə ki, Balaca Qara balıq dərindən dərk edir ki, geniş dünyanın və bol suların ba-

lıqlarına qənim kəsilən düşmənlər çox və amansızdırlar. Göldəki baliqlar da, yolda rastlaşdığı kərtənkələ də onu bu barədə qabaqcadan xəbərdar edirlər. O özü də hiyləgər Xərçəngin yağlı dilindən qopan sözləri eşidir.

On illər ərzində yolu üstündən gəlib keçən baliqları seyr edən, əməllərini izləyən qoca Kərtənkələ Qara baliğın cəsəratindən xoşlanaraq, onu baliqların düşmənləri saqqə quşu, Balıqudan və Nərə baliğı haqda məlumatlandırır. Kərtənkələ, ondan qabaq da baliqların buradan keçib dənizə qovuşduqlarını söyləyəndə, kiçik müsahibinin dənizə-azadlığa çatmaq arzusu daha da qüvvətlənir.

Qoca və Kərtənkələ saqqə quşunun kisəsi haqda təhlükə siqnalını yetirdikdən sonra, iti bir xəncər də verib, düşmənlə üzləşərsə bununla müqavimət göstərməyi tapşırır. Axı ondan öncə dənizə sarı üzənlər də kərtəngələnin silahı ilə vuruşa-vuruşa özlərinə yol açmış, başlarına mübariz dəstələr toplamışdılar.

Cəsəratı və ümidi daha da artmış Balığa xırda baliqlar da qoşulur. Lakin düşmənlərin vahiməsi ilə yaşayan Rizə baliqlar saqqə quşunun kisəsinə düşən kimi, can qurtarmaq xətrinə Balaca Qara baliğı öldürmək istəyirlər. Kökü qorxudan doğan xəyanət cəsür səyyahı ümiddən salmır. Bədbəxt Rizə baliqlarını saqqə quşunun yalan vəd verdiyinə, xəyanətdən sonra yenə də onları yeyəcəyinə inandıra bilmədiyini görüb, düşmənin kisəsini xəncərlə yırtır, özünü də, xain «dostlarını» da qurtarır.

Nəhayət, gəlib dənizə qovuşan Qara balıq burada minlərlə balıq dəstələrilə rastlaşır. Onlar ümmanlarına düşmüş təzə qonağa «xoşgəldin» deyirlər. Bütün arxların və çayların dənizə töküldüyünü bildirirlər. Ancaq Balıqudandan ehtiyatlı olmağı da tapşırırlar.

Balaca balıq duyur ki, hələ mübarizə qurtarmayıb, nə qədər həyat varsa, uğrunda mübarizə də davam edir. Həyat mübarizədən çəkinməyənləin, bilikli və cəsəratliləridir. Balıqudanı bir dəfə aldadaraq qurtulub dənizə düşdükdən sonra, udulduqda, orada müticəsinə ağlayan Rizə baliğı azad edir. Özü isə quşun mədəsini xəncərlə parçalayaraq, onunla birlikdə özü də həlak olur.

Maraqlı məzmunu və süjet xətti, cəsəratli ideyaları, rəmzi çağırışları və yüksək poetikası ilə məşhur olan bu əsər Cənub nəsrinə böyük şöhrət gətirmişdir. Mühitin şaha «ləbbeyk» dediyi, mədhiyyəçiliyin, təriflərin qəzet, jurnal, kitab səhifələrindən göyə sütunlandığı, radio-televizianın nağara-zurna ilə «Şahnamə» oxuduğu bir zamanda belə aktual mövzuda kəskin ruhlu mübariz əsər yazmaq və

çap etdirmək həm böyük istedad, həm də sonsuz cəsarət istəyirdi. Xalqa, vətənə məhəbbət hissilə alışıb-yanan Səməd Behrəngidə bu cəhətlərin hamısı var idi. Rus alımı V.B.Klyaxtorına bu hekayəni belə qiymətləndirir: «S.Behrənginin insanı borcu və ictimai rolu haqda fikir və ideyaları hekayədə açıq və inandırıcı şəkildə duyulur. Onun fikrincə şəxsiyyətin ən lazımlı, vacib keyfiyyətləri xalqla həmrəylik, onun dərd-sərinə qalmaq, yeni yollar axtarmaq, ümumi mübarizə uğrunda canından keçmək və zülmə, ıstismara düşmənciliklə ölçülür. Müəllif özünün onu əhatə edən dünya haqda bilgiyə qüdrətli meyli, insanın şəxsi təcrübəsi və ləyaqətilə bağlı olduğunu inadla təsdiq edir.»

Səməd Behrənginin 1969-cu ildə İtaliyanın Baloniya şəhərində keçirilən uşaq kitabları müsabiqəsində birinci yer tutub qızıl medal alan, italyan, türk, fransız, ingilis, rus dillərində çap edilən «Balaca Qara balıq» əsəri öz şöhrəti ilə Cənubi Azərbaycan nəsrinin səviyyəsini və yeni inkişaf mərhələsindəki mövqeyini göstərir.

Səməd Behrəngi üsul-idarə əleyhinə qələmə sarılarkən simvolika pərdəsinin arxasında gizlənməyə bir o qədər də meyl etmir. «Balaca Qara balıq» da oxucu ilə ilk baxışdan Rizə balıqların, bəzən qonşu balıqların, çömçəquyruqların və Qurbəğanın feodal qayda-qanunlarından qopa bilməyən daxili xəyanətkar ünsürlər, Kərtənkələnin köhnə mücahid – fədai surəti, Xərçəngin jandarm, Balıqdanın, saqqə quşunun, mişar balıqlarının SAVAK, Nərə balığının isə şah olduğunu anlayır. Ən yaxşı, mötəbər təsdiq isə qələm sahibinin «24 saat yuxuda və ayıqlıqda» hekayəsidir. Alleqoriyadan uzaq, müstəqim, həyati faktların dili ilə rejim əleyhinə yazılan bu hekayə İran həyatının dibini göstərən bədii ittiham sənədidir. Dilənçilik də, səfalət də, aclıq da, uşaqların bir qarın yemək həsrəti də, geyimə, ayaqqabıya, oyuncaqlara olan təbii və əlçatmaz həvəsi də, harınlıqla yoxsulluğun təzadlı qonşuluğu da, kasıb balaları Lətifin, Qasımın, Əhmədhüseynin, biletsatan Zivərin oğlunun, onların qismətsiz ata-analarının, həmçinin zəngin mağaza sahiblərinin, Tehranın şişran villalarında yaşayanların sımasında qara ilə ağın toqquşmasında zühur edir.

Burada iki dünya üz-üzə dayanıb; hər şeyə haqqı olan pullularla, heç nəyə haqqı çatmayan pulsuzlar. Onların fərqlərini tam aydınlığı ilə dərk etmək üçün bir epizoda diqqət yetirək. Gündüzlər vitrinə yapışib, gecələr isə yuxuda həsrətlə baxdığı bahalı dəvə oyuncağını süzən Lətifin dediyindən: «Mən xəyal aləmində ikən

qulağımın dibində tükürpədicə səs ucaldı. Dedim işim bitdi. Özümə gələndə gördüm ki, xıyabanın ortasında bir minik maşını dayanıb. Mənə heç nə olmamışdı, ancaq ovcumun içi ağrıyırdı. Ovuşdurmağa başladım. Elə bu zaman bir nəfər maşından başını çıxarıb uca-dan bağırdı:

- Heykəl kimi nə dayanmısan? Rədd ol maşının qabağından!

Özümə gələndə gördüm sükan arxasında bəzək – düzəkli qoca bir qadın oturub. Yanındakı yekə it başını çıxarıb ətrafı süzür.» Hər şey aydındır və izaha ehtiyacı yoxdur.

Bir məsələni də qeyd edək ki, heç nəyə haqqı çatmayan pul-suzların başdan-başa tənbel, yarıtmaz, işbacarmayanlardan ibarət olduğunu düşünmək sadələvhlik olardı. Axı hekayədəki uşaqlar pul qazanmaq üçün elə zırəklik, diribaşlıq göstərirlər ki, düşüncələrinə, fərsətlərinə heyran qalırsan. Səfil Mahmudun ayağında təptəzə parıldayan qara çəkmə görün Əhməd Hüseyin həsrətlə baxdığı zaman «ayaqqabı sahibi» gəlib çıxartmağı, özünə götürməyi təklif edir. Əhməd Hüseyin əyilib onun ayağından ayaqqabıları dartışdıranda, arxası üstə yixilir. əlləri isə qapqara olur. Demə yeniyetmə səfil yalın ayaqlarını elə rəngləyibmiş ki, elə bil təzə, qara ayaqqabı geymişdi.

Yazıçı şərhətsiz, izahatsız bu səhnələri, mükəllimləri verməklə ölkədə cərəyan edən hadisələrlə mətbuatın püskürdüyü yalan arasındakı zəmin-asıman fərqləri, həqiqətin sərt üzünü dünyaya tanıtdırır.

Qısa həyatına baxmayaraq onlarca şirin, məzmunlu və ibrətə-miz hekayələr, nağıllar yazmış S. Behrəngi bu yolda tək-cə əzablar çəkməklə kifayətlənməyib, həyatını da qurban vermişdi. «Balaca Qara balıq» hekayəsi ilə Azərbaycan xalqını əsarətdən qurtarmaq uğrunda mübarizəyə səsləyən, «24 saat ayıqlıqda və yuxuda» əsəri ilə İranın ictimai-iqtisadi mənzərəsini yaradıb, onu bütün dünyada ifşa edən müəllim-yazıçı, bu klassik əsərlərdə qoyduğu problemləri sonrakı povest, hekayə və nağıllarında da davam etdirmiş, həlli yollarını axtarmışdır.

Əslində Səmədin əsərləri onun pedoqoji görüşlərinin bədii təcəssümü idi. Burada o, heç də milyonlarca həmvətənlisinə, yaxud başqa uşaqlara quzu sakitliyi, səssiz – səmirsizlik, kölə itaəti tələqin etmir. Əksinə, onlara hər hansı hadisədən çıxış yolu tapmaq bacarığı, cəldlik, ədalətsizliyə, zülmə, əsarətə, müstəmləkəçiliyə bəriş-məzləqliq arzulayır və tələqin edir.

«Çuğundursatan oğlan» hekayəsində yazıçı Azərbaycan xalqının milli-etnik xüsusiyyətlərindən olan namus probleminə toxun-

nur. Şimali Azərbaycanda rəsmi dövlət siyasətinin inadla unudurmağa çalışdığı, Cənubi Azərbaycanda da mərkəzi hökumətin pedaqoji tərbiyənin əsasları sırasına salmağı «unutduğu» bu xüsusiyyəti S.Behrəngi millətin atributlarından biri kimi qabarıq vermişdir. Ədalət uğrunda əmniyyətlərlə vuruşmada öldürülmüş Qaçaq Əsgərin oğlu Tarverdi kiçik olsa da, namusdan, qeyrətdən keçən deyil. Kəsib ailələrini dolandırmaq xatirinə xalça karxanasında işləyən bacısına sahibkar Hacıqulunun pul verdiyini eşidəndə, Tarverdi bunun səbəbilə maraqlanır. Ortada namus məsələsi olduğunu başa düşən 12 yaşlı oğlan uşağı acından ölmələrinə razı olur, amma sahibkarın bacısını siğə etməsinə aman vermir. Dəfə ilə vurub şəh-vətpərəst qocanın başını yarıb. Tarverdi namusda, qeyrətdə atasına çəkdiyini, xalqının oğlu olduğunu sübut edir. O, bişmiş çuğundur satmaqla cehiz düzəldib kişi ləyaqətilə bacısını ər evinə yola salır.

S.Behrənginin bədii yaradıcılığı əsasən, dərinəndən bildiyi Azərbaycan folkloru qaynaqları üzərində yaranmışdır. Azərbaycan nağılı və dastanlarını gözəl bilən yazıçı onlarca folklor nümunəsindən istifadə yolu ilə orijinal əsərlər yazmağı bacarmışdır. Bunlarda da uşaqlara həqiqətə çatmaq yolunda dözümlülük, alçaqlıqla, xəyanətlə barışmazlıq, mənlik, ləyaqət, vətənpərvərlik hissləri aşılır. «Məhəbbət nağılı»nda nökr Qoçəli səbr, təhəmmül sınaqlarından çıxaraq, çox sevdiyi, lakin harınlamış, özünəvurgun şahzadə qızı möhkəm iradəsi sayəsində məhəbbətinə ram edib, xudpəsəndlik, mənəm-mənəmlik xəstəliyindən qurtarır, ürəyində eşq və insanlıq odu yandırır.

Yaxud «Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi», «Ax – vax!», «Həsən Qaranın nağılı» və bu kimi nağılların motivləri əsasında yazılmış «Təlxun» hekayəsi həm tacir qızı Təlxunun gözütoxlugunu, təmkinliyini nəzərə çarpdırır, həm də öz iradəsi, qeyrəti ilə cürbəcür sınaqlardan keçərək sevgilisinə qovuşur. Hər cür dəhşətli imtahanlardan çıxan, nə əjdahadan, nə cadugər dəyirmançıdan, nə aşbazın qəddar arvadından, nə cəhənnəm zəbanilərindən qorxub-çəkinməyən qız, sevgi və sədaqətin insanı ölümdən belə qurtaracağını sübut edir.

Yazıçı bir sıra hekayələrini də xalq nağılları əsasında qələmə almışdır. O cümlədən «Yeddi qızın atası və yeddi oğulun atası», «Evi arvad tikər» fikrində inad edən padşah qızı haqda deyilmiş nağıl «Azañçı», «Hatəmin nağılı», «Eyvay – hay», «Ax – vax», «Axmaq div», «Tülküdənqorxan Əhməd», «Yaxşı dost və yaman dost», «Xeyir və Şər», «Fatma xanım» nağılı «Göyçək Fatma»

nağılı əsasında işlənib. «Hacı Sayadın qızı» hekayəsi isə «Alı xan – Pəri» dastanından iqtibasdır.

Səməd Behrəngi yaradıcılığında insan təbiətin bir parçası kimi təqdim olunur. Onların arasındakı üzvü bağlılıq bəzən elmi – bədii, bəzən də bədii fantastika şəklində meydana çıxır. «Qar dənəsinin sərgüzəşti» hekayəsində su dövrü haqqında məlumat verilsə, «Ulduz və qarğalar» povestində insanlara daim pislik, oğurluq, qaralıq rəmzi kimi tanıtılmış qarğaların bala istəmək, insanlarla dostluq, sədaqət kimi müsbət xüsusiyyətləri nəzərə çarpdırılır. Yazıçı təbiətdən danışan hekayələrində də ictimai dərdləri, istibdad quruluşunun eybəcərliklərini ifşaya çalışır.

Nağıllarının birində qəhrəmandan onun adını soruşurlar. Qəhrəman nə qədər düşünürsə də adını xatırlaya bilmir. Ancaq onu bilir ki, əvvəllər çox yaxşı bir adı olub. Təbii ki, S. Behrəngi burada qəhrəmanın əvvəlki adı deyəndə Milli Azadlıq hərəkatı dövrünü nəzərdə tutur. Behrəngi inanır ki, əvvəllər olduğu kimi Azərbaycan xalqı yenə də azadlıqsevər xalq adını tarixə yazacaqdır.

Çoxsahəli yaradıcılığı olan S. Behrənginin ölümü ilə də bağlı müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Məlum olduğu kimi 1968-ci il avqustun 30-da Səməd Behrəngi Xumarlı yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında Arazın sularına qovuşdu.

Bu müəmmalı ölüm İranın və Azərbaycanın bütün mütərəqqi ziyalılarını sarsıtmışdı. Səməd Behrəngi bütün yaradıcı, qısa da olsa mənalı və şərəfli ömrünü xalqı üçün sərf etdi, millətinin bəsirət gözünün açılmasına, gəncliyin mübariz, döyüşkən, vətənpərvər, qorxmaz, əyilməz böyüməsinə çalışdı. Bütün bunları həm pedaqoji fəaliyyətində, həm məqalələrində, həm də bədii yaradıcılığında əks etdirdi. Bunlar isə onun ölümünə səbəb oldu. 30 avqust 1968 – ci il Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə qara hərflərlə yazıldı.

QULAMHÜSEYN SAYEDI (1936-1986)

Cənubi Azərbaycan bədii nəsr poeziyadan xeyli cavan olsa da, özünə görə kökləri və tarixi ənənələri vardır. Təbrizli Əbdürəhim Talıbovun, Marağalı Hacı Zeynalabdinin, Məmmədəli Mənfəzadə Sabitin XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində yaratdıqları romanlar, hekayələr, Seyid Cəfər Pişəverinin felyetonları, irihəcmli «Zindan xatirələri» və sair əsərlər Cənub nəsrinin sələfi olmuş, onun

üçün ləyaqətli nümunə rolunu oynamışdır. Mirzə Əbdürrəhim Talibov əsərlərində elmi. maarifçiliyi, Avropa inkişaf tərzinin rəşional şəkildə Şərq həyatına tətbiqini ön plana çəkirdisə, Hacı Zeynalabdin Marağayi də məşrutəçilik, spesifik İran parlamentarizmi, elmi inkişaf və ehtirash vətənpərvərlik ideyalarını irəli sürürdü. Həmçinin Məmmədəli Manafzadə öz hekayələrində qürbətdə əzab çəkən həmvətənlərini bələlardan qurtarmağa çağırır. S.C.Pişəvəri yazılarında Cənubi Azərbaycanın istiqlalına, millətin dil azadlığına, ictimai ədalətsizliklərə qarşı mübarizəyə səsləyir. Bu ideyalar, çağırışlar özündən sonrakı bədi nəsrin ideya istiqamətini formalaşdırdığı kimi, onun növlərini, janrlarını və inkişafını təyin etməkdə də müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

1945-ci ildə Milli Demokratik hərəkətin başlanması və gedişi ilə əlaqədar olaraq yeni inkişaf mərhələsinə daxil olan bədi nəsir, şübhəsiz ki, ilk növbədə tematikasında dəyişikliyə uğramalı idi. Həyatın müxtəlif sahələrində gedən ictimai-siyasi-iqtisadi dəyişmələr istər-istəməz qələm sahiblərinin fikirlərinə də öz təsirini göstərirdi.

Lakin Cənubi Azərbaycan nəsri yeni inkişaf mərhələsində heç də birtərəfli, tendensiyalı xarakter daşımamışdır. Belə olsaydı onun inkişafından, yeniləşməsindən, dünya sahəsinə çıxmasından danışmağa dəyməzdi. Hər şey başlanğıcda özünə düzgün məcra axtardığı-tək, demokratik hərəkətin meydana çıxardığı nəsirin ilk nümunələri də yeni mövzu, süjet, ifadə formaları, dil təmizliyi arayır.

Yaranma mexanizminə görə poeziyadan xeyli fərqlənən, zamanca gec hasilə gələn, tarixi yetişmə mərhələsi keçirmək məcburiyyətində qalan nəsir Cənubi Azərbaycan mühitində həmin mərhələdən nisbətən yan keçmişdi.

Dünyada hər şey axıb-dəyişdiyi kimi, söz yox ki, nəsirin mövqeyi də eyni pillədə durmayıb, müəyyən «qabarma-çəkilmə»lərlə inkişaf edir, məzmunca da, formaca da yeni keyfiyyətlərlə zənginləşirdi. Lakin mövzuları rəngarəngləşdikcə, gerçəkliyin qavranılmasında müxtəliflik özünü göstərdikcə, ədəbi normalarda dəyişiklik yandıqca, dəyişməyən bir neçə xətt – xalq həyatının təsviri, azadlıq ideyalarının təbliği və mübarizənin tərənnümü, həyatın adı görünən, əslində çox mətləbləri özündə ehtiva edən adi məişət məsələlərinin fonunda daha böyük mətləbləri ifadə etmək kimi məsələlər ədəbi mövqeyini əldən vermirdi.

XX əsrdə Təbrizin mədəniyyət aləminə verdiyi nadir simalardan biri, həyatı müşahidə qabiliyyəti və dərin psixologizmi ilə

seçilən istedadlı yazıçı doktor Qulamhüseyn Sayedidir. Çoxsahəli yaradıcılığa malik olan Sayedi dünyada tanınmış dramaturq, nasir, ssenarist, publisist, tərcüməçi. etnoqrafiya ilə məşğul olan tarixçi alim, həkim (psixiatr) kimi mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmiş Gövhər Murad zəngin bir irs qoymuşdur. Sayedi çağdaş İran dramaturgiyasının öndərlərindən biri, həmçinin memuar, hekayə, roman və povestlərilə də müasir İran ədəbiyyatının nadir şəxsiyyətlərindən sayılır.

1936-cı ildə Təbrizdə anadan olan Sayedi ibtidai və orta təhsilini də orada almışdır. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən ilk qələm təcrübələrini sınaqdan çıxarmış, 1951-ci ildə «Daneşamuz (məktəbli)» qəzetində çap olunmuşdur. 50-ci illərdə onun ilk povesti «Yenilməz», «Kəbutəri – sülh» (Sülh göyərçini) dərgisində çap olunan kimi oxucuların və ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir. Orta məktəbi bitirən Sayedi 1955-ci ildə Təbriz Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Onun formalaşma, ədəbi yolunu müəyyənləşdirmə yolu da təhsil aldığı illərə təsadüf edir. Təbriz Universitetində təhsil aldığı illərdə (1957-1958-ci illərdə) «Xəbərci» və «Yeylac» adlı ilk bir pərdəli pyeslərini «Sədəf», «Soxən» dərgilərində çap etdirir. Bu ilk pyesləri Sayedi «Gövhər Murad» imzası ilə ədəbi ictimaiyyətə təqdim edir. Təbriz Universitetinin tələbəsi olaraq oranı bitirəndə «Azərbaycanda psixonevrozların ictimai kökü» adlı elmi işini yazaraq tibb universitetini bitirir. Təbriz Tibb Universitetini bitirən Sayedi Tehrana gəlir və hərbi xidmətə gedir. Qeyd edək ki, tələbəklik illərindən bədii əsərlərilə tanınmağa başlayan yazıçı ali məktəbi bitirdikdən sonra həkimliklə bərabər yaradıcılıqla da məşğul olur. Qulamhüseyn Sayedi qardaşı ilə birlikdə Tehranda kasıblar üçün poliklinika açaraq kasıb əhaliyə xidmət edir. Bəlkə də yazıçının əsərlərində olan, sadə xalqın içindən çıxan qəhrəmanların obrazlarını öz pasientlərinin içindən seçirdi. 1960-cı illər Sayedi yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü kimi ədəbiyyat tarixinə düşür. Həmin illər yazıçı üçün son dərəcə uğurlu illər olur. Belə ki, demokratik ziyalılarla tanışlıq, müxtəlif görüşlər ona yeni mövzular verir. Sayedi ardıcıl olaraq roman, hekayə, ssenarilər yazır, tərcümələr edir. 60-cı illərdə Sayedi «İntizar», «Gəlin», «Dünyanın ən gözəl atası», «Vərəzil kəndinin əli çomaqlıları», «Ev görüşü» və s. pyeslərini, «Ünvansız vahimələr», «Qorxu», «Qəbir və beşik», «Təntənəli gecə», «Bəyəldə yas» hekayələr məcmuəsini, «Top» romanını, «İlxıç», «Xiyav», «Hava əhli» etnoqrafik monoqrafiyalarını yazır, Bernard

Şounun «Piqmaliyon», Eliya Kazanın «Amerika, Amerika», Artort Cerslidenin «Özünüdərk» əsərlərini tərcümə edir.

Reallıqla bərabər insan psixologiyasını gözəl bilən Sayedi maraqlı obrazlar yaradır. Cəmiyyətin amansızlığı bu insanları mənən şikəst edir, həyatın bədbəxt etdiyi bu fərdlər bütünlükdə cəmiyyəti təmsil edirlər.

Cənubi Azərbaycanın və İranın kosmetik islahatlarla düzəlməyən vəziyyəti təbii fəlakətlərlə daha da ağırlaşır. İqtisadiyyatı kökündən dəyişməyə qabil olmayan, necə deyərlər ağır xəstəliyi müalicə etmək əvəzinə ağrıkəsici dərmanlarla keyitməyə çalışan Məhəmmədrza şah verdiyi hər bir fərmanla ölkəni, xalqı daha ağır uçurumlara itələyirdi. Quraqlıq üzündən ev-əşiyindən didərgin düşmüş minlərlə zavallının «istixanalara», dəlixanalara, həbsxanalara doldurulması mədəni, siyasi profilaktika kimi qələmə verilsə də, xalqın pozulmaqda olan milli dəyərləri, əxlaqi-etik keyfiyyətləri dözülməz hal alırdı. İşsizliyin, yoxsulluğun, qəhətliyin cəmiyyətə verdiyi iqtisadi zərbələr istər-istəməz əxlaqı, psixologiyanı da sürətlə dəyişdirirdi.

Əsrin əvvəllərindən qırılmaz mənəvi tellərlə bağlandığından sarsılmaz görünən qohumluq əlaqələrinin özü ciddi təbəddülata uğramışdı. Böyük-kiçik yeri bilən, ana-atanı müqəddəs sanan, gücünü qardaşda, bacıda axtaran, oğulu arxa, qızı yaraşlıq sayan azərbaycanlı ailəsi artıq həmin əzəli-əbədi münasibətləri saxlaya bilmirdi. Saraydan baş alıb gələn, xaricdən süzülən, tək-tük pozğun ailələrdən qopub getdikcə kütləviləşən ailədaxili inamsızlıq, biganəlik, qütbləşmə, düşmənçilik cəmiyyətdə nəzərə çarpan hal alırdı. Belə ki, bu münasibətlər artıq tədricən bədii nəsrin həllinə çalışdığı mövzuya çevrilirdi.

Aclığın, yoxsulluğun qovub müxtəlif yerlərə səpələdiyi, konturları gözlə görünməyən «yoxluq» kabusu ilə möhkəm qorxutduğu, ələbaxımlıq, umma, nəşə qoparmaq fikri, bədbəxt insanların eybəcər əməlləri əsərlərdə ustalıqla qələmə alınır. Həyatı müşahidə qabiliyyəti və dərin psixologizmi ilə seçilən istedadlı yazıçı Qulamhüseyn Sayedinin «Dilənçi» hekayəsi bu baxımdan xarakterikdir. Gözəl novellalar ustası Q. Sayedi Qum, Tehran, Şuş şəhərlərinə səpələnmiş oğul və qızlarının arasında qalan ananın faciəsini təsvir etmişdir. Seyid Əsədulla, Seyid Abdulla, Seyid Murtuza, Seyid Əli, Ağa Müctəba adlı beş oğlu, Səfiyə, Hürriyə, Əminə adlı üç qızı, neçə-neçə nəvəsi olan Seyidxanım çöllərdə, yollarda «övladsız» qalıb dilənçilik edir, canavar qorxusundan əsə-əsə xarabalıqlarda gecələyir.

Təsadüfi ürəyiyumşaq adamların verdiyi bir parça çörəklə, bir qab bozbaşla dolanır, şəmayil gəzdirir. Həzrət Əlini mədh edib qəpik-quruş qazanır.

Ağbirçək məzlum ananı boynunda ağır yük sayan oğullar da, gəlinlər də, qızlar da onu birtəhər başlarından etməyə çalışırlar. Seyid Əsədullanın arvadı Əzizə, Seyid Abdullanın arvadı Rəxşəndə, Səfiyyənin əri Cavad ağa Seyidxanımla elə rəftar edirlər ki, ağbirçək arvad canında daimi qorxu duyur: «Ürəyimdə dedim ki, yaxşısı budur yenə gedim evimin yanına, amma qorxu mənə üstün gəldi. Əzizədən, uşaqlarından qorxurdum. Hamıdan qorxurdum, dilim qurusun, hətta Məsumə xanımın türbəsindən də qorxurdum. Birdən bütün varlığımı elə qorxu hissi bürüdü ki, düşündüm: yaxşısı budur ki, burdan çıxıb gedim». Bu qorxu hissi gücləndikcə qadını qara basır, bir xarabalıqda qaldığı zaman canavar dişlərinin, quş dimdiyinin şaqqıltısını eşidir.

Nəhayət hər yerdən qovulub, oğlanlarının təkidi ilə dilənçiliyə də yaxın dura bilməyən Seyidxanım çörəkpulu axtararaq, Rübabə adlı fahişəxana sahibəsinin evində qapıçı işləməyə başlayır. Lakin o, burada da qala bilmir. Fahişəxanaya gələn kürəkəni Cavad ağanın səsini qapı dalından eşitcək qorxub qaçır.

Analarının qəbristanlıqda qaldığını, namaz qıldığını görənlər oğlanları Seyid Murtuza və ağa Müctəba onu zorla maşına basıb ümumi dilənçixanaya verirlər. Qoluzorlu dilənçilərin döyüb- söydüyü qadının ağzına sağalmayan yara çıxır. Nənəsinin faciəsinə dözməyən Kamal onu qaçırıb evlərinə, Əminəgilə gətirir. Burada isə övladları artıq bədbəxt ananın diriylən mirasını bölüşdürür və boğuşurlar. Bütün əxlaq normalarını bir kənara atıb, abır-həyə pərdəsini cırmış Cavad ağa utanıb üzr istəmək əvəzinə, çığıra-çığıra boğçasını da açmağı ondan tələb edir. Oradan isə yalnız quru çörəklər və şəmayıl çıxır.

Yazıcının bir ailənin timsalında verdiyi bu sərt, amansız mə-nəvi eybəcərlik Cənubi Azərbaycanın və İrənin bədənini sarmış irinli yaralardan idi. Seyid Abdullalar, Ağa Müctəbalar, Seyid Əsədullalar, Cavad ağalar dünyanın hər yerində, dövründən, milliyətindən asılı olmayaraq, həmişə müqəddəs tutulan anaya bəslədikləri münasibətlə istibdad rejiminin Azərbaycana vurduğu qeyrət, namus yarasını aşkara çıxarır. Bu elə bir yaradır ki, xalqın min illərlə ölçülən mə-nəvi abidələrini çatladır, pak, müqəddəs duyğularını ləkələyir, tərtəmiz vicdan məbədlərinə rəxnə salır.

Hekayədə cərəyan edən hadisələr, ananın və övladlarının düşüü uçurum burada ikinci, simvolik bir xəttin, sətiraltı mənənin olduğunu da aşkarlayır. Zənnimizcə, Qulamhüseyn Səyedi ananın timsalında vətəni, övladlarının timsalında isə İran şəhərlərində yüksək rütbələrə, milyonlara sahib olduqdan sonra, onlardan imdad gözləyən vətəni yada salmayan azərbaycanlıları nəzərdə tutur. Əlbəttə, bir qədər geniş mənada götürsək, İranın, şahın, hakim təbəqələrin surətlərini də görmək mümkündür.

Yaxın qohumluq əlaqələrinin uğradığı sarsıntıları, var- dövlət ehtirasının qardaş məhəbbətindən üstünlüyünü, çürümüş qohumluq münasibətlərinin bəzəkli yalan pərdəsinə bürünməsinə acı gülüşlərlə qamçılayan «Yağın» hekayəsi də xalqın dərdlərini başqa bucaqdan işıqlandırır. Əvvəlkindən fərqli olaraq burada nə kəskin konfliktlər, nə də mənafehlərin toqquşması gözə dəymir. Əksinə, qardaş-bacılar maşın qəzasında əzilib xəstəxanaya düşmüş böyük qardaş Məhəmmədəli üçün əldən-ayaqdan gedirlər. Həkimin təkidli etirazına baxmayaraq, beş-on günün hicran əzabına dözməyən Məhəmmədəli və Məhəmmədrza xahiş-minnətlə yaralıni evə gətirirlər. Bacılar ayaqyalın-başıaçıq qaça-qaça qabağa çıxıb son dərəcə səmimi «Xoşgəldin» edirlər. Həkim də, sanitarlar da layıqincə «təşəkkürlərini» alırlar. Evdə isə yaralının ayağı altında qoç qurban kəsilir. Qohumlar, cici-bacılar, xala-bibilər girib-çixır, kababın xoş iyi məhəlləyə yayılır. Məhəmmədrza yanında əyləşib tez-tez yaylıqla qardaşının tərini silir. Bədənindəki gipsdən tərpanə bilməyən xəstənin isə evdəki qışqırtı-bağırtıdan başı gicəllənir, kababın iyindən, tüstüsündən ürəyi bulanır, nəfəsi daralır...

Yazıçı təhkiyəsindən aydın olur ki, bu ailədə qardaş-bacı sevgisi o dərəcədə güclü, o qədər qeyri-adidir ki, onun tilsimli dairəsindən çıxmağı bacarmayan ailə üzvlərindən bircəsi də ərə gedə, evlənə bilməmişdir. Oxucuda yaranan heyrəti, qibtə hissini təsəvvür etmək çətin deyil. Belə ailənin, ailə üzvlərinin səadətine yalnız həsəd aparmaq olar.

Yazıçı çox böyük ustalıqla yaratdığı romantik sevgi, səadət fəzasının aydın, günəşli göylərində qəfil ildırımlar çaxdırır. Gecə odun anbarında baş verən yağınla ailə münasibətlərinin üzünə çəkilməmiş bəzəkli səadət pərdəsi alışıb yanır. Arxasında çıpaq qalmış həqiqət zəhərdən də acı, faciəli bir gülüş doğurur. Evin yandığını gören qardaşlar hərə öz çamadanını, var-dövlətini tələm-tələsik bayıra daşıyır. Külə dönən mülk üçün fəryad qoparırlar. Qalın gips içində

cəsədi kömürə dönən sevgili qardaş isə yada düşmür. Yadlarına salındıqda isə, bacılar sinələrinə vurub ağlayır, qardaşlar qonşuları köməyə çağırır, özləri qorxudan içəri girmirlər. Yoldan keçən, yarıdan xəbərsiz üç aktyor: «Evi boşaldın! Körpələri, uşaqları yaddan çıxarmayın! Qocaları, xəstələri unutmayın! Pişikləri, itləri də!» – deyərək nəyi bacarırlarsa xilas edirlər. Məhəmmədəli üçün, bir-birləri üçün əldən gedən, ayrılmamaq xətrinə hələ də evlənməyən qardaşlar isə bacardığını xilas edən yad admlara çığıra-çığıra deyirlər: «Əclaf-lar, lənətə gəlmişlər! Alçaqlar! Niyə gedirsiniz?! Sız adam deyilsiniz? Allahınız yoxdur?! Sizin üçün heç bir müqəddəsət yoxdur! Şərəfsiz qorxaqlar! Əclaf-lar! Əclaf-lar!»

Q.Sayedinin fars dilində qələmə aldığı bu mənalı komik- tra-gik novellada qüvvətli bir sarkazm vardır. Yazıçı incə bir üsulla, heç kimin ünvanına nə söyüş, nə tənqid, nə acı söz işlətmədən, ailə sevgisinin əsl mahiyyətini ifşa edir, özləri öz sifətlərini son sözlərilə aşkara çıxarırlar.

Adətən deyirlər ki, dünya gör-götür dünyasıdır. Deməli kiçik-lər də böyüklərindən gördüklərini götürürlər. Bu məntiqə əsaslansaq, Seyid Əsədullanın, Seyid Abdullanın, Ağa Müctəbanın, Seyid Mur-tuzanın, Əminənin analarına, Məhəmmədhüseyn, Məhəmmədhə-sən, Məhəmmədrza, Raziyə və Mərziyə bacı- qardaşlarının bir-birinə olan qohumluq münasibəti aydınlaşır.

Cənub nəsrində həyat həqiqətlərinin, xüsusən istibdadın ölkə-yə qəbul etdirdiyi və xaricilərin tədricən ətə-qana gətirdikləri, xalqa yabançı daha bir cəhət öz təcəssümünü tapmışdı. Bu həmin cəhətdir ki, hələ 1921-ci il fevralın 20-də Cəlil Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalında dərc olunmuş «Fahişəxana» adlı felyetonu ilə qamçılanmışdır. Və üstündən üç-dörd gün keçməmiş yüzlərlə erməni-rus fahişəsi Təbrizdən çıxarılıb qovulmuşdu. Lakin zaman keçdikcə Məhəmmədrza şahın «mədəni inqilabı» amerikalıların, avropalıların gətirdikləri «nümunəvi» qaydalar mütəfəkkir yazıcının «səhvi»ni düzəltmişdir. İranın bir çox yerlərində yenidən «qadın evləri» yaranmışdı. «Dandil» hekayəsindəki səhnələr bu rəzalət oca-ğının ifşasına həsr olunub.

Q.Sayedinin təsvir etdiyi Dandil bir qəsəbədir. Yazıçı həmin qəsəbə əhalisinin simasında, hərəkətində, psixologiyasında ölkəni silkələməkdə olan ictimai xəstəliyə çevrilən iyrenc bir keyfiyyəti açıb tökür. Burada ucdantutma hamının məişəti, hiss-həyəcanı, fikri-zikri aradüzəltməklə fahişəliyə köklənib. Qəsəbədə bu işə təzə qa-

dınlar cəlb etmək, onun rəftarı, ədaları və s. cəhətlər əhalinin gündəlik qaygıları sayılır.

Kəndə kimin, necə, hansı vasitə ilə gətirilməsi, ev yiyəsini razı salıb-salmaması yerli qadınların da, kişilərin də daimi ciddi, müzakirə obyektinə çevrilir.

Hər şeyin nüvəsi, mərkəzi olduğu kimi, Dandilin də öz mərkəzi var. O da qoca, xəstə qadın olan Madam xanımın evidir. Çox vaxt kənardan gətirilən qadınlar müştəriləri Madam xanımın evində qəbul edirlər. Bütün yaşlı-cavan, kök-arıq, gözəl-kifir adi qayda üzrə vaxtlarını keçirir. Lakin aradüzəldən Əyyubun haradansa tilova keçirdiyi Tamara adlı on beş yaşlı erməni qızı qəsəbənin adi həyatını pozur. Qızın gözəlliyi, gəncliyi camaatı çaşdırdığından mübahisələr başlayır. Madam qarı qızı adi kənd arvadbazlarına satmaq fikrindən daşınır. Bu vaxt bütün qəsəbənin şaşırtdığını görən yuxulu Əsədulla, aradüzəldən Mümeyli və Pəncəyə məsləhət görür ki, reklam üçün qızın şəklini çəkdirib yaxınlıqdakı qarnizonda xidmət edən amerikalı starşinaya göstərsinlər. Qoy təzə mala o, sahib olsun. Çünki onun maaşı yerli polis rəisindən üç dəfə çoxdur. Amma onu da məsləhət görür ki, amerikalı müştəri gəlincə qəsəbədə yığılıb qalmış zir-zibili təmizləmək, çirkab qanovuzun ağzını bağlamaq, evlərin qapısına fanar asmaq, fahişəxanada yemək-ichmək hazırlamaq, otağa gül qoymaq lazımdır. Bunlar Avropa qaydalarına uyğun olduğundan gəlir də çox olar.

«Böyük intizardan sonra amerikalı əsgər bütün qəsəbə əhalisinin müşaiyətilə, təntənəli şəkildə fit çala-çala gəlib hazırlanmış evə daxil olur. Neçə-neçə müşahidəçinin çayxananın damından həyəcanla güddüyü bu «zihaf» gecəsindən sonra səhər amerikalı starşina yeyib-ichmiş, həzz almış halda çıxıb gedir. Pul da vermir, Dandillilər isə təhqir olunmuş vəziyyətdə qalırlar.»

Bu boyda həngəmədə hamı uduzsa da üç nəfər qazanır. Hər cürə kef çəkmiş amerikalı əsgər, sütül erməni fahişəsi Tamara və Tamaranın özü ilə gəzdirdiyi atası. «Qız» atasının qazancı, Madam qarının evində yediyi sümük olur.

Şahın dili ilə desək «böyük təməddün»ün ən böyük nailiyyətlərindən sayılan Dandil ümumxanasının belə incə cizgilərlə, təfərrüatına qədər zəngin boyalarla işlənmiş canlı mənzərəsi yazıçının da, nəsrin də uğuru sayılmalıdır. Tək Tehranın, ayrı-ayrı ostanlardakı hər hansı şəhərin, kəndin deyil, bütövlükdə Şranın məruz qaldığı və Cənubi Azərbaycanın da yaxasını tamamilə kənara çəkə

bilmədiyi ictimai əxlaqi deformasiya balaca qəsəbənin timsalında öz bədii həllini tapmışdır.

Novelladakı hadisələr biri digərini tamamlayır. Xarakterlər öz təbiiyi, təsvirlər, mənzərələr, dialoqlar məzmunun açılışına xidməti, kompozisiya və süjet xəttinin hadisələrlə, xarakterlərlə əlaqəsi, yazıçının görmə bucağını əks etdirməsi ilə səciyyəlidir.

Əsərdəki komik məqamlar da az deyil və bunlar hamısı obrazlı desək, mənəviyyat bataqlığından qalxan qaz qabarcıqlarına bənzəyir. Yəni eybəcərlik mühitin özündən doğur. Lakin hekayədə dərin bir kədər, hüzn də özünü büruzə verir. Rus iranşünası Vera Klyaştorina yazıçının bu keyfiyyətini təsdiqlədikdən sonra, Edinburq universitetinin professoru Qulamrza Səbri Təbrizinin fikrini əsas gətirir:

«..... Onun nəsrindəki kədəri gerçəkliyin özü, şəhərlərdə və eləcə Allahın yadından çıxmış ölkə ucaqlarında yaşayan cəmiyyətin bədbəxt aşağı təbəqələrinin həyatı haqda bilgisi diktə etmişdir». «Dandil»in qəhrəmanlarından biri, aradüzəldən Mümeyli bir cümlə ilə yuxarıdakı fikirlərin obyektivliyini iqrar edir və əsərin leytmotivini açır: «Ey əzizim, necə yəni niyə belədir? Sən nəyin haqqında danışsən? Biz ki, ayrı yerdə yox, Dandildə yaşayırıq. Burda necə olmalıdır? Burda hamının bir cə işi var – bədəndəki sürsümüyünü daşıya bilmək üçün qarnını doyuracaq bir parça çörək tapmaq».

Alim R.Levkovskaya isə əsəri yüksək qiymətləndirərək «ağ inqilab», «şah və millət inqilabı» məddahlarının iç üzünü açan «ifşaçı» adlandırır. Əlbəttə, ədəbi materiala əsaslanaraq, hekayənin ifşaçı xarakterini, İranda Dandil qəsəbələrini, Tehranda Şəhrnov ümumxanalarını yaradan xaricilərin ayaqlarını bu yerlərə açan, hər cür ixtiyar verən baş aradüzəldənin sətiraltı obrazını aşkarlamaq daha məqsədəuyğun olardı.

Realizm və psixoloji amil Sayedi yaradıcılığının əsası kimi onun bütün əsərlərində özünü göstərir. Həyatın müxtəlif təbəqələrini təmsil edən insanların daxili aləmini açmağa müvəffəq olan yazıçı insanların ruhi aləmlərlə bağlı olan, onların sarsıntı və ızdırablarını inandırıcı qələmə almağı bacarır.

Qulamhüseyn Sayedi nəsrinin sıqlətini, qiymətini artıran müəhim məsələlərdən biri də yumoristik gülüşlə həyat hadisələrinə yazıçının nüfuz etmək bacarığıdır. Alovlu qəzəbin, tikanlı nifrətin gözə dəymədiyi bu ədəbi növün təsir gücü heç də başqa növlərdən

əskik deyildir. Bilavasitə siyasi çağırışdan, döyüş səhnələrindən, üz-üzə mənəvi çarpışmadan, «qılinc»dan, «ox»dan, «nizə»dən uzaq olan yumurun hədəfə vurmaq qüdrəti əslində daha üstündür – desək, yəqin ki, səhv etmərik. İrənin farsdilli nəsrində Xosrov Şahani, Abbas Pəhləvan, İrəc Pezeşkzad kimi təniz ustaları ilə çiyin-çiyinə dayanan Qulambüseyn Sayedinin qələminə məxsus bəzi hekayələr də həmin qəbıldəndir. Yazıcının hadisələrə müdaxilə etmədən, öz şəxsi rəyini gizli saxlayaraq, tendensiyasız-filansız, personajların dili ilə verdiyi fikirlər, hadisələrin inkişafı özüözlüyündə nəzərdə tutulan məqsədi aşkarlayır. Qələm sahibindən böyük ustalıq və həyat hadisələrinin mahiyyətini açan incə teli seçmək bacarığı istəyən belə əsərlərdən danışarkən «Tanışlıq mərasimi» hekayəsini xatırlamaq mümkün deyil.

Əsərdə nə təbiət təsvirləri, nə dərin hiss-həyəcan, nə kəskin konfliktlər, nə üsyankar ruhlu dialoqlar... – heç birisi yoxdur. Əvəzində vətəndaşlıq vəziyyəti aktları, qeydiyyatı Baş Arxivlər İdarəsinə ayrı-ayrı vaxtlarda gəlmiş üç baş direktorun çıxışları və VII şöbənin müdiri Mirkərim Seyidinin hər üçünə söylədiyi cavab nitqləri verilir. Baş direktorlar cənab Müntəziri də, Gərmsiri də, Əjdəri də özündən əvvəlki rəhbəri tənqid edib işi canlandıracaqları haqqında söz verirlər. Onların çıxışlarında azacıq üslub dəyişikliyi nəzərə çarpırsa, Mirkərim Seyidinin nitqi əvvəlkilərdən heç nə ilə fərqlənmir. Sözbəsöz, hərfbəhərf üst-üstə düşür: «Çox hörmətli cənab baş direktor! Mənə burada iştirak edən əməkdaşlar adından və öz adımdan sizə, xeyirxahlığınıza, xoş məramınıza görə təşəkkür etmək şərəfi nəisib olub. Sizin sözləriniz ürəyimizdə ümid məşəli yandırdı. Biz inanırıq ki, sizin rəhbərliyiniz altında öz işimizi ləyaqətlə yerinə yetirəcək, müvəffəqiyyətlə pasportların üzünü çıxaracaq, ölənlərin uçot kartoqkasını ləğv edəcəyik. «Dənizçilər nədən qorxacaqlar ki, gəmini Nuh özü sürür.»

İlk baxışda qeyri-adi heç nə görünmür. Adi bir idarəyə direktor gəlir, əvvəlki başçının üsulunu tənqid edir, işdə dönüş yarıdacağına söz verir. Şöbə müdirilərindən biri də cavab nitqi söyləyir. Nə hadisə gülməlidir, nə də çıxışlar. Lakin əslində isə komizm hadisənin mahiyyətindən doğur. Axı odlu-alovlu danışıb özündən qabaqkıni tənqid edənlər nə bir əsaslı tutarqa tapır, nə də hansı yeniliyi gətirə biləcəklərini bilmirlər. Ona görə də havaya atılmış boş güllə kimi səmərəsiz qalan nitqlər ac qarının gurultusutək gülüş doğurur. Şöbə müdirinin danışığı isə nağıldakı lüt padşahın «gözəl

paltarına» deyilən tərifinə bənzəyir. Mirkərim Seyidinin VVAQ idarəsinin ədalətini dünya tufanına, özünü Bibliyadakı məşhur gəmiyə, şəxsiyyətini tanımadığı direktoru isə Nuh peyğəmbərə bənzətməsi təbii gülüş doğurduğu kimi, həm də ikrah yaradır.

Qulamhüseyn Sayedi öz hekayəsində məqsədinə tənqidi əsərlərdən daha artıq nail olmuşdur. Pəhləvi rejiminin təntənəli rəsmi təbliğatı balaca bir yumoristik novellanın gülüşü ilə alt-üst olur. Dünyada ən böyük, nüfuzlu və çevik mədəni inqilab sayılan «Ağ inqilab»ın adicə VVAQ idarəsinə, oranın ətalət mücəssəməsi olan direktorlarına, yaltaq, çoxüzlü işçilərinə, toz basmış mühitinə gücü çatmadığı üzə çıxır.

60-cı illərdən başlayaraq Q.Sayedi daha çox dramaturgiya sahəsində qələm çaldı. Bu illər həyatın bütün sahələrini özündə əks etdirən dram əsərləri demək olar ki, İranın bütün şəhərlərinin mərkəzi teatrlarından tutmuş, dram dərnəkləri, tələbə özfəaliyyətlərinin kiçik səhnələrinə qədər Sayedinin əsərlərini oynayırdılar. Q. Sayedinin ən böyük uğuru onda idi ki, o həyatın adi an və hallarını qələmə alaraq onları vətən, millət və bəşəri düşündürən məsələlər səviyyəsinə qaldırmağı bacarırdı. Təsadüfi deyildi ki, onu bəzən Brext və Bekkt ədəbi məktəbinin davamçısı kimi qeyd edirlər.

Roman, povest və hekayələrini gerçək həyatdan alan sənətkar bəzən fantastikaya da meyl edir. Ədəbiyyatşünas Qulamrza Budaqi Sayedini, sehrli realizmin ilkin nümayəndələrindən biri hesab edərək onun Qabriel Qarsiya Markesin «Yüz il tənhalıqda» romanından neçə il əvvəl yazdığı «Bəyəldə yas» silsilə hekayələri sehrli realizmin ən parlaq nümunəsi kimi qiymətləndirir.

Ədəbiyyatşünas yazır: «Bəyəldə yas» silsilə hekayələrinin əsasında çəkilən «İnək» filmi ümumdünya kino festivalında mükafata layiq görülmüşdür. Müəllifin «Başqalarının hüzurunda rahatlıq», «Zibil qabı», «Mavi səma» hekayələri əsasında çəkilən filmləri Avropa və Amerikada böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Göründüyü kimi Q.Sayedi yalnız Azərbaycan, İran daxilində deyil, bu sərhədləri aşıb dünya miqyasına çıxan, Avropa və Amerikanın qabaqcıl yazıçıları ilə rəqabət apara bilən bir sənətkar olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, yaradıcılığı fars dilində olan sənətkar öz vətəninə lazımı qədər tanınmamış və məşhurlaşmamışdır. Böyük sənətkarın «Canavarlar» pyesi Azərbaycan türkcəsində yazılsa da, bu əsəri əldə etmək mümkün olmamışdır. Bundan fərqli olaraq Qulamhüseyn Sayedi Rusiya və Avropada daha çox tanınmış, qismən

rus və Avropa dillərinə əsərləri tərcümə olunmuşdur. Əsərlərinin çoxunu Gövhər Murad imzası ilə yazan sənətkar 1973-cü ildən başlayaraq çap etdirdiyi ədəbiyyatşünaslıq, dramaturgiya və incəsənətin müxtəlif sahələrini, həmçinin qabaqcıl dünya ədəbiyyatının bir çox problemlərini əks etdirən «Əlifba» dərgisinə də rəhbərlik etmişdir.

Romanlar, hekayələr, pyeslər və kinossenarilər müəllifi olan Gövhər Murad həm də gözəl alim və tədqiqatçı kimi Azərbaycana aid 3 etnoqrafik monoqrafiyanın da müəllifidir.

Ziyalılar, xüsusən tələbələr arasında böyük nüfuz sahibi olan Q.Sayedi dəfələri şah rejimi ilə üz-üzə gəlmiş və həbs olunmuşdu. Həbsxanada yatarkən hər cür təzyiqlərə sinə gərən bu böyük insanı mübarizə əzmindən döndərmək mümkün olmadı. Nəhayət Avropa və Amerikanın qabaqcıl ziyalılarının yaxından köməyi nəticəsində böyük ədib 1975-ci ildə həbsdən azad edilir. 1978-1979-cu il inqilabının yetişməsində əsərlərlə öndə olan, xalqı inqilabı mübarizəyə səsləyən Qulamhüseyn Sayedi bu inqilabdan bir çox qabaqcıl yazıçılar kimi o da istədiyini ala bilmir. Ona görə də 1982-ci ildə Fransaya köçür və orada yaşayır. Parisdə olduğu müddətdə yaradıcılıqdan ayrılmayan yazıçı yenidən «Əlifba» dərgisinin nəşrini bərpa edir və «Otello yəcuc-məcuc ölkəsində» pyesini yazır.

Yaradıcılığının çiçəklənmə dövründə – yəni 50 yaşında Parisdə vəfat edir və Parisin Per-Leşaz qəbristanlığında dəfn olunur.

Qulamhüseyn Sayedi yaradıcılığına yüksək qiymət verən Azərbaycanın böyük oğlu Səməd Behrəngi onun haqqında yazır: «Sayedi həmişə xalqın arasındadır, o bir yerdə qərar tutmur. Bu gün İlxıçından, sabah isə Xiyavdan səsi gəlir. Onun zəngin yaradıcılığının sirri də elə bundadır. Sayedi paytaxtda yaşasa da, azərbaycanlılığını əsla unutmamışdır. Onun əsərlərindən Savalan atəklərinin sərin ətri gəlir. Qoy biz həmişə Sayedinin əsərlərindən «Yam»ın yarıyaşıl yamaclarının, Savalan zirvəsindəki bəyaz qarın, Zünuzun qıpqırmızı almasının, Təbrizin mavi əngin səmasının iyini ala».

Məhsuldar ömür yaşamış doktor Qulamhüseyn Sayedi ədəbiyyatımız tarixinə 17 roman, 24 pyes, hekayələr silsiləsindən bir neçə kitab, 6 monoqrafiya, müxtəlif mövzularda yazılmış məqalələr toplusu, 3 ssenari, 5 tərcümə əsəri, «Əlifba» dərgisi, onlarla ırılıxırdalı əsərlərlə daxil olmuşdur. Bu zəngin və bənzərsiz yazıçı yaqın ki, hələ bundan sonra tədqiq olunacaq.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik olan ədəbiyyatının mühüm bir qolunu mühacirətin yaratdığı ədəbi-bədii söz xəzinəsi təşkil etməkdədir. Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, iyirminci yüzil siyasi mühacirətinin yaratmış olduğu bu dəyərli ədəbi xəzinə uzun illər öyrənilməmiş qalmışdır. Yalnız ötən əsrin doxsanıncı illərində sovet imperiyasının çöküşü ilə Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyətinə qovuşması mühacirətin yaratmış olduğu ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji irsin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği üçün imkanlar yaratmışdır.

Azərbaycanın söz-sənət xəzinəsinin mühüm qanadlarından birini təşkil edən mühacirət ədəbiyyatı özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Hələ yazılı ədəbiyyat meydana gəlməzdən çox-çox öncə yaranmış şifahi sənət nümunələrində qarıblik, köçərlik, həsrət və ayrılıq ovqatı duyulmaqdadır. Xalq ədəbiyyatının bayatı, nəğmə, əfsanə, nağıl, dastan və digər janrlarında qarıblik duyğusu əsas motivlərdən birini təşkil etməkdədir. Bu, bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin tarixi keçmişindən, köçəri həyat tərzindən, qarşı tərəfdən isə Vətənə ifrat bağlılıqdan qaynaqlanmaqdadır.

Klassik yazılı ədəbiyyatda isə mühacirliyin özünəməxsus tarixi mövcuddur. Belə ki, XI əsrdə Şərq-islam dünyasının böyük mütəfəkkiri Xətib Təbrizi (1030–1109) elm öyrənmək məqsədilə Mərrə ən Nüman şəhərinə mühacirət etmiş, sonralar Bağdada köçərək ömrünün sonlarına kimi orada yaşayıb-yaratmışdır. XII yüzilin görkəmli Azərbaycan filosofu, şairi və nasiri Şihabəddin Sührəverdi (1154–1192) bir çox qürbət elləri gəzib dolaşmış, ömrünün son illərini Hələbdə yaşamışdır. XV əsrin hürufi şairi İmadəddin Nəsiminin (1369–1417) də faciə ilə bitən ömrü Hələb şəhərində keçmişdir. XVI yüzildə Azərbaycan şairlərindən Şahi, Süruri, Tüfeyli, Həbib, Xəlil, Matəmi, Qasimi, Gülşəni, Bıdarı, Sahibi, Pənahi, Xəlifə, Xəzani (Əsiri), Bəsiri, Mir Qadir, alimlərdən «Rövzai-Qarabaği» müəllifi Mühyiddin Məhəmməd, Yusif ibn Məhəmməd xan əl Məhəmməd Şahi və başqaları Osmanlı imperatorluğunun müxtəlif bölgələrinə köç etmişlər (*Ətraflı məlumat üçün bax: Ahmet Caferoğlu. Azərbaycan Edebiyatı, «Türk dünyası Edebiyatı», I c, İstanbul, 1991, s.146-*

149). XVII yüzil şairlərindən Məsihi (1575–1655), Saib Təbrizi (1601–1679), İbrahim Ordubadi Hindistana köç etmiş, bir müddət orada yaşayıb-yaratmışlar.

XIX yüzildə Azərbaycanın böyük təriqət şairi Seyid Nigari (1795–1886) təqiblər üzündən dünyaya göz açdığı doğma Qarabağı tərk edərək Osmanlı imperiyasına pənah aparmış, ömrünün sonlarına kimi orada yaşayıb-yaratmış, Amasya şəhərində dəfn olunmuşdur. Sonrakı dövrün fikir dühaları içərisində də mühacirət ömrünü yaşayanlar, qürbət həyatını seçənlər az olmamışdır.

Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məfhumu XX yüzil siyasi mühacirətinin doğurduğu və formalaşdırdığı ədəbi-estetik anlayışı ifadə etməkdədir. Çünki əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq Azərbaycan mühacirəti XX yüzildə kütləvi xarakter almış, onun təməlinə siyasi motiv dayanmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixi qədimlərə gedib çıxmasına baxmayaraq bu ad altında əsas etibarilə XX əsrdə siyasi səbəblər ucbatından dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi nəzərdə tutulmaqdadır.

İyirminci yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı özünün inkişafında əsas etibarilə ilə dörd mühüm mərhələdən keçmişdir. Bunu şərti olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1) 1909–1920-ci illər (Stolipin irticasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövr);

2) 1920–1941-ci illər (Cümhuriyyətin süqutundan II Cahan savaşına qədərki dövr);

3) 1941–1991-ci illər (II Cahan savaşından Azərbaycanın istiqlaliyyətinə qədərki dövr);

4) 1991-ci ildən sonrakı dövr (Azərbaycanın istiqlaliyyəti dövrü).

Qeyd edək ki, mühacirət ədəbiyyatının tarixi dövrləşdirilərkən əsasən Azərbaycanın Quzeyi əsas götürülmüşdür. Lakin ədəbi materialın təhlilə cəlb olunmasında bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstindən çıxış edilmişdir.

Xatırladaq ki, 1945–1946-cı illərdə Vətənimizin Günəyində yaradılmış Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra Seyid Cəfər Pişəveri, Məhəmməd Biriya, Həmzə Fəthi Xoşginabi, Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Pənahi Makulu, Əli Tudə, Hökumə Bülluri, Söhrab Tahir, Firuz Sadıqzadə, Həmid Məmmədzadə, İsmayıl Şəms və başqaları kimi bütöv bir yazıçı, şair və ədəbiy-

yatşunas nəslİ İrən İstİbdatının zİlmİndən baş gİtürüb Sovet Azərbaycanına pənah gətİrmİşdır. Ədəbiyyatımıza «Güney mövzusu» kimi özünəməxsus çalar gətİrən bu hadisə Vətəndən-Vətənə «hicrət» olduđu üçün ondan mühacirət kimi bəhs olunmur.

Mühacirətin **birinci mərhələsi** hələ əsrin əvvəllərində keçmiş Çar Rusiyasında Birinci rus inqilabının (1905-1907) məğlubiyyəti ilə əlaqədar azadfikirliyin təqib olunması nəticəsində başlamışdır. Bu təqiblər nəticəsində 1908-1910-cu illərdə Azərbaycanı tərک edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940), Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) və başqaları Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsini formalaşdırmış, onun bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışlar. Bu mərhələ mühacirət ədəbiyyatının ilk zəminini qoymuş, onun ideya-məfkurə istiqamətinin formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu mərhələsinin təmsilçiləri qısa bir zaman kəsiyində ciddi yaradıcılıq yolu keçmişlər. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə Tehranda ilk dəfə Avropa üsulu ilə çap olunan «İrani-nou» qəzetinin əsasını qoymuş və qəzetin səhifələrində ədəbi-kulturoloji səpgili məqalə, şeir və tərcümələri ilə çıxış etmişdir. Məşhur Avropa şərqşünası Eduard Braun İrən mətbuatı tarixinə həsr etdiyi tədqiqatında qəzətdə dərc olunmuş yazılardan çıxış edərək Məhəmməd Əmin bəyin istedadına olan heyranlığını gizlətməmişdir. İrən şairi Məlikişşüəra Bahar isə etiraf edir ki, onun yaradıcılığının formalaşmasında M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-publisistik yazıları mühüm rol oynamışdır.

Məhəmməd Əmin bəyin Azərbaycan mətbuatında nəşr olunan bir çox yazıları məhz İrən mühacirəti dövrünün məhsuludur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, onun sonralar Türkiyədə və Azərbaycanda nəşr olunmuş xeyli elmi-nəzəri tədqiqatları və bədii əsərlərinin materialları İrəndə yaşadığı illərdə toplanmışdır.

1911-ci ilin mayında rus səfərinin təzyiqi ilə Türkiyəyə getməyə məcbur olan ədib İstanbulda yenidən çıxmağa başlayan «Türk yurdu» jurnalında «İrən türkləri» silsilə məqalələrini, «Səbilürrəşad» jurnalında isə həmin silsilənin davamı olan «İrən tarixçeyi-inqilabı» əsərini nəşr etdirmişdir. Hər iki silsilənin zəruri bir qismi ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Həmin dövrdə İstanbulda yaşayan Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu da «Türk ocağı»nda, «İttihad və tərəqqi» cəmiyyətində çalışmış, müxtəlif mətbuat orqanlarında ədəbi-publisistik

yazıları ilə ardıcıl çıxış etmişlər.

Mühacirətin daha böyük olan və kütləvi xarakter daşıyan **ikinci mərhələsi** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) süqutu ilə başlamışdır. Təxminən 1920-1941-ci illəri əhatə edən bu mərhələdə Azərbaycanın siyasi xadimləri ilə yanaşı, onlarla vətənpərvər ziyalı, alim, yazıçı ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bunların içərisində Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas İldırım, Əbdülvahab Yurdsevər, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Kərim Odər, Əhməd Cəfəroğlu, Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Hüseyn Baykara, Mehmet Sadiq Aran, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Ümmülbanu (Banin) və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər vardır.

Əvvəlkindən fərqli olaraq bu mərhələnin təmsilçiləri vahid təşkilatda – 1924-cü ildə Məhəmməd Əmin bəyin İstanbulda əsasını qoyduğu Azərbaycan Milli Mərkəzində birləşmişlər. Mərkəzin yaradıcıları Azərbaycan davasını yalnız siyasi çərçivədə deyil, həmçinin mədəni-kulturoloji aspektdə dərk etdikləri üçün milli-mənəvi xəzinəmizin təbliğinə mühüm yer ayırırdılar. Azərbaycan mühacirətinin təşkilatlanmasında M.Ə.Rəsulzadənin mühüm xidmətləri olmuşdur. M.B.Məmmədzadənin doğru qeyd elədiyi kimi, Məhəmməd Əmin bəyin gəlişinə qədər Azərbaycan mühacirəti «başsız, imkansız, pərişan bir şəkildəydi». Məhz onun ciddi, səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Türkiyəyə və Avropanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirəti birləşmiş və məqsədyönlü fəaliyyət göstərə bilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu dövrdə sistemli şəkildə nəşrinə və təbliğinə 1922-ci ilin sonundan dərc olunmağa başlayan mühacirət mətbuatı böyük təsir göstərmişdir. 1922-1931-ci illərdə İstanbulda nəşr olunan «Yeni Qafqazya», «Azəri-türk», «Odlu yurd» jurnalları, «Bildiriş» qəzeti özünün səhifələrində Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii və nəzəri-tənqidi yazılarına ardıcıl şəkildə yer ayırırdı. 1932-1934 və 1954-cü illərdə Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalı isə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidinə üstünlük verirdi.

Türkiyəni tərk edərək Polşaya sığınmağa məcbur olan Azərbaycan mühacirəti Berlində 1932–1934-cü illərdə nəşr etdirdikləri «İstiqlal» qəzeti və 1934–1939-cu illərdə çıxan «Qurtuluş» jurnalı səhifələrində ara-sıra mühacirət ədəbiyyatı nümunələrinə yer ayırmışlar. Bu dövrü təmsil edən qələm sahiblərinin kitabları Türkiyədə və Avropanın müxtəlif ölkələrində nəşr olunaraq yayılmışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının **üçüncü mərhələsi** İkinci dünya savaşı nəticəsində yaranmış və əsas etibarını ilə 1941-1945-ci illərdə davam edən müharibə zamanı əsir düşən, yaxud sovet imperiyasının zülmündən yaxasını qurtarmaq üçün bilərəkdən əsirlik həyatını seçən siyasi-intellektual potensialı əhatə etməkdədir. Bu mühacir nəsli artıq yarım əsrə yaxın bir dövrdə formalaşmış olan ədəbiyyatın özülü və sütunları üzərində yüksəlmiş, onun ideya məfkurəsini mənimsəmiş, ənənələrini davam etdirmişdir. Ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında qələm çalmış olan Süleyman Təkinər, Abay Dağlı, Fətəlibəyli Düdənginski, Alazan Baycan, Məhəmməd Kəngərli, Məcid Musazadə və başqaları cahan savaşı mühacirətini təmsil etməkdədir.

Əvvəlki mərhələlərlə müqayisədə bu mərhələnin yaradıcı potensialı o qədər də yüksək olmamışdır. Onların əsərləri Almaniyada Azərbaycan legionun buraxdığı «Azərbaycan» qəzetində, Türkiyədə çıxan müxtəlif mətbuat orqanlarında işıq üzü görmüşdür.

Mühacirət ədəbiyyatının **son mərhələsi** əslində öz başlanğıcını Azərbaycanın Günəyində İslam rejiminin formalaşması ilə əlaqədar başlamışdır. Təxminən həmin illərdən etibarən keçmiş Sovetlər Birliyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, yenidənqurma, aşkarlıq və s. kimi siyasi proseslər dəmir pərdənin tədricən aradan götürülməsinə gətirib çıxarmış, bu isə mühacirətin yeni bir dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Bu illərdə mühacirətin yaranmasını şərtləndirən əsas amil bir tərəfdən Vətənimizin Günəyində yaşayan soydaşlarımızın milli hüquqlarının tapdanması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən Quzeydə milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, itirilmiş dövlətçiliyin bərpa olunması (1991-ci ilin oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının yaranması), azad, demokratik dünya ilə əlaqə və rəbitə ehtiyaclarının reallaşmasıdır.

Azərbaycan mühacirətinin **sonuncu** dalğası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir. Lakin mühacirətin son mərhələsi əvvəlkilərdən fərqli olaraq oturmamışdır üçün onun haqqında ciddi tədqiqatlar aparılmamış, fikir söylənilməmiş, sabit, yekdil rəy formalaşmamışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müasir mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən cəhətlərdən biri onun daha çox Günəydəki ədəbi potensiala söykənməsidir. Bunun isə ciddi sosial-siyasi səbəbləri vardır. Belə ki, uzun müddət Quzeydə dəmir pərdənin mövcud olması dünya ilə əlaqə və rəbitənin zəifləməsinə gətirib

çıxarmışdır, lakin rejimin bütün məhrumiyətlərinə və məhdudiyətlərinə baxmayaraq dünyaya çıxış imkanlarının aradan qaldırılmaması Güney əsilli mühacirətin formalaşmasının qarşısını ala bilməmişdir. Bu gün Güneydən olan soydaşlarımızın mühacirətdə sayca üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi burdan qaynaqlanırsa, digər səbəbi isə bütövlükdə Vətənimizin dördüdə üç hissəsinin həmin ərazini əhatə etməsi ilə bağlıdır. Lakin eyni zamanda Azərbaycanın Quzeyinin yenidən istiqlalıyyət əldə etməsindən sonra bu nisbət müəyyən dərəcədə dəyişmişdir. Belə ki, son illərdə Azərbaycanın Quzeyindən xeyli sayda soydaşımız mühacirət həyatı seçməyə məcbur olmuşdur ki, bunların bəlli bir qismini söz-sənət adamları təşkil etməkdədir.

Mühacirətin ötən əsrin əvvəlki mərhələlərindəki fəaliyyətini izləyərkən istər siyasi, istərsə də ədəbi-kulturoloji müstəvidə Bütöv Azərbaycançılıq məfkurəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yer tutduğunu söyləmək çətinidir. Lakin onun son mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biri burada Vətənimizin hər iki parçasının siyasi-kulturoloji potensialının birgə iştirakı, istiqlalçılıq, vətəncilik, dövlətçilik dünyagörüşü zəminində Bütöv Azərbaycan məfkurəsinin formalaşması cəhdi ilə bağlıdır. Bu, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən və mühacirətin keyfiyyət yeniləşməsini göstərən siyasi-kulturoloji amildir. Ona görə də mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsini tədqiq edərkən araşdırmaların Bütöv Azərbaycan ədəbiyyatı zəminində aparılmasına ehtiyac vardır.

Vətənimizin Quzeyinin istiqlalıyyət əldə etməsindən sonra Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı ayrı-ayrı ölkələrdə təşkilatlanma işləri sürətlənmiş, yeni-yeni mərkəz, ocaq və cəmiyyətlər meydana gəlmişdir. Məhz bu təşkilatlanma nəticəsində Azərbaycan diasporunun güclənməsi milli kultür mərkəzlərinin yaranması prosesini sürətləndirmiş, bu isə özlüyündə mühacirət ədəbiyyatının inkişafı və yeni mərhələyə qədəm qoyması üçün ciddi zəmin hazırlamışdır.

Mühacirətin son mərhələsi həmçinin mətbuatın kütləvi inkişafı ilə bağlıdır. Əgər əvvəlki illərdə mühacirət mətbuatı əsas etibarlı ilə Türkiyə və Avropa ölkələrini əhatə edirdisə, hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarından tutmuş Yaponiyaya qədər dünyanın bir çox ölkələrində mühacirət mətbuatı dərc olunmaqdadır. Hazırda Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji həyatının təbliğ olunmasında Amerika Birləşmiş Ştatlarında nəşr olunan «Dirilik»

(Vaşinqton), «Azərbaycan» (Los-Anceles), «İnternational Azerbaijan» (Los-Anceles), «Caspian crossroads», «Reform» (Vaşinqton), «Babylon–Azerbaijan» (Sietl), «Dünya azərbaycanlıları» (Sterling), Kanadada çıxan «Qurtuluş» (Toronto), «Azəri» (Ontario) və başqa qəzet və dərgilər mühüm fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi ərəfəsində Türkiyədə Azərbaycan mühacirətinin mətbu fəaliyyəti daha da canlanmış, bir-birinin ardınca «Azərbaycan türkləri» (İstanbul), «Xəzər» (İstanbul), «Gənc aydın» (Ankara) və başqa qəzet və jurnalların nəşrinə başlanılmışdır. 1952-ci ildən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Ankarada nəşr olunan «Azərbaycan» dərgisi fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Bu gün Avropa ölkələrində bir çox mətbuat orqanları nəşr olunmaqdadır. Bunların içərisində «Ana dili», «Bayquş», «Azərbaycanın səsi», «Azər», «Ulus», «Carçı», «Savalan», «Azərbaycan», «Yol», «Leyli», «Atropat», «Neue Brücke» (Almaniya), «Ulduz», «Birlik», «Araz», «Səhənd», «Durna», «Tribun», «Azərbaycan», «Çağdaş Azərbaycan», «DAK» (İsveç), «Dədə Qorqud» (İspaniya), «Odlar ölkəsi», «Aydınlıq», «Kaspian», «Salam», «Ana yurdum» (Böyük Britaniya), «Xudafərin» (Polşa), «Azerbaijan–benelux news» (Hollandiya) və başqa qəzet və dərgilər mühüm yer tutmaqdadır.

Sovet imperiyasının çöküşündən sonra MDB məkanında çoxlu sayda yeni mətbuat orqanları fəaliyyətə başlamışdır. Bunların içərisində «Восточный экспресс», «Азербайджан XXI века», «Azeros» (Moskva, Rusiya), «Qolos Azerbaydjana», «Azərbaycan-media», «Panorama Azerbaydjana», «Savalan», «Bizim qəzet», «Türk dünyası», «Ziya», «Azərbaycan», «Yurd», «İnam», «Millət qəzeti» (Yaroslavl, Rusiya), «Birlik» (Xanti-Mansiysk, Rusiya), «Ozan» (Çelyabinsk, Rusiya), «Exo Azerbaydjana» (Kiyev, Ukrayna), «Savalan» (Dnepropetrovsk, Ukrayna), «Millət» (Simferopol, Ukrayna), «Araz» (Kişinyov, Moldova), «Ocaq» (Tallin, Estoniya) və başqa qəzet və dərgilər əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Bu mətbuat orqanlarının bir qisminin yalnız bir və yaxud bir neçə sayı çıxmış, digər qismi isə nisbətən uzun ömürlü olmuşdur. Bəzən isə eyni kollektivin nəşr etdiyi mətbuat orqanının müxtəlif adlarla ortaya çıxdığının şahidi oluruq. Amma bütün bunlara baxmayaraq adı çəkilən mətbuat orqanlarının səhifələrində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı ilə yanaşı, onun elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru haqqında dəyərli yazılar yer almışdır.

Yuxarıda bəhs olunan mətbuat orqanları içərisində ən uzun ömürlülərindən biri 1984-cü ildən doktor Nurəddin Qərəvinin redaktorluğu ilə Bonnda nəşr olunan «Ana dili» qəzetidir. Azərbaycan və alman dillərində nəşr olunan bu qəzetin səhifələrində ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin təbliği geniş yer tutmaqdadır.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Azərbaycan mühacirətinin son illərdə nəşr etdiyi mətbuat orqanlarının səhifələrində ədəbi-kulturoloji səpkili araşdırmalara, klassik və müasir ədəbiyyatımızla bağlı tədqiqatlara əhəmiyyətli dərəcədə yer verilmiş, həmçinin burada çeşidli bədii yazılar öz əksini tapmışdır. Mühacirət mətbuatı səhifələrində dərc olunan elmi-nəzəri və ədəbi-bədii materialların bir qismini Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə işıq üzü görən müvafiq örnəklər təşkil etməkdədir. Azərbaycanda çap olunmuş, müəyyən mənada aktualıq kəsb edən yazıların mühacirət mətbuatı səhifələrində təkrar nəşr edilməsi mövcud ənənədən qaynaqlanır. Burada çap olunmaq üçün seçilən materialın aktuallığı ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatını və mədəniyyətini dünyaya çıxarmaq məramının olduğuna da diqqət yetirilməlidir. Bundan əlavə, həmin mətbuatın səhifələrində bilavasitə mühacirətdə yaranmış elmi-kulturoloji, nəzəri-tənqidi və bədii materiallara da geniş yer verilmişdir ki, bu, bilavasitə mühacirət ədəbiyyatı faktıdır və onun öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi haqqında danışarkən onu təmsil edən bir çox ədəbi şəxsiyyətlərin uzun illik bir qütbət həyatı yaşadığını, fəqət bu şəxsiyyətlərin ədəbi-kulturoloji fəaliyyətlərinin bəhs olunan dövrdə genişləndiyini qeyd etməyə ehtiyac vardır. Çünki mühacirətin fəaliyyətində Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü ilə başlanan və get-gedə güclənməkdə olan siyasi fəallığın eyni şəkildə ədəbi-kulturoloji arenada da baş verdiyini müşahidə etmək mümkündür.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi bir çox tanınmış adlar və imzalarla müşayiət olunmaqdadır. Qulamrza Səbri Təbrizi, Turxan Gənceyi, Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Mahmud, Nigar Həsənzadə (Böyük Britaniya), Əli Minayi, Behruz Həqqi, Nemət Rəhməti, Rasim Mirzə, Gündüz Əlizadə, İshaq Ozanoğlu, (Almaniya), Qulamhüseyn Saedi, İren Məlikova, Şirin Məlikova (Fransa), Emin Mahmudov, Tariyel Vəli Nüvədili (ABŞ), Əlirza Miyanalı, Nuşin Musəvi (Kanada), Məhəmmədəli Fərzanə, Arif Rəhimoğlu (İsveç), Araz Elsəs (Norveç), Həməzə Fəthi Xoşginabi,

Xalıq Koroğlu, Çingiz Hüseynov, Alla Axundova, Tofiq Məlikov, Saleh Əliyev, Tahir Aslanlı, Samid Ağayev, Nəsim Nəbioğlu, Xaqanı Qayıblı (Estoniya), Rauf Səfərov, Simax Şeyda (İsrail) və başqa yazıçı, şair və alimlər bu və ya digər səbəbdən mühacirət həyatını seçmiş, elmimizin, ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş və göstərməkdədirlər. Bunların bir qismi artıq dünyasını dəyişmiş, bəziləri isə yarım əsrə yaxındır ki, mühacirətdə yaşayıb-yaratmaqdadır. Üçüncü bir qismi isə yenicə məskunlaşmış, hələ qürbət həyatının ağrı və əzablarını təzə-təzə dərk etməyə başlamışlar.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsi janr baxımından zəngin və rəngarəngdir. Mövcud ədəbi nümunələr içərisində poeziya, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı əsərlərə təsadüf olunmaqdadır. Mühacirətin poetik irsi Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Mahmud, Qulamrza Səbri Təbrizi, Əlirza Miyanalı və başqa imzaları əhatə etməkdədir. Onların yazmış olduğu şeirlər ədəbiyyatımıza yeni mövzu və çalar gətirmiş, onu üslub baxımından zənginləşdirmişdir. Görkəmli nasir Çingiz Hüseynovun son illər yaradıcılığının məhsulu olan «Doktor N», «Tamaşalı oyunlar» və «Məhəmməd peyğəmbər» romanları mühacirət nəsrinin və bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının təkrarsız örnəklərindəndir. Bu əsərlər haqqında Rusiya mətbuatında müsbət rəylər dərc olunsa da, amma Azərbaycan ədəbi tənqidi hələ də susmağa üstünlük verməkdədir. Rus dilində qələmə alınmış hər üç roman mövzusu, problemə global yanaşma tərzii, orijinal ifadə forması ilə səciyyələnir. Eləcə də son illərdə tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq istiqamətində aparılan tədqiqatlar dünya türkoloji fikrinin bir çox dəyərli əsərlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu sırada Xalıq Koroğlu, Qulamrza Səbri Təbrizi, İren Məlikova, Turxan Gəncəyi, Nəmət Rəhməti, Behruz Həqqi, Tofiq Məlikov və başqalarının tədqiqatları daha çox diqqəti çəkməkdədir. Bir çox mühacirət ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılıqları yaşadıkları ölkənin ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrləri, problemləri və şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş monumental araşdırmalarla müşayiət olunmaqdadır. Mühacirətin son illərdə publisistika sahəsində qazandığı uğurları da xatırladılmalıdır.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsinin də ədəbi-kulturoloji və ictimai-siyasi müstəvidə dəyərləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Çünki mühacirətin mühüm bir

qismini siyasi şəxsiyyətlər təşkil etdiyi (və onların yaradıcılığında siyasi mövzuların kifayət qədər yer tutduğu), yazılan ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji tədqiqatların siyasi maraqlara yönəlik təqdim edildiyi göz qabağındadır. Bu işə mövcud bədii və elmi-nəzəri örnəklərdə ədəbi-siyasi aspektlərin qovuşduğu, vəhdəti, bir-birini tamamlaması şəkildə təzahür etməkdədir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi özünün yaygınlığı və çoxməkanlılığı ilə də diqqəti çəkməkdədir. Belə ki, əgər əvvəlki mərhələlərdə mühacirətin fəaliyyəti başlıca olaraq Türkiyə, Fransa, Almaniya, Polşa kimi bir neçə ölkə ilə məhdudlaşdırsa, son mərhələdə planetimizin əksər mədəni dövlətlərində bu ədəbiyyatın yarandığı aydın şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş durumunu səciyyələndirərkən onun digər türk xalqlarının mühacirət ədəbiyyatı ilə əlaqə və bağlılığına da diqqət yetirilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır. Son illərdə bu əlaqələr gücləndiyindən qürbətdə türk dünyasının vahid kultür məkanının yaranması daha intensiv səciyyə daşımaqdadır. Xüsusilə, siyasi-kulturoloji səciyyə daşıyan bu proses şübhəsiz ki, ədəbi düşüncədən də yan keçməmiş və qürbətdə yaranan ədəbiyyatın məzmununa, xarakterinə, ruhuna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Mühacirətdə yaşayan Azərbaycan ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığında türkçülük amilinin güclənməsi, həmçinin bir çox köçmən türk ədiblərinin Azərbaycan ünvanlı yazıları bu təsirdən qaynaqlanmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sonuncu mərhələsini səciyyələndirən digər mühüm və fərqləndirici cəhət bir zamanlar vahid ədəbi məkan hesab olunan keçmiş sovet regionunun bu gün mühacirətin məskunlaşdığı məkana inteqrasiya olmasıdır. Başqa sözlə, Azərbaycanın istiqlalıyyət əldə etməsi sovet imperiyası dövrünün təbii miqrasiyasını birbaşa mühacirətin ədəbi potensialına çevirmişdir.

Əlbəttə, mühacirət ədəbiyyatının bu şəkildə təsnif olunması, onun mərhələləri arasına sədd çəkmək deyil, keçib gəldiyi yola aydınlıq gətirmək niyyəti ilə düşünülmüşdür. Əslində isə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı vahid zəmində formalaşmış, eyni ideallardan qaynaqlanmışdır.

Nəzəri-estetik fikirdə belə bir qənaət formalaşmışdır ki, mühacirət heç bir zaman böyük ədəbiyyat yetirməmişdir. Əlbəttə, bədii kriteriyası ilə yanaşılırsa, ola bilsin ki, bu fikirdə müəyyən

həqiqət vardır. Lakin məsələ burasındadır ki, mühacirət ədəbiyyatının dəyəri bədiilik kriteriyası ilə deyil, onun ideya-məfkurəvi siqləti ilə ölçülməlidir. Çünki ədəbiyyat tarixində mühacirliyin yaratmış olduğu ədəbi sərvətin özünəməxsus yeri vardır ki, onun dəyərləndirilməməsi ciddi mənəvi boşluq yarada bilər.

POEZİYA

İyirminci əsrin mühacirəti Azərbaycanın mənəvi xəzinəsinə poeziya, nəsr, dramaturgiya, publisistika, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində xeyli dəyərli incilər bəxş etmişdir. Bu ədəbi sərvətlərin mühüm bir qismini poeziya təşkil etməkdədir. Ömrü və yaradıcılıq yolu mühacirətdə keçmiş olan Almas İldırım, Kərim Yayıcı, Gültəkin, Alazan Baycan, Sənan, Həmid Dönməz, Teymur Atəşli, Araz Almas, Əli Vulkan və başqaları Azərbaycan mühacirət poeziyasının ağırlığını çiyinlərində daşımışlar.

Azərbaycan mühacirət poeziyası inkişafı boyu özünəməxsus bənzəri olmayan çalar və xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu bənzərsizlik hər şeydən əvvəl mövzu, mündəricə təkrarsızlığında üzə çıxmaqdadır.

Mühacirət poeziyasının baş mövzusu Vətənə söykənir. Onun olduqca mürəkkəb, kəşməkəşli, çoxşaxəli yollarını Vətən dərdi qovuşdurur. Bu şeirlərdə hansı mövzuya üz tutulur-tutulsun, ilk öncə Vətənlə qarşılaşırsan. Lakin çoxəsrlik tarixə malik olan ədəbiyyatımızda yaranmış Vətən mövzulu şeirlərdən fərqli olaraq bu poetik nümunələrə çəkilməz, yaşanılmaz ağırlıqda qürbət həzinliyi hopmuşdur.

Əgər eyni dövrdə Azərbaycanda yazıb-yaradan Səməd Vurğun:

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan, –

deyə ana Vətənin gözəlliyini fərəh duyğusu ilə tərənnüm eləyə bilirdisə, onun həmyaşdı Almas İldırım qürbətənin ağırları içərisində qovrularaq:

Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy,
Oyanmazmı kor olası baxtım oy, –

-deyə göz yaşları tökür, Vətən həsrətini ağı ruhunda ifadə edirdi.

Mövcud poetik nümunələrin təhlili göstərir ki, mühacirət poeziyasında qürbət və qarıblik duyğusu, yalnız məkan anlamı deyil,

fəlsəfi-estetik mahiyyət daşımaqdadır. Türk şairi Kəmaləddin Kamunun qələminə məxsus məşhur:

Nə arzum, nə əməlim,
Yaralanmış bir elim.
Mən qürbətdə deyiləm.
Qürbət mənim içimdə –

misraları bu özünəməxsusluğu poetik şəkildə əks etdirməkdədir.

Azərbaycan mühacirət poeziyası sovet siyasi rejiminin xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin, yaşanılmış qanlı repressiyaların acı, dəhşətli bədii salnaməsi kimi sosial dəyər daşımaqdadır.

Haqq söyləyənlərin susdurulduğu, düşünən beyinlərin torpağa gömüldüyü, sosialist reallığı adına təqdim olunan fəlakətlərin xoşbəxtlik, firavanlıq kimi təsvir edildiyi, reallığı yazmağın isə yasaq olunduğu bir dövrdə Azərbaycan mühacirət poeziyası bu ağırlığı çiyinlərində daşmışdır. Bu dəhşətli faciələrin ağrılarını yaşamaq üçün şair Gültəkinin «Buzlu cəhənnəm» şeirini oxumaq kifayətdir:

Sibirya, ey soyuq və qorxunc dəniz,
Şimalın köksündə uyuma səssiz.
Qalx bir müsafirin gəldi, diqqət et!
Sənə hədiyyələr gətirdi – vəhşət!

Əlinin buzunu eşqlə ərit.
Çıx acıyan qəlblə qucağını aç.
Hədiyyən bir dәмət saralmış igid,
Həpsi bitgin, həpsi xəstə, həpsi ac!

Azərbaycan mühacirət poeziyasında Vətənin istiqlal mövzusu aparıcı yerlərdən birini tutur. Onun yaradıcıları şəxsi həyatlarında istiqlal həsrətini yaşamış, işğalla barışmamış, mühacir ömürlərinin sonuna qədər Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizəni davam etdirmişlər:

İstiqlal, o yaşayan millətin qəlbində can,
İstiqlal, o səadət, həyat, zəfər, şərəf, şan.
İstiqlal, o sönməyən müəbbəd bir məşələ.
Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə belə.

Vətənin azadlığı uğrunda yaşayıb ölə bilməyin manifestini təşkil edəcək bu misralar mühacirət poeziyasının söykəndiyi idealın

məğzini, mahiyyətini açıqlamaqdadır.

Mühacirət poeziyasını yaradanlar sırasında **Kərim Yayıclının** (1913–1979) yaradıcılıq irsinin də özünəməxsus yeri vardır. Bəzi cüzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bu istedadlı şair haqqında indiyədək tədqiqat işləri aparılmadığından onun istər bioqrafiyası, istərsə də yaradıcılıq yolu Azərbaycan oxucularına qaranlıq qalmaqdadır. 1913-cü ildə dünyaya göz açan Kərim Yayıclının da taleyinə bütün didərginlərin qismətinə yazılmış olan acı və kədərli həyat düşmüşdür. O, hələ uşaqkən I Dünya hərbinin iztirab və faciələrini dadmış, erməni qəsbkarlarının işgəncə və vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Gələcək şair elə həyatının erkən çağlarından da qərib və mühacir ömrü yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. M.Ə.Rəsulzadə «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində qeyd edir ki, «Kərim Yayıclı Anadolu istiqlal hərbi zamanı Şərq komandanlığı tərəfindən himayə edilən azərbaycanlı yetim uşaqlar arasından yetişən gənc bir şair idi».

Özünün yazdığı bioqrafiyasından aydın olur ki, Kərim Yayıclı hələ uşaq ikən vərəm xəstəliyinə tutulmuş, uzun illər bu xəstəlikdən əziyyət çəkmişdir. O, hərbi məktəbdə oxumaq istəsə də, həmin xəstəlik üzündən təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdur. 1931–1934-cü illərdə Qarakəsə, Qaraqoyunlu və Ərzurum ibtidai məktəblərində dərs deyən Kərim Yayıclı müəllimlik etməklə yanaşı, təhsilini artırmaq qayğısına da qalmış, əvvəlcə Ərzurum litseyinin ədəbiyyat bölümünü bitirmiş, hərbi xidmətdən sonra, 1937-ci ildə isə Ankara Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölümünə daxil olmuşdur. Lakin xəstəliyi ucbatından o, təhsilini yarımçıq buraxmağa məcbur olmuşdur.

Kərim Yayıclının yaradıcılığı kəmiyyət etibarı ilə o qədər də zəngin olmamışdır. O, az yazmış, lakin yazmaq xatirinə bircə misra belə qələmə almamışdır. Ona görə də müəllifin şeirləri təsirli və əfsunedicidir. İlk poetik axtarışlarını Berlində çıxan «Qurtuluş» dərgisində dərc etdirən Kərim Yayıclı sonralar mühacirət mətbuatı, xüsusilə də «Azərbaycan» jurnalı ilə sıx əlaqə saxlamışdır. Sağlığında isə şairin yalnız bir kitabı nəşr olunmuşdur. 1962-ci ildə «Vətəni və milli şeirlər» adı ilə Ankarada buraxılan bu kitaba şairin müxtəlif vaxtlarda yazmış olduğu şeirlərin bir qismi və «Hacı Tağ» adlı hekayəsi daxil edilmişdir.

Kərim Yayıclının şeirlərinin əsas mövzu hədəfləri Türkiyə, Qafqaz və Azərbaycana unvanlanmışdır (Təsadüfi deyildir ki, o,

«Vətəni və milli şeirlər» kitabına daxil edilən şeirlərini də bu başlıqlar altında qruplaşdırmışdır). Lakin şairin şeirlərində Azərbaycan mövzusu ön sırada dayanır, başqa sözlə, onun poeziyasının baş xəttini təşkil edir. «Yaycılığın şeirləri onun tərcümeyi-halıdır, özünün və didərgin olmuşların qəm karvanıdır. Onun əksər şeirlərində qəm yükü bütün acısı və ağırlığı ilə hiss olunur». Məhz biqrafiyasını, özünün və özü kimilərin taleyini qələmə aldığı üçündür ki, onun şeirlərində qeydsiz-şərtsiz xronoloji ardıcılıq duyulmaqdadır. Ona görə də şairin şeirlərini oxuyan hər kəs burada onun uşaqlıq və təhsil illərindən tutmuş siyasi mübarizəyə qoşulduğu və bu mübarizənin fəal mücahidlərindən birinə çevrildiyi dövrlərdə (daha doğrusu, həyatının sonunadək) keçdiyi ömür yolunun salnaməsi ilə tanış olur.

Bütün mühacirlər kimi Kərim Yaycılığın da bəxtinə, taleyinə düşən kədərli və iztirablı ömür yolu onun şeirlərinə hopmuş, yazılmasına həzin, küskün bir ovqat aşılımışdır. Xalq şeiri səpkisində, bəyati formasında yazdığı bir əsərdə şair:

Əzizim viran bağlar,
Gülüm yox dərəm, bağlar.
Rüzgar belə əsərsə,
Ürəyim vərəm bağlar, –

deyə taleyindən şikayət edir. Lakin şairin bu səpkili şeirləri duyğuyla yaşantının canlı vəhdətindən doğduğu üçün fərdiyyətini, kimliyini itirərək sosial məzmun daşıyır.

Yaradıcılığının erkən çağlarında olduğu kimi, sonralar da bədbinlik ovqatı Kərim Yaycılığın şeirlərini tərk etməmiş, əksinə bu çalar daha da güclənərək onun yazılarının əsas məziyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Məsələn, şairin «İqdirin qurtuluşu» şeirinə nəzər salaq:

Soyan soydu, hər nə varsa əllərdə,
Tab qalmadı yorğun, arğın qollarda.
Körpələri qoyduq bir-bir yollarda.
Göy üzünə çıxdı körpə fəğanlar
Gəlməz olsun, gəlməz olsun o anlar.

...Nədən düşmən dostluğuna inandıq?
Nədən yarəb, nədən böylə doğrandıq?
Yetər artıq tarixdən də utandıq.
Türk xalqını namərdlərə əzdirmə,
Yurdsuz qoyub diyar-diyar gəzdirmə!..

Həcm etibarını ilə bir qədər böyük olan bu şeirdə şair uşaqkən şahidi olduğu canlı tarixi hadisələrin ürək ağrısından mənzərəsini yadır. Bir qədər sonra qələmə alınmış «Məktub» adlı şeirində isə Kərim Yayıcı Rusiya əsarətində «türklüyün son nəfəsini tükədən» Azərbaycan türklərinin faciəsindən söz açır. Anadolu türklərinə ünvanlanmış bu şeirdə şair lirik qəhrəmanının diliylə yalnız rus əsarətinin dəhşətlərindən söz açmır, bəlkə daha çox əsir ömrü yaşayan qardaş xalqın taleyinə Türkiyə dövlətinin biganə qalmasından təəssüflənir:

Mən isə rusun
Qanlı pəncəsində
Bəlkə də
türklüyümün son nəfəsini
tükətiyorum!..
Rus hərfiylə yazılan məktubum
Bəlkə səni güldürür,
Fəqət sakın «Mənə nə!»
Deyə bir şey söyləmə
Zıra, məni rusdan çox
Sənin ilgisizliyin,
hissizliyin öldürür!..

İstedadlı ədəbiyyatşünas Əbdülvahab Yurdsevər Kərim Yayıcının «Vətəni və milli şeirlər» kitabına yazdığı «Milli şeirlər dəməti» adlı ön sözdə diqqəti şairin yaradıcılığının bu məqamına yönəldərək qeyd etmişdir ki. «Yayıcının hüznü Əhməd Cavadın şeirlərində gördüyümüz o dərin hüznə çox bənzəməkdədir. Bu hüzn Azərbaycanın iki illik şanlı istiqlal həyatından sonra təkrar əsarət boyunduruğu altına düşməsindən irəli gəlməkdədir».

Kərim Yayıcının şeirlərinin baş qəhrəmanı bütün ömrü boyu unuda bilmədiyi, həsrətilə yaşadığı, vüsal ümidilə qovrulduğu doğma Azərbaycandır. Əgər Azərbaycanı şama bənzətsək, Kərimin şeirlərini bu şamanın başına fırlanan, onun eşqilə yanmağa, qovrulmağa hazır olan pərvanəyə bənzətmək olar. Şair Azərbaycana həsr elədiyi şeirlərinin birində onu dan yerindən boylanan günəşə bənzədir, başqa bir şeirində isə Vətənin hüsnünü, gözəlliyini vəsf eləmək üçün söz tapa bilmədiyini yazır. O, Vətəndən uzaqda yaşamağın, qəribliyin, mühacirliyin dərd və ağrılarından danışarkən azad bir quş olmaq, doğma diyara uçmaq, ona qovuşmaq həsrəti ilə nəfəs

alır. «Azərbaycanın sehr və gözəlliyinə ithaf» adlı şeirində şair doğma yurdunu vəsf etməkdən doymur, onun ilahi gözəlliyinə heyran olduğunu poetik bir dillə ifadə edir:

Siləmmədi qəlbimdəki eşqini;
Nə ölkələr, nə dənizlər, nə göylər;
Nə ulduzlu səmaların cilvəsi:
Azərbaycan, ey gözəllik ölkəsi!
Atəş kimi yaxar könlü bu ismin,
Sənə bunu ilk baxışda verən kim?
Aşiqmiydi sənə səni yaradan;
Nədir söylə, bu səndəki hüsnü-an?
Azərbaycan! Azərbaycan!..

Kərim Yayılcının şeirlərinin biri «Göygöl» adlanır. Əhməd Cavadın məşhur «Göygöl» rədifli şeirinə nəzirə kimi yazılmış bu əsərdə şair əslində Göygölün simasında Azərbaycanın obrazını yaratmış, Vətənin dərd və iztirablarını ön plana çəkmişdir:

Duydum ki, çiçəklər boynunu bükmüş,
Yurdumu düşmənlər saralı, Göygöl.
Səni sevənlərin dərdi böyükmüş,
Qoluna zənciri vuralı, Göygöl.

Kimsəsiz ruhunu qaplamış sızı,
Silinmiş yolundan son ayaq izi.
Vəfasız bülbül də unutmuş bizi,
Qalmamış dağların maralı, Göygöl.

Dönmüş o aləmlər bir qara günə,
Sürülər dağılmış yollar üstünə.
Dağlar həsrət çəkər əski türkünə,
Çobanlar qavalı qıralı, Göygöl.

Kərim Yayılcının şeirlərinin bir qismi Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərinə və tanınmış şəxsiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Bunların içərisində «Batan günəş», «Möhtərəm Məhəmməd Əmin bəyin əziz ruhuna» (hər iki şeir M.Ə.Rəsulzadəyə yazılıb), «Mirzə Bala üçün» (M.B.Məmmədzadəyə yazılıb), «Alageyik masalı» (M.Ə.Rəsuloğluna həsr edilib). «Qalmasın o matəm gözlərdə» (Əbdülvahab Yurdsevərə ithaf olunub), «Azərbaycan» (Teymur Atəşliyə

yazılıb). «Yurdum və bayrağım» (Kərim Odərə ithaf olunub). «Milli vaiz» (Əli Vulkana həsr edilib). «Azəriçə» (Əhməd Qaracaya qoşulub) və başqa şeirləri xüsusi yer tutur. Biqrafiyasından və yazılarından aydın olur ki, Kərim Yayıcı Azərbaycan istiqlal hərəkatının lideri M.Ə.Rəsulzadə ilə yaxından dostluq etmiş, onunla daim əlaqə və ünsiyyətdə olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda onun «Araza» adlı şeirindən nümunə gətirilmiş, yaradıcılıq istedadlı təqdir olunmuşdur: «...Milli mühacirət şəraitində yaşayan və yurdsevərlik ideyalarını tərənnüm edən başqa şairlər də vardır. Bunlardan Sənan və Yayıcı Kərimi göstərə bilərik».

1955-ci ilin martında M.Ə.Rəsulzadə Ankarada vəfat edərkən onun ölümünə kədərlənənlərdən biri də Kərim Yayıcı olmuşdur. Yayıcı böyük öndərin ölümündən doğan acının təsiri ilə qələmə aldığı və «Azərbaycan» dərgisinin 1955-ci il mart tarixli sayında dərc etdirdiyi «Böyük mücahid» adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyət yolunu xarakterizə edərək yazırdı ki: «O həyatında tək bir qayənin qulu və kölgəsi oldu: Vətənin və istiqlalın! İşdə, bu mühüm və ana qayədə həpimiz birləşməliyiz». Şairin M.Ə.Rəsulzadənin ölümünə yazdığı «Batan günəş» adlı şeirindən iki misra isə Ankaranın Əsri qəbiristanlığında uyuyan ulu öndərin məzar daşına həkk olunmuşdur:

Yaşatmazdı qəlblərlə ümitsizlik və məlal,
Onun məfkurəsiydi: haqq, müsəvat, istiqlal.

Ömrünün erkən yaşlarından mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olan **Alazan Baycanın** (1913–1989) poetik axtarışları şeirimizin kədər və həsrət etüdlərini təşkil etməkdədir. Vətəndə Hacı Həsənzadə imzası ilə tanınan Alazan Baycan qərribə və ibrətamiz bioqrafiya yaşamışdır. Müəllifin özünün yazmış olduğu qısa tərcümeyihaldən öyrənmək olur ki, o, 1913-cü ildə may ayının 12-də Qazax şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini bitirdikdən sonra Qazax Müəllimlər Seminariyasına daxil olan gələcək ədib 1929-cu ildə həmin məktəbi qurtarmışdır. O, bir müddət Balakənddə müəllimlik etdikdən sonra 1931-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş, lakin təhsilini başa vura bilməmişdir. Buna səbəb ölkəni bürüməkdə olan repressiya dalğasının güclənməsi, onun həyatı üçün təhlükə ehtimalının getdikcə reallaşması ilə bağlıdır. Adının «millətçi» kimi hallandırılmasından ehtiyatlanan Alazan Vətəni tərk etmək qərarına gəlir. Belə ki, 1933-cü ildə universitet

təhsilini yarımçıq buraxıb Güney Azərbaycana, oradan da Türkiyəyə gedir. Bir il sonra İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olaraq 1939-cu ildə təhsilini bitirir. Universiteti başa vurduqdan sonra bir neçə il hərbi xəstəxanada, tibb klinikasında çalışan doktor Alazan Baycan 1942-ci ildə, İkinci dünya savaşının qızgın çağında Almaniyaya gedərək əvvəlcə Berlin, bir il sonra isə Freyburq Universitetində çalışır.

1948-ci ildə Freyburqda daxili xəstəliklər klinikası açaraq fəaliyyətini həkim kimi davam etdirən Alazan Baycan ömrünün sonlarına qədər bu şəhərdə yaşamış, sevdiyi peşəsi ilə məşğul olmuşdur. Alazan Baycan qürbətdə yaşasa da Vətənlə əlaqəsini üzməmiş, müxtəlif vasitələrlə kitab və mətbuat əldə etmiş, Azərbaycanda cərəyan edən hadisələri həssaslıqla izləmişdir. O, iyirmi ilə yaxın görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Abbas Zamanovla məktublaşmış, yaradıcılıq əlaqəsi saxlamış, kitab mübadiləsi etmişdir. Abbas Zamanova ünvanlanmış məktubların Vətən həsrətini ifadə edən şair yazır: «Dünyada yeganə arzum ana Vətəni ziyarət etməkdir. Heç bilmirəm bu istək mənə qismət olacaqdır mı?» Lakin təəssüflər olsun ki, bir çox mühacirlər kimi Alazan Baycana da tərk etdiyi doğma Vətəni görmək nəsbil olmadı. O, qəlbində illərdən bəri gəzdirdiyi Vətən qübarını özü ilə qəbrə apardı, 1989-cu ilin noyabr ayının 9-da Qərbi Almanyanın Freyburq şəhərində əbədiyyətə qovuşdu.

Alazan Baycanın həyat yoldaşı İnqa xanımın Abbas Zamanova göndərdiyi məktubda didərgin şairin ölümü belə təsvir olunur: «Alazan ömrünün son dəqiqələrində bu sözləri dedi: Azərbaycan... Qazax... Səməd... O, bu sözləri deyəndən sonra keçindi».

Bədi yaradıcılığa erkən yaşlarından başlayan Alazan Baycanın «İlk sevgi» adlı dörd misralıq şeiri 1926-cı ildə yazılmışdır.

Sonralar bütün ömrü boyu şeir yaradıcılığını davam etdirən şair əsərlərinin kitab halında nəşrinə maraq göstərməmişdir. Yalnız ömrünün son illəri Ankarada onun «Könül sazından» (1983) və «Dağ çiçəkləri» (1987) adlı iki şeir kitabı nəşr olunmuşdur ki, şairin poetik dünyası haqqında bu kitablara daxil edilmiş bədi örnəklər fonunda danışmaq mümkündür.

Alazan Baycanın şeirlərində Səməd Vurğun poeziyasının eczakar təsiri duyulmaqdadır. Bu, özünü xüsusilə şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı əsərlərdə daha qabarıq şəkildə əks etdirməkdədir. Şübhəsiz ki, bu fakt onun ilk gəncliyində bağlanmış olduğu ədəbi mühitdən mayalanır. 1930-cu ildə Qazaxda yazdığı

«Dağ köçü» şeirinə poetik ruhu və ümumi estetik çaları fikrimizi sübut etməkdədir:

Haçasudan keçdik dağlara sarı,
Göllərdə ördəklər üzdüyü zaman.
İstərəm görəm mən o nazlı yarı,
Saçına çiçəklər düzdüyü zaman.

Arabamız irəlilədi durmadan,
Keçdik əyri-üyrü, tozlu yollardan,
Aşıqlar dəm vurdu vəfalı yardan,
Gözəllər gözünü süzdüyü zaman.

Qoyun, quzu dağdan enib gələrdi,
Anasın itirmiş quzu mələrdi.
Nə yaman olurmuş ayrılıq dərdi,
İnsan ümidini üzdüyü zaman.

Uzaqlaşdıq eldən yollar qaraldı,
Qaraldı dumanlı dağların ardı.
Füzuli ürəklər yaxar, ağlardı,
Gözəllər sözündən döndüyü zaman.

Sonralar müxtəlif diyarları gəzib, müxtəlif mövzularda şeirlər yazsa da, ilk gəncliyində kökləndiyi ovqat şairi heç bir zaman tərk etməmişdir. Fəqət bu ovqat Vətən həsrəti, yurd göynərtisi ilə bir qədər küskünləşmiş, bədbinləşmişdir – lakin heç bir vaxt ümitsizləşməmişdir. 1943-cü ildə Berlində yazdığı, sonralar ilk kitabına ad seçdiyi «Könül sazından» şeirində olduğu kimi:

Mən aşığam odsuz yandım,
Yanan odlar mənsiz olmaz.
Vətən, səni hər an andım,
Vallah, könlüm sənsiz olmaz.

Çoxdan bəri yaralıyam,
Dostlarımdan aralıyam.
Bilsinlər ki, vəfalıyam,
Didərginlər dərdsiz olmaz.

Alazan Baycanın şeirlərindən aydın olur ki, qürbət həyatı

onunçün o qədər də asan keçməmişdir. O, qəribliyin möhnət və əzablarına daim tuş olmuş, cürbəcür çətinliklərlə üzləşmişdir. Lakin heç bir zaman doğulub boya-başa çatdığı Azərbaycanı unutmamış, ona xor baxmamış, əksinə həmişə Vətəni ilə öyünmüş, fəxr etmişdir:

Məndən soruşurlar sən haralısan?
Üzün buğda rəngi, gözlərin qara,
De görək sən hara, bu yerlər hara,
Kimlər səni salmış bu uzaqlara,
Didərgin baxışlı, sən haralısan?

Mən Kürün, Arazın axdığı yerdən,
Xəzərin Qafqaza baxdığı yerdən.
Azərin odları yaxdığı yerdən
Keçilməz yolları keçib gəlmişəm.

Alazanın şeirlərində Azərbaycanı işğal edən, onu və onun kimi yüzlərlə, minlərlə insanı didərgin salan imperiya cəlladları ifşa olunur. Şair Vətənin əsarətdə olmasına, yurdunda yadların at oynatmasına dözə bilmir. Lakin inanır ki, əsarətin ömrü uzun sürməyəcək, gün gələcək ki, onun da xalqı hür, azad bir həyata qovuşacaqdır.

Alazan Baycanın şeirlərinin bir qismi Azərbaycanın yazıçı və ziyalılarına – Əhməd Cavada, Səməd Vurğuna, Mirvarid Dilbaziyə, Abbas Zamanova, Nəbi Xəzriyə, Qulu Xəlilliyə və başqalarına həsr olunmuşdur. Lakin bu şeirlərdə də konkret subyektlərdən daha çox Vətənin gözəlliyi, tərəvəti, böyüklüyü, Vətən həsrətinin çəkilməzliyi ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan mühacirət poeziyasından danışarkən **Araz Almasın** (1937–1993) yaradıcılığının da bəzi məqamlarına toxunmadan keçmək mümkün deyildir. Almas İldırımın oğlu olan Araz Almas 1937-ci ildə Türkiyənin Elaziq şəhərində anadan olmuşdur. O, orta təhsilini Elaziqdə almış, sonra isə İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, daha sonra jurnalistikaya həvəsi ucundan iki il Yüksək qəzetçilik akademiyasında oxumuşdur. Araz Almas təhsilini bitirdikdən sonra bir müddət Türkiyənin «Son havadis», «Yeni İstanbul», «Cümhuriyyət» qəzetlərində müxbir işləmişdir.

Araz yaradıcılığa erkən yaşlarından başlamışdır. «Sən və mən» adlı ilk şeirini 1954-cü ildə dərc etdirən şair heç bir zaman söz-sənət dünyasından ayrılmamışdır. Ümumiyyətlə, Araz Almasın in-

diyədək Türkiyədə beş kitabı çap olunmuşdur ki, buraya onun üç yüzə qədər şeiri daxil edilmişdir. Müəllifin yazılarının bir qismi «Atatürk» dərgisində çap olunmuşdur.

Araz Almas 1992-ci ildə ata yurduna – doğma Azərbaycana dönmüş, bir il sonra illərdən bəri düşar olduğu xəstəlikdən dünyasını dəyişmiş, Şüvalanda dəfn olunmuşdur.

Arazın şeirlərində Almas İldırımın yazılarında olduğu kimi ilk diqqəti çəkən Azərbaycan mövzudur. Bu mövzu şairi daim narahat etmiş, fikrindən, düşüncələrindən bir an olsun belə çəkilməmişdir. O, nədən yazır-yazsın şeirlərinin mayasında Vətənin sevgi və həsrətdən yoğrulmuş obrazı cilvələnməkdədir;

Türkün böyüklüyünü sən göstərdin cahana,
Necə ulu kişidir sən doğuran ana.
Sən ana qucağından torpağın qucağına,
Gülə-gülə gəlirsən qəhrəman türk balası,
Belə igid görmədim bu dünya qurulası.

Şairin yaradıcılığının son illərinin məhsulu olan bu şeir «Qarabağ şəhidlərinə» adlanır. Şeirdə Azərbaycanın ayrılmaz tarixi torpağı olan Qarabağın azadlığı uğrunda ömrünü verən Vətən oğullarının qəhrəmanlığı tərənnüm edilir. Lakin şairi şəhidlik zirvəsinə yüksələn igidlərin nakam taleyi ağrıtır. O, Azərbaycanın qəhrəmanlar yurdu olduğu, bu torpağın sinəsində yalnız şəhidlərin yatdığı üçün qürur duyur.

Araz Almasın şeirlərinin biri Azərbaycan cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadəyə ithaf olunmuşdur. Şeirdə böyük siyasi xadimin müstəqil dövlət qurmaqla xalqın gələcəyinə işıq tutduğu, azadlıq, hürriyət uğrunda mübarizələri əks olunur.

Şairin «Əlvida», «Çəkinmə», «Son nəsihət», «Verim», «Can bədənə qalmasa» və başqa şeirlərində ayrılığın, yalnızlığın, xəstəliyin, dünyadan erkən köçüb getmək qorxusunun doğurduğu bədbin, küskün əhvali-ruhiyyə əksini tapmışdır. Lakin bu şeirləri yalnız şəxsi duyğuların əks-sədası kimi qiymətləndirmək doğru deyildir. Çünki şeirlərin ruhunda ciddi sosial məzmun çaları duyulmaqdadır ki, bu da onların fərdiyyəçilik ruhunda dərk olunmasına imkan vermir.

Mühacirət poeziyasının çağdaş mərhələdə tanınmış şəxsiyyətlərindən biri olan **Qulamrza Səbri Təbrizi** 1934-cü ilin baharında Azərbaycanın Günəyində, qədim və zəngin mədəniyyət mərkəzi Təbrizdə doğulub boya-başa çatmışdır. Uşaqlıq illəri Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan Milli Hökuməti döv-

rünə təsadüf edən Qulamrza bəyin yaddaşında bu böyük tarixi hadisə silinməz izlər buraxmış, sonralar həyat və mübarizə yolunun müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır. 1953-1958-ci illərdə Təbriz Universitetinin ingilis və fars filologiyası fakültəsini bitirən Qulamrza bəy əvvəlcə Amerika hərbi idarəsində tərcüməçi, sonra isə orta məktəbdə müəllim işləyir. Hələ uşaqkən xalqının fars şovinizminin zülmünə məruz qaldığını, ana dilində oxumaq-yazmaq hüququndan məhrum edildiyini anlayan Qulamrza bəy universiteti bitirib əmək fəaliyyətinə başladığı dövrdə bu zülmün daha amansız olduğunu dərk edir. Azadfikirliliyinə görə təqib olunan Qulamrza bəy vətəni tərk edərək Türkiyəyə gedir, 1960-cı ildə İstanbul Universitetində dissertant kimi fəaliyyətə başlayır. Lakin həmin il Türkiyədə çevriliş olduğundan İngiltərəyə mühacirət edir.

1963-cü ildə Edinburq Universitetində dissertantlığa başlayan Qulamrza bəy çox keçmədən "Vilyam Bleykin dialektik fikri, sosial görüşləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edir. Həmin dissertasiya 1973-cü ildə "Vilyam Bleykin cəhənnəmi və cənnəti" adı ilə Londonda və Nyu-Yorkda nəşr olunmuşdur. Müəllifin yaradıcılığında xüsusi yer tutan bu orijinal tədqiqatda ingilis romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Vilyam Bleykin zəngin ədəbi irsi Şərq və Qərb dəyərləri kontekstində təhlil edilir. Kitab haqqında Böyük Britaniyanın ən mötəbər mətbuat orqanlarının resenziyalar dərc etməsi, elmi ictimaiyyətin onu yüksək qiymətləndirməsi müəllifin ədəbi-fəlsəfi axtarışlarının uğuru kimi dəyərləndirilməlidir.

Qulamrza Səbri Təbrizi "İran: bir uşağın hekayəsi, bir böyüyün təcrübəsi" adlı elmi-publisistik əsərin də müəllifidir. Bu kitabda Güney Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Tədqiqatçı Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan Milli Hökumətinə (1945-1946) xüsusilə diqqət yetirmiş, həmin illəri uşaq təəssüratı və xatirələri fonunda əks etdirmişdir. Avtobioqrafik cizgilərlə zəngin olan bu əsər İngiltərə mətbuatında diqqətlə qarşılanmış və müxtəlif mətbuat orqanlarında onunla bağlı müsbət rəylər dərc olunmuşdur.

Son illərdə müəllifin "Vətən həsrəti" (1993), "Mənim iki dünyam" (1997), "Fikir dalğaları" (1997), "Həyat fəlsəfəsi" (1997), "Baxışlar, düşüncələr, arzular" (2000), "Sönməz ocaq" (2001), "Ümid çırağı" (2002), "Seçmə şeirlər" (2002), "Qürbət harayı" (2003), «Xudafərin» (2005), «Zamanın nəbzi» (2006), «Müdrilik fəlsəfəsi»

(2006), «Azərbaycanın Güneyi: tarixin canlı mənzərələri» (2006) və başqa kitabları nəşr olunmuşdur ki, buraya onun şeirləri, elmi-publisistik araşdırmaları və müsahibələri daxil edilmişdir.

Qulamrza bəy dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən beynəlxalq elmi tədbirlərin iştirakçısı olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini layiqincə təmsil etmişdir.

Siyasi icmalçı kimi Böyük Britaniyanın müxtəlif televiziya və radio kanallarında müntəzəm çıxış edən Qulamrza bəy 1990-cı ildə Azərbaycanda baş verən qanlı Yanvar hadisələrinin dünyaya çatdırılmasında mühüm xidmətlər göstərmiş, azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsinə qalxan doğma xalqının haqq səsinə səs vermiş, işğalçı rus ordusunun cinayətkar əməllərinin ifşa olunmasında əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Qulamrza bəy, eyni zamanda, ictimai fəaliyyətlə də ardıcıl məşğul olmaqdadır. Xüsusilə, onun Azərbaycan diasporu ilə bağlı gördüyü işlər təqdirəlayiqdir. O, 2001-ci ildən Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının sədr müavini kimi fəaliyyət göstərir.

Qulamrza bəy Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvüdür. Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlxalq aləmdə təbliğinə görə o, 2003-cü ildə Türkiyədə fəaliyyət göstərən Kipr, Balkanlar və Avrasiya Türk Ədəbiyyatları Qurumunun uluslararası ədəbiyyat ödülünə layiq görülmüşdür.

Poetik yaradıcılığa daha öncə başlasa da, ədib uzun müddət bədii axtarışlarını kitab və ya toplu halında oxuculara təqdim etməmiş, hətta mətbuatda da çox nadir hallarda şeirlərlə çıxış etmişdir. Onun qırx ilə yaxın bir dövrü əhatə edən yaradıcılığı daha çox elmi və publisistik fəaliyyətə söykənir. Müəllifin yaradıcılığının yalnız son illəri elmi axtarışlarla yanaşı, bədii yazılarının davamlı, sistemli şəkildə üzə çıxarılması və oxuculara təqdim olunması baxımından səciyyəvidir.

Şeirlərini Azərbaycan türkcəsində və ingiliscə yazan Qulamrza bəyi bir şair kimi başqalarından fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri həssas müşahidə qabiliyyətidir. Məhz dərin müşahidə qabiliyyəti gördüyü hər bir epizodun, yaxud lövhənin şeirə çevrilməsinə imkan verir. Elə buna görə də Qulamrza bəy bir şair kimi mövzu dalınca qaçmır, mövzu özü onun qələminə axır:

Qadın bir musiqi alətidir,
Çoxları bacarmaz çalmağı.
Naşı əlində qırıqlar simləri.

Onun şeirlərinin başqa bir özəlliği fəlsəfi məzmunu söykənməsidir. Kitablarından birinə "Fikir dalğaları" adının seçilməsi də təsadüfi deyildir.

Gecə uzun,
Fikirlərim şahə qalxır
dalğa kimi.
Oyadır yuxudan məni.
Uyuya bilmirəm –
Dalğaların döydüyü sahil tək.

Həyatın ən adi detallarına belə fəlsəfi mənə verə bilməsi Qulamrza bəyin poetik fərdiyyətini, yazı üslubunu şərtləndirən cəhətlərdəndir. Bu cəhət onun şeirlərinin əsas, aparıcı komponentlərindən biri kimi özünü büruzə verməkdədir. Məsələn:

Mənim ruhum
bənzər günəbaxana,
Bir eşq dəlisi kimi
Günəşi izləyər.
Günəş ilə yaşayar gündüzlər
Gecələrsə ayrılıq həsrətindən
boynunu bükər...

"Vəsiyyət" adlı bir şeirində isə Qulamrza bəy öləndə məzarıstanda deyil, geniş bir meydanda dəfn olunmasını, üstündə uşaqların oynamasını arzu edir:

Mən öləndə qəbir daşı
salmayın üstümə.
Aparmayın məzarıstana,
Geniş bir meydanda basdırın
məni,
Uşaqlar oynasınlar üstümdə.

Ümumiyyətlə, Qulamrza bəyin poetik axtarışlarının mühüm bir qismi uşaq dünyası ilə bağlıdır. Lakin uşaq təfəkkürü, uşaq düşüncəsi üçün olduqca diqqətəlayiq olan bu şeirlərin təkə azyaşlılar üçün qələmə alındığını söyləmək çətindir. Çünki bu şeirlərdə yalnız uşaqları deyil, dolayısı ilə bütün cəmiyyətimizi narahat edən problemlər qaldırılmış və onun bədii həllinə çalışılmışdır. Müəllifin bu səpkili şeirlərində toxunulan problemlərin uşaqlara ünvanlanaraq

çözülməsi isə onun gələcəyə baxışını şərtləndirməkdədir. O bu düşüncədədir ki, Azərbaycanın gələcəyi uşaqlarla bağlıdır və millətimizin illərlə yığılıb qalan problemlərini bir zaman bizləri əvəz etməli olan uşaqlar həll edəcək.

Müəllifin şeirlərində azadlıq həsrəti bütün çılpəqlığı və ehtirası ilə bədii ifadəsini tapmışdır. Bu həsrət, ehtiras şairin təkcə siyasi mövzulu əsərlərində deyil, bütövlükdə yazılarının ruhunda, mayasında özünü göstərdiyindən poetik özəllik kəsb edir.

Bir yaralı quş

düşüb yol kənarına.

Dərdli gözlərilə dünyanı süzür.

Baxır səssiz-səmirsiz.

Gözlərindən oxuyursan:

“Ah, nə gözəlmiş

mavi səmanın ənginliyi,

göy üzünün dərinliyi”.

“Zindan” adlı şeirində isə müəllif azadlıq haqqını tapdayanlara qəti etiraz səsini ucaldır. Onun fikrincə, zindan insanların haqq səsini batırmaq, azadlığını əlindən almaq, gücünü, ehtirasını boğmaq, cilovlamaq üçün düşünülmüşdür. Azadlığı insanlığın əzəli haqqı kimi tanıyan şairin fikrincə, yer üzünün çşrəfi olan insanın özünü dərk etməsi onun azadlığından başlayır. Özünü, varlığını dərk edən insan heç bir zaman azadlıq haqqına biganə qala bilməz. Azadlıq haqqına biganə qalmağın mayasında məhz bəşərin özünü, varlığını dərk etməməsi dayanır.

Nədən qalındı

zindan divarları?

Nədən pəncərəsizdi məhbəslər?

Bəlkə insanı qaranlıqla

qorxutmaq üçün?

Bəlkə təklik sınağına

çəkmək üçün?

Yox, haqq səsini batırmaq üçün.

Bir də ruhunu qırmaq üçün.

Qulamrza bəyin şeirlərini oxuyanda gözlərin qarşısında canlanan ilk mənərə ikiye parçalanmış Vətənin acı və kədərli tablosu, ilk eşitdiyən səda hicran və həsrət nidalarıdır. Çünki o, imperiyaların

əli ilə bölünmüş bir məmləkətin hər iki parçasından uzaqlarda yaşamağa məcbur olan, fəqət ayrılıq dərđini özüylə diyar-diyar gəzdirən söz və qələm sahibidir. Şeirlərinin mövzusu muxtəlif olsa da, şübhəsiz ki, şairi ilk öncə bölünmüş Azərbaycanın taleyi narahat edir. Onun yazılarının mısraları arasından iki əsrə yaxın yad, yabançı güclərin əlilə bir-birindən ayrı salınan, azadlıq istəyi qan dənizində boğulan, harayı, fəryadı hürr dünyanın kar qulaqlarına yetməyən bir xalqın obrazı apaydın görünür.

Şairin şeirlərinin sətirləri arasından Araz dərđi, Araz harayı boylanmaqdadır. Bu fəryad söz-söz, kəlmə-kəlmə, misra-misra onun yazılarının ruhuna, mayasına hopmuşdur. "Bütöv Azərbaycan" adlı şeirində Vətənin ikiyə parçalanmasına, torpağın bağrının sərhəd məftilləri ilə dəlik-deşik edilməsinə etirazla yanaşı, həmçinin düşmənlərin qara niyyətlərinə baxmayaraq ana yurdun ruhən ayrılmadığına, birliyini, bütövlüyünü qoruyub saxladığına işarə edilir.

Qulamrza bəy mühacir ömrü yaşadığından yaratdıqları da mühacirət ədəbiyyatıdır. Və mühacirət ədəbiyyatına məxsus nostalgiya duyğuları, Vətən və yurd həsrəti onun da yazılarının içərisindən çarpaz bir yol kimi keçir. "Mənim yaşadığım dünya" adlı şeirinə şairin "Vətənə getmək yasaq olunan dövrlərdə Türkiyəyə gedib doğma yurdun ətrini ordan alırdım, ruhum sakitləşirdi" kimi epiqraf seçməsi bu həsrəti əks etdirir. Şairin əsərləri mühacirətin ağrıları öz taleyində daşmış, ömrünün ən gözəl çağlarını qürbətdə, yad insanlar içərisində keçirmiş, ən nəhayət uzun ayrılıq əzablarından sonra qürbətin buxovlarını qıraraq Vətəni ilə qovuşan bir insanın duyğu və yaşantılarını canlandırır.

Lakin Qulamrza bəyin yazdıqlarını digər mühacir şairlərin əsərlərindən fərqləndirən bir cəhət var: bu da onun kədərə, ümitsizliyə, bədbinliyə qapılmamasıdır. Şairin ən kədərli şeirləri belə mücahidlik və mübarizlik motivlərinə söykənir. Çünki o, dərđi içəri dünyasında əritməyi və dərđin fəvqündə durmağı bacaran sənətkardır.

Azərbaycan mühacirət poeziyasının ümumi mənzərəsi, haqqında bəhs olunan, yaxud adları çəkilən müəlliflərin yaradıcılığı ilə bitmir. Qeyd edək ki, daha çox ədəbiyyatşünaslıq və publisistika sahəsində fəaliyyət göstərən Ə.Hüseynzadə (Turan), M.Ə.Rəsulzadə və başqaları ara-sıra şeir yaradıcılığı ilə məşğul olmuşlar. Xüsusilə, Ə.Hüseynzadə şeir və tərcümə yaradıcılığına daha müntəzəm şəkildə bağlı olmuş, vaxtaşırı mətbuatda çıxış etmişdir. Əli bəyin müxtəlif

vaxtlarda yazdığı «Əski tibbiyyə», «Dardanel izharı». «İncizablarım», «Şair», «Kelebek». «Bağcamın ağacları», «Tibb dünyasına». «Afət qarşısında şair, alim və gənclik», «Ona inan», «Onun vəfatı tarixi», «Ondan öncə və sonra» kimi şeirləri mühacirət poeziyasının ümumi ahəngi ilə səsləşməsə də, görkəmli mütəfəkkirin poetik dünyasını öyrənməyə imkan verir; həmçinin mühacirət poeziyasının yalnız həsrət, nisgil notları üzərində köklənmədiyini göstərir.

NƏSR VƏ DRAMATURGIYA

Azərbaycan ədəbi mühacirəti qələmini nəsr və dramaturgiya sahəsində də sınaq və hər iki janrdə orijinal sənət nümunələri ortaya çıxarmışdır. Xüsusilə, mühacirət nəsrini özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Yusif Vəzir Cəmənəmli, Əhməd Ağaoğlu, Mirzə Bala Məmmədzaadə, Kərim Yaycılı və başqalarının povest və hekayələri, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin xatirələri, Məmməd Altunbayın, Həsən Zeynallının romanları, xüsusilə ömrü Fransada keçmiş olan Banin imzası ilə tanınmış Ümmülbanunun bədii və sənədli-bioqrafik əsərləri bu ədəbiyyatın ayrıca dəyərləndirilməsi ehtiyacını doğurur. Mühacirət nəsrinin bəzi nümunələri, o cümlədən Baninin «Qafqaz günləri», «Paris günləri» romanları və rus mühacir yazıçısı Bunin haqqında xatirələri fransızcadan dilimizə çevrilərək nəşr olunmuşdur. Azərbaycan oxucuları Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Stalinlə itilal xatirələri» memuarı, Mirzə Bala Məmmədzaadənin və Səməd Ağaoğlunun bəzi hekayələri ilə də tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Bundan əlavə Məmməd Altunbayın «Hürriyyətə uçan türk» əsəri də Bakıda nəşr olunmuşdur. Lakin bütün bunlar mühacirət nəsrinin canlı, dolğun mənzərəsini bütünlüklə əks etdirmir. Xüsusilə, Banin və Səməd Ağaoğlunun yaradıcılığının ciddi tanınmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin bir sıra maraqlı, orijinal nümunələri böyük mütəfəkkir Əhməd Ağaoğlunun qələminə məxsusdur. Qeyd edək ki, Əhməd bəy elmi yazılarından savayı əsas etibarını isə bədii şəkildə işləmişdir. Bu sıraya «Sərbəst insanlar ölkəsində», «Mən nəyəm?», «Könülsüz olmaz» və başqa əsərləri aid etmək mümkündür. Həmçinin Ə. Ağaoğlunun digər yazılarında da bədii və publisistik məqamların qaynayıb-qarıxdığı, biri digərini

tamamladığı görünməkdədir.

Azərbaycanın mühacirət nəsrinin əsərlərini fransızca yazan Baninin yaradıcılığı timsalında əldə etdiyi uğurların yalnız Vətənimizdə deyil, bəzi Qərb ölkələrində də etiraf olunması onun haqqında ətraflı danışmaq zərurəti doğurur. Nəşr olunmuş əsərləri və haqqında yazılmış olan tədqiqatlar göstərir ki, Baninin yazıları yalnız bioqrafik əhəmiyyət kəsb etmir, həmçinin Qafqaz və Azərbaycan tarixinin bir çox öyrənilməmiş məqamlarına işıq salır.

Qeyd edək ki, son illərə qədər **Ümmülbanu - Banin** (1905–1994) haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında heç bir məlumat verilməmiş, onun imzası mənfi mənada belə xatırlanmamışdır. Moskvada nəşr olunan biblioqrafik göstəricilərdə isə Banindən (Banine) fransız yazıçısı kimi bəhs olunmuşdur.

Ümmülbanu 1905-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Tanınmış neft milyonçuları Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi olan gələcək ədib uşaq ikən anasını itirmiş, bacıları ilə birlikdə avropalı dayə və tərbiyəçilərin nəzarəti altında böyümüşdür. O, ciddi, mükəmməl təhsil almış, bir neçə dilə yiyələnmişdir.

1924-cü ildə siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Türkiyəyə mühacirət edən gələcək ədib, bir müddət orada qaldıqdan sonra Fransaya köçmüş, ömrünün sonlarına qədər Parisdə yaşamışdır.

Xatırladaq ki, ötən əsrin 20–30-cu illərində Fransa, xüsusilə də Paris sovet rejimindən qaçıb gizlənən rus və rus əsarətində yaşayan ayrı-ayrı xalqların siyasi mühacirətinin sıx cəmləşdiyi bir mühit idi. Burada «Qafqaz», «Prometey» və başqa nüfuzlu mühacirət mətbuatı nəşr olunurdu. Siyasi mühacirlər arasında tanınmış ziyalı, yazıçı və sənət adamları da var idi. Məhz Paris ədəbi mühiti Ümmülbanuya ciddi təsir göstərmiş, onu bədii yaradıcılığa həvəsləndirmişdir. Lakin yaradıcılığa erkən başlasa da, Ümmülbanu uzun müddət əsər nəşr etdirməmişdir. Onun «Nami» («Nami») adlı ilk romanı yalnız 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu roman Fransa ədəbi mühitində əks-səda doğurmasa da, haqqında müsbət yazılar dərc olunmuşdur. Bundan həvəslənən yazıçı bir qədər sonra «Qafqaz günləri» («Jours Caucasiens», 1945) adlı romanını yazıb nəşr etdirir. «Qafqaz günləri» romanı Fransada ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkmiş, onun müəllifinə maraq oyatmışdır. Məhz bu əsərin nəşrindən sonra Ümmülbanu sənət dünyasına daha ciddi şəkildə bağlanmışdır.

«Qafqaz günləri» romanında XX əsrə qədərki tariximizin bə-

dii mənzərəsi canlandırılmışdır. Avtobioqrafik səpkidə qələmə alınmış əsərin süjet xətti yazıçının tərcümeyi-halı ilə bağlı faktlar və detallar əsasında qurulmuşdur. Roman son dərəcə səmimi bir dillə yazılmış, təsvir olunan hadisə və əhvalatlar lirik üslubun gətirdiyi həzin, kövrək çalarlarla zənginləşdirilmişdir. Məsələn:

«Yenə geri qayıtmalı olacağam, keçmişim məni həmişə təəcübəndirir. Həm Şərq, həm alman, həm də rus adətləri ilə böyüyən uşaq – mən idim. Xəyalpərvər, qaraqabaq, bədxasiyyət qızcıgöz – mən idim. Hələ indi də təəccüb edirəm. Yada saldıgım xatirələr mənə yad görünür, inana bilmirəm ki, bunlar mənim xatirələrimdi. Mən bu xatirələr arasında sahib kimi deyil, qonaq kimi dolanıram. Bakı mənim üçün uzaq bir xəyala, ailəm isə keçmiş uydurmaya dönüb. Bəzən xəyalən oraya qayıdıb ləzzət alır, bəzən isə qarışıqlığa düşürdüm».

Yaxud da:

«Qəribə uşaqlıq illəri yaşamışam! Bilirəm ki, hər kəsin uşaqlıq illəri uzaq keçmişə bənzəyir. Mənim uşaqlığım isə həm coğrafi, həm də tarixi mənada çox uzaqda qaldığından heç nə məni həmənlərə bağlamır; nə inandığım din, nə fransız dili ilə əvəz olunmuş ana dilim, nə itirilmiş milyonlar, nə bir əşya, nə də bir şəxs. Keçmişim mənə çoxdan bitmiş bir ömür kimi görünür. Əvvəlki həyatım qaranlıq bir yuxuya, nağıldan çıxarılmış əfsanəyə oxşayır».

«Qafqaz günləri» romanını səmimiləşdirən və oxuculara sevdiren bir də yazıçının heyratımız etiraflarıdır. Belə ki, Ümmülbanu şahidi olduğu dövrün hadisələrini olduğu kimi, çılpaq, üryan, bəzək-düzəksiz təsvir edir, heç nəyi oxucudan gizləmir. Qeyd edək ki, bu cəhət müəllifin bütün digər əsərlərinə xasdır.

Roman XX yüzilin əvvəlləri, cümhuriyyət dövrü, cümhuriyyətin devrildiyi ilk illər də daxil olmaqla Bakı mühiti və bu mühitin istər kübar, istərsə də aşağı təbəqələrinin həyat tərzini, habelə Azərbaycanın yaşadığı tarixi-siyasi hadisələrin mənzərəsini real şəkildə canlandırır. Əlbəttə, əsərdə adət-ənələrimizlə bağlı müəyyən mübahisəli məqamlara da təsadüf olunur, lakin bunlar səthi, ötəri təsir bağışlayır, romanın ümumi ruhunu əks etdirmir.

«Qafqaz günləri»ndə yazıçı şərqli, asiyalı, azərbaycanlı olması ilə fəxr edir və Qərb oxucularını Vətəni Azərbaycanla tanış etmək üçün etnoqrafik detal və təfərrüatlara üstünlük verir.

Romanın orijinaldan tərcüməçisi Hamlet Qoca əsər haqqında, daha doğrusu əsərin populyarlığını şərtləndirən amillər haqqında,

da qənaətlərini belə ümumiləşdirir: «Qafqaz günləri» əsərinin biza qəribə görünən cəhətləri çoxdur. Hiss olunur ki, ilk əsərin uğursuzluğundan dərs almış müəllif bu avtobioqrafik əsəri oxunaqlı etmək üçün yeni bir fəndə əl atıb. Bu fəndin adı isə səmimiyyətdir. Fransız oxucusunun zövqünə bələd olan Banin avtobioqrafik bir əsərdə səmimiyyətin, heyrət doğuran etirafların, maraqla qarşılanacağını bilirdi».

Ümmülbanunun bir qədər sonra yazmış olduğu, yenə avtobioqrafik səciyyəli «Paris günləri» («Jours Parisiens», 1947) romanında təsvir olunan əhvalatlar «Qafqaz günləri»ndə cərəyan edən hadisələrin davamıdır. Hər iki əsər üslub və forma baxımından birbirinə olduqca yaxındır və eyni dəst-xətlə qələmə alınmışdır. Lakin roman Fransa həyatından bəhs eləsə də, onun Azərbaycanla bağlı səhifələri çoxdur. Müəllif yeri gəldikcə, bu və ya digər əhvalatla bağlı doğma Vətəni Azərbaycanı, doğulduğu, ilk gənclik illərini keçirdiyi Bakını xatırlayır:

«Hələ dörd il əvvəl Qafqaz azad ikən qohumlarımın bir hissəsi buraya gəlmiş, mən isə müstəqil Azərbaycan respublikasının naziri olan atamla orada qalmışdım. Sonra isə ruslar Qafqazı yenidən zəbt etdilər. Atam varlı olduğuna görə həsb olundu, mən isə on beş yaşında məcburən ərə getməli oldum. Bu dəhşətli illərin ən ümitsiz çağlarında belə xəyallarda özümə sığınacaq tapır, uğurlar, qələbələr haqqında fikirləşirdim».

«Paris günləri» xatirə-romanında yazıçı Fransa mühacirəti illərini təsvir etmiş, xüsusilə ilk dövrlərdə qarşılaşdığı maddi-mənəvi sıxıntıları canlandırmağa çalışmışdır. Müəllif özü, ailə üzvləri, ünsiyyətdə olduğu insanlar, onların hər birinin xarakteri, mühacirət həyatının çətinlikləri və Vətəndən ayrı yaşadığı illərdə keçirdikləri hiss-həyəcanları real cizgilərlə təqdim edə bilmişdir. Yazıçı mühacirət həyatının ilk illərində qarşılaşdığı işsizliklə bağlı problemlərini, modalar evində maneken işləməsini, darısqal bir otaqda kirayənişin yaşamasını, ümitsiz keçirdiyi günlərin hafizəsində buraxdığı izləri, bibisi qızı Gülnarın Parisə gəlişini və onunla birlikdə keçirdiyi günləri maraqlı, cazibəli detallarla təsvir etmişdir.

«Paris günləri» romanında Fransadakı rus mühacirəti haqqındakı səhifələr də həyəcanla oxunmaqdadır. Rusiyalı mühacirlərdən danışarkən yazıçı onların say və sanbalca çoxluğuna, ölkənin elmi-kulturoloji həyatında əhəmiyyətli yer tutduğuna diqqəti cəkmiş. Parisə gələn turistlərin həmin mühacirlərin yaşadığı bölgəni

ziyərət etməyə can atmaqlarını canlı detallarla əks etdirmişdir. Yazıçı xatırlayır ki, «Tolstoy ailəsinin on nəfərdən çox üzvü də Parisdə yaşayırdı və hamısı çox kasıb idilər. Elə kasıb idilər ki, Parisdə «Anna Karenina» filmi nümayiş etdirilərkən Tolstoyun qızı Tatyana Tolstoy-Suxotina pulu olmadığına görə həmin filmə baxa bilməmişdi».

«Paris günləri» romanı Ümmülbanunun bütün bədbinlik və ümitsizliklərə son qoyaraq yeni həyata başlaması üçün qəlbində ümid qığılcımlarının doğduğu səhnə ilə tamamlanır. Gənc yaşlarında həyatın müdhiş çətinliklərindən keçərək yaşamaq üçün mücadilə etməyin zəruriliyini dərk edən müəllif gələcək həyatını yaradıcılığa bağlamaq qərarına gəlir: «Ayağa qalxanda duydum ki, qıvrıqlaşmışam, düşgünlüyüm yoxa çıxıb. Düşgünlüyün ölümdən başqa çarəsi olduğunu da anlamağa başlamışdım. Həyat məni gözləyirdi. Mən ürəyimdəki həyəcan və qalmaqdadan keçib onun qarşısına çıxmalı idim».

Yazıçı romanda sovet siyasi rejiminin mahiyyətini aşkarlamağa, mühacirət həyatı yaşayan insanların timsalında baş verən faciələrin sosial-psixoloji miqyasını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Bizcə, əsərin ən mühüm uğuru müəllifin səmimi, açıq etirafları ilə bağlıdır. Belə ki, o özü və ünsiyyətdə olduğu insanları həyatda olduğu kimi tədqiq etmiş, onların ömür yolunun ən qaranlıq məqamlarını belə pərdələməyə çalışmamışdır.

Bu romanlarla yanaşı Ümmülbanu «Ernst Yunkerlə görüş» («Rencontres avec Ernst Jünger», 1951), «Mən tiryəki seçdim» («J'ai choisi l'opium», 1959), «Sonra» («Après», 1961), «Yad Fransa» («La France étrangère», 1968), «Son ümidin çağırışı» («L'appel de la dernière chance», 1971), «İvan Buninin son höcəti» və başqa əsərlərini qələmə almışdır. Bədii və sənədli-publisistik səciyyə daşıyan bu əsərləri mövzu baxımından şərti olaraq iki qismə ayırmaq olar. Onların bir qisminin mövzusu Fransa və ümumən Qərb həyatından alınmışdır. Yazıçının əsərlərinin ikinci qismi Azərbaycanla bağlıdır. Lakin ədəbin mövzusunun Avropa həyatından aldığı əsərlərinin də Azərbaycanla bağlı məqamları vardır.

Xatirə üslubunda qələmə alınan «İvan Buninin son höcəti» sənədli-publisistik romanında Ümmülbanu Parisdə yaxından tanış olduğu və dostluq etdiyi rus mühacir yazıçısı İvan Bunin haqqında təəssüratını ümumiləşdirmişdir.

Ümmülbanu eyni zamanda ciddi, ardıcıl tərcüməçilik fəaliyyə-

ti ilə də məşğul olmuşdur. O, F.Dostoyevskinin «Özgə arvadı» əsərini, «Tatyana Tolstoyun xatirələri»ni ruscadan, Ernst Yunkerin «Sülh» romanını alman dilindən, Qreqori Martonun «Dostum Billizar» və V.T.Vandın «Sən Polun həqiqətən dedikləri» əsərlərini ingilis dilindən fransızcaya çevirmişdir. Ədibin tərcüməçilik fəaliyyəti onun nəsr yaradıcılığına, yazılarının mövzu və üslubuna ciddi təsir göstərmişdir.

Yazıçı ömrü boyu Vətən həsrətilə çırpınmışdır. «Literatur-naya qazeta»ya verdiyi müsahibədə o, Qafqazda və Azərbaycanda cərəyan edən hadisələri həmişə izlədiyini qeyd etmiş, «Qafqaz günləri» romanının ikinci nəşrinə əlavədə mühacirət illərində Azərbaycana gələ bilmədiyinə təəssüf etdiyini bildirmişdir.

Ümmülbanu 1994-cü ildə, 89 yaşında Parisdə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

Böyük mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlunun övladı olan **Səməd Ağaoğlunun (1909–1982)** nəsr və memuar yaradıcılığı mühacirət ədəbiyyatının ən maraqlı səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Türkiyənin ədəbi və siyasi mühitində bir zamanlar böyük nüfuz sahibi olmuş bu tanınmış şəxsiyyət haqqında ən mötəbər mətbuat orqanlarında yazılar dərc edilmiş, əsərləri təhlil və tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

Səməd Ağaoğlu 1909-cu ilin aprel ayının 23-də Azərbaycanda, Bakıda dünyaya gəlmiş, hələ körpə ikən atasının Türkiyəyə mühacirəti ilə ömrünü, taleyini bu ölkəyə bağlamalı olmuşdur. 1931-ci ildə Ankara Universitetinin hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra elmi-tədqiqat aparmaq məqsədilə bir müddət Strasburqda yaşayıb-ışləyən Səməd Ağaoğlu doktorluq dissertasiyasını yarımçıq buraxaraq Türkiyəyə dönmək məcburiyyətində qalmışdır. O, Strasburqda yaşadığı dövrdə yaradıcılığa başlamış, ilk qələm təcrübələrini sınaqdan çıxarmışdır. Sonralar yazıçı Fransada keçən günlərini «Strasburq xatirələri» adlı kitabında əks etdirmişdir.

1930-cu illərdə Səməd bəyin bir sıra bədii yazıları Türkiyənin çeşidli dərgilərində dərc olunmuşdur. Elə bu illərdə o, Əhməd Mühip Dranas və Behçet Kemal Çağlar ilə birlikdə «Hep Genclik» adlı dərgi çıxarmışdır.

Türkiyəyə döndükdən sonra Səməd Ağaoğlu İqtisad Bakanlığının İş və İşçilər bürosunun Tədqiq Məmurluğunda fəaliyyətə başlamış, daha sonra həmin bakanlıkda İç Ticarət genel müdürü kimi mühüm dövlət işlərində çalışmışdır. 1946-cı ildə dövlət xidmətindən

ayrılaraq vəkilliyə başlayan yazıçı Demokrat Partiyasının (DP) qurucuları arasında yer almış. 1960-cı ilə qədər partiyanın İdarə Heyətinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Səməd Ağaoğlu 1950, 1954, 1957-ci illərdə keçirilən seçkilərdə Manıradan üç dəfə millət vəkili seçilmişdir. O, 1950-ci il seçkilərindən sonra qurulan Adnan Menderes hökuməti dövründə başbakan yardımçısı olmuş, 1952-ci ildə Çalışma bakanı vəzifəsinə gətirilmiş, lakin bir il sonra bu vəzifədən istefa etmişdir. 1954-cü il seçimlərindən sonra qurulan hökumətdə İşlətmələr, sonra isə Sənaye Bakanı vəzifələrini tutmuşdur. 1957-ci il seçkilərindən sonra isə əvvəlcə Sənaye, sonra isə Dövlət bakanı vəzifələrini tutmuş, 1958-ci ilin sentyabrında isə vəzifəsindən istefa vermişdir. Türkiyədə 27 may 1960-cı il hərbi çevrilişi nəticəsində Adnan Menderes və Demokrat Partiyasının bir sıra aktiv üzvləri ilə birlikdə birgə həbs olunaraq ölüm cəzasına məhkum edilən Səməd Ağaoğlunun cəzası az sonra ömürlük həbslə əvəz olunmuş, Yassıada, İmralı, Qeysəri və İstanbul həbsxanalarında bir müddət həbsdə saxlandıqdan sonra 7 oktyabr 1964-cü ildə elan edilmiş əfv-ümumidən yararlanaraq azadlığa buraxılmışdır. Yazıçı həyatının məhbəsdə keçən günlərinin bəzi məqamlarını «Həyat bir macərə» adlı xatirələrində əks etdirmişdir.

Səməd Ağaoğlu azadlığa buraxıldıqdan sonra aktiv siyasətdən uzaqlaşaraq ömrünün sonlarına qədər yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Səməd Ağaoğlu Strasburqda təhsil alarkən tanış olduğu Nəriman Babaoğlu ilə evlənərək ailə həyatı qurmuş və bu evlilikdən onun üç uşağı dünyaya gəlmişdir. Tektaş (1934), Mustafa Kamal (1939) və Sitarə (1945). Ədibin həyat yoldaşı Nəriman xanım ciddi ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuş, iki dəfə millət vəkili seçilmişdir. Övladlarından Tektaş Ağaoğludan savayı digərləri ali təhsil ala bilməmişlər.

Səməd Ağaoğlu 1982-ci ilin avqust ayının 6-da, 73 yaşında dünyasını dəyişmiş, İstanbulda Feriköy İslam Məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Yazıcının bədii irsi əsasən 1944–1965-ci illər arasında nəşr olunmuş «Strasburq xatirələri», «Zürriyyət», «Öyrətmən Qafur», «Böyük ailə», «Hücrədəki adam», «Qatırın ölümü» adlı kitablarda toplanmışdır. Bundan əlavə, onun on beşə qədər kitabı çap olunmuşdur ki, («Aşına üzlər», «Arkadaşım Menderes», «Mərmərdə bir ada», «Sovet Rusiya imperatorluğu», «İki partiya arasında fərqlər», «Demokrat partisinin doğuş və yüksəliş səbəbləri». «Qüvvəyi-

milliyə ruhu» və s.) bunlar başlıca olaraq ədəbi-tənqid, siyasi-hüquqi araşdırmalar, xatirələr və səyahətnamələrdən ibarətdir.

Səməd Ağaoğlu 1967-ci ildə Azərbaycana gəlmiş, yuxarıda adı çəkilən «Sovet Rusiya imperatorluğu» kitabının fəsillərindən birini doğma Vətəninə həsr etmişdir.

Qeyd edək Səməd Ağaoğlu Türkiyənin yalnız siyasi səhnəsinin deyil, ədəbi həyatının da bənzərsiz şəxsiyyətlərindən biridir. Qeyri-adi istedadının qüdrəti ilə real cizgilərlə canlandırıdığı qəhrəmanlarını sevgisi, ehtirası, həyəcanları, ümitsiz həyatın yaşantıları fonunda təqdim edə bildiyindən onun əsərləri son dərəcə maraqla oxunmaqdadır. Lakin təəssüf ki, bədii yazılarına qərribə bir həzinlik və xəfif kədər duyğuları hopmuş yazıçının yaradıcılıq axtarışları Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrinin diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır.

Səməd Ağaoğlunun yaradıcılığında xüsusi yer tutan və bu gün Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri üçün aktuallıq kəsb edən əsərləri atası Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında xatirələridir. «Babamı xatırlarkən», «Babamın arkadaşları» və «Həyat bir macərə» adlı üç kitabdən ibarət bu xatirələr Türkiyədə nəşr olunmuşdur. «Babamın arkadaşları» isə bir neçə ilə öncə professor Vilayət Quliyevin çevirməsində Azərbaycan oxucularına təqdim edilmişdir. Hər üç xatirənin baş qəhrəmanı ədibin yüksək dəyər verdiyi və bütün yönləri ilə canlandırmağa çalışdığı atası Əhməd bəy Ağaoğludur və qətiyyətlə demək mümkündür ki, bu xatirələrsiz böyük mütəfəkkirin ömür tarixçəsini tam mənasıyla dərk etmək mümkün deyildir.

Məlum olduğu kimi, Əhməd bəy Ağaoğlu çətin, ziddiyyətli və mürəkkəb həyat yolu keçmişdir. Lakin bu böyük ədəbi və siyasi şəxsiyyətin ömür yolunun bir çox məqamları indiyədək qaranlıq qalmaqdadır. Bu da onunla bağlıdır ki, ədib sağlığında «Tərcümeyihali acizanəm» adlı kiçik həcmli bioqrafiyasını yazmış, ömrünün sonlarında işləməyə başladığı «Altmış yeddi il sonra» adlı xatirələrini isə yarımçıq qoymuşdur. Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, xatirələr üzərində işləmək Əhməd bəyi bərk mütəəssir etdiyi üçün o, bu işi tamamlaya bilməmişdir. Ona görə də indilikdə Əhməd bəy Ağaoğlunun zəngin həyat yolunun, xüsusən bu yolun mühacirətdə keçən qisminin öyrənilməsində Səməd Ağaoğlunun adı çəkilən xatirələri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Xatirələrdə bir tərəfdən Əhməd bəy Ağaoğlunun keşməkeşli ömür yolu vərəqlənir, onun yaddaqalan səhifələri qabardılır, digər tərəfdən ədibin həyatının ədəbiyyat və siyasətlə bağlı məqamlarına

diqqət yetirilir. onun əlaqə və ünsiyyətdə olduğu şəxsiyyətlərdən bəhs edilir. Həmin şəxsiyyətlər içərisində bir zamanlar Türkiyənin maarif naziri olmuş və 1926-cı ildə Atatürkə sui-qəsdə təqsirləndirilərək Ankarada edam edilmiş Nazim Salonikli. «İttihad və tərəqqi» cəmiyyətinin qurucularından Yusif Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Fransada oxuyarkən tələbəlik illərinin yoldaşı doktor Əsəd paşa, türk ordusunun zabiti. milliyətcə azərbaycanlı olan İbrahim bəy Cahangirov və başqaları xüsusi yer tutur.

Xatirələrdə Əhməd bəyin ən yaxın dostu kimi həyat yoldaşı Sitarə xanımdan da bəhs edilir. Səməd Ağaoğlu qeyd edir ki. Əhməd bəy ömrünü bir dəfəlik siyasətə bağlayaraq, azad mübarizə meydanı əldə etmək üçün Türkiyəyə mühacirət edərkən həyat yoldaşını əziyyətlərə, məşəqqətlərə düşər etməməkçün ona: «Mən getməyə məcburam. Səni ailəndən, məmləkətindən zorla ayırmaq istəmirəm, istəyirsənsə, qal», – deyir. Sitarə xanım isə ərinə: «Öluncəyə qədər səninlə bərabər olacağam», – deyər cavab verir.

Səməd Ağaoğlu xatirələrdə Əhməd bəyin Maltada sürgündə keçən həyatının təsvirinə də geniş yer vermişdir. İki ilə yaxın Maltada ingilislərin əsarətində olan Əhməd Ağaoğlu həyatının ən çətin və məşəqqətli günlərini yaşamaq olmur. Ədibin sürgündə keçən günlərinin onun romantik ruhunda yaratdığı hərc-mərcliyi həyat yoldaşı Sitarə xanıma ünvanlanmış məktubları əks etdirir. Həmin məktublar Səməd Ağaoğlunun «Babamın arkadaşları» kitabına əlavə edilmişdir.

Səməd Ağaoğlunun «Həyat bir macərə» adlı xatirələri ilk dəfə 2003-cü ildə İstanbulda «Kitab yayın evi» tərəfindən çap edilmişdir. Nihal Boztekinin nəşrə hazırladığı bu əsəri Səməd bəy Qeysəri cəza evində qələmə almışdır. Zəngin faktik materiala və canlı müşahidəyə söykənən əsər ədibin uşaqlıq və gənclik xatirələrini əhatə etməkdədir.

«Həyat bir macərə» adlı xatirələrində Səməd bəy uşaqlıq həyatının ilk çağlarından tutmuş İstiqlal savaşının sonlarınaqədər olan dövrün canlı mənzərəsini yarada bilmişdir. O. atası Əhməd bəyin, anası Sitarə xanımın, özü də daxil olmaqla ailədəki beş uşağın (Sürəyyə, Əbdürrəhman, Tezər, Səməd və Gültəkin) hər birinin xarakter və xasiyyətini olduğu kimi canlandırmağa çalışmışdır.

Xatirədə Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyälp, Mustafa Kamal Atatürk, Xəlidə Ədib Adıvar, Yusif Akçura, Kazım Qarabəkir, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Behbud bəy Cavanşir və başqaları haqqında verilən məlumatlar maraqlı doğurmaqdadır.

Səməd bəyin diqqət yetirdiyi şəxsiyyətlərdən biri də ana tərəfdən qohumu olan, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyədə səfiri vəzifəsində çalışmış yazıçı Yusif Vəzir Çəmənzmənlidir. «Bir də Yusif Vəzirov! Annəmin bir az uzaq əqrəbalarından. Bizi görməyə deyil, yeni qurulmuş Azərbaycan Cümhuriyyətinin səfiri olaraq İstanbulla gəlmişdi. Bütün Vəziroğulları ailəsi kimi o da esprili, xoş-söhbət, dadlı bir insandı. Üstəlik orta boyu, qalın qara qaşları, qara gözləri, əsmər, cizgiləri qüvvətli üzüylə gözəl sayıla bələrdi».

Müəllif daha sonra yazır:

«Düşmən çizmələri altında İstanbul yeni Türk dövlətinin bu səfirini həyəcanla bağrına basdı. Azərbaycan özgürlüyü Türklük dünyasının qaranlıqları içində parlamışdı. İstanbulun aydın türkləri matəmlərinin bir təsəllisini də yeni dövlətin bayrağında və onu İstanbulda təmsil edən adamda bulmuşlardı. Nişandaşından Osmanbəyə gedən Rumeli caddəsinin sağında, kiçik bir bağça içindəki iki qatlı köşk yazarlar, şairlər, komandanlar, romançılarla dolub daşdı. Biz də sıx-sıx gedirdik. Annəm amcaoğlunun yanında bir az dincəlir. Qarabağın orada qalmış əqrəbalarının həsrətini bir az azaldırdı».

Səməd bəyin xatirələrində Yusif Vəzirin siyasi baxışları haqqında da danışılmış və onun Atatürkün başçılığı ilə gedən İstiqlal savaşının qələbəsindən sonra Türkiyədən uzaqlaşdırılmasının səbəblərinə aydınlıq gətirilmişdir:

«Yusif bəy iyi salon adamı, əcəmi, bacarıqsız politikaçıydı. Anadoluda başlamış milli mücadiləyə qarşı soyuq davranır, hətta onu küçümsəyən sözləri qəzetələrə keçirdi. Annəmin bir kaç dəfə yaptığı uyarılara aldıriş etmədi. Fəqət dostları da yavaş-yavaş azaldı sonunda, Azərbaycana kommunist idarə gəlincə işsiz, ancaq sığınmış adam olaraq İstanbulda qaldığı zaman səfərin salonları çoxdan boşalmışdı. Səfərdə oturan, həyəcanlı, əl-qol hərəkətləri bol bir baş katiblə gənc gözəl qarısından başqa kimşəylə görüşmürdü. Zəfərdən sonra Ankaranın İstanbuldan uzaqlaşması üçün ilk işarət verdiyi adamlardan biri də Yusif bəy oldu. Bir daha nə üzünü gördüm, nə ismini eşitdim».

Səməd Ağaoğlunun xatirələrinin maraqlı səhifələrindən biri də Əli bəy Hüseynzadə ilə bağlıdır. Yazıçı Əli bəyin şəxsiyyətinə böyük dəyər vermiş, onun təmkinli, Türkiyənin elmi və siyasi çevrələrində hər kəsin hesablaşdığı müdrik bir fikir sahibi olduğunu, Əhməd bəy Malta sürgünündə ikən dostunun ailəsini tənha burax-

madığını da xatırlatmışdır.

Səməd Ağaoğlunun xatirələrində Əhməd bəyin Mustafa Kamal Atatürklə münasibətlərinə də xeyli yer verilmişdir.

Qeyd edək ki, Səməd bəyin oğlu Təktaş Ağaoğlu da yaradıcılıqla məşğul olmuş. daha çox tərcümə fəaliyyəti sahəsində qələmini sınamışdır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetində hüquq təhsili almış Təktaş bəyin nəşr olunmuş tərcümələri içərisində ingiliscədən çevirdiyi məşhur rus yazıçısı Mixail Şoloxovun «Ve durgun akardı Don» (Azərbaycan türkcəsində «Sakit Don») əsəri diqqəti cəkməkdədir. O, eyni zamanda 2000-ci ildən İstanbulda nəşr olunmağa başlayan sol düşüncəli «Kızılıçık» adlı dərginin baş redaktorudur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı Sürəyya Ağaoğlunun (1903-1989) memuar janrında qələmə aldığı «Bir ömür böylə keçdi» adlı əsəri də böyük mütəfəkkirin həyat və mübarizə yolunun öyrənilməsində dəyərli mənbələrdən biridir.

Sürəyya Ağaoğlu 1903-cü ildə Qarabağda doğulmuş, bir il sonra ailəsinin Türkiyəyə mühacirəti ilə bağlı olaraq həyatını və mübarizəsini qardaş ölkədə sürdürmək məcburiyyətində qalmışdır. Sürəyya xanım Türkiyədə əvvəlcə qız litseyini, daha sonra İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Kiçik qardaşı Səməd Ağaoğlunun xatirələrindən aydın olur ki, Sürəyya xanım Türkiyədə hüquq təhsili almış ilk qadınlardan biri olmuşdur. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, Sürəyya Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk vəkil qadını olmuşdur. Ümumdünya Qadın Hüquqşünaslar Cəmiyyətinin vitse prezidenti kimi bir sıra beynəlxalq təşkilatların tədbirlərində Türkiyəni layiqincə təmsil etmiş, mötəbər simpozium, forum və konfransların iştirakçısı olmuş, ictimai-siyasi sahədə ciddi uğurlar əldə etmiş olan Sürəyya xanım öz fəaliyyətini bütünlüklə yaşadığı ölkənin demokratik inkişafı, insan hüquqlarının qorunması yolunda mübarizəyə həsr etmişdir.

Ömrünün sonlarında doğma vətəninə gəlmək, atasının arxivinin mühafizə olunan qismini Azərbaycan kitabxanalarına hədiyyə etmək arzusu ilə yaşayan Sürəyya xanım bu istəyinə çata bilməmişdir. O, 1989-cu ilin dekabrında vətən həsrətinin iztirabları içərisində dünyasını dəyişmişdir.

Sürəyya xanım Ağaoğlunun atası haqqında yazmış olduğu «Bir ömür böylə keçdi» adlı xatirələri böyük mütəfəkkirin yaradıcılığının və bioqrafiyasının bir çox qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılması baxımından maraqlıdır. Əsəri filologiya

elmləri doktoru, professor Vilayət Quliyev Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıraraq «Ağaoğlular» kitabının sonuna əlavə etmişdir.

Xatirələrdə Əhməd bəyin atası-anası, uşaqlığı, təhsil illəri haqqında danışılmış, onun həyatının Fransa dövrü barədə müəyyən məlumatlar verilmişdir. Müəllif atası Əhməd bəyin Fransadan döndükdən sonra vətəndə keçirdiyi günlərə, anası Sitarə xanım ilə evlənməyinə, bu evliliyin bəzi gizli, qaranlıq, diqqətçəkici tərəflərinə aydınlıq gətirmiş, bir sıra maraqlı detalları aşkarlamışdır. Bu detallar istər Əhməd bəyin, istərsə də Sitarə xanımın xarakter cizgilərini müəyyənləşdirməyə imkan verdiyindən həyəcanla oxunur. «Ailə həyatımızda hamımıza çox təsir edən bir müvazinət vardı. Anam son dərəcə sakit, yumşaq təbiətli, səbrli, atam isə intizamlı, hər şeylə maraqlanan, tez özündən çıxan insanlardandı. Atam süfrədə duz qabının yerinin dəyişdirilməsinə belə razı olmazdı. Hirsəlndiyi zaman anam heç vaxt dərhal cavab verməz, amma ertəsi gün öləri həmin mövzuya toxunar, atam da dərhal öz davranışına görə sızılırdı».

Sürəyya Ağaoğlunun xatirələrində Əhməd bəyin Ziya Göyöl, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlal Sahir, Həmdullah Sübhü, Yusif Akçura, Məhəmməd Fuad Köprülü, Abdulla Cövdət və başqaları kimi fikir və siyasət adamları ilə əlaqə və ünsiyyətinə müəyyən yer verilmişdir. Eyni zamanda, müəllif atasının «Türk ocağı»nda və «Türk yurdu»ndakı çalışmaları da diqqət yetirməyi vacib bilmişdir.

Xatirələrdə Əhməd bəyin Malta adasında keçən ağır sürgün həyatından sonra azadlığa buraxılan kimi dərhal Ankaraya hərəkət edərək İstiqlal savaşına qoşulması xüsusi şəkildə vurğulanmışdır. Ankara həyatının təsvirində müəllif Mustafa Kamal Atatürklə Əhməd bəyin münasibətlərinə daha çox diqqət yetirmişdir. Sürəyya xanımın yazdığına görə, bu iki şəxs arasında əvvəlcə qarşılıqlı hörmət, inam və məhəbbət olmuş, Mustafa Kamal bəyin ən sadıq dostlarından bildiyi Əhməd bəylə əlaqə və ünsiyyəti ailəvi xarakter daşmışdır. Əhməd bəyə Türkiyə Cümhuriyyətində Mətbuat Baş Müvəkkili kimi böyük bir dövlət vəzifəsinin həvalə olunması da bu qarşılıqlı etimadın nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Ancaq sonralar Atatürkün ətrafında olan bir sıra şəxslər onunla Əhməd bəyin arasını vurmağa çalışmış və müəyyən mənada buna nail ola bilmişlər. Xatirələrdə bu məqamlara da toxunulmuşdur:

«Sərbəst Firqə sərgüzeştlərindən sonra da Atatürk ilə atam arasında fərəhsiz hadisələr cərəyan etdi. İstanbulda olan Atatürk bir gecə atamı yanına dəvət etdi. Atam səhərə yaxın – saat 3.30-da evə

döndü. Evdə yataq otağı mənimkinin tam altında olduğundan onun aşağı-yuxarı gəzişdiyini eşitdim və dərhal yanına endim. Məni içəri buraxarkən:

– Yavaş, anan eşitməsin,– dedi.

Anam o zaman xəstə idi, buna görə də onu pərişan etmək istəmirdik. Atam məsələni anladı. O gecə süfrədə Atatürk Afət xanım vasitəsilə birinin həm professor, həm də qəzet sahibi ola bilməsinin nə dərəcədə düzgün olduğunu və qəzet çıxarmaq üçün pulu haradan tapdığını soruşmuşdu. Atam da qəzetin sahibinin onun özü deyil, filan-filan adamlar olduğunu, özünün yalnız redaktorluq etdiyini söyləmiş və Atatürkün şübhələrindən fəvqəladə üzüntü duyaraq onu iddiasını isbata çağırmışdı. Atatürk isə anamın atasının aristokrat kimi rus çarının qvardiya polkunda zabit olduğunu xatırlatmış və atama «boğaz ortağı» demiş, atam isə: – Bu kəlmələri mənə çox adam söylədi, amma bu gecə siz bu sözlərlə altmış milyon türkün qəlbinə bir qılinc saplayırsınız,– cavabını vermişdi.

Sürəyya Ağaoğlunun xatirələrində Mustafa Kamal bəyin sonralar öz hərəkətlərindən dərin peşimançılıq keçirdiyi, Əhməd bəyi yenidən dövlət vəzifəsində görmək istədiyini bildirsə də, lakin atasının bundan imtina etdiyi də öz əksini tapmışdır. «Bir gecə Atatürk yanında Cəlal Bayar, Şükrü Qaya, Qılinc Əli, aktyor Vəsfə Riza bəylər, Şükrü Naili paşa və bəzi xanımlarla kluba gəldi. Bir az oturduqdan sonra bizə yaxınlaşaraq atama:

– Əhməd bəy, İsmət paşa «Əhməd bəyə dövlət xidmətində yer yoxdur,– deyib» sözləri ilə müraciət etdi. Atam sərt bir şəkildə:

– Mən kimsədən dövlət xidməti istəmədim. – cavabını verdi.

Mən sözə qarışaraq anamın vəfatından sonra atamın çox üzgün və əsəbi olduğunu söylədim. Atatürk uzaqlaşdı. Atama getməyimizi təklif edəcəkdik ki, Atatürk məni rəqsə çağırırdı və:

– Gəl bizi barışdır, atan mənə çox əsəbiləşdi,– dedi».

Sürəyya Ağaoğlu Atatürkün Əhməd bəylə münasibətlərinin pozulmasından duyduğu peşimançılığını, lakin bütün bunlara baxmayaraq ona böyük dəyər verdiyini əsərin başqa bir epizodunda belə xatırlayır:

«1937-ci ilin yayında yenə də Böyük Adada, klubda atam Fud Sirmən, Hamid Peksan bəylər ilə oturarkən «Atatürk gəldi» dedilər. Atam:

– Aman, məni görməsin, – deyər ağacların arxasına çəkildi. Bizimlə oturan digər iki nəfər qalxıb getdi. Bir az sonra Tofiq Rüşdü

bəy gəlib Atatürkün bizi çağırıldığını söylədi. Getdik. Atatürk atama sarıldı. «Həsərin qəlbimdə, lakin kim bilir sən hardasan» şərqisinin sözlərini söylədi.

– Çox darıxdım sənsiz,– dedi. Sonra əlavə elədi:– Vaxtilə Sürəyya sənə gözəl olduğunu söyləmişdi. Haqlıymış. Bu qafa ancaq bir türkdə ola bilər.

Atamın könlünü almaq istəyirdi...».

Sürəyya Ağaoğlunun xatirələrində Əhməd bəy Ağaoğlunun həyatının son günləri, xüsusilə böyük mütəfəkkirin ölümü kədərli, yaddaqalan cizgilərlə təsvir olunmuşdur:

«Doktor Həsən Fərid bəy bizim otaqda olmağımızdan atamın daha da üzöldüyünü söyləyərək bayıra çıxmağımızı xahiş etdi. Qapıdan çıxarkən atam gözləri ilə bizi təqib edirdi. Azacıq keçməmiş Fəthi bəyin dediyi kimi «bu dünyanın qapısını öz əlləri ilə qapayıb» əbədiyyətə qovuşdu. Doktor Həsən Fərid bəy atamın maskasını çıxarmaq istəyirdi. Nuriyə abla ağlaya-ağlaya ona yardım etdi. Hamımız özümüzü itirmişdik. İllərlə pərəstislə sevdiyimiz, qorxduğumuz qoca atamız indi hər şeydən xəbərsiz bir heykəl kimi yatırdı. Əbdürrəhman qışqıra-qışqıra ağlayır. Gültəkin:

– Bu mənim atam deyil, o sonsuz, həyat eşqi, çoxqun, hərəkətli bir insandı,– deyərək hıçqırır, Tezer hər zamankı kimi sakit, yavaş-yavaş ağlayır, gələnlərlə məşğul olur, Səməd özünü itirmişdi, gözlərindən yaş süzülürdü. Mən isə bir damla da göz yaşı tökmür, sadəcə «axı necə olur, nə oldu o bilik, o enerji»,– deyər düşünür, özünü pərəstiş etdiyi bir bütü itirmiş qərib kimi hiss edirdim».

Təəssüflə xatırladılmalıdır ki, mühacirətdə yaranmış olan çoxlu sayda zəngin memuar ədəbiyyatı nümunələri kimi Sürəyya Ağaoğlunun «Bir ömür böylə keçdi» adlı xatirələri də diqqətdən kənar qalmış, indiyədək xüsusi araşdırma mövzusu olmamışdır.

Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi **Yusif Vəzir Cəmənzəminli** də ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində mühacirətdə olmuş, bir sıra əsərlərini qürbətdə yaratmışdır. Bilindiyi kimi, 1919-cu ilin əvvəlində Ukraynadan Bakıya dönən yazıçı bir ay sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyə səfəri təyin olunmuş, cümhuriyyətin süqutuna qədər İstanbulda diplomatik fəaliyyətini davam etdirmişdir. İstanbulda diplomatik fəaliyyətlə yanaşı, ədəbi-elmi yaradıcılıqla sistemli şəkildə məşğul olan müəllif «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» və «Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan» adlı əsərlərini nəşr etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutun-

dan sonra Fransaya mühacirət edən yazıçı 1926-cı ilə qədər burada yaşayıb-yaratmışdır. Qeyd edək ki, bu illərdə Yusif Vəzirin kiçik qardaşı Miri Parisdə siyasi elmlər məktəbində oxuyurdu. Qardaşının xəstəliyinə (sonralar isə ölümünə), habelə ciddi maddi sıxıntılara baxmayaraq o, Parisdə yaşadığı illərdə mütləqiyyə və yaradıcılığa xüsusi diqqət yetirmiş, vaxtının çoxunu Fransa milli kitabxanasında keçirmişdir.

Yusif Vəzir Paris yaxınlığındakı Klişi şəhərində üç il fəhlə işləmiş, buradakı ağır və acınacaqlı həyatının bəzi səhifələrini bioqrafiyasında da xatırlamışdır:

«Bu proletar həyatı mənim üçün bir məktəb oldu. Bütün köhnə düşüncələrimi məndə oyanmış yeni şüur sahəsində keçirdim. Kapitalizm əsəri olan işçilərlə boyunduruq yoldaşı olaraq dünyaya başqa nəzərlə baxmağa başladım».

Qeyd edək ki, Yusif Vəzir Fransadakı mühacirəti dövründə «Paris xəbərləri» qəzetində «Şərqdən məktublar» rubrikası altında məqalələrlə çıxış etmişdir. Yazıçının Vətənə qayıtdıqdan sonra nəşr etdirdiyi «Sidi», «Bir qaçqının dəftərindən» hekayələrində, yarımqıç qalmış «Paris» adlı romanında, habelə «Həzrəti-Şəhriyar» komediyasında həyatının Fransa dövrü bədii əksini tapmışdır.

Mühacirət həyatının ağırlığı, ictimai və şəxsi həyatındakı faciələr Yusif Vəzirdə böhran və sarsıntılara səbəb olmuş, o, bağlı olduğu «Müsavat» firqəsindən, onun liderlərindən, ümumiyyətlə siyasətdən uzaqlaşmışdır. Sonralar o, etiraf edirdi ki, «mənim həyatımın ən kədərli dövrü siyasətlə məşğul olduğum vaxtlardır. Mən təbiətə maarif və mədəniyyət adamıyam. Mən ədəbiyyatla yaşayıram və xaricə getməyimə də o bais olubdur». «Müsavat» firqəsindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra İstanbulda nəşr olunan «Yeni Qafqazya» dərgisi onun haqqında «Şərəfsiz bir aqibət» adlı məqalə dərc etmiş, Y.V.Çəmənşəminli də həmin yazıya cavab olaraq, «Kommunist» qəzetində «Müsavatçıya cavab» adlı məqalə ilə çıxış etmişdir.

Y.V.Çəmənşəminlinin 1930-cu ildə nəşr olunmuş «Qazanc yolunda» adlı kitabına daxil edilən «Sidi» (ilk dəfə «Kommunist» qəzetinin 6 oktyabr 1926-cı il tarixli sayında dərc olunmuşdur) və «Bir qaçqının dəftərindən» (ilk dəfə «Maarif və mədəniyyət» jurnalının 1927-ci il 7-8-ci saylarında çap edilmişdir) hekayələrini mühacirətdə yazdığı şübhə doğurmur. Hər iki hekayədə müəllif Fransada əməkçi xalqın ağır, acınacaqlı həyatını əks etdirməyə çalışmışdır. «Sidi» hekayəsinin qəhrəmanı Mənsur ibn Məhəmməd ona görə sevinir ki,

işdə qəza zamanı itirdiyi dörd barmağının əvəzində dörd yüz frank yardım almışdır. «Bir həftə ölüm-zülüm yaşamaq parası» olan bu dörd yüz frankın gətirdiyi sevincin arxasında gizlənən faciəni yazıçı real bədii cizgilərlə canlandırır. Yusif Vəzirin Afrika ərəblərinə təhqiramiz bir ad kimi verilən Sidi ləqəbini hekayəyə sərlövhə seçməsi də təsadüfi deyildir. Bununla o, bir tikə çörək ucundan yurdundan-yuvasından didərgin düşmüş insanların təkcə fiziki məhrumiyyətlərə deyil, mənəvi təzyiqlərə də məruz qaldığını qabartmaq niyyəti izləmişdir.

İşsizliyin gətirdiyi aclıq və məhrumiyyət «Bir qaçqının dəftərindən» hekayəsinin də ideya ıstiqamətini şərtləndirir. Hekayənin qəhrəmanı «...madam ki, mən bu bolluq və zənginlik içində acıdan ölürəm, yıxılısın kaşanələr, məhv olsun bu zəngin həyat» – deyə yaşadığı cəmiyyətə qarşı üsyan edir.

Azərbaycan mühacirət nəsrindən bəhs edərkən «Əli və Nino» romanı və onun müəllifi Qurban Səid haqqında da bəhs etməyə ehtiyac vardır. Məlumdur ki, roman ilk dəfə 1937-ci ildə Vyanada alman dilində nəşr olunmuşdur. Lakin aradan 32 il keçəndən sonra, 1969-cu ildə ixtisasca rəssam olan Jenni Qramon Qərbi Berlinin bukinist mağazalarından birində bu əsərə təsadüf edir, bir zaman onu oxuduğunu xatırlayaraq romanı ingilis dilinə çevirərək nəşr etdirir. Bunun ardınca «Əli və Nino» demək olar ki, Avropanın bir sıra dillərinə tərcümə edilərək geniş yayılmışdır. «Əli və Nino» romanı Mirzə Xəzərin tərcüməsində Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır (Buradaca qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, bəzi araşdırıcılar romanın mühacirətdə yaşamış Məcid Musazadə tərəfindən tərcümə edildiyini, Mirzə Xəzərin isə sadəcə bu tərcüməni çapa hazırladığını göstərirlər. Romanın müəllifi kimi onun Azərbaycan türkcəsinə tərcüməçisinin də mübahisə doğurması düşündürücüdür).

«Əli və Nino» müxtəlif tədqiqatlarda «qeyri-adi roman», «kəskin və gözəl süjetli», «dahiyənə yaradılmış əsər» və s. epitetlərlə qiymətləndirilmiş, «Romeo və Cülyetta», «Doktor Jivaqo», «Küləklə sovrulanlar» və başqa sənət nümunələri ilə müqayisə edilmişdir.

Bilindiyi kimi, Qurban Səidin bioqrafiyası və yaradıcılıq yolu haqqında dəqiq məlumatlar olmadığı üçün onun şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi mübahisələrə səbəb olmuş. Avropa, Amerika, Türkiyə, İran və Azərbaycan mətbuatında bu barədə xeyli polemik yazı dərc olunmuşdur. Roman haqqında yazan tədqiqatçılar əsasən aşağıdakı versiyalar ətrafında fikir və mülahizələr söyləmişlər:

Birinci versiyanın müəllifləri əsərin Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, tarixi roman ustası Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin qələminə məxsus olması ətrafında fikir söyləməyə çalışmışlar. Buna əsas isə ötən əsrin 20-ci illərinin başlanğıcında Yusif Vəzirin bir müddət Fransada mühacirətdə yaşaması. qarşı tərəfdən isə “Əli və Nino” əsərinin onun romanları ilə forma-üslub yaxınlığı və əsər müəllifinin Azərbaycan tarixinə və burada cərəyan edən siyasi hadisələrə bələdliyi olmuşdur.

İkinci versiyanın müəllifləri “Əli və Nino” romanının Yusif Vəzir Cəmənzəminli qələminə məxsus olmadığını təkzib edən bir sıra faktlar ortaya qoyaraq Qurban Səid imzasının 1920-ci ilin aprel hadisələrindən sonra Azərbaycanı tərk etmiş milliyətcə yəhudi olan Leo Nissenbauma – Məhəmməd Əsəd bəyə məxsusluğunu qeyd etməkdədirlər.

Digər bir versiyanın müəllifləri isə Qurban Səid imzasının naşir Elfride Erenfels fon Vodmershofa məxsusluğunu iddia etməkdədirlər. Lakin adı çəkilən müəllifin Azərbaycan həyatını incəliklərinə kimi bilməsi şübhə doğurduğundan bu versiya o qədər də inandırıcı görünmür.

Nəhayət, bəzi araşdırıcılar Qurban Səidin təxəllüs deyil, «Əli və Nino» müəllifinin həqiqi adı olmasını iddia edirlər. Qurban Səid imzası ilə digər əsərlərin mövcudluğu («Altunsaç», «Məhəbbətin nə olduğunu bilməyən adam») versiya müəlliflərinin əsas istinad nöqtəsidir.

«Əli və Nino» ilə bağlı dünyanın tanınmış şərqşünaslarından prof. Əhməd Şmide (Almaniya), prof. Tom Reys (ABŞ), Azərbaycan alimlərindən isə prof. Həsən Quliyev, prof. Çərkəz Qurbanlı, prof. Pənah Xəlilov, prof. Tofiq Hüseynoğlu, prof. Zeydulla Ağayev, prof. Şamil Cəməşidov, Ramiz Abutalıbov və başqaları tədqiqat aparmış, mübahisələrə aydınlıq gətirməyə çalışmışlar. Lakin bu tədqiqatlarda romanın müəllifi ilə bağlı kifayət qədər inandırıcı dəlillər ortaya qoyulmadığı üçün araşdırılmaların daha ciddi şəkildə davam etdirilməsinə ehtiyac vardır. Şübhəsiz ki, romana get-gedə artmaqda olan maraq onun müəllifi ətrafında yaranmış mifin dağılmasına imkan verəcəkdir.

Azərbaycan mühacirət nəsrinin və publisistikasının aparıcı imzalarından biri olan **Məhəmməd Əsəd bəyin** (1905-1943) qısa və keşməkeşli hadisələrlə müşayiət olunan ömür yolu diqqəti cəlb etməkdədir.

Əsl adı Leo Nissenbaum olan Məhəmməd Əsəd bəy 1905-cı ildə Bakıda anadan olmuşdur. O, islamı qəbul etdikdən sonra əsərlərini «Məhəmməd Əsəd bəy» imzası ilə nəşr etdirmiş, bu imza ilə də tanınmışdır.

Məhəmməd Əsəd bəy AXC dövründə (1918-1920) Azərbaycanda yaşamış, o illərdə Qafqazda cərəyan edən siyasi hadisələr, hərbi münaqişələr onun yaddaşında silinməz izlər buraxmışdır. Sonralar ədib öz yazılarında bu illərə dönə-dönə qayıtmış, bir sıra qaranlıq mətləbləri bədii-publisistik səpkidə üzə çıxarmağa çalışmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya kitabxanalarında Məhəmməd Əsəd bəyə məxsus 20-yə yaxın kitabın adı göstərilmişdir. 1932–1938-ci illərdə nəşr olunmuş bu kitabların gərgin əməyin məhsulu olduğu sadəcə adından və həcmindən bəllidir: “Qafqazın on iki sirri” (1930), “Stalin” (1931), “Qafqaz. Dağları, xalqları və tarixi” (1931), “Q.P.U. Dünyaya qarşı qəsd” (1932), “Bəyaz Rusiya” (1932), “Məhəmməd” (1932), “Şərqdə neft və qan”, “Rusiya yol ayrıcında” (1933), “Axar qızıl” (1933), “Rza şah – sərkərdə, padşah, refermator” (1935), “Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı” (1936). Müəllifin sağlığında əsərlərinin bir qismi fransız dilinə də tərcümə olunmuşdur. Bu əsərləri ilə yazıçı Azərbaycanın təbliği və tanınması sahəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Şübhəsiz ki, milli-mənəvi dəyərlər kontekstində yanaşırsa, Məhəmməd Əsəd bəyin əsərlərində müəyyən mübahisəli məqamlara təsadüf olunmaqdadır. Lakin bütün bunlar öləri səciyyə daşıyır, ədibin zəngin yaradıcılıq irsinin dəyərini aşağı salmır.

Məhəmməd Əsəd bəy 1943-cü ildə İtaliyada vəfat etmiş, Pozitano şəhərindəki katolik qəbiristanlığında müsəlman kimi dəfn olunmuşdur.

Qeyd edək ki, son illərdə Azərbaycanda Əsəd bəyin əsərlərinin mühüm bir qismi nəşr edilmişdir. Belə ki, onun «Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı», «Stalin». «Şərqdə neft və qan», «Sevgi və neft», «Manuela» və başqa əsərləri rus və Azərbaycan dillərində işıq üzü görmüşdür.

Göründüyü kimi, mühacirət nəsrı yalnız mövzu deyil, janr baxımından da rəngarəngdir. Hekayə, povest, roman, memuar, tarixi-publisistik, sənədli-bioqrafik əsərlər bu rəngarəngliyi əks etdirməkdədir.

Digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq mühacirətin dramaturji axtarışları kəmiyyət baxımından diqqəti cəlb etmir və əsas etibarını ilə bir müəllifin – **Abay Dağlının** yaradıcılığı ilə müşayiət olunur. Mühacirətin dramaturgiyaya bir qədər az diqqət yetirməsi müəyyən amillərlə izah oluna bilər. Bu hər şeydən əvvəl, teatr və tamaşaçı problemlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, janrın mü-rəkkəbliyi və spesifikliyi də məhdudiyəti şərtləndirən amillərdən-dir. Lakin (hələlik bizə məlum olan) bir müəlliflə müşayiət olunma-sına baxmayaraq yazılan əsərlərin bədii dəyəri, ideya məzmununu mühacirətin dramaturgiya sahəsindəki uğurları kimi mənalanır.

Haqqında bəhs olunan Abay Dağlı (Cəmil İbrahim oğlu Ağə-yev) 1906-cı ildə qədim Qarabağda, Şuşa şəhərində dünyaya göz açmışdır. O, ilk təhsilini Şuşada almış, sonra Bakıya gələrək dil-ədəbiyyat müəllimi ixtisasına yiyələnmiş, bir müddət Şəkidə müəl-limlik etmişdir. Bu illərdə yaradıcılığa başlayan müəllif ilk qələm təcrübələri olan qəzəllərini və qoşmalarını dərc etdirmişdir. Sonralar təhsilini davam etdirmək üçün Bakıda aspiranturaya qəbul olunan Abay Dağlı daha çox ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.

1941-ci ildə Abay Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat muze-yində işə qəbul edilsə də, lakin elə həmin il başlayan amansız mühar-ibə bir çoxları kimi onu da doğma yurdundan qoparıb aparır.

Müharibə bitəndən sonra min bir müsibətlə Türkiyəyə gəlib çıxan yazıçı ömrünün sonlarına qədər mühacir kimi yaşamış. Vətən həsrətilə alışıb-yanmışdır. Lakin Abay Dağlı heç bir zaman yara-dıcılıq aləmindən uzaqlaşmamışdır. Vətən, yurd həsrəti güc gələndə, qoyub getdiyi yerlər, mehr bağladığı insanlar yadını-yaddasını sızıl-dadanda duyğularını şeirə çevirmişdir:

Çoxdandır bir dağın yaşıl ətəyi,
Məskənim olmuşdur, yaşaram orda.
Yeni gəncliyimin qızıl çiçəyi,
Orda yetişmişdir, coşaram orda.

Abay Dağlının yaradıcılığında dramaturgiya əsas və aparıcı yerlərdən birini tutur. O, daha çox tarixi dramaturgiya sahəsində qələm çalmış. Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının yaşadığı tarixin şərəfli səhifələrini, qüdrətli şəxsiyyətlərini canlandırmağa çalışmış-

dır. Müəllifin dram əsərləri sırasında «Dədə Qorqud», «Gənc ata», «Sakarya qərargahı», «Füzuli», «Natəvan» kimi tarixi mövzuda yazılmış pyeslər xüsusi yer tutur.

«Dədə Qorqud» pyesində dramaturq qədim qəhrəmanlıq eposunun motivləri əsasında yeni, orijinal bir sənət nümunəsi yaratmışdır. O, «Kitabi-Dədə Qorqud»un süjetinə söykənsə də, eposu teatr üçün səhnələşdirmək məqsədi izləməmiş, əksinə onu ideyaca müasirləşdirməklə, aktuallaşdırmaqla günün bir çox vacib problemlərini tarixin dili ilə vermək məramından çıxış etmişdir.

Dramaturqun digər pyesi olan «Gənc ata» – Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu, İstiqlal savaşının sərkərdəsi və qəhrəmanı Mustafa Kamal Atatürkə həsr olunmuşdur. Müəllif tarixi hadisələr fonunda bir tərəfdən Osmanlı imperiyasının dağılmasından sonra türk xalqının istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizəni təsvir etmiş, həmçinin bu mübarizə fonunda Atatürkün obrazını yaratmağa çalışmışdır. Lakin qeyd olunmalıdır ki, pyes romantik səpkidə qələmə alınsa da müəllif tarixi şəxsiyyətləri, o cümlədən Atatürkü ideallaşdırmamış, onu real şəkildə təqdim etmişdir.

Abay Dağlının «Sakarya qərargahı» adlı pyesində İstiqlal savaş tarixinin canlı, dramatik mənzərəsi yaradılmışdır. Müəllif bu pyesin bir pərdə, üç tablodan ibarət yığcam variantını işləyərək «Sakarya çetesi» adlı ilə 1969-cu ildə nəşr etdirmişdir. Qəhrəmanlıq ruhu aşılayan pyesin ayrı-ayrı obrazlarının dialoq və mükəllimələrində xalqa, torpağa sevgi, yadelli düşmənlərə nifrət ideyası təlqin olunur. Məsələn:

Xəbər verin bilsin Mustafa Kamal,
Ordumuz bir cəbhə tutduğu zaman,
Arxada düşməne yoxdur bir aman.
Qıp-qızıl qan olub axar Sakarya,
Düşmənin qəlbini yaxar Sakarya.

Mənzum şəkildə yazılmış pyesdə müəllifin tipik obrazlardan daha çox epizodik surətlərə (Çoban, Aşıq, Həmsirə, Köylü ağa, aydınlar, əsgərlər, qadınlar, gənclər və s.) yer verməsi müharibə, döyüş ovqatını əks etdirmək niyyətindən irəli gəlir.

Abay Dağlının «Natəvan» pyesinin mövzusu isə Qarabağda «Xan qızı» ləqəbi ilə məşhur olan şairə Xurşidbanu Natəvanın həyatından alınmışdır. Dramaturq onu bir tərəfdən yurdunu məhəbbətlə sevən vətənpərvər insan, o biri tərəfdən istedadlı şair kimi təq-

dim etmişdir.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ömür yolunu əks etdirən «Füzuli» pyesi Abay Dağlının ən populyar əsəri hesab olunmaqdadır. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, bu əsər Füzuli poeziyasının ecazkar təsiri altında yazılmışdır.

«Füzuli» pyesi Azərbaycan və Türkiyə ləhcələrində qələmə alınmış, ilk dəfə 1961-ci ildə Ankarada, ikinci dəfə 1968-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Pyesə yazmış olduğu müəllif qeydində Abay Dağlı Füzuli yaradıcılığına müraciətinin səbəblərinin belə izah edir: «Dahilərimizi yalnız elmi əsərlərlə tanımaq kifayət deyil. Onları bir örnək şəxsiyyət olaraq ədəbi əsərlərlə canlandırmaq lazımdır».

Qeyd edək ki, Füzuli poeziyasının ruhuna uyğun olaraq əsərin mövzusu məhəbbət süjeti üzərində qurulmuşdur. Belə ki, Füzulinin sevdiyi Hicran adlı gənc qız Bağdadı tərk edərək Vətəni Azərbaycana gedir, lakin geri dönmür. Uzun zaman sevgilisinin yolunu gözləyən Füzuli, nəhayət, ondan ümidini üzərək Yaxşı adlı Bağdad gözəli ilə evlənir. Lakin şair özgə bir qadınla ailə qursa da, ilk məhəbbətini unuda bilmir. Dramatik hadisələrin sonrakı gedişində Hicran yeni köçkünlərlə bərabər Bağdada qayıtsa da, fəqət xəstə olduğu üçün dünyaya gözlərini yumur. Sevgilisinin ölümü Füzulinin onsuz da dərd içərisində qovrulan ömrünə yeni bir dərd gətirir.

Dramaturq bu qısa, yığcam süjet ətrafında Füzulinin dövrünü və canlı obrazını yarada bilməmişdir. Şairin qüdrətli poeziyasında olduğu kimi, onun həyatına həsr olunmuş bu pyesdə də eşq «qəvi dövrən»in çəkilməz dərdləri ilə süsləndiyindən əsər ictimai məzmun kəsb etmişdir. Dramaturq Füzuli dərдинin mahiyyətini açmaq üçün onun zamanəsinə üz tutmuş. Şairi dərdlərini özünə məlhəm bildiyi mühitin fonunda verməyə çalışmışdır. Əsərdə Füzulidən savayı bütün digər obrazların epizodik fonda düşünülməsi bir tərəfdən onun daxili dünyasının təfərrüatı ilə aşkarlanmasına, qarşı tərəfdən isə mühitin fəvqündə durduğunu, uca və ali ideallarla yaşadığını göstərmək məramına xidmət etmişdir.

Dramaturqun yeri gəldikcə şairin qəzəllərinə müraciət etməsi əsərə zərif poetik ruh gətirmişdir. Həmçinin əsərin mənzum şəkildə işlənilməsi Füzuli poeziyasının incəliklərini və təravətini əks etdirmək üçün dramaturqa geniş imkanlar vermişdir.

Pyesin sonuncu nəşrinə ön söz yazmış olan İstanbul Universitetinin professoru Əli Nihad Tərлан əsəri belə dəyərləndirir:

«Füzuli haqqında bir səhnə əsəri vücuda gətirən Abay Dağlı

gözəl təşəbbüsü ilə ilk müvəffəqiyyətli addımı atmışdır. Möhtərəm şair – Abay Dağlı bizi çox yaxından aşına olduğu azəri sahəsinə çəkir, dadlı bir Qərb türkcəsi şivəsiylə Füzulinin içli lirizminə sürükləyir».

Qeyd edək ki, Füzulini Azərbaycandan Kərbəlaya gedən köç-kün, ömrünü qürbətdə keçirən bir şair kimi canlandıran dramaturq dolayısı ilə özünün Vətən həsrətini də ifadə etmişdir:

Yollar keçirik,
Şəhərdən-şəhərə biz hey köçürük.
Qürbətdə qərib şadman olmaz imiş,
Altun qəfəs içrə gər qızıl gül bitsə,
Bülbülə tikan tək aşıyan olmaz imiş.

Füzulinin bioqrafiyası və yaradıcılıq yolunu özünəməxsus bir formada əks etdirən bu əsər Türkiyə ədəbi mühitində maraqla qarşılanmış, haqqında müsbət fikirlər söylənmişdir.

Abay Dağlının «Əsir ruhlar», «Okullular». «Albay» və başqa pyesləri də dramaturji baxımdan diqqətəlayiq sənət nümunələridir.

Lakin təəssüf ki, «Füzuli» və «Dədə Qorqud» pyesləri, bir də şeirlər, məqalələr və məktublardan ibarət «Səslərəm səni» kitabı istisna olmaqla müəllifin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı Azərbaycan oxucularına təqdim olunmamışdır.

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən zəngin qolunu ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq təşkil edir. Xüsusilə, klassik irsimizlə bağlı mühacirətdə çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının müasir ədəbiyyatla müqayisədə klassik irsə ağırlıq verməsinin əsas səbəbi bir tərəfdən bu ədəbi irsin zənginliyi və qədimliyi ilə, qarşı tərəfdən sovet siyasi rejiminin rəddi və inkarı fonunda həmin rejim daxilində yaranmış ədəbiyyatın qəbul edil-məməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının Əli bəy Hüseyn-zadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsevər, Əli-mərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Abbasqulu Kazımzadə, Hüseyn Baykara, Süleyman Təkinər, Kərim Odər, Hilal Münşi, Mustafa Haqqı Türkəqul və başqa

nümayəndələri bu və ya digər şəkildə ədəbi-mədəni irsimizin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olmuşlar.

Bu tədqiqatçıların əsərlərinin mühüm bir qolunu folklorla bağlı araşdırmalar təşkil edir. Əhməd Cəfəroğlu, Ceyhun Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Baykara, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqa müəlliflər söz sənətimizin ilkin qaynaqlarının istər elmi, istərsə də siyasi müstəvidə dəyərləndirilməsində ciddi səylər göstərmişlər.

Mühacirət folklorşünaslığında Azərbaycan və ümumən türk şifahi söz sənətinin bütün janrları tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin mühacir folklorçular daha çox epos sənətinə diqqət vermiş. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm» kimi qəhrəmanlıq dastanlarının öyrənilməsinə, təbliğinə çalışmışlar. Bu da bir tərəfdən epos sənətinin bədii-estetik tutumu və kamilliyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən bu janrın, millətin soykökü, tarixi yaddaşı, qəhrəmanlıq əzmi ilə bağlı məqamları daha canlı şəkildə yaşatması ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Baykara kimi müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan epos sənəti nümunələri bəzən siyasi yöndə təhlilə çəkilir, bu əsərlərdən alpərənlik tariximizin bədii örnəyi kimi bəhs olunur.

Mühacirət folklorşünaslığının inkişafında xüsusilə «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin xidmətləri danılmazdır. Bu dərginin səhifələrində dərc olunmuş Əhməd Cəfəroğlu, Sadiq Sənan, Səlim Rəfiq, Mirzadə Mustafa Fəxrəddin və başqaları kimi Azərbaycan mühacirlərinin, habelə məşhur türk ədəbiyyatşünası Məhəmməd Fuad Köprülüzadənin, böyük siyasi mücahid Zəki Vəlidi Toğanın əsərlərinin nəşr olunması sonrakı dövr folklorşünaslığına ciddi təsir göstərmiş, onun başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Sovet folklorşünaslığında milli dastanlarımızın feodal-patriarxal adət-ənənlərini daşdığı üçün yasaq və inkar olunduğu bir mərhələdə onun tədqiqi və təbliğinə geniş meydan verən mühacirət folklorşünaslığı şifahi söz sənətimizin həm tədqiqi, həm də təbliği istiqamətində böyük uğurlara nail olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatını dünya mədəniyyəti kontekstində qiymətləndirən mühacirət ədəbiyyatşünaslığı yazılı-ədəbi irsimizin formalaşdığı zəmini araşdırmış, onun VII əsrdə islam topluluğuna daxil olduğunu, XIII yüzillikdən isə türk ruhunun fəal daşıyıcısına çevrildiyini vurğulamışdır. XIX yüzilin ortalarından Azərbaycan

ədəbiyyatı tədrisən özünü təftişə başlamış, ənənəvi ədəbi ehkamlardan xilas olmağa çalışmışdır. Bu konsepsiya müstəvisində milli mədəni irsimizi dəyərləndirməyə çalışan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atmışdır.

Bilindiği kimi, vahid mərkəzdən qidalanan sovet ədəbiyyatşünaslığı ayrı-ayrı xalqların ədəbi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onu ümumi təsnifat sisteminə salmışdı. Ədəbiyyatımızın təkamül tarixinin mənəviyyatımıza yad olan xronologiyaya tabe etdirilməsi milli ədəbi dəyərlərin qiymətləndirilməsinə imkan vermirdi. Bu mənada Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslarının aparmış olduğu təsnifat prinsip etibarını ilə ciddi metodoloji əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi və klassiklərin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində milli çalar və keyfiyyətlərin əsas tutulması onun əsl dəyərinin aşkarlanmasına imkan vermişdir. Saxta beynəlmiləlçilik kriteriyasına söykənən sovet ədəbiyyatşünaslığından fərqli olaraq mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassiklərin yaradıcılığının azadlıq, ana dili, vətənsəvrlik, işğalçılığa nifrət, istiqlalçılıqla bağlı məqamlarına üstünlük verilmişdir.

Azərbaycan mühacirətinin ədəbiyyat tarixinə və ayrı-ayrı klassiklərə həsr olunmuş tədqiqatlarında Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı geniş və əhatəli təhlil olunmuşdur. Klassiklərə həsr olunmuş əsərlərin bir qismi əsas etibarını ilə təbliği məqsəd daşdığı üçün qismən tədqiqatçılıq ruhundan uzaqdır. Mühacirətin respublikamızın arxiv və kitabxanalarından uzaqlığı, material və mənbə qıtlığı da bu işdə öz təsirini göstərmişdir. Yazılan əsərlərin digər qismi isə ciddi yaradıcılıq axtarırlarının məhsuludur. Belə ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Mustafa Haqqı Türkəqul, Mirzə Bala Məmmədzadə, Ceyhun Hacıbəyli və bir çox başqa tədqiqatçıların əsərləri Şərqdə və Avropada mövcud olan mənbələr əsasında yazılmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının xüsusi diqqət yetirdiyi klassiklərdən biri Nizami Gəncəvidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirətin nəinki ədəbiyyatşünaslığa həsr elədiyi tədqiqatlarda, hətta tarixi-siyasi mövzulu araşdırmalarda belə Azərbaycan mədəniyyətilə bağlı Nizami yaradıcılığına müraciət olunmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı ana dilli ədəbiyyatımızın tədqiq və təbliğinə daha çox diqqət yetirmişdir. Tədqiqatçılar xüsusilə bu ədəbiyyatın təşəkkül mərhələsini, ədəbi-estetik fikirdə türk ruhunun gerçəkləşdiyi zəmini bütün yönlərilə açıqlamağa çalışmışlar. Bu mənada mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ana dilli ədəbiyyatımızın ilk yaradıcılarından biri olan Nəsiminin əsərlərinə dönə-dönə qayıtması təsadüfi deyildir. Yusif Vəzir Cəmənəmzinli «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» əsərində onu «ədəbi dövrün başçısı» adlandırmış və milli ədəbiyyat tariximizin Nəsimi ilə başladığını qeyd etmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nəsiminin yalnız dərin fəlsəfi məzmun daşıyan poeziyası deyil, bütün Şərq dünyasını heyretə gətirən şəxsiyyəti də təhlil obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycan istiqlal mücadiləsinə həsr olunmuş yazılarda Nəsimilik əqidə, inanc uğrunda ölə bilməyin simvolu kimi dəyərləndirilmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında ana dilli ədəbiyyatın özünün möhkəmləndirilməsində mühüm xidmətləri olan Şah İsmayıl Xətai poeziyasına da xüsusi önəm verilmişdir. Ə.Yurdsevər Şah İsmayıl ilə həsr olunmuş məqaləsində onun türkcə yazdığı şeirlərlə ana dilimizin ilahi gözəlliklərini təsdiq etdiyini göstərirdi.

M.Ə.Rəsulzadə isə Xətai şeirinin doğulduğu mühiti belə səciyyələndirirdi: «Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıl şiə dövlətini qurmaq üzrə hərəkətə keçir. Avropalıların nəzərində xalis bir İran sülaləsi sayılan Səfəvi dövlətinin bu müəssisi isə, həqiqətdə bir türk sufisi və azərbaycanlı bir şairi. İstinad etdiyi qüvvət də tamamilə türk qüvvəti idi. Şiə məzhəbinə mənsub türkmən qəbilələri bu qüvvətin kökünü təşkil edirdi. Onun sadə bir türkcə ilə yazılan ilahiləri rəsmi hüdudların çox irəlilərində belə, türk topluluqlarının ruhları üzərində müəssir olurdu. Şah İsmayılın sarayı azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi».

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı türkcə şeir yazmağın «düşvarını» asan eyləyən Füzuli yaradıcılığına xüsusi bir məhəbbətlə yanaşmışdır. Yusif Vəzir Cəmənəmzinli, Əhməd Cəfəroğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Məhəmmədəli Rəsuloğlu ədəbiyyat tarixinə və şairin yaradıcılıq yoluna həsr elədiyi tədqiqatlarında ondan bütün türk ədəbi dünyasında bənzəri olmayan bir sənətkar kimi danışmışlar.

M.Ə.Rəsulzadə hələ 1922-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Azərbaycan cümhuriyyəti» əsərində Füzulinin yaradıcılıq təkamülü

ilə ədəbiyyatımızın keçib gəldiyi yolun analogi xüsusiyyətlərini araşdıraraq yazırdı ki, Füzuli əvvəlcə fars dilində yazmış, sonra Azərbaycan türkcəsinə meyl etmiş, Bağdadın Osmanlılara keçidindən sonra isə Osmanlı şivəsinə üstünlük vermişdir. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatı da belə bir inkişaf yolu keçmişdir; əvvəlcə farsca yaranan ədəbiyyat (Qətran Təbrizi, Xaqani, Məhsəti, Nizami və b.), sonra Azərbaycan türkcəsinə meydan vermiş (Vaqif, Nəbati, Seyid Əzim və b.), daha sonra ölkədə cərəyan edən hadisələrin axarı ilə Osmanlı türkcəsinin təsirinə düşmüşdür (Səhhət, Hadi, H.Cavid və b.).

M.Ə.Rəsulzadə tanınmış türk ədəbiyyatşünası doktor Əbdülqadir Qaraxanın «Füzulinin həyatı, mühiti və şəxsiyyəti» adlı kitabına yazmış olduğu reseenziyada şairin heç bir zaman şübhə doğurmayan milliyyətilə bağlı ayrıca söhbət açan müəllifi tənqid edərək yazırdı ki, onun türk olmasının sübuta ehtiyacı yoxdur. Bu gün diqqət mərkəzində Füzulinin milliyyəti deyil, milliyyətçiliyi, türklüyü deyil, türkçülüyü dayanmalıdır.

«Azərbaycan kultür gələnekləri»ndə isə ədəbiyyatşünas Füzulini belə səciyyələndirirdi: «Şərqi ən böyük liriki Füzuli yalnız Azərbaycanı deyil, türkcə oxuyan bütün dünyanı həyəcanlandırır. Şərqi bilən avropalılar Füzulinin lirizminə heyrandırlar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX yüzilin başlanğıcına qədər Füzulinin tamamilə təsiri altında qalmışdır».

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Vaqif və Vidadi sənətinə də müraciət etmişdir. XVIII yüzillikdə yaşamış, lirik-realist üslubda yazıb-yaradan bu iki söz ustasının əsərləri Əbdülvahab Yurdsevərin ayrıca monoqrafik tədqiqatında araşdırılmışdır.

Mühacirətdə yazılmış tədqiqatlarda Abbasqulu ağa Bakıxanov da tez-tez xatırlanmaqdadır. Əhməd Cəfəroğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Baykara, Ceyhun Hacıbəyli və başqaları onun yaradıcılığından ətraflı bəhs etmişlər. Əbdülvahab Yurdsevər Ankarada çıxan «Azərbaycan» jurnalında dərc etdirdiyi «Abbasqulu ağa Bakıxanlı» məqaləsində onun həyat və yaradıcılıq yolunu ciddi təhlil süzgecindən keçirmişdir. Ceyhun Hacıbəylinin fransızca yazdığı «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov» adlı məqaləsi isə Azərbaycan şairi və aliminin Avropada tanınması məqsədilə qələmə alınmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılıq irsini ciddi şəkildə araşdırmışdır. Haqqında bəhs edənlər

ona böyük mütəfəkkir, islahatçı sənətkar, ədəbi dövrün başçısı, ictimaiyyəti, yenilikçi, milliyyətçi və başqa epitetlərlə dəyər vermişlər.

Y. V. Çəmənzəminli «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» adlı tədqiqatında ədəbiyyatımızda milliyyət hissini Mirzə Fətəli ilə başladığını qeyd etmişdir. Hüseyn Baykara, Əhməd Cəfəroğlu, M. Ə. Rəsulzadə isə ədəbiyyatımızın çağdaş mərhələsini Mirzə Fətəli ilə başlamışlar.

Hüseyn Baykara «Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları» adlı 1966-cı ildə Ankarada nəşr olunmuş monumental tədqiqatında Azərbaycan milli hərəkatının böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəlinin bədii və elmi-nəzəri irsindən qaynaqlandığı qənaətinə gəlmişdir.

Mirzə Fətəlinin həyatı, fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, nəzəri-estetik və dil haqqında görüşlərini ətraflı şəkildə araşdıran tədqiqatçı onu XIX yüzilin Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük şəxsiyyət kimi dəyərləndirir. Tədqiqatın müxtəlif məqamlarında «Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan kultür və mədəniyyətinin böyük sütunlarından biridir». «...Azərbaycan və Şərq tarixində hər zaman dəyərli yerini alacaqdır», - deyən müəllif böyük mütəfəkkirin xalqımızın tarixindəki yerini açıqlayır. Mirzə Fətəli fenomenində ədəbi və ictimai idealların müstərkliyi, qovuşduğu və vəhdəti prinsipindən çıxış edən araşdırıcı onun yaradıcılıq dühasının yaşadığı cəmiyyəti kökündən dəyişdirmək kimi ciddi məfkurəyə söykəndiyi nəticəsinə gələrək fikirlərini belə yekunlaşdırır: «Mirzə Fətəlinin ədəbi çabaları ilə bir tərəfdən azəri ləhcəsi dil olur, o biri tərəfdən əski Şərq tərz çürük adət və inanışlardan ibarət olan gerici həyat təzi Mirzənin komediyalarında bütün gülünlüyü ilə tənqid edilirdi. Hər kəs o çağda Mirzənin əsərlərindəki tiplərdə özünü görür və etkisini anlaya bilirdi. Mirzə komediyalarında Avropa anlamında bir insan olmanın gərəkliyini və toplumun sosial anlamını, ağanın istismarını, qadının hüquqsuzluğunu bütün cəbhələriylə, ədəbi dühasının kəskinliyi və tənqidçiliyinin qüdrətiylə səhnəyə, gözlər önünə sərirdi». (*Hüseyn Baykara. Azərbaycanda Yeniləşmə Hərəkatları, Ankara, 1966, s. 151*).

Əbdülvahab Yurdsevər Mirzə Fətəliyə ayrıca monoqrafiya həsr etmişdir. Araşdırmaçı «Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri» (Ankara, 1950) adlı bu monoqrafiyada onun ədəbiyyatımızı Şərq özüündən qopararaq üzünü Qərb səmtinə çevirdiyini, ənənəvi ədəbi ehkamları uçuraraq novator bir ədəbiyyatın əsasını qoyduğunu göstərmişdir.

Mirzə Fətəli fenomeninə xüsusi dəyər verən M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə yazırdı: «Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta özündən alınmışdır. Burada orta çağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, alim görünənlərin səfsətəçiliyi, qara cəhələtin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur».

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Fətəli ədəbi məktəbinin davamçıları olan Nəcəf bəy Vəzirov və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi klassiklərin yaradıcılıq yolunun araşdırılmasına da həssaslıqla yanaşmışdır. M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə hər iki dramaturqu milli dram sənətinin ən dolğun əsərlərini yaratdığı üçün təqdir edir, «Vəzirli Nəcəf bəy» məqaləsində isə Nəcəf bəyin taleyi ilə qəhrəmanı Fəxrəddin bəyin aqibəti arasında bənzərlik gördü: «Vəzirli Nəcəf bəyin simasında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səhnəsi Mirzə Fətəlidən sonra gələn çox mühüm bir nümayəndəsini itirdi. Bütün əsərlərində millət eşqini, xalqa qulluq etmək zövqünü, azadlıq və istiqlal fikirlərini tərənnüm edən bir yazıçı üçün qısa bir müddətə olsa da, istiqlal və azadlığa qovuşan Vətəninini təkrar əsirlik və istila altında buraxıb ölmək qədər bir tragediya təəvvür oluna bilməz.

Vəzirli Nəcəf bəyin ölümü öz qəhrəmanı Fəxrəddinin ölümünə nə qədər bənzər!..»

O hər iki dramaturqun sələfləri Mirzə Fətəli kimi ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, vətəndaşlıq qayəsi izlədiyini yaddan çıxarmırdı.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Sabirin yaradıcılığına da xüsusi ağırlıq vermiş, onu mizah şeirinin ən qüdrətli sənətkarı kimi dəyərləndirmişdir. Əbdülvahab Yurdsevərin «Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında yeri» (Ankara, 1951) adlı ayrıca kitabında böyük satirikin milli ədəbiyyatımız tarixindəki mövqeyi səciyyələndirilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı klassik irsin tədqiqi ilə yanaşı, çağdaş ədəbiyyatımızın öyrənilməsi istiqamətində də ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir. Çağdaş ədəbi irsin araşdırılması klassik ədəbiyyatımızın tədqiqi səviyyəsində olmasa da mühacirət tənqidi ədəbi prosesə fəal təsir göstərmiş, sovet siyasi rejimi daxilində yaranmış ədəbiyyatın obyektiv təhlilini verməyə çalışmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», Əhməd Cəfəroğlunun «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına

toplu bir baxış», Mirzə Bala Məmmədzadənin «Sovet ədəbiyyatının dünəni və bu günü» kimi nisbətən iri həcmli tədqiqatları, habelə Əbdülvahad Yurdseverin, Hüseyn Baykaranın və bir çox başqalarının çağdaş ədəbi irsimizlə bağlı araşdırmaları mühacirət ədəbi tənqidinin ümumi mənzərəsini əks etdirir.

1922-cı ildən İstanbulda nəşrə başlayan «Yeni Qafqazya» jurnalı ilə əsası qoyulmuş Azərbaycan mühacirət mətbuatı yarım əsrə yaxın bir dövrdə ardıcıl olaraq çağdaş ədəbiyyatı izləmiş, onun haqqında ədəbi-nəzəri yazılar dərc etmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu özünəməxsusluq mühacirətin sovet senzurasından uzaq olması, obyektiv fikir söyləmək imkanlarının genişliyi, ədəbi dəyərlərin qiymətləndirilməsində milli konsepsiyaya söykənilməsi ilə şərtlənir. Belə ki, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının sovet siyasi rejimi daxilində obyektiv təhlil olunmaq imkanından məhrum edildiyi bir dövrdə mühacirət ədəbi tənqidi bu vəzifəni üzərinə götürmüşdür.

Müasir ədəbi tənqiddə hərdən sovet dövrü klassiklərinin yaradıcılığının kor-korana inkar olunduğu nihilist mövqe ilə qarşılaşsın. Bu nihilizm bəzən bütövlükdə sovet hakimiyyəti illərində yaranmış ədəbiyyatın inkarı səviyyəsinə enir. Şübhəsiz ki, bu yanlış mövqe milli-mədəni irsə qeyri-ciddi münasibətdən, ədəbi əsərlərin qiymətləndirilməsi meyarının itirilməsindən, başlıcası isə tarixilik prinsipinin unudulmasından doğur.

Azərbaycan mühacirətinin çağdaş ədəbiyyatımızla bağlı tədqiqatlarında isə tarixi-obyektivlik prinsipi gözlənilmiş, araşdırılan dövrün siyasi şəraiti nəzərdən qaçırılmamış, təhlil olunan əsərlərə rejimin meyarları baxımından qiymət verilmişdir.

Bu mənada mühacirət ədəbi tənqidinin öyrənilməsi ciddi metodoloji əhəmiyyət daşımaqdadır. Ədəbiyyatımızın milli məfkurə işığında yenidən araşdırılması ehtiyacının doğduğu, uzun illər ədəbi prosesdə hegemonluq edən bir çox adların inkar olunduğu, ədəbiyyat tarixini kimlərin təmsil edəcəyi mövzusunda mübahisələrin bitmədiyini müasir dövrdə mühacirət ədəbi tənqidi örnək rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Sabir Rəhman, Rəsul Rza və b. kimi sovet dövründə yaşayıb-yaratmış sənətkarlar haqqında fikir və mülahizələr söyləmiş, onların əsərlərini dəyərləndirməyə çalışmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Hüseyn Cavidin yaradıcılığı digər tən-

qidçilərin də diqqətini cəlb etmiş, onun haqqında xeyli tədqiqat əsəri yazılmışdır. Bunların içərisində Mustafa Haqqı Türkəqulun «Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavid» monoqrafiyası xüsusi yer tutur. Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidinin Hüseyn Cavidə ayrıca monoqrafiya həsr etməsi bir tərəfdən dramaturqun yaradıcılığının milliyyətçi məfkurə daşması, o biri tərəfdən əsərlərinin zamanla, mühtlə sərt müxalifəti ilə bağlıdır.

Mustafa Haqqı Türkəqul Hüseyn Cavidin həyatı və ümumi yaradıcılıq yolunu araşdırmaqla yanaşı, onun ayrı-ayrı əsərlərinin təhlilini də vermişdir. Bundan əlavə, Hüseyn Cavidin yaradıcılığı konkret problemlər baxımından nəzərdən keçirilmişdir.

Bir sıra ədəbi tənqidi və publisistik tədqiqatların müəllifi Süleyman Təkinərin «Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şeirlər üzərində araşdırmalar» adlı məqaləsinin mühüm bir hissəsi Rəsul Rza yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə tərənnümçü ədəbiyyatın təhlili fonunda R.Rza poeziyasının novator, yenilikçi mahiyyətini şərh etməyə çalışan tədqiqatçı, onun bir sənətkar kimi ədəbi ehkamlara qarşı mübarizələrinə diqqəti yönəltdir. (*Bax: «Dergi» (Münhen), 1959, № 17*).

Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın böyük təsir gücünə malik olduğunu bilir, onun yalnız ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütövlükdə xalqın mənəvi-əxlaqi simasının formalaşmasındakı əhəmiyyətini görür və qiymətləndirirdi. O, «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» əsərində latış, eston, fin kimi Baltiksahili ölkələri xalqlarının istiqlal mübarizəsində ədəbiyyatın rolunu xüsusi qeyd edirdi.

Azərbaycan mühacirət ədəbi tənqidi çağdaş ədəbiyyatımızın nəzəri-metodoloji məsələləri ilə də məşğul olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Hüseyn Baykaranın, Əhməd Cəfəroğlunun yazılarında sosialist realizmi metodunun mahiyyəti, «formaca milli, məzmunca sosialist» formulu arxasında milli mədəniyyətin beynəlmilləşdirilməsi, əslində isə «ruslaşdırılması» məsələləri elmi şərhini tapmışdır. Xüsusilə, mühacirət ədəbi tənqidinin ədəbiyyat və siyasət məsələsinə münasibəti bu mühüm problemin araşdırılmasına aydınlıq gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Mühacirətdə yaranan ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişafında **Ceyhun Hacıbəylinin (1891–1962)** elmi axtarırlarının xüsusi yeri və çəkisi vardır. Gərgin ictimai-siyasi fəaliyyətilə yalnız Vətəndə deyil, Avropada da tanınan Ceyhun bəy 1891-ci ilin fevral

ayının 3-də Şuşada doğulmuşdur. O, ilk təhsilini Şuşada H.Vəzirovun müdir olduğu məktəbdə, orta təhsilini isə Bakıda almışdır.

Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığa erkən başlamışdır. O, qardaşı Üzeyir Hacıbəyli ilə birlikdə yazmış olduğu, 1908-ci il yanvarın 12-də Hacı Zeynalabdin Tağıyev teatrında tamaşaya qoyulan «Leyli və Məcnun» operası ilə yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi-İslam dünyasında opera sənətinin əsasını qoymuşdur. Ceyhun bəy həmin tamaşada aktyor kimi də iştirak edərək İbn-Səlam rolunu oynamışdır. Lakin o, sonralar musiqi dünyasından uzaqlaşmışdır.

Ceyhun bəy 1908-ci ildə Əlibəy Hüseynzadənin müdir olduğu «Səadət» məktəbində müəllimlik etmişdir. Sonra isə təhsil almaq üçün Fransaya gedən Ceyhun bəy Sorbon Universitetinə daxil olaraq təhsilini burada davam etdirir. Parisdə siyasi biliklər məktəbində də oxuyan gənc ədib həmçinin yaradıcılıqla məşğul olmuş, onun həmin dövrdə yazmış olduğu bir çox məqalələri Azərbaycanın rusdilli mətbuatında dərc olunmuşdur. Müəllifin bu dövr yaradıcılığında «Müsəlmanlar və incəsənət» adlı məqaləsi daha çox diqqəti çəkmişdir.

Təhsilini bitirib Azərbaycana döndükdən sonra Ceyhun bəy Bakıda nəşr olunan «Kaspi», «Baku», «İrşad», «Tərəqqi», «Proqres» və b. qəzetlərlə əməkdaşlıq qurmuş, bədii, publisistik yazıları ilə müntəzəm olaraq çıxış etmişdir. Onun bədii yazıları içərisində «Hacı Kərim» povestini, «Pristav ağa», «Doğru cavab», «Tamamilə qənaətbəxşdir», «Bu elə özüdür», «Barışmaz ata», «Müdrək hakim», «Nümunəvi sübut» və başqa hekayə və piritçaları qeyd etmək olar.

Ceyhun bəy «Müsəlmanlıq», «İzvestiya», «İttihad», «Azərbaycan» (rusca və türkca) qəzetlərinin redaktoru olmuşdur.

O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında 1919-cu ildə açılacaq Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə getmiş, bir daha geri dönməmişdir. Vətəndən ayrılmazdan öncə redaktoru olduğu «Azərbaycan» qəzetində «Möhtərəm qarelərimizə» adlı müraciətində o belə yazırdı: «Vətən və millət yolunda əlimdən gələn xidməti və öhdəmə düşən vəzifəmi qəzetəmizin müdiri sifətilə ifadə məşğul ikən, vətən övladlarının xahiş və əmrinə müti olaraq cahan sülh konfransına göndərilməklə öhdəmə daha ağır və məsuliyyətli, lakin müqəddəs bir vəzifə düşdü.

Bu böyük xidməti möhtərəm arkadaşlarım ilə bərabər ifa üçün Avropaya getmək lazım olduğuna görə qəzetə idarəsi işindən

müvəqqəti olaraq ayrılıb əziz vətənimizin istiqlalı məsələsinin istədiyimiz yoldakı həlli hüsn ifasından asılı olan məsul vəzifəmizin haqqında var qüvvəmizlə çalışacağımızı əlavə etməyi və möhtərəm oxucularımıza kəməli-sidq və səmimiyyət ilə xudahafiz deməyi özümə fərz bildim».

Ceyhun bəyin mühacirət dövrü yaradıcılığı çox məhsuldar olmuşdur. O, burada «İlk müsəlman respublikası Azərbaycan», «Azərbaycan», «Azərbaycan mətbuat tarixi», «İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycandakı metodları», «Qarabağın dialekti və folkloru» və b. elmi əsərlərini yazıb nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, ədib Üzeyir bəyin «Arşın mal alan» operasını fransız dilinə tərcümə edərək Parisdə tamaşaya qoyulmasına nail olmuşdur. Onun «Azia-tik», «Qafqaz», «Revyu de Monde müzülman» və başqa fransız dilli mətbuatda Azərbaycan ədəbiyyatına dair məqalələri də dərc olunmuşdur ki, bunların içərisində «Azərbaycan teatri», «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov» və başqa yazılar xüsusilə seçilir. Ədib fransız şərqşünası A.Benniqsen və Ş.L.Kelkejenin 1964-cü ildə Parisdə çap etdikləri «Rusiyada 1920-ci ilə qədər çıxan müsəlman mətbuatının tarixi» əsərinin Azərbaycan bölməsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir.

Ceyhun bəy «Azadlıq» radiosunun əsasını qoyanlardan biri olmuş, Sovet imperiyası əsarətində olan xalqların həyatı barədə araşdırmalar aparmış və bu sahədəki fəaliyyətinə görə Münhendəki SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutunun müxbir üzvü seçilmişdir.

Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətin keşməkeşləri içərisində keçən ömür yolu 1962-ci ilin oktyabr ayının 2-də Fransada bitmiş, o, Parisin Sen-Klu (Sain-Klou) məzarlığında dəfn edilmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın hələ Vətəndə ikən akademik V.V.Radlovun tərtib etdiyi «Türk-tatar dialektləri kolleksiyası» üçün yazmağa başladığı, sonralar professor A.N.Samoyloviçin əlyazmasını oxuyub təqdir etdiyi «Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)» adlı əsəri mühacirət folklorşünaslığında xüsusi yer tutmaqdadır. Ədib mühacirətdə yaşadığı illərdə vaxtilə rusca yazdığı və folklor materiallarını kiril əlifbası ilə hazırladığı bu əsər üzərində işi davam etdirmiş, onu təkmilləşdirərək fransız dilinə çevirmiş, mətnləri isə latın qrafikasında işləyərək, 1934-cü ildə Parisdə çıxan «Asiya» jurnalında dərc etdirmişdir.

Ceyhun Hacıbəyli əsərə yazdığı «Söz önu»ndə tədqiqatın yaranma tarixini belə ümumiləşdirmişdir: «Qarabağda keçirdiyim mə-

zuniyyətlər zamanı mən öz tədqiqatlarımı tamamlayırdım. Lakin müharibənin və sonradan inqilabın nəticələri mənə öz toplumu sistemləşdirməyə və bitirməyə mane oldular. Digər tərəfdən keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində baş vermiş siyasi dəyişikliklər və Fransaya gətirən missiya məni rus şərqşünasları mühitindən uzaqlaşdırdı. Bu şəraitdə mən bu işi əvvəl akademik rus əlifbasında olan transkripsiyanı dəyişməklə və mətnin əvvəl rus dilinə edilmiş tərcüməsini fransız dilinə tərcümə ilə əvəz edərək Asiya cəmiyyətinə təqdim etməyi qərara aldım».

Qeyd edək ki, «Qarabağın dialekt və folkloru» əsəri Vətənimizi, dilimizi, etnoqrafiyamızı öyrənmək üçün qiymətli bir mənbədir. Otuz üç kiçik bölmədən ibarət olan əsərdə bayatı, alqış, qarğış, oxşama, layla, ağı, hərbə-zorba və s. kimi folklor materialları toplanıb sistemləşdirilmişdir. Və tədqiqatın mühüm özəlliyi orasındadır ki, müəllif təqdim etdiyi folklor materiallarının şivə xüsusiyyətlərini, Qarabağ dialektinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Əbdülvahab Yurdsevərin** (1898-1976) həyat və mübarizə yolu XX yüzilin sərt qovğaları və keşməkeşləri ilə müşayiət olunmaqdadır. Bütün ömrünü Azərbaycanın hüriyyəti və istiqlaliyyətinə həsr edən bu dəyərli insanın yaradıcılıq irsi və ictimai-siyasi fəaliyyəti vətən naminə fədakarlıq və əzmkarlıq simvoludur.

1898-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuş **Əbdülvahab Yurdsevərin** ömür tarixçəsi kədərli, lakin çox zəngin və ibrətlidir. 1911-ci ildə Bakıdakı rus litseyinə qəbul edilən **Əbdülvahab** ictimai fəaliyyətə erkən yaşlarından başlamışdır. Gələcək siyasi xadimin dünya-görüşünün formalaşmasında 1916-cı ildə qoşulduğu «Məhəmmədiyyə» tələbə dərniyi xüsusi rol oynamışdır. Məhz həmin dövrdən etibarən milli-azadlıq mübarizəsinə qoşulan **Əbdülvahab Yurdsevər Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Cəfər Cabbarlı, Vəli Mikayılov** və başqa ictimai-siyasi xadimlərlə birgə fəaliyyət göstərmişdir.

Əbdülvahab Yurdsevər həyatını bütünlüklə istiqlal hərəkatına həsr edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında yaxından iştirak etmişdir. 1920-ci ilin aprelində cümhuriyyətin süqutundan sonra isə o, Müsavat fırqəsinin katibi və Milli Müqavimət

Komitəsinin üzvü olmuşdur. Məhz gizli siyasi fəaliyyətinə görə o, 1923-cü ilin iyun ayının 15-də həbs edilərək bir müddət Bakıda saxlanılmış, müxtəlif işgəncələrə məruz qalmış, sonra üç illiyə Qafqazın şimalına sürgün edilmişdir. Cəza müddəti bitdikdən sonra vətəninə dönməyə ədib çox keçmədən yenidən həbs edilərək on bir il müddətinə Mərkəzi Rusiyaya sürgün olunmuşdur. Bu ərəfədə o, bir müddət Yaroslavl, daha sonra isə Saratov şəhərlərində saxlanılmışdır. Rusiyanın «Ölüm ocaqları» adlanan soyuq məhbəslərində minlərlə türk millətçiləri və Azərbaycan müsavətçiləri ilə birgə keçirdiyi o dəhşətli illəri ədib özünün xatirələrində ürək yanğısı ilə qələmə almışdır. Lakin təəssüf ki, bu xatirələr indiyədək sistemli hala salınaraq nəşr olunmamışdır.

Qeyd edək ki, Əbdülvahab Yurdsevər Saratov şəhərindən həbsdən azad edilməsi ilə bağlı saxta vəsiqə ilə Daşkəndə qaçmış. Türküstan Maarif Təşkilatının köməyi ilə burada bir müddət qız məktəbində müəllimlik etmişdir. Lakin ədib burada da rahat buraxılmadığından yorucu təqiblərdən bezərək daha sonra İrana keçməyə məcbur olmuşdur. Tehrandə bir müddət hərbi məktəbdə alman dili müəllimi işləyən Əbdülvahab Yurdsevər siyasi mübarizəsini Azərbaycan mühacirətinin digər nümayəndələri ilə birgə davam etdirmək üçün Avropaya getmək barədə düşünür. Bir çox çətinliklərdən sonra Avropaya getməyə müvəffəq olan siyasi mücahid 1936-cı ildə Müsavat frinqəsinin Varşavada keçirilən qurultayında yaxından iştirak etmişdir.

Əbdülvahab Yurdsevər İkinci Dünya müharibəsinin başlanması səbəbilə 1939-cu ildə Türkiyəyə dönmüş və orada hüquq təhsili almışdır. Ədib 1942-ci ildə Berlinin Adlon hotelində Almaniya rəsmiləri ilə Azərbaycanın gələcək taleyi ilə bağlı keçirilən danışıqlarda iştirak etmişdir.

O, doğma türkcə ilə yanaşı, rus, alman, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmış, bir müddət Ankara radiosunda farsca siyasi xəbərlər proqramına rəhbərlik etmişdir.

1959-cu ildə Mirzə Bala Məmməd zadənin ölümündən sonra Azərbaycan Milli Mərkəzinə rəhbərlik edən Əbdülvahab Yurdsevər mühacirətdə yürüdülməyən milli-azadlıq mübarizəsinin sürəkliliyinin təmin olunmasında əlindən gələni əsığəməmişdir.

Bütün ömrü boyu Azərbaycanın istıqlalıyyətinə böyük inam bəsləyən və bu yolda yorulmadan mübarizə aparan siyasi mücahid 1976-cı ilin oktyabr ayının 7-də 78 yaşında Türkiyədə vəfat etmiş,

Ankaranın Qarşıyaxa məzarlığında dəfn olunmuşdur. Onun ölümü dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirəti arasında geniş əks-səda doğurmuş, haqqında bir çox məqalələr, xatirələr və nekroloqlar dərc edilmişdir. Ankarada nəşr olunan «Azərbaycan» dərgisi özəl bir sayını (1976, yıl 25, sayı 220) onun xatirəsinə həsr etmişdir.

Əbdülvahab Yurdsevər siyasi mübarizə ilə yanaşı, ədəbi fəaliyyətlə də ardıcıl məşğul olmuş, bir sıra dəyərli elmi-publisistik əsərlər yaratmışdır. Bunların içərisində «Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və dram əsərləri» (Ankara, 1950), «Azərbaycan dram ədəbiyyatı» (Ankara, 1951), «Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri» (Ankara, 1951), «Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı» (Ankara, 1952) və başqa ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları xüsusi yer tutur. Bu əsərlər həcmcə böyük olmasalar da, klassik və müasir ədəbi irsə milli-nəzəri müstəvidə yanaşma tərzilə seçilməkdədir. Eyni zamanda, adı çəkilən araşdırmalarda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını düşündürən və narahat edən bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

«Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və dram əsərləri» adlı tədqiqatında Əbdülvahab Yursevər böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin yaradıcılıq yolunun ümumi-nəzəri təhlilini vermiş, onun ədəbi mövqeyini Şərq ədəbiyyatı kontekstində dəyərləndirməyə çalışmışdır. Tədqiqatın nəzəri cəlb edən məqamlarından biri burada Mirzə Fətəlinin yaşadığı mühitin ictimai-siyasi mənzərəsinin yaradılması, onun apardığı kultür reformasının ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə əlaqə və vəhdətdə təfsir olunmasıdır.

Son illərdə ədəbi ictimaiyyətə təqdim olunan «Azərbaycan dram ədəbiyyatı» (Bakı, Azərneşr, 2003) əsərində ədib Azərbaycan dramaturgiyasının keçib gəldiyi yola ümumi nəzər salmış, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa sənətkarların həyat və yaradıcılığı haqqında qısa, yığcam məlumat vermişdir. Qeyd edək ki, əsər Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 26 noyabr 1950-ci ildə Ankara Xalq Evinə keçirilən konfransda oxunmuş məruzənin mətnidir. Konfransda oxunan məruzə əsasında hazırlandığı üçündür ki, təhlil obyektinə çevrilən mövzunun araşdırıcılıq aspekti ilə yanaşı, ədəbi-mədəni irsimizi təbliğ etmək məqsədi daşdığı inkar olunmazdır.

«Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri» tədqiqatı isə təkcə

Əbdülvahab Yurdsevərin yaradıcılığında deyil, ümumən mühacirət ədəbiyyatşünaslığında böyük satirikin yaradıcılıq dünyasının aşkarlanması baxımından xüsusi dəyərə malik araşdırmalardandır. Maraqlıdır ki, Sabirin yaradıcılıq yolunu təhlil edən tədqiqatçı onun milli ədəbiyyatımız tarixindəki mövqeyini şərtləndirməklə kifayətlənməmiş, ümumən Azərbaycan mizah şeirinin təkamül tarixini izləmişdir. Əbdülvahab Yurdsevər monoqrafiyada şairin yalnız ədəbi mövqeyini açıqlamaqla kifayətlənməmiş, onun şeirlərini poetik baxımdan da incələmişdir O, Sabirin gülüşünü yurdunu candan sevməyən şairin göz yaşları kimi səciyyələndirərək onu türk şeirinin orijinal varlığı kimi təqdir edir.

Tədqiqatçının «Azərbaycan ədəbiyyatında Vidadi və Vaqifin yaradıcılığı» əsəri onun ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları içərisində xüsusi yer tutur. Araşdırmada eyni dövrdə yaşayıb-yaratmış, biri-birilə yaxın əlaqə və ünsiyyətdə olmuş, lakin yaradıcılıqlarının ruhu, mahiyyəti etibarlı ilə fərqli səciyyə daşıyan iki görkəmli sənətkarın ədəbi dünyası təhlil obyektinə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, araşdırıcı hər iki sənətkarın yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji mənzərəsini canlandırmağa çalışmış və onların yaradıcılığını bu zəmində dəyərləndirmişdir. Tədqiqatın diqqəti çəkən cəhətlərindən biri burada Vidadi və Vaqifin yaradıcılığının yeri gəldikcə müqayisəli təhlili ilə bağlıdır.

Ədəbiyyatşünas hər iki müəllifin əsərlərindən təhlilə cəlb etdiyi çoxlu sayda poetik nümunələrlə onların yaradıcılıq yolu haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmişdir.

«...Vaqif realizminin başlıca özəlliyi, onun qoşmalarına və həmə-n-həmə-n bütün müxəmməs və qəzəllərinə hakim bulunan dərin və coşqun bir nikbinlikdir. Hətta yoxsulluq və səfalətin acı bir təsvirindən ibarət bulunan «Bayram oldu» qoşmasında belə həyata nikbinlik hissləri sezilməkdədir. Bu baxımdan Vaqif, dostu Vidadidən əsaslı surətdə ayrılmaqdadır. Vidadinin ruhuna və şeirinə dərin bir bədbinlik və dərmansız bir kədər hakim bulunmaqdadır».

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək Əbdülvahab Yurdsevərin həyatı və yaradıcılıq yolu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən yetərinçə araşdırılmamış, onun ictimai-siyasi fikir tarixindəki xidmətləri dəyərləndirilməmişdir. Ədibin «Azərbaycan dram ədəbiyyatı» tədqiqatı istisna olmaqla digər əsərləri oxuculara çatdırılmamışdır.

Ədəbi-nəzəri və siyasi-publisistik tədqiqatları ilə diqqəti cəlb

edən **Mirzə Bala Məmmədžadənin (1898–1959)** həyat yolu da digər mü-hacirlər kimi əsrin keşməkeşləri və təlatümləri içərisində keçmişdir.

Mirzə Bala 1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində dünyaya gəl-mişdir. O, erkən yaşlarından atasını itirmiş, bacı və qardaşları ilə birlikdə ağır həyat tərzini keçirmişdir. 1905-ci ildə S.S.Axundovun müdir olduğu 7-ci rus-müsəlman məktəbinə daxil olan Mirzə Bala gələcək ədib Cəfər Cabbarlı ilə bir sınıfdə oxumuş, onunla dostluq etmişdir. 1908–1914-cü illərdə isə o, Alekseyev adına Üçüncü Ali ibtidai məktəbdə təhsil almışdır.

Qeyd edək ki, Mirzə Bala yaradıcılığa erkən başlamış, 1912-ci ildə İsa bəy Aşurbəyovun «Kaspi» mətbəəsində onun «Nəfi-elm, yaxud elmin sonu» adlı kitabçası çapdan çıxmışdır.

Hüseyn Baykaranın yazdığına görə, o, təhsil illərində qeyri-leqal «Məhəmmədiyyə» komitəsinə daxil olmuş, bir qədər sonra Lavrenti Beriya ilə yoldaşlıq etmişdir.

M.B.Məmmədžadəninin publisistik yaradıcılığının canlanma-sında «Açıq söz» qəzeti mühüm rol oynamışdır. Qəzetin səhifələrində onun milli mədəniyyət, ədəbiyyat, mətbuat, maarif, dil və s. problemlərə həsr olunan məqalələri dərc edilmişdir. Bu illərdə daxil ol-duğu «Müsavət» firqəsinin ideyalarını təbliğ edən müəllif məqalələ-rinin birində gəncliyə müraciətlə yazırdı: «Bu gün Kəbəyi-müqə-dəsiniz olan vətəninizi azad ediniz... Sizi bir insan olaraq vətən ya-sadar... Sizin diliniz, sizin ırz və namusunuz yenə vətəniniz içində səlamət qala bilər».

Mirzə Bala bu dövrdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuş, onun yazdığı «Ənvər bəy, yaxud Kamil paşa kabinəsi» adlı pyes 1917-ci ilin avqust ayının 5-də Gəncə şəhərində tamaşaya qoyul-muşdur.

1918-ci ilin faciəli mart hadisələrindən sonra bir müddət Tif-lisdə yaşayan ədib burada «İttifaqi-mütəəllimin» təşkilatını yarat-mış, «Gənclər yurdu» adlı jurnala redaktorluq etmişdir. Onun Tif-lisdə nəşr etdirdiyi «İki inqilab arasında» kitabçasında Azərbaycanın tərəqqisinə əngəl olan daxili və xarici faktorlar aşkarlanır, tarı-xımızı saxtalaşdıran bədxahlara tutarlı cavablar verilir.

Bakıya döndükdən sonra Mirzə Bala bir müddət «Açıq söz», «İstıqlal», «Azərbaycan», «Bəsirət» qəzetlərində əməkdaşlıq etmiş, parlament seçkilərindən sonra isə orada stenoqramçı vəzifəsində çalışmışdır.

1919-cu ilin 17 sentyabrında Mirzə Balanın mövzusu mart

qırğınından bəhs edən «Bakı uğrunda mübarizə» əsəri Azərbaycan Dövlət Teatrında A.Şərifzadənin rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdur. Qeyd edək ki, əsərin uğurlu tamaşası ilə bağlı qəzetlərdə məlumatlar verilmiş, lakin təəssüf ki, pyes bizə gəlib çatmamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Mirzə Bala gizli «Müsavət» təşkilatına rəhbərlik etmiş, 1923-cü ilə qədər «İstiqal» qəzetinin 19 sayını dərc etdirmişdir.

Onun 1922-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan türk mətbuatı» kitabında 1875-ci ildən 1921-ci ilə qədərki dövrdə milli mətbuatımızın keçib gəldiyi yol təhlil olunmuşdur.

1923-cü ilin avqustunda Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olan Mirzə Bala İrana getmiş, Rəşt şəhərində məskunlaşmışdır. O, burada siyasi fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, bolşevizmin iç üzünü açıb göstərən cəsarətli yazıları ilə İstanbulda nəşr olunan «Yeni Qafqazya» dərgisində çıxış etmişdir. Müəllifin siyasi mövzuda qələmə aldığı «Bolşevizm və türkçülük», «Mədəniləşdirmə ünvanı altında ruslaşdırma», «Rusiya əsarətində türk Bakı», «Sovet Azərbaycanında hüriyyəti-mətbuat» və başqa məqalələri mühacirət publisistikasının ən maraqlı nümunələrindən sayıla bilər.

M.B.Məmmədzadə İstanbula gəldikdən sonra burada onun «Azərbaycan misaqi-millisi», «Ermənilər və İran» kitabları nəşr olunmuşdur. Azərbaycan Milli Mərkəzində və «Yeni Qafqazya», «Azəri türk», «Odlu yurd» kimi mühacirət mətbuatında çalışan ədib həmçinin İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır.

Mirzə Bala 1930-cu illərin əvvəllərindən digər Azərbaycan mühacirləri kimi Avropaya getmiş, II Dünya müharibəsi başlayana kimi Varşavada yaşamışdır. Onun bu dövrdə yazıb tamamladığı «Milli Azərbaycan hərəkatı» adlı monumental tədqiqatı 1938-ci ildə Berlində nəşr olunmuşdur.

1939-cu ildə İstanbula döən Mirzə Bala «Milliyyət» və «Cümhuriyyət» qəzetlərində, «İslam Ensiklopediyası»nda, «Türk-İslam Ensiklopediyası»nda Azərbaycanla bağlı yazıları ilə çıxış etmişdir. Onun 1951-ci ildə tamamlayıb Ankarada nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tarixində türk Albaniya» adlı tədqiqatında tariximizin ən qədim dövrlərindən biri araşdırılmışdır.

Mirzə Bala 1955-ci ilin martında M.Ə.Rəsulzadənin ölümündən sonra «Müsavət» firqəsinə rəhbərlik etmişdir. Həmin il Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu tərəfindən Münhenə dəvət edilən ədib əvvəlcə institutun elmi şurasının sədri. daha sonra sədr müavini və

zifələrində çalışmış və onun nəşr orqanı olan «Dərgi»nin səhifələrində müntəzəm çıxış etmişdir.

Mirzə Bala 1959-cu ilin martın 9-da İstanbulda vəfat etmiş, Qaracaəhməd məzarlığında dəfn olunmuşdur.

M. B. Məmmədzadənin yaradıcılıq irsi olduqca zəngindir. Təxmini hesablamalara görə, onun araşdırmalarının ümumi sayı iki mindən çoxdur. Ədib yazılarını Mirzə Bala, Əli Kutluq, Nuh oğlu, Azəri, M. B. Daşdəmir, Ə. Kut və başqa imzalarla, bəzi məqalələrini isə imzasız dərc etdirmişdir. Mirzə Balanın tədqiqatlarının xeyli hissəsi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır. Müəllifin «Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü», «Müasir Azərbaycan şairləri», «Romantik və realist cərəyanların mücadiləsi», «Milli dil və milli kültür», «Cəfər Cabbarlı», «Mirzə Ələkbər Sabir», «Sovet dil siyasətinin bu günkü səhifəsi», «Dədə Qorqud», «Milli dastanlarımıza dair» və başqa məqalələrində ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü ilə bağlı mülahizələr irəli sürülür, Azərbaycanda yeridilən ruslaşdırma siyasətinin (dil, kültür, ədəbiyyat və s. sahələrdə) mahiyyəti aşkarlanır.

Azərbaycan mühacirət ədəbi-nəzəri və kulturoloji fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olan istedadlı publisist, ədəbiyyatşünas, maarifçi, ictimai-siyasi xadim **Əlimərdan bəy Topçubaşovun** (1862-1934) həyat və yaradıcılıq yolu Vətən tarixinin şərəfli və ibrətamiz səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Ötən yüzilin başlanğıcında yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Rusiya imperiyasında islam hərəkatının lideri kimi böyük nüfuz və şöhrət qazanmış görkəmli siyasi xadimin türk-müsəlman xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsindəki müstəsna xidmətləri danılmazdır. Ömrünün son on beş illik bir dövrünü zorən mühacirətdə yaşamağa məcbur olan Əlimərdan bəy orada da ədəbi-kulturoloji və siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, ideal və məramından dönməmişdir.

Özünəməxsus həyat yolu keçmiş olan Əlimərdan bəy 1862-ci ildə Tiflisdə doğulmuşdur. O, əvvəlcə Tiflis gimnaziyasında oxumuş, sonra isə Peterburq universitetinin hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirmiş, hüquqşünas ixtisasına yiyələnmişdir. 1888-ci ildə universiteti bitirdikdən sonra xristianlığı qəbul etməsi şərti ilə onu Peterburq universitetində müəllim saxlamaq istəsələr də, o bu təklifdən qəti surətdə imtina etmiş, Bakıya dönərək yaradıcılıq fəaliyyətini burada davam etdirməyi qərara almışdır. O, bu illərdə Azərbaycan mətbuatının banisi, böyük mütəfəkkir Həsən bəy Zərdabinin qızı Pəri xanımla evlənərək ailə həyatı qurmuşdur.

1898-ci ildən başlayaraq Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə nəşr olunan rusca «Kaspi» qəzetini redaktə edən Əlimərdan bəy vaxtaşırı olaraq ədəbi-publisistik yazıları ilə də qəzetin səhifələrində çıxış etmişdir. Onun Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığına həsr elədiyi «İlk tatar dramaturqu» adlı məqaləsində böyük mütəfəkkirin ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi obyektiv dəyərini almışdır. Tənqidçinin Firidun bəy Köçərlinin rusca yazıb Tiflisdə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» kitabına həsr elədiyi eyni adlı məqaləsində isə bəhs olunan əsər milli ədəbiyyat tariximizin yaradılmasında əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilir.

Əlimərdan bəy həmçinin bir müddət «Бакински торговы промышленные листок» qəzetinin redaktoru olmuşdur. O, bu dövrdə həmçinin Bakı şəhər dumasına üzv seçilmiş, hətta dumaya sədrlik də etmişdir.

Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşəbbüsü, gərgin əməyi və rəhbərliyi ilə 1905-ci ilin avqustun 15-də Nijni-Novqorodda açılan Ümumrusiya Müsəlmanlarının I qurultayı «İttifaqül-müslimin» partiyasını təşkil etməyi qərara almışdır. Mərkəzi Bakı şəhərində olan bu siyasi təşkilat bütün Rusiya müsəlmanlarının vahid cəbhədən çıxış etməsinə, imperiyaya qarşı aparılan mübarizədə birləşməsinə şərait yaratmışdır.

1906-cı il yanvarın 13-dən 25-dək Peterburqda gizli çağırılan II Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı, həmin ilin avqustunda Nijni-Novqorodda keçirilən III Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı bilavasitə Əlimərdan bəyin rəhbərliyi altında keçirilmişdir. Sonuncu qurultayda o, Mərkəzi Komitənin sədri seçilmişdir. Bütün bunlar onun gərgin ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olduğunu təsdiq edən dəlillərdir.

Bundan başqa, 1906-cı ilin aprel ayının 27-də I Rusiya Dövlət Dumasına Bakı quberniyasından üzv seçilən Əlimərdan bəy Topçubaşov «Xalq azadlığı» partiyasının sol cinahının təmsilçisi kimi imperiyanın müstəmləkə xalqlarına muxtariyyət verilməsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O, dumadakı kəskin, məzmunlu və sərt çıxışları ilə çar hökuməti nəzarət orqanlarının ciddi təqiblərinə və təzyiqlərinə məruz qalmışdır. Daha sonra bir qrup дума üzvü ilə birlikdə Vıborq bəyannaməsini imzaladığına görə Əlimərdan bəy Topçubaşov birdəfəlik deputat seçilmək hüququndan məhrum edilmiş, lakin buna baxmayaraq o, heç zaman əqidə və məramından dönməmiş, öz vəsaiti hesabına Peterburqda yaşayaraq qeyri-rəsmi şəkildə du-

manın müsəlman fraksiyasının iclaslarına rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafında da Əlimərdan bəyin səmərəli xidmətləri olmuşdur. 1910-cu ildə aktyor Cahangir Zeynalovun, 1911-ci ildə isə Mirzə Fətəli Axundovun yubiley tədbirləri onun rəhbərliyi altında qeyd olunmuşdur.

Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əvvəlcə xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuş, 1918-ci ilin dekabrın 7-də açılan parlamentə isə sədr seçilmişdir. Həmin ildə onun İstanbulda «Azərbaycanın təşəkkülü» adlı kitabı nəşr olunmuşdur ki, bu əsər siyasi publisistikanın maraqlı və orijinal nümunələrindən biridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tapşırığı ilə 1919-cu ildə açılacaq Versal sülh konfransında iştirak edəcək nümayəndə heyətinin başçısı kimi Parisə gedən Əlimərdan bəy bir daha Vətənə dönməmiş, ömrünün sonlarına qədər qürbətdə yaşamışdır. Onun gərgin və səmərəli fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlaliyyəti dünya birliyi tərəfindən tanınmışdır.

Onu da xatırladaq ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra da Əlimərdan bəy siyasi fəaliyyətini dayandırmamışdır. Belə ki, o, 1920-ci ilin noyabrında Cenevrədə Millətlər Liqasının tribunasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti adından bolşevik Rusiyasının onun vətəninə işğal etməsini sərt şəkildə məhkum edən məruzə ilə çıxış etmişdir. Bundan əlavə, görkəmli siyasi xadim London, Genüya, Lozanna və başqa şəhərlərdə keçirilən beynəlxalq simpozium, forum və konfranslarda Azərbaycanın milli maraqlarını müdafiə etmişdir.

1934-cü ilin 14 iyulunda Brüsseldə M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Azərbaycan, Şimali Qafqaz və Gürcüstanın daxil olduğu böyük siyasi əhəmiyyətə malik tarixi andlaşmanın – Qafqaz Konfederasiyası Misakının imzalanması Əlimərdan bəy Topçubaşovun ən mühüm xidmətlərindən biridir. Bu hadisədən dörd ay sonra vəfat edən Əlimərdan bəyin dəfn mərasimindəki çıxışında M.Ə.Rəsulzadə demişdi: «Xəstəliyin, qocalığın və mühacirətdəki yoxsulluğun yıpratdıqları həyatının son günlərində imzaladığı Qafqazya Konfederasyonu Misakının elanından Əli Mərdan bəy son dərəcə məmnun idi.

O, Azərbaycan mühacirətinin Avropada təşkilatlanması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Əlimərdan bəyin Fransa mətbuatında dərc etdirdiyi yazıları Azərbaycanın tanındılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Xüsusilə, müəllifin 1925-ci ildə rus dilində yazıb tamamladığı «Azərbaycanın mayakı» adlı araşdırmasının xatırladılmasına ehtiyac duyulur. Yarı elmi, yarı memuar səciyyəli bu araşdırma «Əkinçi» qəzetinin 50 illiyi münasibətilə qələmə alınmışdır. «Литературный Азербайджан» jurnalında (2000, № 4, səh. 132-144) dərc olunan bu yazıda Əlimərdan bəy Azərbaycan milli mətbuatının yaradıcısı Həsən bəy Zərdabinin mənalı ömür tarixçəsini xronoloji aspektdə izləmiş, onun həyatının aparıcı məqamlarını canlandırmışdır.

Qeyd edək ki, müəllifin Həsən bəy Zərdabinin bioqrafiyasının incəliklərinə bələddiyində qohumluq faktorunun da rolu unudulmamalıdır. Belə ki, Əlimərdan bəy Həsən bəy Zərdabinin qızı Pəri xanımla ailə həyatı qurmuş, bu nikahdan onların üç oğlu (Rəşid, Ələkbər və Ənvər) və iki qızı (Sara və Sevər) dünyaya gəlmişdir.

«Azərbaycanın mayakı» araşdırmasında Əlimərdan bəy Topçubaşov Həsən bəy Zərdabi ilə birgə «Kaspi» qəzetində çalışdığı məqama da diqqəti yönəltmiş, həmin qəzetin populyarlaşmasında və təkcə Qafqazda deyil, həmçinin Qazan, Ufa, Orenburq, Nijni-Novqorad kimi türk-müsəlman əhalisinin məskunlaşdığı şəhərlərdə yayılmasında və oxunmasında Əhməd bəy Ağayev, Firudin bəy Köçərli, Haşım bəy Vəzirov və başqa müəlliflərlə yanaşı, onun da müxtəlif mövzularda yazdığı məqalələrin mühüm dəyər daşdığını qeyd etmişdir.

Onu da xatırladaq ki, Əlimərdan bəy Topçubaşov Həsən bəy Zərdabidən bəhs edərkən onun yaşayıb-yaratdığı ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühitin real mənzərəsini canlandırmış, dövrün bir çox tarixi şəxsiyyətlərindən bəhs etmiş, həmçinin Həsən bəyin ömür-gün yoldaşı Hənifə xanım Zərdabinin xidmətlərini əks etdirməyə çalışmışdır.

Xatirələrdə eyni zamanda Azərbaycanın XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəllərindəki ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatının canlı, dolğun mənzərəsi yaradılmışdır.

Qeyd edək ki, ədibin yaradıcılığının yalnız mühacirət ədəbiyyatı çərçivəsində deyil, eyni zamanda Fransa-Azərbaycan mədəni-siyasi əlaqələri kontekstində öyrənilməsi də olduqca zəruridir.

Lakin təəssüf ki, Əlimərdan bəyin bir çox əsərləri indiyədək nəşr olunmadığı, ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırılmadığı üçün onun yaradıcılığının mühacirət dövrü haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq mümkün deyildir.

1934-cü ilin noyabr ayının 5-də dünyasını dəyişən görkəmli

siyasi xadim və publisist Parisdəki Sen-Klu məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı tarixində ədəbi-publisistik və tarixi-siyasi tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edən **Hüseyn Baykaranın** (1904–1984) da özünəməxsus mövqeyi vardır. Mürəkkəb və keşməkeşli həyat yolu keçmiş bu dəyərli fikir sahibinin heç bir zaman təzəliyini, tərəvətini itirməyəcək yaradıcılıq irsi Vətən tarixinin yadda qalan, təkrarsız səhifələrini təşkil etməkdədir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan mühacirətinin bir çox digər nümayəndələri kimi onun da nəsillərə örnək olacaq ömür yolu və zəngin yaradıcılıq irsi kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Əsl adı Qara Hüseynov olan Hüseyn Baykara 1904-cü ildə Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini doğulduğu şəhərdə alaraq, daha sonra Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuşdur.

Özünün yazdığına görə, 1923-cü ildə azadfikirliliyi üzündən həbs edilərək Bakı şəhərinin Staro-Politseyski prospektindəki həbsxanaya salınmış, bir müddət şair Əhməd Cavadla eyni kamerada saxlanılmışdır. Həbsdən azad olunduqdan sonra oxuduğu universitetdə təqib və təzyiqlərin daha da gücləndiyini görən Hüseyn bəy 1927-ci ilin əvvəllərində İrana, oradan da Türkiyəyə mühacirət etmişdir. O, Türkiyədə İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, hüquqşünas kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

Türkiyədə yaşadığı illərdə Hüseyn Baykara Azərbaycan mühacirətinin nəşr etdiyi mətbuat orqanlarında ardıcıl olaraq ədəbi-nəzəri və publisistik məqalələri ilə çıxış etmişdir. Onun qələminə məxsus «Azərbaycanda erməni basqısı və Naxçıvan məsələsi», «Azərbaycan cümhuriyyətinin iki hərbi zəfəri», «Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin iqtisadi təməli», «Azərbaycan istiqlalının əlli illiyi dolayısı ilə» kimi siyasi-publisistik tədqiqatlar, habelə «Dədə Qorqud kitabı üzərinə notlar», «Azərbaycan renessansını yapanlardan Abbasqulu ağa Bakıxanov» və başqa ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları elmi-nəzəri baxımdan diqqəti cəlb etməkdədir.

Hüseyn Baykara ədəbi-nəzəri və tarixi-siyasi mövzulu məqalələrlə yanaşı, bir neçə dəyərli elmi kitabın da müəllifidir. Bunların içərisində «Azərbaycanda yeniləşmə hərəkətləri (XIX yüzil)», «Azərbaycan mədəniyyət tarixi» və «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» daha çox seçilməkdədir. Bu tədqiqatlar mühacirət ədəbiyyatının ən mötəbər qaynaqlarından biri kimi çağdaş Azərbaycan elmi-

nəzəri fikri tərəfindən yüksək dəyərləndirilməkdədir.

1966-cı ildə Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu tərəfindən Ankarada nəşr edilmiş «Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları (XIX yüzil)» əsərində tədqiqatçı xalqımızın yaşadığı milli oyanış tarixini sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni-kulturoloji müstəvidə araşdırmışdır. Tədqiqatda xanlıqlar dövründə Azərbaycanın kultür durumu, mədəni tərəqqinin özünəməxsusluqları, teatr sənəti və s. məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Kazım bəy, Abbasqulu ağa Bakıxanlı, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi təhlil olunmuşdur. Xatırladaq ki, Hüseyn Baykara tədqiqata cəlb etdiyi hər bir sənətkarın bioqrafiyasını vermiş, yaradıcılıq yolunu təhlil etmiş və əsərlərindən nümunələr gətirmişdir.

Araşdırıcı Mirzə Kazimbəyin Rusiyada türkoloji fikrin inkişafındakı xidmətlərinə böyük dəyər vermiş, mütəfəkkir alimin Azərbaycan türkcəsi ilə bağlı tədqiqatlarını xüsusi olaraq vurğulamağı məqsədəuyğun bilmişdir: «Mirzə türk dili incələməsi işinə, yəni türkoloji çalışmasına ilk başlayanlardan biridir. Azəri türk ləhcəsi haqqında kimsənin heç bir şey bilmədiyini bir çağda elmin bu bölümünü kəndisinə iş edinmiş və kəndisi də təmiz bir azəri olduğu üçün tam bir yetkiylə azəri ləhcəsi qrammatikasıyla müqayisəli türk dili qrammatikasını vücuda gətirmişdir. Bu çalışma xristian dininə mənsub bu böyük azərbaycanlının öz millətinə və ölkəsinə bağlılığının və səmimiyyətinin dərinliyini göstərir».

Hüseyn Baykara daha çox Mirzə Fətəli fenomeninə diqqəti yönəltmiş, onun mədəniyyət tarixindəki islahatlarını yüksək qiymətləndirmişdir: «Mirzə Fətəli Azərbaycan və Şərqi-islam aləmi üçün bir fransız Molyeri və rus Qoqoludur. Əsərləri farsca, rusca, almanca, fransızca, ingiliscə və hətta isveçcəyə çevrildiyi halda, nə yazıq ki, Türkiyədə bilinməməkdədir. Bu böyük Şərqi klassiki bir neçə səhifəlik bir yazı ilə yetərli olaraq incələnməz; mövzumuz gərəyincə burada qısa keçmək zorundayız. Mirzə Fətəlinin ədəbi və reformatorluq çabaları bir neçə cildin mövzusunu dolduracaq qədər zəngindir».

Hüseyn Baykaranın Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatının aparıcı şəxsiyyətləri sırasında Həsən bəy Zərdabiyə əhəmiyyətli dərcədə önəm verməsi, onun əsasını qoyduğu və redaktorluğu ilə çap olunan «Əkinçi» qəzetini təfərrüatı ilə təhlil etməsi bu böyük millət fədaisinin Vətən tarixindəki xidmətlərini aşkarlamaq baxımından

diqqəti çəkməkdədir. Həsən bəy Zərdabinin öz milləti üçün gördüyü işlərin bir dahi şəxsiyyətin imkanlarından qat-qat artıq olduğunu qeyd edən araşdırıcı onun ölümünün ölkədə böyük əks-səda doğurduğunu Azərbaycan xalqının öz vətənpərvər övladına sevgisi kimi səciyyələndirmişdir: «O, kəndi yetişdirdiyi Azərbaycan aydın nəslin omuzları üzərində əbədi yolçuluğunu yapmış çox az yetişən millət xadimlərindən biridir. O yılmadan, usanmadan, qorxmadan, yorulmadan çalışmış, ancaq dahilərin bir millət üçün yapa biləcəyindən çox fazlasını yapmışdır. Məzarı başında söyləyən bir xətib: «Həsən bəy Bakıya ac gəldi və ac getdi»,- demişdir. Çox böyük mənavi varlıqlar yaratdı: heç bir maddi varlığa önəm vermədi. O çağda Bakıda heç kimsəyə böylə bir cənazə törəni yapılmış deyildi. Onun tabutu başında Bakıda yaşayan bütün millətlərin müməssilləri bulunmuşdur».

Araşdırıcının «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» (İstanbul, 1975) tədqiqatı isə Azərbaycanın tarixinə – cümhuriyyət dövrünə həsr olunmuşdur. Həmin kitaba yazmış olduğu ön sözdə Hüseyn Baykara həm «Azərbaycan mədəniyyət tarixi», həm də «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» əsərlərinin yazılma səbəblərini belə açıqlamışdır: «Bütün əskikləriylə birlikdə yayınladığım iki kitab – «Azərbaycan mədəniyyət tarixi» və «İstiqlal mücadiləsi tarixi» Azərbaycan istiqlal davasının bir əlifbasıdır. Azərbaycanın gələcək nəsilləri içərisindən bu mövzuda daha gözəl əsərlər verəcək olanlar çıxacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini və mücadiləsini bilənlər və yapanları zaman əritməkdədir. O halda gələcək nəsil bu davaları necə və haradan öyrənəcəkdir? İştə, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır».

Hüseyn Baykaranın on səkkiz illik yaradıcılıq dövrünün məhsulu olan, monumental «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi» əsərində Mirzə Fətəli Axundzadədən üzü bəri ədəbiyyatımızın istiqlal məfkurəsi ilə bağlı məqamlarına nəzər salınmış, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cavad və başqa ədəbi-siyasi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı araşdırılmışdır. Tarixi hadisələri ədəbi və siyasi kontekstdə canlandırmağa çalışan tədqiqatçı Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatında ədəbiyyatın müstəsna əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Hüseyn Baykara son nəfəsinə qədər Azərbaycan idealına xidmət etmiş, 1984-cü ildə uzun illərdən bəri həsrətini çəkdiyi, bütün ruhuyla, varlığıyla dönməyə can atdığı doğma Vətəninə görmədən

təfəkkür tərzinə malik bir alim olmuşdur. Onun yaradıcılıq axtarışları qədim türk, cığatay, Azərbaycan, fars-tacik ədəbiyyatını əhatə etməkdədir.

Qeyd edək ki, Turxan Gəncəyinin ilk yaradıcılıq uğurlarından biri kimi Əlişir Nəvainin «Mühakimətül-luğətəyn» əsərinin tərcüməsini qeyd etmək olar. Eyni zamanda, alimin əsərlərini farsca yazmış olan Azərbaycan şairi Təsir Təbrizi (1655-1717) haqqında tədqiqatları da maraqla qarşılanmışdır.

Turxan Gəncəyinin Hüseyn Bayqaranın memuarları haqqındakı araşdırmaları da diqqəti çəkməkdədir. Araşdırmada Əbdürəhman Cami, Əlişir Nəvai və başqa sənətkarlar haqqında məlumat verən tədqiqatçı həmçinin Hüseyn Bayqaranın cığatayca qələmə aldığı əsərinin mətnini və bu mətnin tərcüməsini də məqalənin sonuna əlavə etmişdir.

Turxan Gəncəyinin yaradıcılığında Şah İsmayıl Xətai divanının elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və nəşri xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, tədqiqatçı divanı nəşrə hazırlayarkən əsərin Londonun Britaniya muzeyindəki, Vatikan kitabxanasındakı, habelə V.Minorskinin şəxsi arxivindəki əlyazma nüsxələrindən bəhrələnmişdir. Şah İsmayıl Xətainin 259 şeirdən ibarət divanının elmi-tənqidi mətni görkəmli türkoloq A.Zayançovski tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tanınmış yazıçı-tərcüməçi Abbas Zəryab Xoyi isə əsər haqqında yazdığı məqaləsində Turxan Gəncəyinin yaradıcılıq istedadını belə səciyyələndirirdi: «Gəncəyi xüsusən cığatay türkcəsinin, ümumiyyətlə türk ədəbiyyatının ən böyük mütəxəssisidir. Onun elmi əsərləri Qərb və Şərq türkoloqlarının istifadə mənbəyidir».

Turxan Gəncəyi Əlişir Nəvainin Britaniya muzeyində saxlanılan türkcə divanının əlyazmasını araşdırmış və onun haqqında ayrıca məqalə ilə çıxış etmişdir. Eyni zamanda, alimin Sadıq bəy Sadıqinin poetik yaradıcılığına həsr etdiyi məqaləsi də elmi tutumu ilə diqqəti çəkməkdədir. Alimin «Novruznamə» və türk məsəli» adlı məqaləsi isə elmi dəyərinə görə ciddi əhəmiyyət daşımaqdadır. Belə ki, «Novruznamə» haqqında yazan ilk müəlliflər onu Ömər Xəyyamın əsəri kimi təqdim etdikləri halda, Turxan Gəncəyi mətndəki bir türk məsəli əsasında onun Alib Məhəmməd Əlxiyazi Əlqainiyə məxsus olduğunu sübut etmişdir.

İstedadlı yazıçı-alim Məhəmmədəli Müvəhhid Turxan Gəncəyinin istedadını dəyərləndirərək yazmışdır: «O, ilk iranlıdır ki, İngiltərə universitetləri üçün müəyyən edilmiş elmi dərəcələr əsasında

dünyasını dəyişmişdir.

Görkəmli tədqiqatçı ölümündən bir qədər əvvəl yazdığı həzin bir bayatıda özünün qərib və nakam taleyini belə mənalandırmışdır:

Qürbət çəkilməyən acıdır,
Vətən insanların tacıdır.
Bir gün xalqım məni anacaq,
Qürbətdə ölməyimə yanacaq.

Hüseyn Baykara yanılmırdı; bu gün Azərbaycanın millətsevər insanları onu və onunla eyni taleyi yaşayanları sevgi və sayğıyla anır, qərib, didərgin ruhlarını Vətən və Azadlıq məlhəmiylə ovundurmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan **Turxan Gəncəyinin (1925-2005)** zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı da özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir.

Ömrünün mühüm bir qismini Böyük Britaniyada mühacirətdə keçirmiş olan Turxan Zeynal oğlu Gəncəyi 1925-ci ildə Azərbaycanın qədim Təbriz şəhərində doğulmuşdur. Orta məktəbi doğma Təbrizdə başa vuran gələcək ədib daha sonra İstanbula gedərək burada universitetin türk və fars dilləri bölümünü bitirmişdir.

1949-cu ildə görkəmli şərqşünas alim Bombaçının dəvətilə İtaliyanın Neapol Universitetinin Şərqşünaslıq İnstitutunda elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlayan Turxan Gəncəyinin ilk yaradıcılıq uğurları diqqəti çəkmişdir.

1953-1956-cı illərdə Almaniyanın müxtəlif universitetlərində dərs deyən alim eyni zamanda Neapol Universiteti ilə əlaqəsini üznməmiş, əllinci illərin sonlarına qədər burada çalışmışdır. Görkəmli ictimai-siyasi xadim Seyid Həsən Təqizadə bu illərdə onun yaradıcılıq uğurlarını yüksək qiymətləndirərək yazmışdır: «Bildiyimə görə, ağayı Turxan Gəncəyi yeganə iranlıdır ki, türk dilləri və tarixi üzrə ixtisas sahibidir. İtaliyada Neapol darülfünununda məlumatını təkmilləşdirməklə və tədrislə məşğuldür. Bu alimdən İranda istifadə etmək olduqca zəruridir».

1959-cu ildə Böyük Britaniyaya dəvət olunan alim ömrünün sonuna qədər burada fəaliyyət göstərmiş, böyük yaradıcılıq uğurları əldə etmişdir. Elə həmin il Almaniyanın Münhen şəhərində keçirilən dünya şərqşünaslarının XIV qurultayında maraqlı məruzə ilə çıxış edən Turxan Gəncəyi elmi ictimaiyyətin diqqətini çəkmişdir.

Turxan Gəncəyi geniş yaradıcılıq erudisiyasına, ensiklopedik

türk və fars dilləri professoru qəbul edilmişdir... Turxan çox oxuyub az yazan tədqiqatçıdır. Onun bilik vüsəti, fikir üföqlərinin genişliyi ilə müqayisədə yaradıcılığı az nəzərə çarpır. Turxan ancaq öz ixtisasına dair yazılar yazar, özü də o vaxt əlinə qələm alar ki, deməyə yeni bir sözü olsun. Onun hər bir qısa və konkret məqaləsi uzun müddətli mütaliə və araşdırmalarının məhsuludur. Oxucu əmin ola bilər ki, o öz sələflərinin (mövzu ilə bağlı) bütün yazılarını oxumuş və yazısında ona qədər deyilməmiş yeni maraqlı fikirlər söyləmişdir».

Yaradıcılığının son illərində «Fəslı-kitab» dərgisi onun haqqında yazırdı: «O, məşhur bir alim olmaqla yanaşı, həm də yüksək intellektual səviyyəyə, insani dəyərlərə malik gözəl bir şəxsiyyətdir».

Lakin təəssüf ki, dünya şərqşünaslığının və türkologiyasının tanınmış imzalarından biri olan Turxan Gəncəyinin adı və əsərləri Azərbaycanda hələ də lazımcı tanılmamışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması, öyrənilməsi və təbliğı bir çox aspektləri ilə aktual və əhəmiyyətlidir. İlk öncə, bu, mənəviyyatımıza yabançı olan sovet ideoloji sisteminin imtina etdiyi ədəbi irsimizin zəngin bir qolunun milli söz xəzinəmizə qaytarılması, beləliklə, təftişlərə məruz qoyulmuş XX yüzil ədəbiyyatımızın bütövlüyünün təmin olunması baxımından gərəklidir.

Azərbaycan mühacirətinin yaratdığı ədəbiyyatın yalnız kəmiyyət ölçüsü ilə deyil, həm də keyfiyyət yeniliyi ilə seçilməsi, ona münasibətdə ikinci məqamın qabarıqlığını səciyyələndirən təzahürlərin çözülməsini şərtləndirir. Bu o deməkdir ki, mühacirət ədəbiyyatını yalnız sosioloji aspektdə qavramaq və bu zəmində şərh etmək doğru deyildir; çünki o, sənətkarlıq baxımından da təkrarsız bədii-estetik tutuma malikdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı mahiyyət və məzmunca azadlıq ruhuna köklənmişdir. Bu köklənişin səbəbi onun yalnız təqib və təzyiqlərdən uzaq bir məkanda (sovet imperiyasının hüdudları xaricində) yaranması və formalaşması deyildir; bəlkə azadlığa təşnə olan bir xalqın Vətəndə boğulmuş, susdurulmuş harayının qürbətdəki əks-sədasıdır. Buna görə də Azərbaycan mühacirətinin yaratdığı ədəbi-bədii, elmi-nəzəri və publisistik irs xalqımızın impe-

riya əsarətində yaşadığı acı tarixin qaranlıq və unudulmuş səhifələrini canlandıran ən mötəbər mənbələrdən biridir. Bu ədəbiyyat məddahlıq nə olduğunu bilməmiş, saxta, yabançı idealları təbliğ etməmiş, sözcülüyə, ritorikaya uymamışdır.

Mühacirət ədəbiyyatının baş qəhrəmanı Vətəndir. İstər şeir, istər hekayə, yaxud dram əsəri, istərsə də elmi-nəzəri və publisistik yazı olsun – mühacirətdə yaranıbsa, mövzusunun, mətləbindən asılı olmayaraq onun sətirləri arasında Azərbaycanın canlı, fəqət həsrət və ayrılıq qoxuyan obrazı cəlvələnməkdədir. Əslində yurda bağlılıq, həsrət və qürbət duyğusu Azərbaycan ədəbiyyatının ruhunda, mayasındadır; folklordan başlamış yazılı ədəbiyyatımızda Xətib Təbrizidən üzü bəri söz ustalarının yaradıcılığında bunun say-sız-hesabsız örnəkləri mövcuddur. Lakin etiraf etməliyik ki, ayrılıq və qarıblik duyğusu ədəbiyyatımızın istər uzaq, istərsə də yaxın tarixində mühacirət ədəbiyyatında olduğu qədər qabarıq ifadə olunmamışdır.

Bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatı demək olar ki, bütün ədəbi növləri və janrları əhatə etməkdədir: şeir, nəsr, dramaturgiya, tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, publisistika və s. Almas İldırımın, Kərim Yayılcının, Alazan Baycanın, Araz Almasın, Teymur Atəşlinin poetik axtarışları, Ümmülbanunun, Səməd Ağaoğlunun, Məhəmməd Əsəd bəyin, Mehmet Altunbayın nəsr yaradıcılığı, Abay Dağlının dramaturji fəaliyyəti, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Ceyhun Hacıbəyli və başqalarının tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və publisistika sahəsindəki xidmətləri Azərbaycan mühacirətinin ədəbi çəkisi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Mühacirətin tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki uğurları daha diqqətəlayiqdir və bu irsin öyrənilməsi yalnız elmi deyil, həm də metodoloji baxımdan əhəmiyyət malikdir. Məlumdur ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı müasir ədəbi irsə yabançı ideyalar aşılımış, klassik ədəbiyyata münasibətdə isə bəzən birtərəfli mövqedə dayanaraq milli dəyərlərimizi saxta ideoloji stereotiplər və məfkurələr prizmasından qiymətləndirmişdir. Bu gün milli ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində tədqiqatların yazılması ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi və mərhələ təsnifatı, klassiklərin ədəbi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi və ədəbiyyat tarixində kimlərin təmsil olunması və s. ilə bağlı məsələlərdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığının təcrübələrindən bəhrələnmə

mək zəruridir və buna həqiqi mənada ehtiyac duyulmaqdadır.

Bir zaman gələcək ki, mühacirət ədəbiyyatı ayrıca deyil, bütöv ədəbiyyatımızın içərisində öyrəniləcək. Və bəlkə də o zaman ədəbi şəxsiyyətlərin bioqrafiyası, yaxud da yaradıcılığı haqqında danışı-larkən onların Vətəndə və ya mühacirətdə yaşaması fərqləndiril-məyəcək. Lakin bu gün, məhz bu gün sovet əsarətindən qurtulub azad, müstəqil dövlət yaratdığımız dövrdə imperiya cəlladlarının əlilə yurdundan-yuvasından didərgin salınmış, qürbətdə yaşamağa məhkum edilmiş, lakin Vətənin azadlığı uğrunda mübarizədən bir an belə usanmamış, yazdıqları-yaratdıqlarına doğma Vətəninə ya-saq edilmiş bir nəslin – Azərbaycan mühacirətinin yaradıcılıq irsinin ayrıca öyrənilməsinə ehtiyac var.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ (1864–1940)

İyirminci yüzil Azərbaycan ədəbi-kulturoloji və ictimai-siyasi fikrinin ən qüdrətli simalarından biri olan Əli bəy Hüseynzadənin (1864–1940) həyatının otuz ildən artıq bir dövrü mühacirətdə keç-mişdir. Qeyri-adi istedadı, zəngin dünyagörüşü ilə hələ sağlığında mənsub olduğu cəmiyyətin üzərində «bir peyğəmbər təsiri icra edən» (A.Cövdət) Əli bəyin mürəkkəb və keşməkeşli həyat yolu türk dün-yasının birliyinə və bütövlüyünə yönəlik siyasi-kulturoloji zəminə söykənən çoxşaxəli yaradıcılıq axtarışları ilə müşayiət olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, sovet siyasi rejimi daxilində milli mə-dəniyyətə, ədəbiyyata, ümumiyyətlə mənəvi sərvətlərə sinfi mü-nasibətin nəticəsində bir çox imzalar yasaq olunmuş, adlarının unutturulmasına çalışılmışdır. Əli bəy Hüseynzadənin qismətinə də belə bir tale yaşamaq nəsb olmuşdur. Ötən 70 il ərzində ona canın-dan artıq bağlı olduğu doğma xalqı ilə mənəvi ünsiyyətə imkan ve-rilməmişdir. Əvəzində ədəbiyyatşünaslıq və nəzəri-estetik səpkidə yazılmış tədqiqatlarda ona «burjua millətçisi», «pantürkist», «pan-islamist» və başqa məlum siyasi damğalar vurulmuşdur.

Yalnız son illərdə Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığına qayı-dılmaq imkanı yaranmış, bu böyük dahinin bioqrafiyası və elmi-nəzəri görüşləri istiqamətində müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Bu mənada ədəbiyyatşünas və publisist Rasim Mirzənin fəaliyyəti xüsusilə təqdir olunmalıdır. Onun "Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-

tənqidi görüşləri" mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası və böyük mütəfəkkirə həsr elədiyi monoqrafik tədqiqatı ciddi yaradıcılıq axtarışlarının bəhrəsidir. Son illərdə Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə irsinin tədqiqi, nəşri və tanıtılmasında filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramlının xidmətlərini dəyərləndirməyə ehtiyac vardır. Belə ki, məhz onun gərgin və inadlı əməyi sayəsində bu böyük şəxsiyyətin "Siyasəti-fürusət"(1994), "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" (1996), "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" (1997) və "Qərbin iki dastanında türk" (1998) adlı kitabları nəşr olunmuşdur.

Azərbaycanla yanaşı, Türkiyədə də Əli bəy Hüseynzadənin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına maraq artmışdır. Bu mənada professor Əli Heydər Bayatın "Əli bəy Hüseynzadə" adlı araşdırması (1998) diqqətəlayiqdir. Kitabda Əli bəyin həyat və yaradıcılığı geniş təhlil olunmaqla yanaşı, onun bədii və elmi-publisistik əsərləri də buraya daxil edilmişdir.

Böyük siyasi xadim maraqlı, bənzərsiz bir ömür yolu keçmişdir. 1864-cü ilin fevral ayının 24-də Salyanda dindar bir ailədə dünyaya gələn Əli bəyin atası Tiflisdəki Qafqaz Ruhani İdarəsinin altısinifli məktəbinə müəllim təyin olunduğu üçün uşaqkən Tiflisə köçmüş, ilk təhsilini bu şəhərdə almışdır. Atasının ölümündən sonra Əli bəy Qafqaz Şeyxülislamı olan ana babası Axund Əhməd Səlyaninin himayəsində yaşamışdır. Şeyxin Tiflisin bir çox yazıçı və ziyalıları, o cümlədən M.F.Axundovla dostluq əlaqələri gənc Əli bəyin dünya görüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Əli bəy Hüseynzadə Tiflis gimnaziyasında təhsil aldığı 1875–1885-ci illərdə rus, fars və ərəb dillərinə yiyələnmiş, onda tarix, fəlsəfə və ədəbiyyata böyük maraq oyanmışdır. Tiflis gimnaziyasını bitirdikdən sonra Peterburq universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olan Əli bəy universitetdəki təhsil illərində vaxtının çoxunu Şərq fakültəsində mühazirələri dinləməklə keçirmişdir. Lakin o, azad fikirliliyə qarşı güclənən təzyiqlər ucundan Peterburq universitetini yarımçıq buraxıb Türkiyəyə getmiş, İstanbul darülfünunun əsgəri-tibb fakültəsini yüzbaşı rütbəsilə bitirmişdir.

Əli bəy Hüseynzadənin tələbəlik illərini xatırlayan Yusif Akçura qeyd edirdi ki, onun tibb məktəbinə gəlişi təzə və xoş bir Avropa havasının əsməsi kimi oldu. Anadolu və Rum elinin ucqar və geri qalmış vilayətlərindən gəlmiş tələbələr arasında Əli bəy bir «Şimal fəcri» kimi parlayırdı. Sonralar məslək dostu olmuş Abdulla

Cövdət isə yazırdı ki: «Əli bəy sakit, daima düşünən mütəfəkkir halı ilə, ağıllı öyüdlərilə, üzərimizdə əsrarəngiz guşənişnliyiylə bir peyğəmbər təsiri buraxdı. Əvət, o, bir rəsulul-həqq idi».

Əli bəy «Sifilis», Nenterdən tərcümə etdiyi «Vəba və mikrobu» (Mehmet Rəfi ilə birlikdə) kimi tibbə aid kitablar yazıb çap etdirsə də, o daha çox ədəbiyyat, fəlsəfə və incəsənətlə maraqlanmış, bədii və publisistik əsərlərini, habelə şeir tərcümələrini dərc etdirmişdir. Onun bu dövr tərcümələri içərisində «Ramazan bağçası» məcmuəsində çıxmış F.Bodenştedtin Ömər Xəyyam barəsində əsəri, Xəyyamın bir neçə rübaisi, «Məlumat» məcmuəsində çap olunmuş Hötenin «Faust» faciəsindən bir parça, H.Heynenin «Zinət verər asimana əncüm...» şeiri, Qahirədə çıxan «Türk» qəzetində dərc edilmiş Derjavinin şeirləri, «İrtika» qəzetində verilmiş ingilis şairi Con Miltonun «İtirilmiş cənnət» əsərindən təfriqələr xüsusi yer tutur.

Ədibin əsərlərinin təhlili göstərir ki, onun dünyagörüşünün formalaşmasında təhsil aldığı və ilk siyasi mücadilələrini davam etdirdiyi Türkiyə mühiti böyük rol oynamışdır. Türkiyədə ictimai-siyasi fəaliyyətlə ciddi məşğul olan Əli bəy Ziya Göyalp, İshaq Sükuti, İbrahim Temo, Yusif Akçura və başqaları ilə birlikdə "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətinin əsasını qoymuş və çox keçmədən onun fəal üzvlərindən birinə çevrilmişdir. Osmanlı imperiyasının siyasi həyatında müstəsna yeri olan bu cəmiyyətin fəaliyyəti Avropada "Gənc türklər hərəkatı" kimi tanınmaqdadır.

"İttihad və tərəqqi" cəmiyyəti türkcülük və turançılıq ideyasının nəzəriyyəsinin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Cəmiyyət nəzəri turançılığı reallaşdırmaq üçün ayrı-ayrı türk cümhuriyyətlərində ortağ ünsiyyət dili kimi Osmanlı türkcəsini təbliğ etmək, tarixin ədalətsizliyi ilə bir-birindən ayrı düşmüş müxtəlif türk qövmlərini yaxınlaşdırmaq, birləşdirmək kimi böyük bir missiyaya xidmət edirdi. Bu olduqca çətin, bir qədər də romantik ideya idi. Bu ideyanın müəllifləri onu praktik şəkildə həyata keçirməyə nail olmadılar. Lakin əvəzində türkcülüyn bütün sonrakı dövrlər üçün yaşayacaq nəzəri əsaslarını formalaşdırmağa bildilər.

1903-cü ildə Azərbaycana qayıdan ədib iki il sonra Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə «Həyat» qəzetinin redaktoru olur. O, "Həyat" qəzetinin ilk sayında dərc olunmuş "Qəzetimizin məsləki" adlı proqram məqaləsində qeyd edirdi ki, "ancaq o millət və tayifə təriqifələh və nəcatda olur ki, özünü tanıya! Yəni hər qövm və millət öz qövmiyyəsinə, lisanına, dininə, tarixinə, adət və əxlaqına, özünün

bütün əhvali-maziyasına və hazirəsinə, hətta əhvali-atiyasına kəsbi-vaqif etməlidir".

Əli bəy Hüseynzadə "Həyat" qəzetinin milli düşüncə ocağına çevrilməsi üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. O, hər şeydən əvvəl mənsub olduğu xalqa kim olduğunu başa salmağa çalışır, ardıcıl olaraq bu istiqamətdə yazılar dərc etdirirdi. "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir", "Türk dilinin vəzifəyi-mədəniyyəsi", "Yazımız, dilimiz, İkinci ilimiz", "İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz" və başqa yazılarında o, türkçülüyn nəzəri əsaslarını hazırlamışdır.

Əli bəy Hüseynzadə irsinin araşdırıcılarından olan ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov onun bu dövr yaradıcılığını belə qiymətləndirir: «Şeirlər, povestlər, elmi, ədəbi-tənqidi, siyasi-publisist, bibliografik məqalələr, polemik yazılar, elmi-tarixi oçerklər, iqtibas və tərcümələr, beynəlxalq icmallar, xəbərlər, mətbuat xülasələri – onun əsərlərini yazdığı əsas janrlar bunlar idi. Yaradıcılıq metodu cəhətdən romantik olsa da, dövrün simvolizm, dekadentizm, impresionizm kimi dəbdə olan metod və üslublarına da yad deyildi.» (*Bax: «Fikrin karvanı», Bakı, Yazıçı, 1984, səh. 69*).

Əli bəy Hüseynzadənin jurnalistik fəaliyyətində 1906-cı ilin noyabrından, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti ilə çıxmağa başlayan «Füyuzat» dərgisi mühüm yer tutmaqdadır. İstər «Həyat» qəzeti, istərsə də «Füyuzat» dərgisi səhifələrində Əli bəyin türkçülük və turançılıq məfkurəsinə söykənən yazıları ədəbi-siyasi mühitdə ciddi marağa və müzakirələrə səbəb olur.

Əli bəy Hüseynzadəyə məxsus "türk millətindənəm, islam hümmətindənəm, Batı mədəniyyətindənəm", "türk qanlı, islam imanlı, firəng qiyafəli", "türkləşdirmək, islamlaşdırmaq, avropalılışdırmaq" və nəhayət, "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" formulu türkçülüyn əsas nəzəriyyəsinə çevrilmişdir. "Tutduğumuz yol - türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır: türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti ilə mütəməddin olmaqdır", – deyən ədib qədim, şanlı cahangirlik tarixinə və zəngin mədəniyyətə malik olan türk xalqlarının bu gün geridə qalmasının, bir-birindən uzaq düşməsinin, yadlaşmasının səbəblərini açıqlamağa çalışır, tərəqqi yollarını arayırdı. Əli bəy tərəqqinin açarını bütün türk dünyasının sözün həqiqi mənasında ittihadında görürdü. Ona görə də ədib hər şeydən əvvəl, dil birliyi şüarını irəli sürür, ümumtürk ədəbi dilinin formalaşdırılmasına tərəfdar çıxırdı. Əslində türkələşmək şüarının arxasında bu məqsəd dururdu.

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının geriliyinin ikinci səbəbini dini etiqad və inancda görürdü. O yazırdı ki, "bizim üçün islam xaricində nicat yoxdur". İslamın ciddi ıslahata ehtiyacı olduğunu qeyd edən Əli bəy Qurani-Kərimin dilimizə tərcüməsi məsələsini qaldırır ki, bu o dövr üçün cəsarətli bir addım idi. İslam ideyalarının kütlələrə aşılmasında Quranın dilimizə tərcümə edilməsinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərən müəllif xristian aləmilə müqayisədə islam dünyasının ətalətinin bir səbəbini bizdə dinin zahirən mənimsənilməsi ilə bağlayırdı: "Protestantlıq yeni məzhəb deyildir, onun banilərindən biri olan Lüter nə peyğəmbərlik, nə övlialıq, nə də müqəddəslik iddiasında bulunmadı. O zat İncili hər millətin anlayacağı dilə tərcümə etdirib, hər kəsi oxuyub anlamaqda hürr buraxdı. Bu gün protestant məmlikətlərində bir kəs yoxdur ki, İncili oxuyub anlamasın. Bu əqvamın, öz Quranlarının mənasından bixəbər olan müsəlmanlara, əxlaq və məişətə təvəffüqləri əsbabından biri budur".

Əli bəy Hüseynzadə türk dünyasının tərəqqisinin atributlarından birini də müasirləşməkdə görürdü. O, müasirləşməyi, avropalılılaşmağı zahiri mənada anlayanlara etirazını bildirərək yazırdı: "Şimdi bizə deyirlər ki, madam ki, ingilislər, firənglər, filanlar böylə imişlər, nə üçün "Füyuzat"ınızda onlara müraciət edirsiniz... Lakin, ey qare, müraciətdən müraciətə fərq vardır: biz avropalılardan ədəbiyyatlarına, sənayələrinə, ulum və maariflərinə, kəşfiyyat və ıxtiralarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə deyil! Biz istəriz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimağları girsin, boğazları, mədələri girməsin! Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmaz!"

Sonralar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu formulun son variantını 1915-ci ildən nəşr olunan "Açıq söz" qəzetinin başlığına çıxarmışdır.

"Türkləşmək, ıslamlaşmaq, müasirləşmək" ideyası 1918-ci ildə qurulmuş Azərbaycan cümhuriyyətinin milli ideologiyasının əsasında durmuş, bayrağımızın rənglərində təmsil olunmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan mətbuatının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O özünün bu sahədəki fəaliyyəti ilə milli mətbuat tarixində füyuzatçılıq məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Böyük mütəffəkinin yaradıcılığının mühüm bir qismini də onun bədi əsərləri, tərcümələri və ədəbi-tənqidi yazıları təşkil edir. Ədibin türklüyün faciəsinin poetik şəkildə açıqlandığı "Hali-Vətən" şeiri Azərbaycan poeziyasının bənzəri olmayan nümunələrindən biridir:

Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Hə qoydular deyəyim.
Hə kəsdilər dilimi.

Bilirsənmi cühəla,
Hə etdilər Vətənə.
Hə qoydular uyuya.
Hə qoydular oyana.

Durur bila hərəkət,
Rəvamı bir diriyə.
Hə getmədə iləri,
Hə dönmədə geriyə.

Ədu qırar qapıyı,
Biz evdə bixəbəriz.
Hə başqa-başqa deriz,
Hə ittihad edəriz.

Ayılmadı qələmim,
Şu Türk ilə Əcəmi.
Hə qoydular yazayım,
Hə qırdılar qələmi.

Əli bəy Hüseynzadənin rus yazıçısı Çexovun "Qılaflı adam" hekayəsinə nəzirə kimi yazdığı "Əbdi-qılaflı və ya məhfəzə qulu" adlı iri həcmli hekayəsi də vardır. Çexovun "Qılaflı adam" hekayəsində olduğu kimi, Əli bəyin qəhrəmanı da özünün vasvasılığı, qorxaqlığı, çəkingənliyi ilə cəmiyyətə əngəl olan insanların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi düşünülmüşdür.

Əli bəy Hüseynzadənin şərti-metoforik üslubda qələmə aldığı "Siyasəti-fürusət" əsəri onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bu siyasi pamfletdə çarın baş naziri Purişkeviçin kölgəsinin İrana səyahəti fonunda Azərbaycan, Şərq və ümumən dünya tarixinin, mədəniyyətinin və ədəbiyyatının bir sıra məqamlarına işıq tutulmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Əli bəy Hüseynzadə ardıcıl şəkildə tərcümə yaradıcılığı ilə məşğul olur, redaktoru olduğu mətbuat orqanlarının səhifələrində Azərbaycan oxucularının dünya

klassiklərinin əsərləri ilə tanış edirdi. Onun Karamzin, Derjavin, Heyne, Şekspir, Höte və başqa klassiklərdən etdiyi tərcümələri diqqətəlayiqdir. Əli bəyin xüsusilə Hötenin "Faust"undan çevirdiyi:

Ənzari-şəbabimdə bədidar olan ey zill,
Ey zilli-tülüat oluyorsan yenə peyda! -

misraları ilə başlayan parçaları dilinin ağırlığına baxmayaraq, ədəbi mühitin ciddi marağına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan bədi tərcümə tarixi ilə bağlı tədqiqatlarda indi də Əli bəyin adı bu və ya başqa şəkildə xatırlanmaqdadır.

«Füyuzat» dərgisi bağlandıqdan sonra bir müddət «Səadət» məktəbində dil və ədəbiyyat müəllimi işləyən Əli bəy yaradıcılıq dünyasından ayrılmamış, mətbuatda müxtəlif səpkili yazıları ilə çıxış etmişdir.

1910-cu ildə Azərbaycanı tərk edərək Türkiyəyə mühacirətə gedən ədibin ömrünün sonrakı dövrü İstanbulda keçmişdir. Qeyd edək ki, Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycanı tərk etməsi dövrün ziyalılarını son dərəcə sarsıtmışdı. Əliabbas Müznib bu hadisə ilə bağlı yazırdı: «...Onların getməsi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmış kimidir. Çünki o cənablar dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idilər. Müxtəsər, bir bölük maarif yığımı olan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idi» (*«İqbal» qəzeti, 31 oktyabr 1913, № 493*).

Qeyd edək ki, Əli bəy Hüseynzadənin həyatının mühacirət dövrü müəyyən mənada ictimai-siyasi aktivliyi ilə seçilsə də, yaradıcılıq baxımından o qədər də məhsuldar olmamışdır. O, İstanbulda Heydərpaşa hərbi xəstəxanasında işləmiş, müəllimliklə məşğul olmuşdur.

1911-ci ildə «İttifad və tərəqqi» cəmiyyətinin mərkəzi komitəsinə üzv seçilən Əli bəy daha fəal şəkildə siyasətə qoşularaq türkçülük görüşlərini təbliğ edir. O, ardıcıl şəkildə olmasa da, «Türk yurdu», «Xalqa doğru», «Məlumat», «Hakimiyyəti-milliyə», «Tan» və başqa qəzet və məcmuələrdə şeirləri və məqalələri ilə çıxış edir.

1915–1916-cı illərdə ittihadçı yoldaşları ilə birlikdə «Turan» heyəti tərkibində Avropanın bir sıra ölkələrinə səyahət edən Əli bəy Sofya, Budapeşt, Vyana, Berlin, Lozanna və b. şəhərlərdə olmuş, «İttihad və tərəqqi» cəmiyyətin tapşırığı ilə Yusif Akçura ilə birlikdə «Rusiya müsəlmanlarının tələbləri» adlı kitabça tərtib etmişdir. Budapeştdə alman dilində nəşr olunan bu kitabçada Rusiya əsarə-

tindəki altı türk-müsəlman dövlətinin istiqlaliyyəti tələb olunurdu.

Əli bəy həmçinin 1917-ci ilin 14 iyulunda Akil Muxtar, Nesim Müslih ilə birgə Stokholmda keçirilən Sosialist konqresində iştirak etmiş, «Milliyyət və çoğunluq» mövzusunda çıxışı ilə konqres iştirakçılarının marağına səbəb olmuşdur.

«Hilali-Əhmər» qəzetində (24 iyul 1918) dərc olunmuş «Azərbaycanda düşüdüklərim» adlı məqaləsindən aydın olur ki, Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci ilin ortalarında Türkiyə hökuməti tərəfindən milli dövlət quruculuğu ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün nümayəndə heyəti tərkibində Azərbaycana göndərilmiş, onlar Batumidə Qafqaz cümhuriyyətləri birliyinin xarici işlər naziri Xaliq bəylə görüşmüş, oradan Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı Gəncəyə – Nuru paşanın yanına getmişlər. Əli bəy mühüm tarixi-siyasi əhəmiyyətə malik olan bu məqalədə istiqlaliyyətini yenidən qazanmış Azərbaycanın vəziyyətini belə səciyyələndirir: «Bu gün bütün cahanı sarsmaqda olan yek digəriylə təsadüm edərək ortalığı hərcümərəcə eyləyən üç mühüm cərəyanın, yəni imperializm, nasionalizm və sosializm cərəyanlarının ən fəci sahə-fəaliyyəti Qafqazya və bilxassə Azərbaycan oldu, orası bir cəhənnəmə döndü. Oradakı türk qardaşlarımız bütün bu müxtəlif yaxıcı, yıxıcı, əzici cərəyanların altında sərsəmlədi, nə yapacağını şaşırıdı, mühakiməsini qeyb etdi. Osmanlı türkü imdadına yetişməyə idi, məhv olub gedəcəkdi. Fəqət onun məhv olması ilə Anadolu da təhlükəyə düşəcəkdi. Azərbaycanı qurtaran Anadolu kəndi-kəndini də qurtarıyor, buna şübhə etməyiniz! Derlər ki, dağ dağa qovuşmaz isə, insan insana qovuşur! Xeyr, tarixin öylə anları vardır ki, dağ da dağa qovuşur, bu gün Erciyəz dağı Qaf dağına qovuşuyor və qovuşduqca yüksəliyor».

Osmanlı imperiyasının çöküşündən sonra Qərb işğalçılara qarşı mübarizə aparan gənc türklər təqiblərə məruz qalır. 1919-cu ildə bir çox ittihadçılarla birgə həbs olunan Əli bəyin məhbəs həyatını kiçik yaşlı oğlu Səlim Turan sonralar belə xatırlayırdı: «...Atam Əli bəy həbsxanada belə, təmiz geyimdə, qalstuklu və səliqəli idi. O, mənə gülər üzlə qarşılayaraq qucağına aldı. Mən onun saqqalına toxunaraq evə nə üçün gəlmədiyini sordum. O isə kövrək səslə gülüm-səyərək «burada padşaha kaftan toxuyuruq, övladım» – deyər cavab verdi».

Bir təsadüf nəticəsində Maltaya sürgün edilməkdən xilas olan Əli bəy yenidən İstanbulda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur.

Ədib M.F.Köprülüzadə ilə birlikdə 1926-cı ildə Bakıda keçiri-

lən I Türkoloji qurultayda iştirak etmişdir. Onun qurultayda etdiyi «Qərbin iki dastanında türk» adlı məruzəsi həmin il Bakıda eyni ad altında kitab kimi çap olunmuşdur. Əli bəyin yaradıcılığında xüsusi yer tutan bu əsərdə portəgiz şairi Kamoensin «Luziada» və italyan şairi Tassonun «Qurtarılmış Qüds» poemaları konkret bir məsələ – türkə münasibət baxımından analoji təhlilə çəkilir. Lakin tədqiqat yalnız adı çəkilən müəlliflərin əsərləri ilə məhdudlaşmır. Müəllif yazının başlanğıcında bəhrələndiyi mənbələri və təhlil edəcəyi məsələləri belə səciyyələndirmişdir: «Türkoloji nədir? Muzeylərin, albomların lüzumu. Beynəlmiləl ədəbiyyatdan türkə dair «Müntəxəbatı-ədəbiyyə» (Albom xrestomatı) vücuda gətirilməsi lüzumu. Bunu müvərrixlərdən, ya türkün kəndi milli ədəbiyyatından deyil, əcnəbi ədəbiyyatından toplamalıdır; ...Beynəlmiləl ədəbiyyatda türkün siması: Firdovsidə, Rusiya ədəbiyyatında, Puşkində, Tolstoyda, Dostoyevskidə «Ölülər evi»ndə türk; Avropa ədəbiyyatında Bayronun «Don Juan»; Klassik ədəbiyyatda İtaliyada və Amerikada da türk izi görünmür; «Luziada» və «Qurtarılmış Qüds» qiyas surətilə mütaliə (istər türkə xüsumətkar, istər dost surətilə yazılmış olsun); Məşhur sənətkar üdəbanın asarına nəzərən türk; Kırmskinin məsaisi. XV–XVI əsrdə Avropa üdəbası nəzərində türk sevimli bir tərzdə təsvir olunur».

Qeyd edək ki, «Qərbin iki dastanında türk», «Siyasəti-fürusət» traktatı kimi şərti-simvolik üslubda yazılmış, obrazlardan, rəmzlərdən sıx-sıx bəhrələnmiş əsərdir. Əsərin mürəkkəb üslubda yazılması onu tədqiqatçılar üçün də çətinləşdirmiş, uzun illər araşdırma haqqında fikir söylənilməmişdir. Filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramlının nəşrə hazırladığı «Qərbin iki dastanında türk» (Bakı, 1998) əsərinə yazdığı ön sözdə professor Yaşar Qarayev tədqiqatı səciyyələndirərkən qeyd edir ki, «Tarixin «Səlib müharibəsi» onu şəirdə qələmə alanların hər ikisinin – həm Tassonun, həm də Kamoensin poeziyasında iki şəkildə öz əksini tapıb: Kamoens «Luziada»da bu «Xaç yürüşü»nün Qərb dünyası üçün qələbə aktı tarixi dəyərini qələmə alıb. Tassonun «Azad olmuş Qüds» poemasında bu salnamənin həm Qərb, həm də Şərq üçün izzət və faciə fəlsəfəsi öz əksini tapıb. Birincidə – qəsbkarlığın, ikincidə milli istiqlal və azadlıq döyüşlərinin epik ənənəsi, üslubu, poetikası sənədləşib və əbədləşib. Və Əli bəy Hüseyinzadə «Luziada»da, Kamoensin irqi, etnik lovgalıq və qürur kitabında türkün xəyanətli, cəhalətli tarixinin ibrət dərslərinə, «Azad olmuş Qüds»də, Tasso izzət abrlarında isə bu tarixin ağrısına, yaralarına açılan müdriklik və hikmət mənzərəsini

görmüşdür».

«Qərbin iki dastanında türk» əsərinin ayrı-ayrı rıcaqlarında dolayısı ilə Əli bəyin siyasi-kultüroloji məfkurəsi öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, portəgizlərin Mombas ölkəsini işğal etməsilə bağlı rıcaqlarda Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına işarə olunduğu şübhə doğurmur.

Bakıda olduğu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətində keçirilən görüşdə ədib özünün ədəbi-kultüroloji görüşlərinin bir çox məqamlarını açıqlamışdır:

«...Bundan iyirmi il əvvəl Bakıda işlədiyim zaman ədəbiyyatımızın geridə qaldığını onda gördüm ki, biz daim Şərqi özümüza nümunə hesab edirik. Şərqa rəğbət göstəririk. Odur ki, mən Qərbə rəğbət göstərmək lüzumuna qail oldum. Mən nə ədib, nə də şair idim, lakin Qərb əsərlərini nümunə kimi seçərək onun təbliği yolunda bir az çalışdım. Ağac əyri idi, onu əksinə əyib təkmilləşdirmək lazım idi ki, düzəlsin. Vəqəən ağac düzəldi. Amma bir də onun yüksəlməsi lazım gəlirdi. Xəta edərək zənn etmişdim ki, doğrudan doğru yüksək şeylərə müraciət etmək kafidir. Xeyr! Əvvəlcə aşağılara enmək lazım idi. Bunu məndən sonrakılar etdilər» («Ədəbi parçalar» məcmuəsi, Bakı, 1926, № 1).

Bəhs olunan nitqin sonrakı müddəaları Əli bəy Hüseynzadənin ictimai ideallarının əsas xətlərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, yaradıcılıq məfkurəsinin mahiyyətini duymaq baxımından maraq doğurur:

«Bir gün küçədə bir uşaq gördüm. Topla oynayırdı. Topu yuxarı atdıqca top geri dönüb aşağı düşürdü. Lakin topu əvvəlcə yerə vurur, sonra top yuxarı qalxırdı.

Əsərdən məşhur bir hekayəni xatırladım: bir pəhləvan, əsətiri bir pəhləvan digər pəhləvanlarla güləşdikcə onlar bunun arxasını daim yerə vurur, amma onu yenə bilmir, nəhayət özləri məğlub olub tələf olurdular. O pəhləvanla güləşməyə, boğuşmağa hazırlaşan yeni bir pəhləvan bu halın hikmətini bir filosofdan soruşdu. Filosof dedi ki, yer o pəhləvanın anasıdır. Arxası yerə gəldikcə o, yerdən qüvvət alır və rəqibini məğlub edir. Onu yenmək üçün ayaqlarını yerdən üzməli, sonra havaya qaldırır, havada boğmalıdır. Həqiqətən pəhləvanın ayağı yerdən kəsilincə tələf olub getdi!

... Ədəbiyyat da belədir. Xalqa enmədikcə yüksəlməz. Əvvəlcə xalqa, kəndliyə, fəhləyə – ümumiyyətlə böyük kütləyə qədər enmək, sonra bunlarla bərabər yüksəlməyə çalışmaq lazımdır. Böyük ədib-

lər, böyük alimlər, filosoflar çoxluq içindən çıxıb bilər, yoxsa tək-tük yüksəlməz. Gərək bütün millət ən aşağı təbəqələrinə qədər bütünlüklə yüksəlsin ki, içindən ədiblər, şairlər, sənətkarlar, böyük-böyük millət xadimləri çıxsın!» (Yenə orada).

Əli bəy Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydan Türkiyəyə döndükdən sonra, 1926-cı ilin 14 iyununda Mustafa Kamala sui-qəsd etmək təşəbbüsündə olan ittihadçılarla birgə həbs edilmiş, lakin məhkəmədə günahsız olduğu aşkarlanaraq həmin ilin avqust ayının 26-da ona bəraət verilmişdir.

1926-cı ildə İstanbul Universitetində dosentlikdən professorluğa yüksələn Əli bəy Hüseynzadə 1933-cü ilə qədər tədris fəaliyyətilə məşğul olmuşdur. O, 1936-cı ildə İstanbulda Dolmabağça Sarayında keçirilən III Türk dili qurultayına nümayəndə seçilmişdir.

Böyük siyasi xadim Mustafa Kamal Atatürkün ölümü Əli bəy Hüseynzadədə dərin təəssüf hissi oyandırmış, türk dünyasını həyəcanlandıran bu itki səbəbilə «Ondan öncə və sonra» adlı bir şeir yazmışdır. Həmin şeirin əvvəlində Türkiyənin yaşadığı ağır, əzablı günləri şair belə təsvir edir:

Kamal günündən öncə,
«Ellər bizim deyildi!»
Günlər olmuşdu gecə,
İllər bizim deyildi!..

Qazi öndərdən öncə,
O şanlı ərdən öncə,
Açılmazdı bir qönçə,
«Güllər bizim deyildi!»

Mustafa Kamalın gəlişi ilə türk xalqının həyatında böyük bir dövrün başlanğıcının qoyulduğunu şair səmimi bir dillə aşağıdakı şəkildə ifadə edir:

Bir gün öndəri bulduq!
Oldu ulus egemen,
Oldu dövlət cümhurluq,
Bütün ölkə bir gülşən!..

Bitməz sayıb tökməklə,
Hər işi ayrı dastan!
Bulamazsan tarixdə,
Onun kimi qəhrəman!..

Bunlardan əlavə, mühacirət illərində Əli bəy Hüseynzadə «Arslan ağzı», «Seyid Haşım üçün», «İncizablarım», «Kələbək», «Bilgin qız və arı», «Bağçamın ağacları», «Ey ulu tanrı», «Yalavac», «Yalavacın qızı», «Ulu qazi», «Ağaoğlu Əhməd bəyə», «Şair», «Tibb dünyasına», «Atatürk», «Ona inan», «Onun vəfat tarixi», «Zəlzələ dolayisilə afət qarşısında şair, alim və gənclik» və başqa şeirlərini yazmış, Homer, Vergili, Şiller, Höte, Adam Smitdən müəyyən təfriqələrlə tərcümələr etmiş, bəzi publisistik məqalələrini dərc etdirmiş, tibbə dair tədqiqatlar aparmışdır.

Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, Əli bəy ömrünün son illərində Azərbaycana dönmək istəmişdir. Bu xəbəri eşidən Hüseyn Cavid türkoqq Samoyloviç vasitəsilə ona belə bir şeir göndərərək Türkiyədə qalmağı məsləhət bilmişdir:

Sən, ey yüksək fəzalardan gələn səyyadi-zərrin pər,
Uzaq, ey nəzmi-geysudər, uzaq get, ərzə yaklaşma!
Uzaqdan pək gözəlsən, mənzərən pək dadlı, pək dilbər,
Məhəbbət yox, təqərrübdə, bu məhrəkdən saqın, şaşma.

Əli bəy Hüseynzadənin iztirablar içərisində keçən ömrü 1940-cı ildə, 76 yaşında İstanbulda bitmişdir. O, Qaraca Əhməd məzarlığında, Səlimiyyə təkkəsi qarşısındakı yerdə, şair Hədimin qəbri yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

Azərbaycandakı fəaliyyətinin ən qaynar çağlarında Əli bəy Hüseynzadənin orta q türkçəyə söykənən ədəbi dil siyasətini sərt şəkildə tənqid edən Firudin bəy Köçərli yazırdı ki, «kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi». Lakin zamanın arxasından çevrilib bir anlığa həmin illərə nəzər salanda Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycanı tərk edərək mühacirətə getməsinin tarixi-mənəvi yaddaşımızda heç bir zaman doldurula bilinməyəcək böyük uçurum yaratdığını görməmək mümkün deyildir. Və bu gün istər-istəməz düşünürsən ki, kaş Əli bəy Hüseynzadənin (və onun silahdaşlarının) Azərbaycanda qalıb da fəaliyyətlərini davam etdirməsi üçün mümkün şərait yaradılmış olaydı. Kim bilir, bəlkə də o zaman Vətən tarixinə bunca kədərli səhifələr yazılmayacaqdı...

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU (1869- 1939)

Türk dünyasının möhtəşəm şəxsiyyətlərindən biri olan Əhməd Ağaoğlunun həyat və yaradıcılıq yolu özünəməxsusluğu və bən-zərsizliyi ilə seçilməkdədir. Sovet siyasi rejiminin qadağa və unu-tqanlıq siyasəti nəticəsində uzun illər adı və əsərləri yasaq olunan bu qeyri-adi istedad sahibinin Azərbaycanın və Türk dünyasının dirçə-lişi üçün edə bildikləri bir insanın cismani və mənəvi imkanlarından heyrətamiz dərəcədə böyükdür. Təsadüfi deyil ki, onun nəhəngliyini təkcə dostları deyil, düşmənləri belə etiraf etməkdədirlər.

Əli bəy Hüseynzadənin ən yaxın silahdaşı və Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əhməd Ağa-oğlu 1869-cu ildə Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada dün-yaya gəlmişdir. O, ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra isə rus gimnaziyasında oxumuşdur. Şuşanın erməni məhəlləsində yerlə-şən, cəmişi beş nəfər türk millətindən olan tələbənin oxuduğu bu gimnaziya keçən təhsil illərini Əhməd Ağaoğlu belə xatırlayır: «Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni cocuqlarından çəkdikləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz, beş türk çocuğu cəld tərpnəib arxamızı divara di-rəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni çocuğu qəflətən üstümüzə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları dörd-beş altun qiyməti olan Buxara dərisindən tikilmiş papaqları təpiklə kos kimi ora-bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pencəklərimizin ətəklərindən yapışır, o yan bu yana çə-kir, parçalayır, dartıb tikişlərini sökürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpik altında bizi əzirdilər. Bəzən gizlində sözu bir yerə qoyub üzərimizə böhtan atır, hamısı üzümüzə şahid durur, bizə haqsız yerə cəza verdirirdilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilmədi. Məktəbi tərk etdilər. Son sinfə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim».

1887-ci ildə Şuşadakı rus gimnaziyasını bitirərək Peterburqa gedən Əhməd bəy burada imtahan qəbul edən müəllimlərin şovini-stliyi ucundan Texnologiya İnstitutuna qəbul ola bilmir, ona görə də Avropanın mərkəzinə – Parisə üz tutur.

Bir il sonra Paris hüquq məktəbinə daxil olan Əhməd Ağa-oğlu təhsilini davam etdirməklə yanaşı, şəhərin ədəbi-elmü mühiti ilə ünsiyyət yarada bilir. O, məşhur avestaşünas C.Darmstaterin vasitə-

silə Fransanın Ernst Renan, İppolit Ten, Oppert, Qaston Paris və başqaları kimi məşhur alim və ədibləri ilə tanış olur.

Əhməd Ağaoğlunun fransız mətbuatında müntəzəm çıxışları 1890-cı ildən etibarən başlayır. O, «Jurnal de Deba», «Nuvel Revyü», «Revyü Blö» və başqa mətbuat orqanlarında Şərqi tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında məqalələr dərc etdirir. Məhz bu illərdən başlayaraq o, Tiflisdə rusca çıxan «Qafqaz» qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayır və bu əməkdaşlıq onun publisistik fəaliyyətinin canlanmasında mühüm rol oynayır.

Əhməd bəy 1892-ci ildə dünya şərqşünaslarının Böyük Britaniyada keçirilən beynəlxalq konqresində («Şiəlikdə məzdəki inanc-ları» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Şərqşünasların diqqət və marağına səbəb olmuş bu məruzə ilə o, İran şahının hədiyyəsinə layiq görülmüşdür. Məruzə həmçinin Kembric universitetinin xətti ilə Avropanın bir çox dillərinə tərcümə edilərək yayılmışdır.

Əhməd bəy Parisdə olarkən böyük Şərq mütəfəkkiri milliyətçə Azərbaycan türklərindən olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə görüşmüş və bu görüş onun estetik baxışlarında dərin iz qoymuşdur.

Sürəyya Ağaoğlunun «Bir ömür böylə keçdi» adlı xatirəsində yazdığına görə, Fransada təhsilini bitirib Vətənə dönmək istəyən Əhməd Ağaoğlunun qeyri-adi istedadını duymuş müəllimi, görkəmli filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünas Ernst Renan:

«– Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar»,– demişdir. Lakin Əhməd bəy sevimli müəlliminin təkidli ısrarına baxmayaraq Vətənə dönmək, Qərbdə öyrəndiklərini xalqına, millətinə vermək niyyətində olduğunu bildirmişdi.

1894-cü ilin ortalarında atasının ölüm xəbərini eşidib Vətənə dönməyə məcbur olan Əhməd bəy yolüstü İstanbulda dayanaraq Türkiyənin tanınmış elm və siyasət adamları ilə görüşür. Vətənə döndükdən sonra isə bir müddət Şuşada real məktəbdə fransız dilindən dərs deyən Əhməd bəyin «Firəng Əhməd» ləqəbi ilə tanınan günlərini Yusif Vəzir Cəmənzəminli «Həyatımın 20 ili» adlı yazısında belə xatırlayır: «İslam və türk tarixinə hər kəsdən artıq vaqif idi... Məclisdə danışanda heç bir molla cəsərət edib onun fikirlərinə qarşı çıxa bilmirdi. Əhməd bəy sərt və əsəbi bir adamdı, bilxassə bəylərin qudurğanlıqlarına dözə bilməzdi, onlarla bir məclisdə qarşı-qarşıya gəldimi, həmişə dalaşardı; həmişə də tapançasını hazırda saxlardı».

Əhməd Ağaoğlu bu dövrdə «Məşriq» adlı qəzet çıxarmaq üçün Peterburq Baş Mətbuat İdarəsinə müraciət edərsə də, ona bu niyyətini gerçəkləşdirməyə icazə verilmir. O, 1897-ci ildə milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gələrək Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Kaspi» qəzetində əməkdaşlıq etməklə yanaşı, həm də Ali Ticarət Məktəbində fransız dili müəllimi işləyir. 1898-1904-cü illərdə «Kaspi» qəzetində Əhməd bəyin ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, sosial-siyasi həyatımız, dini dünyagörüşümüz barəsində çoxlu sayda yazıları çap olunmuşdur. Ədibin «Hacı Seyid Əzimin külliyyatı», «Şekspirin «Otello»su və Şillərin «Qaçaqcları» tatar dilində», «Qorki və müsəlmanlıq», «Qorkinin «Həyatın dibində» pyesində tatar Asan» və başqa məqalələri sırf ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Əhməd Ağaoğlunun ilk kitabı 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap olunmuş «İslama görə və islamlıqda qadın» əsəridir. O, «bu əsəri ilə islam və Türk dünyasının silkinib qalxınması hərəkətinin təməl şərtlərinin nə olduğunu, o zaman içində yaşadığı sosial və siyasi çevrənin çeşidli basqılarına rəğmən cəsarətlə ortaya sürə bilmişdir» (Səməd Ağaoğlu).

Əhməd bəy 1905-ci ildə nəşrə başlayan «Həyat» qəzetinə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə redaktorluq etmiş, daha sonra «İrşad», «Tərəqqi» və rusca «Proqres» qəzetlərini çıxarmışdır.

O, həmçinin bu dövrdə fəal siyasətə qoşulmuş, 1906-cı ilin payızında «Difai» firqəsinin əsasını qoymuşdur. Bu firqə Azərbaycan türklərinin erməni-daşnak təcavüzündən qorunmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Əhməd bəy 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət edərək ədəbi-elmi və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Azərbaycanı tərk etməsinin səbəbini ədib hələ nəşr olunmamış xatirələrində belə əsaslandırır: «Şiddətli təqib edilənlər arasında idim. İş elə bir dərəcəyə çatmışdı ki, artıq daha izzəti-nəfsimin deyil, ailəmin də sakitliyi və salamatlığı təhlükə altına düşmüşdü. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuşdu. Tanıdığım bəzi şəxslər iş başına gəlmişdilər. Digər tərəfdən Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunmuş Vorontsov-Daşkov məni necə olursa-olsun, həbs etdirib sürgünə göndərməyə qərar vermişdi. Bunu öyrənən kimi mən dərhal qaçmağa qərar verdim».

Özünün ciddi fəaliyyəti nəticəsində çox keçmədən Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göybalp, Yusif Akçura, Həmdullah Sübhi, və b. ilə birlikdə türkçülük hərəkətinin əsas liderlərindən biri kimi tanınan

Əhməd bəy «Xalqa doğru», «Siratül-müstəqim», «Türk yurdu» kimi mətbuat orqanlarında çıxış edir, «Tərcümani-həqiqət» qəzetinin redaktoru olur, Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilir, həmçinin İstanbul universitetində rus dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxuyur.

Əhməd Ağaoğlu 1915-ci ildə Rusiyada yaşayan milli azlıqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Cümhuriyyət dövründə Qafqaz İslam Ordusunun müşaviri kimi Azərbaycana gələn ədib Gəncədə «Türk sözü» adlı qəzet (qəzetin cəmi iki sayı çap olunmuşdur) çıxarmış, parlamentin üzvü seçilmişdir. O, 1919-cu ildə Paris sülh konfransına getməyə hazırlaşdığı ərafədə, İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla həbs olunmuş, Malta adasına sürgünə göndərilmişdir. 1921-ci ilin mayında sürgündən azad olunan Əhməd bəyin Romadan Nəriman Nərimanova yazmış olduğu məktub onun keçirdiyi əzablı sürgün həyatından sonra böhran və sarsıntılarını əks etdirir: «...Mütaliələr, düşüncələr və bu müddətdə aldığım təcrübələr məni dərin və qəti bir imana gətirdi ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə bütün ictimai üsul və ictimai quruluş yalan, qaba arizu, güclülərin gücsüzləri əzməkləri üzərində durmaqdadır. O şeyə ki, mədəniyyət, hürriyyət, müsavət deyilir, zəhərli bir yalan, alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsuli-idarə öz yalan riyakarlığı ilə davam elədikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur» («Kommunist» qəzeti, 19 iyun 1921). Məktubda N.Nərimanovdan Azərbaycana gəlmək üçün şərait yaratmağı xahiş edən Əhməd bəy az sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə qalib işləməyi üstün tutmuşdur.

O, Mətbuat Baş Müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Atatürk ideyalarını dəstəkləyən «Hakimiyyəti-milliyə» qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyinə rəhbərlik etmişdir. Əhməd bəy həmçinin Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş, bununla yanaşı Ankara universitetində mühazirələr oxumuşdur.

Ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd Ağaoğlu üçün yaradıcılıq baxımından daha zəngin və uğurlu olmuşdur. Bu dövrdə onun «Üç mədəniyyət», «Hindistan və İngiltərə», «Sərbəst insanlar ölkəsində», «Dövlət və fərd», «Türk təşkilati-əsasiyyəsi», «Türk hüquq tarixi», «Mən nəyəm?» və başqa əsərləri nəşr olunmuşdur. Ədibin ölümündən sonra onun «İran və inqilab», «Könülsüz olmaz», «İxti-

lalmı, inqilabımı?», «Sərbəst firqə xatirələri», «İslamlıqda qadın» və başqa kitabları nəşr edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Bunlardan əlavə, Əhməd Ağaoğlunun «Pəyami Səfaya axirətdən məktublar», «Malta xatirələri», «Yakutlar» (rus dilindən tərcümə) və b. əsərləri nəşrini gözləməkdədir.

Əhməd Ağaoğlunun publisistik yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan «Hindistan və İngiltərə» əsərində ingilis müstəmləkəçilərinin Hindistandakı işğalçılıq siyasəti ifşa edilir. Bir növ memuar səpkisində yazılmış «Sərbəst firqə xatirələri» əsərində isə ədib 1930-cu ildə Atatürkün göstərişi ilə yaradılmış Sərbəst cümhuriyyət firqəsi qalmaqalı ilə bağlı əhvalatları qələmə almışdır.

Əhməd Ağaoğlunun bədii nəsrində «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərinin xüsusi yeri vardır. Müəllif siyasi-fəlsəfi esse səpkisində işlənmiş əsərin nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, «Əsərimə nasıl bir şəkil vermək xüsusunda bir çox tərəddüd zamanları keçirdim: nəhayət onu bir hekayə şəklində yazmağı qərar verdim. Əsarətdən qurtulmuş bir Türk fərdini hürr və sərbəst bir ölkəyə gətirdim: bu ölkənin rəhbərləri – Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməl və arzularının təhəqqüqü üçün çalışmaqdadırlar. Türk fərdi – işlə, mənim «Pir» dediyim bu rəhbərlər ilə görüşür. Onların bir cümhuriyyətdə hürr və sərbəst vətəndaşların nasıl olmaları lazım gəlmiş haqqındakı fikirlərini öyrənir, eyni zamanda da məmləkətimizin istiqbalda hürriyət və fəzilət sayəsində nasıl inkişaf edərək bir nur və mədəniyyət müəssisələrini təsvir etməklə göstərir».

«Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində Ağaoğlu utopiya, xəyal şəklində azad, hürr, insanların bərabər və xoşbəxt yaşadığı, qanunların ədalətli olduğu dövlət, cəmiyyət haqqında fikirlərini, arzularını bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Əsər müəllifin siyasi görüşləri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də o, Ağaoğlunun sosial-siyasi baxışlarını öyrənmək üçün mənbə rolunu oynamaqdadır.

Müəllif yazır: «Mən bir əsir idim, hürr olmaq istədim. Zəncirlərimi qırdım, qalanın divarını dəldim və açığa çıxaraq dərin bir nəfəs aldım. İndi önümdə geniş bir çöl vardı. Nəyə gedəcəyimi, nasıl davranacağımı bilmirdim. Tərəddüdlə bir neçə addım atdım. Kəndimi iki yolun ayrıcında buldum və buraya dikilən bir dirək üzərində bu yazını oxudum:

Sol tərəfə gedən yol hürriyət yoludur.

Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

Sol tərəfi aldım. Sabaha qədər yürüdüm. Şəfəq sökülərkən

kəndimi bir qalanın önündə buldum. Qalanın qapısı üzərinə altun xətt ilə yazılı bir lövhəni oxudum:

Sərbəst insanlar ölkəsi!».

Qeyd edək ki, əsərin ayrı-ayrı fəsillərində yazıçı mənəvi təkamülün mərhələlərini, nəhayət sərbəst insanlar ölkəsinə qəbul mərasimini təsvir edir. Əhməd Ağaoğlunun xəyalən yaratmış olduğu «sərbəst insanlar ölkəsində» oxucu «...kamil ictimai münasibətlər, mehriban ünsiyyət, əməkdaşlıq şəraitində yaşayan azad insanların konstitusiyası, vətəndaşlıq fəaliyyəti, maarif, ticarət, əkinçilik, nəqliyyat, sənaye sahəsindəki nailiyyətləri haqqında canlı, fərəh və iftixar dolu faktlar, mühakimələr, lövhələr və aforizmlərlə tanış olur» (Ə.Mirəhmədov). Əhməd Ağaoğlunun fikrincə, xoşbəxt cəmiyyətin sütunları azadlıq və hüriyyətdən yapılmalıdır. Cəmiyyətin xoşbəxtliyinin mühüm amillərindən biri isə tüfeyliliyə, işsizliyə qarşı mübarizənin olması, «gözünü dövlətin xəzinəsinə dikənlərin», «süni qazanc yolu» ilə sərvətə yiyələnmək istəyənlərin rədd edilməsidir.

«Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində müəllif bir səyyah kimi təsvir etdiyi hadisələrin fonunda cəmiyyətin mənəvi təkamülünə mühüm dəyər verir. Xalqın savadlanmasını, maariflənməsini, cəmiyyətin azadlığı, xoşbəxtliyi üçün vacib şərtlərdən hesab edən yazıçı bu yolda ədəbiyyatın üzərinə böyük missiya düşdüyünü göstərməklə, həmçinin Şərq ədəbiyyatının «...içində bulunduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yabançı qaldığını» qeyd etməkdən çəkinmir. Müəllifin fikrincə, sağlıqlarında mədh olunmaqla ən uca mərtəbəyə yüksələnələr, ölümlərindən sonra həcv edilməklə ən aşağı dərcəyə endirilirlər.

Əsərin sonunda Ağaoğlu təsvir etdiyi qəhrəmanının timsalında özünün sosial baxışlarını belə izah edir: «...Mən bu qanunların xaricində və onların xilafına olan min bir qüvvətin zəbunu və məhkumu idim. Fikir köləliyi, hiss köləliyi, hərəkət köləliyi mənim qədərimdi. Düşünən, duyan, yaşayan mən deyildim, başqası idi. Mən yalnız başqasını təqlid etmək, ona itaət etməklə mükəlləf idim. Mən mən deyildim, onun kölgəsi, qaraltısı, həyuləsi idim. Xülasə, mən yoxdum, bir əfsanə idim.

Fəqət bu diyara gəlincə, mənliyim mənə gəldi, varlığımı duymağa başladım. İlk kərə burada anladım ki, insan həqiqətən kainatın ziynəti və sərtacıdır».

Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan «Üç mədəniyyət» traktatı 1920-ci ildə Maltada sürgündə ikən yazıl-

miş, lakin ilk dəfə 1927-cı ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Əsər ədibin dünyagörüşünün konseptual tərəflərini öyrənmək baxımından onun bütün digər tədqiqatlarından daha çox material verir. Dünya sivilizasiyasının Budda-Brəhmən, Qərb, yaxud Avropa və Şərq-İslam kimi üç nəhəng mədəniyyət şaxələrinə söykəndiyini xarakterizə edən müəllif onların müştərək və fərqli məqamlarını açıqlayır. Mədəniyyətdə dil ortaqlığı amilini Şərq və Qərbin timsalında müqayisə edən ədib yazır ki, «... bu gün ən azı üç Avropa dilini – fransıçcanı, inciliscəni, almancağı bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədibinə həməh-həməh rastlanmaz. Bunlar zətən ortaq olan və Avropa mədəniyyəti amillərindən bulunan əski yunan və latınca da ta çocuqluqlarından öyrənirlər. Bir zamanlar bu iki dil, İslam aləmində ərəbcə və farsca kimi, Qərb aləmində ortaq elm və ədəbiyyat dili idi. Bütün alimlər latınca yazarlardı».

Əhməd Ağaoğlu üç mədəniyyət şaxəsinin fərqli və oxşar cəhətlərini səciyyələndirdikdən sonra bu gün Qərb mədəniyyətinin qalib, İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətlərinin məğlub olma səbəblərinə diqqəti yönəldir və məğlubiyyətin maddi və mənəvi təzahürlərini səciyyələndirərək: «İslam cəmiyyətləri vələləli bir tərzdə süqut etməkdə və məhv olmaqdadır», – kimi qənaətə gəlir.

Şərq mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin səbəbini Şərqdə fəzilətin hökmdara, Qərbdə isə qanunlara itaətdə dərk olunması ilə xarakterizə edən müəllif «həyat tərzini» kimi mənalandırdığı mədəniyyət amilinin müxtəlif tərəflərinin (ailə, dövlət, hökumət, din, təlim-tərbiyə, əxlaq və s.) bu kontekstdə təfsirini verir.

«Üç mədəniyyət» əsərində millətin əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən çox ədəbi və fəlsəfi əsərlərin rol oynadığını göstərən Ağaoğlunun fikrincə, «bizim ta dünənə qədər təqlid etdiyimiz ədəbiyyat və fəlsəfə əsərlərinin nümunələri ərəb və fars mənbələrindən alınmış olanlardır. Bunların arasında bu gün əsrin ruhuna müvafiq, onu təmin edəcək tək bir əsər göstərilə bilərmi?»

Əhməd Ağaoğlu qeyd edir ki, əsrlərdən bəri məktəblərimizdə tədris olunan Sədi Şirazinin «Gülüstən»i və «Bustan»ı zamanla ayaq-laşacaq səviyyədə deyildir. Bunun başlıca səbəbini Şeyxin fəlsəfəsində axtaran ədib onun mütiliyə, qənaətə, təvəkkülə, lal olmağa və hökmdara mütləq itaətə çağırın görüşlərinin yanlışlığına diqqəti yönəldir. Ağaoğlunun qənaətinə, əski ədəbiyyatımızda əxlaqi-tərbiyəvi mövzularda yazan müəlliflərin hamısı Şeyxi örnək saydıq-

larından və ona bənzəməyə çalışdıqlarından ədəbiyyatımız bu sahədə irəliləyə bilməmişdir. Sədinin görüşlərinin orijinal deyil, əcdadlarımızdan alınmış bir miras olduğunu vurğulayan mütəfəkkir bu kimi idealları «bütün Şərq həyatı üzərində icra edilmiş təxribat» adlandırır. O, milli tərəqqi üçün Qərb mədəniyyətinin ən yaxşı örnəklərinin dilimizə çevrilib məktəblərimizdə tədris edilməsini vacib şərtlərdən sayır.

Əhməd Ağaoğlu «sənət həyat üçündür» prinsipindən çıxış edərək ədəbiyyatın ayrı-ayrı yazıçıların fərdi hiss və duyğularını deyil, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını əks etdirməyə borclu olduğu qənaətinə gəlir. O qeyd edir ki, «bizim əski ədəbiyyatımızda həyata aid böyük bir şey tapa bilməzsiniz. Zətən bilavasitə həyatı mövzu olaraq seçən, hekayə, roman, tragediya, komediya və sair kimi ədəbi şəkillər o dövr ədəbiyyatımıza demək olar, tamamən yabançıdır. Hakim olan şəkillər qəsidə, həcv və qəzəldir. Doğrudur, ta əski fars üdəbasından bəri «Xosrov və Şirin», «Fərhad və Şirin», «Leyli və Məcnun», «İsgəndərnamə» kimi bəzi romantik əsərlər mövcuddur, fəqət bunların adları belə həyatdan çox uzaq olduqlarını göstərir».

Şərqdə zamansız və məkansız nəzirə ədəbiyyatının baş alıb getdiyini və bunun ədəbi məfkurəyə həqiqi mənada heç bir yenilik gətirmədiyini vurğulayan Ağaoğlu hətta ədəbiyyatımızın ən qüdrətli söz ustalarının yaradıcılığının da bu mənada istisna təşkil etmədiyini qeyd edir: «Aralarında bir neçə əsrlik mürur etdiyi halda müxtəlif mühitlərə mənsub şairlər, mühərrirlər eyni mövzunu almış və həyatı deyil, xəyalxanələrində qurmuş olduqları bir eşqi və o eşqi daşıyan tamamən mövhum və xəyali insanları təsvir edə-edə gəlmişlər. Nizaminin «Leyli və Məcnun»u ilə Füzulinin «Leyli və Məcnun»u arasında nə fərq vardır?».

Fransa və Rusiya inqilablarının yetişməsində ədəbiyyatın müstəsna xidmətləri olduğunu xatırladan müəllif Şərqə gəldikdə isə «ədəbiyyati-islamiyyətdə buna bənzər bir şey aramaq əbəsdir», – fikrinə tapınır.

«Üç mədəniyyət» traktatında Əhməd Ağaoğlu ədəbiyyatı bədi-estetik tutumu ilə ictimai-siyasi məfkurənin qovuşuğunda qiymətləndirdiyindən ədəbi prosesə də bu prizmadan yanaşaraq türk ədibi Namiq Kamalın yaradıcılığını təqdir edir. Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, Qafqaza məhəbbəti Lermontov və Puşkinin şeirləri, Almaniyanın təbiətinə vurğunluğu Hötenin əsərləri təlqin etdiyi kimi, Namiq Kamalın qüdrəti də «məmləkətə islam və Vətən eşqini gə-

tirməsində», «ruhlara bu eşqin hüznünü, ehtizazlarını təlqin etməsində»dir. Müəllif Namiq Kamalın yaradıcılığı ilə yeni bir ədəbiyyatın formalaşdığına diqqəti yönəldərək yazır ki: «Bu ədəbiyyat məfkurəçidir, çünki aldığı mövzunu idealizə edir. Millidir, çünki mövzu türk həyatıdır, türk Vətənidir. Təbiətçidir, çünki təbiəti sevməyi, sevdirməyi başlamışdır». Bu ədəbiyyatın təmsilçiləri sırasında Ağaoğlu dörd şəxsiyyəti: Namiq Kamalı, Mehmet Emin Yurdaqulu, Mehmet Akifi və Rəşad Nuri Güntəkini yüksək qiymətləndirir.

Bir növ avtobioqrafik səciyyə daşıyan «Mən nəyəm?» (Əsər Azərbaycan nəşrində «Mən kiməm?») şəklində verilmişdir) adlı bədii-fəlsəfi essədə Ağaoğlu içi (altruizmi) ilə çölu (eqoizmi) arasındakı təzadların qaynağını açmağa çalışır. Müəllifə görə, «hesablanmış və müvazinətli eqoizmlə altruizm yaşayışın forması və genişlənməsi üçün təbiətin bəxş etdiyi əsaslardır».

İnsan təbiətində ikiliyin yanaşı mövcudluğunu öz xarakteri, daxili məni təmsalında dəyərləndirməyə çalışan Ağaoğlu sadə, anlaşılıq şəkildə fikirlərini oxuculara təlqin etməyə çalışır. Aydınliq üçün əsərdən gətirdiyimiz bir məqama diqqət yetirək: «Sizi inandırırım ki, mən içimdə çox səmimi və qızgın millətpərvəyəm. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, onun izzəti-nəfsini, şərəfini, haqqını, hürriyyətini müdafiə üçün özümü təhlükəyə atmaq fikrini sevinclə qəbul edirəm. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayana bilmirəm. İstəyirəm ki, varımı-yoxumu ona verim. Lakin bu məlun çölüm yoxdurmu? Mənə meydan vermir, daim qabağımı kəsir, əngəl törədir. Məsələn, keçən gün evimizin balkonundan baxırdım. Küçədə birini döydürdülər. Camaat toplanmışdı, uzaqdan hadisəni seyr edirdi. yaxınlıqda polis də yoxdu. Dərhal küçəyə yüyürmək istədim. Ancaq çölüm yenə qabağımı kəsdi:

- Hara?
- Döyüləni qurtarmağa...
- Dalaşanları tanıyırsanmı?
- Nə dəxli var? Getmək borcumdur.
- Çəkil kənara! Borcu imiş! Don Kixot! Özünə iş tapıb! Niyə sənin borcun başqalarının da borcu olmasın?
- Əfəndim! Bu mənim, sənin, başqalarının və hər kəsin borcudur!
- Xeyr! Mənim qətiyyə borcum deyil! Mənim borcüm birinci özümü döydürməkdir. Hər kəs də mənim kimi eləse kimsənin kimsəyə borcu qalmaz.

Mən əsəbiləşdim, hiddətlə dedim:

– Əfəndim, döyüləni qurtarmırsan, acı doyduurmursan, xəstəyə baxmırsan. məzlumu himayə etmərsən, xülasə, əlini ağdan-qaraya vurmursan, sonra da milliyyətpərvərlik iddiasına düşürsən, elə deyilmi?».

Əhməd Ağaoğlunun «Könülsüz olmaz» ədəbi-fəlsəfi əssəsində isə cəmiyyət həyatının sosial problemlərinə diqqət yönəldilir. Hədisələrə mənəvi-əxlaqi prizmadan yanaşan yazıçı iki dostun – Turğudla müəllifin özünün mükəlliməsi şəklində yazmış olduğu əsərdə bu problemlərin həlli yollarını axtarır. Ölkəni düşmüş olduğu ictimai böhrandan çıxarmaq üçün hardan yapışmalı, hansı işdən başlamalı məsələsi ortaya çıxdıqda Turğud könülü, dostu isə qafanı vacib hesab edir. Onların mübahisəsinə qoşulan qoca bir kəndli Turğudu müdafiə edərək: «Könülsüz iş olmaz»,– deyir. Qoca kəndlinin fikrincə, «...hər şeyə can verən, hər şeyi dirildən, hər şeyi yaradan, qanunu rəvnaqləndirən, məmuru çalışdıran, məbus və valiyə insaf və mürüvvət təlqin edən, kəndliyə qonşusunu sevdiren, yardımına qoşduran, xülasə insanı insanlaşdıran qəlbdir».

Əhməd Ağaoğlu öz qəhrəmanı Turğudun dili ilə Türkiyənin o dövrdəki acınacaqlı vəziyyətinin səbəblərini ölkənin «köhnə qəlbli» insanlar tərəfindən idarə olunmasında görür.

1930-cu ildən sonra Ankaradan İstanbula köçən Əhməd bəy burada «Axın» qəzetini təsis etmişdir. Lakin çox keçmədən kəskin tənqidi ruhlu yazılarına və Mustafa Kamal Atatürklə münasibətlərinin soyuqlaşmasına görə bu qəzet bağlanmışdır.

Əhməd Ağaoğlu 1939-cu ilin may ayının 19-da İstanbulda vəfat etmiş, Feriköy İslam Məzarlığında dəfn olunmuşdur. Ölümündən sonra dostu və həmməsləki Mirzə Bala Məmmədzadə onun xarakterini belə səciyyələndirirdi: «Əhməd Ağaoğlu təpədən dırnağa qədər bir azəri türkü olaraq yaşamış, düşünmüş və söyləmişdir. Hətta ölüncəyə qədər şivəsini belə düzəltməmişdir».

Şübhəsiz ki, Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığı haqqında ən dəyərli fikirlər hələ bundan sonra söylənəcək, əsərləri çap olunaraq geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına buraxılacaq.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ (1884–1955)

Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsinə və təbliğinə uzun illər ciddi yasaqlar qoyulduğundan onun elmi-nəzəri irsi indiyədək sistemli şəkildə təhlilini və tədqiqini tapmamışdır. Ona görə də bu qüdrətli fikir dühasının yaradıcılıq dünyası Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti üçün qaranlıq qalmışdır.

Azərbaycan istiqlal hərəkatının aparıcı şəxsiyyətlərindən biri M.Ə.Rəsulzadə 1884-cü ilin 31 yanvarında Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini atasından almış, sonra isə S.M.Qənizadənin müdir olduğu II rus-müsəlman məktəbində oxumuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə siyasətlə erkən yaşlarından maraqlanmışdır. O, hələ 1902-ci ildə «Müsəlman gənclik təşkilatı»nı yaratmışdır ki, bir qədər sonra bu təşkilat «Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti» adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Seyid Hüseyn, Üzeyir Hacıbəyov, Nəriman Nərimanov – M.Ə.Rəsulzadə gənc yaşlarından bu adların mühitində yetişmiş, onlarla bu və ya digər dərəcədə ünsiyyətdə olmuşdur. Bu isə onun dünyagörüşünün formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin ilk jurnalistlik fəaliyyəti Yaxın Şərqi üç başlıca mərkəzi – Bakı, Tehran və İstanbulla bağlıdır. O, «Şərqi-rus», «Həyat», «Füyuzat», «İrşad», «İqbal», «Tərəqqi», «Təkamül», «Yoldaş» və başqa qəzet və jurnallarda özünün ədəbi-bədii, siyasi-publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir.

1903-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən «Səfa», «Nicat», «Ədəb yurdu», «Cəmiyyəti-xeyriyyə» və başqa cəmiyyətlərlə sıx əməkdaşlıq etməsi M.Ə.Rəsulzadənin əqidəsinin möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır.

Məhəmməd Əmin bəyin ilk mühacirəti 1909-cu ilin əvvəllərinə təsadüf etməkdədir. Belə ki, Bakıda təqiblərdən və həbs təhlükəsindən xilas olmaq üçün İrana gedən siyasi xadim inqilabi fəaliyyətini burada davam etdirir, tezliklə şahlıq üsul-idarəsinə qarşı başlamış Məşrutə hərəkatının əsas rəhbərlərindən birinə çevrilir.

İran mühacirəti dövründə M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə «İran-nou» qəzetinin əsasını qoymuş və bu qəzetin səhifələrində müntəzəm olaraq elmi, bədii və publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir. 1910-cu ildə isə Tehrandə farsca «Tənqidi-firqeyi-etidaliiyyun» adlı kitabını nəşr etdirmişdir ki, onun bu əsərində məşrutə pərdəsi altında istibdad rejimini həyata keçirmək məqsədi güdən, mühafizəkar, etidal, miyanə mövqeyi ilə cəmiyyətin inkişafına mane olan «Etidaliiyyun» firqəsini kəskin şəkildə tənqid olunur.

1911-ci ilin mayında Tehranı tərk edib İstanbulla gedən Məhəmməd Əmin bəy İstanbulda «İttihad və Tərəqqi» təşkilatının aparıcı şəxsiyyətləri ilə əlaqə qurmuş, «Türk ocağı» cəmiyyətində çalışmış, habelə cəmiyyətin mətbu orqanı olan «Türk yurdu» dərgisi ilə əməkdaşlıq etmişdir.

1913-cü ildə Vətənə dönən M.Ə.Rəsulzadə «Müsavat» firqəsi sıralarında fəaliyyətini davam etdirmiş, mətbuatda müntəzəm olaraq bədii, publisistik və ədəbi-tənqidi yazıları, habelə tərcümələri ilə çıxış etmişdir. Xüsusilə 1915–1918-ci illərdə nəşr olunan «Açıq söz» qəzeti M.Ə.Rəsulzadənin ideya baxışlarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə əmisi qızı Ümmülbanu Əbdüləziz qızı ilə ailə həyatı qurmuşdur (Bu ailənin sonrakı taleyi faciəli olmuşdur: böyük oğlu Rəsul 1938-ci ildə «müsavatçı övladı olduğu üçün» güllələnmiş, həyat yoldaşı Ümmülbanu, kiçik qızı Xalidə (bir qədər sonra isə böyük qızı Lətifə), oğlu Azər və analığı Maral xanım ilə birgə bütün ailəsi Qazaxıstana sürgün edilmişdir. Kiçik oğlu Azərdən savayı ailənin bütün üzvləri sürgündə vəfat etmiş, qızı Xalidə isə itkin düşmüşdür).

M.Ə.Rəsulzadə Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası Müsavatın 1917-ci il oktyabrın 26-31-də keçirilən birinci qurultayında Mərkəzi Komitənin sədri, həmin ilin payızında isə Azərbaycandan və Türküstan qəzasından Rusiya parlamentinə millət vəkili seçilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında müstəsna rol oynamış və İstiqlal Bəyannaməsinin elanından sonra yekdilliklə Milli Şuranın sədri seçilmişdir. Lakin Milli Şuranın sədri kimi bir aylıq fəaliyyətindən sonra o, səlahiyyətlərini ölkənin baş nazirinə verərək Bakının qurtuluşu üçün hərbi yardım almaq məqsədilə Türkiyəyə getmiş və üç ay davam edən gərgin danışıqlardan sonra Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlməsinə nail olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə (1918–1920) Məhəmməd

Əmin bəy milli dövlətin ideoloqu kimi fəaliyyət göstərmiş, ölkənin sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan möhkəmlənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Məhz Cümhuriyyət dövründə Qarabağ, Zəngəzur və Göycə mahalı erməni daşnaklarından təmizlənərək Azərbaycanın mübahisəsiz ərazilərinə çevrilmiş, milli ordu yaradılmış, Azərbaycanın istiqlaliyyəti Böyük Dövlətlər Birliyi tərəfindən tanınmış, türk dili dövlət dili elan edilmiş, Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyulmuşdur. Bütün bunların həyata keçirilməsində Məhəmməd Əmin bəyin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bir müddət Lahıca gizlənen, sonra həbs olunub Bayıl məhəbəsinə salınan M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci ilin noyabrında İ.V.Stalinin əmri ilə həbsdən azad olunaraq onun xüsusi qatarında Moskvaya aparılmışdır. Moskvada ona müxtəlif siyasi işlərdə çalışmaq təklif olunsa da, o, bunlardan imtina etmişdir. Belə olduqda İ.V.Stalin onu Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda Moskvada komissarlığa tabe olan Şərqsünəşliq İnstitutunda fars dilindən dərs demişdir. Böyük siyasi xadim burada yaşadığı dövrdə vaxtının çoxunu kitabxanalarda keçirmiş, imkandan istifadə edərək mütaliəsini davam etdirmiş, V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, N.Marr və b. şərqsünəşliq alimlərlə ünsiyyət saxlamışdır.

1922-ci ilin yazından Finlandiyaya keçməyə müvəffəq olan siyasi xadim, çox çəkmədən Türkiyəyə getmiş və fəaliyyətini burada davam etdirmişdir. O, İstanbulda mühacirətin vahid təşkilatda birləşməsinə, fəaliyyət istiqamətinin müəyyənələnməsinə çalışmış, bu məqsədlə Azərbaycan Milli Mərkəzini (1924) yaratmış, «Yeni Qafqazya» (1923-1928), «Azəri Türk» (1928-1931), «Odlu yurd» (1929-1930) dərgilərinin əsasını qoymuş, həftəlik «Bildiriş» (1929-1931) qəzetini çıxarmışdır. Həmçinin «Azərbaycan cümhuriyyəti», Lahıca yaşadığı dövrdə yazdığı «Əsrimizin Səyavuşu», habelə «İstiqlal məfkurəsi və gənclik», «Rusiyada siyasi vəziyyət», «Qafqazya türkləri», «İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi» və başqa əsərlərini nəşr etdirmişdir.

1930-cu ildə isə onun Parisdə fransızca «Azərbaycan və istiqlaliyyəti», Varşavada isə rus dilində «Panturanizm haqqında» kitabları çap olunmuşdur. Elmi-publisist şəkildə yazılmış bu kitablarda, habelə yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarında rus sovet imperializminin iç üzü, onun sosializm adı altında törətdiyi vəhşiliklər

sərt, amansız və inandırıcı dəlillərlə ifşa olunmuş, «xalqlar həbsxanasında» yaşayan türk və digər millətlərin azadlıq mübarizəsi əks etdirilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, yaradıcılığının bu yönümünü əsas tutan bəzi tədqiqatçılar onu məşhur «Qulaq Arxipelaqı» əsərinin müəllifi A.Soljenitsınla müqayisə etmişlər. Lakin ədalət naminə deyilməlidir ki, A.Soljenitsının sovet həbs düşərgələri ilə məhdudlaşan əsəri ötən əsrin 50-60-cı illər düşüncəsinin yekunudursa, M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatları isə hələ 20-ci illərin başlanğıcında yaranmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə yuxarıda adları sadalanan kitablarında Azərbaycanın siyasi həyatı ilə yanaşı, onun mədəniyyəti, o cümlədən ədəbiyyatı haqqında da geniş, müfəssəl məlumat vermiş, milli dövlət quruculuğunda və millətin millət kimi formalaşmasında, azadlıq və istiqlal ideyalarının yayılmasında ədəbiyyatın əvəzsiz xidmətini qeyd etmişdir.

1931-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər nümayəndələri ilə birlikdə Türkiyəni tərk edərək Polşaya sığınan M.Ə.Rəsulzadə ədəbi-publisistik və tarixi-siyasi təmayüllü araşdırmalarını burada davam etdirir. Avropa mühacirəti dövründə o, «İstiqlal» (1932-1934) qəzeti və «Qurtuluş» (1934-1938) dərgisinin əsasını qoymuş, «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan hüriyyət savaşı» və başqa əsərlərini yazıb çap etdirmişdir. Ədib Polşada yaşadığı illərdə Vanda (Leyla) adlı polyak qızı ilə evlənərək yenidən ailə həyatı qurmuşdur. Polşanın almanlar tərəfindən istila edilməsi ilə bağlı Rumıniyaya keçən M.Ə.Rəsulzadə burada ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının ilkin variantını tamamlamışdır.

1942-ci ildə aprel-may aylarında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin dəvəti ilə Berlinə gedən M.Ə.Rəsulzadə burada ölkənin səlahiyyətli dövlət adamları ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müqəddəratı ilə bağlı danışıqlar aparmışdır. Berlinin «Adlon» otelində keçirildiyi üçün siyasi ədəbiyyata bu danışıqlar «Adloniada» kimi daxil olmuşdur.

1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə dönməyə əlibəşən ədib ömrünün sonlarına qədər Ankarada yaşamışdır. Bu dövrdə onun «Azərbaycan kultür gələnləri», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan şairi Nizami» əsərləri nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə, görkəmli ədib «Azərbaycanın tarixi gəlişimi» və «Azərbaycan bibliografyası» əsərlərini də hazırlamışdır ki, bunlar hələlik nəşr edilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür

Dərnəyini təşkil etmiş, 1952-ci ildə isə «Azərbaycan» dərgisinin əsasını qoymuşdur. İndiyədək davamlı şəkildə nəşr olunan bu dərginin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, bu günü, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, coğrafiyası ilə bağlı son dərəcə maraqlı yazılar dərc edilmişdir. Mühacirət mətbuatı tarixində Azərbaycanın bütün yönərlilə tanılmasında bu dərginin analoqu yoxdur.

1952-ci ildə Avropaya qısa bir müddətə səyahətə çıxan M.Ə.Rəsulzadə orada «Qafqaz İstiqlal Komitəsi»ni qurmuş, Avropa radiostansiyaları ilə dünyaya müraciət etmişdir.

Böyük siyasi xadim 1955-cı ilin mart ayının 6-da Ankarada üç dəfə «Azərbaycan» söyləyərək gözlərini dünyaya yummuş, Əsri məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Ədəbiyyata 1903-cü ildə «Şərqi-rus» qəzetində dərc olunan «Müxəmməs» adlı şeirlə gələn M.Ə.Rəsulzadənin ilk poetik qələm təcrübəsi göstərir ki, bədii yaradıcılıq lap başlanğıcdan onunçün öz ideya baxışlarını yaymyq üçün bir vasitə rolunu oynamışdır. Belə ki, ədib heç vaxt bədii yaradıcılığı özünə peşə etməmiş və yazıçı olmaq niyyəti ilə qələm çalmamışdır.

Məhəmməd Əmin bəy bədii yaradıcılıqla ardıcıl, sistemli şəkildə məşğul olmamışdır. Bununla belə, ictimai ruhuna və siqlətinə görə onun bədii əsərləri zəngin və mürəkkəb yaradıcılığının mühüm bir qolunu təşkil etməkdədir. Söz yox ki, siyasi-publisistik və elmi-nəzəri fəaliyyətilə müqayisədə M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılığı ədəbiyyat tarixində davamlı mövqeyə və ədəbi məktəb qoyacaq səviyyəyə malik deyildir. Lakin o, əsrin əvvəllərində özünün bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq mövzusunun əsasını qoymuş, qarşı tərəfdən isə ədəbiyyatın bu özü üzərində ucalmasına təsir göstərmişdir.

Məhəmməd Əmin bəy qələmını bədii yaradıcılığın bir çox janrlarında sınamışdır, şeirlər, hekayələr yazmış, dramaturgiya ilə məşğul olmuş, tərcümələr etmiş, xatirələrini qələmə almışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə ümumiyyətlə şeir yaradıcılığı ilə seyrək, ara-sıra məşğul olmuşdur. Müxtəlif illərdə qələmə aldığı «Müxəmməs» (1903), «Qara pul» (1906), «Növha» (1906), «Həsbi-hal» (1907), «Təsəvvürati-əhraranə» (1907), «Məzaliyyət içində mübhəmiyyət» (1907), «Saillərə» (1908), «Hürriyyət» (1909), «Mayıs duyğuları» (1955) və başqa şeirləri ədibin dünya-

görüşünü öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İlk qələm təcrübəsi kimi uğurlu təsir bağışlayan «Müxəmməs» şeirinin sərlövhəsi yanında verilmiş bir qeyd diqqəti çəkir: «Elm tərifi-ndə deyilibdir». Seyid Əzim Şirvaninin maarifçi poeziyasının təsiri aşkar duyulan bu əsər Məhəmməd Əmin bəyin sonrakı şeirlərindən də mövzu baxımından kəskin şəkildə fərqlənir. Çünki şairin digər şeirlərinə xas olan milli-azadlıq ruhunu, zülmə, köləliyə, məzlumluğa etiraz duyğularını burada görmürük:

Aç qulağın bir eşit bu sözlərim, ey bül füzul,
Elmə rağib olgilən qafildilər küllən cühul.
Hər nə var dünyada bil ki, elmilən olmuş hüsul,
Fəzli elmi bilgilən şərilə olmuşdur qəbul.
Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzul.

Bir parçasını misal gətirdiyimiz bu şeirdə ədib xalqın düçar olduğu bəlalərin əsas səbəbkarının elmsizlik olduğunu, bütün naqisliklərin buradan törədiyini, hətta allahın – «xudayi-laməkanın» qafilliyə düşmən kəsildiyini poetik şəkildə ümumiləşdirmişdir.

Azərbaycanda başlayan ictimai-siyasi hərəkətdə yaxından iştirakı Məhəmməd Əmin bəyin dünyagörüşündə də sürətli dəyişikliklərə səbəb olur. Belə ki, ilk şeirində maarifçi mövqedə dayanan, xalqı düçar olduğu bəlalardan elmə, təhsilə yiyələnməklə qurtarmağın mümkünlüyünə inanan ədibin yaradıcılığında XIX yüzilin klassik poeziyasının ənənəvi maarifçi mövzusu yeni əsrin doğurduğu siyasi mövzulara tərk olunur. Belə ki, müəllifin 1906-cı ildə yazdığı «Növ-hə» şeirində çar Rusiyasının milli ədavət və düşmənçilik siyasəti tənqid olunur.

Yenə fitnə alıb meydan,
Müftinlər sürür dövrən,
Gözəl Qafqaz olur viran
Qalır hər kəs buna heyran.
Tərəhhüm eylə ya sübhan,
Amandır, dada yet rəbbi!

Böyük M.Ə.Sabirin «Beynəlmilə» (1905) şeiri ilə mövzu və ideya baxımından səsləşən bu əsərdə müəllif əsas tənqid hədəfi kimi seçdiyi çar hökumətini «mayeyi-ifsad», qan içməyə vərmişkar, vəhşiliklərin, verilmiş qurbanların bəisi kimi töhmətləndirir, hiylə qurbanı olan iki sadələvh xalqın biri-birinin qanını tökməklə «şeytan»

şad etmiş olduqları qənaətinə gəlir.

Yenə bu dövrün məhsulu olan və ədibin «M.Ə.R-zadə» imzası ilə dərc etdirdiyi «Qara pul» rədifli qəsidəsi onun digər şeirlərindən seçilir. Şeirdə satirik bir dillə pulun cəmiyyətdə oynadığı rol, onun «qatilə cürət verməsi», «acizi-miskın əlini» tutması, «cühələyə yoldaş», «əhli-kamala» düşmən olması və s. ümumiləşdirilmişdir.

Ey olan hökmü rəvan, hakimə hörmət, qara pul!
Vey qılan piri cavan, bikəsə izzət, qara pul!
Sən deyilsənmi açan cənnəti-əla qapısını?!
Sən deyilsənmi verən naridə zəhmət, qara pul?!
Sən deyilsənmi olan bəzinə lənət səbəbi?!
Etdirən bəzinə gorunda da rəhmət, qara pul?!

Məhəmməd Əmin bəyin digər şeirlərindən fərqli olaraq «Qara pul» sırf satirik üslubda yazılmışdır. Güman ki, şeirə sadəliyi, axıcılığı və rəvanlığı da məhz satira gətirmişdir.

Şairin «Məzaliyyət içində mübhəmiyyət» (Zülm içində anlaşıl-mazlıq) şeiri yazılış tərzii və ideya-mövzu baxımından əvvəlki şeirlərini təkrarlamır. Fəlsəfi ruhda yazılmış bu əsərdə «dünya», «varlıq», «ədalət», «mürüvvət» və s. haqqında fikir yürüdüür, ömrün, yaşayışın mənası, mahiyyəti açıqlanır:

Dünya nədir, ey qare,
– Bir zülm mücəssəməsidir!
Varlıq nədir, ey fani?
– Bir dərd ki, mübərrəmdir!
Diyorlar ki, ədalət var!
Guya ki, mürüvvət var!
Bəs harda bu varlıqlar?
Ətraf ki, müzlümdür!

Ümitsizlik və bədbin əhvali-ruhiyyənin təsiri aşkar duyulan şeirdə zəmanədən, yaşadığı cəmiyyətin haqsızlıqlarından şikayət motivləri üstünlük təşkil edir. Belə ki, dünyanı «bir zülm mücəssiməsi», varlığını «mübərrəm bir dərd», cəmiyyəti ədalət və mürüvvətdən uzaq «müzlüm» yuvası kimi səciyyələndirən şair yalanla örtülmüş mübhəmlilər içərisində «doğru», həqiqət axtarır. Lakin o axtardığı həqiqətin, «doğru»nun özünü «mücrüm», günahkar bildiyindən ona tapına bilmir. Çıxış yolunu dinə, ilahiyyətə tapınmaqda görəən şair onun mübhəmlilərini də dünyanın mübhəmliləri ilə bağlayır.

Yuxarıda ayrı-ayrılıqda təhlil etdiyimiz poetik nümunələrdən görüldüyü kimi ilk əsərində («Müxəmməs») maarifçi ideyalar təbliğ edən Məhəmməd Əmin bəy çox keçmədən ictimai-siyasi mövzulara üz tutaraq, bir tərəfdən çar hökumətinin milli ədavət siyasətini pisləmiş («Növəh»), qarşı tərəfdən, cəmiyyətin nöqsan və eybəcərliklərini tənqid atəşinə tutmuşdur («Qara pul», «Məzaliyyət içərisində mübhəmiyyət»), «Həsbi-hal» şeirində isə artıq azadlıq mübarizəsindən başqa yol görmür. «Füyuzat» jurnalında dərc olunan bu şeir M.Ə.Rəsulzadənin xalqının taleyinə, millətinin ağrılarına olan münasibətini və bu illərin poeziyasının ideya istiqamətini aydınlaşdırmaq baxımından da xarakterikdir:

Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünyəvi mafiha,
Diyorlar cümləsi guya –
Çəkil bir yana sakitləş!

Təhəmmül, səbr mümkündür?!
Həyata cəbr mümkündür?!
Zəvala qəhr mümkündür?!
Çəkil bir yana sakitləş!

Müstəmləkə xalqının dərdlərinə, ağrılarına laqeyd, soyuqanlı halda yaxasını bir kənara çəkib hər şeyə biganə həyat sürmək sonu bilinməyən siyasi mübarizələr meydanına atılmış gənc Məhəmməd Əmin üçün yad idi. Vətəndaş şair «...bilxassə əqrəbalarının və yaxınlarının fazla atak və həyəcanlı olmaması, bir kənara çəkilərək olayları sükunətlə təqib etməsi, təlqin və tövsiyələrinə sinirlənərək yazdığı» şeirini belə bir bəndlə bitirirdi:

Çəkilməm ey hərifan bən,
Bu meydani şücaətdən.
Bütün dünya bana derkən –
Çəkil bir yana sakitləş!

«Həsbi-hal» təkcə bədii siqlətinə, dəyərinə görə deyil, ədibin həyat devizini əks etdirdiyi üçün daha çox maraqlıdır. Qaranlıqdan, zülmətdən xilas olmağın yolunu azadlıq uğrunda mübarizədə görən M.Ə.Rəsulzadənin həmin il «Füyuzat»ın səhifələrində dərc etdirdiyi «Təsəvvürati-əhraranə» şeiri də bir növ «Həsbi-hal»ın davamı kimi diqqəti cəlb edir. Şeirdə azadlıq ideyasını təbliğ

edən müəllifin əsərə seçdiyi ad – «Təsəvvürati-əhraranə» də azadlıq təsəvvürləri mənasını bildirir. Şairin:

Gərək insan ola azadi-mütləq,
Bu insandan alınmaz həqqi-bərhəqq –

kimi misraları şairin azadlıq ideyasını müstəqim şəkildə ifadə etdiyini göstərməkdədir. Həm də diqqətəlayiqdir ki, şairin düşüncəsində azadlıq yalnız öz xalqının deyil, bütün dünyanın, bəşəriyyətin təmsalində dərk olunur.

«Həsbi-hal» və «Təsəvvürati-əhraranə» şeirlərində xalqı mübarizəyə, azadlıq uğrunda döyüşlərə səsləyən M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, mütiliyə, məzlumluğa qarşı kəskin etirazını bildirir. Ədibin 1908-ci ildə «İrşad» qəzetində çap olunmuş «Saillərə» şeiri bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Bu hal nədir, nədir bu şivən?!
Əflakə ucalmış ahu nalən.
Bəsdir bu fəğan, bul bir aram,
Dinlə bu həqiqəti, ol eyməni.
Heyhat!.. İnanma, kəs ümidin,
Çün səbrinə hədd yox vəhidin!

Mühacirətdə yaşadığı illərdə ara-sıra şeir yaradıcılığına müraciət edən M.Ə.Rəsulzadə yeri gəldikcə, bəzi əsərlərini nəşr etdirmişdir. Bunların içərisində «Nizami», «Mayıs duyğuları» və başqalarını qeyd etmək olar.

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasına «Mənzum bir xülasə» adı ilə daxil etdiyi «Nizami» poetik nümunəsi də onun şeir yaradıcılığının öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Müəllifin klassik ədəbi təcrübədə sıx-sıx təsadüf olunan bu formaya müraciəti elmi araşdırmasını populyarlaşdırmaq məqsədindən deyil, fikir və mülahizələrini ümumiləşdirmək, xülasə etmək niyyətindən doğmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə qələmini dramaturgiya sahəsində də sınımışdır. Hələlik ədibin iki pyesinin mövcudluğu məlumdur («Qaranlıqda işıqlar» və «Nagahan bəla»). Məhəmməd Əmin bəyin ədəbi mühitin marağına səbəb olmuş «Qaranlıqda işıqlar» pyesi 1908-ci ilin dekabr ayının 5-də «Nicat» maarif cəmiyyəti tərəfindən Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur. Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski və başqa istedadlı aktyorların tamaşada əsas rollarda iştirakı bir daha

təsdiq edir ki, «Qaranlıqda işıqlar» dövrün ədəbi mühiti üçün təsadüfi bir əsər olmamışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, bu əsər hələlik əldə edilməmişdir.

Əlbəttə, «Qaranlıqda işıqlar» pyesinin mətni əlimizdə olmadığı üçün əsəri geniş şəkildə təhlil etmək, onun ideya-məzmunu, bədii-estetik səviyyəsini üzə çıxarmaq imkan xaricindədir. Lakin əsərin tamaşası ilə bağlı yazan resenziya müəllifləri qısa, epizodik şəkildə olsa da məzmunu toxunduqlarından bu yazılardan çıxış edərək pyesin ideya və problematikası, ümumi ruhu, əsas surətləri və s. haqqında az-çox təsəvvür əldə etmək mümkündür. Həmin yazılardan anlaşılır ki, azadlıq və hürriyyət eşqi ilə alovlanan Qəhrəman adlı gənc bir tələbə təhsilini yarımçıq qoyaraq vətəninə, xalqının içərisinə qayıdır ki, onu düşdüüyü bu cəhalət girdabından qurtarsın. Qəhrəman öz ideyalarını həyata keçirmək üçün özü düşüncəli bir neçə gənci ətrafına yığır. Lakin valideynləri onun bu arzusuna biganəlik göstərirlər. Onların yeganə istəyi övladlarını evləndirməkdən ibarətdir. Sevmədiyi bir qızla qaranlıq bir gələcəyə apararı bu izdivacdan əsas məqsəd isə Qəhrəmanı hər nə vasitə ilə olur-olsun siyasi mübarizə meydanından uzaqlaşdırmaqdır. Lakin böyük ideallarla yaşayan Qəhrəman valideynlərinin bu istəyinə etiraz etdiyi üçün onu evdən qovurlar. Sadıq olduğu ideallarından dönməyən Qəhrəman gizli fəaliyyətə başlayır. Çox keçmir ki, hələ mübarizə meydanında bərkiməmiş yoldaşlarından biri pula susayaraq onları satır; Qəhrəmanı yoldaşları ilə birlikdə tuturlar.

Həbsxanada davam edən dramatik hadisələrin sonrakı gedişi maraqlı doğurur. Burada bir qoçu ilə tanış olan Qəhrəman onun həbs olunmasının səbəbinin xəbər aldığıda sinəsinə döyərək adam öldürdüyünü bildirir. Adam öldürməyiylə fəxr edən bu adamın düşüncəsi, təfəkkür tərzii Qəhrəmanı sarsıdır. O, qoçuya tutduğu işin vəhşilik olduğunu, qan tökməyin, adam öldürməyin insanlıqla bir araya sığmadığını uzun-uzadı başa salır. Qəhrəmanın sözlərindən daxili təbəddülat və peşmanlıq hissi keçirən qoçuda müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. O, peşiman-peşiman: «Bu xaraba qalmış Bakıda adam öldürməkdən başqa ayrı bir sənət varmı?» – deyir.

Hadisələrin sonrakı gedişi Qəhrəmanın yuxusu ilə müşayiət olunur. O, yuxuda görür ki, zülm və istibdad mücəssəməsi olan İblis onu öldürmək istəyir. Lakin elə bu anda göydən xəncər enir və Qəhrəman dərhal həmin xəncərlə İblisi məhv edir. Bu epizodun ardınca qaranlıqda işıqlar peyda olur və Mələk səmadan azadlıq və hürriyyət

yət xəbəri ilə Qəhrəmanı müjdələyir.

Qəhrəman yuxunun gərginliyindən oyanır və gördüklərini yuxu kimi deyil, onları gözləyəcək real həqiqət kimi yoldaşlarına danışır. Çox keçmir ki, çar Rusiyası 17 oktyabr manifestini elan edir və izdiham həbsxanalara doluşub sevinc içərisində onları azad edir.

Pyesi tamaşasından sonra «İttifaq» qəzetində dərhal resenziya çap olunmuşdur. «Teatrçı» imzası ilə dərc olunmuş resenziyada bir tərəfdən əsərin müəllifi, o biri tərəfdən rolları ifa edən Sarabski, Ərəblinski, Şərifov kimi tanınmış aktyorlar tənqid edilmişdir.

Resenziya müəllifini hətta əsərin mövzusu da təmin etmir və o, müəllifi mövzu seçimində də günahlandırır: «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, əlbəttə, faciənəvis deyil, faciənəvis olsaydı, qətiyyənlə gətirdiyi ümdə və mühüm bir məsələni, bir təriqə barəsində olan təlimat və nəzəriyyatını kənarında qoyub hərdən bir Bakıya məxsus və məişəti-ümumiyyədə bir o qədər böyük əhəmiyyətə layiq olmayan Bakı qoçubazlığının təsviratını öz faciəsinə qatmazdı».

Resenziyada əsərin mahiyyəti, ideyası deyil, zahiri detalları diqqət mərkəzində saxlanıldığından müəllif, sözsüz ki, əsərin qayəsini lazımı səviyyədə açma bilməmişdir və sözsüz ki, əsərə belə yanaşma onun müəllifini razı salmamış və M.Ə.Rəsulzadə həmin məqalənin çapından iki gün sonra cavab məktubu ilə matbuatda çıxış etməyi vacib bilməmişdir.

Yazının etiraz ruhu, müəllifin yazıdakı ayrı-ayrı dəlillərə cavabı və ən nəhayətdə ona «Rəfi-şeytanət» sərəlvhəsinin seçilməsi göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə resenziya müəllifinin şəxsiyyətinə yaxından bələd olmuşdur. O, tənqidçinin gətirdiyi bütün dəlilləri ağıl və məntiqlə rədd etmiş, onun qərəzçi mövqeyini üzə çıxarmış və «bu tənqiddə müfəttindən başqa bir şey görmədiyini» əsaslandırmışdır.

«Qaranlıqda işıqlar» pyesi haqqında yazılmış ikinci məqalə «Tərəqqi» qəzetində «Bitarəf» imzasıyla çap olunmuşdur. İlk məqaləyə nisbətən elmi səviyyəsi və səriştəliliyi ilə seçilən bu yazıda əsərin yeniliyi, novatorluğu, professionallığı və s. yüksək qiymətləndirilir, dilinin isə bəzi nöqsanlardan xali olmadığı qeyd olunurdu.

Hər iki resenziyanın yaratmış olduğu təəssürat bundan ibarətdir ki, «Qaranlıqda işıqlar» pyesi ədəbi mühitdə müəyyən əks-səda doğurmuş, geniş tamaşaçı auditoriyasının diqqətini cəlb etmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, teatr və dramaturgiya haqqında yazılan tədqiqatların heç birində bu əsərin adı belə çəkilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin dramaturji yaradıcılığı haqqında söz de-

mək, fikir yürütmək üçün əldə olan yeganə əsər «Nagahan bəla» pyesidir. Bir pərdədən ibarət olan bu pyes 1907-ci ildə «Təkamül» qəzetində dərc edilmişdir.

Həmcə yığcam olan pyesdə üç obraz iştirak edir. kəsb-şöhrət və nam etmiş Qurbanəli ağa, fakültə qurtarıb imtiaznamə almış bir abrazovannı müsəlman (diplomat) və Qurbanəli ağanın kantorsiki.

Pyesin əsas mövzusu sinfi mübarizə detalları üzərində qurulmuşdur. Hadisələr Bakı milyonçusu, sahibkar Qurbanəli ağanın idarəsində cərəyan edir. Artıq xalq oyanmış, haqqını tələb etməyə başlamışdır. Varlı və yoxsul, haqla nahaqq, hakimlə məhkum arasında ziddiyyətlər gün-gündən kəskinləşməkdədir.

Pyesdə dialoq əsasən kapitalist Qurbanəli ağa ilə təhsil almış Diplomat arasında gedir. Söhbətin mövzusu elm, təhsil dalınca gədənlərin qayıdıb sosialist, inqilabçı olmaları və fəhlələr arasında təbliğat aparmalarıdır. Milyonlara malik olan Qurbunəli ağa xalqın, xüsusən onun öz pulu ilə təhsil alıb vətənə qayıdan ziyalıların fəaliyyətindən narazıdır. Qurbanəli ağaya məzlum təbəqənin azad olmaq istəyini, cəmiyyətin yenidən qurulmaq tələbini, fəhlə sinfinin hegemonluğa can atdığıni izah edirlər. Diplomat özlərini sosialist adlandıran bu adamların fəhlələrin fırvanlılığı uğrunda mübarizə apardığını, istismara son qoymaq istədiklərini, bir sözlə, cəmiyyətdə mövcud olan sinfi bərabərsizliyin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə meydanına atıldıqlarını bildirir. Lakin Qurbanəli ağa bu təbii-tarixi prosesi dərk edə bilmir. Heç cür ağılna yerləşdirə bilmir ki, onun yardımını ilə oxuyub vətənə qayıtmış ziyahlar işləmək, ona kömək etmək, xalqa «dayaq durmaq» əvəzinə, fəhlələri ayağa qaldırırlar.

Pyesdə Qurbanəli ağa dünyanı bürüyən oyanma prosesinin müsəlman aləminə gec-tez yol tapacağını dərk edə bilməyən dərəcədə savadsız, sadələvh milli burjuaziya tipi kimi verilmişdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə fəhlələrin siyasi hərəkata qoşulmaları ilə bağlı qulağına çatan xəbərlər onu səksəndirsə də, Qurbanəli ağa bir şeydən arxayındır: külli-ələm tətıl, zabastovka eləsə də, müsəlman fəhlələri belə işlə məşğul olmazlar. «Əşi, müsəlman cavanı bir dəstə olmasın ki, on dəstə olsun, genə də müsəlman fələsi zabastovka eləməz. Əgər pır mənimdir, kərəmətin bilirəm (döşünə döyür). Başına qapaz vururlar dinməyir, durub indi məvacib üstə zabastovka edib haqq istəyəcək? Vallahi, bəy xoşbəxt yaranmışıq; nə zabastovka görürük, nə başımız ağrıyır. Özgələr görürsən, bizdən artıq məvacib verib, fələ ilə yaxşı yola gədə-gədə yenə əməlləri zabastovka edirlər, am-

ma bizim fəhlələr işləyib, işləyib ay başında nağd poluqca üç şahı iki abbası, çox olanda bir manat olur. Onunla belə kəməli-sidq ilə xidmət edir, zabastovka-mabastovka zad bilməz, başını aşağı salıb, adam kimi işlər, hər nə desən, baş üstə, ağa, deyib əməl də edər».

Müəllif Qurbanəli ağanı dinamik inkişafda vermişdir. Əvvəlcə Diplomatin danışıqlarına bir elə əhəmiyyət verməyən və xüsusən müsəlman aləmində ciddi siyasi təhlükə olduğunu ağına belə gətirməyən Qurbanəli ağa söhbət etdikcə təşviş və həyəcan keçirməyə başlayır. Kapitalist Qurbanəli ağanı hirsəndirən adını sosialist qoymuş bu ziyalıların «hürriyyət, müsəvat, qardaşlıq» uğrunda mübarizə aparmalarıdır. O heç cür özünün var-dövlətini bu ideal xatirinə bölüşmək istəmir. Buna görə də onu gözləyən hər cür təhlükələrə qarşı ehtiyatı əldən buraxmır. O, fəhlə sinfinin inqilabi ruhunu boğmaq, tətillər hərəkatının qarşısını almaq üçün rus kazaklarını köməyə çağırmağa, sosialistləri Bakıdan köçürməyə hazırdır.

Hadisələrin sonrakı dramatik inkişafı «Nagəhan bəla» ilə tamamlanır: fəhlələrin tətillər barədə xəbər alan Qurbanəli ağa çaş-baş qalib nə edəcəyini bilmir.

Pyesdəki Diplomat obrazı əqidə baxımından Qurbanəli ağa ilə eyni mühitin sakini kimi çıxış edir. O, fəhlə hərəkatına müsbət münasibət bəsləmir, əksinə ona istehza ilə yanaşır. Onun Qurbanəli ağanı duyuq salması da hər hansı bir vasitə ilə bu hərəkatın qarşısını almaq məqsədindən irəli gəlir.

Pyesdə Qurbanəli ağa obrazı ilə bağlı bir detal üzərində dayanmağa da ehtiyac vardır. Belə ki, əsərin əvvəlində Qurbanəli ağa elmsizlikdən şikayət edir: «Ah, fəlak, dünyada elmsizlikdən böyük bir dərd yoxdur. Kaş ki, mənım bu dövlətim ki, başımdan aşır, olmaydı, ancaq elm olaydı ki, hər bir şeyi özgədən xəbər almayaydım».

«Nagəhan bəla»da Qurbanəli ağanın elmsizlikdən şikayəti ilə «Nadanlıq»da (N.Nərimanov) Məhəmməd ağanın sözləri arasında yaxınlıq vardır. Fərq burasındadır ki, N.Nərimanovun qəhrəmanı nadanlıqın milləti uçuruma aparan fəlakət olduğunu dərk edir və onun aradan qaldırılmasını arzulayır. M.Ə.Rəsulzadənin qəhrəmanı isə elmsizliklə idarəçiliyin mümkün olmadığını anlayır, oyanmış kütləni boğmaq üçün elmin, savadın vacibliyini başa düşür.

Maraqlıdır ki, əsər görkəmli publisist və teatrşünas Rəhimbəy Məlikov tərəfindən rus dilinə çevrilərək «Неожиданное бедствие» adı ilə 1908-ci ildə «Беженец» qəzetində dərc olunmuşdur. Bu faktın özü «Nagəhan bəla»nın həmin dövrün ədəbi mühitində maraqlı

doğurduğunu səciyələndirən detallardır.

M.Ə.Rəsulzadənin dramaturji fəaliyyəti bu iki əsərlə məhdudlaşsa da, ədibin bədii-publisistik yaradıcılığında dramatik janrın forma və elementləri özünü göstərməkdədir. Belə ki, müəllifin hekayələrinin süjet xətti və dramatik şəkildə qurulmuş çoxlu sayda publisistik əsərləri də bu janrın xüsusiyyətlərini özündə daşımaqdadır. Müəllifin digər əsərlərində də dramatizmin canlı və dinamik olduğunu nəzərə alarsaq, onun bu janra nə dərəcədə bağlı olduğu aydınlaşır.

M.Ə.Rəsulzadənin şeirləri və dramaturgiyası kimi nəsr əsərləri də ədəbiyyatımızın maraqlı nümunələrindəndir. Müxtəlif illərdə onun qələmindən çıxmış olan «Bəbir xan» (1913), «Qəzetəçi Seyyid» (1926) hekayələri, «Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» (1954) memuarı və başqa əsərləri ədibin nəsr yaradıcılığı haqqında təsəvvür yaratmaq üçün kifayət qədər material verir.

M.Ə.Rəsulzadənin nəsr yaradıcılığında «Bəbir xan» hekayəsinin xüsusi yeri vardır. Tarixi mövzuda yazılmış bu hekayədə Nəsrəddin şah dövründə (1848-1896) İran xalqının ağır həyatı təsvir olunmuşdur. İran tarixinə dair yazılmış bir çox mənbələrdə qeyd olunur ki, Nəsrəddin şahın əndərununda Bəbir adlı bir pişik yaşayırmış. Bir gün şah xəstələnir və qızdırma içində yatağa düşür. Həmin günlərdə pişik balalayır və şahın sevimli hərəmi Əminə Əgdəst (Zübeydə) ərinə xidmət üçün otağa girib çıxdıqca qapının açılmasından istifadə edən pişik balalarını ağızda otaqdan çıxarır. Elə olur ki, qadın qapını bağlayır və bu zaman otaqdan çıxma bilməyən pişik ağızda balası Nəsrəddin şahın başına fırlanır. Şahın hərəmi buna mənə verir və ərinə bu gecə sağalacağını bildirir. Doğrudan da, həmin gecə şah tərləyib sağalır. Bu əhvalatdan sonra şah pişiyə iman aparır. Bəzi tədqiqatlarda isə qeyd olunur ki, Həsərdin şah pişiyinə «xan» ləqəbi vermiş, at, mülk, nöker-naib ayırıbmış. Bundan əlavə, ədibin «İran türkləri» silsilə məqalələrində təsvir olunan hadisənin tarixi mövcudluğu qeyd olunmuşdur.

«Bəbir xan» hekayəsinin uğurlu cəhəti mövzu seçimi, tipiklik və ümumiləşdirmə səriştəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Nəsrəddin şahın dövründə xalqın rəzil həyatını, bu hakimiyyət zamanı insanın alçalılmasını, haqqının, hüququnun tapdanmasını Bəbir xanla bağlı əhvalatların fonunda müəllif olduqca canlı təsvir etmişdir.

«Bəbir xan» – təsvir olunan hadisənin dramatik gərginliyi və gözlənilməz sonluğu etibarlı ilə novella janrının tələblərinə cavab

verir. Hekayə haqqında canlı təsəvvür yaratmaq üçün onun qısa məzmunun verməyə ehtiyac vardır.

Əsərdə təsvir olunur ki, Nəsrəddin şahın sarayı keçmiş dəbdəbə və təntənəsiylə yaşayır. Əvvəlki kimi saray əyanı küçələrdən keçərkən yollarda hərəkət durdurulur, əmrə tabe olmayanlar yerində cəzalandırılır. Tehran küçələrində şah sarayına məxsus bəzəkli, pərdə ilə örtülü gərdünə keçərkən isə camaata «kor olunuz», – deyə əmr verilir və hər kəs üzünü çevirməyə məcbur edilir. Gərdünədəkini zənən xeylağı bilən itaətkar xalq bunun bir elə fərqiə varmır. Ancaq əhvalat hər gün təkrar olunduqca adamlarda gərdünədəkinin kim olduğunu bilməyə marağ hissi artır. Onlar gərdünədəkinin üzünü görməsələr də, adını öyrənirlər. Belə ki, fərraşlar adamları küçədən qovub-dağıtmağa gələr-gəlməz hər tərəfdən: «Bəbir xan gəlir», – deyə bir-birlərinə xəbər verirlər.

Bəbir xan yalnız gərdünə və qırmızı geyimli fərraşları ilə tənimmir. Onun ayrıca qəsri, dəftərxanası və idarəsi var. Bəbir xan şahın yanında ən hörmətli şəxs hesab olunur. Dövlətdə onun «sözünün» qabağına söz çıxaran yoxdur. Onun «xahişi» ilə edam hökmü kəsilən belə ölümdən azad olunur. Belə hörmətə malik bir şəxs sayıldığından evinə axın-axın hədiyyələr göndərilir, qapısı ərizə və şikaətçilərlə dolu olur.

Get-gedə Bəbir xanın kim olduğunu tək-tək olsa da, bilənlər ortaya çıxır. Əvvəl-əvvəl Bəbir xanın kimliyi eşidənləri heyrətə gətirir. Lakin onu tanıyanların sayı çoxaldıqca bu iş adıləşir. Və günlərin bir günü tehranlılar səhər yuxusundan qalxarkən naiblərin qışqıra-qışqıra Bəbir xanın vəfatı xəbərini elan etdiklərini eşidirlər. Şəhərin bütün mağazaları, bazarları bağlanır. Adamlar işdən əl götürüb matəmə qərğ olurlar. Şəhərin kübar qismi cənazəni aparmaq üçün bir-birilə bəhsə girir.

Yüksək səviyyədə keçən dəfn yalnız dini mərasimin icra olunmaması ilə fərqlənir. Lakin dəfnə gələnlər buna qətiyyəən əhəmiyyət vermirlər. Səbəbi isə Bəbir xanın insan deyil, heyvan, yəni pişik olmasıdır.

Belə məlum olur ki, Bəbir xan Nəsrəddin şahın sevimli pişiyinin adı imiş. O, bu hərəkəti ilə özünü gücünü, iqtidarını xalqa göstərmək məqsədi güdürmüş.

Qısaqca məzmunu verdiyimiz hekayənin süjeti, təhkiyə tərzii, dramatik sonluğı onun muəllifinin professional qələm sahibi olduğunu göstərir. Maraqlı burasıdır ki, bu professionallıq mövzu

seçimi və onun işlənilməsi ilə paralel müşayiət olunduğundan ortaya kamil sənət əsəri çıxarılmışdır. Əslində alleqoriya üçün əlverişli olan bu mövzu janrın imkanları və müəllifin özünəməxsus üslubu ilə süslənərək ciddi fəlsəfi səviyyəyə qaldırılmışdır.

Hekayədə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nəsrəddin şah dövründə İran xalqının həyatının, güzəranının təsviri əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Lakin müəllifin tarixdən məharətlə seçdiyi mövzu yalnız xalqın ağır güzəranının bədii lövhəsini verməklə bitmir. Bu sarkazmın dərinliklərində ətalət dənizində üzən məzlum Şərqi azadlığa, mübarizəyə çağırış ruhu gizlənilir. Bu mənada hekayədə müəllifin sarkazma müraciəti geniş kütlələrin şüuruna, zehniyyətinə təsir göstərmək məqsədini güdür. Həmin məqamda M.Ə.Rəsulzadə molla nəsrəddinçilərlə birləşir və onların qayəsinə tapınır.

Hekayənin əsas qəhrəmanı Bəbir xandır; bütün süjet boyu diqqət onun obrazının bütün təfərrüatı ilə canlandırılmasına yönəldilmişdir. Əlbəttə, həcmcə o qədər də böyük olmayan bir əsərdə bu asan məsələ deyildir. Lakin müəllif özünəməxsus yazı manerası, fikrin sərrast ifadə qüdrəti, dilə bələdliyi nəticəsində bunun öhdəsindən gələ bilmişdir. Eyni zamanda, Bəbir xan hekayənin əsas qəhrəmanı kimi düşünülə də, əsas məqsəd onun ətrafında cərəyan edən hadisələrin fonunda Nəsrəddin şah siyasətinin ifşasına yönəldilmişdir.

«Bəbir xan» Y.V.Çəmənşəminlini 1912-ci ildə yazılmış «Xanın qəzəbi» hekayəsi ilə mövzu-ideya və üslub baxımından səsleşir. Hər iki hekayədə qəddarlıq, zalımlıq, amansızlıq, bu xislətin törətdiyi və törədə biləcəyi fəlakətlər bədii əksini tapmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin «Qəzetçi Seyyid» hekayəsi də səmimi bir dillə qələmə alınmışdır. Hekayədə Seyyid obrazının timsalında xalqa təmənnəsiz xidmət edən, həyatının ən nəşəli anlarını istiqlal hərəkatı ilə yaşayan və sonda bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək «qurşuna düzülən» sadə, fəqir, təmiz ürəkli bir insandan bəhs olunur. Həcmcə çox yığcam olan hekayədə müəllif obrazın daxili aləmini təfərrüatı ilə canlandırma bilmişdir: «Seyyidi hər kəs tanırdı. Teatro müdavimləri ilə qəzetə oxucularından onu tanımayan yoxdu. Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa, sədaqət dolu sağlam vücudlu insan. eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrdə yapılan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənəsb həyəcan qapları. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı; o, heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq və

tənpərvərliyinin səmimi bər müməssili idi».

«Yaşasın istiqlal» nidalarıyla bitən bu hekayəni yazıcının digər nəsr əsərlərindən fərqləndirən bir cəhət isə mövzu yeniliyidir.

Qeyd olunmalıdır ki, müəllif «Qəzetəçi Seyyid»i dərc etdirərkən onun janrını müəyyənləşdirməmişdir. Lakin əsərin qısaca təhlili onun bütün yönərlilə hekayə olduğunu göstərməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadənin bir çox publisistik yazıları da kəskin süjetinə, formasına, yazı tərzinə görə bədii əsəri xatırladır və bunların müəyyən qismi qeyd-şərtsiz nəsr nümunəsi kimi səciyyələndirilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, bu xüsusiyyətləri əsas tutan bəzi tədqiqatçıların yazılarında M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı şəxsiyyəti kimi təqdim olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, M.Ə.Rəsulzadə əsərlərinin janrını müəyyənləşdirməyə o qədər də meyl göstərməmişdir. Bu cəhət onun digər bədii əsərlərilə yanaşı, nəsr yaradıcılığına da şamildir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ədibin bədii yaradıcılığının bir çox nümunələri yanlış olaraq publisistik əsər kimi təqdim olunmaqdadır.

Memuar janrında yazılmış «Stalinlə ixtilal xatirələri» əsəri müəllifin yaradıcılığının son məhsullarındandır. Stalinin ölümündən az sonra çap olunan bu xatirə əslində əsərin başlanğıcında qeyd olunduğu kimi xeyli əvvəl yazılmağa başlamışdır: «Bu xatirələri Stalin həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən nəsr etmək istəməmişdim, çünki obyektiv olaraq nəql olunacaq hadisələrin bir qismi bir baxımdan qərəzli izaha yer qoya bilərdi. İndi isə bu ehtimal meydana qalmış, Stalin artıq tarixə qarışmışdır».

Əsərdə adların, tarixi rəqəmlərin və faktların dəqiq təsviri əsas verir ki, müəllif bu əsəri mühacirətin ilk illərindən başlamış, yaxud da bu istiqamətdə sistemli qeydlər aparmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, əsər çap olunduğu dövrdə türk mətbuatında olduqca böyük maraq doğurmuşdur. «Dünya» qəzetinin səhifələrində 28 təfriqədə çap olunmuş, bütöv adı «Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» olan yazı XX yüzilliyin əvvəllərindən – Stalinin Bakıda inqilabi fəaliyyətə başladığı illərdən tutmuş – 1922-ci ilin yazına, müəllifin mühacirət getdiyi dövrə qədərki tarixi əhatə edir. Məhəmməd Əmin bəy çarizmlə mübarizə gedişində bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələrin fonunda Stalin və stalinizm haqqında öz qənaətlərini ümumiləşdirmiş, vətən tarixinin bir sıra qaranlıq və siyasi fikir üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan mətləblərini aşkarlamışdır.

«Stalinlə ixtilal xatirələri» yalnız Stalin haqqında deyil, Azər-

baycan milli hərəkatı haqqında dolğun, canlı təsəvvür oyadacaq bir əsərdir. Əslində müəllif XX yüzilin əvvəllərindən ta 1922-ci illərə qədərki dövrü Stalinlə bağlı – onun iştirakı ilə təsvir edir. Stalin hadisələrin mərkəzində verilir, bütün digər əhvalatlar onunla qırılmaz xətlərlə bağlanır. Bu mənada xatirədə Stalinlə yanaşı, Atatürk, Nəriman Nərimanov, Serqo Orconikidze, Kamo, Çiçerin, Məhəmməd Əli Rəsuloğlu, Abbasqulu Kazımzadə, Braydo, Berzanovski, Pankratov, Sultan Qaliyev, Musa Bigiyev və başqa tarixi şəxsiyyətlər haqqında da bu və ya digər münasibətlə danışılmışdır.

Bir məsələ də maraqlıdır ki, müəllif Stalinin bir şəxsiyyət kimi real obrazını yaratmağa cəhd etdiyindən onu xarakterinin real cizgiləri ilə verə bilməmiş, şəxsiyyəti haqqında birtərəfli, ifrat fikirlərin təsirinə qapılmamışdır. Məhəmməd Əmin bəy bəzən kiçik bir dialoqda bu tarixi şəxsiyyəti daxili aləminin ən xırda detalları ilə əks etdirə bilməmişdir. Məsələn, əsərdə müstəqil bir epizod-lövvhə kimi verilmiş aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

«Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən qatarımız qələbəlik bir stansiyada dayandı; burada bir az gözləyəcəkdi. Stalin Məhəmməd Əliyə: «Pərdələri endir», – dedi. Məhəmməd Əli:

– Yoldaş Stalin, bu niyə? – deyə soruşdu.
– Bayırdakılar masamızı görməsinlər, – dedi.
– Görürlər görsünlər, nə olacaq ki?..
– Qulaq asın, necə yəni nə olar, səfalət və məhrumiyyət içində olan xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görsə, inqilab olar, bil-mirsən?»

«Stalinlə ixtilal xatirələri» bəzən bir-birilə uyuşmayan, dağınıq, pərakəndə təsiri bağışlayan, lakin bütövlükdə bir tamlıq yarıdan bu tipli epizod-lövhlərlə zəngindir.. Məhz bu müəllifə xatirədə «bütün dinləri inkar edən kommunist dininin peyğəmbəri», «Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran» kimi təqdim olunan Stalin şəxsiyyətinin bütün yönləri ilə işıqlandırılmasına imkan vermişdir.

«Stalinlə ixtilal xatirələri» yazısı M.Ə.Rəsulzadənin bioqrafiyasının bir çox qaranlıq mətləblərini aydınlaşdırmaq baxımından da qiymətlidir. Belə ki, Məhəmməd Əmin bəyin inqilabi hərəkata qoşulduğu ilk illəri, həyatının Moskva dövrünü, mühacirət etməsinin səbəblərini və təfərrüatını öyrənmək baxımından əsər zəngin faktlarla doludur.

M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığı da geniş və rəngarəng-

dir. Böyük siyasi liderin ana dilindən başqa rüs, türk və fars dillərini mükəmməl bilməsi yaradıcılığının erkən çağlarından onu tərcüməçilik fəaliyyətinə bağlamışdır. Moskvada yaşadığı illərdə o, alman dilini öyrənməyə başlamış, Avropada mühacirət dövründə isə alman dililə yanaşı, ingilis, fransız və polyak dillərinə də sərbəst ünsiyyət səviyyəsində yiyələnmişdir.

Mütərcimlik fəaliyyətinə əsrin əvvəllərində başlayan Məhəməd Əmin bəyin 1907-ci ildə A.Blümdən tərcümə etdiyi «Fəhlə sinfinə nə tövr azadlıqlar gərək» («Camaat nümayəndəliyi barəsində») əsəri diqqətəlayiqdir. Türkiyədəki ilk mühacirəti dövründə isə Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1836-1897) «Məqaləti-cəmaliiyyə»sindən «Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi»ni (1911) farscadan türkcəyə çevirmiş, həmçinin «Rus ədəbiyyatı nümunələri» (İstanbul, 1912) adlı hekayələrdən ibarət kitab nəşr etdirmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığında bədii ədəbiyyat əsas və aparıcıdır. Belə ki, ədiğın bu istiqamətdə fəaliyyəti Ə.Firdovsi, N.Gəncəvi, L.Tolstoy, M.Lermontov, A.Krılov, M.Qorki, A.Dode və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin adı və əsərləri ilə bağlıdır.

Səciyyəvidir ki, ədəbi yaradıcılığının digər sahələrində olduğu kimi burada da məqsədyönlü hərəkət edən müəllif tərcüməyə tərcümə xatirinə yanamamış, təsadüfi əsərləri dilimizə çevirməmişdir. Əksinə, elə müəlliflərin yaradıcılığına müraciət etmişdir ki, onların əsərləri azadlıq ruhu. İstiqlal məfkurəsilə yoğrulmuş olsun.

M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda olarkən L.N.Tolstoyla yanaşı, M.Qorkinin də bəzi hekayələrini türkcəyə çevirib dərc etdirmişdir. Bu tərcümələri müəllif o zaman İtaliyanın Kapri adasında yaşayan M.Qorkiyə göndərmiş və məktubla daha hansı əsərlərini türk dilində görmək arzusunda olduğunu bildirmişdir. Bu illərdə M.Qorkinin «Ana» romanı geniş yayılmışdı. Amma qərībədir ki, Maksim Qorki M.Ə.Rəsulzadəyə «Ana» romanını deyil, mövzusu Şərq həyatından alınmış «Xan və oğlu» hekayəsini çevirməyi məsləhət görür. Ədib bu barədə M.Qorkinin «Arvad-ana», «Xan ilə oğlu» adlı iki hekayəsindən ibarət 1914-cü ildə Bakıda nəşr etdirdiyi kitabçada məlumat vermişdir: «İstanbulda ikən «Rus ədəbiyyatı nümunələri» deyə kiçik bir risalə nəşr etdirmiş, buraya rus ədibi-benamından Maksim Qorki ilə Qraf Tolstoyun kiçik hekayələrindən bir neçəsini daxil (orijinalda – dərc, V.S.) etmişdim. Məzkur risalədən bir dənəsini də o vəqt İtaliyada Kapri cəzirəsində iqamət etməkdə olan ədibi-möh-

tərəm Maksim Qorkiyə göndərmiş və özlərinə yazdığım bir məktubda dəxi zat-ədibanələrinin əsərlərindən hankısının türkcəyə tərcüməsini görmək meyində olduqlarını sormuşdum. Yazdıqları cavabnamələrində bu sətirləri qaralayan aciz haqqında özəl buyurduqları lütf zamanında «Xan ilə oğlu» hekayəsi, bəlkə, türklərin marağını cəlb edər, – deyər bir mütaliyəyə bəyan etmişlərdi. Arzuyi-ədibanələrini icra niyyətilə məzkur hekayə türkcəyə tərcümə olunmuşdur».

Yuxarıda M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığına məqsədyönlü yanaşdığını, seçib dilimizə çevirdiyi bədii nümunələrdə bu və ya digər dərəcədə istiqlal məfkurəsinə xidmət məramını açıqladıq. Bu anlamda onun rus romantik poeziyasının böyük nümayəndəsi M.Lermontovun yaradıcılığına – «İsmayıl bəy» poemasına üz tutması maraqlıdır.

Məlum olduğu kimi, poema Qafqazın istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə apararı İsmayıl bəyin taleyinə həsr olunmuşdur. Bu mənada «İsmayıl bəy»in həmin dövrdə dilimizə çevrilməsi təsadüfi səciyyə daşımırdı; bu, Azərbaycanda və bütün Qafqazda yüksələn istiqlal hərəkətinə kömək və istiqlalçılıq məfkurəsinə təbliğ etmək məqsədi güdüdü.

M.Ə.Rəsulzadənin tərcümələrindən biri də fransız yazıçısı Alfons Dodenin «Sonuncu dər» hekayəsidir. Almanıyanın Parisi istilasını əleyhinə yazılmış olan bu hekayədə Fransa xalqının istiqlalıyyəti uğrunda mübarizəsi və qələbəyə inam əzmi öz bədii əksini tapmışdır. M.Y.Lermantovun «İsmayıl bəy» poemasında olduğu kimi burada azadlıq ruhunun gücü böyük mütəfəkkirin diqqətini özünə çəkdiyindən o, əsəri ana dilində səsləndirməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci ildə «Əsrimizin Səyavuşu» əsəri üzərində işləyərkən Ə.Firdovsinin «Şahnaməsi»nə müraciət etmiş, lakin vaxt imkan vermədiyindən tədqiqata daxil etdiyi farsca parçaların yalnız sətri tərcüməsini verməklə kifayətlənmişdir.

Ədib «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasını yazarkən də əvvəlcə əsərə daxil etdiyi farsca poetik parçaların türkcə sətri tərcüməsini vermiş, lakin tədqiqat üzərində işini davam etdirərkən sətri tərcümələri poetik tərcüməyə çevirə bilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin bu diqqətəlayiq tərcümələri «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının sonunda «Nizamidən çevirmələr»bölməsində verilmişdir. Bunlar «Məxzənül-əsrar»dan Allah, söz, sözcü haqqında

bölmələrdən, «İxtiyar qadın və Sultan Səncər», «Tuğlaçı ixtiyar», «Bayquş düyünü» məqalələrindən; «Xosrov və Şirindən»dən «İnsanlığın dəyəri», «Xosrov ilə Fərhadın deyişməsi» bölmələrindən; «İsgəndərnamə»dən isə «Qıpçaq qadınlar» epizodundan ibarətdir.

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının ən zəngin qolunu nəzəri-estetik, ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları təşkil edir. Böyük mütəfəkkirin yaradıcılığının digər sahələri kimi bu qolu da indiyədək hər hansı şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmədiyi üçün öyrənilməmiş qalmışdır. Bu isə milli ədəbi-estetik fikirdə müəyyən təbii boşluğun yaranmasına, bu və ya digər məsələlərlə bağlı birtərəfli hökm və qənaətlərin meydana gəlməsinə imkan vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadə qələmini ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bir çox janrlarında sınamışdır. Onun qələmində tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bədii yaradıcılığında olduğu kimi Azərbaycan istiqlaliyyəti probleminə yönəldilmiş, istər doğma vətəndə, istərsə də mühacirətdə Azərbaycanı tanımaq, təbliğ etmək, onun çoxəsrlik mədəniyyətini üzə çıxarmaq, araşdırmaq, bir sözlə, mənsub olduğu məmləkətin varlığını, mövcudluğunu təsdiq etdirmək fikr ilə qələm çalmışdır. Elə buna görə də M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi mövzulu ələ ciddi bir əsəri yoxdur ki, bu və ya digər dərəcədə ədəbiyyatşünaslıqla bağlanmasın, eyni zamanda, buna qarşılıq ələ bir ədəbiyyatşünaslıq əsəri yoxdur ki, orada Azərbaycan istiqlal problemi qoyulmasın.

1903-cü ildən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsinə qədərki dövrdə daha çox ədəbi-tənqidi və publisistik məzmunlu məqalələr yazan ədib sonralar monoqrafik janrlara üstünlük vermiş, bir çox iri həcmli əsərlər ortaya çıxarmışdır.

Tənqidi geniş mənada dərk edən müəllif 1906-cı ildə yazırdı ki, «...tənqidsiz heç bir sənət, heç bir millət tərəqqi etməmişdir». Bu fikir Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılığında sadəcə tezis olaraq qalmamış, əksinə fəaliyyətinin bu zəmində köklənməsinə təkanverici amil rolunu oynamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tənqidi və təbliği məsələsinə istiqlal uğrunda mübarizə qədər böyük əhəmiyyət verirdi. Böyük siyasi xadim mühacirət illərində ədəbi proseslə daim bağlı olmuş. Türk Ensiklopediyası, Türk Dil Qurumu ilə yaxından əlaqə saxlamışdır. M.Ə.Rəsulzadə ədəbi-estetik və nəzəri-kültüroloji görüşlərini başlıca olaraq «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Əsrimizin Səyavuşu», «Azər-

baycan kültür glnklri», «Azərbaycan airi Nizami» kimi nisbətən irihcml monoqrafik tdqqatlarda əks etdirmdir. Müəllifin trk, alman, fransız, ingilis, polyak, rumin, rus, fars və baqa dillərdə çap olunmuş tarixi-siyasi mövzulu 30-dan çox kitabını v yüzlərlə mqallrn biyyatnaslqla baėlayan xətlər güclüdür.

Mmmd min bəyin bi-nəzəri mqallrn gldkd isə bunlar da mövzusuna görə müxtəlif və rəngarəngdir. Belə ki, mqallrn bir qsmnd ümumi kltroloji, biyyat v siyasət msllrndn bəhs edilir; ikinci bir qsmi klassik və aėda Azərbaycan biyyatnn ayrı-ayrı nmunlrn, yaxud biyyatmzn müxtəlif problemlrn həsr olunub. Mqallrn nc qsmnd folklor, dördüncü qsmnd Güney Azərbaycan biyyat v mühacirət biyyat tdqq edilmidir. Ədibin mqallrnin mühüm bir hisssni sovet dvr Azərbaycan biyyatnda milli kökdən uzaqlaşma meyllrnin, ruslaşdırma siyastinn tənqidi təşkil edir.

M..Rəsulzadə hələ ilk yazılarında milli mədəniyyətin formalaşması prosesini xalqın maariflənməsi v mktblrn milliləşdirilməsi msllrndn ayrı tutmurdu. O, arizmin bu sahədə müsəlmanlara qar tutduėu ədalətsiz mövqeyi tənqid edir. «Məktəb və mədrəsə» adlı silsilə mqallrnd Qafqaz Maarif müdiri Rodolev cnablarına məhz antimilli mövqeyinə görə rixndl yanaşırdı.

Ədib həmin mqalsnd iddia edirdi ki, baca olaraq turktatar qvmn mənsub olan Rusiya müsəlmanları milli mdniyytlrni formalaşdırmaq, ümumiyyətlə, bu sahədə nəyə isə nail olmaqdan ötrü aralarındakı birliyin zrurtni dərk etməlidirlər. O, trk xalqlarının vahid mədəniyyətə malik olduėunu iddia edir, aralarındakı ümumi, aparıcı məqamların qabardlmasna, inkiaf etdirilməsinə tərəfdar çıxırdı. Mühacirətdə yaadėı illərdə qələmə aldėı «Milli birlik» adlı mqalsnd isə o, trk xalqlarının v mdniyytlrnin paralandėını ürək aėrs ilə qeyd edirdi: «N yazıq ki, bu müştərək trk kltr tarixinə mrhmtsiz seyri nticsnd bir-birndn uzaq müxtəlif sahələrə daėlmdir. Müştərək düşmən də bu ayrı-ayrı trk parçalarını bir-birndn uzaqlaşdırmaq və bir-birn yabanc qılmaq üçün öləndən gln hər şeyi yapmış v hələ durmadan yapmaqdadr. İştə, bu durum qarsnda trk gncliyn dn əsl vəzifə bu ucsuz-bucaqsız trk kltrn bütün zlliklril tanımaq, öyrənmək, sevmək, mnimsemk v tantmaqdır».

M..Rsulzadnin milli mədəniyyət konsepsiyası milli mhdudluėa və milli qapalıluėa yad idi. Ədib Azərbaycan mdniyytni

Şərq-islam və Qərb-xristian mədəniyyətlərinin əlaqə və qovuşduğunda dərk edir, qiymətləndirirdi. O bir çox yazılarında Azərbaycan mədəniyyətinin Şərq-islam mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu, məhz bu mədəniyyətə böyük dahilər verdiyini dönə-dönə qeyd etmiş, həmçinin ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığının Şərq-islam mədəniyyətinə bağlanan məqamlarına diqqət yetirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə bu fikirdə olmuşdur ki, əslində milli olan Azərbaycan mədəniyyəti Şərq və islam ruhunu özündə birləşdirdiyi, qovuşdurduğu üçün onun bir çox dahiləri milli olmaqla yanaşı, həmçinin Şərq-islam mədəniyyətinə mənsubdurlar. Bu bəhrələnmə və zənginləşmə qarşılıqlı olduğu üçündür ki, Şərq-islam dünyasının başqa millətlərə mənsub olan sənətkarlarının yaradıcılığında, ruhunda Azərbaycanın da payı vardır. Azərbaycan mədəniyyəti Şərqlə yanaşı, həmçinin Qərb və dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğu üçün bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsində onun da payı vardır.

Məhəmməd Əmin bəyin milli mədəniyyətə necə əhəmiyyət verməsi onu milliyət anlayışı ilə eyniləşdirməsində özünü göstərir. Milli mədəniyyəti bəşər mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi kimi dənk edən ədibin fikrincə, hər hansı bir millətin ölümə məhkum olmasından bəşəriyyət nə qədər itirirsə, milli mədəniyyətlərin məhvi, tənəzzülü və inkişafdan qalması bəşər mədəniyyətinə o qədər zərbə vurmuş olur.

M.Ə.Rəsulzadənin ümumi kultüroloji görüşlərində dil dindən üstün və aparıcı amil kimi səciyyələndirilmişdir.

Mədəniyyətin əsasını dildə gören böyük ədib «Milli dirilik» silsilə məqalələrində yazır: «Dil mədəniyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir. Bir milləti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasilər də əsl bunun üçündür ki, təmsil (assimilyasion) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl millətin dilini yaddan çıxartmağa səy edərlər». Göründüyü kimi, milli mədəniyyətdə dilin rolunu ədib millətin mövcudluğunu təşkil edən amil qədər vacib sayır.

M.Ə.Rəsulzadə milli mədəniyyətin təməl daşını xalqın tarixi, həyat və yaşayış tərzii, adət və ənənəsində görür, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin bir-birindən fərqlənməsində məhz bu cəhətin aparıcı olduğunu iddia edirdi. Onun fikrincə, hər bir xalq yaşadığı tarixdən, öz milli xüsusiyyətlərindən, əxlaqından, adət və ənənəsindən asılı olaraq milli mədəniyyət yaradır. Bu mənada ayrı-ayrı xalqların mədəniyyəti müstəsnaqlıq kəsb edir və biri digərini təkrarlamır.

Bütün bunlarla yanaşı, milli mədəniyyətin formalaşması və inkişafı üçün istiqlaliyyətin mühüm əhəmiyyət daşdığını qeyd etməsi M.Ə.Rəsulzadənin konsepsiyasının çox mühüm tərəflərindən biridir. O yazır: «Alman milləti – german irqi özünün istiqlalını təmin etməyə və öz mədəniyyət xassəsini mühafizə etməyə idi, bəşəriyyət Şopenhauer, Fixte, Faust, Qottenberq və Livter kimi dühaları da görməyəcək idi. Fransa digər bir irq və qövmiyyət içində münhəll olub da öz bənliyini itirsə idi, bəşəriyyət XIX əsrin fikirləri üzərində hökumət edən əfkar qəhrəmanlarını – Jan Jak Russo, Didro, Monteskye, Viktor Hüqo və Volterləri də qaib edəcəkdi».

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, hər bir milli mədəniyyət digər mədəniyyətlərin mənəvi sərvətlərini öyrənməli, milliliyə xələl gətirməyən cəhətləri mənimsəməlidir. Yalnız bu yolla milli mədəniyyətləri zənginləşdirmək, onu bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz üzvi tərkibinə çevirmək olar.

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə bir-birinin ardınca yazıb «Şəlalə» jurnalında dərc etdirdiyi «Asan dil–yeni lisan», «Yeni lisançılar və türkçülər», «Dil – ictimai mühüm bir amil» adlı maraqlı və əhəmiyyətli məqalələrində diqqət mərkəzində saxladığı milli dil problemini «Milli dirilik» silsilə məqalələrində daha ciddi şəkildə qoymuş, sonrakı yaradıcılığında milli dil, ana dili, ədəbi dil problemi onun tədqiqatlarının mərkəzində dayanmışdır. Ədib sonralar mühacirətdə olduğu illərdə İ.Qaspiraliyə həsr etdiyi «Ortaqlı bir ildönümü» məqaləsində dil məsələs ilə bağlı bütün türk xalqları arasında ortaqlıq türkçüyə rəğbətə yanaşmışdır.

Ana dilinə münasibətdə M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyi XX əsrin böyük mütəfəkkirləri C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, F.Köçərlinin mövqeyi ilə təxminən eyni idi. Dili millətin mövcudluğunun ilkin və ən vacib şərti hesab edən böyük siyasi xadim bu qənaətdə olmuşdur ki, din və ibadət dili kimi milli dilin əsas götürülməsi zəruridir. Əgər belə olarsa, «... xalqda islamın ruhunu, fikrini anlamaq daha da irəliləyər və hər yerdə Quran bir Quran, ibadətdə oxunan surələr, bir surələr, dua və xütbələrin də bir dua və xütbə olması ilə bu gün islam aləmində olan zahiri birlik, o zaman ruhi və mənəvi bir birliyə mübəddəl olar».

Ədəbiyyat və siyasət məsələsi M.Ə.Rəsulzadənin yalnız nəzəri-estetik görüşlərində deyil, bytövlükdə yaradıcılığında başlıca problemlərindən biridir. Ədib bu məsələyə böyük əhəmiyyət vermiş, dəfələrlə onun müxtəlif aspektlərinin şərhinə qayıtmalı olmuşdur.

Əslində onun problemə belə diqqət və həssaslıqla yanaşması təsadüfi sayılmamalıdır. Çünki Məhəmməd Əmin bəy XX yüzilliyin ən məşhur siyasətçilərindən biri olmuşdur. Onun saysız-hesabsız siyasi-publisistik araşdırmalarının mühüm əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlıdır. yaxud da əksinə, ədəbi əsərlərini zəruri qisminin siyasətlə bağlı tərəfləri vardır.

Əsrin əvvəllərində Lenin «Partiya təşkilatı və partiyalı ədəbiyyat» məqaləsində yazırdı ki, ədəbiyyat partiyalı olmalıdır; bu iş ümumproletar işindən asılı olmayan fərdi iş ola bilməz. Ədəbiyyatı bilavasitə hakimiyyətin ideoloqu kimi dərk edən bu mövqə bütün sovet ədəbi-elmi fikrində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da üzün illər hakim olmuş və yalnız bir nəzəri mülahizə olaraq qalmamış, milli ədəbi-mədəni irsimizin inkişafı və formalaşmasında öz mənfi təsirini göstərmişdir. Leninin hakimiyyətin ədəbiyyat və mədəniyyət üzərində hegemonluğunu təsbit edən müddəalarının tam əksinə olaraq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır ki, «mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir». Müəllifin fikrincə, cəmiyyətin inkişafında qazanılmış dəyərləri elmin süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək və cəmiyyətin nizamını ona görə qurmaq mədəniyyətin, ədəbiyyatın qarşısında duran ən böyük ictimai idealdır.

«Elm və siyasət» məqaləsində müəllifin qənaətlərinə görə, sovet elminin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ən böyük naqisliyi məhz ondadır ki, burada mədəniyyət siyasəti deyil, əksinə siyasət humanitariyanı idarə edir, özünün inhisarına salır. Məhz bunun nəticəsi kimi, Məhəmməd Əmin bəy sovet dövründə yaranan ədəbiyyatın mühüm bir qismini xalqın mənəviyyatına dəxli olmadığı üçün «cəfəngiyyat yığını» adlandırır.

Ədib siyasətin ədəbiyyat üzərində hegemonluğu məsələsini «Şəkilcə də, məzmunca da ruslaşdırma» adlı məqaləsində qoymuş, sovet ədəbiyyatşünaslığındakı «formaca milli, məzmunca sosialist» formulu altında kultürün millilikdən uzaqlaşdırılaraq «beynəlmillələşdirilməsi; əslində isə ruslaşdırılmasını bunun yekunu» kimi qiymətləndirmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, ilk dövrlərdə formaca ruslaşdırılma (əlifba, terminologiya və s.) sonralar məzmunca da ruslaşdırılmağa başlamışdır ki, bunun nəticəsində milli dəyərlərimiz müxtəlif damğalarla rədd olunmuşdur.

Ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişaf xəttini formalaşdıran bu «əski rus siyasəti»nin mahiyyəti «Çağdaş Azərbaycan tarixi»ndə

ayrıca incələnmişdir. Ədibin fikrincə, sovet siyasi rejimində Azərbaycanın ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə milli məfkurə baxımından deyil, imperiya mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşılması məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsidir. Belə ki, ədəbi-ictimai fikirdə rus vətənsəvərliyinin Aleksandr Nevski, Minin-Pojarski, Suvorov, Kutuzov, Baqration kimi qəhrəman və sərkərdələri yüksək qiymətləndirildiyi halda, Qafqaz və Azərbaycan istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan Şeyx Şamil və Cavad xan unudurulmuşdur. Əvəzində isə Azərbaycan xalqının elə qəhrəmanları təbliğ olunmuşdur ki, ondan kommunizmin mücadiləsində istifadə etmək mümkün olsun. Bu mənada ədib Babəkin təbliğini də məqsədyönlü sayırdı. Tədqiqatçının fikrincə, Babəkin islamıyyətə qarşı vuruşması, Azərbaycanı Şimala qarşı deyil, Cənuba qarşı qoyması onun təbliği üçün imperiya siyasətçiliyinə imkan verirdi.

M.Ə.Rəsulzadə xalqın siyasi şüurunun oyanışında və yüksəlişində ədəbiyyatın və mətbuatın əhəmiyyətini xüsusi qiymətləndirirdi. O, xüsusilə, mətbuatın bu məsələdə böyük imkanlara malik olduğunu qeyd etməyi vacib bilir, «Azərbaycan cümhuriyyəti» əsərində milli mətbuatın təsiri və köməyi ilə əsrin əvvəllərində məktəb və mədrəsə, ana dilinin dirçəldilməsi, müxtəlif cəmiyyətlərin təşkili və s. məsələlərin qaldırılmasını, onun siyasi, ictimai və milli fikri formalaşdırmasını diqqət mərkəzində saxlayırdı.

M.Ə.Rəsulzadə «ədəbiyyatı... millətin ruhunu əks etdirən gözəl ayna» hesab etmiş, eyni zamanda, sənət əhlinin ictimai-siyasi həyata müdaxiləsinin tərəfdarı və təbliğatçısı olmuşdur. O, «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» əsərində Litva, latış, eston, fin kimi Baltik sahil ölkələri xalqlarının istiqlal mübarizəsində ədəbiyyatın və onun bir qolu olan folklorun rolunu xüsusi qeyd edirdi.

Ədəbiyyatın xəlqiliyi məsələsi də ədəbiyyat və siyasət probleminin mühüm tərəflərindən biridir. Bu məsələyə özünün münasibətini bildiren Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın xalq arasında geniş yayılmasını, onun kütlələrə təsiri və nüfuzunu vacib sayırdı. O, «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə M.F.Axundzadənin pyeslərini «sadə xalq dilində yazıldığına» görə təqdir edir, «Qafqazya türkləri»ndə «Molla Nəsrəddin» jurnalının digər mətbuat orqanlarından daha çox müvəffəqiyyət qazanmasının səbəbini, Sabir dühasının sirrini onun xəlqiliyində, «ümum tərəfindən qəbul edilməsində» görürdü.

M.Ə.Rəsulzadənin vətən torpağında qələmə aldığı son əsəri olan «Əsrimizin Səyavuşu» yalnız onun yaradıcılığında deyil, bü-

tövlükdə ədəbiyyat tariximizdə siyasi ədəbiyyatşünaslıq nümunəsi kimi maraq doğurmaqdadır. Cümhuriyyətin süqutuna yazılmış kəndərlər bir rekviyem kimi səslənən bu əsərin yaradılış səbəbləri, işləniş tərzı, forma-janr özünəməxsusluğu ondan ayrıca bəhs etməyi zəruriləşdirir.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin aprel hadisəsindən sonra M.Ə.Rəsulzadə gizlənməyə məcbur olmuş, təxminən üç aya qədər Əli Əhmədov adı ilə Lahıda yaşamışdı. Həmin ilin iyununda heyratamız bir tezliklə meydana gələn əsərin yazılış tarixini müəllif belə xatırlayır: «Lahıda bir vətəndaşın evində müsafir idik. Bu evdə kiçik bir kitabxana vardı. Bir qismi farsca, bir qismi türkçə, bir qismi də rusca kitab və dərgilərdən ibarət olan bu kitabxananın, mənəcə, ən diqqətəlayiq cildi Firdovsinin «Şahnamə»si idi.

«Şahnamə»ni razılıq alıb oxumağa başladım. Şərqi ən böyük romantik əsəri o zaman çox həssas olan ruhumu istila etdi. Keçirdiyimiz macəralı həyatı şairənə bir surətdə, qarşılıqlı şəkildə yaşayan necə hekayələr, necə dastanlar, necə tiplər, necə fəlsəfələr vardı. Bunların yanında marağımı ən çox cəlb edən və ruhumun ən həssas nöqtələrinə qədər nüfuz edən bir hekayəydi: «Səyavuş» dastanını oxudum. Əvvəlcə aşına olduğum dastanı ilk dəfə oxuyurmuş kimi oldum. O qədər sevdim, o qədər anladım ki, bir daha təkrar etdim.

Yüksəkdən oxudum. Arkadaşıma dinlətdim. Heç şübhə yoxdu ki, ilham almışdım. Arkadaşıma: «Tarixin Səyavuşunu dinlədin. İndi sənə əsrimizin Səyavuşunu yazacağam», – dedim».

«Əsrimizin Səyavuşu» iki nüsxədə yazılmış, nüsxələrdən biri müəllif həbs edilərkən ələ keçməmək üçün cırılıb atılmış, ikinci nüsxə isə bir kəndlinin evində mühafizə edilərək üç sonra İstanbula çatdırılmışdı. 1923-cü ildə İstanbulda, 1989-cu ildə Ankarada, nəhayət, 1991-ci ildə Bakıda nəşr edilən bu əsər M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-siyasi görüşlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin indiyə qədər əsər ciddi tədqiq olunmamış, istər məna-məzmun, istərsə də bədii-estetik yöndən dəyərləndirilməmişdir.

Hər biri kiçik fəslı xatırladan səkkiz bölmədən ibarət bu əsərdə tarixi, bu günü, gələcəyi, şərəfi, əzəməti, faciəsi ilə görünə bilən Azərbaycan obrazı yaradılmışdır. Əsərin Ankara nəşrinin «Əsrimizin Səyavuşu»nu yayınlarkən» adlı müqəddiməsində də buna işarə olunmuşdur: «Əsrimizin Səyavuşu» vətən Azərbaycan və onun ölümsüz lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin kəndisidir».

Əsərin mərkəzində Firdovsi «Şahnamə»sinin müasir milli tə-

fəkkür işığında təhlili dayanır. Söz yox ki, mahiyyətindən, məqsədindən asılı olmayaraq ədəbi abidə təhlilə çəkilirsə, bu ədəbiyyatşünaslıq faktıdır. Lakin bu əsəri yalnız ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi də səciyyələndirmək yanlışlıq olardı. Belə ki, burada ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, tarixçilərin, filosofların, siyasətçilərin də payı vardır.

Bütün bunlar göstərir ki, «Əsrimizin Səyavuşu» janrına görə ədəbiyyatımızın bənzəri olmayan nümunələrindən biridir. Elmi ədəbiyyatda əsərin janrı ilə bağlı müəyyən fikirlər söylənmiş və söylənməkdədir. Fəlsəfə elmləri namizədi Əbülfəz Qarayev yazır: «Biz bu əsərə fəlsəfi-bədii epos kimi baxırıq. Səbəb isə, bizcə, birincisi, cəmiyyət quruluşu haqqında düşüncələrin dərinliyində, ikincisi, əsərin yüksək bədii stilində, müəllifin oxucuları ovsunlayan obrazlı dilindədir. Epikliyinə gəldikdə o, özünü əsərdə müraciət olunmuş, zamanların əlaqələndirilməsi deyilən bədii priyomda – bir əsərin arxitektikasında müxtəlif zaman kəsiklərində qovuşdurulmasında göstərir». Əlbəttə, müəllifin fikirlərində müəyyən həqiqətlər vardır. Belə ki, əsərin fəlsəfi-bədii ruhunu, həmçinin eposun xüsusiyyətlərini daşdığını inkar etmək qeyri-mümkündür. Lakin məsələ burasındadır ki, müəllifin «fəlsəfi-bədii epos» olduğunu sübut üçün dəlillər axtardığı və tapa bildiyi bu əsərə eyni dərəcədə digər mövcud ədəbi, tarixi, publisist janrların hər birinin tələbləri baxımından yanaşmaq və kifayət qədər arqumentlər tapmaq mümkündür.

«Əsrimizin Səyavuşu» tarixi mövzuda yazılmış bir əsərdir, lakin burada tarixə müraciət birbaşa deyil, ədəbi abidə – Firdovsinin «Şahnamə»si vasitəsilə reallaşır. Tarixin həqiqəti ilə çağdaş reallığın qovuşduğundan fəlsəfi ruh doğur. Ona görə də əsərin fəlsəfi mahiyyətini inkar etmək qeyri-mümkündür.

Janrına gəldikdə isə, bizcə, bu əsəri ədəbi-fəlsəfi esse kimi səciyyələndirmək daha düzgün olardı. Elmi və bədii təfəkkürü özündə birləşdirən esse janrının tələbləri baxımından yanaşdıqda, heç şübhəsiz ki, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini aşkarlamaq daha asandır.

«Əsrimizin Səyavuşu»nu siyasi ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi səciyyələndirməkdə, janr baxımından isə ədəbi-fəlsəfi esse olduğunu iddia etməkdə müəyyən mübahisəli məqamlar da ola bilər. Əslində, nəzəriyyənin mövcud qəliblərinin heç biri ilə «Əsrimizin Səyavuşu»nu tam dürüstlüklə xarakterizə etmək mümkün deyildir. Bu isə onu göstərir ki, «Əsrimizin Səyavuşu» janr baxımından orijinal bir sənət nümunəsidir; bu janrı mövcud tarixi şəraitdə, mövcud zaman kəsiyində dövr özü diqtə eləmişdi və əsər hissiyyatdan doğduğu,

müəllifin qəlbinin həyəcanlarını, boğulmuş qəzəbini, etirazını əks etdirdiyi üçün müxtəlif janrların çalarlarını özündə birləşdirən təkrarsız abidədir. M.Ə.Rəsulzadə irsinin tədqiqatçılarından olan Əli Yavuz Akrpınarın «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsrinə yazdığı «Bayraqlaşan şəxsiyyət: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» adlı ön sözdə «Əsrimizin Səyavuşu»ndakı siyasi və ədəbi məqamların qovuşuğu şərtləndirilir: «Bu əsər Rəsulzadənin Azərbaycandakı həyəcanlı günlərinin ruh halını yansıdır. Bir yandan da onun dərin kültür, bilxassə ədəbiyyat zövqü və bilgisi haqqında fikir edinməmizi saxlar».

Yuxarıda «Əsrimizin Səyavuşu»nun ədəbiyyatşünaslıq faktı olduğunu qeyd etdik. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, «Əsrimizin Səyavuşu» özünəqədərki və özündən sonrakı ədəbiyyatşünaslıq əsərlərindən ədəbi abidəyə yanaşma tərzinə görə əhəmiyyətli dərəcədə seçilir. «Əsrimizin Səyavuşu»nda ədəbi abidə – Firdovsinin «Şahnamə»si siyasi yöndən – Azərbaycan tarixinin ən gərgin, ən şərəfli və ən böhranlı mərhələsi ilə əlaqəli şəkildə təhlilə çəkilir. Bu əsərdə abidəyə ədəbiyyatın nəzəri problemləri baxımından deyil, xalqın və dövlətin taleyi baxımından yanaşılır – tarixin Səyavuşu əsrimizin Səyavuşu ilə tutuşdurulur, analogi müqayisədə təqdim olunur. Həç şübhəsiz ki, siyasi və ədəbi məqamların qovuşuğu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni idi. Əsərin orijinallığı və janr bənzərsizliyi də bununla ölçülməlidir. Buna görə də ideya-bədii ruhunu müəyyənləşdirmək üçün «Əsrimizin Səyavuşu» nəzəri düşüncədə kök salmış olan ənənəvi ölçülərlə təhlil edilməməli, öz təbii kontekstində dəyərləndirilməlidir.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-nəzəri yaradıcılığının ən mühüm qolunu, şübhəsiz ki, klassik irsimizin tədqiqi ilə bağlı araşdırmaları təşkil edir. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, nəinki Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı, həmçinin kommunizm zülmünə baş əyməyən bir çox digər xalqların ədəbiyyatşünaslığı da fəaliyyətini klassik irsin tədqiqinə yönəlmiş və bu sahədə xeyli iş görmüşdür. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının aparıcı şəxsiyyətlərindən biri kimi M.Ə.Rəsulzadənin bu yönündəki fəaliyyəti ardıcıl, sistemli araşdırmalarla müşayiət olunur. Bunların içərisində ədibin «Azərbaycan kültür gələnləri» (1949), «Azərbaycan şairi Nizami» (1951) kimi sanballı tədqiqatlırı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu əsərlər həmçinin ədibin ədəbiyyatımızın mənşəyinə münasibətini aydınlaşdırmaq, klassiklərə yanaşma metodunu müəyyənləşdirmək baxımından da əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan əlavə, böyük mütəfəkkir

«Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Qafqazya türkləri» və başqa əsərlərində («Şirvanlı Xaqani», «Mirzə Fətəli Axundzadə», «Vəzirli Nəcəf bəy», «Azərbaycan mətbuatının piri» və s. məqalələri) klassiklərə münasibətini əks etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin klassik ədəbiyyatımızın tədqiqinə həsr etdiyi əsərlərdən biri «Azərbaycan kultür gələnləri»dir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatını ümumşərq mədəniyyəti fonunda təqdim edən bu araşdırma 28 may 1949-cu ildə İstiqlal Bəyannaməsinin 31-ci ildönümü münasibətilə Ankaradakı «Xalq evi» binasında Azərbaycan Kultür Dərnəyinin keçirdiyi konfransda M.Ə.Rəsulzadənin eyni adlı məruzəsi əsasında hazırlanmışdır.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə ən qədim dövrdən başlayaraq mədəniyyətimizin keçdiyi yolu və yazılı ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərini izləyən müəllif mənəviyyatımızın bütün tarixi boyu milli istiqlal ideallarına tapınmışdır. Bu mənada ədibin Azərbaycan mədəniyyət tarixini istiqlal məfkurəsi işığında təhlilə çəkərək ədəbi nümunələri də bu istiqamətdə dəyərləndirməsi mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

M.Ə.Rəsulzadə F.Köçərli, Y.V.Çəmənəminli və başqa müəlliflərdən fərqli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ana dilli ədəbiyyatla başlamaq və beləliklə, ədəbiyyat tariximizin yaşını azaltmaq fikirlərindən uzaq olmuşdur. X-XII əsrlərdə Şərqdə və bütün türk dünyasında fars dilinin ədəbi dil kimi hakim olduğunu göstərən müəllifin fikrincə, həmin dövrdə «fars olmayan müəlliflər belə əsərlərini bu dildə yazardılar». Hətta səlcuqilər dövründə, ədibin qeyd etdiyi kimi, hakimiyyət türklərin əlində olsa belə fars dili və ədəbiyyatı min ildən bəri İranda iqtidarda olan türk sülalələrinin himayəsi sayəsində parlamışdır.

XX əsrin əvvəllərində və ədəbiyyatımızın mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mübahisə və müzakirələrin davam etdiyi sonrakı illərdə belə qənaət tez-tez səslənirdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatı ana dilli ədəbiyyatla başlanmalıdır; ərəb və fars dillərində yazılan əsərlərin əslində milli ədəbiyyatımıza qətiyyənlə daxil yoxdur. Bu məsələ ətrafında mübahisələrin lap başlanğıcında qəti olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında fars dilli mədəniyyətin mövcudluğunu təsdiq edən və bu xüsusiyyəti həmin dövrdə Şərq xalqları üçün səciyyəvi hesab edən M.Ə.Rəsulzadə sonralar da öz qənaətindən dönməmişdir. «Başda Nizami olmaq üzrə, Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər

vermişdir», – mülahizəsilə ədib bir tərəfdən fars dilli ədəbiyyatı Azərbaycan milli ədəbi faktoru kimi səciyyələndirmiş, qarşı tərəfdən türk olan Azərbaycan sənətkarlarının İran fars mədəniyyətinin inkişafında aparıcı mövqeyini şərtləndirmişlər.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə klassik söz xəzinəmizin ən qüdrətli yaradıcılarından biri olan Nizami sənətinin cahansümül əhəmiyyətindən danışan müəllif diqqəti onun əsərlərində Azərbaycan mücadiləsinin çağdaş mərhələsi üçün səciyyəvi olan cəhətlərə – əsərlərində Firdovsidən fərqli olaraq fars şovinizminin olmamasına, türklərə rəğbətlə yanaşmasına, türkləri öyməsinə, türk təfəkkürü ilə danışmasına, rus qaniçənliyini nifrətlə xatırlamasına və s. çəkir.

Nizaminin ardınca Xaqani yaradıcılığına da bu istiqamətdə yanaşan, onun da türk təfəkkürü ilə danışdığını qabarıq göstərən M.Ə.Rəsulzadə bu böyük şair haqqında bir abzasdan ibarət olan qeydlərində də müəllifin ruslar əleyhinə yazmış olduğu qəsidəni xatırlatmağı məqsədəuyğun bilir.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə M.Ə.Rəsulzadə heç şübhəsiz ki, ana dilli ədəbiyyatın yaranması, formalaşması dövrünə daha diqqətli və həssaslıqla yanaşır. O, bu prosesini Azərbaycan tarixinin, onun dövlət quruculuğunun təbii, qanuni yekunu kimi qiymətləndirir. Ana dilli ədəbiyyatdan danışarkən Şah İsmayılın yaradıcılığını diqqət mərkəzinə çəkən M.Ə.Rəsulzadə bu böyük istedadın ilk öncə türk dilinə münasibətini qabarıq əks etdirir. O, «türk ədəbiyyatının parlaq günəşi» hesab etdiyi Füzulini də bu baxımdan qiymətləndirir və onun türk ləfziylə yazmağın çətin olduğunu bildirən misrələrini açıqlayır.

Tədqiqatçı hələ «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində qeyd edirdi ki, «milli poeziyamız» son zamanlara qədər Füzulini tənzirdən ibarət» olmuş və Azərbaycan türk ədəbiyyatının müstəqil bir cərəyan şəklində almasında Füzulinin türkcə yazması mühüm rol oynamışdır.

Görkəmli türk alimi Əbdülqadir Qaraxanın «Füzuli: həyatı, mühiti və şəxsiyyəti» kitabı haqqında yazdığı məqaləsində isə göstərir ki, əsərlərini ana dilində yazmış Füzulinin türk olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu gün diqqət mərkəzində Füzulinin türklüyü deyil, türkçülüyü, milliyyəti deyil, millətçiliyi dayanmalıdır.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə ayrı-ayrı müəlliflər haqqında fikir söyləyərkən yaradıcılığını geniş şəkildə təhlil etməyə ehtiyac duymur, daha çox xarakterik cizgiləri qabartma-

ğa çalışır və hər bir ədəbi şəxsiyyətin Azərbaycan istiqlal məfkurəsi fikrinə xidmətlərini açıqlayır. Bu cəhət M.Ə.Rəsulzadənin yalnız «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərinə deyil, bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlı bütün tədqiqatlarına xas olan cəhətdir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının, xüsusilə dastanların geniş yayıldığı, yazılı ədəbiyyatın bir növ durğunluq keçirdiyini göstərən müəllif xalq ədəbiyyatına qayıdışın qanuni nəticəsi kimi heca vəznində yazıb-yaradan Molla Pənah Vaqif kimi nadir bir istedadın meydana gəlməsini qeyd edir. Ədib M.P.Vaqif yaradıcılığını qısaca səciyələndirərkən də onun xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olduğunu, əsərlərinin dilinin sadəliyini, axıcılığını, rəvanlığını diqqət mərkəzində saxlayır.

XIX yüzilliyin başlanğıcından Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası ilə bağlı olaraq mənəvi aləmlərdəki kəskin dəyişmələrə diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə bu dövrü xüsusilə bir mərhələ kimi təqdim edir. Onun fikrincə, Azərbaycanın çarlıq Rusiyası tərəfindən istilası onun ədəbiyyatına təsirsiz qalmır. Ədəbiyyat özünün keçmişini təftişə başlayır və bir növ Şərqi özlündən qoparaq Avropa tərəfində yeni bir ədəbiyyat yaradır.

M.Ə.Rəsulzadə bu əsr ədəbiyyatının ən böyük ustası M.F.Axundzadənin ədəbi məktəb yaratdığını etiraf etməklə əslində sənətkarın ədəbi mövqeyini şərtləndirmiş olur: «Onun simasında biz Azərbaycan rəsonalist ədəbiyyatının ən böyük banisinə malikiz. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Şərqi Molyeri, ruslar da Qoqolu derlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta kəndisindən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, gələnlərin yığılığı, alim görünənlərin səfsətəçiliyi və halətin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə canlanmaqdadır. Mirzənin komediyaları Avropanın üç böyük dilinə tərcümə edildiği kimi, rusca və farsca da dəxi çevrilmişdir. Mirzə Fətəli eyni zamanda böyük reformatordur. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikrini ilk dəfə o meydana atmışdır».

Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin Mirzə Fətəli haqqında fikirləri Azərbaycanın görkəmli tənqidçiləri F.Köçərli və Y.V.Çəmənəmənlinin müləhizələri ilə səsleşir. F.Köçərli və Y.V.Çəmənəmən-

minli kimi Məhəmməd Əmin bəy də diqqəti Mirzə Fətəli yaradıcılığının xəlqi, milli, yenilikçi məqamlarına və islahatçılığına yönəlmişdir.

Azərbaycan ədəbi-mədəni fikrinin inkişafında 1875-ci ildə əsası qoyulan «Əkinçi» qəzetinin rolunu xüsusi qeyd edən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, qəzetin «yaşamaq qovğasında məğlub olmaq istəmirsənsə, qonşulardan və mədəni millətlərdən geri qalmamalı» tövsiyəsi əslində, bir növ, Mirzə Fətəli ideyalarının davamıdır. Müəllif bu qəzetin forma baxımından olmasa da, məzmun baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyanın yeniləşməsində mühüm rol oynadığını da qeyd etməyi vacib bilmişdir.

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində ədib M.F.Axundzadə ədəbi məktəbindən danışarkən iki müəllifin – Nəcəf bəy Vəzirinin və Əbürrəhim bəy Haqverdiyevin adlarını çəkir. Azərbaycan ədəbiyyatının 1905-ci ilə qədər Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında inkişaf etdiyi fikrini irəli sürən Məhəmməd Əmin bəyin bu təsirin izlərini böyük dramaturq Cəlil Məmmədquluzadədə axtarması, onun «Molla Nəsrəddin» satirik məcmuəsini və «Ölülər» pyesini bu yöndə dəyərləndirməsi də tədqiqatın maraq doğuran cəhətlərindəndir. Ədibin fikrincə, «Ölülər» pyesi «Azərbaycan satirik ədəbiyyatının şah əsəridir», xalqın cəhaləti heç bir əsərdə bu dərəcədə ifşa olunmamışdır.

İyirminci yüzil poeziyasında M.Ə.Sabirin müstəsna xidmətlərini səciyyələndirən tədqiqatçı fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: «Talantlı şairlər və mühərrirlər arasında bir az əvvəl qeyd etdiyimiz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində «Hop-hop» uydurma adı ilə yazan mizahçı Sabirin yıldıızı parlıyor. Bu şairin «Hophopnamə» ünvanı altında nəşr olunan şeirləri qısa bir zaman içində hər azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halına gəlir. ...Füzulidən sonra Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bar mənaya malik olan Sabirin mizahı, çağındakı bütün nöqsanları əmsalsız surətdə xırpalıyor. Gənc Azərbaycan nəslinin irəliləyən yürüyüşünə yol vermək istəməyən zamanı keçmiş feodalitə qalıntılarının heç biri onun ölümsüz istehzalarından qurtulamiyor. Fəqət Sabirin bu gülüşündə yurduunu candan sevən yurddaş şairin göz yaşları bəliriyor. Sabir yaratdığı ictimai mizah növüylə türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır».

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə diqqəti Sabir yaradıcılığının

üç mühüm tərəfinə – xəlqi bir sənətkar kimi geniş kütlə tərəfindən qəbul edildiyinə, yaradıcılığının kəskin satirik yönünə və onun gülüşünün özünəməxsusluğuna yönəlməklə şairin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirə bilmişdir.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə Sabirin milli oyanışımızdakı xidmətlərini qısaca səciyyələndirdikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə görkəmli romantik şair Məhəmməd Hadinin yaradıcılığına da münasibətini bildirir, onun ilham qaynağının «hürriyyətə olan vurgunluq» kimi şərtləndiyini göstərir və kiçik, lakin yığcam bir detaldə M.Hadi şairinin mahiyyətini açıqlayır.

M.Ə.Rəsulzadənin milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın və ictimai-siyasi fikrimizin inkişafında xidmətlərini yüksək qiymətləndirdiyi sənətkarlardan biri də Əli bəy Hüseynzadə və onun məşhur «Füyuzat» məcmuəsidir. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, «xalqçı və realist» «Molla Nəsrəddin» məktəbinə qarşı «idealist və romantik» fikirləri yayan «Füyuzat» Osmanlı şivəsiylə yazıldığı üçün xalq arasında «Molla Nəsrəddin» qədər yayıla bilməmiş, lakin jurnal milli düşüncəli Azərbaycan ziyalıları arasında böyük nüfuz qazanmışdır.

1905-1917-ci illər arasında Azərbaycan ədəbiyyatında milli oyanışın görünməmiş bir şəkil aldığıni etiraf etməklə bərabər, M.Ə.Rəsulzadə bu yüksəlişin Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə gətirdiyi yeni-yeni mövzular, janrlar, formalar üzərində dayanır, tərcümə sənətinin, xüsusilə milli istiqlal fikrinə xidmət edən teatr əsərlərinin dilimizə çevrilməsi, tamaşaya qoyulması prosesinin ardıcıl şəkil aldığıni da qeyd edir. Ədib 1907-ci ildə yazılmış «Leyli-Məcnun» operasından sonra görünməmiş müvəffəqiyyət qazanan Üzeyir Hacıbəylinin bir-birinin ardınca yeni əsərlər yazmaqla opera sənətinin milli janr kimi formalaşmasındakı xidmətlərini xüsusi dəyərləndirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli oyanışını, onun mədəniyyətinin yeni milli mahiyyətdə formalaşmasını, ədəbiyyatın inkişafını və çiçəklənməsini hər şeydən əvvəl, üç ölkədə – Rusiyada, İranda və Türkiyədə başlamış olan inqilabi hərəkətlə bağlayır. O, Azərbaycan xalqının «müsəlman dili», «müsəlman milləti» ifadələrindən ayrılıb, «türk dili», «türk milləti» terminlərini mənimsəməsini Türkiyədəki türkçülük və millətçilik ideyalarının Azərbaycanda yayılıb uğur qazanmasının təbii yekunu kimi qiymətləndirir. Ədibin fikrincə, əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüksələn milli hərəkət yalnız ədəbiyyatın çiçəklənməsilə bitmir, milli

məzmun daşdığından onda imperializm və müstəmləkəçilik əleyhinə etirazlar güclənir.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda milli ədəbi hərəkatın güclənməsində 1915-ci ildən nəşr olunmağa başlayan «Açıq söz» qəzetinin xüsusi rolunu qeyd edir. Azərbaycan istiqlal məfkurasının yayılması və təbliğində xüsusi mərhələ təşkil edən «Açıq söz» qəzeti yalnız milli ideyalar yaymaqla kifayətlənmir, həmçinin Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi müəlliflərin bu qəzetin səhifələrində öz yazılarını çap etdirmələri üçün şərait yaradırdı. M.Ə.Rəsulzadənin qənaətinə görə, Azərbaycan istiqlal fikrini 1911-ci ildə əsası qoyulmuş «Müsavət» partiyası yayırsa, onun bədii ədəbiyyatda əksinə «Açıq söz» qəzeti daha çox meydan verirdi.

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsəri müəllifin 1918-ci ilin 28 mayı ilə bağlı düşüncələri, Cümhuriyyət illərinin Azərbaycan ədəbi-mədəni fikri üçün əvəzsiz bir dövr olduğunu şərtləndirən qənaətləri ilə tamalanır.

Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini canlandırmaq, ayrı-ayrı klassiklərin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirmək, habelə yazılış tərzı və oxunaqlığı ilə «Azərbaycan kultür gələnləri» Y.V.Çəmənzəminlinin «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» tədqiqatını xatırladır. Hər iki əsərin eyni ölkədə doğuluşu, eyni missiyaya xidmət etməsi də onları birləşdirən amillərdəndir.

M.Ə.Rəsulzadənin klassiklər haqqında tədqiqatının və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin zirvəsini, heç şübhəsiz ki, «Azərbaycan şairi Nizami» (1951) monoqrafiyası təşkil edir. Ciddi yaradıcılıq axtarışlarının yekunu olan bu əsər Nizami şəxsiyyətinin və ədəbi irsinin mübahisəli məqamlarının öyrənilməsi baxımından diqqəti çəkir. Nizaminin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə yazılmış və 1941-ci ildə tamamlanmış bu tədqiqat əsərinin nəşri müəllifin özünün qeyd elədiyi kimi, müharibənin doğurduğu çətinliklər üzündən gecikmişdir.

Lakin əsərin nəşrinə qədərki on illik bir dövrdə müəllif tədqiqat üzərində işini davam etdirmiş, onu təkmilləşdirmiş, dolğunlaşdırmış, yeni materiallar və sənədlərlə zənginləşdirmişdir. Həmin illərdə Nizami haqqında yazılan yeni tədqiqatlar əsərə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, «Nizamidən çevirmələr» bölməsi də tədqiqat üzərində iş prosesində ortaya çıxmışdır.

Maraqlıdır ki, 1928-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Qafqazya türkləri» əsərinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə həsr olun-

muş qismində, müəllif Nizami haqqında danışarkən onun fars dilində yazdığını. Gəncədə doğulmasının ehtimal olunduğunu, milli mənsubiyyətinin mübahisə doğurduğunu qeyd etmişdir. Lakin sonralar Məhəmməd Əmin bəyin Şərq mədəniyyəti tarixi ilə bağlı araşdırmaları və Avropa şərqşünaslarının əsərləri ilə dərinlən tanışlığı onda Nizami fenomeninə yenidən qayıdış ehtiyacı doğurmuşdur.

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında hər şeydən əvvəl, Nizaminin türklüyü ilə bağlı məqamların açıqlanmasına çalışılmışdır. Ədib hələ 1949-cu ildə Ankarada nəşr olunmuş «Azərbaycan kultür gələnləri» kitabında Nizaminin türklüyünü sübut etmək üçün onu fars şairi Firdovsi ilə müqayisə edərək yazırdı: «Nizami Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır; mövzuları və təfəkkürü etibarlı ilə bir türkdür. O, bütün yaxşılıqları, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edir. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində türk dövlətidir».

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında isə müəllif şairin zəngin yaradıcılıq yolunun təhlili fonunda onun yalnız milliyyətçə deyil, əsərlərinin məzmunu-mahiyyətilə türklüyünü sübuta yetirmiş və belə doğru qənaətə gəlmişdir ki, yalnız dil faktoru ruhən türklüklə bağlı olan Nizami sənətini fars mədəniyyətinə daxil etmək üçün əsas ola bilməz. Qənaətlərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün dünya ədəbiyyatının analoji məqamlarına diqqət yetirən tədqiqatçı bəzi hind yazıçıların ingilis, finlərin bir çox klassiklərinin isveçcə yazdıqları halda, öz milli ədəbiyyat tarixlərinin faktoru kimi dəyərləndirildiyini xatırlatmışdır.

Tədqiqatçı həmçinin Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu iddia edən iranşünas alimləri, o cümlədən İranda şairin külliyyatını nəşr etdirmiş olan Vəhid Dəstgirdini kəskin tənqid etmişdir. O, Nizami əsərlərinin əski nüsxələrinin surətini monoqrafiyanın sonunda verməklə şairin Qum şəhərindən olması ilə bağlı misraların sonrakı dövrün mirzələri tərəfindən əlavə edildiyini üzə çıxarmışdır.

Tədqiqatçı nizamişünaslığın o zamana qədər diqqət yetirmədiyi bir məsələyə – «Nizamidə rusluq» mövzusunda toxunmuş, şairin yaradıcılığının ruslar əleyhinə məqamlarını qabartmış, onun əsərlərindən seçdiyi və sovet nəşirlərinin redaktəsində ixtisar olunmuş misraları təhlilə cəlb etməklə fikirlərini açıqlamışdır. Müəllif «Yeddi gözəl» poeməsindəki slavyan gözəlinin nağılında sarayın qırmızı rəngdə təsvir olunmasını rusluq və qan anlayışlarının eyniyyət təşkil etməsi kimi mənalandırmışdır.

Monoqrafiyada Nizamı və Qafqaz, Nizaminin qadın obrazları, Nizamidə dövlət və ədalətli hökmdar ideali və s. kimi ictimai məzmun daşıyan məsələlərə geniş yer verilmişdir. Tədqiqatçı təhlil etdiyi problemləri günümüzə əlaqələndirmiş, Nizami mövzularının əbədiliyini yaşadığımız dünyanın sosial-siyasi qaygıları ilə bağlılığında görmüşdür.

O, «Xəmsə»yə daxil olan əsərləri xronoloji ardıcılıqla təhlil etməklə onların fərqli və ümumi cəhətlərini aşkara çıxarmış, beləliklə şairi yaradıcılığının ideya-məfkurəvi təkamülünə görə qiymətləndirə bilmişdir.

«Azərbaycan şairi Nizamı» monoqrafiyasının «İki Leyli-Məcnun» (Nizami və Füzuli arasında qarşılaşdırma) bölümü hər iki sənətkarın ədəbi mövqeyinin müəyyənəndirilməsi baxımından diqqətə çəkir. Bu sənətkarları adı çəkilən əsərlərin fonunda analoji müqayisəyə cəlb edən tənqidçi fikirlərini belə yekunlaşdırır: «Nizami Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır».

Müəllifin müasir ədəbi prosesin təhlilinə həsr olunmuş «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri ilk dəfə 1936-cı ildə Berlində türkçə çap olunmuş, bunun ardınca rus dilinə çevrilərək iki il sonra Parisdə də işıq üzünə çıkmışdır. Sonralar tənqidçi əsər üzərində işini davam etdirmiş, tədqiqatını yeni mənbələr əsasında xeyli zənginləşdirmişdir.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərinin son, kamil variantı 1951-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Lakin bununla da müəllif əsər üzərində öz işini bitmiş hesab etməmişdir. Ədibin mühafizə olunan sənədləri içərisində müasir ədəbiyyatımızın tədqiqi ilə bağlı pərə-kəndə əlyazmaları vardır. Bu əlyazmaları tədqiqatçının imkan daxilində əldə edə bildiyi əsərlərin təhlili ilə bağlı qeydlərdən ibarətdir. Görünür, müəllif əsərin material qıtlığı ilə bağlı çatışmazlıqlarını doldurmaq və yeni mənbələri tədqiqata cəlb etmək fikrində olmuşdur.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» Cümhuriyyət illərinin təsviri ilə başlayır. Həmin dövrü tariximizin ən həyəcanlı günləri kimi təqdim edən müəllif «ədəbiyyatın da bu həyəcana tərcüman olduğunu» qeyd etmiş, istiqlal mövzusu ilə bağlı şair Əliyusifin və Əhməd Cavadın şeirlərindən nümunələr vermişdir. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının Əhməd Cavadın «Nədən yarandı» şeirinin 28 may – İstiqlal günü münasibətilə yazıldığını göstərməsi yanlışdır. Daha əvvəl yaranmış bu şeirin istiqlal bayramı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Əhməd Cavad və M.Ə.Rəsulzadə mövzusu ilə bağlı digər yanlış bir faktın da aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əhməd Cavad

irsinin tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru Əli Səlahəddin guya Məhəmməd Əmin bəyin Əhməd Cavadı oğulluğa götürmüş olduğunu qeyd edir. Əslində bu fakt tarixi həqiqətə uyğun deyildir. M.Ə.Rəsulzadənin «Əsrimizin Siyavuşu» əsərində türk münəvvərlərinin Azərbaycan yazıçılarını oğulluğa götürməsi ilə bağlı məqamlar vardır. Burada Əbdülhəq Hamidin Hüseyn Cavid, Namiq Kamalın Məhəmməd Hadini, Məhəmməd Əminin isə Əhməd Cavadı oğulluğa götürməsi qeyd olunur. Aydın məsələdir ki, Türkiyə-Azərbaycan mənəvi əlaqələrindən söhbət gedirsə, burada Əhməd Cavadın mənəvi atası kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyil, türk şairi Məhəmməd Əmin Yurdaqul nəzərdə tutulmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun və başqa klassiklərin yaradıcılığı təhlil olunmuşdur. Sovet ədəbi tənqidinin ənənəvi tədqiqatlarından fərqli olaraq bu əsərdə adı çəkilən müəlliflərin yaradıcılığının dövrə, mühitlə müxalif, bəzən məqamlarına diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanda qurulan sovet hakimiyyətinin ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi mənfi təsiri M.Ə.Rəsulzadə belə səciyyələndirirdi: «Sovet istilasını ədəbiyyatın maneəsiz irəliləməsi üçün əngəllər doğurdu. Milli ruha yabançı olan kommunist hökuməti formaca milli ədəbiyyata əvvəlcə təhəmmül göstərdisə də, məlum olduğu üzrə, ona beynəlmillət sosialist məzmunu verməyə çalışdı. Fəqət sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada proletkult deyilən bir kultür yaratmaq haqqında sərfləndiyi əməllərində müvəffəq ola bilmir. Bu iş üçün o gərəklilərə malik deyildi. Ədəbiyyat əski ustaların əlində idi».

M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığına münasibəti mühacirət ədəbi tənqidinin mövqe və konsepsiyasını açıqlayır. Tənqidçi Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» pyesini «cəmiyyəti ana köklərindən uzaqlaşdırmaq istəyənlərə etiraz ruhuna görə». Süleyman Sani Axundzadənin «Laçın yuvası» dramını isə «inqilabın məqsəd kimi deyil, vasitə kimi göstərildiyinə» görə təqdir edirdi.

Əsərdə Hüseyn Cavidin yaradıcılığına xüsusi məhəbbətlə yanaşılmalıdır. Müəllif dramaturqun «Topal Teymur», «Peyğəmbər», «İblis» və «Siyavuş» pyeslərinin təhlili fonunda onun yaradıcılığına xas olan bir ümumiliyi – müəllifin bu günün həqiqətini deyə bilmək üçün tarixin qoynuna sığınmasını doğru müşahidə etmişdir. Mə-

həmməd Əmin bəy sovet cəmiyyətində «sənətkarlarımızın hansı formalarda öz fikirlərini söyləmək imkanı tapdıqlarını» sübut üçün Hüseyn Cavidin əsərlərini nümunə göstərir. Cavid müasir həyatın nəbzini tuta bilməməkdə təqsirləndirən sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq o, müəllifin tarixi və bəşəri mövzulara müraciətini məqsədyönlü hesab edirdi. Ədib «Topal Teymur» pyesini türk tarixini səhnəyə gətirməklə «milliyyət» hissini təbliğ eləyən bir əsər kimi qiymətləndirirdi. Müəllifin fikrincə, ideyaca müasir olan «Peyğəmbər», «İblis» və «Səyavuş» faciələrində isə dolayısı ilə «hürriyyət», «türkçülük», «yurdsevərlik» qayəsi təbliğ edilmişdir.

Məhəmməd Əmin bəyin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı da nisbətən geniş təhlil olunmuşdur. Tənqidçi Cəfər Cabbarlını kollektivizm ruhunu mənimsəmiş bir sənətkar kimi qiymətləndirən sovet tənqidçilərinin əksinə olaraq, onun mövzuları və yaradıcılığının ruhu etibarlı ilə fərdiyyətçi mövqə tutduğunu göstərmişdir. Cəfər Cabbarlının bənzərsiz yaradıcılıq dünyasına malik olduğunu açıqlayan Məhəmməd Əmin bəy «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı»nda onun «Oktay Eloğlu» pyesindən sovet senzurasının ixtisar elədiyi «rədd olsun ingilislərin Hindistandakı, osmanlıların Hicazdakı, rusların da Azərbaycandakı ağıllıqları» – məqamına diqqət yetirməklə müəllifin mövqeyini əks etdirmişdir. Tənqidçinin «Od gəlini» tarixi faciəsinin təhlil yozumu da maraqlı doğurur. Onun fikrincə, bu əsərdə «ərəb» ifadəsi «rus», «islam» ifadəsi isə «kommunizm» anlamında düşünülmüşdür. Və əsərin mahiyyətini anlamaq, dramaturqun hansı ideala xidmət etdiyini aşkarlamaq üçün onu bu yöndən dəyərləndirmək lazımdır.

Ədib Əhməd Cavadın «Kür», «Göy-göl» şeirlərində Azərbaycan təbiətinin mənzərələrinin rəmzləşdirilməsini, Səməd Vurğunun «Vaqif» pyesində dolayısı ilə «Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verilməsini» ədəbiyyatın sərt siyasi qadağalara müqaviməti kimi qiymətləndirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin «Ədəbi bir hadisə» adlı məqaləsi Azərbaycanın Günəyində yaşayıb-yaratmış Məhəmməd-hüseyn Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» əsərinin təhlilinə həsr olunmuş ilk tədqiqatlardan biridir. Poemanı Şəhriyarın türkçə ilk qələm təcrübəsi kimi dəyərləndirən tənqidçi daha çox dil faktoru üzərində dayanmış, onu əsasən bu baxımdan səciyyəyləndirmişdir. Məhəmməd Əmin bəy ustad Şəhriyardan Azərbaycan şairi kimi deyil, Azərbaycan türk dilinin şairi kimi bəhs etmişdir. Lakin əsərin əhəmiyyətini yalnız ana

dilində yazılması ilə məhdudlaşdırmayan tədqiqatçı onun məzmunca da təkrarsızlığını, «ədəbi baxımdan böyük bir hadisənin əsasını qoyduğunu» qeyd etmişdir.

Azərbaycan tarixində müstəsna xidmətləri olan, xalqımızın böyük oğlu M.Ə.Rəsulzadə irsinin yeni təfəkkür işığında, ciddi və sistemli şəkildə araşdırılması bu günün elmi-nəzəri fikri qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

ALMAS İLDIRIM (1907-1952)

Azərbaycan mühacirət poeziyasının qüdrətli simalarından biri, adı və əsərləri qəm, həsrət və ayrılıq simvolu kimi mənalanan Almas İldırım özünəməxsus, bənzərsiz poetik fərdiyyəti, üslub tərzi ilə diqqəti çəkməkdədir. Təkcə yazıları ilə deyil, bioqrafiyası ilə də kimsənin ömür tarixçəsini təkrarlamayan bu qeyri-adi istedad sahibinin tale yolu Dağıstandan, Türkmənistandan, İrandan keçərək Türkiyədə aram tutmuş və o, ömrünün sonlarına qədər burada yaşamışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında qürbət poeziyasının min ildən artıq yaşı vardır. Taleyin hökmü ilə Vətəndən uzaqlarda yaşamağa məcbur olan onlarla sənətkarın əsərlərində qəribliyin, Vətənsizliyin acıları, ağırları və göynərtisi əks olunmuşdur. Lakin onların heç birinin taleyi Almas İldırımın ömür yoluna bənzəmir. Onların heç birinin əsərlərində qürbət Almas İldırımın şeirlərində olduğu kimi ağır, çəkilməz dərdə, ızdıraba çevrilmir. Bunun bir səbəbi şairin yaşadığı taleyin keşməkeşlərindən, mürəkkəbliklərindən qaynaqlanırsa, digər səbəbi isə yaradıcılığının ruhundan, mahiyyətindən doğur.

Almas İldırım 1907-ci ildə Bakıda dünyaya gəlmişdir. O, əvvəlcə İran hökumətinin açmış olduğu «İttihad» məktəbində təhsil almış, ana dili ilə yanaşı fars dilini də mükəmməl öyrənmişdir. Daha sonra 12-ci Bakı Gimnaziyasına daxil olan gələcək şair burada müəllimlik ixtisasına yiyələnmişdir.

Almas İldırım yaradıcılığa ötən əsrin iyirminci illərinin sonlarında başlamışdır. Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin, Seyid Hüseynin yaşayıb-yaratdığı ədəbi mühitdən pərvazlanan şairin ilk şeirləri «Maarif və mədəniyyət», «Şərq qadını».

«Maarif işçisi» dərgilərində və ədəbi toplularda çap olunmuşdur.

Almas İldırımın Süleyman Rüstəmlə birgə yazdığı «Dün-bu gün» adlı ilk kitabının nəşri 1926-cı ilə təsadüf edir. (Məlum səbəblər üzündən Süleyman Rüstəm uzun müddət bu faktı gizlətməyə məcbur olmuş, öz bioqrafiyasından bəhs edərkən həmin kitabın adını çəkməmişdir).

Almas İldırımın ilk şeirləri geniş oxucu kütlələri tərəfindən rəğbətlə qarşılansa da, yuxarı dairələrdə narahatlıq doğurur. Əlbəttə, bu narahatlığın səbəbi dərc olunan şeirlərin məzmunundan daha artıq onun müəllifinin sinfi mənsubiyyəti, müsavətçilərlə əqidə birliyi, Türkiyələ əlaqələri, turançılıq məfkurəsi ilə bağlı idi. Elə bu illərdən də Almas İldırımın bir sənətkar kimi faciəli günləri başlayır. O, 1927-ci ildə tacir ailəsinə mənsub olduğuna görə yenidən qəbul edildiyi Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsindən xaric edilir. Şair sonralar memuar kimi qələmə alaraq «Qurtuluş» (Berlin) dərgisində çap etdirdiyi «Bakı xatirələri» adlı yazısında Azərbaycanda yaşadığı dövrdə bir sənətkar kimi qarşılaşdığı çətinlikləri, milli məfkurəli ədəbiyyata qarşı aparılan ideoloji mübarizələri əks etdirməyə çalışmışdır.

Daha sonra o, Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətindən çıxarılaraq Baş Siyasi İdarənin (QPU) əlilə Dağıstana sürgün edilir. O burada pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, dağlıların həyatını, məişətini, adət-ənənələrini, xüsusilə istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizə tarixini öyrənir və bütün bunları öz yaradıcılığında əks etdirməyə çalışır. Dağıstanda yaşadığı illərdə şairin «Dağıstan füqərası» (Mahaçqala) qəzetində dərc olunan bəzi şeirləri və məqalələri bunu göstərməkdədir. Almas İldırım həmçinin Dağıstan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin Dərbənd özəyinin formalaşdırılmasında bir təşkilatçı kimi yaxından iştirak etmişdir.

1930-cu ildə Almas İldırımın Bakıda şeir və poemalardan ibarət «Dağlar səslənirkən» adlı kitabı nəşr edilir və bu kitab kommünizm əleyhinə fikirlər aşılardan bir məxəz kimi mağazalardan yığılıb müsadirə olunur.

Daha sonra Türkmənistana sürgün olunan şair Aşqabadda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. İran və Qafqaz mühacirlərinin ailələrinə mənsub şagirdlərin təhsil aldığı orta məktəbdə müəllimlik edir. O, müntəzəm şəkildə mətbuatla əməkdaşlıq edir, radio üçün verilişlər hazırlayır, bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Aşqabadda çıxan «Zəhmət» qəzeti səhifələrində şeirlərini və məqalələrini dərc et-

dirən şair tezliklə ədəbi ictimaiyyətin diqqət və marağını çəkir. Lakin burada da onu rahat buraxmır, fəaliyyətini və yazılarını izləyir, təftiş edir, təqib və təzyiqlərə məruz qoyurlar.

Gözlənilən təhlükələrdən xilas olmaq üçün böyük çətinliklə ailəsi ilə birgə İrana keçən şair sərhədçilər tərəfindən həbs olunmuş, bir aya yaxın ağır işgəncələrə məruz qalmışdır. Azadlığa buraxıldıqdan sonra o, bir müddət Məşhəd, Tehran və Təbrizdə yaşamış, maddi vəziyyətinin ağırlığına baxmayaraq poetik yaradıcılığını davam etdirmişdir.

1934-cü ildən Türkiyəyə keçərək orada məskunlaşan Almas İldırım ömrünün sonlarına qədər qürbətdə yaşamağa məcbur olmuş, Azərbaycan mühacirət poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir. Ömrünün on yeddi ilinin keçdiyi Türkiyə mühacirəti onun yaradıcılıq dünyasında özünəməxsus səhifələrdən birini təşkil etməkdədir. O. Palu, Elazığ, Tunceli, Malatya bölgələrində öyrətmən vəkili, qəsəbə bələdiyyəsində kargüzar, məmur kimi fəaliyyət göstərmiş, bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Müəllifin şeirləri əsas etibarilə Türkiyədə yayınlanan «Çinar altı», «Gökböürü», «Bozkurt», «Orkun», «Özleyiş», «Kommunizmlə mücadilə», Almaniyada Azərbaycan mühacirətinin mətbu orqanı olan «Qurtuluş» dərgilərində, Van və Malatyada çıxan yerli qəzetlərdə dərc edilmişdir.

Almas İldırım Aşqabadda yaşadığı dövrdə ailə həyatı qurmuşdur. Ümumiyyətlə, şairin dörd övladı dünyaya gəlmişdir: oğlanlarından Araz Almas atasının yolunu davam etdirmiş, şeir yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, bir sıra kitablarını yayınlamışdır.

Almas İldırım 1952-ci ilin yanvar ayının 14-də vəfat etmiş, Malatyada dəfn olunmuşdur.

Bütövlükdə Almas İldırımın poeziyası aşağıdakı şəkildə səciyələndirilə bilər:

- a) vətəndə yazılan şeirlər;
- b) sürgün şeirləri;
- c) qürbət şeirləri.

Xronoloji fərqləndirmənin əsas tutulduğu bu bölgü həmçinin şairin yaradıcılığının məzmununa da şamil oluna bilər, çünki yaşadığı ömrün keşməkeşləri onun yazılarının məzmununa hopmuş, poetik axtarışlarının başlıca mövzularını və hədəflərini müəyyənləşdirmişdir. Lakin bu təsnifat sırf şərti xarakter daşıyır, sadəcə şairin yaradıcılığının bioqrafik aspektlərini nəzərə çarpdırmaq məramından qaynaqlanır. Xatırladaq ki, şairin Ankarada çıxan «Seçilmiş

əsərləri»nin (1953) «Vətəndə», «Sürgündə» və «Qürbətdə» rubrikaları ilə təqdimi də bu məramdan irəli gəlir.

Almas İldırımın ilk yaradıcılıq axtarışları onun bir şair kimi qeyri-adi istedadı malik olduğunu göstərməkdədir. İlk şeirləri ilə («Şərqə», «Yarın», «Hindli qızı», «Ey Hindistan», «Qərbə» və s.) poetik istedadını nümayiş etdirə bilməsi, bədii cəhətdən kamil sənət əsərləri yaratması onu ədəbi ictimaiyyətə tanıtmışdır.

Sonralar şair biri-birinin ardınca «Mən», «O mənimdir əzəldən», «Arazla dərdləşmə», «Qafqaz dağlarına», «Birləşən iki nəhir», «Gəlmədi», «O gözələ», «A dağlar», «Neçin şair doğuldum», «Əlvida, Bakı» kimi şeirlərini yazmışdır. Bu şeirlərin əksəriyyəti Vətən təbiətinin gözəlliyinə həsr olunsada, misraların ruhunda, mayasında ictimai dərd, kədər özünəməxsus poetik ifadəsini tapmışdır. Yazıların bir qismi isə sosial motivlərin qarabıqlığı ilə müşayiət olunmaqdadır. Xatırladaq ki, şairin bəzi şeirləri Türkiyə mətbuatına da yol tapmış, bu da onun siyasi dairələr tərəfindən izlənilməsinə səbəb olmuşdur.

Almas İldırımın sürgün həyatı yaşaması onun yaradıcılığının məzmununa ciddi təsir göstərmiş, mövzularının hüdudlarını genişləndirmiş, ictimai baxışlarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Şairin sürgün illərində qələmə aldığı «Dağlara vida», «Türküm», «Qürbətdə», «Qərib quşuma», «Hanı», «Kopet dağlara», «Mənim incim», «Yaralı olmasaydı», «Nə olurdu», «Bir səs gəlir uzaqdan», «Amudəryaya çağırış», «Gənclərdə ümidim var» və s. şeirləri bunu aşkar şəkildə göstərməkdədir. İlk şeirlərindən fərqli olaraq sürgündə yazılan poetik nümunələr Vətəndən, doğma insanlardan ayrılığın şairin ruhunda yaratdığı təlatümləri əks etdirməkdədir.

Almas İldırımın «Mənmi», «Əsir Azərbaycanım», «Bilməm ki», «Yurd həsrəti», «Yaban şərqi», «Qaf dağına türkülər», «Qurbanın ola bilsəm», «Quzğun üçün», «Bir gün», «Neyləyim», «A dost», «Gölcüklə dərdləşmə», «Ölməkmi, yaşamaqmi», «Qürbət məktubları», «Lənət şairliyimə», «Qızıl kölələr dünyasına», «Müqəddəs ixtilal», «Bir gün gələcək», «Qara dastan» və digər şeirləri isə mühacirətdə yaranmışdır. Müəllifin qürbətdə yaranan əsərləri onun yaradıcılığının özünəməxsus bədii nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki bu əsərlərdə onu bir şair-vətəndaş kimi düşündürən ictimai-siyasi məqamlar yüksək bədii ifadəsini tapmışdır. Digər tərəfdən yaradıcılığının kamillik mərhələsinə təsadüf etdiyindən şairin qürbət şeirləri sənətkarlıq baxımından da diqqəti çəkməkdədir.

Lakin bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, Almas İldırı-

mın vətəndə, sürgündə və qürbətdə yazdığı şeirlərin arasında görünməz bir həlqə, ruhi-mənəvi bağlılıq duyulmaqdadır. Bunu şərtləndirən əsas amil şairin sürgündə və mühacirətdə olduğu kimi, doğma vətəninə də qürbət həyatı yaşamağa məhkum olmasıdır.

Yaradıcılığının ilk nümunələrindən olan «A dağlar» adlı şeirində şair təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü fonunda özünün ictimai düşüncələrini ifadə etməyə çalışmışdır. Müəllifin bu şeirinin o zaman İstanbulda nəşr olunan «Həyat» dərgisinə yol tapması da onun sətirləri arasına hopdurulan gizli mənaları və ictimai siqleti ilə izah oluna bilər.

Çəkilməş qəlbinə əskidən min dağ,
Titrəyir eşqini anan hər dodaq,
Yayılr şikəstə səsləri dağ-dağ,
Nə söylər bu qərib dillər, a dağlar?..

Sonralar bu cəhət Almas İldırımın bütünlüklə yazı tərzinə nüfuz edərək fərdi yaradıcılıq üslubunu şərtləndirən başlıca keyfiyyətə çevrilmiş və o hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq bir sənətkar kimi vətəndaş mövqeyini ifadə etməyə çalışmışdır.

Bütövlükdə Almas İldırım poeziyasının mayasının iztirab, kədər və dərddən yoğrulduğu aşkar duyulmaqdadır. Bu, bir yandan mühacirliyin, Vətənə əl yetməzliyinin doğurduğu hiss, qarşı tərəfdən isə məmləkətin əsir, kölə həyatının gətirmiş olduğu acı, çəkilməz kədər duyğusudur. İyirminci yüzil Azərbaycan poeziyasının təkrarsız nümunələrindən biri olan «Əsir Azərbaycanım» şeiri bu çaları canlı şəkildə əks etdirir:

Nərdə məni gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə, layla balam, çağıran...
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam oy!
Neçə bir yıl həsrətinlə yanam oy!..

Məlum olduğu kimi, milli ədəbiyyatımızda Azərbaycan mövzusunda çoxlu sayda şeirlər yazılmışdır. Lakin onların heç biri Almas İldırımın «Əsir Azərbaycanım» şeiri qədər insanın ruhuna, varlığına işləmir, bu şeir qədər hissləri, duyğuları ehtizaza gətirmir. «Əsir Azərbaycanım» yağılara tərk edilmiş, yaraları qan verən Vətən haqqında sadəcə şeir parçası deyil, Vətənin dərdlərinə oxunmuş ağıdır, epitafiyadır. Məhz bu səbəbdən şeirin yalnız bədii düşünce

örnəyi kimi dəyərləndirilməsi doğru deyildir.

Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz neyləm qürbət eldə günü mən,
Sənsiz neyləm Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy?!

«Əsir Azərbaycanım» şairin boğulan qəzəbindən, kükrəyən ehtirasından, əbədi yurd həsrətindən doğduğu üçün bu qədər təsirli-dir. Şeirin sətirləri arasından bir tərəfdən Vətən həsrətinin ağır və əzabları boylanmaqda, qarşı tərəfdən yurdumuzun başına gətirilən olmazın müsibətlərin acı, kədərli, ürək parçalayan fəryadı duyulmaqdadır.

Almas İldırımın digər şeirlərində də bu hal, bu ovqat qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Onun «Qürbətdə» adlı şeirində qarıb-lyə məhkum bir şairin Vətənə olan ilahi sevgisinin daha bir kədərli tablosu çəkilməmişdir. Doğma yurdun ayrılığına tab gətirməyən müəlif poetik düşüncələrini belə yekunlaşdırır:

Mən qürbətdə ölürsəm, qəlbinə soxma çilə,
Söylə dostlar gömməsin nəşimi torpaqlara...
Yaxaraq vücudumu, kül edib verin yelə,
Bəlkə bir zərrə alsın rüzgar bizim dağlara!

Yox, mən ölmək istəməm,
görmədən doğma yurdu,
Mən orda ağlamışam, mən orda güləcəyəm.
Böylə qoy sevinməsin Kremlin vəhşi qurdu,
Mən tufanla doğmuşam, tufanla öləcəyəm!..

Almas İldırımın Vətən mövzulu şeirlərində digər şairlərin yazılarından fərqli olaraq doğma yurdun gözəllikləri tərənnüm olunmur. O, Vətəni yaddaşına hopmuş, yalnız ona mənsub olan xatirələrinə: palçıqlı küçələrinə, əyri-üyrü döngələrinə, neft qoxuyan güllərinə, çiçəklərinə görə xatırlayır və sevir.

Vətənin azadlığı məsələsi Almas İldırımın yaradıcılığının başlıca məzmununu təşkil edir. Hər bir millətin xilasını onun azadlığında, istiqlaliyyətində görən şair «Qara dastan» adlı məşhur əsərində yalnız Azərbaycanın deyil, ümumən rus sovet imperiyasında əsarət tarixi yaşayan türk ellərinin ağır və acınacaqlı həyatından söhbət açır. Lakin şairin fikrincə, Azərbaycan daha ağır dərdlərə

düçar olmuş, başı görünməmiş müsibətlər çəkmişdir:
Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş.
Ağla şair, ağla, yurdun dağılmış.
Harda qopuz, harda qırıq kaman hey!
Qoca türkün düşdüyü dərd yaman hey!

Akademik Bəkir Nəbiyev belə bir doğru qənaətə gəlir ki, ola bilsin, sovet imperiyasının türk xalqlarının başına gətirdiyi «... dastanlara sığmayacaq bu faciələri hərtərəfli əks etdirmək üçün Almas İldırım böyük bir əsərlər silsiləsi, yaxud poema, dastan yazmağı düşünmüş, «Qara dastan»ı da onun ilk nümunəsi, proloqu kimi qələmə almışdır».

Şeirin ümumi ruhu və ahəngi onun həqiqətən böyük bir əsərin proloqu kimi düşünüldüyünü göstərməkdədir. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, «Qara dastan» tam və bitkindir, burada müəllif süjetli şeirin, yaxud poemanın doğura biləcəyi təəssüratı oyandıra bilməmişdir. O, bir tərəfdən türklüyün qədim və şərəfli tarixini vərəqləyə bilmiş, qarşı tərəfdən onun düşdüyü indiki acı müsibətli günlərin ürək parçalayan mənzərəsini canlandırmışdır.

Bütövlükdə Almas İldırım poeziyası Azərbaycana qarşı yeridilən haqsız siyasətə, ədavətə və düşmənçiliyə qarşı bir hayqırış kimi səslənir. Və bir də onun şeirlərində Vətən mövzusu eşq mövzusu ilə qaynayıb-qovuşur. Almas İldırım eşq dedikdə Vətən eşqini nəzərdə tutur və insan üçün Vətən eşqindən müqəddəs duyğu tanımır. Onun yaradıcılığının bu cəhətini doğru müşahidə edən şair-ədəbiyyatşünas Alptəkin yazır ki: «Ədəbiyyatda eşq əsaslı bir mövzudur. Eşqi tərənnüm etməyənin necə şair olduğunu mən bilmirəm. Fəqət Almas İldırımın tərənnüm etdiyi eşq adi eşq deyildir. Onda tutuşan Vətən məhəbbətidir. Şairin türküsü yurd sevgisinin zirvəsidir».

Almas İldırım şeirlərinin birində «Allahım, mən neçin şair doğuldum», – deyə taleyindən şikayət edir. Lakin bu şikayət müəllifin şəxsi dərdlərindən, başına gətirilən olmazın müsibətlərdən doğan şikayət deyildir. Əslində Almas İldırım Vətənin dərini məhz şair kimi yaşamağın ağır, əzablı olmasından şikayətlənir.

Mən artıq nə yazım yurduma dair,
Düşman zəhər saçır, dostlar gizlənir,
Bilməm ki, yurdunu sevən bir şair,
Nə üçün bir cani kimi izlənir?

Türkiyədə yaşadığı illərdə işə şair yenidən bu mövzuya qayıdaraq «Lənət şairliyimə» adlı bir şeir yazmışdır. Lakin bu əsərdə «Allahım, mən neçin şair doğuldum» şeirində özünü göstərən ittiham, etiraz və üsyankarlıq ruhu duyulmur. Burada şairi yalnız və yalnız vətənsizlik dərdi, doğma yurda dönmək istəyi düşündürür:

Lənət şairliyimə, şeirimə, həvəsimə,
Nərdəsin, ey nazlı yurd, səs ver mənim səsimə!..

Almas İldırımın «Qurbanın ola bilsəm» adlı şeirinin zahirən məhəbbət mövzusunda yazıldığı təəssüratı duyulmaqdadır. Lakin şeirin sətirləri arasında yurdundan-yuvasından, doğmalarından uzaq düşmüş şairin vətən həsrəti orijinal bədii ifadəsini tapmışdır. Qeyd edək ki, bu cəhət şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı əksər şeirləri üçün səciyyəvidir.

Ağlama, ağlama ey gözləri buludlu yar,
Barı uzaqdan olsa, qadanı ala bilsəm!..
Bir tarlan kimi qonsam o qartallı dağlara,
Bir ovçu vursa, düşsəm, sinəndə qala bilsəm,
Qurbanın ola bilsəm!..

Genə yaşlar bəlirdi o dalğın gözlərində,
Bir qurbanmı gedən var o buz dənizlərində?..
İllər boyu bir bahar görməyən düzlərində
Bir gül kimi açılsam, gül kimi sola bilsəm,
Mən sənin ola bilsəm!..

Almas İldırımın mühacirətdə nəşr edilmiş ilk kitabı «Boğulmayan bir səs» (İstanbul, 1936) adlanır. Şair-ədəbiyyatşünas Alptəkinin müqəddiməsi ilə nəşr olunmuş bu kitaba müəllifin iyirmi dörd şeiri daxil edilmişdir. 1953-cü ildə, ölümündən bir il sonra Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən onun Ankarada «Elmas Yıldırımın seçilmiş şiirləri» adı altında yeni kitabı buraxılmışdır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən Əbdülvahab Yurdseverin «Almas İldırımın ədəbi şəxsiyyəti və şeir sənəti» və Feyzi Aküzümün «Almas İldırımın hal tərcüməsi» adlı ön sözləri ilə nəşr olunmuş bu kitaba isə şairin qırx beş şeiri daxil edilmişdir. Nəhayət, 1990-cı ildə isə Ankarada Almas İldırımın «Yigitlərə səsləniş» adlı üçüncü kitabı nəşr olunmuşdur. Əhməd Qaracanın tərtibi və redaktəsi ilə nəşr olunmuş bu kitabda şairin altmış

bir şeiri öz əksini tapmışdır.

Ötən yüzilin son onilliyindən başlayaraq Almas İldırımın şeirləri Azərbaycanda da nəşr edilməkdədir. Bunların içərisində tanınmış jurnalist Hacı Hacıyevin nəşrə hazırladığı «Azərbaycanın didərgin salınmış övladı Almas İldırım şeirlərilə» (Bakı, 1990) və ədəbiyyatşünas Maarif Teymurun tərtibatında işıq üzü görən «Qara dastan» (Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1994) kitablarını göstərmək olar. Bundan əlavə, Almas İldırımın «Seçilmiş şeirləri» 1993-cü ildə Böyük Rəsulvəndin tərtibatı ilə Tehranda əski əlifbada nəşr olunmuşdur.

Lakin bütün bunlar Almas İldırımın bədii yaradıcılığını bütünlüklə əhatə etmir; şairin ədəbi irsinin küll halında toplanaraq nəşr olunmasına, haqqında ciddi, sistemli tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac duyulmaqdadır.

ƏHMƏD CƏFƏROĞLU (1899–1975)

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının, ümumən filoloji fikrinin bütün dünya miqyasında təmsilçilərindən biri olan Əhməd Cəfəroğlunun adı və əsərləri uzun müddət doğma Vətəninə nəinki yasaq olunmuş, hətta ötən yüzilin 70-ci illərində onun əleyhinə ciddi təbliğat kompaniyası aparılmışdır. Böyük vətənpərvər alim ömrünü Azərbaycanın azadlığına, mədəniyyətimizin tədqiqi və təbliğinə həsr elədiyi halda, Vətəninə ona «böhtançı» damğası vurulmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu 1899-cu ilin aprel ayının 17-də Gəncədə anadan olmuşdur. Üç yaşında ikən atasını itirmiş gələcək ədib ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq Orta Asiyaya köçmüş, ilk təhsilini Səmərqənddə almışdır. Bir müddət sonra yenidən Vətənə dönərək Gəncə gimnaziyasında oxumuş, gimnaziyanı bitirdikdən sonra isə Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olmuşdur.

Lakin Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanda milli hərəkatın güclənməsi onun təhsilini yarımçıq buraxıb Vətənə qayıtmasına səbəb olur.

Doğma Vətəninə hədsiz dərəcədə bağlı olan Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda silahlı mübarizəyə qoşulmuş, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının qaytarılması uğrunda gedən döyüşlərdə topçu kiçik zabiti kimi iştirak etmişdir.

1919-cu ildə Bakı Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olan Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. O, burada İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş, bir müddət kitabxanada və Türkiyyat mərkəzində çalışmışdır.

1925–1929-cu illərdə Almaniya xarici işlər nazirliyinin təqaüdü kimi Berlin və Breslau universitetlərində təhsilini davam etdirən Əhməd Cəfəroğlu Van Kop, Vasmer, Vesterman, Gizi, Karl Brokelman, Diels, Şader kimi məşhur şərqsünas alimlərin tələbəsi olmuşdur. O, 1929-cu ildə Breslau Universitetində Fridrix Gizinin rəhbərliyi altında «Gəncə şivəsində 75 Azəri bayatıları və lisana aid bir müqəddimə» («75 Aذربaidshanische Lieder «Bayatı» in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erklärung») mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllifin bu əsəri bir il sonra Berlində alman dilində «Şərq dillərinə dair seminarın materialları»nda (Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen, c. 32-33, 1929-1930) nəşr olunmuşdur.

Türkiyəyə döndükdən sonra Əhməd Cəfəroğlu taleyini İstanbul Universiteti ilə bağlamışdır. O, əvvəlcə universitetin Türk dili tarixi kafedrasına dosent təyin olunmuş, 1938-ci ildə professor seçilmiş, 1946-cı ildən ömrünün sonlarına qədər işə həmin kafedranın müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu 1942-ci ilin aprelində Berlinin Adlon hotelində Almaniyanın Tiflisdəki sabiq səfiri Şulenberqin rəhbərliyi altında ağ mühacirlər və milli legion başçıları ilə keçirilən görüşdə iştirak etmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılıq irsi geniş və çoxşaxəlidir. Alimin tədqiqatlarında qədim türk yazılı abidələri, folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və nəzəriyyə problemləri, klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar xüsusi yer tutur. Xatırladaq ki, Türkiyə ədəbiyyatşünası Osman Fikri Sərtqayanın hazırladığı müxtəsər bibliografiyada Əhməd Cəfəroğlunun 400-ə yaxın əsəri göstərilmişdir.

Türkoloji araşdırmaları ilə bütün dünyada şöhrət tapan Əhməd Cəfəroğlu bir çox Qərb ölkələri universitetlərində mühazirələr oxumuş, Polşa Şərqsünaslar Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Polşa EAnın müxbir üzvü, Macarıstan EA yanında fəaliyyət göstərən Körösi-Skoma cəmiyyətinin müxbir üzvü, Azad Ukrayna Universitetinin fəxri doktoru, Azad Ukrayna Elmlər Akademiyasının, Beynəlxalq

Dialektologiya Mərkəzinin və Ural-Altay Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. O. 1949-cu ildən Beynəlxalq Onomastika Cəmiyyətinin Türkiyə üzrə təmsilçisi seçilmiş, türkoloji tədqiqatlarına görə 1955-ci ildə İspaniyanın «De Alfonso el Sabio» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu «Azərbaycan yurd bilgisi», «Türk amacı», habelə İstanbul Universitetinin nəşr etdiyi «Türk dili və ədəbiyyatı» dərgilərinin redaktoru olmuşdur. Bu dərgilərin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili və folkloru ilə bağlı ciddi nəzəri-analitik yazılar dərc olunmuşdur.

Görkəmli alim 1975-ci ilin yanvar ayının 6-da taleyinin və yaradıcılıq yolunun acılı-şirinli bir çox illərinin keçdiyi, Gəncədən sonra özünə ikinci doğma şəhər bildiyi İstanbulda vəfat etmiş, Zəncirlikuyu məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Türk şairi Fazil Hüsni Dağlarcanın Əhməd Cəfəroğlunun ölümünə həsr elədiyi «Qalan səs» adlı kədərli bir şeiri var:

Çığırdı bir ağızdan
Dün gecə
Azərbaycanlı quşlar, duymadınız.
Ağappaq kəsildi buz kimi
Dün gecə
«Uyğur dili sözlüyü», duymadınız.
Axdı bilim ölkəsinin göylərindən
Dün gecə
Ulduzu sevginin, duymadınız.
Öylə səssizdi ki,
Dün gecə
Gəncəli Nizami türbəsi, duymadınız.
Öldü
Dün gecə
Əhməd Cəfəroğlu, duymadınız.

Əhməd Cəfəroğlunun elmi-nəzəri araşdırmaları əsas etibarilə türkologiya, folklor, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidlə bağlıdır. Görkəmli alimin qədim türk, ərəb, fars, rus, alman, fransız və italyan dillərinə dərinlən yiyələnməsi onun araşdırmalarının çoxşaxəliliyinə, monumentallığına və elmi tutumuna ciddi təsir göstərmişdir.

Xalq ədəbiyyatının tədqiqinə xüsusi həssaslıqla yanaşan alim, Azərbaycan folklor nümunələrini həm xalqın bədii təfəkkürünün

xüsusiyyətlərini, estetik mədəniyyətini əks etdirən yaradıcılıq faktı kimi, həm də dilin leksik, qrammatik və dialektoloji cəhətlərinə, tarixi inkişaf yollarına işıq salan linqvistik material kimi nəzərdən keçirirdi. Bu məqamda onun araşdırmaları ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyin təhlil metodlarını özündə birləşdirir, həqiqi filoloji tədqiqat səciyyəsi daşıyırdı. Müəllifin yuxarıda adı çəkilən doktorluq dissertasiyası, «Azərbaycan yurd bilgisi»ndə çap olunmuş «Azəri xalq ədəbiyyatında sayacı sözləri», «Dədəm Qorqud hekayələrinin antropim forması» və başqa tədqiqatları məhz belə araşdırmalardandır.

Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq tədqiqatları Azərbaycan ağız ədəbiyyatının təbliği ilə yanaşı, onun toplanması və araşdırılmasının müxtəlif yönlərini və problemlərini əhatə etməkdədir. O, xalq ədəbiyyatına, elin yaratmış olduğu sərvətlərə humanitariyanın bütün qanadları üçün gərəkli olan informasiya mənbəyi kimi yanaşır, həmçinin yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın əlaqə və bağlarının ən gizli qatlarını açmağa səy edir, bununla yazılı ədəbi örnəklərin cavab vermədiyi suallara aydınlıq gətirməyə çalışırdı.

Şifahi ədəbiyyatın zəngin və tükənməz qanadlarından olan dastanlar xalqın alp-ərənlik tarixini, mübarizə əzmini, sosial-siyasi təkamülünü əks etdirdiyi, habelə əxlaqi-estetik baxışlarını yaşatdığı üçün hələ yaradıcılığının erkən çağlarından alimin diqqət və marağını çəkmiş, o, ayrı-ayrı yazılarında «Kitabi-Dədə Qorqud», «Aşıq Qərib», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» kimi epik yaradıcılıq nümunələri haqqında ətraflı danışmış, bu qiymətli abidələri bütün aspektləri ilə təhlil etməyə çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarından danışarkən, onun folklorumuzun zəngin və mühüm qollarından olan aşıq yaradıcılığına dair əsərlərinə toxunmağa ehtiyac vardır. Mühacir alimin aşıq sənətinə həsr olunmuş axtarışları bu sənətin xalqımızın bədii təfəkkür xüsusiyyətlərini, estetik mədəniyyətini, tarixi yaddaşını, arzu və ideallarını açıqlaması ovqatına köklənmişdir.

Müəllifin «XVI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas», «Tərəkəmə ağzı ilə hüdud boyu saz şairlərindən Qurbani və şeirləri», «Hüdud boyu saz şairlərindən Dədə Qasım» kimi araşdırmaları onun aşıq sənətinə heyranlığını əks etdirməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlunun aşıq ədəbiyyatına dair araşdırmaları bir neçə aspekti ilə təqdir olunmağa layiqdir. Hər şeydən öncə, bu araşdırmaların ehtiva etdiyi material yeni və orijinaldır, daha doğrusu,

onun özünün toplayıb üzə çıxardıǵı yaradıcılıq məhsuludur.

Qarşı tərəfdən, alim bir çox folklorşünaslardan fərqli olaraq topladıǵı mətnlər üzərində ədəbi dilə uyğunlaşdırma işi aparmamış, mətnlərin bəkirəliyinin, şivə və ləhcə ünsürlərinin qorunmasına diqqət yetirmişdir. Elə buna görə də Əhməd Cəfəroǵlunun toplayıb nəşr etdiyi aşiq şeiri nümunələri yayılmış digər uyğun variantlardan koloritinə görə seçilməkdədir.

Ədibin mifologiya ilə bağlı araşdırmaları da diqqətəlayıqdır. «Azəri türk ədəbiyyatında batıl etiqadlar», «Anadolu və Azərbaycan uşaq folklorunda şamanızın qalıqları», «Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı» kimi tədqiqatları onun mifologiya ilə ardıcıl məşğul olduğunu və bu sahədə bir sıra uğurlar əldə etdiyini göstərməkdədir.

Əhməd Cəfəroǵlunun türk folkloru ilə bağlı araşdırmaları Azərbaycan mühacirətinin elmi-nəzəri potensialının yalnız milli ədəbiyyatımızı təbliğ və tədqiq etməyə yönəlmədiyini, həmçinin müstəqil, çoxşaxəli fəaliyyət göstərdiyini şərtləndirir. Tədqiqatçının «Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar», «Quzey Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar», «Güney Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar», «Anadolu elləri ağızlarından dərləmələr», «Sivas və Toqat elləri ağızlarından toplanmalar», «Orta Anadolu ağızlarından dərləmələr», həmçinin «Anadolu dialektolojisi üzərinə malzəmə» (iki cilddə) və digər əsərləri folklorşünaslığın öyrənilməsi sahəsində analoqu olmayan əsərlərdir. Onu da xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, tədqiqatçı 1940-1951-ci illərdə bəhs olunan folklor və dialektoloji materialları toplamaq üçün Türkiyənin şəhərlərinə elmi ekspedisiyaya getmiş, Çorum, Toqat, Ərzurum, Sivas, Əskişəhər, Gırəsun, Ankara, Bolu, Amasya, Yozqat, Qaziantəp, İqdir, Qars, Poshof və digər yerlərdə olmuş, yaşlı sakinlərlə görüşmüş, zəngin mətn və mənbələr əldə etmişdir. Alimin bu sahədəki fəaliyyətinin təqdirəlayiq cəhətlərindən biri də türmələrdəki məhbuslarla görüşərək onların işlətdiyi arqoları toplamasıdır. Qeyd edək ki, Əhməd Cəfəroǵlunun topladıǵı materiallar 18 dastan, 48 dua, 107 lətifə qrupu, 7 hekayə, 42 mahnı, 8 layla, 181 oyun, 29 təkərləmə, 738 türkü, 4 yanıltmac qrupu və 141 məsələdən ibarətdir.

Bəzi tədqiqatlarda Əhməd Cəfəroǵlunu folklorşünaslıqla bağlı bu fundamental tədqiqatlarına görə Mahmud Kaşğarlı və rus türkoloqu V.B.Rodlovla müqayisə etmişlər (O.F.Sərtqaya).

Onu da xatırladaq ki, 1942–1951-ci illərdə Türk Dil Qurumu

Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb tərtib etdiyi folklor materiallarından ibarət 7 iri həcmli silsilə kitab nəşr etmişdir. Bu silsilənin ilk kitabı olan «Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar» Qars və Ərzurumda yaşayan Azərbaycan türklərinin ağız ədəbiyyatı nümunələrini əks etdirməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlunu bir folklorşünas kimi səciyyələndirərkən, ilk öncə onun araşdırmalarında el sənəti örnəklərinin coğrafi sərhədlərinin bütün genişliyi ilə ehtiva olunduğunu vurğulamaq lazım gəlir. Mühacir ədib istər Vətənimizin Quzeyində, istərsə də Günəyində yayılmış folklor abidələrini maneəsiz dəyərləndirmək imkanına malik olmuşdur. Qarşı tərəfdən, onun araşdırmaları folklor materiallarının hərtərəfli, kompleks (ədəbi-estetik, dil, tarix, etnoqrafiya, etiqad və s.) təhlili və tədqiqi metoduna söykənir. Ensiklopedik təfəkkür tərzinə və geniş yaradıcılıq eridusiyasına malik olduğu üçündür ki, Əhməd Cəfəroğlunun araşdırmaları humanitariyanın bütün istiqamətlərini məharətlə qovuşdurur.

Onu da qeyd edək ki, Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq axtarışları Azərbaycan və Türkiyə sərhədləri ilə məhdudlaşmır. Alimin «Manas», «Alpamış», «Koblandı Batır» və s. dastanlara yönəlik araşdırmaları, rus ədəbiyyatının qədim abidəsi hesab olunan «İqor polku haqqında dastan»la bağlı mülahizələri maraq doğurur. Tədqiqatçının «Sovetlər birliyi türkoloji araşdırmalarındakı rus kultür üstünlüyü davası» adlı məqaləsində, habelə «Türk dili tarixi» monumental araşdırmasında dastanın türk təfəkküründən doğması və əsərdə qıpçaq türklərinin şücaətinin, qəhrəmanlığının öyülməsi qənaəti Oljas Süleymenovun «AZ i YA»sından xeyli öncə söylənilmişdir.

Əhməd Cəfəroğlu folklorşünaslıqla yanaşı, klassik və müasir ədəbi irsimizin tədqiqi ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun 1932–1933-cü illərdə nəşr etdirdiyi «XIX əsr azəri şairi Siraci», «XVII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı» və «Azəri ədəbiyyatında istiqlal müca-diəsi» başqa əsərləri müəllifin bu sahədə ilk axtarışları kimi uğurludur. Bu tədqiqatlarında Əhməd bəy ilk dəfə olaraq Siraci və Məlik bəy Avçı kimi Azərbaycan klassikləri haqqında məlumat vermiş, onların əsərləri ilə oxucuları tanış etmiş və alimlərimizin diqqətindən yayınmış bu iki sənətkarın ədəbiyyat tarixinə qaytarılmasına nail olmuşdur.

Alimin Firudin bəy Köçərliyə ithaf elədiyi «XIX əsr azəri şairi Siraci» kitabında əslən Qarabağdan olan məşhur Seyid Həmzə Ni-

garinin oğlu Siracının həyat və yaradıcılığından bəhs olunmuş, onun türkçə 15, farsca bir qəzəli verilmişdir.

XVII əsrin söz ustası Məlik bəy Avçının poetik irsini araşdıran «XVII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı» kitabının yaranmasını isə Əhməd bəy belə səciyyələndirir: «1926 sənəsi nəhayətinə doğru ustadi-möhtərəmim Köprülüzadə Fuad bəydən aldığım bir məktubda professor Minorskinin «İslam ensiklopediyası»nda Şah Xətai haqqında yazdığı maddədə Berlin hökumət kitabxanası farsca əlyazmaları arasında Şah Xətaiyə aid bir əlyazma divanın mövcud olduğu bildirilməkdə idi. Məktubdan daha əvvəl mövzuyi-bəhs əlyazma nəzər-diqqətimi cəlb etmiş isə də, fəqət layiqincə tədqiq edəməmişdim. Bu səfər ustadın işarı üzərinə əlyazmasını Breslauya gətirdərək Şah Xətaiyə aid şeirləri istinsah etdim. Əlyazması sırf Şah Xətaiyə aid olmadığından və içərisində bir çox türk şairlərinə aid parçalar bulunduğundan, başdan-nəhayətinə qədər tədqiq etdim. Nəzəri-diqqətimi ən çox cəlb edən «Divanı-Məlikbəy Avçı» namı taxtında qeyd edilən şeirlər oldu. Doğrusu, şairin ismini bilmədiyimdən və haqqında heç bir məlumatım olmadığından şəxsiyyəti ilə bağlı tərəddüddə qaldım. Nəhayət, bu mənzumələrin lisan etibarı ilə azəri ləhcəsi dairəsinə aid olduğunu sezdim. İsmi belə məchul olan bir şairə aid parçaların nəşri, şübhəsiz, türk ədəbiyyatı müdəkkiklərinə, bilxassə İran Azərbaycanı şairləri sahəsində mühüm bir tədqiq mövzusu təşkil edəcəyindən Məlik bəyə aid əlyazmadakı şeirləri eynən istinsah etdim. Böyləcə, dörd yüz sənəyə yaxın bir zaman üçün məchul qalan mühüm bir azəri şairinin meydana çıxması hər halda məndən fazla ustadım Köprülüzadəyə medyun qalacaqdır».

Məlik bəy Avçının yaradıcılığına həsr olunmuş həcmcə o qədər də böyük olmayan tədqiqatında Əhməd bəy Cəfəroğlu onun 60-dan artıq orijinal qəzəlini üzə çıxarmış, təhlil etmiş, habelə müəllifin həyatı, şəxsiyyəti ilə bağlı elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsində «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» (İstanbul, 1932), «Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» (Ankara, 1953) əsərləri xüsusi yer tutur.

«Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsərində müəllif Cavad xan, Şeyx Şamil və qaçaqlara həsr olunmuş şeirlər və dastanlar fonunda, ümumiyyətlə şifahi və yazılı ədəbiyyatda rus istilasına qarşı mübarizəni izləmiş, işğalçılara qarşı mücadilənin canlı mənzə-

rəsini yaratmışdır.

«Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində isə tədqiqatçı ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin keçib gəldiyi ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini izləmiş və milli ədəbiyyat tarixini bu mərhələlər kontekstində dəyərləndirmişdir. Xatırladaq ki, həmcə o qədər də böyük olmayan, lakin dərin elmi məzmunu ilə seçilən bu əsər Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 5 aprel 1952-ci il tarixində Ankaranın Xalq evində müəllifin vermiş olduğu konfransın mətnini ehtiva etməkdədir. Əsər 1953-cü ildə Ankaranın «Yeni Cəzaevi» mətbəəsində nəşr edilmişdir.

Ədəbiyyat və dil tariximizin tədqiqində əhəmiyyətli yer tutan bu əsərdə araşdırıcı Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü və formalaşması məsələlərini təhlil obyektinə çevirərək yazır: «Miladın ilk min ili zarfında «Midiya» dilindən törəmə «azəri» adlı məhəlli, fəqət ədəbi xarakteri haiz və hətta kəndisilə «Avesta» şərhlərinin yazıldığı bir dilin varlığı iddia edilməkdədir. X yüzildə isə əski Arran, digər bir təbirlə Albaniyada, yəni bugünkü Azərbaycanda, vaxtilə xristian dini mətnlərinin də tərcüməsində kullanılan «albanca» adlı, türkcəyə tamamilə yabançı bir dil, buralarda müvəqqəti və qısır bir dövrə keçirmişdir. Müvəqqəti bir dövrə deyirəm, çünki XI yüzildən etibarən artıq Azərbaycan türkləşməyə başlayınca, türkcə ilə «albanca» arasında başlayan həyat mücadiləsi az zaman sonra azəri türkcəsinin qalibyyəti ilə nəticələnmiş və bu sürətlə Azərbaycan türk dilinin ilk dönüm nöqtəsi burada düyümlənmişdir».

Tədqiqatçı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını Azərbaycanın türkləşməsi mərhələsinin ən mühüm çalarlarını özündə təcəssüm etdirən bir abidə kimi qiymətləndirir və eposu Azərbaycan türklərinin təfəkkür məhsulu kimi səciyyələndirir. Eposu dünya mədəniyyətinin «Roland Şarkısı», «Nibelunq nəğmələri», «İqor polku dastanı» kimi tanınmış örnəklərilə müqayisəyə çəkən araşdırıcı «Kitabi-Dədə Qorqud»u «dili və şivəsilə azəri kultür həyatının altın fonu» kimi dəyərləndirmiş, onun xalqımızın fikir tarixində oynadığı rolu xarakterizə etmişdir.

«Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində Əhməd Cəfəroğlu XIII yüzili təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında yeni bir mərhələnin özülü, başlanğıcı kimi səciyyələndirmişdir. «Türkün dili bu əsrdən etibarən Şərqi öncələri mötəbər saydığı ərəb və fars dilləri yanında «sadəliyi» və ifadədəki qabiliyyəti

dolayısıyla müstəqil bir mövqe işğal etməyə başlamışdır. Artıq din dili sayılan ərəbcəyə, şeir və ədəbiyyat dili telakki edilən farsiyə qarşı Türk ruhunu və zövqünü oxşayan türkcə də dimdik ayaq üzərində durmaqda idi. Orta Asıyanı başdan-başa qaplayan bu türkcə Səlcuqlar sahəsində, Anadoluda, Azərbaycanda, Qıpçaq ellərində, Mırsirdə baş qaldırmış, dünya türklüyünə «türkcə yaz, türkcə danış» deyə kitab etməkdə idi».

Müəllifin qənaətinə, ədəbiyyatımızın başlıca mərhələləri aşağıdakı kimi təsnif olunmalıdır: «Dədə Qorqud» dastanı, XI – XIII əsrlər – Məhsəti Gəncəvi, Gəncəli Əbül-Üla, Şirvanlı Fələki, Şirvanlı Xaqani, Nizami Gəncəvi və İzzəddin Həsənoğlu; XIV – XV əsrlər – Nəsimi, Həbib, Xətai, Füzuli, Qazi Bürhanəddin; XVI əsrdə aşıq ədəbiyyatı – «Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl», «Əsli və Kərəm», «Lətif Şah və Telli Mehriban» dastanları, aşıqlardan – Abbas Tufarqanlı, Baxşı Naxçıvanlı, Alxas İrəvanlı, Axıləkəli, Dədə Qasım, Çıldırılı Bağdad xanım, Aşıq Gülüstan, Qərari, Fəqani, Pəsəndi, Qurbani, Şenlik; XVII–XVIII əsr – Məsihi, Saib Təbrizi, Qövs, Məsih Şirvani, Vidadi, Vaqif, Zakir üçlüyü, XIX–XX əsrin əvvəli – Abbasqulu ağa Bakıxanlı, Mirzə Şəfi Vəzih, Mirzə Fətəli Axundzadə üçlüyü, Seyid Əzim Şirvani, İsmayıl bəy Qutqaşanlı və Həsən bəy Zərdabi üçlüyü, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə üçlüyü.

Əhməd Cəfəroğlu ən qədim çağlardan başlayaraq 1920-ci ilin aprel işğalına qədərki dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi türkcənin qazandığı mühüm, aparıcı cizgiləri təhlil etmiş və bu mərhələlərin özünəməxsus cəhətlərini və başlıca şəxsiyyətlərini yığcam şəkildə səciyyələndirmişdir.

Türkoloji fikir tarixində xüsusi yer tutan «Türk qövmləri» əsərində Azərbaycan ədəbiyyatını ayrıca tədqiqat obyektinə çevirən ədibin fikrinə, xalqımızın yaşadığı mürəkkəb tarix onun kultür həyatında dərin, silinməz izlərini buraxmışdır. Tədqiqatçının qənaətinə, V-VI yüzillərdə «türk axınının yeni bir istiqamətini təşkil edən» Azərbaycanın VII yüzildən başlayaraq Xəzərlərin hakimiyyətinə girməsi, sonralar ərəb istilasına məruz qalaraq İslam mədəniyyətinə qovuşması, XI yüzildən etibarən Səlcuqlar tərəfindən fəth edilməsi, XIII-XIV yüzillərdə isə Xarəzmşahlar, Moğollar və Teymurilər tərəfindən ələ keçirilməsi xalqın həyatının tarixi-siyasi qatları kimi, ədəbi-mədəni sferası da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Lakin bununla belə, araşdırıcı XIII yüzildən başlayaraq Azər-

baycan türkcəsinin və ana dilli ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş və bu mərhələni milli kultürün gəlişməsi üçün həlledici məqam kimi səciyyələndirmişdir: «XIII yüzildən etibarən azəri türkcəsinə ədəbi və milli bir dil olaraq kullanan Həsənoğlu, Qazi Bührənəddin, İmadəddin Nəsimi kimi dövr açan şairlər azəri ədəbiyyatına tamamilə yeni bir mərhələ qazandırmışlar. Hər üçü də Qazi Bührənəddinin dediyi kimi «qeyrat və namus üçün kəmərlə bağlanmış» birər şəxsiyyət olmuşlar. Hər birinin ədəbi nüfuz sahələri geniş və iz buraxıcı olmuşdur. Hələ hürufilik Cəlayir xanədanına mənsub Sultan Əhməd bəy Veys kimi azəri dilli bir şair də yetişdirmişdir».

Tədqiqatçı Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində ana dilli ədəbiyyatın inkişafı üçün geniş imkanlar yarandığını vurğulamış, bu dövrün siyasi-kulturoloji dəyərini bütün yönləri ilə verməyə çalışmışdır: «XV-XVI yüzillər milli Azərbaycan ədəbiyyatı üçün geniş imkanlar hazırlamışdır. Şah İsmayıl Səfəvi kimi bir dövlət rəisi və eyni zamanda azəri türkcəsinə dövlət və ədəbiyyat dili səviyyəsinə çıxaran bir şairin bu sahədəki himayəsi, şübhəsiz, pək təsirli olmuşdur. Xətai ilə bərabər mütərcim Əhmədi, Həbibinin ana dillərində şeir yazmaları bu türkcəni dövrün saray dili olmasına qədər götürməkdə gecikməmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin sarayı bir növ azəri kultür ocağı halına gətirilmişdir. Musiqi, rəssamlıq, memarlıq, təzhibçiliklə bərabər təzkirəçilik də bu dövrdə gəlişməyə başlamışdır».

Araşdırıcı Şah İsmayıl Xətai ilə yanaşı, Məhəmməd Füzulinin poetik istedadını da təqdir etmiş və türkcə yazmağa üstünlük verən şairin poetik uğurlarının bütün türk dünyasını ehtiva etdiyini, buna görə də əsərlərinə külli miqdarda nəzirələr və bənzətmələr yazıldığını xatırlatmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu həmçinin XV-XVI əsrlərdə müxtəlif səbəblərdən Osmanlı imperiyasının ayrı-ayrı bölgələrinə mühacirət etmiş Şahidi, Hamidi, Süruri, Bəsiri, Qabili, Xəlili, Bidari kimi Azərbaycan ədibləri haqqında da bəhs etmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində «Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. 1964-cü ildə Visbadəndə almanca çap olunmuş bu tədqiqat sonralar Əşrəf Bengi Özbilən tərəfindən türk dilinə çevrilərək Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi tərəfindən təkrar nəşr olunmuşdur. Əsərdə ədib XIII yüzildən başlayaraq ötən əsrin altmışıncı illərinin başlanğıcına qədər Azərbaycan ədəbiyyatının keçib gəldiyi inkişaf yoluna nəzər salmış, xalqımızın yaratmış olduğu zəngin ədəbi-bədii irsin

özünəməxsus. spesifik cəhətlərini səciyyələndirmişdir. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı ədəbiyyatımızın yaxın dövrünü təhlil edərkən Güneydə yaranan bədii irsə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Müəllifin «Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış» adlı tədqiqatında isə Molla Pənah Vəqifdən başlayaraq ötən əsrin 40-cı illərinə qədərki dövrün ədəbiyyatı təhlil olunmuşdur.

Müəllifin ədəbiyyatşünaslıq axtarırları içərisində yeni dövrün – sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş yazıları da maraqlı doğurur. «Azəri ədəbiyyatında spekulasyonçuluq», «İki başlı qartaldan sovet qızıl bayrağına qədər», «Sovet milli kultür nihilizmi və inkarı», «Xəstə milliyətçilik anlayışı və nifrət yaratma məktəbi», «Sovet-Rusiya idarəsi altında əsir millətlər», «Sovetlər birliyi türkoloji araşdırmalarındakı rus kultür üstünlüyü davası» və başqa məqalələrində rus imperializminin işğalçılıq siyasətini kəskin ifşa edən Əhməd Cəfəroğlu bu rejim altında yaranan ədəbiyyatı da obyektiv dəyərləndirməyə çalışmışdır. Məhz buna görə də o, kommunist partiyası rəhbərliyinin xüsusi göstərişi ilə davamlı olaraq hücumlara məruz qalmış, haqqında böhtan dolu sifarişli məqalələr yazdırılmışdır.

Türkiyədə Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılıq irsinin tanınmasında Osman Fikri Sərtqaya, Belgis Qursoy, Mehmet Altunbay, Səadət Çığatay, Əhməd Bican Ercilasun və başqa alimlərin tədqiqatları xüsusilə təqdirə layiqdir. Ötən yüzilin doxsanıncı illərindən başlayaraq Azərbaycanda da Əhməd Cəfəroğlu yaradıcılığına meyl və maraqlı güclənmiş, müxtəlif mətbuat səhifələrində Əzizə Cəfərzadə, Mövsüm Əliyev, Vilayət Quliyev, Abbas Abdulla, Elşən Əbdülhəsənli, Mirzə Ənsərli, Nikbur Cabbarlı, Şəlalə Həsənova və başqalarının məqalə və kitabçaları nəşr olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bütün bunlar görkəmli ədəbiyyatşünasın zəngin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsində yalnız ilk addım kimi əhəmiyyətlidir. Çünki Əhməd Cəfəroğlunun çoxşaxəli yaradıcılığının sistemli, monoqrafik səpkidə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bundan daha vacibi isə Azərbaycan oxucularını Əhməd Cəfəroğlunun əsərləri ilə tanış etməkdir ki, bu sahədə indiyədək heç bir addım atılmamışdır.

IV BÖLMƏ

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT (1991-2005)

Müstəqillik illərində yaranan bədii ədəbiyyatın ümumi konturları vasitəsilə onun həqiqi mənzərəsi haqqında düşünərkən və bilavasitə ədəbi-bədii materialları diqqətlə mütləq edib, ayrı-ayrı əsərlərlə yaxından tanış olduqca bizdə nikbin bir təsəvvür yarandı. Son dərəcə sevindirici haldır ki, bədii ədəbiyyatımızın məcrası elə də kasadlıq keçirməmiş, necə deyirlər, su axan yerdən bir də axmışdır. Belə ki, sözü gedən müddət ərzində çoxsaylı poetik nümunələr, poemalar, yeni bədii nəsrin müxtəlif janrlarında hekayə, novella, povestlər, romanlar, səhnə əsərləri, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq əsərləri yaranmış və bunlar istər məzmun-mündəriçə, istərsə də üslubca fərqli örnəklər hesab oluna bilərlər. Tarixi və ya tarixlə süslənən, müasir mövzulu, dedektiv, əyləncəli, fantastik və macərə əsaslı örnək və nümunələr araya-ərsəyə gəlmişdir. Əlbəttə, bütün bu əlvan, rəngarəng və çoxproblemlı əsərlərin yaranması üçün vacib olan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, sağlam, sabit istıqrarla seçilən müəyyən kontrast və ziddiyyətləri ilə səciyyələnən mühit barədə bir neçə kəlmə demək olduqca vacib və zəruri, bəlkə də, əsas və müqəddəm şərtlərdir. Ona görə də həmin illərin və, ondan əvvəlki məqamların müxtəsərcə xülasəsini vermək pis olmazdı. Beləliklə, dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitinə dair əsasən bunları qeyd etmək olar: 20 yanvar faciəsi və milli müstəqillik aktının qəbul edilməsi. Müstəqil Respublikanın yaradılması, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda aparılan mübarizənin gərginliyi və onu yaradan, törədən daxili və xarici səbəblər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə əlaqədar olaraq kaos və hərə-mərcliyin təcricən aradan qaldırılması və sabitliyə, istıqrara, inkişafa nail olunması: xüsusilə, yeni konstitusiyanın qəbul edilməsi (1995) müstəqilliyin qanuni əsası kimi; Respublikamızda bir sıra kardinal, təleyüklü məsələlərə dair keçirilən ümumxalq referendumları: seçkilərin demokratıqlaşmaya doğru irəliləyişi nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq aləmdə daha çox tanınması və təsdiqi kimi mənə kəsb etir.

Ölkə prezidentinin xüsusi fərmanları ilə «Dədə Qorqud» das-

tanlarının 1300 illik yubileyinin dünya miqyasında keçirilməsi – milli dirçəlişə, özünə qayıdışa, müstəqilliyə təşnəliyin monumental aktı kimi; xalqımızın qədimliyinin yeni sübutu kimi təzahür etdi. Ədəbi-bədii mühit və onun müxtəlif sahələrdə inkişafını göstərən ilk cü-cürtlər və onların arasında öncül yer tutan bədii ədəbiyyatın müasir problemləri; çağdaş ədəbiyyatın görkəmli yaradıcılarının nəsillər üzrə təsnifatına dair mülahizələr; həmin illərdə fəaliyyət göstərən yaşlı nəslin nümayəndələri – B.Vahabzadə, N.Xəzri, T.Bayram, C.Novruz, X.R.Ulutürk, Qabil, F.Qoca, F.Sadıq, B.Azəroğlu, S.Tahir, Q.İlkin, İ.Şıxlı, İ.Muğanna, S.Əhmədli, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, B.Bayramov, Ə.Əylisli, Ə.Cəfərzadə, H.Abbaszadə, S.Azəri, Ç.Ələkbərzadə, F.Eyvazlı, Ş.Aslan, M.Aslan, M.İsmayıl, B.Vətənoğlu, Ə.Əsgərli, F.Mehdi, İ.Coşqun, A.Laçınlı, E.Borçalı, İ.Göyçaylı, S.Rüstəmخانlı, N.Kəsəmənli və b. Əsas əsərlərini 60-80-ci illərdə yaratmış və daha da kamilləşmiş, hətta dövrün yetkinləşmiş, professionallıq cəhətdən inkişaf etmiş, artıq ədəbi ab-havanı müəyyənləşdirən orta nəslin nümayəndələri; Anar, Elçin, Y.Səmədoğlu, Ç.Hüseynov, İ.Məlikzadə, A.Məmmədov, S.Azəri, Ə.Hacızadə, M.Süleymanlı, S.Rüstəmخانlı, R.Rövşən, D.Nəsib, A.Mustafayev, Ə.Əlioğlu, V.Səmədoğlu, M.Şükür, İ.İsmayılzadə, Ə.Salahzadə, V.Nəsib, nəhayət son, üçüncü nəslin nümayəndələri: müasir ədəbi prosesə təzə gələnlər: onların yaradıcılığının əsas və aparıcı xüsusiyyətləri: təzəliyi, novatorluğu, orijinallığı və s. S.Səxavət, A.Məsud, Ə.Əmirli, Nigar, Z.Yaqub, Ç.Abdullayev, Murad Öranqala, V.Sultanlı, Məmməd Oruc, Orxan Fikrətoğlu, Elçin Hüseynbəyli, Kamil Əfsəroğlu, Firuz Mustafa, İ.Fəhmi, Azad Qaradərəli və b.

Bu dövrdə K.Talıbzadə, Ə.Mirəhmədov, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, X.Məmmədov, Ş.Salmanov, T.Əhmədov, A.Nəbiyev, X.Əlimirzəyev, T.Mütəllibov, T.Hacıyev, P.Xəlilov, İ.Həbibbəyli, T.Hüseynoğlu, Q.Namazov, G.Əlibəyli, A.Hüseynov, K.V.Nərimanoğlu, N.Cəfərov, Z.Əsgərli, A.Bayramov, V.Yusifli, T.Əlişanoğlu, H.Ənvəroğlu, N.Şəmsizadə, Ə.Saraclı, V.Osmanlı, A.Hacıyev, K.Abdulla və başqaları tənqid və ədəbiyyatşünalıq sahəsində fəaliyyət göstərmişlər.

POEZIYA

Qədim və zəngin ənənələrə malik olan qocaman Azərbaycan poeziyası bəşər tarixinə Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif. Səbir, Şəhriyar, Vurğun və onlarca korifey sənətkarlar, ədəbi məktəb yaratmış neçə-neçə söz-sənət ustaları bəxş etmişdir. Bu gözəl və qırılmaz poetik ənənələr indi bizim zamanəmizdə də sönmək və öləlmək bilmədən şölələnməkdədir.

Müstəqilliyimiz dövründə yenə də xalq şairlərimiz B.Vahabzadə, B.Azəroğlu, N.Xəzri, X.R.Ulutürk, M.Araz, F.Qoca, F.Sadıq, S.Tahir, İ.Tapdıq, N.Həsənzadə və b. nisbətən sonrakı nəsillərin nümayəndələri olan F.Sadıq, S.Tahir, R.Rövşən, V.Əziz, R.Behrudi, M.İsmayıl, D.Gədəbəyli, S.Qaraçöp, Salam və başqaları coşqun həvəsi və enerji ilə yazıb yaratmışlar. Onlar öz qələmlərini müstəqillik və istiqlal yolunda, ölkəmizin böyük dərdi olan Qarabağ məsələsində, 20 yanvar – Qara yanvar günlərində alman faşistlərindən daha qəddar və daha amansız olan erməni işğalçıları və s. kimi faciələrlə bağlı şeirlər, poetik nümunələr yaratmaq uğrunda öz qələmlərini silaha çevirmişlər. Sevindirici haldır ki, şeirə-sənətə yenidən gələnlər də xalqımızın başına gələn və gətirilən faciələr, sitəmlər, insanlıqdan, ədalətdən, insafdan kənar həmin azgınlıqlar haqqında hiddətlə, nifrətlə, öz istedad və imkanları daxilində qələmə sarılırlar. İndi xalqımızı düşündürən ən ümdə problemlər haqqında, xüsusilə vətənpərvərlik, ana torpağa məhəbbət və sədaqət, xalqımızın sosial problemləri, ekologiya və təbiət barəsində qənaətbəxş şeirlər yazılır, poeziyaya yeni-yeni qüvvələr, istedadlar gəlir. Əlbəttə, həmişə olduğu kimi, indi də ədəbiyyata bir sel kimi gələnlərin hamısı eyni səviyyədə deyil, bunların bəziləri sənətə şan-şöhrət üçün, ad-san üçün, məşhur olmaq üçün gəlirlər. Həm də bunlar öz «çıxdaş» şeirlərini çox zaman qəzet səhifələrində yox, ayrıca kitablar, hətta cildlər şəklində çap etdirirlər. Bu, ondan irəli gəlir ki, imkanlı şəxslər öz cizma-qaralarını nəfis tərtibatda, gözəl və əla kağızlarda asanlıqla ortaya çıxara bilirlər. Burada ədəbi tənqidin də günahı az deyildir. Çünki ədəbi tənqid də bəzən o astar şeirlər, kitablar haqqında xırda reseenziya, məqalə yox, bir kitab tərif yazır. Lakin biz bu qeydlərimizi bədbin notlarla bitirmək istəməzdik və belə hesab edirik ki, indiki poetik gəncliyimizi təmsil edənlər arasında sözün həqiqi mənasında şeiri – sənəti, vətəni, Azərbaycanı sevən və onun başına bir pərvanə kimi dolanan sağlam qüvvələr az deyildir. Onlar

da öz sözünü deyəcək, ana yurdun gözəlliyini tərənnüm etməkdən doymayacaq, yeri gəldikdə ətaləti, biganəliyi Sabir qələminin gücü ilə damğalayacaq, öz xalqını şərə, pisliliyə, acizliyə, qorxaqlığa, simasızlığa qarşı mübarizədə bütöv bir monolit birliyə çağıracaq və istədiyinə də nail olacaqdır. Necə deyərlər, su axdığı yerdən bir də axacaqdır.

NƏSR

Bədii nəsrin həmin illərdə yaranmış nümunələrinin, növlər, janrlar baxımından təsnifatı da xüsusi maraq doğurur. Belə ki, onlarca roman, povest, hekayə, novella, essələr, publisistik yazılar və bunların mövzu, məzmun və problematika spesifikliyinə dair tarixi roman, müasir mövzulu roman, bilavasitə müstəqillik problemlərinin bədii təsvirinə həsr olunmuş roman, hekayə və povestlər, didaktiki – nəsihətamiz, xatirətipli, sənədli, fantastik, dedektiv və s. nümunələr onlardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi prosesə yeni gələn gənclərin yaradıcılığında hələlik eksperiment səciyyəsi daşıyan məqamlar, mətləblər, yazı tərzii hökm sürməkdədir.

Onların yazılarının çoxu mübahisələrə, polemikaya səbəb olur. Özlərini postmodernist adlandıran bu gənclər postmodernizmi dünya miqyasında, dünya ədəbi prosesində ən yeni, ən kamil ədəbi cərəyan hesab edirlər. Onların Şərqi-Qərbi kontekstinə dair öz münasibətləri, öz baxışları, «öz nəzəriyyələri» vardır. Postmodernistlər belə hesab edirlər ki, guya Şərqi bədii yaradıcılığın əsasında yalnız etik-estetik, əxlaqi-mənəvi münasibətlər durur. Guya Şərqi bədii təfəkküründə analitik, fəlsəfilik, dərinlik bir növ çatışmır. Qərbdə isə bunun əksinə olaraq, bədii təfəkkürün və ya yaradıcılığın əsasında daha çox elmi-nəzəri, analitik təfəkkür dayanır və həyata, varlığa daha çox fəlsəfi münasibət aparıcı səciyyə daşıyır. Onlar üçün konkret tarixi şərait, konkret məkan və zaman anlayışları, konkret insan həyatının təsviri bir o qədər də vacib deyilmiş: guya bədii ədəbiyyat insansız, xaraktersiz də keçinə bilər. Hələ çoxdan çağırılmış bayatılar kimi, şüur axını, emosiyalar seli, kortəbii və təhtəşüür təsvirlər, adsız-ünvansız monoloqlar əsasdır. Həmin bu postmodernizm haqqında özünü onların lideri sayanlardan biri Elçin Hüseynbəyli deyir ki, «Postmodernizmdə bir nihilizm, yəni köhnəni dağıtmaq istəyi varsa da, bu, prinsipsiz, sistemsiz deyil, yəni hər

hansı vulqar ifadənin hekayədə, yaxud romanda işlədilməsinə onun postmodern olmasına, nə də erotikliyinə dəlalət edir». Deməli, köhnəni dağıtmaq müəyyən bir prinsiplə, müəyyən bir sistemlə olarsa, ona bəraət qazandırmaq mümkündür. Qəribə məntiqdir, deyilmi? Hələ bu, harasıdır? Ümumiyyətlə, onlar, keçmiş mədəni irsin üzərindən çox asanlıqla xətt çəkərək daha uzaqlara gedirlər.

Ona görə də müstəqillik dövrünün bədii nəsrinə dair fikir və mülahizələrimizi bir daha bildirmək yerinə düşərdi. Belə ki, indi müasir ədəbi gəncliyin bəzi nümayəndələri klassikanı inkar edirlər. Onların fikrincə, guya M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə xalqı təhqir etmişlər. Onlar hətta böyük Füzulini, aşiq poeziyasını şərhlətən adlandırirlar. Özlərini həqiqi ədəbiyyat fədaisi hesab edən bu cızmaqaraçılar çağdaş ədəbi tənqiddə, estetik fikrə qarşı hücumu keçərək 60-cı illərdə yaranan ədəbiyyatı və onu yaradanları yalançılıq və riyakarlıq təzahürü hesab edirlər.

İndi Anar və onun tərəfdarları, onun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi nadancasına tənqid, hətta təhqir olunur. Bu «başabəla» gənclər, «tənqidçilər», «şairciklər», bu «yaratdım» deyərək, heç də «utanmayanlar» (S.Vurğun) ədəbi mühitin ətrafında hərlənərək heç 3-cü sort ədəbiyyat belə yarada bilməyənlər, adını «yazar» qoyanlar Anarı, F.Qocanı, Ç.Abdullayevi, habelə B.Vahabzadəni, Qabili, Elçini, C.Novruzunu, Ə.Əylislini və başqalarını «ədəbi çarizmin nümayəndələri» adlandıraraq, bununla da, ifrat nihilizmə, böhtançılığa, mənəvi erroziyaya uğrayırlar. Adını çəkdiyimiz yazıçıların hər biri söyülür, lağa qoyulur və insafsızcasına, ədalətsiz olaraq məsxərə və istehza obyektinə çevrilir. Məsələn, xalq şairi B.Vahabzadənin yaratdıqlarını «sandıq ədəbiyyatı» adlandırirlar. A.Məsudun əsərlərinin heç birində millətin olmadığını qeyd edirlər.

Əlbəttə, həqiqi söz ustalarımız həmin bu cızmaqaraçılara istənilən zaman tutarlı və kəskin cavablar da verirlər. Lakin söz döyüsündə heç də hər vaxt istənilən nəticə alınmır; ədəbiyyatın taleyi bir yana atılaraq, neçənci dərəcəli və bayağı məsələlərə vaxt itirilir.

Bu, ondan irəli gəlir ki, saysız-hesabsız qəzet və jurnallar, habelə «Kapital» tipli, həcmcə böyük, qalın şeir və nəsr kitablarında işıq üzü görün miqdarsız ədəbiyyat adına surraqlar nə peşəkar tənqid, nə də söz ustalarımızın özləri tərəfindən çox nadir hallarda təhlildən keçirilir və ya heç nə deyilmir. Ona görə də, necə deyirlər, «Dərə xəlvət, tülkü bəy» deyiminə güvənən həmin «kəndigənlər»

atlarını səyirtmək üçün əlverişli meydan taparaq, hər şeyə, hətta müqəddəsə, aliyə, ülviyə, ideala da eyni kalibrdən atəş açırlar.

Elə də olur ki, yazılan cavablarda lazımi kəskinlik, dəmir məntiq, filoloji və elmi-nəzəri sübut-fakt istənilən səviyyədə və miqdarda yetərli olmur. Ona görə də bu «ədəbi dəlillər» öz səslərini daha ucadan bildirirlər. Lakin şair Fikrət Sadığın gözəl poetik miniatürlərindən birində belələri çox uğurla rüsvayçılıq dirəyinə bağlanmışdır:

Hətta lap qapıçı da,
Sarı, sarı, sapsarı,
Nazir də şeir yazır,
Mürəttib də, çapçı da
Xəzəl kitablar çıxır.
Özəl kitablar çıxır,
Şeirə oxşasaydılar
O yalançı şeirlər
Gözəl kitablar çıxır.
Heç olmasa tük qədər.

Şairin bu Sabiranə misralarını olduğu kimi nəsr yazan yazıcılara da şamil etmək olar.

Əlbəttə, biz heç də qapıçının, nazirin, mürəttibin, çapçının, hətta rektorun şeir və ya roman, povest və ya hekayələr yazmasına etiraz etmirik: deyirlər, böyük Şekspir guya mehtərmiş!

Lakin bütün bunlar bizi məyus etməməlidir. Ədəbiyyat tarixi, demək olar ki, həmişə ədəbi selin gəlişinin, lakin bəzən onlardan çox az adların bu məşəqqətli sahədə qalıb özünü saxladığının dəfələri şahidi olmuşdur. Bu da maraqlıdır ki, bu cür hallardan ədəbiyyatı qorumalı olanların bəziləri də saxta novatorluğa – postmodernizmə uyaraq, onu «dünya hadisəsi» adlandırır, tərəddüdsüz şəkildə «ondan istifadə etmək lazımdır» hökmünü verirlər.

Müstəqillik dövrünün nəsr əsərlərinə biz diqqət yetirsək, bir sıra yeni, orijinal, istər forma və istərsə də məzmun baxımından yeni, novtorcasına yazılmış nümunələrə rast gəlmək olar. Müstəqillik hazırda yaradıcı şəxsiyyətin – şair, nasir, rəssam, dramaturq, bəstəkar və s. yardımçılığına azadlıq, sərbəstlik, necə deyirlər, sonsuz yaradıcılıq səmasında möhkəm qanadlar bəxş etmişdir. İndi bizim bədii nəsrimizdə fərdin, şəxsiyyətin mənəvi dünyasına, sirli-soraqlı qəlb aləminə uğurlu bir açar tapılmışdır. Bədii nəsr üçün belə bir açar və

ya iksir çox vacibdir. Çünki ədəbiyyat insan qəlbini öyrənən, təşrih edən əvəzsiz bir sənətdir, əvəzsiz bir vasitədir. İndi bizim nəsrimizdə quru, sxematik sosiologiyadan uzaq, yalnız ədibin, yazıçının öz ürəyinin hökmü ilə yaranan rəngarəng bədii nümunələr – hekayələr, povestlər, romanlar, publisistik əsərlər yarana bilər. Bizim indi haqqımız yoxdur deyək ki, ədəbiyyatımız yoxsullaşmışdır, bədii əsərlər az yaranır. Lakin məsələ heç də kəmiyyətdə deyil, keyfiyyətdədir. Məsələ nə yaratmaq deyil, nələr yaratmaqda deyil, necə yaratmaqdadır. Əlbəttə, bədii nəsrimizin nəhrini zənginləşdirən çay sularının hamısı istənilən şəffaflıqda ola bilməz: onların içərisində bulanıq, durulmamış sular, şırnaqlar, cılız sızmalar da, kiçik bir bulağın zəif axarları da ola bilər.

Əlbəttə, sovet dövründə yaranan və beləliklə də, sonralar yazılan əsərlər üçün təməl rolunu oynayan Ə.Məmmədخانının «Babək», İ.Şıxlının «Ölən dünyam», S.Əhmədlinin «Qoca qartalın ölümü», Ç.Hüseynovun «Doktor Nərimanov», Ə.Cəfərzadənin «Bəla», «Bir səsin faciəsi», «Gülüstandan öncə», «Zərrintac Tahirə», «İşığa doğru» və s. Deməli, romanlarımız öz kökünə əsaslanmaqla həm də dünya ədəbi təcrübəsindən öyrənmə yolu ilə həmin daha geniş miqyasa çıxmaq sahəsində də müəyyən uğurlar qazanmışdır. Bu mənada Y.Səmədoğlunun «Qətl günü», Ç.Hüseynovun, M.F.Axundovun həyatından bəhs edən «Fətəli Fətəli», Elçinin «Mahmud və Məryəm» və digər əsərlər xüsusilə qeyd olunmalıdır.

90-cı illərdə vətənimizin ən ağır, ən qanlı – qadala günlərində də iri həcmli əsərlər yazılmışdır. Bunlara Ə.Əmirinin «Meydan», «Ölü doğan şəhər», Vidadi Babanlıın «Ömürlük əzab». M.İbrahimbəyovun «Dənizdə qasırğa», A.Abdullazadənin «Qanlı yaddaş», «Sınaq kürəsi» və s. misal gətirə bilərik.

Müasir ədəbi tənqidimizin istedadlı nümayəndələrindən biri V.Yusifli «On il sözü müzün keçdiyi yol» adlı geniş və əhatəli icmal məqaləsində bədii nəsrimizin əsas və aparıcı istiqamətləri, başlıca konturlarına dair maraqlı elmi-nəzəri mülahizələr söyləyərək, xüsusilə, roman sənətində indi xalq ədəbiyyatı motivlərinin, fantastika və kosmoqrafiyanın, epos-dastan qarışığının, çağdaş yazılı roman hibridinin, sintez və inteqrasiyanın bizim nəsrimizdə də gözəl nəticələr verdiyini tamamilə düzgün izah edərək güclü arqumentlər gətirir. O, yazır: «Y.Səmədoğlunun «Deyilənlər gəldi başa» romanı (bitməsə də) çox maraqlı bir nəsr əsəri kimi özündə müasir romançılığın bir neçə aparıcı meyllərini və komponentlərini birləş-

dirmək mənasında aktual səslənir». Onu da deyək ki, Y.Səmədoğlu qardaşlarının ədəbi irsinin ən yaxşı təəssübkeşi və qədirşünası sərrafi olan hörmətli yazıçımız Anar adı çəkilən əsərə yazdığı ön sözdə romanın «Sarı hamam» və «Luksor» hissələrinin, Aristotelin təbirincə desək, əsərin kompozisiyasının qoşa tərkibli, cüttərkibli real həyatla, xəyalı, bir qədər də fantastik əlaqə mahiyyətini hamıdan əvvəl göstərmişdir. Doğrudan da, Y.Səmədoğlunun hər iki romanında («Qətl günü» və «Deyilənlər gəldi başa») real həyat mistik, mifoloji görüş və təsəvvürlə əhatələnmişdir.

Lakin kim nə deyir-desin, roman qəhrəmanları nə qədər mistik-mifoloji tülə, örpəyə büründürülsə də, yenə əsas məsələ surətin, fərdin daxili aləminin, onun lirik-psixoloji, iç dünyası, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini hər halda, real, həyatı anlaqlarla, təsəvvürlərlə dışarıya çıxarmaq mümkündür. Bu isə artıq sırf sənətkarlıq məsələsidir; yazıçının yaratdığı insan xarakterləri və özünün qarşılıqlı həyəcanlanmada keçirdiyi müştərək hiss, ovqat və bütövləşmədən ibarətdir.

Tarixi mövzularda yazılan əsərlərdə də müasirlik, bu günün tələbləri ilə səsləşən cəhətlər əsadır: yəni yazıçı tarixin boynuna ayrıca minnət qoyaraq, özünü və müasirlərini düşündürən aktual məsələlərdən söz açır. Deməli, əsas məsələ ədibin tarixi hadisə, əhvalat və ya şəxsiyyətə münasibətindən asılıdır.

Azərbaycan bədii nəsrində tarixi mövzulara meylin çox şanlı tarixi vardır: M.S.Ordubadı, M.Hüseyn, S.Rəhimov, M.İbrahimov, Y.V.Çəmənşəmənli, İ.Hüseynov, İ.Şıxlı və b. ədəbi-bədii nümunələri respublikamızdan kənar da məşhurdurlar. XX əsrin sonlarına yaxın bu təmayül, xüsusilə, Sovet imperiyasının nisbətən zəiflədiyi 80-ci illərdə böyük vüsət almışdır. İ.Hüseynovun «Məhşər», İ.Şıxlının «Dəli Kür», «Ölən dünyam», Y.Səmədoğlunun «Qətl günü», «Deyilənlər gəldi başa», C.Cahanbaxışın «Ömrün pərişan günləri», F.Kərimzadənin «Qarlı aşırım», «Çaldıran döyüşü», «Xudafərin körpüsü», Ə.Nicatin «Mürzə Şəfi», «Qızılbaşlar», B.Bayramovun «Karvan yolu», Ç.Hüseynovun «Doktor Nərimanov», «Məhəmməd peyğəmbər», Ə.Cəfərzadənin «Bəla», «Haqqa doğru», «Gülüstandan öncə», «Əllərini mənə ver», «Aləmdə səsim var mənim», «Cəlalyyə», Y.Novruzovun «Qayıdış» və s. buna misal ola bilər.

Burada yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik olmasaydı, bir sıra əsərlərin çapı, işıq üzü görməsi mümkün deyildi. Konkret olaraq belə bir fakta diqqət yetirək: C.Cahan-

baxışın böyük xalq şairi S.Vurğun haqqında yazılan və illərcə çapa həsrət qalan «Ömrün pərişan günləri» romanı yalnız müstəqillik dövründə nəşr olundu (1999). Halbuki, xalq şairinin haqqında indiyədək yazılmış bədii əsərlərin hamısından özünün realizmi, həyat həqiqətlərinə sdaqəti ilə seçilən bu əsərdə Səməd Vurğunun mücəssəm heykəli – xüsusən, gənclik illərinin obrazı, həyatı, fakt və sənədlərə, şəxsi tanışlığa, dostluğa istinadən yaradılmışdır. Oxucu bu əsərdən şairin ilk gənclik həyatına, ailəsinə, qohumlarına, şəxsiyyətinə dair xeyli, zəngin və maraqlı informasiyalar ala bilər. Biz arzu edərdik ki, həmin əsər tam halda ayrıca kitab şəklində çapdan çıxsın və oxuculara çatdırılsın.

Tarixi mövzuda yazılmış, lakin müasirliyə xidmət edən maraqlı əsərlərdən biri də Y.Novruzovun məşhur xalq qəhrəmanı Şeyx Şamilə həsr olunmuş «Barışıq olmayacaq» əsəridir. Konkret və maraqlı bir epizodu misal gətirmək istərdik. Bu epizod Şeyx Şamil ilə ananın kəskin mükəlimələri üzərində qurulmuşdur:

Ana:

- Gavurlar barışıq istəyirlər, dedin bayaq?

Şamil:

- Onlar barışığı həmişə istəyirlər. Barışıq bizim üçün məğlubiyətdir.

- Gavurlar hansı şərtlə barışıq istəyirlər?

- Mən hansı şərtlə desəm.

- Barışıq etsən, nəvəmi sağ-salamat qaytararlar mənə?

- Nəinki nəvəni, bütün əsir etdikləri döyüşçülərimizi qaytararlar. Hələ üstəlik mənə Dağıstanın sultanı təyin edərlər.

Ana birdən-birə özündən asılı olmayaraq, hönkürüb ağladı və Şamilin üz-gözündən öpə-öpə:

- Qurbanın olum, barışıq et, - dedi, - qoy balalarımızı bizə qaytarsınlar.

Şamil bu sözdən bərk qəzəbləndi: yaralı olan sağ qolu ilə ananı itələyib, dəli kimi ayağa sıçradı və nəre çəkirmiş kimi bağırdı:

- Eyyy! Kim var orada?! Hamınız, hamınız eşidin! Anam məndən gavurlarla barışmağı rica etdi! Hamınız eşidin, bunun üçün o, səhər tezdən meydanda layiqli cəza almalıdır!

Sonrası məlumdur. Burada ananın mərdliyi, onun məhz Şeyx Şamilin anası kimi hərəkət etdiyi məharətlə qələmə alınmışdır.

«Ana adamların arasından çıxaraq, vüqarla meydana doğru addımladı və gələ-gələ çəlimsiz əlləri ilə yaşıl atlasdan olan üstdən

geydiyi qolsuz arxalığı çıxartdı.

Lakin Şeyx Şamilin ürəyi dözmədi. Dayan! Ləyaqətli oğul anasının cəzasını özü çəkməlidir.

Sol əli ilə yaralı qolunu tutaraq, fərraşların qarşısında əyildi və

- Vurun!!! – deyərək, əmr etdi.

- Vurun!!! Düz yüz zopa! – Bərkdən vurun!»

Göründüyü kimi, yazıçı əsərində müqəddəs vətənpərvərlik problemini qaldırmışdır ki, bu da bizim üçün ölüm-dirim məsələsidir.

Tarixi mövzularda yazılan əsərlərə Zaman Qarayevin «Qarabağ dudəməsi», D.Nəsibin «Cavanşir» (dilogiyası) və s. aid edilə bilər. Onu da qeyd edək ki, şairin nəsrə keçməyi bir çox hallarda yaxşı səmərə verir, onların əsərlərində şirinlik, emosionallıq, bəlkə də bir növ poetiklik yaranmış olur. Bu baxımdan, şairlərdən Qabilin, F.Qocanın, D.Nəsibin, Y.Həsənbəylinin eksperimentləri gözəl nəticələr vermişdir. Məsələn, F.Qocanın «Hələlik, qiyamətəcən» əsəri bu mənada diqqətəlayiqdir. Bu əsərin başlanğıcında belə bir qeyd vardır: Müstəqilliyimizin 10 illiyinə. Lakin şairliyinə istər-istəməz sadıq qalan müəllif povestin əsas məzmununu bu misralarla ifadə etmişdir.

Xalqa gələn bəladan
Sən gizlənmə, ay yazıq.
El dərdindən qaçana
Allah ağır dərd yazıb.

Bizim son illər ərzində yaranan nəsr əsərlərinin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər halda, onların müəyyən ideya-məzmun, problematika, bədii sənətkarlıq cəhətindən sənət və ədəbiyyatın qanunlarının tələbləri baxımından az-çox məziyyətləri də vardır. Ona görə də biz belə hesab edirik ki, həmin bədii nümunələrin oxuculara, ədəbi ictimaiyyətə xoş gələn, adamların həm ağına, düşüncəsinə, şüuruna, həm də hiss və duyğularına təsir edən əsas və başlıca amillər onlardakı realizm, müəyyən həyat həqiqəti, müasirlik, xalqın istək və arzularının bədii əksi dil-ifadə sadəliyi, xalq təfəkkürünə daha çox yaxınlaşmaq meyli, xüsusilə, xəlqilik, yəni xalq ruhunun verilməsidir.

Təbii ki, həmin qəbildən olan əsərlərdə bu məziyyətləri gördüyümüz zaman sevinirik və tamamilə belə bir qənaətə gəlirik ki, ümumən ədəbiyyatımızın bütün sahələri kimi adı çəkilən illərdə bədii nəsrimiz də müəyyən uğurlar qazanmış və ən başlıcası, son əsərlərdə

yarlanmış, formallaşmış və inkışaf etmiş, habelə, dünya miqyasına çıxmış yığcam, lakonik hekayə, novella, povest və romanlar ənənəvi, kristallaşmış, sabitləşmiş, dönməz, dayanmaz bir ədəbi prosesin tərəqqi dinamizmindən kənarında qalmamışdır. Əksinə, böyük Y.V.Çəmənzəminli, C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqqverdiyevlərin, M.S.Ordubadi, M.Hüseyn, S.Rəhimov, İ.Şıxlı, M.İbrahimov, Mir Cəlal, İ.Muğanna, Əbülhəsən, nisbətən sonralar ədəbiyyata gələn və bədii nəsrimizin gözəl nümunələrini yaradan digər ədiblərimizin möhkəm təməllər üzərində salınmış və səhrə sənət yolları ilə daha da irəliləyərək, heç də onları yamsılamadan, təqlid etmədən müasirlərimizin sirli-soraqlı iç dünyasına daha dərinə nüfuz edərək, onların zəngin daxili aləmlərini bədii sözün sehri ilə bizim üçün kəşf etmişlər. Əlbəttə, bütün bunlar çox yaxşıdır və bizi sevindirməyə bilməz.

Deyirlər ki, qədim yunan rəssamlarından biri elə mahir bir realist imiş ki, onun çəkdiyi tablolar həyatla eyniyyət təşkil edir, az qala onunla üst-üstə düşürmüş. Onun lövhələrindəki üzüm salxımını quşlar dimdikləməyə gəlirmiş. Böyük alman filosofu Hegel bu cür ifrat dərəcədə öz orijinalına bənzəyən belə lövhələri həqiqi sənət əsəri deyil, sehrbazlıq və foks adlandırır. O, deyir ki, həyatı, gerçəkliyi, real varlığı sənət əsərində əks etdirərkən, onun natural cizgilərindən uzaqlaşmaq, əşyanın ancaq mənəvi xassələrini vermək, ümumi karakterini səbt etmək lazımdır.

Göründüyü kimi, Hegelin mülahizələrində böyük bir həqiqət ifadə olunmuşdur. Bu həqiqət, demək olar ki, dünyanın bütün böyük sənətkarları, bilavasitə, öz yaradıcılıq təcrübələrində hiss etmiş və yeri gəldikcə, bu barədə müəyyən mülahizələr yürütmüşlər. Çünki iş – həyata ideal dərəcədə bənzəməkdə deyil, əsərdə təbliğ edilən ideyadır. İş-ideyanı tam və bütöv şəkildə ifadə edən əsas və səciyyəvi cizgiləri bir foks nöqtəsində cəmləşdirməkdədir. Deməli, surət və tablo, mənzərə, bədii lövhələr – öz yaradıcılığında sənətkar onları təşkil edən komponentlərin hamısını maksimum şəkildə nəzərə almalıdır. Məsələn bu müstəvidən yanaşdıqda, milli müstəqillik dövrünün nəsr əsərlərində yazıçılar bəzən daha çox faktlara aludə olmuşlar, baş vermişlərə diqqət yetirərək, beləliklə də, sənədliyə birtərəfli uyaraq, sənətin bədiliyinə, ümumiləşdirməyə ikinci dərəcəli şey kimi baxmışlar.

Xeyli bədii əsərləri çap olunmuş, lakin ədəbi tənqidin nə üçünsə diqqətindən kənarında qalmış istedadlı qadın yazıçılarımızın

biri – Nigarın (Nigar Qarayeva) haqqında – xüsusən, onun «Daş hasar» adlı son dərəcə aktual mövzuda yazılmış, illərdən bəri xalqımızın yaralarını sızıldadan, ağrılı-acılı yerimiz, parçalanmış ürəyimiz olan Qarabağ probleminin bədii həllinə həsr olunanların tənqiddən kənar qalan həmin əsəri belə başlanır: «Ərgünəş tərəfdən qopan gurultu Nuhu taxtda görmüş minillik qoca çinarın budağına qonmuş qos-qocaman sağsağanı diksindirirdi. Hündür daş hasarla əhatə olunmuş orta əsrlərdən qalma qəsrlərə bənzəyən nəhəng evin, baş-başa vermiş sıx ağacların ətrafında dövrə vurdu. Dimdiyindən saldıği cevizin dalınca həsrətlə baxdı».

Romanın bu mənalı başlanğıcı oxucunu bir ahənriba kimi özünə çəkərək, iri həcmli bir romanın mətləb, problem və məzmununu ilə daha yaxından tanış olmaq üçün sanki onun hiss və duyğularını səfərbər edir və əsərin axıra qədər mütaliəsini şərtləndirir. Və əsər vərəqləndikcə, gözlərimiz önündən talan olunmuş kəndlər, ellər, obalar, yurd – yuvasından perik düşmüş günahsız adamlar bir kino lenti kimi keçir.

Onun görkəmli göz həkimi Paşa Qəlbinura həsr etdiyi «Gümüşü çayın sahilində» povesti də, «Ağlayan bulaqlar» əsəri də diqqətəlayiq nümunələrdir. Ona görə də biz ədəbi tənqidin belə «unudulmuş» qadın yazıçılarımızın yaradıcılığına layiqincə diqqət yetirməsini arzulayırıq. Belələri yəqin ki, yenə də vardır.

90-cı illərin qanlı yanvar hadisələrindən başlayaraq, bədii nəsrin ən aktual, ən çevik janrı olan hekayələr, novellalar, mənsur şeirlər, bədii replikalar, miniatürlər xeyli güclənmiş və bu günə qədər səngimək bilmədən davam edir. Bunların hər birində çox haqlı olaraq 20 yanvar hadisələri, Qarabağ müharibəsi, ölkəmizin müasir və aktual problemləri qələmə alınır.

Bu mənada, Elçinin «Sarı gəlin», «Araba», «Qarabağ şikəstəsi», E.Əlləzoğlunun «Divarın o biri üzündəki adam», cavan ədiblərdən Vəliş Qaragölün, Mübarız Cəfərlinin, Meyxoş Abdullayevin, Orxan Fikrətoğlunun, Aslan Quliyevin, Yaşarın, Fəxri Oğuzlunun və başqalarının silsilə hekayələri, esseləri, tənqidi yazıları onların gələcəyinə qarşı bizdə nikbın bir ümid və arzu doğurur.

Nisbətən son illərdə ədəbiyyata gələn digər cavanlar haqqında da eyni sözləri demək mümkündür. Samir Sədaqətoğlu, Zahir Əzəmət, İlqar Fəhmi və b. Həmin bu nəslin nümayəndələrindən Usubogluun «Yuxu» povesti və «Yox kəndin adamları», «Yaşıl», «Yeni boru» hekayələri diqqəti daha çox cəlb edir.

Azad Qaradərəlinin «Dostlar», «Alma ağacı», «Barmaq», «Çillə nağıl» və s. hekayələri də uğurludur. Onun «Alma ağacı» adlı hekayəsi özünün ilıq yumoru ilə fərqlənir. Əsərdən kiçik bir epizoda diqqət yetirin: «Ayat ciblərinə beş-altı alma doldurub çıxmışdı kəndin aralıqına, öz əzablı işini elə aralıqda görməyəydi. Kənd uşaqlarından bir-ikisi düzülüşdülər Ayatın dalınca və yalvarırdılar ki, bircə dişdəm onlara da versin. Ayat da eləməyib tənbellik, hə-rəsinə bir buyruq verirdi:

- Anqır, verim!
- Ula, verim!
- Böyür, verim!
- Kişnə, verim!
- Banna, verim!

Anqırtı, ulartı, böyürtü, kişnərti, xoruz banı aralığı başına götürmüşdü».

Zənnimizcə, elə bir neçə cümlədən də gənc yazıçının məcazi, yumor hissi tənqidi düşüncədən faydalanma məharəti az və ya çox dərəcədə görünməkdədir.

O.Fikrətoğlunun da bu illər ərzində oxucularımızın sevincinə çevrilmiş silsilə hekayələri çap olunmuşdur. «Susuz hovuzun qum-rusu», «Cangüdən», «Milçək», «Dünya haqqında bir nağıl», «Qa-pı», «Ha», «Durnalardan», «Kişi», «Toy», «Özgə atlı», «Səhər», «Şirvan şəşəndəsi», «Qırmızı köynək», «O və O biri», «Alməmməd kişi», «İthaf», «Ayrılıq» və s. Bu əsərlər oxucunun diqqətini ən çox yazıçının dilin emosional-ekspressiv imkanlarından məharətlə fay-dalanması, lirik-psixoloji məqamların bolluğu, şeiriyəti ilə cəlb etmişdir.

Burada biz digər gənc nasirlərin də adlarını çəkmə bilərik. Hət-ta onların arasında roman yazanlar da vardır. Bunu deyərkən, biz «Öləng» romanının müəllifi Pərvizi nəzərdə tuturuq. Digər gənc na-sirlərdən Əyyub Qiyas, Əkbər Qoşalı, Bilal Alarlı, Sərvaz Hüseyn-oğlu və b. bir sıra yazılarını artıq çap etdirmişlər.

Bəzi nasirlərin imzası isə dövrü mətbuat səhifələrində 2000-ci ildən etibarən görünməyə başladı. Bunlardan Xanəmir, Şərif Ağay-ar, Natiq Yanar, Mehriban Vəzir, Mehman Musabəyov, Seymur Baycan və b. göstərə bilərik.

Bəhs etdiyimiz illərdə müasir mövzulu əsərlər də az yazılma-mışdır. Qanlı-qadalı 20 yanvar və Qarabağ müharibələrinin istı izi ilə xeyli hekayə, povest, roman və publisistik əsərlər yaranmışdır.

Belə ki, Ə.Əmirlinin «Meydan», İ.Məlikzadənin «Qırmızı şeytan», Nigarın «Daş hasar», S.Səxavətin «Nekroloq», S.Həsənlinin «İmperiya», S.Rüstəmxanlının «Dünya təmizləni», Firuz Mustafanın «Ölümə açılan qapı», Əli Həsənlinin «Nəslin qiyamı» və s.

S.Əhmədlinin «Kef», «Ömür urası», «Axirət sevdası» kimi əsərlərdə daha çox sənədliliyə, real həyat hadisələrinə, olmuşlara, hazırda olanlara söykənilir, bu da dövrümüzün reallığı və bəlkə də müəyyən bir təmayül və ya tendensiyasıdır.

Ç.Abdullayevin «Bankirin ölümü», Günəş altında zülmət» kimi fantastik romanları da qeyd oluna bilərdilər.

Gənc nasir-dramaturq Elçin Hüseynbəyli «Nəsr və dramaturgiyamız 6 ildə» məruzəsində iqrar edir ki, bədii nəsrimizin yaradıcılarının bütün nəsillərinin xeyli fəallıq göstərmələri, gözəl əsərlər araya-ərsəyə gətirmələri ayrıca qeyd olunur. 60-cı illərdə nəsrə gələn Anar, Elçin, Ə.Əylisli, S.Əhmədli, 70-ci illərdə bu sahədə qələmlərini uğurla sınayan A.Məsud, S.Səxavət, M.Oruc, A.Abbas və b. göstərmək olar. Hətta Anarın «Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr» əsəsini 60-cılar nəslinin manifesti kimi qiymətləndirmək olar. Müəllifin həmin illərdə dərc etdirdiyi «Ağ qoç, qara qoç» povesti ədibin son illər yazdığı ən yaxşı əsərlərindən sayıla bilər.

Anarın bədii nəsrinin əsas mahiyyəti, ruhu və istiqaməti, mövzular aləmi tənqid obyektini barədə Azərbaycan tənqidinin vicdanı akademik M.Arif yazmışdır: «Anarın hekayələrində fəvqəladə hadisələrə, igidlik, şücaət, qəhrəmanlıq göstərmək iddiasında olan adamlara rast gəlmirik. Adi, adamlara rast gəlirik. Onun personaları çox adi adamlardır: əsasən teatr, kino, radio, mətbuat işçilərindən ibarət olan bu adamların bir-biri ilə əlaqə və münasibətləri də çox adi, əlaqə və münasibətlərdir. Lakin bu gündəlik adi adamların həyatını, şəxsiyyətini yazıçı usta bir kinooperator kimi elə nöqtədən, elə bir işıqla təsvir edir ki, oxucu orada adilikdən kənara çıxan çox şeylər görür».

Müdrək tənqidçinin bu mülahizələri özünü sonrakı illər üçün də doğrultdu.

Gözəl komediya ustası, həm də nasir Sabit Rəhman da vaxtilə Anarın «Molla Nəsrəddin - 66» hekayələr silsiləsinə yazdığı ön sözdə qeyd etmişdi: «O, duzlu, maraqlı hekayələr yazır, təsvir etməyi sevir. Bu da Anarın yaradıcılığının seçilən xüsusiyyətlərindəndir. ancaq ən mühümü deyil. Ən mühümü onun yaradıcılığındakı yumurdur. Doğrudan da, yazıcının «İlin fəsilləri, yaxud qovluğun için-

dəkilər» özünün dediyi kimi. «Sənədli fantaziya» hekayəsi, «Qırmızı limuzin, vahimə hekayəsi». (Marlen Məmmədov, Limuzindəki adam) və s. bunları Elçinə də şamil etmək olar. Bu illərdə Elçinin də xeyli əsərləri çap olunmuşdur. Bunlardan, xüsusi ilə, «Ədəbi düşüncələr» essesi, Afaq Məsudun «Suiti» adlı İmperiya haqqında duyğu və qeydlərini də göstərmək olar.

Sözügedən illərdə povest janrı da kifayət qədər məhsuldar olmuşdur. Ümumiyyətlə, epik növün bu orta janrı bizim ədəbiyyatımızın ən aparıcı formalarından biri sayılır. Ona görə də bu janrda demək olar ki, istisnasız olaraq, nasirlərimizin hamısı qələmini sınaşıdır. Bu baxımdan, Ə.Hacızadə, N.Nazimin, Y.Kərimovun, Ə.Tərmanın, V.Sultanlının «Ölüm yuxusu», Hüseynbala Mirələmovun «Xəcalət», S.Avşarlıının «Gavur», Anarın «Ağ qoç, qara qoç», Ə.Əylislinin «Əylisdən Əylisəcən» sənədli bioqrafik əsəri, A.Abbasın «Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğulmaz», Vəliş Qaragölün «Bir cüt hörük», Ə.Cəfərzadənin «Bəla», Kamil Əfsəroğlunun «Hamam hamam içində», Elçin Hüseynbəylinin «Əsirlər», Y.Novruzovun «Qayıdış» (sənədli povesti), Tamara Vəliyevanın «Xəyanət», «Çəlikli qoca», «Çirkab», Məmməd Orucun povestləri, Əlabbasın «Güdəz» və onlarla digər əsərlərin adlarını çəkmək olar, lakin bunların hamısından bəhs etmək mümkün deyildir.

Ona görə də müstəqillik dövrünün bədii nəsrinə dair müşahidə və düşüncələrimizi yekunlaşdırarkən, bir sıra təklif, irad, arzu və istəklərimizi, necə deyərlər, giley-güzarımızı da bildirmək istərdik.

Təklif, irad, arzu və istəklərimiz, elə bil ki, Füzuli demiş, nəsrin bazarı da tematika cəhətindən kasadlıq keçirir, nəsrimiz bəzən qlobal, konseptual problemlərdən uzaqlaşaraq öz qınına qapılır, onun üstündən bir iy, mətbəx qoxusu, giley-güzar, dedi-qodu iyisi gəlir.

Əmək, zəhmət adamlarının bədii portretlərini yaratmaq, onların əməyinin poeziyasını cəsarətlə ədəbiyyata gətirmək kimi, indi bəyənmədiyimiz sovet dövrü ədəbiyyatında bir qədər ziyadlik olsa da, hər halda, gözəl nümunələri olan bu xeyirli işi unutmaq ədalətsizlikdir. Ona görə də boşuna, mənasız – məzmunuz, insanın nə hiss və duyğularına, nə də ağıl və şüuruna təsir edən əsərlər efir və ekranda, dövrü mətbuatda baş alıb gedir.

İllər boyu faşist ermənilərilə cəng-cidalda olan bir məmləkətin yazıçısı bir an belə müharibə mövzusunun, hərbi vətənpərvərlik problematikasını unutmamalıdır. Necə olur ki, Sovetlər Birliyində olduğumuz illərdə müharibə haqqında, onun fəlsəfi barədə fəlsəfi

şeyrlər, hekayələr, povest və romanlar yarandığı halda, indi hadisələri kənardan seyr etməklə kifayətlənirik. İndi bizim bu mövzuya həsr olunmuş az-çox yaranan əsərlərdə də bir vayqanlılıq, pessimizm, sınıqlıq, yadlıq hiss edilməkdədir: «Ağla qərənfil, ağla!» Halbuki, şair demiş – biqeyrət edər ağlamaq insanı deyər. Yeri gəlmişkən, onu da bildirməliyik ki, bizə vətənpərvərlik ruhu, qəhrəmanlıq, cəngavərlik pafosu ilə seçilən çoxlu əsərlər lazımdır. Təsədüfi deyil ki, böyük Sabirin özü vəcdə gələrək, məşhur «Səttarxan» qəhrəmanlığı şeirini yazmışdı. Bu, onun bütün külliyyatında yeganə şeirdir ki, qəhrəmanlığa həsr edilmişdir: Haqq mədətkar oldu Azərbaycan ətrakına.

Ali Qacarin protest etdilər. Zohhakına!

Bir narahatlığımız da ondan ibarətdir ki, vaxtilə neft akademiyası adlandırılan Bakı nefti «qara qızıl» haqqında da, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, bədii nəsrə də bu məsələ unudulmuşdur. Vaxtilə «Abşeron», «Yerin sirri», «Qara daşlar», «Buruqlar səltənətində», «Bakının dastanı» kimi əsərlərdə təsvir və təcəssüm etdirilən, hazırda iqtisadiyyatımızın əsasını təşkil edən, tanrının xalqımıza bəxş etdiyi bu ilahi nemətin və neft adamlarının obrazının elə bil ki, ədəbiyyata gətirilməsi layiqli bir iş deyilmiş. Nədənsə, Heydər Əliyevin şah əsəri sayılan, dünyanın yeni möcüzələrindən biri «Bakı-Tiflis-Ceyhan» kimi böyük əmək qəhrəmanlığı bədii ədəbiyyatda, o cümlədən, elə nəsrimizdə özünün layiqli təcəssümünü hələ ki, tapmamışdır, əslində isə indi, bizim günlərimizdə bu mövzu mövzular mövzusu, problemlər problemi mənziləsindədir; çünki əsrlər boyu adı bizim, dadı özgələrin, Nobel, Rotşilt, Vişau, Rusiya çarizminin, qırmızı imperiyanın olan bu əvəzədməz nemət yalnız son dövrlərdə özümüzdə qaytarılmış, yalnız indi biz onunla öz bildiyimiz kimi, istədiyimiz şəkildə rəftar edirik. Böyük Səməd Vurğunun bu şah misraları sanki unudulmuşdur:

Yer altda yaşadı min elim-obam,
Doymadı günəşin işıqlarından.
Zülmətlə diz-dizə əyləşən babam
Dilində təvəkkül, əlində Quran
Aşşamdan uzandı ağac taxtına,
Anamın, nənəmin qara baxtına
Bir günəş doğmadı, şam da yanmadı,
İşıqlar ölkəsi işıqlanmadı.

DRAMATURGIYA

Müstəqillik dövründə dramaturgiya sahəsində də müəyyən əsərlər yazılmış, lakin bunların heç də hamısı tamaşaya qoyulmamış və ya çap olunmamışdır. Hər halda bu dövr ərzində də dramaturji keyli əsər teatrlarımızın səhnəsinə yol tapa bilmişdir. Məsələn, tarixi-əfsanəvi mövzuda bir neçə əsərin uğurlu tamaşası həyata keçirilmiş, geniş tamaşaçı auditoriyası qazanmışdır. Bunlardan bir neçəsinin adlarını qeyd edə bilərik: «Özümüzü kəsən qılınc» (Bəxtiyar Vahabzadə), «Pompeyin Qafqaza yürüşü» (N.Həsənzadə), «Hökmdar və qızı» (İlyas Əfəndiyev). Bu əsərlərin hər birində tarixin müxtəlif mərhələlərində milli azadlıq, müstəqillik, torpaq, eloba, vətən təssübü çox müasir səslənir. Buraya Ə.Səmədlinin «Barışq olmayacaq», İ.Vəlizadənin «Xoş amallar qurbanı», Ə.Əmirlinin «Ağqoyunlular və qaraqoyunlular», V.Babanlının «Ana intiqamı», R.Novruzovun «Hələ sevirəm deməmişəm», Y.İsmayılovun «Didərginlər», H.Mirələmovun «Vicdanın hökmü» və s. Bunlarla yanaşı bəzi sənədli, tarixdə bilavasitə olmuş, baş vermiş məsələlərə həsr edilmiş sənədli-publisistik dram nümunələrinə də rast gəlirik: H.Həsənovun «Brüsseldən məktublar», Ə.Əmirlinin «Mesenat», A.Babayevin «Oğul» və s.

Ailə-məişət mövzusunda yazılmış pyeslər də az deyildir. Məsələn, İ.Əfəndiyevin «Ağıllılar və dəlilər», Ə.Əmirlinin «Onun iki qabırğası», «Varlı qadın», «Səhnədə məhəbbət», «Xoşbəxt gün», «Köhnə ev», B.Vahabzadənin «Rəqabət», A.Rəhimovun «Qadınlar və cinayət», M.Haqverdiyevin «Ah qadınlar, qadınlar», T.Vəliyevanın «Mənim ağ göyərçinim», D.Mehdinin «Valeh, kəndə qayıt» pyesləri və s.

Müstəqillik dövründə sosial planda yazılmış dram və komediyalara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: M.İbrahimbəyovun «Neft bumu hamıya gülümsəyir», H.Orucovun «Bu dünyanın adamları», A.Babayevin «Əlin cibində olsun», Elçinin «Ah Paris, Paris». «Mən sənənin dayınam», «Dəlixanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim», «Mənim ərim dəlidir», M.Quliyevin «Ayı meşədən qaçır», H.Arzulunun «İtilənən zəncirlər» və s.

Həmin dövr ərzində dramaturgiya ilə məşğul olan müəlliflər bu günün tələbi kimi insanın fərdi psixoloji aləminə enmək barədə də düşünmüş və bir sıra sırf psixoloji aspektdə bədii nümunələr yaratmışlar: Elçinin «Qatil», Ə.Əylislinin «Yazığam sevmə məni»,

F.Mustafanın «İxac», «Əqrəb bürcü». K.Abdullanın «Ruh», R.İb-rahimbəyovun «İlgək», «Vaxtaşırı görüşlər üçün oynaş axtarıram», gənc nasir və dramaturq E.Hüseynbəylinin «Labirint» və s. və i.a. Adı çəkilən və çəkilməyən bu tipli əsərlərdə psixologizmin daha da artması, onun aparıcı və üstün mövqeyi tamaşaçını, yaxud oxucunu haqlı olaraq düşündürür. Belə ki, biz bu qəbildən olan pyeslərdə nə isə özümüzü də tapır, sanki özümüzdə bir qədər kənardan baxmağı bacarıırıq, yəni belə bir imkanı əldə etmiş oluruq.

Əlbəttə, bununla biz heç də qəti surətdə demək istəməzdik ki, guya psixologizm bizim istər sovet dövrü nəsrimizdə və ya dramaturgiyamızda yetərincə olmamışdır. Əsla! Çünki dramaturji yaradıcılığı teatrımızın tarixində bütöv bir mərhələ təşkil edən İ.Əfəndiyevin çoxsaylı pyesləri, Bəxtiyar Vahabzadənin, Nəbi Xəzrinin əksər əsərlərindəki psixoloji ovqatlarla dolu olan insan xarakterləri, içəriyə, daxilə, iç dünyaya ünvanlanan bir sıra incə nüanslar «bir mən də var məndə məndən içəri» kəlamında səslənən aforizmi necə danmaq olar. Bizim zənnimizə görə hər hansı istiqamətə yönələn ifrat meyl həmişə iflasa uğrayır: xarakterin istər zahiri, istərsə də daxili portreti vəhdət təşkil etməyəndə bir qayda olaraq həmişə itirir. Başqa sözlə desək, ziyadətlik heç vaxt istənilən keyfiyyət göstəricisi ola bilməz. Aristotelin dediyi kimi hər şey əndazə daxilində gözəldir, simmetriyada, ahəngdarlıqda göyçək olur.

Ona görə də müstəqillik dövrünün dramatik əsərlərində bir çox hallarda dramatik strukturun dinamizminin, süjet, fabula və kompozisiyanın lazımcına nəzərə alınmaması nəticədə obrazlılığın məhvinə aparıb çıxarır, canlı insan, daim hərəkətdə, «həm də dramatik hərəkət və fəaliyyətdə» (Aristotel) verilə bilmədiyindən həmin əsərlər qusurlu, nöqsanlı çıxır. Bir sözlə, çox qədim dövrlərin sınaqlarından çıxmış, cilalanmış bütün ədəbi növ və onun müvafiq janrlarına dair elmi-nəzəri fikrin sabitləşdirdiyi, artıq bir növ həyatın və sənətin az qala obyektiv qanunlarına çevrilmiş bütün müddəalarına hökmən əməl etmək lazımdır. Deyilənləri ümumiləşdirərək onu da qeyd etmək lazımdır ki, doğrudan da müstəqillik, azadlıq yaradıcı insanın bədii istedadının hərtərəfli inkişafına çox münbit mühit yaratmışdır. Bu imkandan istifadə etmək həmin ədiblərin yalnız özündən asılıdır.

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Bu dövrün tənqid və ədəbiyyatşünaslığı, əlbəttə, birdən-birə yaranmamış, özündən əvvəlki onilliklərin ən yaxşı, ən mütərəqqi və novator ənənələrinə arxalanaraq bu günün səviyyəsinə çatmışdır. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq həmin illərdə də milli müstəqilliyimizin inkişafı, onun humanitar sahələrdə də bərqərar olması üçün çox işlər görmüşdür. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq ədəbiyyat tarixi, müasir ədəbi proses, müasirlik, yenilik, bir sözlə, elmi-nəzəri fikrin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün bu dövrdə yaranan və düşünmək, nəzəri mülahizələr yürütmək üçün xeyli material verən poeziya, nəsr, dramaturji nümunələr əsasında mühüm problemlər qaldıraraq onları günün tələbləri baxımından həll etməyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Burada tənqid və ədəbiyyatşünaslığa xeyli istedadlı gənclərin gəldiyini də qeyd etsək mənərə bir qədər də aydınlaşmış olar.

Ədəbi tənqid bu illərdə də öz yol yoldaşlığını ədəbiyyatdan əsirgəməyərək çağdaş ədəbi prosesə daha yaxından nüfuz edərək yaranmaqda olan onlarca bədii əsərləri, yeni müəlliflərin yaradıcılığını izləyir və onların hər birinin həm ayrılıqda, həm də ümumi kontekstdə alaraq, oxucu ilə yazıçı arasında körpü rolunu oynayır və imkan daxilində onların dəyərlərini ədalətlə üzə çıxarır.

Həmişə olduğu kimi bu illərdə də ədəbi tənqiddə professionallığın həmişə eyni səviyyədə olmadığını qeyd etməklə yanaşı onu da deməliyik ki, hər halda bu tənqid bir sıra nəzəri-estetik, etik-mənəvi problemlərin tədqiqinə diqqəti artırmış olur. Bu sahədə öz qələmlərini sınıyan ədəbi gənclik novatorcasına, yeni prinsiplər əsasında ədəbi məhsulu saf-çürük etməyə hər cür stereotipdən qaçmağa ciddi surətdə səy göstərir. Nə yaxşı ki gənclər bu yanaşmada folkloru, klassik ədəbi irsi unutmur, ədəbiyyatın əlvan üslub formalarını, estetika məsələlərini, bədii sənətkarlıq problemlərini diqqət mərkəzində saxlayırlar. Bu sahədə xeyli əməli, təşkilatı işlər də görülmüşdür. Bunlardan bir neçəsinin adlarını çəkmək yəqin ki, yerinə düşərdi: «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» (Bakı, 1991), «Ədəbi-nəzəri fikir iki əsrin qovşağında» (Bakı, 2001), «Milli-mənəvi dəyərlər və ədəbi-bədii irs» (Bakı, 2001), «Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında ürfan» (Urmiya, 2003) və s. Son illərdə Azərbaycan Yazıçılar birliyinin XI qurultay ərəfəsində keçirdiyi bir sıra tədbirlər də bu dediklərimizin sırasına daxil ola bilər.

Yaşar Qarayev tamamilə doğru olaraq demişdi ki, indi bizim

klassik tənqidçilərimiz haqqında elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr yolu ilə müasir monoqrafiyalar yaratmağın əsl vaxtıdır. Təsadüfi deyildir ki, bu vacib sahəyə dair gözəl monoqrafik əsərlər yaranmağa başlandı. Bunlardan N.Qurbanovanın «H.Zeynallının ədəbi-tənqidi görüşləri» (1989), T.Əlişanoğlunun «Yaşar Qarayevin şəxsiyyəti və ömür yolu» (1996), X.Quliyevanın «Azərbaycan estetik fikri və C.Cəfərov» (1998) və s.

Romantik tənqidimizin baniləri barədə də, onların əsərlərinin nəşri ilə əlaqədar olaraq da xeyli işlər görülmüşdür. Məsələn, Ə.Hüseynzadənin «Qırmızı qaranlıqlar içərisində yaşıl işıqlar» (1996), habelə yenə həmin müəllifin «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» (1997), yaxud elə həmin tənqidçiyə və onun ədəbi məktəbinə həsr olunmuş iri həcmli bir monoqrafiya işıq üzü görmüşdür. Biz Ş.Vəliyevin «Füyuzat ədəbi məktəbi» (1999) adlı əsərini nəzərdə tuturuq.

Milli müstəqillik dövründə istər mühacirət ədəbiyyatı, istərsə də vətəndən kənar da yaranan tənqid və ədəbiyyatşünaslığa yeni töhfələr verilmişdir. Çox yaxşı ki, böyük siyasi xadim və ədib M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri çap olundu və özü haqqında monoqrafiyalar yarandı. Məsələn, V.Sultanlının «M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti» (1996), «Ağır yolun yolçusu» (1996), «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» (1998) və s.

Mühacirət ədəbiyyatı və onun nümayəndələrinin yaradıcılığına dair də xeyli əsərlər yazılmışdır. Bunlardan B.Nəbiyevin «Azərbaycan ədəbiyyatında qürbət lirikası» (1991), «Didərgin şair Almas Yıldırımın yaradıcılıq yolu» (1995), Əli Sadəddinin «Əhməd Cavadın yaradıcılıq yolu» (1992), Ş.Həsənovanın «Mühacirət irsimizdən səhifələr» (1995), T.Salamoğlunun «Faciəli talelər» (1998). Burada Səməd Mənsur, Əhməd Cavad, Almas Yıldırım, Umgülsüm haqqında da portret-öçerklər verilir. Bunlardan əlavə A.Həsənzadənin «Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığında dastançılıq məsələləri» (2002), İ.Ağayevin «Əlabbas Müznib: Həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr» (2003) və s.

Lakin təəssüf hissi ilə deməliyik ki, sırf tənqidlə məşğul olan, özünü və iradəsini bu çətin, lakin şərəfli tənqidçilik işinə həsr etmiş şəxslərə az rast gəlirik. Doğrudur, ara-sıra dövrü mətbuat səhifələrində təkəm-seyrək imzaları görünənlər vardır, lakin hələ ki, onlar vaxtilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən Yaşar Qarayev kimi tənqidçilərlə müqayisə edilə bilməzlər. Bunlardan yalnız bir neçə-

sinin adını çəkə bilərik: Nizami Cəfərov, Vaqif Yusifli, Tehran Əlişanoğlu. Başqaları da var. lakin onlar tək bir nəfərin tənqidçisi kimi çıxış etməkdən irəli gedə bilmirlər.

Onu da deməliyə ki, müstəqillik dövründə əfsuslar olsun ki, bədii ədəbiyyatın özünün inkişafı heç də yetərli olmamışdır. Təsadüfi deyildir ki, gənc tənqidçilərdən biri tənqiddə dair etdiyi məruzəsini «Tənqidin ölümü» adlandırmışdır. Orada deyilir: «Tənqid indi daha çox, - mən bu sözü işlətməzdim, - ortada qalan sahibsiz ölüyə bənzəyir. Ağlayanı çox olsa da, götürəni yoxdur.»

Əlbəttə, gənc tənqidçinin ürək ağrısını, həyəcan təbili çalmasını başa düşmək mümkündür. Lakin onu da görməmək olmaz ki, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, N.Cəfərov, Ş.Salmanov, N.Cabbarlı, Elçin, R.Əliyev, K.Abdulla, T.Mütəllibov, X.Əlimirzəyev, A.Məmmədova, A.Abasov, T.Hüseynoğlu, V.Sultanlı, Vaqif və Cavanşir Yusifli qardaşları, T.Əlişanoğlu, N.Şəmsizadə, A.Əmrahoğlu və başqaları hər halda bu prosesdə yaxından iştirak edirlər.

Elə Anarın «Gecə düşüncələri», Elçinin «Ədəbi düşüncələr», K.Abdullanın «Yolun əvvəli və axırı», K.V.Nərimanoğlunun «Mənim Füzulim» və b. öz konseptualıqları ilə seçilir.

Milli müstəqillik dövründə ən məhsuldar işləyən tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan biri də Nizami Cəfərovdur. Onun yazılarından yalnız bir qisminin adlarını ötəri qeyd etsək belə mənərə aydınlaşmış olar. «Azərbaycan intibahı: problemlər, mülahizələr», «Füzulidən Vaqifə qədər». «Eposdan kitaba». «Azərbaycanşünaslığa giriş». yazıçıların X qurultayında poeziya üzrə etdiyi məruzə, habelə çağdaş şeirimizin ayrı-ayrı nümayəndələri barədə tənqidi məqalələri Vaqif Səmədoğlunun poeziyası, Hüseyn Arifin şeirləri, Nüsrət Kəsəmənlinin şeirləri və s.

Hələ ölkəmizin ən ağır günlərində, kaosun baş alıb getdiyi bir zamanda gənc tənqidçi Nizami Cəfərov «Müasir ədəbi proses, yaxud fəvqəladə vəziyyətdə düşüncələr» adlı məqaləsində yazmışdı:

«Müasir ədəbiyyat bütün daxili ziddiyyətləri, potensiyası və perspektivləri ilə keçid mərhələsindədir – bu mərhələnin nə qədər davam edəcəyi məlum deyil: ancaq bir şey məlumdur ki, sabahki ədəbiyyatımızın keyfiyyət minimumu bu gün – keçid mərhələsində müəyyənləşir və gələn onilliklərin ədəbiyyatşünasları bizim dövrün ədəbiyyatını, heç şübhəsiz, mənasız ədəbiyyat hesab etməyəcəklər və yəqin ki, bu barədə söhbətə belə başlayacaqlar: «Fəvqəladə vəziyyət» dövründə ədəbiyyatımız...».

Daha sonralar o, həm də ədəbi tənqidin bir sıra elmi –nəzəri əsaslarını, yeni dövrdə tənqidin mahiyyət və aktuallığını müəyyən etməyə çalışaraq göstərir ki, yeni mərhələdə «yeni tənqidin» miqyaslı, qlobal problemlərini həll etmək üçün... genotipdən çıxış etmək, milli təfəkkürün hüdudlarını bütün genişliyi ilə ehtiva etmək, müasir dünya prosesləri miqyasında düşünmək lazımdır. Əlbəttə, Səməd Vurğun düz demişdir ki, böyük tənqidin yaranması üçün böyük ədəbiyyat lazımdır.

Ədəbiyyat və incəsənətimizin böyük qədirşünası olan H.Ə.Əliyev ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq məsələlərini də unutmayaraq demişdir ki, müasir ədəbi-bədii prosesi tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların fəal və faydalı işi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onlar bədii həyatımızın mürəkkəb, bəzən ziddiyyətli proseslərini dərinləndirən təhlil etməyə borcludurlar.

XƏLİL RZA ULUTÜRK **(1932-1994)**

Azərbaycan poeziyasında özünün orijinal dəsti-xətti ilə seçilən, həqiqi milli və vətənpərvər sənətkar, sözün əsil mənasında böyük istiqlal şairi kimi ad qazanmış, siyasi-ictimai şeirləri ilə oxucuların diqqətini cəlb edən alovlu tribun şairlərimizdən biri də X.R.Ulutürkdür.

O, 1932-ci il oktyabrın 21-də Salyan rayonunun Pirəbbə kəndində anadan olmuşdur. X.R.Ulutürk Salyan şəhər orta məktəbini bitirdikdən sonra BDU-nun filologiya fakültəsinin Jurnalistika şöbəsində təhsilini davam etdirmişdir. O, əmək fəaliyyətinə «Azərbaycan qadını» jurnalında başlamış, sonralar Moskvada Ədəbiyyat İnstitutunda oxumuş və 1959-cu ildən APU-da müəllim, daha sonralar Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır, həm də «Günay» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

Azadlığın və milli müstəqilliyin böyük təbliğatçısı və carçısı, gözəl alim və tərcüməçi kimi çox işlər görmüş şairin kəskin siyasi-ictimai ruhlu şeirlərinə görə 1990-cı ilin yanvarında Moskvanın Lefortovo zindanına salınaraq 2 ilə yaxın bir müddətdə orada günahsız yerə saxlanılmış, yalnız onu müdafiə edən komitənin təkidli tələbi ilə azadlığa buraxılmışdır.

X.R.Ulutürkün ömrü azadlıq uğrunda gedən mübarizələrdə keçmişdir. O həm qələmi, həm də alovlu tribun nitqləri ilə böyük xalq kütlələrini öz arxasınca aparmağı bacaran bir şəxs idi. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, X.R.Ulutürk ədəbiyyata, sənətə xalqının bağrından qopub gəlmişdi və onun istək və arzularının ifadəçisi idi. O ən yüksək tribunallardan xalqının mandatlı nümayəndəsi kimi çıxış edirdi, xalq da öz oğluna səmiiyyətlə inanırdı. Bu inam özünü xüsusilə vətənimiz müstəqillik alandan sonra bir daha doğrultdu. Çünki, şairin böyük siyasi uzaqqörənliklə seçilməyi həmin mübarizə günlərində boyaboy görünürdü: Şairin «Apardı sellər Saranı» poemasında vaxtı ilə dediyi misralar indi daha aktual səslənir:

Arpa çayı aşdı, daşdı,
Sel Saranı aldı qaçdı.
Yox, bunu görməyin Arpa çayından,
Kim deyir Saranı sellər apardı?
Şahənşah bağından, qış sarayından
Yurduma uzanan əllər apardı.

X.R.Ulutürk poeziyaya gəldiyi gündən özünügözəl şeir-sənət xridarı, ən səmimi duyğular sərrafı, şeirin əsil ifaçısı kimi göstərmişdir. O hələ tələbəlik illərindən ədəbi ictimaiyyətin hörmətini qazanmış, özünün sinədəftər xüsusiyyətini, ilahi vergisini oxucularına çatdırmışdır. Onun emosional çıxışları adamları içdən elə təsirləndirirdi ki, istedadı olmayanlar da gənc şairə qibtə ilə baxır, ona bənzəmək, şeiri yüksək tribinalardan onu kimi oxumaq, yaxud əzbər söyləmək istəyirdilər.

50-ci illərdə ədəbiyyata gələn X.R.Ulutürk də öz dövrünün oğlu, yetişdirməsi kimi əvvəllər çoxlarından bir o qədər də fərqlənənmirdi, o da həmin illərin ab-havası ilə yaşayırdı; o da sovet həyat tərzini, inqilabı, partiyanı, fəhlə sinfini tərənnüm edir, hətta hadisə və insanlara sinfi mövqedən yanaşırdı:

Necə bənzəyirsə gecə gündüzə,
Neapol Bakıya elə bənzəyir.

- deyərək, sübut etməyə çalışırdı ki, guya sosialist Bakısı, burjua və ya kapitalist Neapoluna bənzəyə bilməz; bu hara, o hara? Hətta onu da deyirdi ki, Neapolun meyvələrini yekəqarın burjuylar yediği halda, Bakının ağ-qara şanisını Bakı fəhlələri yeyir. Həm də bu illərdə onun ictimai-siyasi lirikası daha çox təbiət təsvirlərinin örtü-

yündə, məhəbbəti, eşqi, sevgini təsvir və tərənnüm edən zahirən zərif, bir növ yarpaqlara bükülmüş gül-çiçək buketi kimi təqdim olunurdu. Ona görə də həmin illərdə işıq üzü görən müxtəlif kitablarda toplanılan şeirləri daha çox təbiət vasitəsilə Ana Vətənə olan sevgilərini dolayısı ilə əks etdirir. Və buradaca onu da qeyd etməliyik ki, şairin həmin dövrün məhsulu olan bütün şeirlərində bir maddilik, konkretlik, canlı və ya cansız bir əşyaya poetik müraciət əsas yer tuturdu. İstər Xəzərə, Kürə, Araza, istər Təbrizə, Naxçıvana, suya, çiçəyə, gülə ünvanlanan bu tipli əsərlərdə sözcülüyə, ritorikaya keçiddə müəyyən hədlər, sərhədlər şairi bu arzuolunmaz səmtə yuvarlanmaqdan qoruyurdu, necə deyərlər, ayaqları Antey kimi yerdən, torpaqdan ayrılmırdı. Şairin «Meyar», «Şəlalə kimi», «Hüseyn Cavid», xüsusilə «Dağlara qalxıram» və s. əsərlərinin təmsalında həmin ovqatı aydın görə bilərik:

Şəlalə – dağların mərd övladıdır.
Qır bütün sədləri!
Şəlalə tək qır!
İldırım – buludun,
Tufan – dənizin,
Cəsərət – ürəyin istedadıdır!

«Şəlalə kimi» şeirindən gətirdiyimiz bu misralardakı hikməti şairin «Hüseyn Cavidə» və «Dağlara qalxıram» əsərlərində də görə bilərik. Bunlarda da güclü bir aforizmə, qüvvətli bədii təzad və kontrastla qarşılaşırıq:

Qəlbin od,
Şeirin od!
Ömrün-günün od!
Özün buz məzarda!
Bu necə işdir?
Bəs necə olub ki, o, buz dağları
Sənin atəşindən əriməmişdir?!

Yəni uzaq və mənhus Sibir çöllərinin əbədi buzlaşma prosesində olan Buz dağları sənin qəlbinin yanğısından çoxdan əriməli idi. «Dağlara qalxıram» şeirində isə şairin qranit misraları misilsiz dərəcədə yumşalaraq, o qədər zərifləşir, o qədər incələşir ki, biz sanki rayihəli, ətirli al-əlvan rəngə boyanmış təbiətin kiçik, lakin konkret bir poetik lövhəsini görürük:

Dağlara qalxıram... dağlar tər-təzə,
Nə qədər cavanmış bu qoca dağlar.
Qırmızı fındanda lalələr təzə.
Çəmən süfrəsində qədəh bulaqlar.

Hər gümüş şəbnəmə bir qızıl şüa
Zər çəkir....
dayanıb dağ keşiyində.
Körpə bənövşələr gedib yuxuya,
Uyuyur dağların gül beşiyində.

Vəhşi qızıl gülün şehi qırmızı,
Ağ gülün hüsnündə ağ günler yaşar.
Mən seyrə daldıqca gülzarımızı,
Dəniz ürəyimlə dağ qucaqlaşar.

Əlbəttə bu iri həcmli təbiət şeirinin ətraflı təhlilini vermək fikrindən uzaq olsaq da, bir cəhəti qeyd etməliyik ki, bu zərif, kiçik bir mehdən tərənən, titrəyən, ehtizaza gələn misraların özündə də bir kəsər, mətanətli ürək, dözümlü qəlb, dəyanətli səbir vardır! Bu da təsadüfi deyildir ki, şair həmin lövhəni, həmin poetik tablону bizim ulu babalarımızın basılmaz yurdu Çənlibelə bənzədir:

Bura Çənlibelə oxşayır bir az,
Bəli, mərd oğullar oylağıdır bu.
Qızaran lələzar çəmənə sığmaz
Nigarın gəlinlik yaylığıdır bu.

Şairin «Gül yastıq» şeirində süjetli lirikaya xas olan zərif kompozisiya, ana ilə övladın incə mükəliməsi fonunda təsirli bir mənə və məzmun ifadə olunur: Ana öz oğluna güllü bir yastıq göndərir, oğul həmin yastığa başını qoyanda dərhal anlayır ki, bu adi yastıq deyil:

Gecə yatanda bildim,
Qızıl gülün ətrinə birdən batanda bildim:
Yastığa gül doldurub hədiyyə göndərmisən,
Ana, sən bu gülləri bircə-bircə dərmisən.
Sərmisən, qurutmusan...
Əllərlə süslənib bu dördkunc, yüngül yastıq,
Yaz köynəkli gül yastıq.
Hardan gəlib ağına belə bir yastıq növü?

Hər ilməni bəzəmiş göz nuru, can alovu...
Ah, analar, analar!

Gül yastığın bu unikal təsvirindən sonra şair həyatın sərt və amansız, qranit daşlar kimi buz soyuqluğunu ona qarşı qoyaraq ananın övladı üçün çəkdiyi zəhməti layiqincə qiymətləndirməklə yanaşı, həm də vətənimizin hazırkı Hamlet sualı qarşısında durduğunu anaya xatırladaraq yazır:

Çətindir,
Qarşımızda Hamlet sualı durur.
Ana, sən övladına dinclik arzulayırsan,
Təpər, zəfər arzula!
Həyat arzulayırsan, gözəl ölüm arzula!
... Belə bir keşməkeşdə
Ağlı, bir də vicdanı oyaqlar... yata bilməz!

Şair ilk mətbu əsəri olan «Kitab»dan (1948-ci il) sonra «Qatar gedir», «Budapeştdə heykəl», «Böyük günlər bayramı», «Radionu dinlərkən», «Həyat düşüncələri» və s. şeirlərini yazır. Onun 50-ci illər yaradıcılığını poeziyanın geniş və şahrah yoluna çıxışı üçün hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirsək, artıq 50-ci illərin sonu və bütövlükdə 60-cı illəri onun poetik təfəkkürün zirvələrinə qanadlandığı, xüsusilə Vətən, azadlıq, istiqlal, humanizm motivli əsərlərinin artıq müəllifinin də adını əbədləşdirən, özlərinin siyasi kəskinliyi, mübarizliyi ilə əvvəlkilərdən köklü surətdə fərqlənən parlaq poetik nümunələrin yaranması dövrü kimi səciyyələndirilə bilər: «Afrikanın səsi», «Nifrətim var», «Vətən ya ölüm», «Laylam mənim, nərəm mənim», «Bahar kimi», «And içirəm», «Mənim şeirim», «Əyilmə», «Ürək qızıl gülə bənzər», «Mən Şərqəm», «Qonaq çağırıram bəşəriyyəti» və s. bu tipli əsərlərdə iki əsas və aparıcı istiqamət, məram və məqsəd vardır ki, bunlardan biri vətənimizin dərd-sərinə sətirləti mənalarla göstərməkdirsə, digəri ümumiyyətlə, qeydsiz-şərtsiz, açıq-açıqına planetin, dünyanın, istisnasız olaraq, bütün bəşəriyyətin taleyini daha qlobal şəkildə düşünməkdən ibarətdir. Müəyyən hallarda isə bu iki xəttin hər ikisinin bir-birini tamamlaması, birgə, müştərək şəkildə alınması, qavranması, yaşanması sonra isə misralarda bədii inikası problemdir. Yəni şairin ürəyi bir teleekran kimi həm özünü, həm də özgəni göstərə bilir; çünki həqiqi sənətkar üçün «özü» və «özgəsi» yoxdur. Bütün qitələrin, bütün ölkələrin, bütün insan

məskənlərinin Azadlıq günəşi ayrı-seçkilərsiz olmalıdır. Burada məhəlçilik, lokallıq, xüsusilik olmamalıdır. X.R.Ulutürk də məhz azadlıq, istiqlal, müstəqillik problemlərinin birgə şəkildə, bütöv, bitkin halda mənalandırır. Onun əsərlərində Qərbdə, Şərqdə, Asiyada, Avropada, hətta uzaq Afrika da bütün insanların birgə yaşadığı vahid, nəhəng bəşəri ev, bəşəri oda kimi səciyyələndirilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, onun poetik nümunələrində azadlığa, müstəqilliyə təşnə xalqların və ölkələrin təkcə adları çəkilmiş, əksinə onların bir çoxunun ünvanına konkret əsərlər həsr edilir. Bunların arasında şairin diqqətini ən çox çəkən o ölkələrdədir ki, onların taleyi məhz bizim vətənimizin taleyini xatırladır: onların da torpağı ikiyə, bəzən də üçə parçalanmış, müstəmləkə, yaxud yarımüstəmləkə vəziyyətindədir. Məsələn, Koreya, Vyetnam, Fələstin, Qrenada, Ərəb ölkələri və s.

Burada onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, 60-90-cı illərdə Azərbaycanın tarixi-ədəbi prosesində yeni bir mərhələ yaranır. Bu yeni mərhələnin ilk qaranquşlarının gəlişini göstərməklə, onların xidmətlərini təqdir etməklə, həm də onlardan bir-neçə il qabaq ədəbiyyata gələnlərin, habelə XX əsrin əvvəllərindəki klassiklərin də elədiklərini unutmaq düzgün olmazdı. Burada sələflərin realizmini bir növ unutmuş olan xələflərin əvəzinə nəvələrin bərpa etdiyini də ədalətlə söyləmək gərəkdir. Həmin bu nəvələrin səyi nəticəsində bizim xüsusilə bədii nəsrimiz o zamankı Sovetlər məkanında öz varlığını ortaya qoya bildi. Məsələn, yaşlı nasirlərimizin və şairlərimizin bəzi əlamətdar hadisələrlə zəngin olan, insanların iç dünyasına ünvanlanan əsərləri yarandı: «Qızıl gül olmayaydı» (R.Rza), «Yeraltı çaylar dənizə axır», (M.Hüseyn), «Qanadı sınımış quş da uçarmış» (S.Vəliyev), «O uzaq gecə» (N.Xəzri). Bunlardan bir qədər sonra isə cavanlardan Y.Səmədoğlunun «Qətl günü», Elçinin «Ölüm hökmü» və haqqında danışdığımız böyük istiqlal şairi X.R.Ulutürkün «Davam edir 37» və s. əsərlər işıq üzü gördü.

Sonrakı illərdə suverenlik, milli müstəqillik, azadlıq və istiqlal mövzusunun daha geniş vüsət qazanması da həmin şairlərin sayəsində baş vermişdir. Ömürlərini Vətənin azadlığı, bütövlüyü, istiqlalının tərənnümünə həsr etmiş B.Vahabzadə, M.Araz, X.R.Ulutürk kimi şairlərin ilk dəfə ölkəmizin ən böyük, ən şərəfli ordenlərindən biri – İstiqlal ordeninə layiq görülmələri təsadüfi sayılmamalıdır. Onu da qeyd edək ki, sonralar şəirdə novator, yenilikçi istiqaməti S.Vurgundan sonrakı üçüncü nəslin nümayəndələri yaratmışlar:

Ə.Kərim, M.Araz, X.R.Ulutürk F.Qoca, F.Sadiq, C.Novruz, M.Əliyev, M.Yaqub, V.Səmədoğlu, Ə.Salahzadə, İ.İsmayılzadə, M.İsmayıl və b. Həmin bu adamlar öz mənəvi atalarının yolunu namusla, vicdanla, həm də yaradıcılıqla davam etdirirlər.

Bunların arasında X.R.Ulutürkün mübariz, döyüşkən, qəhrəmanlıq lirikasının bənzərsiz, dotələb pafosu və düşməne nifrəti ilə seçilən, sinəsindən od-alov və vulkanlar püskürən «mənim də beynimdə bir az dəlilik, mənim də ruhumda üsyan var bir az» misraları tamamilə yeni mənə çaları alır, yeni məzmununda bütöv və tam şəkildə səslənir:

Azadlığı istəmirəm bir həb kimi,
dərman kimi,
İstəyirəm səma kimi,
Günəş kimi!
Cahan kimi!

Yaşadları arasında az şair tapılar ki, o X.R.Ulutürk qədər dünya poetik xəzinəsinin ən gözəl incilərini ana dilimizə bu qədər həssaslıqla, həm də kəmiyyətə çox tərcümə etmiş olsun. Digər tərcümədən həmin tərcümələr ən korifey, ən müdrik sənətkarların qələmlərindən çıxan, çoxlarının dərin məhəbbətini qazanan nümunələrdən ibarət olurlar. Bunlardan bəzilərinin adlarının qısaca sadalanması belə bu barədə müəyyən təsəvvür yarada bilər. Məsələn, məşhur rus şairi J.Şelvinskinin «Babək» adlı (ikinci adı «Çiyində qartallar daşayan») tragik-dramatik əsərini, tatar şairi Musa Cəlilin «Moabit dəftəri» kitabındakı şeirlərin hamısını, yaxud «Qardaşlıq çələngi», «Dünyaya pəncərə» kitablarında dünyanın müxtəlif şairlərinin zəngin poetik irsinə müraciət edərək onlardan ən yaxşılarını dilimizə tərcümə etmişdir; həm də elə bil ki, həmin əsərlər Azərbaycan dilində, şairin təqdimində onun öz orijinal əsəri təsiri bağışlayır. Bu, onu göstərir ki, X.R.Ulutürk bədii tərcümə məsələsinə məsuliyyətlə yanaşaraq, onu əsil yaradıcılıq hesab edir, bir sözlə, tərcümə etdiyi əsərləri yad, ikinci dərəcəli məsələ hesab etmir, qəlbinin hərərətilə yaratdığı orijinal əsərləri ilə bir sırada görürdü, onların tərcüməsi prosesində çəkdiyi əzab və əziyyətlərdən zövq alırdı. O, kimləri tərcümə etməmişdir? Puşkindən tutmuş Lermontova, Nekrasov, A.Blok, S.Yesenin, R.Rojdestvenski, A.Voznesenskiyə qədər bir çoxlarını doğma dilində səsləndirmişdir.

X.R.Ulutürk zəngin tərcümə fəaliyyətində farsdilli şeirimizin də şah əsərlərini unutmamışdır: Nizamının «Sirlər xəzinəsi». «İsgəndərnamə»dən «Şərəfnamə»ni, lirik şeirlərini, M.H.Şəhriyarın fars dilində yazdığı əsərlərin böyük hissəsini sevə-sevə dilimizə çevirmişdi. O, eyni məhəbbətlə M.Şeyxzadənin «Mirzə Ulugbəy» dramını Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

X.R.Ulutürk, həm də gözəl tənqidçi, görkəmli ədəbiyyatşünas alim idi. Bu da əlamətdardır ki, o bir poeziya sərrafı kimi ən çox poetik əsərlər haqqında, bu poeziyanı yaradan şairlər barəsində yazırdı; tədqiqatlarını məhz bu sahəyə yönəldirdi: S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq, M.Dilbazi və digərlərinin poeziyasını tədqiqat obyektinə kimi alırdı: «Bakının dastanı» və poema janrının bəzi məsələləri», «Poemalar haqqında qeydlər», «Tarixi-romantik poema», «Ədəbiyyatımızda poema janrının yaranması və inkişafı tarixinə bir nəzər» və s. və i. a.

Bütün bunlar isə şairin yaradıcılıq diapazonunun genişliyindən, erudisiyasının, dünyagörüşünün, maraq dairəsinin vüsətindən, əhatəliliyindən xəbər verirdi. Biz hələ onun yüzlərcə bütöv cildlərə sığmayan xatirələrini demirik.

YUSİF SƏMƏDOĞLU (1935-1998)

Yusif Səmədoğlu bir yazıçı kimi ədəbiyyata gəldiyi gündən, atasına – böyük Səməd Vurğuna bənzəmiş və kağız korlamamışdır. «Necə deyərlər, az yazmış, amma saz yazmışdır» (Mir Cəlal). Böyük ədibin hər iki şairin (S.Vurğun və Ə.Cəmil) haqqında hikmətli söz kimi dediklərini birgə şəkildə ifadə edərək, onları Y.Səmədoğlu yaradıcılığına da tamamilə şamil etmək mümkündür. Doğrudan da, onun elə də çoxsaylı əsərləri yoxdur, lakin olanların da hamısı yaxşıdır, diqqətəlayiqdir, hər biri bir hadisə, yaddaqalan, özü barədə fikir doğuran, mülahizələr, mühakimələr yürütməyə əsas verən əsərlərdir.

Bu fikri söyləyərkən biz ədibin, hər şeydən əvvəl, məşhur «Qətl günü» və «Deyilənlər gəldi başa» (natamam) romanlarını, «Yeddi oğul istərəm», «Səmt küləyi» kinossenarilərini, «220 Nəli otaq», «İncə dərəcəsində yaz çağı», «Astana», «Bayatı Şiraz», «Güllər», «Qalaktika» və digər əsərlərini nəzərdə tuturuq. Yazıçı bu ad-

larını çəkdiyimiz əsərlərin heç birində keçilmiş, tapdalanmış yollarla getməmiş, hər birində elə bir orijinal mövzu və onu ifadə üçün elə bədii forma və yazı tərzini tapmışdır ki, oxucu onların problematikasi, xarakterlər, təbiət təsvirləri, dil-ifadə gözəlliyinə, məna və mətləb dərinliyinə heyran olmaya bilmir. Başqa sözlə desək, onlar bizi özlərinin məzmununu, ideyası, surətlər aləmi ilə cəlb edir. hətta bir çox məqamlarda heyrətləndirir: budur, həqiqi istedad nişanəsi!

Yusif Səmədoğlu 1935-ci il dekabrın 25-də Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur (Atası Səməd Vurğun ona – öz böyük uşağına atası Yusif ağanın adını qoymuşdur – C.A.). O, orta təhsilini Bakıda almış, sonralar Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutuna daxil olmuş. lakin oradan Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə köçürülmüş və həmin fakültəni 1957-58-ci tədris illərində bitirərək «Kommunist» qəzeti redaksiyasında tərcüməçi-redaktor kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Sonralar «Azərbaycan» jurnalı redaksiyasında ədəbi işçi, şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. Y.Səmədoğlu 1965-1969-cu illərdə C.Cabbarlı adına Azərbaycanfilm kinostudiyasında baş redaktor, direktor müavini işləmiş, 1976-1987-ci illərdə «Ulduz» jurnalının baş redaktoru olmuş və burada özünü mətbuat işçisi, nəşriyyat təşkilatçısı kimi göstərərək, jurnalın məzmun və formaca təkmilləşməsinə nail olmuş, senzuranın çox kəskin vaxtı cəsarətli bədii və ədəbi-tənqidi materialların jurnalın müvafiq saylarında çap olunması üçün yaşıl işıq yandırmış, xüsusilə publisistika sahəsində vətənin, xalqın müasir problemlərini araşdıran aktual əsərlərin çapına şərait yaratmışdır.

Y.Səmədoğlunun ilk hekayəsi çap olunanda atası S.Vurğun hələ sağ idi. Yusif isə hələ 7-ci sınıfta oxuyurdu. Yəqin ki, dahi şairimiz ilk övladının sənətə gəlişindən, «oğul atanın kövşənini əkər» kəlamında səslənən həqiqəti xatırlayaraq xeyli sevinmişdi. Və bu da məlumdur ki, XX əsrin böyük sənətkarı oğlunun az-çox yadda qalan əsərlər yazma biləcəyindən müəyyən narahatlıq keçirmişdir. Həyat isə təsdiq etdi ki, «su axan yerdən bir də axar: şairin iki oğlu, sözün həqiqi mənasında ədəbiyyat sahəsində də atalarına layiq övladlar oldu. Onlardan Yusif gözəl nasir. Vaqif isə bənzərsiz şair və dramaturq oldu.

Y.Səmədoğlunun hekayələrinin hər biri bizim bədii nəsrimizdə yeni bir poetik söz kimi zahir oldu. Ədibin «Foto-fantaziya», «220 Nəli otaq», «46-cı ilin oyunları», «Astana», «İncə dərəsində yaz çağı» özlərinin istər məzmun, məna-məzmun, mündəricə yeniliyi ilə,

istərsə də forma gözəlliyi, dil-ifadə şirinliyi ilə oxucuların rəğbətini qazandı. Tənqidçi K.Nərimanoğlu «Astana» əsərinin ideyasını düzgün dərk edərək, ondakı rəmzi-metaforik nüansları dərinlən du-yaraq yazmışdı ki, Astana rəmzdır. El-obada deyərlər ki, qapının astanasında dayanmaq olmaz. Adamı vurğun vurar. Hekayənin qəhrəmanı da nə içəri girə bilər, nə də çölə çıxa bilər. Nə yaşaya bilər, nə də ölmək istəyir. Həyat astanası, insan ömrünün mənası haqqında bu ibrətli əsər insanı mənəvi saflığa çağırır, tamah, var-dövlət hərisliyi, acgözlüyün psixoloji əsaslarını sarsıdır. Astanada dayanan insanın gərgin anları, əzabları, olum, ya ölüm dilemması qarşısında duran insanın fəci yaşantıları oxucunu mənəvi-əxlaqi cəhətdən təmizləyir, bir növ katarsisdən çıxararaq təmiz dağ havasına aparır. Ümumiyyətlə, Y.Səmədoğlundakı həyat və ölüm məfhumlarına dair xeyli mülahizələr yürüdülmüş, hətta bəzi hallarda ölümə, bədbinliyə, həyatın daha çox bədbəxt hadisə və məqamlarının təsvirinə qarşısalınmaz bir meyl, arzu da müşahidə etmək mümkündür. Ədibin iki iri həcmli romanlarının timsalında həmin pessimizmin bəlkə də ən qabarıq şəkildə təzahürünü hər kəs asanlıqla görə bilər.

«Qətl günü» ədibin ilk iri həcmli əsəri olsa da, həm də bu sahədə onun ən kamil, ən dolğun çoxşaxəli, əhatəli romanıdır. Bu roman özünün ideya-məzmun, mövzu və problematikasına, xarakterlərin bütövlüyünə və müxtəlifliyinə, bədii forma, şərti-metaforik poetikasına görə XX əsr Azərbaycan romançılığının ən mütərəqqi ənənələrinin davamı və inkişafı baxımından ən gözəl nümunə, ən uğurlu ədəbi hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Romanın geniş oxucu kütlələrinə çatdırılması işində xüsusi rol olan yazıçı Anar əsər haqqında ilk elmi-nəzəri fikrin də müəllifidir: İstər təbiətdə, istər ictimai həyatda elə hadisələr, elə vəqəələr olur ki, onlar yaddaşlarda uzun zaman yaşayır, hafizələrə iz salır, şüurlara hakim kəsilirlər. İncəsənətin, ədəbiyyatın da belə hadisələri, belə vəqəələri var. Mötəbər ədəbi məclislər, təntənəli yubileylər, başqa tədbirlər mədəni həyatın əlamətdar mərhələləridir. Amma sənətin, ədəbiyyatın ən mühüm hadisəsi böyük təsir gücünə malik yeni bədii əsərin yaranmasıdır. Belə əsərlər, şübhəsiz, hər gün, ya günəşırı yaranmır, odur ki, onların dünyaya gəlişini xüsusi qeyd etməyə dəyər. Mən bu romanı ədəbi hadisə hesab edirəm. Tənqidçinin hökmü ilə razılaşaraq biz də bu fikirdəyik ki, əsər 80-ci illərdə yazılmış onlarla romanlar arasında xüsusi çəkiyə malik son dərəcə bənzərsiz dərin intellekti ilə seçilən tarixi-fəlsəfi romandır.

«Qətl günü»nü tarixi mövzulu əsər də adlandırmaq olar. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə cəmiyyətin psixologiyası, ictimai ziddiyyətləri, əsas inkişaf meyli və istiqamətləri əsərdə çox ustalıqla və müəyyən harmoniya əsasında dürüst müəyyənləşdirilmiş və yüksək bədiliklə əks etdirilmişdir. Yazıçı tarixi faktları mənalandırmağı, bədii Vasitələrlə ifadə etməyi, qələmə aldığı dövrün ruhunu saxlamağı bacarmışdır. Əsas cəhətlərdən biri də tarixi hadisələrlə müəllif təxəyyülünün məhsulu olan hadisələrin sənətkarlıqla, ustalıqla birləşdirilməsidir. Romanın mərkəzində insan, onun taleyi, arzuları, görüşləri əsas yer tutur. Bütün bu çoxşaxəli problemlər, ayrı-ayrı zaman kəsiyində baş verən hadisələr vahid kompozisiyada birləşərək bir tam şəklinə salınmışdır.

Yazıçı həyatı, insanları bədii boyalarla, sadə və təbii şəkildə təsvir etmiş, hadisələrin, hərəkətlərin psixoloji motivlərini tapıb göstərməyə çalışmışdır. Romanın ümumi cəhəti müxtəlif dövrlərdə insanın böyük ideallar naminə şəxsi və ictimai faciələrə qatlaşmasını, cəmiyyətin xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəsini əks etdirməkdir. Bununla da müəllif əsərə aydın və mənalı bir fəlsəfə gətirmişdir.

Romandakı hadisələr üç dövrü əhatə edir. Kompozisiya bir əsər daxilində müxtəlif dövrlərin hadisələrini, insan talehələrini birləşdirir. Bədii ümumiləşdirmənin gücü ilə bu üç dövrün hadisələri əsas ideyalar, problemlər ətrafında bir axarda, vahid süjetdə inkişaf etdirilir. Hadisələrin gedişindən, obrazların mənsub olduğu zümrəyə uyğun canlı danışq tərzindən, yerli və milli koloritin təbii təsvirindən hadisələrin hansı dövrdə baş verdiyini, tarixi və ya tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin təxmini də olsa, hansı dövrlə əhatələndiyini müəyyənləşdirmək olar.

Əsərdə təsvir edilən birinci dövr iki əsr bundan qabaqki tarixi keçmişimizdir. Şərq sarayındakı azgınlıq, Hökmdarın qəsbkarlığı, torpaqların zəbt edilməsi, müharibə dəhşətləri, xalqın zülm altında əzilməsi real və inandırıcı boyalarla canlandırılmışdır.

Xanı edam edəndən sonra, ağ saqqallı başı nizəyə keçirib, sərbazların at kişnərtisinə bənzər hayqırtıları altında uca bir təpəyə sancandan sonra, hökmdar ətraf kəndləri yandırmağı əmr etmişdi, komalara od vurub, eşiyyə çıxanların hamısını – qocanı, cavanı, uşağı qılıncdan keçirib qanına qəltan eləyəndən sonra isə hökmdar Xacə Ənvərə demişdi ki, get dincəl, get uzan və get tiryəkinə çək!

Bu kiçik epizodla o dövrün mənəvi mənzərəsi gözümüz önündə tam çılpahlığı ilə canlanır. Hökmdar saray xainlərinin satqınlığı

üzündən xalqın gözü qarşısında məmləkətin ən böyük şairini edam etdirir. Şairin əlyazmalarını saray təlxəyi Ufləmə Qasım gizlədir və uzaqlara aparır. Bununla müəllif sübut etməyə çalışır ki, xalq öz sənətkarını yüksək qiymətləndirir; onun ədəbi irsini, hikmət xəzinəsini qoruyub saxlayır, onu əbədiləşdirir.

Romandakı ikinci dövr XX əsrin 30-cu illərini əhatə edir. Sədi Əfəndinin ömür yolu, başına gələn əhvalatlar məhz burada öz əksini tapmışdır. Sanki uzaq keçmişdəki insanların acı taleyi, haqsızlıq, zülm, şər in kökləri əsrdən-əsrə gəlib çatmışdır. Vaxtilə şairin ölümünə bais saray satqın və xainlərinin varisləri bu dövrdə də yetişib. Muxtar Kərimli həmin varislərin ümumiləşmiş obrazıdır.

Göründüyü kimi, müxtəlif dövrlərdə yaşayan sənətkarların hər ikisi xəyanət və satqınlığın, ikiüzlülüyn qurbanı olur. Deməli, faciə, onu doğuran səbəblər eynidir. Zaman dəyişib, lakin daxili aləm, xarakter dəyişməyib. Hər iki sənətkar onların istedadını gözü götürməyənlərin əli ilə məhv edilir. Tatar Temirin sözləri ilə desək, «bu gün də dünya yaman dəyişib, hər yanda dava gedir: hamı adamlıqdan çıxıb, hamı dönüb olub quleybanı». Ədib müxtəlif dövrlərin hadisələrini konkret insan xarakterləri ilə qarşı-qarşıya qoyur, onun əsas əlamətlərini üzə çıxarmağa çalışır.

Romandakı üçüncü dövr XX əsrin 70-ci illərini əhatə edir, xəstə olası adamın həyatından bəhs edir. Xəstə olası adam dünənin, bu günün acılıqlarından əzab çəkir, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün son nəfəsinədək mübarizə aparır. Lakin o, qorxu, zəiflik nəticəsində öz inam və ideallarına xəyanət edir; Xəstə mühitin, həm də Kərimlinin qurbanı olur.

Beləliklə, yazıçı müxtəlif dövrlərdə obrazların düşdüyü vəziyyəti meydana çıxaran sosial-mənəvi amilləri düzgün aydınlaşdırmağa çalışmış, insan psixologiyasını açmış, onların pis əməllərinin konkret şəraitdən, düşdüyü vəziyyətdən asılı olmasını sübut etmişdir. İnsan psixologiyasına, xalq həyatına, məişət, həyat qayğılarına yaxşı bələd olan yazıçı hadisələri real və canlı boyalarla, xırda detallarla təsvir etməyə nail olmuşdur. Bu isə sənətkarlıq məsələsidir: ona görə də müəllif ailə-məişət səhnələrindən, təbiət təsvirlərindən, rəmzi və simvolik obrazlardan da məharətlə faydalanmışdır. Müəllifin sevə-sevə təsvir etdiyi böyük yazıçı (bəlkə də Hüseyn Cavid – A.C.) Sədi Əfəndi də dedi-qoduların, gözügötürməzliyin qurbanı olur. Əsərdəki Salahovlar, necə deyərlər, pambıqla baş kəsirlər. XX əsrdə də, onun 30-cu illərində də satqınlıq, riyakarlıq, qorxaqlıq da-

vam etmişdir. Lakin romanda belə bir ümumiləşdirici fikir də var ki, ona görə heç vaxt ədalət, düzlük, həqiqət tamamilə yox ola bilməz; haqq-ədalət incələr, lakin üzülməz. Bu mənada əsərdəki istər tarixi keçmişin böyük şairinin əlyazmaları, istərsə də yaxın keçmişin böyük romanisti Sədi Əfəndinin «Qətl günü» əsərinin əlyazması da tapılır. Sənətin, həqiqətin, mənəviyyatın, ədalətin sönməz çırağı, ilahi bir nemət kimi əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə ötürülür.

Romanda Baba Kaha pisliliyi, xəbisliyi cəzalandıran bir qüvvə kimi verilir; o sanki günahsızların intiqamını almaq üçün yaranmışdır. Onun oyumdan qalxan hənərti səsi get-gedə tufana, zəlzələyə, kainatı silkələyən, lərzəyə gətirən bir qüvvəyə çevrilərək başı beləli, sinəsi yaralı məmləkəti yerlə-yeksan edir.

Romanda Canavar da mifoloji, alleqorik, şərti-metaforik, məsələn, Kırlikir kimi daha çox ümumi səciyyə daşıyan, müəyyən mənada mücərrəd planda verilən mifoloji ünsürlər daha çox yarım-tarixi, yarıməfsanəvi məqamların təsvirində verilir ki, bunların hamısı da müasir, real həyat hadisələri ilə məharətlə uzlaşmışdır. Ona görə də ədibin fəvqəltəbii qüvvələrə və müstəsna varlıqlara az üz tutması da, demək olar ki, əksər hallarda özünü doğruldur. Əsərdən gətirdiyimiz belə bir parçaya diqqət yetirək: Məmləkətin qoca ağ-birçəyinin son ağı-lay-layları yayılıb, nazik, yanar ipə dönüb, uzanıb-uzanıb, dağlar aşıb, ormanlar keçib, gəlib Baba Kahanın həndəvərindəki daşların birinə ilişdi və bu daşdan elə bir ah qopdu ki, Baba Kahanın oyuğundan gələn səs dünyanı lərzəyə saldı: «Sizin kökünüz kəsilsin, ay ikiayaqlı bəndələr».

Baba Kaha fenomeni hətta yaxın keçmişdən bəhs edən hadisələrin təsviri zamanı da müəyyən məqamların şərti üçün ədibin köməyinə gəlir. Beləliklə, Baba Kaha əsərdə bir növ simvollaşdırılmış, müqəddəsləşdirilmişdir. Ona görə də romanda zaman anlayışı bir qədər silinərək, mücərrədləşdirilir və birbaşa, ardıcıl süjet xətti və kompozisiya və fabula çərçivəsindən kənara çıxır.

Əsərdə böyük qanlar, qadalar hesabına baş verən inqilablara da müəllifin münasibəti birmənalı deyil, bəlkə də ən çox neqativdir. Bu da məlumdur ki, inqilablara mənfi münasibət bütün xalqlarda təxminən eyni olmuşdur. İnqilabın dağıdıcı, yandırıcı-yaxıcı mahiyyəti həmişə dünyanın ən böyük şəxsiyyətlərini ehtiyatlı davranmağa sövq etmişdir. Məsələn, XIX əsr fransız ədəbiyyatının korifeylərindən V.Hüqo, Stendal, P.Merime, Balzak və başqalarının inqilaba münasibəti heç də hər zaman birmənalı olmamışdır. Bu baxım-

dan onların ən gözəl, ən kamil əsərlərində inqilabi hərəkətin bədii təsviri, analizi, dəyərləndirilməsi də müxtəlif aspektdən aparılmışdır. Bu deyilənləri bilavasitə bizim keçirdiyimiz inkişaf tarixi ilə əlaqələndirməli olsaq, deməliyə ki, vaxtilə Sovetlər məkanında yaşayan xalqların heç də hamısı Oktyabr inqilabına qarşı eyni münasibətdə olmamışlar. Üzdə, gündəlik işdə, əməldə, yaxud sözdə qorxu hissi ilə əlaqədar olaraq onu guya bəyəndiklərini etiraf edən insanlar, daxilən, içdən ona inana bilmir, bəlkə də dərin nifrət bəsləyirdilər. Necə də bəsləməsinlər? Min illərdən bəri süzülüb gələn gözəl adət-ənənələri yasaq edən, dinı yasaq edən, milli dili, mədəniyyəti yasaq edən, hamını eyni şəkildə düşünməyə vadar edən, kilsələri, məscidləri – Allah evlərini dağıdan, milli bayramları qadağan edən, bir sözlə, nifrətləyici, xalqa, sənətə yad bir ideologiyanı kim sevbə bilər? Xalqları, millətləri, qövləri, qohumları bir kökdən, bir soydan olan insan toplumlarını bir-birinə düşmən edən, onları Çin səddi ilə ayıran bir nəzəriyyəni kim sevbər? Yazıçının bu maraqlı əsərində insan, təbiət və habelə simvolik obrazlar bədii konflikt və münaqişələri əsaslandırmaqla, şərtləndirməklə bərabər, həm də romanın mənə, məzmun siqlətini, bədii qüdrətini də təmin etmiş olar. Ona görə də müəllifin əsərdə bu qədər çox surətlər, müxtəlif səciyyəli xarakterlər yaratmaqda xüsusi səy göstərməsi təsadüfi deyildir. Bu böyük obrazlar silsiləsi ədib tərəfindən son dərəcə diqqətlə traktovka edilmiş, müəyyən simmetriya yaranmışdır. Simvolik, qeyri-simvolik, kosmoqrafik, mifoloji, əfsanəvi, real, bəzən hətta sənədli, bir sözlə, həyatdan kitaba gələn nə qədər surətlər vardır: Baba Kaha, Kirlikir, Hökmdar, Vəzir, Xacə Ənvər, Ülləmə Qasım, Berqman, Mirzəyan, Sədi Əfəndi, Xəstə olası adam, Marqo, Comaq Qulam, Feldşer Mahmud, Tatar Temir, Tamaşa, Zülfüqar kişi, Muxtar Kərimli, Sarıca oğlu Məhəmməd, Adil Salahov, Cənavar, hamısını saymaq olmur və s.

Bəlkə də əsərdəki çoxsüjetlilik, çoxşaxəlilik, çoxəhvalatçılıq bəlkə də heç ədibin hekayətlərdən, rəvayətlərdən, əfsanələrdən istifadə ilə deyil, xarakterlərin bolluğu ilə izah olunmalıdır. Lakin bu epizod və əhvalatların hamısı bir-birinə qaynaq edilərək çox məharətlə bütöv bir vəhdət halına gətirilmişdir. Ona görə də bu surətlərin hər birinin romanı, dramı və sərgüzəşti elə ustalıqla verilir ki, onların hamısını oxumadan, onları mənimsəmədən əsəri dərk etmək mümkün deyildir. Bu mənada həmin surətlərin hər birinin bioqrafiyası, ömürlüyü ibrətamiz bir pritça-nəsihət təsiri bağışlayır. Məsə-

lən, ilk baxışdan o qədər də başa düşmək olmur ki, Xəstə olası adamlarla həkim Berqmanın siyasətə, mövcud ictimai quruluşa dair söhbətləri hökmən lazım idi? Lakin diqqətlə düşündə görünür ki, hökmən vacib imiş. Çünki Berqman əsərdə təkcə həkim kimi yox, bəlkə də Şərqdə müdrik adamlara verilən adlarla çağırılan loğman, filosof, müdrik bir şəxsiyyətdir. O, xəstəyə görün nə deyir: «Sən əzizim, indi gərək ancaq müalicənlə məşğul olasan. Başqa nə varsa, tulla getsin, heç nəyə fikir vermə. Hamı özü üçündür. Bunu mən deyirəm, ha. Can adama bir dəfə verilir. İki ömrümüz olsaydı, deyərdik ki, birini sərf eləyək ədalət uğrunda mübarizəyə, camaat da yığılıb bizə əl çalsın».

Romanda verilən alleqorik surətlərin hər biri gözəl rəsm olunur: istər Baba Kaha, istərsə Canavar, istərsə də Kirlikir! Lakin sonuncu ədibin əsil kəşfi, icadı qiymətləndirilməlidir. Bu münasibətlə əsərin bədii mətninə ötəri bir nəzər salaraq müəyyən bir parçanı misal gətirmək istərdik. Xəstə olası adamlarla Kirlikirin ilk tanışlıq zamanı başladıkları dialoq bu cəhətdən olduqca səciyyəvidir: Gecə yarısı zibil tökməkdən qayıdan Xəstə hələ xəstələnməmişdən qabaq, cəngavərlər kimi sıralanıb çiyin-çiyinə durmuş zibil yeşiklərinin yanında qərribə bir siçovula rast gəlmişdir: pışik boyda, bozuntul, cod tükləri biz-biz dayanmış bir qərribə siçovul gözlərini fırlada-fırlada bir-iki dəfə öskürmüş və kəməli-ehitiramlı boğazını arıtlayandan sonra demişdi: Salam, ay qonşu! Xəstə olası adam qorxusundan birtəhər canını dişinə tutaraq onun kimliyini soruşanda siçovul şəstlə cavab verir: Kirlikir!

Bundan sonra yazıçı çox məharətlə kəşf etdiyi bu alleqorik obrazın aydın portretini; onun həm zahirini, həm də iç dünyasını canlandırmağa belə nail olur: Siçovul sol gözünü yumub, müsahibinə birgözlü baxa-baxa belə izah etmişdir. Belə ki, yəni Kirin kirlisi. Lap kirli, müsibət dərəcədə kirli. Üfunət qoxuyan və ilaxır... Amma, qonşu, məndən təmizi yoxdur. Hansı yerimi iynəyirsən iynə, görəcəksən ki, tərtəmizəm. Səsində nə üçünsə dilxorluq duyulurdu. Bu adı mənə, bir-iki ələf var aramızda, onlar qoyublar. Eybi yox. Bir də, ay qonşu, kimə, nəyə bizim zamanda adına görə hörmət eləyiblər? Üç yüz əlli ildir, bu dünyada ömür sürürəm mən, sizin təbiri-nizə desək, bir növ qocaman siçovulam. Bəlkə də bu məmləkətin ən qocaman siçovulu. Əlimdən nə desən gəlir... İstəyirsən sənı kaptorqinterlyuksun sədri eləyim?». Bundan sonra Kirlikirin filosofana monoloqları bir-birini əvəz etmişdir. Sizin evinizi bilirsən nə yı-

xacaq? Hə? – Nə bilim, vallah! Arvadlar və hər gün radioda, televiziorda çalınan diringələr! Bir belə vallah diringəyə qulaq asmaq olmaz, nə qədər adam qulağı «ay mənim canım, ay mənim filanım» eşidə bilər?

Bu təqdimatdan, yaxud özünü təqdimdən sonra Kirlikir oxucunun nəzərində hər şeyi bilən, analitik bilik və ağıla malik, müdrik bir varlıq kimi canlanır. Kirlikir, hətta parapsixologiya, qravitasiya hadisəsindən dəm vurur.

Ədib Kirlikirin vasitəsi ilə bir sıra xəbis, paxıl, satqın adamları ifşa edir; xüsusilə hazırda yaşayan böyük-böyük vəzifə sahiblərini, xalqın hesabına yaşayıb onu bəyənməyən zati qırıqları. Əslində xalq elə Kirlikirin özüdür. Doğrudan da, yazıçının onun simasında kəşf etdiyi bu qəribə obraz – Kirlikirin məhz xalq – əliqəbarlı, əməkçi, hər şeyə qadir, lakin qədir-qiyəti bilinməyən xalq olduğu tamamilə anlaşılır. Yazıçının bədii priyomunun orijinallığı da məhz buradadır. Bizcə, əsərdə yazıçının simvollar, sətiraltı mənalar, istifadə yolu ilə yaratdığı belə tipik şəraitdə, tipik xarakterlər oxucunu ofsunlayır.

1980-1984-cü illərdə qırmızı imperiyanın qılıncının kəsərli vaxtında başqa cürə hərəkət mümkün deyildi. Göründüyü kimi, Yusif Səmədoğlu ölümün gözünə diri-diri baxmağı bacarmış, xalqın taleyüklü problemlərini qaldıraraq onları yüksək bədiiiliklə əks etdirmişdir. O da hamıya bəllidir ki, müəllif həmin illərdə müxtəlif yollarla təqib edilmiş.

Ədibin ikinci romanı özünün ən sədaqətli dostu, xeyirxahı və tənqidçisi yazıçı Anarın «Bitmiş ömrün bitməmiş yadigarı» adlandırdığı «Deyilənlər gəldi başa» adı ilə, yalnız ölümündən sonra çap olunmuş əsəridir.

Bu romanda da iki əsas xüsusiyyət, iki əsas xətt – istiqamət və ya iki forma orijinallığı mövcuddur: birində Sarı hamam və hal arvadı ilə bağlı xəyali, mistik, sehrli-əfsunlu, sirli-soraqlı epizodlar, əhvalatlar.

İkincisi isə real həyatdan, habelə müasir dövrdən alınmış mövzu-mətləb və problemlərdir; bizim ömrümüz boyu rast gəldiyimiz, az qala özlərinin sənədliliyi ilə seçilən, sovet dövründə yaşamış, fəaliyyət göstərmiş adamlardır. Burada Sarı hamam, Məcid, onun şoferi, raykom katibi Cavadov, onun şoferi Ayrımlı balası, arvadı Münirə xanım, Qeybətçil arvad Qərənfil və b. nə qədər də müasir görünürlər: Sarı hamam, sarı dəftər, hal arvadı, lal-kar Səməndər.

Sonuncu xüsusilə romanın canı, əti və qanıdır. Onun öz sirli-soraqlı dünyasına baş vurmaq olduqca çətinidir: mən dolu, bədirlənmiş ayın işığında bəzi-bəzi yazılar oxuyuram, qulağıma deyilən adda-budda, mənim yazdıqlarım kimi yazılar yox, alın yazısı kimi pozulmaz yazılar.

Səməndər bu mahalda qeybətçil Qərənfilin dedi-qodusu sayəsində bədbəxtliyin, uğursuzluğun, fitnə-fəsadın, bir sözlə, şər işlərin simvoluna çevrilir; kimin qızı özünü asır, kimin oğlu yoxa çıxır, kimin qardaşının meyidi uzaq ellərdən gətirilir, kimin arvadı ərindən boşanır, kimin əri başqası ilə gəzir Səməndər günahkar sayılır.

Əsərin ikinci hissəsində biz Səməndəri artıq tamam başqa xarakterdə, başqa biçimdə, hətta bir ziyalı kimi görə bilirik: o, həm də bir növ bizim müasirimiz kimi təsir bağışlayır. Əfsuslar ki, əsər yarımçıq olduğuna görə bu maraqlı obraz haqqında oxucu istənilən təsəvvürü əldə edə bilmir. Hər halda bu yarımçıq əsərdə də müəllif çox maraqlı, orijinal, siyasi cəhətdən diqqətçəkən lövhələr yarada bilmişdir.

SABİR ƏHMƏDLİ (1930)

Sabir Əhmədli roman janrında yazan, bu janrın müasir varlığı dərk və əks etdirmək üçün verdiyi geniş imkanlardan bacarıqla istifadə edən istedadlı nasirlərimizdəndir.

Müasir nəsr böyük mənəvi qüvvəsi ilə diqqəti cəlb edir. Nəsrin, xüsusilə, müasir romanın bu cəhəti Sabir Əhmədlinin 70-80-ci illərdə və müstəqillik dövründə yazdığı roman və povestlərində aydın görünür. Mövzu müasirliyi qaldıran, problemlərin aktuallığı, mənəvi-psixoloji təhlilin dərinliyi «Yaşıl teatr», «Toğana», «Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü», «Azığa doğru», «Gedənlərin qayıtmağı», «Kütlə», «Kef», «Axırət sevdası», «Ömür urası», «Yamacda nişan» kimi əsərlərində özünü göstərən bu xüsusiyyətlər Sabir Əhmədlinin bir yazıçı kimi daha çox tanıtılmış və sevdirmişdir.

«Toğana» yazığının ən maraqlı romanlarındanandır.

Elə yazıçı var ki, şəhərlə əlaqəsi az və zəif olan, elmi-texniki tərəqqinin təsirindən müəyyən dərəcədə kənarda qalan ucqar dağ kəndlərindən yazmağı çox sevir. Sabir Əhmədlinin romanında təsvir edilən Toğana da ucqar dağ kəndidir. Lakin demək olmaz ki, bu kənd şəhərdən tam təcrid edilmişdir.

Müasir «kənd nəsrİ» haqqında gedən mübahisələr göstərir ki, bəzi yazıçı və tənqidçilər kəndin problemlərindən, onun inkişaf dialektikasından yazmağı yox, qəlbin dialektikasından yazmağı üstün tuturlar. Sabir Əhmədli kəndin də, qəlbin də qarşılıqlı münasibətindən, hər ikisinin inkişafının dialektik əlaqəsindən yazmağı vacib bilir.

«Toğana» romanında ucqar dağ kəndinin təsərrüfat həyatının çətinlikləri, onun əmək adamlarının yaşayış tərzi və qayğıları ilə yanaşı, çoxcəhətli və çoxplanlı şəkildə qoyulmuş mənəviyyat problemləri ilə də qarşılaşırıq. «Toğana» nəzərimizdə aktual, müasir mənəvi problemlərin qoyuluşu və bədii həlli sahəsində yazıçı axtarışlarının mühüm nəticəsi kimi qiymətlidir.

Ədəbi mühitdə klassik rus ədəbiyyatında təbiətdən emalatxanaya kimi bəhs olunduğundan müasir mərhələdə isə təbiətə həm məbəd, həm də emalatxana kimi baxmağın səciyyəvi hal aldığından daha çox danışılır. Azərbaycan ədəbiyyatında isə bir vaxt təbiətin təsvirində estetik cəhətə daha çox üstünlük verilir. Ədəbiyyatımızın inkişafının yeni mərhələsində, o cümlədən Sabir Əhmədlinin «Toğana» romanında təbiətə yeni bir münasibət – ona mənəviyyat ölçüsü kimi bir baxış da var.

Təbiəti və təbiiliyi qorumaq planeti, varlığı, yaşayışı, həyatı qorumaq səviyyəsində olan bir məsələ kimi qaldırıldığı indiki şəraitdə mənəvi konfliktə ekoloji plan və əsasda, lakin müxtəlif üsul və səpkilərdə həll etmək imkanları çoxalır. Ədəbi tənqidi materiallarda göstəriləni kimi, bir sıra yazıçılar təbiəti sevmək, onu qorumaq və saxlamaq məsələsini birbaşa qaldırır, ona amansız münasibəti ifşa edirlər. Bəziləri mifik obrazlardan geniş istifadə etməklə insanla təbiətin ayrılmaz birliyindən, möhkəm əlaqəsindən danışirlər. Sabir Əhmədli isə şəxsiyyətin mənəvi məzmununu onun təbiətə münasibəti ilə əlaqələndirib izah edir.

Ümumiyyətlə, «Toğana» bütövlükdə kənd, təbiət və mənəviyyat mövzusunda yazılmış romandır. Yazıçı obrazlarının mənəviyyatını təbiətin saflığı, gözəlliyi ilə müqayisə və təmasda verir. bir obrazın dünyagörüşün, işinə, vəzifəsinə, ailəsinə, başqalarına münasibətini onun mənəvi aləminin açarına çevirir.

Romanın əvvəlində biz toğanalılarla və buraya yaylağa gəlmiş şəhərlilərlə tanış oluruq. Toğanalılar və yaylaqçılar haqqında yazıçı təqdimatı iki əsas xətt olub əsərin əvvəlindən sonuna qədər qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə davam etdirilir.

Fəal mənəvi təmizlik bir meyar kimi, «bütün işin, fəaliyyətin, insan ömrünün əsası» kimi əsərdəki obrazların mənəvi-etik ləyaqətlərini aydınlaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Yazıçı mövqeyinin aydınlığı isə bir bunda, bir də romanın əsas qəhrəmanı Adil müəllimin istəklərin ən ucası adlandırdığı «yer bir ev, başər bir ailə» fikrində, arzusunda ifadəsini tapmış olur.

«Toğana»da maraqlı surətlərlə qarşılaşırıq. Bunların sayı iyir-midən çoxdur. Əsərin aparıcı surəti, əsas qəhrəmanı isə Adil müəllimdir. O, pedaqogika və psixologiya ilə məşğul olan alimdir. Adil müəllim əsərdə fəal mənəvi təmizlik mücəssəməsi kimi səciyyələndirilir. Onu «fikir iksiri» adlandırırlar. Bu təsadüfi deyil. Onun adı bir təmasdan hərəkətə gələn fikri, düşüncəsi güclü axına çevrilib ümumdünya məsələlərini əhatə edə biləcək bir genişliyə qədər davam və inkişaf edir. Romanda Adil müəllimin və onun kimi mənəviyyatı təmiz adamların xarakteri daha çox düşüncələr axınında, daxili monoloqlarda açılır. Bu isə romanın forma xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Neçə il bundan qabaq Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində keçirilən «Mirzə Cəlil günü»ndə yazıçılardan Anar, Əkrəm Əylisli, Elçinlə birlikdə Sabir Əhmədli də iştirak edirdi. Sabir Əhmədli buradakı çıxışında Mirzə Cəlilin «Oğru inək» hekayəsini xatırlayıb, diqqəti onun qəhrəmanının qaldırdığı bir məsələyə cəlb etdi. Hekayənin sonunda qəhrəman hamı kimi inanır ki, inək oğrudur. Lakin o məhz hamıdan fərqlənərək «inək oğrudur» deməklə kifayətlənmir, əksinə, «inək oğrudur» deməklə kifayətlənən «hamını» ittihamlandırır və belə nəticəyə gəlir: «Hamı deyir ki, inək oğrudur, amma bir dəyən yoxdur ki, inək niyə oğrudur?». Sabir Əhmədli sözünü davam etdirərək dedi ki, bax, Mirzə Cəlil belə yazıçı idi. O, qələmə aldığı hadisəni oxucuya çatdırmaqla kifayətlənmirdi. Qələmə aldığı hadisənin səbəbini də araşdırır və açırdı. Bu cəhət yazıçı Sabir Əhmədlinin özünə də aiddir. Özünü Mirzə Cəlilin ardıcılı hesab edən yazıçılarımızın hər biri böyük müəllimlərindən bir və ya bir neçə keyfiyyəti əxz etmişdir. Sabir Əhmədli də özünü Mirzə Cəlilin ardıcılı, davamçısı kimi göstərməklə digər qələm dostları ilə birləşir. Lakin o, böyük Mirzə Cəlilin davamçısı olan yazıçılardan da fərqlənir. Sabir Əhmədli Mirzə Cəlildən daha çox qələmə aldığı hadisəni səbəbləri ilə, kökləri ilə əks etdirməyin ustalığını əxz etmişdir. Yazıçının əsərlərində sosial-psixoloji təhlilin dərinliyindən danışdıqda biz bu cəhəti nəzərdə tuturuq. Yuxarıda adı çəkilən

«Yamacda nişanə» və «Qanköçürmə stansiyası» povestləri, «Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü» romanı və yazıçının digər əsərləri nəzərdə tutduğumuzu sübut etmək üçün xeyli material və fakt verir.

Sabir Əhmədli «Mirzə Cəlil günü»nün iştirakçılarının diqqətini «Oğru inək» hekayəsində ifadəsini tapan başqa bir məsələyə – yazıçılıq sənəti, yazıçı xisləti ilə əlaqədar çox mühüm bir məsələyə də cəlb edərək hekayədən aşağıdakı parçanı oxudu: «...biz bir yazıçı millətlik, bizə yağ və pendirdən, süd və qaymaqdan da əvvəl yaxşıca tanımaq, təcrübə görmək lazımdır. Bizə gör-götür lazımdır, yəni müxtəsər, bizim yazıçılıq karxanasında həmişə xammal lazımdır ki, karxanamız işləsin, bیکar qalmasın. Bu gecə məndən yatdı yoxdu. Gərək bir bürüncək götürəm və sənə gedəm, oğru inəyi səhərədək pusam və onun «fənd-felini» öyrənib sonra yazıya götürəm: ta ki, hər bir kəs bilmirsə bilsin, eşitməyibsə, eşitsin ki, inəkdən də oğru olarmış».

Sabir Əhmədlinin «Dünyanın arşını», «Yaşıl teatr», «Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü», «Toğana», «Azığa doğru», «Gedənlərin qayıtmağı» və s. əsərləri göstərir ki, o, bir yazıçı kimi görüb götürməkdə, yazıçı karxanasını xammalla doldurmaqda da böyük sələfi Mirzə Cəlildən çox şey öyrənmişdir. Görkəmli yazıçının «Dünyanın arşını» romanından bəri yazdığı hekayə, povest və romanlarında həyat materialının bolluğuna, qələmə alınmış məsələnin, qaldırılmış problemin hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi faktına rast gəlməyimiz də bunu təsdiq edir. Bu əsərlərin hər birində çox müxtəlif məsələ və problemlər qaldırılsa da, bunların hamısı nəticə etibarilə mənəviyyat problemi ilə əlaqələndirilir, fəal mənəvi təmizlik bir meyar kimi, «bütün işin, fəaliyyətin, insan ömrünün əsası kimi» bu əsərlərdəki obrazların mənəvi-etik ləyaqətlərini araşdırmaqda mühüm rol oynayır.

Müasir Azərbaycan nəsrinin mənəvi –etik problemlərə həsr edilmiş bir sıra nümunələrində maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, bu nümunələrin müəllifləri də müxtəlif olub, müxtəlif maraq dairəsinə, müxtəlif yazı maneralarına, yaradıcılıq imkanlarına və digər xüsusiyyətlərə malikdirlər. Lakin bunların əksəriyyətində hamısı üçün ümumi olan bir dairə obrazına da təsadüf olunur. Bu obrazın anatomiyası və ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərində təzahür forması görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi Arif Hacıyevin tədqiqatlarında maraqlı və aydın bir tərzdə şərh olunmuşdur. Arif Hacıyev doğru göstərir ki, Əkrəm Əylislinin əsərlərində qəhrəman «...kəndin mik-

romühitindən qaçmaq istəyir, o şəhərə gedir, lakin, o, böyük şəhər-də də özünü narahat hiss edir və yenə də kəndə qayıdır. Şəhərlə tə-masda olan kənd adamının qəlbində baş verən həyəcan və qalxış-malar, yeniləşmə prosesləri yazıcının başlıca mövzusunı təşkil edir. Bu nədir? Dairə? Şübhəsiz».

Arif Hacıyevin başqa bir yazıcımızın – Rüstəm İbrahimbə-yovun yaradıcılığı haqqında qeydlərində oxuyuruq: «9-cu Dağlıq küçəsində» povesti kompozisiyası cəhətdən qətl ilə başlanır və təh-qir olunmuş ailə şərəfinə görə qətl ilə də bitir. Dairə?

Bəli, R.İbrahimovun əsərlərində müxtəlif variantlarda təkrar olunan özünəməxsus bir həyat dairəsi».

Maqsud İbrahimbəyovun «Ondan yaxşı qardaş yox idi» po-vestini təhlil edən tənqidçi göstərir ki, onda da: «Povest hamam qa-zanlarının yeknəsək uğultusu ilə başlayır və qazanların göy gurultu-suna bənzər gurultusu ilə bitir».

Öz-özünə sual verir ki:

«Dairə?

Əkrəm Əylislidə və Rüstəm İbrahimbəyovda olduğu kimi bir dairə?

Yəqin ki, bəli...».

Və ehtimalla olsa da təsdiq edir.

Tənqidçi «dairənin başqa bir formada təzahürünə Anarın «Ağ liman», «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» povestlərində, Çingiz Hüseynovun «Məhəmməd, Məmməd, Məmiş» romanında rast gəldiyindən və onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs açaraq, nəhayət, belə bir ümumi nəticə çıxarır:

Necə ki? Yenidən və yenidən dairə?

Bəli, dairə...

Əkrəm Əylislidə – dairə...

Rüstəm İbrahimbəyovda – dairə...

Maqsud İbrahimbəyovda – dairə...

Anarda – dairə...»

(Sabir Əhmədliyə – dairə...)

Misal üçün. «Kef» romanı əsərin qəhrəmanının evində prezi-dentin fərmanla təyin edəcəyi təqaüdün haqqında söz-söhbəti və düşüncələri ilə başlayır və həmin evdə də gözləri qapıya zillənərək nəyi isə gözləməsi ilə bitir – T.H.).

Dairələr, əlbəttə, müxtəlifdir, özünəməxsusdur. «Amma dairə elə dairədir – müasir izahlı lüğətlərin təyin etdiyi kimi... nəyinsə in-

kişafı, həyata keçirilməsi imkanlarının tükəndiyini özündə toplu halda əks etdirən qapalı hərəkətlər, əməl və hadisələr zənciridir...»

Bütün bunlar doğrudur. Bu da doğrudur ki, yuxarıda haqqında az da olsa, bəhs açılan «dairə»lər yazıçıların yox, onların ədəbi qəhrəmanlarının fəaliyyət dairələridir. Lakin bütün bu yazıçılar «60-70-ci illərdə respublika partiya təşkilatının, ictimaiyyətin bizim sosialist əməllərimizə yad olan təzahürlərə qarşı mübarizəsində yaxından və fəal iştirak edirlər» fikri ilə razılaşmaq olmaz.

Çünki 60-70-ci illərdə yazıçılarımızın «dairə» obrazını yaratmaqla həmin illərlə respublikamızda, ümumiyyətlə, böyük ölkədə mövcud olan antihumanist mühiti, bu mühitin doğurduğu mənəvi-etik korrozivni göstərməyə çalışır və bu yol ilə insan uğrunda, mənəviyyət uğrunda mübarizə aparırdılar. «Dairə» obrazını qələmə almaq zərurəti bu dövrün doğurduğu mənəvi mühitin vəziyyəti ilə əlaqədar idi.

Sabir Əhmədli yaradıcılığı üçün mövzu və material bolluğu səciyyəvi bir xüsusiyyətdir. Bu mövzu və material bolluğu həm müasir şəhərlə, həm də kəndlə çox möhkəm əlaqədarır. Odur ki, onun roman və povestlərində qəhrəmanlarının bir çoxu kənddən çıxmış olsalar da, şəhərdə yaşayır və işləyirlər. «Dünyanın arşını», «Azığa doğru» romanlarında da belədir. Bu romanların əsas surətləri filosof Arif və Valeh müəllim şəhərdən bir qonaq kimi doğma kəndlərinə gəlirlər. Müasir kənd onların görüş və qənaətlərindən keçirilərkə oxucuya təqdim edilir.

Beləliklə, biz müasir kənd-şəhərdən gəlmiş ziyalı gözündə məsələsi ilə qarşılaşmış oluruq. Sabir Əhmədli üçün kəndli gözündə müasir şəhər mövzusu da yad deyil; misal üçün «Qanköçürmə stansiyası» povestini göstərmək olar. Beləliklə, onun əsərləri və bu əsərlərdəki məsələ və mətləblər müasir Azərbaycan kəndi və onun taleyi ilə ya birbaşa, ya da dolayısı əlaqədar olur: «Toğana», «Dünyanın arşını», «Qanköçürmə stansiyası», «Azığa doğru» roman və povestlərdə olduğu kimi. Bütün bu əsərlər, ümumiyyətlə, Sabir Əhmədlinin qələmi sosial-psixoloji təsvirin və təhlilin dərinliyi və güclü olması ilə diqqətəlayiqdir. Sosial-siyasi ədalətin pozulmasına və bunun mənəvi deformasiyalar doğurmasına qarşı güclü etirazlar, bütün bunların doğuracağı haqsızlıqlar, cinayətlər barədə ciddi xəbərdarlıqlar görkəmli yazıçının yaradıcılığında dönüşün başlanğıcı hesab etdiyimiz «Dünyanın arşını»ndan tutmuş son əsərlərinə qədər mühüm yer tutmuşdur.

Haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı etiraz «Dünyanın arşını» romanında çox güclüdür. Bu cəhət yazıçı mövqeyinin fəallığı ilə əlaqədardır. «Dünyanın arşını» 1969-cu ildə «Azərbaycan» jurnalı səhifələrində çap olunanda bu cür əsərlərə alışıbmamış ədəbi mühit, demək olar ki, heyrətə düşdü: ədəbi tənqid hərəkatə gəldi. Bu heyrət və hərəkatın səbəbi «Dünyanın arşını» müəllifinin böyük cəsarəti idi. Bu cəsarət hesabına həqiqət yarımçıq halda yox, tam bir şəkildə deyilməmişdi. Tənqidi hərəkatə gətirən də onun gözləmədiyi halda həqiqətin tam bir şəkildə deyilməsi oldu. Tənqid bu tamlığı qəbul və dərk edə bilmədi: «Dünyanın arşını» jurnal nəşrindən 20 il sonra kitab şəklində işıq üzü gördü. Tənqid bu dəfə də qərribə hərəkat etdi. Kitabı tam bir sükutla qarşıladı. Bu sükutun da səbəbi vardı.

Birincisi, tənqid və ədəbi-ictimaiyyət artıq Sabir Əhmədlinin cəsarətli çıxışlarına alışmışdı. İkincisi, bu cəsarətli çıxışları da cəsarətlə qəbul və şərh etmək, həm də cəsarətlə qiymətləndirmək lazım idi. Tənqiddə isə bu cəsarət çatışmırdı.

Tənqid hadisələrin və ədəbi hərəkatın arxasınca gedib, onu izləmək vərdişindən xilas olmalı idi ki, zamanı daim qabaqlamağa çalışan yazıçının cəhdlərinin səbəbini və mənasını başa düşə və şərh edə biləydi.

«Azığa doğru» romanında belə bir epizod var: ... Valeh müəllim şəhərdən doğma kəndlərinə gəlir ki, ata yurdunda öz halal zəhməti ilə ev tiksin. O, ilk əvvəl rayon mərkəzində yaşayan bacısının evinə gəlir; bacısı evdar qadındır, yeznəsi isə rayondakı sovxozlardan birində direktor vəzifəsində işləyir. Bacısının evi, həyatı, bağçası, bağı, şəxsi təsərrüfatı Valeh müəllimi heyran edir. Burada yüksək zövqlə, işgüzarlıq və təsərrüfat mədəniyyəti ilə bir ev və mülk yaradılmışdır. Bunda evdar kəndli qadının işi və bacarığı xüsusi rol oynamışdır. Valeh müəllimin bu cür evdən və onun həyatı təsərrüfatından ürəyi açılır. Bundan yazıçının məramı da aydınlaşır. Odur ki, dağlar qoynunda yerləşən «Toğana» romanındakı kənd soveti sədri Səmədin evi yada düşür. Bu ev kəndli üçün nəzərdə tutulub tikilmiş evlərdən deyildi. Onun həyatı təsərrüfat üçün əlverişli şəraiti də yox idi. Ona görə də Səmədin yeganə inəyinin balası soyuqdan ölür və sağlam inəyə quzu təliməli olurlar. Ümumiyyətlə, ev obrazı və bütövlükdə ev motivi Sabir Əhmədlinin də yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Yazıçı «Kəndli evi necə olmalıdır?» sualı ətrafında düşüncələrini müəyyən bir ardıcılıqla əsərlərində obrazlarla, konkret hissi formalarda əks etdirməyə çalışır. Lakin «Azığa doğru»

romanından yuxarıdakı epizodu xatırlamağı davam etdirsək. məqsədimiz aydınlaşar...

...Valeh müəllim yeznəsi ilə birlikdə onun direktorluq etdiyi sovxozda getmək istəyir. Görür ki, qohumu onu sovxozda aparmaq istəmir. Valeh müəllim düşünür: yaqın sovxozda işlər yaxşı deyil. Ona görə də təkid edir. Qohumu Valeh müəllimi özü ilə sovxozda aparır. Onlar maşınla sovxoz idarəsinin həyatına daxil olurlar. Valeh müəllim sovxoz idarəsi həyatında iki-bir, üç-bir toplanıb söhbət edən fəhlələrə ümumi bir nəzər salır, kənarında tək dayanan fəhləni tanıyır. Bu, Valeh müəllimin uşaqlıq dostu idi. Direktor Valeh müəllimin qolundan tutub, onu idarəyə aparmaq istəyir. Lakin Valeh müəllim fəhlələrlə görüşmək istədiyini bildirir. Direktor təkid edir. Valeh müəllim düşünür: görünür, fəhlələrlə söhbət etməyimə razı deyil. Valeh müəllim direktordan ayrılıb uşaqlıq dostu olan tək dayanmış fəhləyə tərəf gedir. Onlar görüşüb-öpüşürlər. Fəhlələr onların ətrafına toplaşır və qonaqla salamlışırlar. Valeh müəllim fəhlələrə belə bir sualla müraciət edir:

- Bu il taxılınız necə oldu?

Fəhlələr susurlar. Heç kimdən cavab gəlmir. Valeh müəllim yenə düşünür: deyəsən bu «-nız» onları çaşdırdı... Nəhayət, fəhlələrdən biri dillənir: «Taxılı deyirsiniz? Yığıdıq, hamısını təhvil verdik, getdi».

«Azığa doğru» romanı «durğunluq dövrü»ndə yazılıb çap olunmuşdur. O vaxtlar bu cür düşünmək və yazmaq, yazdığını da eyni şəkildə çap etdirmək çox çətin işdi. Bu çətinlik həm bədii düşüncənin özü ilə, həm də yazıçı sözünə senzuranın güclü olması ilə əlaqədar idi. Bu iki cəhət tənqiddən də cəsarətsizliyini şərtləndirirdi. Odur ki, tənqiddən «Azığa doğru» romanı barədə susması təbii görünürdü. Bəli. Sabir Əhmədlinin yaradıcılıq cəsarətinə «durğunluq dövrü» tənqidinin belə ikiüzlü münasibəti aydın görünür: bir halda tənqid tam haqsızlıq və amansızlıqla hücumla keçirdi «Dünyanın arşını» romanında etdiyi kimi, digər halda yazıçının böyük cəsarətinin şahidi olsa da, dilini dişləri arasında sıxıb susmağı üstün tuturdu - «Azığa doğru» romanına münasibəti yada salaq.

MƏMMƏD ARAZ (1933-2004)

Məmməd Araz Naxçıvan MR Şahbuz rayonunun Nurs kəndində doğulmuşdur. Burada orta məktəbi bitirib Pedaqoji universitetin Coğrafiya fakültəsində təhsil almışdır. Elə bu illərdə də yaradıcılığa başlamışdır. Uzun illər müxtəlif ədəbi təşkilatlarda və redaksiyalarda işləsə də şeir M.Arazın həyat etalonu olmuşdur.

Onun «Sevgi nəğməsi» (1959), «Üç oğul anası» (1961), «Araz axır» (1964), «Anamdan yadigar nəğmələr» (1965), «Ömür karvanı» (1967), «Mən səni taparam» (1969), «İllərdən bəri» (1969), «Atamın kitabı» (1974), «Həyatın və sözün rəngləri» (1975), «Oxucuya məktub» (1978), «Aylarım, illərim» (1979), «Seçilmiş əsərləri» (1986), «Dünya düzəlmir» (1992), «Daş harayı» (1993), «Qayalara yayılan səs» (1994), «Yol ayrıcında söhbət» (1997), « Sənətdə son mənzil olmur» (2001), «Ağlayan qayalar» (2002), «Seçilmiş əsərləri» 4 cildə (2003) və b. toplusları çap olunmuşdur.

Məmməd Araz Azərbaycanın bədii xəritəsi – təbii zənginlikləri, tarixi abidələri, daş yaddaşı, maddi və mənəvi sərvətləri özünəməxsus rəngarəng boyalar ilə cilalanmışdır. O, bədii yaradıcılıqda ənənəvi deyim və məcazlardan qaçmağa çalışan yeni boyalar, yeni rənglər axtaran, həyata poetik baxmağı bacaran şairdir.

Şairin təbiətə, insana baxışı, münasibəti düşündürücü, hətta heyratləndiricidir. O, başqalarının görə bilmədiyi, yaxud görüb mənalandıra bilmədiyi mətləbləri şairinə idrakla sənət dilinə çevirə bilir. Məsələn, Azərbaycan haqqında yüzlərlə şeirlər və nəğmələr yazılsa da, Məmməd Arazın «Azərbaycan»ı onlardan seçilir:

Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
«Azərbaycan» deyəndə ayağa dur ki,
Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər.

M.Araz keçmişə də, bu günü də düşünəndə ona yalnız şair qəlbi ilə yox, təfəkkür gözü ilə baxır. Vətən oylağının hər zərrəsində mənə axtarır. Onun hadisələrə bədii-fəlsəfi baxışı həmişə aparıcı mövqedə durur.

Çox da tərifləmə bu qalacanı,
Axtar dünənimdə, bu günü axtar.
Kimin əlindəydi onda açarı? -
Axtar, bu birinci düynü axtar...

M.Araz istər keçmişə üz tutsun, istərsə yaşadığı mühitə, heç vaxt mövzu aramır. Mövzu şairin içindən gəlir: hər şeydən öncə Vətən, onun ən adi daşı, torpağı, ona vətəndaş gözü ilə baxmaq:

Vətən daşı olmayandan
Olmaz ölkə vətəndaşı.

Şair yurdumuzun zəngin və füsunkar təbiətinə həssaslıqla yanaşır. ilhamı da, qüvvəti də, qüdrəti də ondan alır. Şairin əzəl yad-daşı, bəhrələndiyi qaynaq xalq bədii təfəkkürü, xalq deyimləri, aşıq poeziyasından süzülüb gələn forma və məzmun vəhdətidir. Məmməd Araz aşıq yaradıcılığına dərinədən bələd olan şairdir. O, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Aşıq Alının, Ələsgərin və müasir aşıqların poetik irsindən daim qidalanmış, bu zəngin xəzinənin şəkli xüsusiyyətlərindən yerində, məqamında bəhrələnmişdir.

İstər xalq sənətkarlarının, istərsə xalqın özünün həyatını, milli-mənəvi dəyərlərini, məişətini, psixologiyasını Məmməd Arazın bədii düşüncəsindən ayrı təsəvvür etmək çətindir.

Şair atalar sözlərini, məsəlləri, xalq deyimlərini, onların layla-larını, oxşamalarını çox ustalıqla öz poeziyasının qanına hopdurur. sözə yeni don geydirir, yeni ruhlu, yeni məzmunlu bədii-fəlsəfi söz çələngi yaradır: «Məcnunsuz çöllərin Leylisi mənəm», «Məcnunsuz Leyliyəm çöllər inanmır», «Bir qərib yolçuyam yollar inanmır», «Nədəndi yaxşının başını kəsməyə hazırsan xəncərin tiyəsi kimi» aşıq şeirindən gələn misralar, bəndlər şairin şeirində zəifləmədən daha bədii və təsirli səslənir.

Məmməd Araz yaradıcılığı boyu sözə, sözün mənə və şəkli xüsusiyyətlərinə diqqətlə yanaşmış, onları qırılmaz vəhdətdə alaraq, bədiiliyi, axıcılığı, bütövlüyü qorumağa çalışmışdır. O aşıq şeirinə və xalq poeziyası nümunələrinə həmişə yaradıcı yanaşmış, onları kor-koranə təkrar etməmişdir. Həmişə yeni-yeni təsvirlər seçərək milli, xalqı duyğular, məcazlarla cilalanan əbədiyaşar şeir dünyası yaratmışdır.

Məmməd Araz doğulduğu evi - ata ocağını, ana dünyasını, nənə cəhrəsini, həyat-bacanı, bağı-bağçanı, örüşdən gələn mal-qaranı, qoyun-quzunu unutmur, dönə-dönə şeirin predmetinə çevirir:

Elə bil yarpızın dəyişib tamı,
Nənəmin ətri də azalıb bir az.
Çağırın, çağırın əziz anamı,
Belə bağça olmaz, belə bağ olmaz.

Örüşdən quzular dönüb mələşir,
Boz inək axtarır səsinə onun.
Yadıma bir sözü, bir misram düşür,
Çırağı anaymış ata yurdumun.

Xəlqiliklə yoğrulmuş Məmməd Araz poeziyası bir tərəfdən folklor, xalq yaradıcılığı, klassik Azərbaycan poeziyası, başqa tərəfdən aşiq şeiri və çağdaş poeziyamızın sütunları üzərində qurulmuş, onun ən gözəl məziyyətlərini poeziyasının canına hopduraraq, yeni, tərəvətli sənət nümunələri yaratmışdır.

Bəllidir ki, klassik poeziyamızın şah mövzusu Vətəndir. Vətən Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin poeziyasında əzəli bir mövzu olaraq ən təsirli təşbehlərlə vəsf olunur. Həm də bu poeziyanın ruhunda bir niskil, həsrət, intizar duyğusu da bizi kədərləndirir, düşündürür, ürəyimizxi göynədir. Çünki, torpağımız parça-parça olub yadların əlinə keçib, bizə kiçik bir parça qalıb. Bu sağalmaz yara tarix boyu şairlərimizi düşündürüb. XIX və XX yüzilliklərdə elm və sənət adamları, ən başlıcası isə şairlər daha çox bu sağalmaz yaraya məlhəm qoymağa çalışıblar. Torpaq-Vətən məfhumu sovet hakimiyyəti illərində daha yüksək tribunalardan eşidildi. Başda Səməd Vurğun olmaqla ən aktual problemə çevrildi. Şairin «Azərbaycan» şeiri Vətən poeziyasının proloqu kimi səsləndi.

«Azərbaycan» Məmməd Araz şeirində yeni rəngdə, yeni boyalarla, yeni bədii deyimlərlə vurğulandı.

Azərbaycan - qayalarda
bitən bir çiçək,
Azərbaycan - çiçəklərin
içində qaya.
Mənim könlüm bu torpağı
vəsf eyləyəcək,
Azərbaycan dünyasından
baxıb dünyaya.

Şair Vətənin gözəlliyini ön plana çəkərək lirik şeirlərində onun füsunkar gözəlliyindən danışır, onun ən adi daşını belə müqəddəsləşdirir. Ona elə boyalar, elə çalarlar seçir ki, o misraları oxuduqdan sonra Vətən haqqında yenidən düşünməli olursan, onun

daşı, torpağı, çayı, gölü, dənizi, dağları, mamırlı qayaları, əzəmətli çınarı, şah palıdı – hər biri ayrı-ayrılıqda bir Vətən rəmzi olur.

Sənin qoynun bir asiman,
Dolanmağa xəyal gərək.
Göylərimi seyrə çıxan
Bir qocaman qartal gərək.

Vətəni qartal tək dolaşan şair onun parça-parça olduğunu görüb qəlbi göynədən hisslərə toxunur, hətta qonşuların da hasar üstə öldüyünü yada salıb bizi heyrətləndirir.

Mən Təbrizli, Naxçıvanlı, mən Gəncəliyəm,
Çox görmüşəm hasar üstə ölənləri də.
Mən torpağı bölünməyə öyrəncəliyəm,
Heç qazanan görməmişəm bölənləri də.

Məmməd Araz qədər heç bir şair «Araz» təxəllüsü götürməmişdir. Məmməd Araz ona görə «Araz» təxəllüsü götürdü ki, Araz bütöv Azərbaycanın tən ortasından keçir və onu ikiyə bölür. Onun poeziyasında bu parçalanma ən adi qonşu çəpərinə qədər şairi düşündürür, bizi də heyrətləndirir.

M.Araz ana yurdun təbiətinə də ən gözəl poetik lövhələrini həsr etmişdir: «Dağlar, daşlar», «Qayalar», «Aran», «Səhrələr», «Dağlar», «Qanadlı qayalar», «Qızıl qaya», «M.Araz qayası», «Tunc atlı», «Heykəlimlə görüş», «Bir baş daşı görürəm», «Heykəl ömrü», «Daş harayı» və b. şeirlərində torpağımızın hüsnünə bəzək vuraraq onların hər birinə yeni-yeni mənalar verir, hər birinin Vətənə gərək olduğunu vətəndaş kimi dəyüərləndirir və özünü Vətənin mamırı hesab edir.

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim - deyir.

«Dağlar küsüb məndən» şeirində isə təbiət hadisələri onun ayrı-ayrı predmetləri, hadisələri, xüsusilə əzəmətli, vüqarlı dağlarla ülfət və ünsiyyətinin kiçik bir qəbahətini günah kimi üreyinə salır:

Neçə yazdır düşmür yolum,
Yəqin dağlar küsüb məndən.
Gedim öpüm, qurban olum,
Yəqin dağlar küsüb məndən.

Qeyd edək ki, qədim dövrlərdən Vətən təbiəti Azərbaycan şairlərinin ən çox müraciət etdiyi, sevə-sevə tərənnüm etdiyi mövzu olmuşdur. Təbii ki, klassik poeziyadan fərqli olaraq müasir poeziyada təbiətə qayıdış əvvəlkindən fərqli mahiyyət və məna kəsb edir. Poeziyanın başlıca meyarı olan təbii və səmimi təbiət hissi şairin lirik duyğuları üçün doğmadırsa, onun təbiətə həsr etdiyi əsərlərdə həm dolğun və düşündürücü məzmun, həm də kamil, mükəmməl bədii forma mövcuddur. Əlbəttə, təbiətə vurğunluq M.Araz poeziyasında Vətənə vurğunluq deməkdir. Şair təbiətdən hansı mövzunu seçib qələmə alırsa orada mütləq vətən və təbiət qovuşur. Onun dağlara həsr etdiyi şeirlərin demək olar hamısı, həm də Vətənlə bağlıdır. Şair doğulduğu torpaqla vidalaşarkən həsrətlə dağlara, başının üstündə ötən dumana, Vətən göylərindən yağan leysana baxıb vidalaşır:

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim,
Duman salamat qal, dağ salamat qal.
Arxamca su səpir bəlkə leysanlar,
Leysan salamat qal, yağ, salamat qal.

Qıy vuran qartallar yox oldu çəndə,
Nərgizlər saraldı şəhli çəməndə,
Ay ala göz pərim arxamca sən də
Boylan salamat qal, sağ salamat qal.

Beləcə şair, Vətən təbiəti, alagöz pəri bir vəhdətdə görünür. Bütövlükdə Məmməd Araz sözün həqiqi mənasında Vətəndaş şairidir.

ANAR (1938)

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının etiraf edilən imzalarından biri – Anarın yaradıcılığı özünün əhatəliliyi, çoxşaxəliliyi, zənginliyi, bədii siqləti ilə diqqəti çəkir. İlk qələm təcrübələrindən başlayaraq «altmışıncılar» nəslinə mənsub olan yazıçı zaman keçdikcə ruhən bağlı olduğu ədəbi nəslin estafetini daşıyan aparıcı şəxsiyyətlərdən birinə çevrilmişdir. Bir sənətkar kimi Anarın bədii əsərləri Mirzə Fətəli Axundov, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Ənvər Məmmədخانlı kimi klassik sənətkarların yaradıcılıq ənənələrini ya-

şatmaqda, inkişaf etdirməkdədir. Digər tərəfdən Anarın Rəsul Rza və Nigar Rəfibəyli kimi Azərbaycan bədii fikrində təkrarsız xidmətləri ilə seçilən sənətkarların ailəsində yetişməsi onun yaradıcılıq yolunun müəyyənləşməsində, ədəbi məfkurəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Anar Rəsul oğlu Rzayev 1938-ci ilin mart ayının 14-də Bakı şəhərində dünyaya gəlmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirdikdən (1955-1960) sonra Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat muzeyində elmi işçi (1960-1961), Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində redaktor (1961–1967) kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

Anar həmçinin Moskvada Ali ssenari (1962-1964) və Ali rejissor kurslarını (1970-1972) bitirmiş. «Qobustan» dərgisinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır (1968-1987). O, 1987-ci ildən bu günə qədər Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri vəzifəsini daşımaqdadır. Anar keçmiş SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmiş. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra Milli Məclisin üzvü kimi xeyli müddət səmərəli fəaliyyət göstərmişdir.

İndiyədək Anarın «Bayram həsrətində» (1963), «Yağış kəndi» (1968), «Ağ liman» (1970), «Molla Nəsrəddin – 66» (1970), «Adamın adamı» (1977), «Macal» (1973), «İçərişəhər» (1978), «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» (1982), «Dədə Qorqud», (1983). «Sizi deyib gəlmişəm» (1984). «Dünya bir pəncərədir» (1986). «Seçilmiş əsərləri», iki cildə (1988), «Sizsiz» (1992). «Şəhərin yay günləri» (1992), «Şəhidlər dağı» (1995), «Otel otağı» (1995), «Min beş yüz ilin Oğuz şeiri» (1999), «Ağ qoç, qara qoç» (2003) və başqa kitabları nəşr olunmuşdur.

Nəşr olunan kitablarının natamam siyahısı göstərir ki, Anarın ədəbi-bədii irsi olduqca zəngin və janr baxımından rəngarəngdir. O, şeir yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, hekayə, povest, roman, dram, ssenari yazmış, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın dəyərli örnəklərini yaratmış, habelə bir sıra tərcümələr etmişdir.

Bədii yaradıcılığa 1960-cı ildə «Azərbaycan» dərgisi səhifələrində dərc olunan «Keçən ilin son gecəsi» və «Bayram həsrətində» adlı hekayələrlə başlayan müəllifin əsərləri tezliklə geniş oxucu kütləsinin diqqət və marağını çəkmişdir. Onun «Asılıqanda işləyən qadının söhbəti», «Mən, sən, o və telefon», «Gürcü ailəsi», «Yaxşı padşahın nağılı», «Qırmızı limuzin» və başqa hekayələri mövzu, dil və üslub özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir. İlk

hekayələri ilə yazıçı çağdaş Azərbaycan nəsrinə yeni bir ab-hava gətirmiş, yazıları haqqında mətbuatda müsbət fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Anarın yaradıcılığında povest janrı əhəmiyyətli yerlərdən birini tutmaqdadır. Onun «Dantenin yubilyı», «Gecə yarısında hadisə», «Ağ liman», «Əlaqə», «Macal», «Otel otağı» və digər povestləri Azərbaycan nəsrinin təkrarsız örnəklərindən hesab olunmaqdadır. Bu əsərləri ilə yazıçı cəmiyyətimizi narahat edən sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərə diqqəti yönəltməyə çalışmışdır. Yazıcının povestlərində qaldırmış olduğu problemlər və yaratdığı bənzərsiz obrazlar onun əsərlərinin mühüm özəlliklərindən hesab olunmaqdadır. Bu əsərlərdə təsvir edilən obrazlar cəmiyyətin adi, sadə təbəqəsinə mənsub olan insanlar olsa da, müəllif onların zahirən adi görünən həyatlarının qapalı, qaranlıq tərəflərinə, qeyri-adiliklərinə diqqəti çəkməklə orijinal sənət nümunələri yaratmağı bacarmışdır.

«Dantenin yubilyı» povestində nasir həyatını teatr sənətinə həsr etmiş, qəlbən və ruhən peşəsinə bağlı olan, lakin istedadsızlığı səbəbindən gülüş hədəfinə çevrilən aktyor Feyzulla Kəbirlińskiinin obrazı fonunda cəmiyyətdə və sənətdə yerini tapa bilməyən insanların yaşadığı faciənin, ağrı və əzabların mənəvi-psixoloji qatlarını açmağa çalışmışdır.

Elmi-fantastik janrın uğurlu nümunələrindən olan «Əlaqə» povestində yazıçı şərti-metaforik üslubun imkanlarından bəhrələnərək insan və onun bağlı olduğu mühitin bir sıra qaranlıq, izaholunmaz sirlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutan «Macal» povestində müəllif öz qəhrəmanını Fuadın timsalında insan və zaman amilini orijinal bir formada canlandırmağa çalışmışdır. Özünü bütünlüklə vəzifə və karyerasına həsr etmiş Fuadın şəxsi həyatını bütünlüklə unutması, ona doğma olanların, hətta valideynlərinin belə qayğısına qalmağa macal tapmaması süjet xəttinin dəqqət çəkici məqamlarındandır. Müəllif povestdə qəhrəmanının can atdığı mühitdə öz xoşbəxtliyini təmin edə bilməməsinin səbəblərini çözməyə, daxili-mənəvi sarsıntılarını əks etdirməyə çalışmışdır.

Yazıcının son povestlərindən olan «Otel otağı»nda Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsindən sonra yaşanan hadisə və əhvalatlar əks olunmuşdur. İş tapmaq ümidilə Türkiyəyə gedərək istəyinə nail ola bilməyən, keçirdiyi həyəcan və sarsıntılardan qürbətdəcə gözlərini dünyaya qapayan qəhrəmanın taleyi fonunda

müəllif yaxın dövrün epik mənzərəsini real cizgilərlə yaratmağa çalışmışdır. «Otel otağı» yalnız Anarın yaradıcılığında deyil, ümumən milli nəsrimizdə yeni dövrün ab-havasının aşkar duyulduğu, cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklərin sənətə gətirildiyi uğurlu bədii nümunələrdən biridir.

Yazıçının sənədli şəkildə yazmış olduğu «Sizsiz» əsəri Rəsul Rza və Nigar Rəfibəyliyə həsr olunmuşdur. Bu əsərdə müəllif ona doğma olan insanların həyat və mübarizə yolunun işığında xatirə, düşüncə və yaşantılarını əks etdirməyə çalışmışdır. Yazıçının təsvir etdiyi real əhvalatlarla romantik örtüyə bürünmüş düşüncələrinin məharətlə əlaqələndirilməsi əsərin canlılığını, oxunaqlılığını, yazı mədəniyyətini şərtləndirən faktora çevrilmişdir.

Anarın «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi», «Ağ qoç, qara qoç» kimi romanları Azərbaycan nəsi tarixində xüsusi çəkiyə malik olan əsərlərdəndir. Bu əsərlərin birincisi yazıçının yaradıcılığının ilk dövrlərinin məhsuludursa, ikincisi isə bir neçə il öncə qələmə alınmışdır.

Yazıçıya böyük şöhrət gətirən və dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunan «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» romanında təqdim olunan hadisələr və xarakterlər kontekstində cəmiyyətimizi narahat edən köklü mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunulmuşdur. Müəllif orijinal formada düşündüyü süjet xətti fonunda, biri-birini izləyən gərgin psixoloji əhvalatlar axarında bədii çözümlər verməyə çalışdığı problemin mahiyyətinə varmağa, onun müxtəlif çalarlarını əks etdirməyə çalışmışdır. «Ağ liman» povestindəki əhvalatların davamı kimi işlənən romanın adı – şərti-simvolik mənada düşünülmüş «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi»nin ifadə tutumu yazıçının zamana və zamanın ehkamlarına qarşı sərt etirazı kimi səslənməkdədir.

Romanda təsvir olunan Təhminə, Zaur, Spartak, Firəngiz, Mədinə və başqa obrazların hər biri xarakterlərinin fərqli aspektləri və çalarları ilə canlandırılmışdır. Lakin müəllif əsərdə əsas əhvalatları Təhminə və Zaurun əlaqə və münasibətləri kontekstində qurmuş, onların daxili-mənəvi dünyasının gizli, açılmamış qatlarına baş vurmağa çalışmışdır.

Yazıçı böyük sənətkarlıqla yaratmış olduğu Təhminə obrazının timsalında mənəviyyət və şəxsiyyət azadlığı məsələsinə toxunmuşdur. Cəmiyyətin ehkamlarına boyun əyməyərək yaşamağa üstünlük verən və seçdiyi həyat tərzini özünün xoşbəxtliyi kimi qavrayan Təhminə ruhən azad fikirli bir qadındır. Lakin çevrəsindəki cəmiyyətin ehkam və buxovlarının əsirinə çevrilmiş insanlar onu

dərk etmək iqtidarında olmadığından Təhminə öz səadətini qoruya bilmir. Romandan doğan qənaətə görə, Təhminə cəmiyyətin norma hesab etdiyi əxlaq, mənəviyyat və saflıq etalonunun üstündə dayanan, təmiz, saf görünənlərdən daha üstün olan bir insandır.

Romanda Təhminənin ölümü simvolik mənə daşdığından yalnız fiziki anlamda dərk olunmamalıdır, çünki bu ölümün arxasında baş qəhrəmanın cəmiyyətin barişə bilmədiyi ehkamlarına qarşı qəti, sərt etirazı dayanmaqdadır.

«Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» romanının ayrı-ayrı fəsilələrinə verilmiş epiqrafların Məhəmməd Füzulinin aşiqənə qəzəllərindən seçilməsi təsadüfi səciyyə daşır. Çünki Füzulinin «Leyli və Məcnun»unda olduğu kimi «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» romanının qəhrəmanları da eyni sınaq qarşısında imtahan verməli olurlar.

Anarın yaradıcılığının son dövrünün məhsulu kimi diqqəti çəkən «Ağ qoç, qara qoç» romanı ictimai-siyasi mövzuda qələmə alınmışdır. Burada yazıçı yaşadığımız tarixin yaxın mərhələsinin epik mənzərəsini canlandırmış və bir vətəndaş kimi özünün narahatlığını ifadə etmişdir. İki hissədən ibarət olan roman «utopik və antiutopik nağıllar» adlandırılmış və hər bir hissəyə «Məlikməmməd» nağılından gətirilmiş ağ qoç və qara qoçla bağlı uyğun epiqraflar verilmişdir. Lakin bütövlükdə roman nağıl üslubuna söykənilərək yazılsa da, «Məlikməmməd» nağılının süjetini olduğu kimi təkrarlamış, sadəcə müəllif adı çəkilən folklor abidəsinin motivləri fonunda şərti-metaforizmin üslub örtüyünə bürünərək cəmiyyətin siyasi həyatının fərqli təzahürlərini bütün dolğunluğu ilə canlandırmağa çalışmışdır.

Romanın əsas qəhrəmanı olan Məlik Məmmədlinin şəxsi taleyi fonunda təqdim olunan hadisə və əhvalatlar oxucunu dərin düşüncələrə qərq edir, onu ayıq olmağa, vətən və millət naminə ayağa qalxmağa, bütün çətinliklərə sinə gərməyə səsləyir.

«Ağ qoç, qara qoç» romanının birinci nağılı Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyini canlandıran romantik səhnə və epizodlarla müşayiət olunmaqdadır. Artıq iki əsrə yaxın parçalanma tarixi yaşayan Azərbaycan birləşmiş, bütövləşmiş, «uzaq illərin qanlı Qarabağ hadisələri, ölkənin o vaxtkı ağır iqtisadi durumu indi yalnız xatirələr aləmində qalmışdır». Tarixi İpək yolunun üzərində yerləşən Azərbaycan möhtəşəm, qüdrətli bir ölkəyə çevrilmiş, insanların həyat səviyyəsinə görə Avropa dövlətlərinə çatmışdır. Azərbaycan əsr-

lər boyu can atdığı Türk dünyasına qovuşmuş, onunla qaynayıb-qarışmışdır.

«Milli Məclisin iclas salonunda dövlət bayrağı və gerbiylə bərabər Ana Yasanın əsas müddəaları da həkk olunmuşdur: Birləşmiş Azərbaycan Respublikası Azəri türk millətinin vahid, azad, müstəqil, demokratik, dünyəvi dövlətidir. Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları irqindən, millətindən, dilindən, dinindən, sosial durumundan, sinfi mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlara malikdirlər. Azərbaycan böyük Türk dünyasının ayrılmaz parçasıdır».

Özünü ölkənin xoşbəxt vətəndaşlarından biri sayan Məlik Məmmədinin oğlu Beyrək nəqliyyat mühəndisidir. Şuşada Cıdır düzündən Topxana meşəsinə çəkilən funikulyorun qurulmasına rəhbərlik edir. Qızı Burla ədəbiyyat müəllimidir, Kərkükdəki Füzuli Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan dərslər deyir, həyat yoldaşı Aypəri teatr rəssamıdır, Təbrizdəki Əbdülqadir Marağayi teatrında «Koroğlu» operasının tamaşasının dekorasiyası ilə məşğuldur.

Yazıçının təsvir etdiyi Azərbaycan – ölkənin hər bir vətəndaşının arzu, xəyal və ideallarında yarada biləcəyi böyük, müqəddəs, möhtəşəm bir dövlətdir və romanın qəhrəmanı Məlik Məmmədli belə bir ölkənin vətəndaşı olmasının qürurunu yaşayır.

«Ağ qoç, qara qoç» romanının ikinci nağılı isə birinci nağılla tam kontrast təşkil edən hadisə və epizodlarla müşayiət olunmaqdadır. Burada böyük güclərin siyasi-iqtisadi maraqlarının kəsişdiyi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini itirərək müxtəlif zonalara bölünməsi təsvir olunmuşdur. Yazıçının təqdimində birinci zona Behişt-Badi-Kübə, ikinci zona Bakı Kommunası, üçüncü zona isə Bakı Siti adlanır. Romanın qəhrəmanı Məlik Məmmədinin ailəsi də biri-birindən ayrı düşmüş, hərəsi bir zonanın təbəəsi kimi yaşamağa məcbur olmuşdur. Onların hər birinin taleyi düşmüş olduqları zonaların həyat tərzinə və siyasi şərtlərinə uyğun şəkildə dəyişmiş, başqalaşmışdır. Behişt-Badi-Kübə zonasının vətəndaşı olan həyat yoldaşı Aypəri çadra örtür; o, qiyafəsi kimi adını da dəyişərək Mahrux xanıma çevrilmiş, mədrəsədə xəttatlıqdan dərslər deyir. Bakı Kommunasında yaşayan oğlu Beyrək isə Boris Məmmədov olmuş və komissarlıqda çalışmaqdadır. Nəhayət, Bakı Sitiyə düşən qızı Burla Buraya çevrilmişdir; rəqqasədir, göbək rəqsləri ifa etməklə məşğuldur.

Müəllif ölkənin bu vəziyyətə düşməsində yalnız hakimiyyətin deyil. ziyahların, siyasi şəxsiyyətlərin və bütövlükdə hər bir vətəndaşın məsuliyyət daşdığını vurğulayır:

«– ...Sən ölkənin tanınmış jurnalisti idin. görmürdün ki. hadisələr hansı məcrada gedir? Qəzetlərin nə yazdığını oxumurdun, televizorda, radioda nə səsləndiyini eşitmirdin? Bilmirdin ki, bir-birinə ədavət. kin püskürən bütün bu yazılar, çıxışlar, bu qan-qan deyən adamlar cəmiyyətdə elə bir nifrət potensialı yaradır ki, bir gün böyük partlayış baş verəcək, hər şey alt-üst olacaq? Oldu da. Qurunun oduna yaş da yandı.

– Partlayış mən gedəndən sonra, cəmişi on-on beş günün içində oldu.

– Amma sən burda olanda qarşısını ala bilmədin...

– Qarşısını necə alaydım?

– Niyə ölkənin nüfuzlu ziyalısiydın. Adamları ağıllırını başına yığmağa çağırıydın, deyəydin ki, qardaşlar bunun axırı fəlakətdir, qandır. ölümdür, bir-birinizə qənım kəsilməyin, qardaş qanı tökməyin».

«Ağ qoç, qara qoç» romanının başlanğıcında müəllifin belə bir qeydi verilmişdir: «İkinci nağılda cərəyan edən hadisələr xronoloji zaman etibarilə birinci nağılın davamı deyil. Bu iki biri-birinə alternativ olaylar eyni vaxt kəsiyində təsəvvür edilir». Lakin bu qeydin şərti səciyyə daşdığı şübhə doğurmur; bununla müəllif əsərdə təsvir olunan hadisələrlə yaşanan tarix arasında hər hansı formada oxşarlıq axtarılmaması, romanın sadəcə bədii təxəyyül məhsulu kimi dəyərləndirilməsi məramını izləmişdir.

«Ağ qoç, qara qoç» romanının ikinci nağılı kədərli, bəzən ümitsizliyə varan pessimist çalarların üstünlüyü ilə qələmə alınmışdır. Lakin bu pessimizmin dərinliklərində müəllifin millətin və ölkənin gələcəyinə olan zərif inamı da özünü göstərməkdədir. Azərbaycanı qarşılaşdığı və qarşılaşa biləcəyi fəlakətlərdən yalnız millətin gücü ilə azad etməyin mümkünlüyünə inanan yazıçı onun yollarını da göstərmişdir: «Əvvəla, ağ qoçu qara qoçdan seçə bilmək lazımdır. Sonra da sıçrayıb ağ qoçun belinə minəndə elə möhkəm oturmalısən ki, səni qara qoçun belinə ata bilməsin». Yaxud: «Divlərə də qalib gəlmək olar. Unutmayın ki, divlərin canı bir şüşədedir» qənaəti ilə yazıçı bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq insanların qaranlıqlar üzərində qələbə çala biləcəyinə olan inamını ifadə etmişdir.

«Ağ qoç, qara qoç» romanında Anarın gəlmiş olduğu qənaətə görə, millətin taleyi ona rəhbərlik edən dövlət başçılarından siyasi dünyagörüşündən, müdrikliyindən, tutduğu mövqedən hədsiz dərəcədə asılıdır. Müəllifin fikrincə, dövlətin siyasi xəttinin müəyyənləşdirilməsində atılmış yanlış addımlar, başqa sözlə xalqın, ölkənin deyil, hakimiyyətin maraqlarına yönəlmiş siyasət sonralar islah edilməsi mümkün olmayan faciələrə gətirib çıxara bilər.

«Ağ qoç, qara qoç» romanında son illərdə siyasi-iqtisadi böhranların insanların ruhunda, mənəviyyatında, zehmində yaratdığı yadlaşma, özgələşmə duyğusu yüksək bədii sənətkarlıqla ifadəsini tapmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» faciəsinin ideya-estetik ruhunun aşkar şəkildə duyulduğu əsərdə yazıçı zamanımızın doğurduğu problemləri bütün çılpəqlığı ilə əks etdirə bilmişdir.

Ədibin çoxşaxəli yaradıcılığında dram janrı özünəməxsus yerlərdən birini tutmaqdadır. Sənətin bu mürəkkəb növünə öləri yanaşmaması, onu çoxcəhətli yaradıcılığının aparıcı janrlarından birinə çevirə bilməsi bir müəllif kimi onun ədəbi uğurlarını səciyyələndirən amillərdəndir.

Anarın yazmış olduğu «Keçən ilin son gecəsi», «Şəhərin yay günləri», «Səhra yuxuları», «Adamın adamı», «Yaşıl maşın», «Qəm pəncərəsi», «Sizi deyib gəlmişəm», «Qaravəlli», «Evləri köndələn yar», «Təhminə və Zaur» və başqa dram əsərləri yalnız ədibin yaradıcılığının deyil, ümumən Azərbaycan dramaturgiyasının seçilən örnəklərindədir.

Müəllifin nəsr yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan yeniliyə, axtarışlara, tapıntılara meyillik onun dramaturgiyasında da aşkar müşahidə olunmaqdadır: məhz bu janrda yazdıqlarının əksəriyyətində yeni bir problem qaldırması, yaxud da aktual bildiyi problemləri yeni formada canlandırma bilməsi burdan qaynaqlanır.

Bu cəhət şübhəsiz ki, Anar dramaturgiyasının mövzu-məzmun baxımından novatorluğunu şərtləndirir. Ədibin nəsr əsərləri kimi, dramaturgiyası da gecikmiş, ömrünü bitirməkdə olan, ənənəvi mövzularda yazılmamış, əksinə onun qələmində ilk baxışda adi görüncə biləcəkdir sənətin qeyri-adilik məqamına qaldırılmışdır. Müəllifin dramatik müstəviyə çıxardığı həyat materialının dərinliyinə, kökünə, mahiyyətinə varmağı, onu bütün yönləri, şaxələri, aspektləri ilə göstərə bilməyi əsərlərinin canlılığını təmin etmişdir. Onun əsərlərinə baxıb da təsvir olunanlara biganə münasibət bəsləmək mümkün deyildir.

Anarın dramaturgiyasının nəzərə çarpacaq mühüm keyfiyyətlərindən biri də müasirlik komponenti ilə bağlıdır. Dramaturq yalnız müasir həyatımızdan bəhs edən əsərlərində deyil, eyni zamanda tarixi movzuda yazmış olduğu pyeslərində müasirliyi əsərin əsas elementlərindən birinə çevirməyi bacarmışdır. Bu amil müəllifin dramaturji əsərlərinin sosial ağırlığını təmin etmiş, onun ideya-estetik məziyyətinə çevrilmişdir. Müasirliyin yalnız forma elementinə deyil, məzmun komponentinə çevrilməsi də Anarın dramaturji yarıradıcılığı üçün səciyyəvi amillərdəndir.

Pyes, komediya, radiopyes, telepyes və s. – Anarın dram əsərlərinin janrca rəngarəngliyini göstərməkdədir. «Keçən ilin son gecəsi», «Şəhərin yay günləri», «Səhra yuxuları» kimi pyeslər milli ədəbiyyatımızda ciddi dram janrının təkrarsız örnəklərindəndir. Müəllifin komediya janrında yaratdığı nümunələr də özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Bu mənada ədib «Adamın adamı», «Sizi deyib gəlmişəm», «Qaravəlli» və s. kimi əsərlərlə komediya janrına yeni çalarlar gətirmişdir. Dramaturqun «Gecə müsahibi», «Dindirir əsr bizi», «Yaşıl maşın», «Qəm pəncərəsi», «Evləri köndələn yar», «Qaranlıq» və s. telepyes və radiopyesləri isə adı çəkilən janrın ilk dolğun nümunələri kimi maraq doğurur. Yazarın «Gün keçdi», «Dədə Qorqud», «Uzun ömrün akkordları» və s. kimi milli kino sənətinin maraqlı örnəklərini yaratması da onun dramaturji istedadının geniş miqyaslılığından qaynaqlanır. Dramatik növün fərqli janrlarına müraciət etməsi əslində müəllifin janrla bağlı eksperimentlərdən deyil, daha çox mövzu və problemin bədii həlli üçün məqbul olacaq yeni forma axtarışlarından irəli gəlir.

Araşdırmalarda Anarın pyeslərinin ənənəvi olaraq dram və komediya janrlarının hüdudlarına sığdığı diqqətə çəkilsə də, bu cür yanaşmanın yanlışlığı şübhə doğurmur, çünki müəllifin əsərlərində dramatik və komik elementlərin bir çox hallarda qovuşuq təzəruhü özünü göstərməkdədir. Həmçinin bu əsərlərin sənədli-publisistik çalar daşdığını vurğulamağa da ehtiyac duyulmaqdadır. Bu özünəməxsusluqların (satirik, lirik-psixoloji, sənədli-publisistik, siyasi-publisistik və s.) dramaturji üslubun əsasında dayanması diqqəti çəkir.

Anarın dramaturji əsərlərində milli düşüncəni narahat edən ən mühüm məsələlərə diqqətin çəkildiyini görməmək mümkün deyildir. Dramaturqun əsərləri mahiyyətcə xalqımızı qayğılandıran ciddi mənəvi-əxlaqi və sosial-siyasi problemlərə söykənməkdədir. Səciyyəvi cəhətlərdən biri dramaturqun qaldırdığı problemləri qarışıq və

qovuşuq məcraya yönləndirə bilməsi, onları biri-birinə bağlayan müştərək cəhətləri arayıb-axtarması, əlaqələndirə bilməsidir. Dramaturq sovet siyasi rejiminin qurduğu saxta stereotiplərə, qəliblərə, şablonlara uymamış, konyukturaçılığa qarşı sərt müqavimət göstərmiş, bütün məqamlarda sənət mövqeyindən və milli məfkurədən çıxış etmişdir.

Anarın dramaturji əsərləri daim aktuallığını qoruya biləcək mövzulara söykənməkdədir. çünki bir müəllif kimi onu həyatın carı, keçici, müvəqqəti qayğıları deyil, əbədi, yaşarı problemləri düşündürməkdə və narahat etməkdədir. Həmçinin dramaturqun milli problemlərlə yanaşı, beynəlxalq məsələlərə də maraq göstərməsi. «Səhra yuxuları» kimi ciddi sənət nümunəsi ortaya qoyması bunu göstərməkdədir.

Anarın yaratmış olduğu dramatik obraz və xarakterlərin özünəməxsusluğu onların canlılığı, həyatiliyi, təbiiliyi ilə bağlıdır. İnsanın daxili dünyasının ən dərin qatlarına enməyi bacarması, onu hisslərinin ən incə çalarları ilə canlandırma bilməsi qəhrəmanlarının hərtərəfliliyini və mürəkkəbliyini təmin etmişdir. Dramaturqun qəhrəmanları cəmiyyətin ehkamlarına, zamanı keçmiş əxlaq qanunlarına, şəxsiyyətin təkamülünə əngəl olan buxovlara qarşı mübarizə aparır. ləyaqətini, uralığını, kamilliyini qorumağa çalışırlar.

Anarın dramaturgiyasında ideal və tendensiya bir tərəfdən hadisələrin təqdimatında, qarşı tərəfdən ideya-məzmun qatında və qəhrəmanların xislətində reallaşır. Dramaturqun bütün əsərlərində cəmiyyəti düşündürən, bütövlükdə isə millətə əzab verən problemlərin qabardılmasına ağırlıq verilir ki, bu cəhətin bilavasitə vətəndaşlıq missiyasından qaynaqlandığı etiraf olunmalıdır.

Anarın dramaturji əsərlərinin spesifikasını müəyyənləşdirən amillərdən biri də onların bədii sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəkliyi ilə bağlıdır. Məhz bu cəhətin onun əsərlərinin uzunömürlülüyünü və görümlülüyünü təmin edən amillərdən biri olduğu şübhə doğurmur.

Dramaturq özündən əvvəl ədəbi məktəb qoyub getmiş sənətkarların bədii uğurlarını kor-koranə təkrar etməmiş, onların yazdıqlarından özünəxas şəkildə bəhrələnməklə orijinal, bənzərsiz sənət nümunələri yarada bilmişdir. Uzun illər əsərlərinin teatrların repertuarını bəzəməsi, ssenarilərinə biri-birindən maraqlı filmlər çəkilməsi onun yaradıcılığının novatorluğunu göstərməkdədir.

Anar nəsrin və səhnənin müştərək cəhətlərini mənimsəyən, bu müştərəkliyin sənətə yönəlik aspektlərini canlandıran, ona yeni

forma və məzmun gətirməyi bacaran orijinal qələm sahiblərindən biridir. Onun bir çox nəsr əsərlərinin analoji səhnə variantlarına çevrilməsi müəllifi narahat edən problemlərin oxucu və tamaşaçıya daha çevik şəkildə və səmərəli formada təqdimi ilə bağlıdır.

Anarın elmi-nəzəri araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının dəyərli örnəklərindəndir. Xüsusilə, müəllifin uzun illik yaradıcılıq axtarışlarının bəhrəsi olan «Min beş yüz ilin Oğuz şeiri» antologiyası daha çox diqqəti çəkməkdə və maraq doğurmaqdadır. Ənənəvi təzkirələr formasında yazılan, lakin əhatə dairəsi və tərtib özəlliyi ilə bir çox yeniliklərlə müşayiət olunan bu əsər Türk-Oğuz şeirinin inkişaf tarixini canlı şəkildə əks etdirməkdədir.

Bundan əlavə, yazıçının «Gecə düşüncələri» fəlsəfi-publisistik araşdırması da elmi-nəzəri müddələrinin orijinallığı, forma özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Bu əsər bütün digər məziyyətləri ilə yanaşı, yazıçının yaradıcılıq dünyasının sirr və gizliliklərinin aşkarlanması baxımından maraq doğurur. Həmçinin müəllifin «Mübarizə bu gün də var» adlı iri həcmli elmi-publisistik yazısı dövrün ədəbi-tənqidi və nəzəri-estetik mənzərəsinə aydınlıq gətirən bir əsər kimi diqqəti çəkməkdədir.

Anarın bədii yazıları dünyanın otuzdan artıq dilinə tərcümə edilmiş, dram əsərləri müxtəlif ölkələrin teatrlarında, o cümlədən Polşa, Ukrayna, Rusiya, Moldova, Türkiyə və Qazaxıstanda səhnəyə qoyulmuşdur. Haqqında bir neçə monoqrafiyanın və çoxlu sayda araşdırmaların yazılmasına baxmayaraq müəllifin yaradıcılıq irsi hələ də bütün yönləri ilə dəyərləndirilməmişdir.

ELÇİN (1943)

XX əsrin 60 -cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hərəkət başlanmışdı. Bu dövrdə ədəbi prosesin bütün sahələrində yeniləşməyə dərin bir maraq və meyl hiss olunurdu. Bu yeniləşmə prosesində yaşlı və təcrübəli ədəbi qüvvələrin və yaradıcılıq aləmində ilk addımlarını atan gənclərin istedadlı nümayəndələri iştirak edirdilər.

Gənc qələm sahibləri yeniləşmə prosesində getdikcə daha çox fəallıq göstərirdilər. Təxminən 10-15 il sonra bu gənclərin adları və ədəbiyyata gətirdikləri yeniliklərlə əlaqədar xüsusi bir istilah da yarandı - «altmışıncılar».

«60-cılar» XX əsrin ikinci yarısında ədəbiyyatda baş verən yeniləşmənin yeni nəsrin, yeni seirin və yeni dramaturgiyanın. həmçinin yeni tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın yaradılması prosesinin ən fəal nümayəndələri oldular. Xalq yazıçısı Elçin məhz altmışıncıların istetadı, intellekti və erudisiyası ilə seçilən nümayəndələrindəndir. O ilk qələm təcrübələrindən bədii nəsr və ədəbi tənqidi fəaliyyəti ilə oxucularının qəlbinə və şüuruna yol tapa bilmişdir. Elçin yaradıcılıq sahəsində ilk addımlarını atdığı dövrdən indiyədək nəsr bütün dünya əbədi prosesində böyük mənəvi qüvvə kimi dəyərləndirilmiş və diqqətlə izlənilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında nəsrin belə bir mövqedən çıxış etməsində Elçinin bədii istedadı az iş görməmişdir. Doğru sözdür ki. XX əsrin ikinci yarısından başlanan « Yeni mərhələdə aparıcılıq nəsrə aid olduğu kimi, Elçinin də yaradıcılığının əsasını nəsr təşkil edir. C.Məmmədquluzadə kimi bir çox janrlarda uğurlu olmaqla bərabər, Elçin daha çox nasirdir.¹

Xalq yazıçısı Elçin maraqlı hekayələri və romanları, kinosenarilər və komediyaları, ədəbi tənqidi və elmi-nəzəri əsərləri ilə geniş oxucu kütləsinin daim diqqət mərkəzində olan orijinal və qüdrətli qələm sahiblərindəndir. O, ədəbi yaradıcılığa 1959-cu ildə «o inanırdı» adlı çap etdirdiyi ilk hekayəsi ilə başlamışdır. Bundan sonra dövrü mətbuatda hekayə, povest, roman və ədəbi tənqidi məqalələri ilə müntəzəm çıxış etmişdir. Onun kinosenariləri əsasında filmləri çəkilmiş, komediyaları Respublika və xarici ölkə teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Görkəmli yazıçının ilk hekayələr kitabı olan «Min gecədən biri» 1966-cı ildə Azərnəşr tərəfindən çap olunub oxuculara çatdırılmışdır. Bundan sonra yazıçının bir-birinin ardınca müxtəlif nəşriyyatlar, yəni Azərnəşr, Gənclik, Yazıçı, Şərq-Qərb, «Qapp-poliqraf» və s. tərəfindən «Açıq pəncərə» (1969), «Sos» (1960) «Gümüşü, narıncı,...» (1973), «Bu dünyada qatarlar gedər» (1974), «Bir görüşün tarixçəsi» (1977), «Povestlər» (1979), «Günay, Yalçın, Nigar, bir də bir Səlim» (1980), «Bülbülün nağılı» (1983), «»Mahmud və Məryəm» (1983), «Beş dəqiqə və ədəbiyyat» (1984), «Beş dəqiqə və ədəbiyyat» (1984), «Ağ dəvə» (1985), «Seçilmiş əsərləri». 2 cilddə (1987), «Ölüm hökmü» (1989), «Ömrün son səhəri» (1993), «Bülbül» (1988) «Bayraqdar» və s. kitabları çapdan çıxmışdır ki, bunlarda əsasən hekayələr, povestlər və romanlar əhatə edilmişdir.

¹ Nərgiz Paşayeva. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı Bakı, «ATI» nəşriyyatı, 2004, s.59

Elçin bədii nəsr ustasıdır. Bu, yazığının hekayə və povestlərində olduğu kimi, romanların da aydın görünür.

Elçin yaradıcılığının bütün mərhələlərində tənqid, ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə də məşğul olmuşdur. Onun «Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri» (1981), «Klassiklər və müasirlər» (1987), «Özümüz və sözümüz» (1993: V.Quliyevlə birlikdə), «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» (1994), «Bəstəkarın vətəndaş sözü» (1995), «Nəriman Nərimanov: şəxsiyyəti və fəaliyyəti» (1997) və s. elmi-nəzəri tədqiqatlarını əks etdirən kitabları da geniş yayılmışdır. Yazıçı - alim «Ədəbiyyatda tarix və müasirlik» mövzusunda dissertasiya müdafiə edib, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır.

Elçinin Azərbaycan ədəbi tənqidi haqqında məqaləsi «Drujba narodov» jurnalının 1973-cü ildə «Ən yaxşı məqaləyə görə» mükafatına layiq görülmüşdür. Ədib hekayəyələrinə görə «Nedelya» həftəliyinin (1982), «Literaturnaya qazeta»nın (1983), «Smena» jurnalının (iki dəfə: 1977, 1984) mükafatlarını almışdır.

Elçinin əsərləri postsovet məkanında yaşayan xalqların dillərinə, eləcə də ingilis, fransız, ispan, alman, macar, çex, slovak, bolqar, ərəb, fars, türk və s. dillərə tərcümə edilmiş və kitab şəklində çap olunmuşdur.

Elçinin ədəbi-bədii və elmi-nəzəri fəaliyyəti daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun yaradıcılığı, ayrı-ayrı kitabları, əsərləri əsasında çəkilmiş kinofilmlər və pyesləri əsasında göstərilmiş tamaşalar, romanları barədə akademik M.Arif, akademik M.Cəfər, akademik K.Talıbzadə, akademik B.Nəbiyev, AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədov, prof. Y.Qarayev, prof. A.Hüseynov, prof. N.Paşayeva və s. alimlərimiz maraqlı fikir və mülahizələr söyləmişlər. Professor N.Paşayeva «Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında insanın bədii-estetik dərkii» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını və bunun əsasında çap etdirdiyi kitablarını Elçinin yaradıcılığına həsr etmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, Elçinin yaradıcılığı ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri fikrin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin bununla belə Elçinin yaradıcılığı barədə söz demək imkanının bitib - tükəndiyini iddia etmək olmaz. Birinci ona görə ki, zaman axar su kimidir. Məşhur yunan filosofunun düşündüyü kimi, o bir yerdə durub dayanandır, daim dəyişir və yaradılmış mənəvi sərvətlərə də baxışı daim dəyişdirir.

Elçinin yaradıcılığı da davam etməkdədir. Onun yeni çap olunmuş kitabları hekayə və povestləri var ki, bunlar da hələ nəzəri-estetik cəhətdən təhlil edilib dəyərləndirilməyibdir.

Elçinin yaradıcılığında hekayə janrı mühüm yer tutur. Yazıçı yaradıcılığının bütün mərhələlərində bu janra müraciət etmiş, gah onun maraqlı nümunələrini yaratmış, gah da janra nəzəri-estetik münasibətini bildirmişdir. Maraqlıdır ki, yazıçının hər hansı bir mərhələdə yaratdığı bu və ya digər bir hekayəsi həmin mərhələ üçün səciyyəvi olan ən əlamətdar xüsusiyyətləri əks etdirir, eyni zamanda əvvəlki mərhələ hekayəçiliyi ilə müqayisədə yeni bir cəhəti ilə diqqəti cəlb edir.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Mirəhmədovun Elçinin hekayələri toplanmış «Bülbülün nağılı» adlı kitabına yazdığı «Nəsrin şeiriyyəti» adlı ön sözündə oxuyuruq ki, bu kitabın başlıca məzuniyyəti ondakı hekayələrin həyat həqiqətindən danışması, özü də ibrətəməz ruhu, səmimiyyəti şirinliyi ilə seçilən bir dildə danışmasıdır. Adı çəkilən kitabda toplanan hekayələr Elçinin yaradıcılığının birinci dövrü üçün əlamətdar olan əsərlərdir. Bu hekayələri mövzu və problematikasına görə bir-birinə yaxınlaşdıran cəhətlərlə yanaşı, həm də bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Bu ikinci cəhətlər yazıçının daim axtarışda olduğunu, bu axtarışların isə nəticəsiz qalmadığını göstərir. Elçin bir yazıçı kimi hamı üçün adı görünən hadisənin, situasiyanın mahiyyəti ilə, üzde olmayan, görünməyən tərəflərin açılması, aşkarlanması ilə daha çox məşğul olmağı sevir, bu sahədə xüsusi bacarıq göstərir. Yazıçının 1968-ci ildə yazdığı «Dəyişmə» adlı hekayəsinə nəzər salaq. Hekayənin əvvəlindən bu hekayədə gəlmə alınan hadisə, əhvalat olduqca qəribə, qeyri - adi adlandırılır. Nədir bu qəribə, qeyri-adi, əlamətdar hesab edilən əhvalat, hadisə ki, yazıçı ondan yazmağı vacib, qaçılmaz hesab edir? Hekayədə oxuyuruq: « Bəzən bizə elə gəlir ki, günlərimiz həddən artıq adi keçir, günlərimiz bir-birinin eynidir, dünən ilə bu gün arasında fərq yoxdur; əslində isə elə bu gümanın özüdür günlərimizi cəyniləşdirən: belə gümanı dağıtmaq əvəzinə, bəzən heç özümüz də bilmədən bir çox qəribə hadisələrin, vəziyyətlərin üstündən ötüb keçirik: bu əlamətdarlığı hiss etdikdə isə hər şey bizə qeyri - inandırıcı görünür».

«Dəyişmə» hekayəsinin qəhrəmanı «iyirmi səkkiz yaşlı cavan bəstəkar» S.Qayıblı da ilk təsadüfdən belə bir vəziyyətə düşmüş adam təsiri bağışlayır. Yazıçı oxucunun yadına salmağa çalışır ki,

1968-ci ilin aprel ayının 6-da Bakıda axşam çağı bərk yağış yağır. Günorta hava çox mülayim, yaz ətirli olsa da, bu yağış günün adiliyini pozur və Bakı üçün ilin belə yaz çağında qeyri-adi yağış yağır. Havada, iqlimdə adilikdən qeyri-adiliyə doğru bir dəyişmə baş verir. Həmin 1968-ci ilin noyabrında yazılan hekayədə qeyd olunur ki, cavan bəstəkar S.Qayıblı üçün adi günlərdən biri olan həmin gündə yağışdan bir az qabaq futbol üzrə otuzuncu ölkə birinciliyinin ikinci turu sona çatır; bu da adi bir işdir. Lakin xatırlanan bu oyunda «Neftçi» komandasının gözəl oyun göstərərək, Odessanın «Çernomorets» komandasının qapısından dörd cavabsız top keçirtməsi də adi günlərdən birində baş verən qeyri -adiliyi əks etdirir. Bütün bu adiliklər içərisində mövcud olan əlamətdarlıq, qeyri-adilik hələ ki, hekayənin qəhrəmanı cavan istedadlı bəstəkara çatmır və bütün bunlar əhvalatı qələmə alan şəxsi təəssüf hissələri içərisində qərq edir. O təəssüflənir ki, «iyirmi səkkiz yaşlı cavan bəstəkar S.Qayıblı «futbol azarkeşi deyil»; «həmin gün futbol azarkeşləri arasındakı ruh yüksəkliyi, böyük ümidlər» həmin saatda onun üçün naməlum bir şey idi»; «vaxtsız yağış isə onu daha çox bədbinləşdirmişdi». Havanın birdən-birə kəskin surətdə dəyişməsi S.Qayıblının durğun, bir-birinə bənzəyən günlərinin doğurduğu ovqatı da dəyişdirir, o indi təkliyin, tənhalığın sıxıntısını, darıxdırıcılığını daha çox hiss edir, narahatlıq keçirir. Havanın dəyişməsi onun adi həyat tərzini də tutur, dəyişməyə təhrik edir. Bu dəyişmə də havanın, iqlimin dəyişməsi kimi gözlənilməz olur, lakin, nəhayət ki, baş verir, necə deyərlər, qəhrəman özü də bilmədən «bir çox qərribə hadisələrin, vəziyyətlərin üstündən ötüb keçir», baş verənlərin «əlamətdarlığını hiss etdikdə isə, hər şey» qeyri inandırıcı görünür.

Hər bir insanın dəyişməsi onun haqqında mövcud olan fikrin dəyişməsini şərtləndirsə də, ilkin fikrin və qənaətin dəyişməsi prosesi labüd olsa da, bəzən bu ikinci insanın özünün daxilən, həmçinin intellektcə, ağıl və düşüncə etibarilə dəyişməsindən gec baş verə bilər. İnsanın insan haqqında fikri ləng dəyişə bilər. Bu isə arzuolunmaz haldır və xoşagəlməz nəticə verə bilər.

Ə.Əylislinin Qədri («Kür qırağının meşələri»), S.Əhmədlinin Laçını («Yamacda nişanə») məhz dəyişmiş olsalar da, adamların - qohumların və dost-taşıların onlara münasibətləri, yəni onların haqqında fikirləri dəyişməz olaraq qaldığı üçün biri, yəni Qədir doğma ocağını, evini, ailəsini tərk edib, birdəfəlik çıxıb gedir; digəri, Laçın isə faciə ilə uğraşır. Elçinin hekayəsində isə dəyişmə cavan,

istedadlı bəstəkar S.Qayıblının həyatında, görüş -baxış dairəsində, düşüncə, zövq səviyyəsində baş verir və işıqlı sonluqla nəticələnir.

Dəyişmə mövzusu «On il sonra», «Gümüşü, narıncı, məxməri...» adlı hekayələrin də əsas mövzusudur. «On ildən sonra...» hekayəsi çiskinli bir gündə başlayan bir hadisənin təsviri ilə başlayır. Orta məktəbin səkkizinci sinfində oxuyan bir uşaq kürəyini köhnə məscidin divarına söykəyib gözləməkdədir. Belə gözləmə birinci dəfə deyil. Bunu məscidin minarəsinin darısqal pəncərəsindən başını çıxarıb, ətrafa baxan bığlı kişi də hər dəfə eyni vaxtda və eyni yerdə dayanan bu oğlan uşağının istiyə və soyuğa baxmadan gözlədiyini və hətta nəyi gözlədiyini yaxşı bilir. Uşaq düşünür ki, bu saat yenə həmin bığlı kişi darısqal pəncərədən başını çıxarıb qışqıracaq: «-Hə, yenə gəlib veyillənirsən burada ?!»

Uşaq isə, həmişəki kimi cavab verməyə hazır bir vəziyyətdədir. Cavabı da belə olacaqdı: «Sənə nə var, atovun məhləsidir?» Bığlı kişi də onu hədələyəcək ki, «bu saat aşağı düşüb ananı ağlar qoyaram sənin». Uşağın gözlənilən bu hədəyə də cavabı hazırdır: «Kişisən düş».

O, bilir ki, bığlı kişi aşağı düşə bilməyəcək, çünki onun ayaqları yoxdur. Bığlı kişi bilmir ki, uşağın bundan xəbəri var.

Bu soyuq qış havasında, dərsi buraxıb buraya gələrək, Sənubərin anasının evdən çıxıb getməsini gözləyən bu məktəbli uşağın fikrini -xəyalını qarışdıran, soyuğa, hər əzaba dözməyə məcbur edən səbəb nədir? - Məhəbbət.... Sənubərə olan məhəbbət. Bu məhəbbətdən heç kimin xəbəri yoxdur. Bu məhəbbəti ancaq Sənubər və özü bilir və ikisi birlikdə bu məhəbbət haqqında düşünür və yaşayırlar. Hər halda yaşının azlığını Sənubərdən gizlədən, özünü sevdiyi qıza yetgin kimi göstərməyə çalışan, lakin buna heç də hər vaxt müvəffəq ola bilməyən bu uşaq belə düşünür. Oğlanın məhəbbəti olduqca safdır, təmizdir, hətta təmənnasızdır. Bu məhəbbət Sənubərgilin yaşadığı balaca otaqdakı bir balaca kətilin üstündə his verərək yanan «nöyüt pilətesi»nin iyinə və istisinə bürünmüşdü. Oğlanın yaddaşında və nəzərlərində bu bürünmə təzə gəlinin ağ duvağına bənzəyirdi. Oğlan Sədət sarayının yanından bir dəfə keçəndə «təzəcə kəbin kəsdirmiş bəylə gəlin görmüşdü. Gəlinin üzünü çox incə, ağ duvaq örtmüşdü. Bax, bu nöyüt pilətesinin iyi və istisi də həmin duvaq kimi onun xoşbəxtliyinin örtüyü idi-onda belə fikirləşmişdi».

Oğlanı bu hisli, balaca, «nöyüt iyi» verən otağa çəkən, onu burada saxlayan qüvvə məhz məhəbbətdir. Oxuduğu məktəbdə, ya-

şadıǵı evdə tələbkarlıq, qayǵı kimi onu incidən hər şey bu otağın xaricində, bu otaqdan kənardadır. Bu otaqda isə Sənubərin cazibəsi, məhəbbəti və bütün bunlarla əlaqədar şirinlik vardı.

Oğlan Sənubərlə məktəbin həyatında qutab alarkən rastlaşmışdı. Sənubər 132 nömrəli məktəbin 10-cu sinfində, oğlan isə 134 nömrəli məktəbin 8-ci sinfində oxuyurdular. Sənubər oğlanı özündən bir sinif yuxarıda bilirdi. Oğlan isə iki sinif aşağıda oxuduğunu gizlədirdi. Oğlan inanmağa başlayır ki, qutab alan qız - Sənubər onun ilk məhəbbətidir. Onların ilk görüş yeri Sənubərin dəvəti ilə yaşadıkları balaca, hisli, «nöyüt iyi» verən isti otaqları olur. Beləcə görüşlər davam edir. Oğlanın lal, təmiz məhəbbəti, utancaqlıq və ədəb dairəsində hərəkətləri Sənubərin çılğın, ötgün hərəkətləri ilə çox halda uyğun gəlmir. Sənubər daha çox tələb irəli sürür və artıq hərəkət gözləyir. İstədiyinə nail olmadıqda isə: «-Vallah, lap uşaqsan sən, lap uşaqsan! Bilmirəm, sənin nəyinə vurulmuşam?» - deyir və ardınca yazıçı təbiiliklə əlavə edir: «Sənubərin köşək gözləri güldü yenə. -Yəqin boy-buxununa, zırpılıǵına».

Hadisələr inkişaf etdikcə, Elçinin qələminin gücü ilə Sənubərgilin balaca hisli və «nöyüt iyi verən otaqlarında doğulan sırli, sehrli məhəbbət böyüyür və aydınlaşmağa başlayır: ümidlər və narahatlıqlar da böyüyür. Getdikcə tam aydınlığı ilə görünür ki, oğlan məhəbbətin yanǵısında qovrulur, çırpınır. Onu bu vəziyyətindən ancaq Sənubərin ürəyinin döyüntüsü çıxara bilir və hər dəfə bu halında onu Sənubərin məhəbbəti xilas edib «təmənnəsiz bir aləmə» aparır. Bu təmənnəsiz aləm isə «bu balaca otaqdan, onların otağından, bu balaca otaqdakı pilətə iyi və pilətə istisindən, bu pilətə iyini və istisini tərədən dırnağa kimi, bütün bədənləri ilə hiss edən Sənubərdən və ondan ibarət idi; lap kiçik bir aləm idi, amma elə belə kiçik aləm yox, onların kiçik aləmi idi».

Oğlanın Sənubər haqqında düşüncələri, xəyalları, yuxuları sevdiyi qıza munasibətinin səmililiyi, təmizliyi ilə seçilirdi.

Sənubər də oğlanı sevirdi. Onsuz qala bilmədiyini hər görüşdə bütün coşğunluğu ilə oğlana bildirməkdən çəkinmirdi:

«- Mənim bir dənəmsən! Səndən başqa heç kimim yoxdur, bircə dənəmsən mənim!» .

Sənubərin belə oğlanın gözlərində kimsəsizləşmiş, lap balacalaşmış zamanlarında o özünü qızın dünyada yeganə mənəvi dayağı hesab edirdi. Belə anlarda oğlan qızın ətirli saçlarından öpür və yazıcının yazdığı kimi, bu dünyanın ən sentimental adamı olurdu.

Dəyişmə məqamlarından birini əks etdirən bir görüşdə Sənubər qəribə hərəkətlər edir. Söhbət etdikləri zaman ondan ayrılır, birinci dəfə görmüş kimi heyran-heyran oğlana baxır, yenə ona sıxılırdı. Özünü Sənubərin qəyyumu sanan oğlan Sənubərin saçından öpür və deyir:

- Biz evlənəndən sonra həmişə bu otaqda ikimiz bir yerdə olacağıq.

Oğlan belə düşünürdü, bu düşüncəsinə inanırdı və məhəbbətinin gətirəcəyi səadəti də bunda görürdü. O, öz evlərində özünü qonaq hesab edirdi. Düşünürdü ki, Sənubərin anası ərə gedəndən onra çıxıb gedəcək və bu dorğma otaqda bir Sənubər qalacaq, bir də o və xoşbəxt olacaq.

-Heç nəyə əl vurmayaçağıq bu otaq da, elə belə qalacaq

Oğlanın bu sözləri Sənubərin onun məhəbbət kimi mənalandırdığına əsl münasibətini aydınlaşdırır. Hekayədə bu barədə oxuyuruq: «Birdən Sənubər dartınıb ondan aralandı və onun heç vaxt görmədiyini bir nifrətlə qışqırdı:

- Allah vurmuşdu bu otağı! Zəhləm gedir bu otaqdan! Bezmişəm bu otaqdan. Hər daşına tüpürüm bu otağın».

Bu sözlər və bundan sonra deyilənlər oğlanda əsl dəyişməyə səbəb olur. Onun dəyişməsi Sənubərin oğlanla münasibətlərində izlədiyi niyyətin üstündəki örtüyü qaldırır, istəyini aydınlaşdırır. Dəyişmənin başlanğıcına bu səbəb olur. Lakin oğlanda dəyişmə əvvəlcə ancaq başlanır, o Sənubərdən ayrılı bilmir, yenidən onun yanına qayıdır. İndiki danışıqlarında oğlan Sənubəri çox da yaxşı anlamır. Oxucuya məlum olur ki, Sənubərin və oğlanın fikirlərində üst-üstə düşməyən cəhətlər var. Oğlan Sənubərin dilindən çıxan bəzi sözlərdən diskinən kimi olur, lakin belə sözlərə də tam romantik mənalar verir və bunların hamısını məhəbbətlə əlaqələndirir.

İki gündən sonra oğlan yenə Sənubərin yanına gəlir və böyük dəyişmənin şahidi olur. Sənubər onu yenə də gülə-gülə qəbul edir. Lakin indi onun görkəmi də, geyimi də, hətta «nöyüt iyi verən» balca otağı da tamam dəyişib. Məlum olur ki, bu dəyişmənin səbəbi var: Sənubər başqa birisinə ərə getməyə hazırlaşır. Bu xəbər oğlanı sarsıdır. Sənubər isə onu sakitləşirməyə çalışır:

«-Bədir...Sən mənim canım, bədir...Lap uşaqsan e... Mən heç səni belə bilməzdim, lap uşaqsan e, sən... - Sənubər onun əlini ovuşdura – ovuşdura elə deyirdi, özü də ürəkdən deyirdi. – Bədir də yaxşı... İstəyirsən yenə öpüm səni? Bədir də bədir...Yenə

görüşəcəyik də... Sən hələ oxuyacaqsan, məktəbi qurtaracaqsan, sonra instituta girəcəksən, sonra institutu qurtaracaqsan. onda yenə görüşəcəyik səninlə... Baxarsan, vallah, düz deyirəm... Yenə görüşəcəyəm səninlə... On ildən sonra lap yekə kişi olacaqsan».

«On il sonra» sözləri beləcə oğlanın tam dəyişməsinə səbəb olur. O, Sənubərin də dəyişməsini bütünlüklə görür və dərk edir. Oğlan başından, ürəyindən-bütünlükdə canından Sənubərə bəslədiyi romantik məhəbbəti çıxarıb, dərsləri ilə möhkəm məşğul olmağa başlayır...

«Gümüşü, narıncı məxməri», hekayəsi də mövzu etibarilə məhəbbətlə bağlıdır. Bu hekayədə məhəbbət haqqında bəhs çox yer tutmur. Hekayədə çox şeydən danışılır: çiskinli havadan, çişekli yağışdan, məişət qayğılarından, ev təsərrüfatı işlərindən, kino çəkmək üçün şəhərdən gəlmiş qonaqdan, kənd məktəbində oxuyan uşaqlardan, kənd klubunda nümayiş etdirilən filmlərdən, Qəşəm kişinin oğlu Allahverdidən, Salman kişinin Şükürün qızı dediyi Sədəfdən...

Allahverdi və Sədəf kənd məktəbinin eyni sinfində oxuyurlar. Sədəf Allahverdiyə bir sevgi məktubu yazıb verir və oxuyandan sonra yandırmasını xahiş edir. Allahverdi məktubu oxuyub yandırmır, dolabdakı kağızlar arasında gizlədir. Elə ki, şəhərdən gələn operator oğlanın Sədəfi çəkmək istədiyini, eşidir onun əvvəllər etina etmədiyi məktub hər gün oxunur və gözdən-nəzərdən uzaq yerdə saxlanır. Allahverdinin nəzərində Sədəfdə dəyişmə başlayır. Nəhayət operator oğlan Sədəfi çəkmədən çıxıb gedir. Lakin bundan sonra da Allahverdi Sədəf haqqında düşüncələrdən əl çəkmir. Yəni Allahverdi dəyişməyində davam edir. Onun həyatında məhəbbət, yuxularında isə gümüşü, narıncı, məxməri rənglər əsas yer tutur. Elə bu rənglər də məhəbbətlə, sevgi dolu insan münasibətləri ilə əlaqədardır. «Elçinin «Gümüşü, narıncı, məxməri» adlı bir kitabı da çap olunub ki, akademik Məmməd Arif bu kitaba toplanmış əsərlər barədə dövrü mətbuatda müsbət rəylə çıxış etmişdir.

Yazıcının ən geniş yayılmış hekayələrindən biri «Baladadaşın ilk məhəbbəti» dir. Burada qələmə alınan əhvalat Abşeronda, dənizin lap kənarındakı bir kənddə cərəyan edir. Hekayənin əvvəlində bu kəndin təsviri belə verilir: « Bu kəndin bir mərtəbəli, ikimərtəbəli evlərindən, kollarından çəpər çəkilmiş, taxtadan sürəhi salınmış, daşdan hasar tikilmiş həyətlərindən, salxımları qoralamış meynələrdən, qırmızı çiçəkli nar ağaclarından, əncir ağaclarından, tut

ağaclarından, bolluca günəşindən başqa, bir dənizi var idi və bu saat dənizin lap xırdaca ləpələri sahil qumlarına tərəf elə mülayim- mülayim gəlib-gedirdi ki, elə bil dəniz həmin kəndin tənhalığına layla deyirdi».

Kəndin belə sakit, uyğulu-yuxulu, tənhalıq içində sanki mür-gülədiyi, yazıçının sözləri ilə demiş olsaq, ins-cinsin gözə dəymədiyi bir vaxtda hekayənin baş qəhrəmanı Baladadaş «kəndarası asfalt yolun səkisində, tut ağacının dibində oturub, kənd camaatından fərqli, günün bu cırhacırında istidən qorxub eləmir».

Yazıçının təsvirində göstərilir ki, günəş hərəkət edib, ağacın gölgəsi dəyişmiş olsa da, Baladadaş yerini dəyişmir. Bu dəyişməzliyi ilə o, lap əvvəldən aydın görünür ki, doğulduğu, boya-başa çatdığı və yaşadığı kəndin dəyişməzliyinə çox bənzəyir. Lakin demək lazımdır ki, Baladadaşın beləcə bu cür tərpnəmzliyi nisbidir, mütləqlikdən uzaqdır. Onun da daxildən, içəridən hərəkətə gətirən hissləri, duyğuları var. Bu hissələrdə və duyğularda bir təmizlik, bakirəlik var. Müəllif, Baladadaşın süslüyü, tərpnəmzliyi, çox şeyə etinasızlığı ilə onu içəridən, daxildən oyadan, hərəkətə gətirən həmin bakirə hissləri, qarşılaşdırır və bundan doğan nəticəyə, yəni dəyişmənin başlanmasına oxucunu inandıra bilər. Hekayədə oxuyuruq:

«Qarşıdakı həyatın Daş hasarından bir oğlan uşağının başı göründü və bu oğlan uşağı Baladadaşı görən kimi, tez də başını çəkdi, o saat da həyatın göy darvazasının kiçik qapısı açıldı və həmin oğlan uşağı həyatdan çıxıb Baladadaşa tərəf gəldi, bir əlində yaxmac tutmuşdu, o biri əlində də taxta parçası, gəlib Baladadaşın qabağında dayandı və yaxmacdan dişləyib ləzzətlə çeynəyə-çeynəyə taxta parçasını ona uzatdı:

- Şimaqədər yon da mənimçün!..

Baladadaşdan səs çıxmadı. Oğlan yenə yaxmacdan ləzzətlə bir dişdəm alıb dedi:

- Nolar, yon də !..

Baladadaşdan səs çıxmadı. Oğlan ağızındakı dişdəmi çeynəyib qurtardıqdan sonra yenə dedi:

- Nolar...

Baladadaş gözlərini qıyıb bir müddət oğlana baxdı, elə bil onu birinci dəfə idi ki, görürdü, sonqra dedi:

-Qəmişini çək məndən.

Oğlan əlindəki yaxmaca baxdı və elə bil bir az məyus oldu ki, yaxmacın qurtarmasına az qalıb, dedi:

- Əhmədağanı əsgərliyə aparanda demədin ki, onun yerinə şimaqədər yonacaqsan mənə?

Baladadaşdan səs çıxmadı. Oğlan dedi:

-Dünən Əhmədağadan məktub gəlmişdi, soruşurdu məndən ki, şimaqədər yonur səninçün Baladadaş? Sonra da yazmışdı ki, məndən atəşin salam deyinən Baladadaşa. Öz canımçün!».

Oğlanın bu son sözləri bəs edir ki, Baladadaş hərəkətə gəlsin. Bu «proses» Elçinin qələmində bütün təfsilatı, bütün təfərrüatı ilə bircə mürəkkəb cümlədə belə verilir:

«Baladadaş əvvəlcə yenə heç nə demədi və yenə də bir müddət yerindən qımıldanmadı, sonra bir balaca gərnəşdi, əlini şalvarının cibinə salıb «Avropa» çıxartdı, içindən bir dənə siqaret götürüb qoydu qulağının dibinə, qutunu soxdu cibinə və bu dəfə də o biri əlini şalvarının o biri cibinə salıb açılib-örtülən bucaq çıxartdı, dilini açıb dırnağında itiliyini yoxladı və dedi:

- Ver bura».

Bundan sonra elə həmin sakit gündə Baladadaşı silkələyən, tərpedən və hərəkətə gətirən başqa bir hadisə də baş verir. Bu, təzə kirayənişinlərlə əlaqədar hadisədir. Baladadaşın oturduğu yerə yaxın həyətdəki evi yayı keçirmək üçün kirayə etmişlər. Baladadaş kirayənişinlərin köçünə kömək etməli olur. Lakin onun etdiyi «kömək» köç sahibi olan kök qadını qeyzləndirir, onun gənc qızı Sevili isə gülüş içində qərq edir. Baladadaş ırı paltar şkaflını belindən yerə salıb çilik-çilik etdiyi halda heç eynini də pozmadan heç nə olmayıbmiş kimi, «təkcə Baladadaşın gözə biləcəyi asta və biganə yerişlə» dənizə tərəf gedir. Lakin artıq bir hadisə başlanmışdı – bu, Baladadaşın ilk məhəbbəti idi. «İndi Baladadaşın ürəyində on səkkiz yaşlı gözəl bir qız var idi; bu qızın adı Sevil idi, özü də yaman güləyənidi». Bu qızla ilk danışmağa başladığı andan Baladadaş yavaş-yavaş çox şeylər hiss etməyə başlayır. O, həmin andan hiss edir ki, onun bildiyi şeirlərin heç biri bu gözəl Sevilə layıq deyil; təmiz göyə baxıb, şeir deyən bu qız çox incə, çox zərif, çox gözəl qızıdır, onunla incə, zərif danışmaq lazımdır. Lakin Baladadaş incə və zərif danışa bilmirdi. O, bu qabiliyyətsizliyini də Sevil ilə ilk qarşılaşmada hiss edir. Baladadaş hasarın üstündə oturub on metrlikdən tamaşa elədiyi bu qızın ondan çox-çox uzaqda olduğunu hiss edir. Lakin eyni zamanda düşünür ki, «günlərin bir günündə, dənizin sahilində, ayılı-ulduzlu bir yay gecəsində, özü də sərin bir gecədə bu uzun məsafə yox ola bilər, bu gözəl qız da lap dəniz kimi onun saçlarını sıg-

allayıb üzündən öpə bilər. Belə şirin xəyallara düşən Baladadaş bu gözəl qıza yaxşılığı keçsin və ya onun ürəyinə yol tapa bilsin deyə düşüdüklərini eləməyə çalışır. Gözlənilmədən həyatə vedrələrdə şollar suyu gətirir. Gətirdiyinin şollar suyu olduğuna inam doğurmaq üçün kepkasına and içir. Qızın nişanlısı Muradın su üçün verdiyi gümüş manatı qəbul etmir. Ümumiyyətlə, özünü qızın saqraq gülüsləri altında tamam itirir və həyətdən çıxıb gedir.

Baladadaş Sevilə rast gələndən qıza layiq bir şeir deyə bilməsə də, şairanə, romantik bir xəyalla yaşayır. Yazıçı onun bu halını belə təsvir edir: «İki ay var idi: biri göydə, biri də dənizdəki bu ay narın ləpələrin üzərində oynayırdı. Baladadaş sahilə-qumun üstündə oturub gözlərini dənizdəki aydan çəkmirdi.

Bütün sahilə heç kim yox idi, bir dəniz idi, bir Baladadaş, bir də dənizdəki ay.

Sahilin bu tənhalığı bir həzinlik gətirmişdi və Baladadaş da həmin həzinlik içində gözlərini dənizdəki aydan çəkə bilmirdi».

Baladadaş çulğalayan bu həzinlik məhəbbət hissindən doğmuşdur. O, bu hissənin təhriki ilə sahilədən uzaqlaşmış kəndə tərəf gəlir. Qədir Rüstəmovun oxuduğu «Sona bülbüllər» mahnısının sədaları altında Sevilgilin yaşadıkları həyatın daş hasarına dırmaşmış, qaranlıqdan onların işıqlı artırımına baxır və artırmadakı kiçik mizin arxasında oturub çay içə-içə söhbət edən Sevilin, anasının və Muradın dediklərini eşidir. Bu üç nəfərin arasındakı söhbət hekayədə belə verilir:

«Sevilin anası:

-Sən allah, məşını yavaş sür. dedi. - Ürəyim qalacaq sənin yanında. Telefon da yoxdur ki, şəhərə çatanda zəng eləyib deyəsən.

Murad gülümsədi:

- Onsuz da yavaş sürürəm. Nigaran qalmayın.

Sevil dedi:

-Qal burda da, nə olar?

Murad dedi:

-Yaxşı deyil.

Sevilin anası dedi:

-Bircə toyunuzu tez eləsəydik...».

Bu söhbəti eşidən Baladadaş hasardan düşüb, dinməz-söyləməz Sevilgilin həyətlərindən uzaqlaşır.

Bundan sonra da Sevil Baladadaşın yadından çıxmır. Baladadaş dənizin sahilində də, dalğaların arasında da xəyalında Sevilə

birlikdə olur; onunla bir üzür, Sevil qollarının arasında üzdürür, onun saçlarını, barmaqlarını opür, bu öpüşlər dəniz suyunun sorluğuna bələnmiş olur. Reallıqlar, gerçəkliklər tez-tez Baladadaşı bu sevgili, məhəbbətli uyğudan ayıldır, aralayır. Onda da Baladadaşın kəndə yolu yenə Sevilgilin Daş hasarından, bu hasarın üstündən keçir. Buna yenə Baladadaşın düçar olduğu məhəbbət səbəb olur. Lakin bu dəfə Sevil ona arzu eləmədiyi, eşitmək istəmədiyi sözlər deyir: «Yenə gəlib çıxmısan hasara?...». «Dünən axşam da dırmaşmışdın ora. Elə bilirsən xəbərim yox idi Murada desəm, bilirsən neylər sənə...». «Nə istəyirsən? Sənin tayınam? Get bir güzgüdə kepkanə bax...Kepka deyil e, aerodromdur, aerodrom. Üstündən qalxıb aya uçmaq olar». «Niyə düşüb getmirsən? Sənin üzündən gedib evin istisində oturum?...». Bu sözlərdən Baladadaşın ürəyi birdən-birə sanki qırılıb hasarın dibinə düşür, nəhayət, başa düşür ki, aşağı düşüb, buradan əkilmək lazımdır, özü də daha heç vaxt bu hasara dırmaşmamalıdır. Amma Baladadaşın əl-ayağı sözünə baxmırdı, elə bil qurumuşdu.

Nəhayət, Baladadaş hasarın üstündən düşüb Sevilgilin həyətlərindən uzaqlaşır. Bu, əvvəlki «uzaqlaşmalara» bənzəmir. «Bu dəfə Baladadaşın yadından çıxdı ki, parusin şalvarının dalını çırpsın».

Hekayənin sonunda Baladadaş məhəbbət dünyasında rəqibi ilə bir dəfə qarşılaşır və bu qarşılaş (asmada rəqibini, onun qəlb dünyasını daha yaxından tanıyır; Bu dünyanın çürüklüyünü başa düşüb, rəqibinə bir iki layiqli «zərbələr» endirir və borclu qalmayaraq haqq-hesabı çürütmək fürsətindən istifadə edir, ilk məhəbbəti ilə bir növ vidalaşır. Lakin belə görünür ki, Baladadaş öz ilk məhəbbətindən tamamilə ayrıla bilmir, əsgərliyə gedən günü qatara minəndə ilk məhəbbətlə əlaqədar şirin-xurmayı saçların həmin şörməzə tamını dodaqlarında hiss edir». Elçinin ən maraqlı hekayələrindən biri belə adlanır: «Baladadaşın toy hamamı». Bu maraqlı hekayə «Baladadaşın ilk məhəbbətindən (1972) düz on il sonra yazılıb (1982). Əsər SSRİ Yazıçılar İttifaqının və «Nedelya» həftəlik qəzetinin 1982-ci ildə ən yaxşı hekayə mükafatına layiq görülmüşdür. Əsər Abşeronun xəzrili bir payız gününün təsviri ilə başlayır: «Həmin payız günü Abşeronda birdən-birə bir xəzri başlanmışdı ki, gəl görəsən və xəzri dənizi köpükləndirə - köpükləndirə əsdikcə əsirdi, dayanmayacaqdı elə bil. elə həmişə belə əsəcəkdi: sahilə yaxın dəniz bu xəzrinin altında çay kimi axırdı və adama elə gəlirdi ki, elə bil ağap-paq köpüklü dalğalar deyildi, dünyanın saysız-hesabsız qağayları

almışdı dənizin üstünü: Xəzri Abşeron bağlarındakı meynələrin saralmış budaqlarını qumun üstündən qaldırmışdı və bu meynə budaqları bu dәм ovsunçunun qabağında quyruğu üstə qalxmış ilanlar kimi qumluqda baş qaldırmışdı. külək zeytun ağaclarının bütün yarpaqlarını bir yerə yığıb əsdirirdi. topa-topa ağ-boz buludları cənuba axıdırdı və ən qəribəsi bu idi ki, bu bozluq içində həmin payız günü Abşeron göyündə günəş də var idi və bu topa-topa ağ-boz buludlar da dənizə, sahilin qumluğuna, qayalıqlara topa-topa kölgələr sala-sala axırdı». Elçində Abşeron təbiətinin təsvirini verən belə əhatə lakin hər şeyi yerində olan tutumlu cümlələr az deyil. Belə cümlələrin tək cə mənə-məzmun tutumu yox, bədii poetik tutumu da geniş, əhatəli olur. Elçinin digər hekayələrində olduğu kimi, bu hekayəsində də zahirən məsələyə heç daxli olmayan kimi görünən əhvalatlardan, hadisələrdən bəhs açılır. Göstərilir ki, axşama yaxın xəzri yavaşımğa başlamışdı. Çayçı Qəzənfərin də kefi yavaş-yavaş durulurdu, çayxanasına gələn müştərilərin sayı çoxalır. Sonra çayçı Qəzənfərin çayxanasından, çayçılıq məharətindən yadda qalan, yaddaşa həkk olunan bir-iki söz deyilir, cizgi çəkilir. Çayçı Qəzənfərin çayxanaya gələn bəzi müştərilərə münasibəti də aydınlaşdırılır. Misal üçün, Xeyransanın əri Əmirqulu: «Day-day, qurban olum sənə, mənimçün bir dənə də çay!»- deməklə çayçı Qəzənfərin də, oxucunun da diqqətini cəlb edir. Əmirqulunun yalanlarına, ailəyə-arvadına olan münasibəti çayçı Qəzənfərin bu sözləri ilə qiymətini alır: «Kül olsun Əmirqulunun başına». Lakin bununla belə çayçı Qəzənfər ona öz xidmətini də edir, çünki hər necə olsa da, yenə müştəri hesab olunur; müştəriyə xidmət çayçının borcudur.

Belə bir məqamda Ələkbər, Gümüş Malik adlı müştərilər içəri girir. Baladadaşın toy hamamı macərəsi də buradan başlanır. Belə ki, Ələkbər və xüsusilə Gümüş Malik barədə yazıçının təqdimatı, yəni onların yaşayış tərzi, xarakterləri, insanların bu iki nəfərə-bacanaqlara münasibətləri barədə yazıçının yığcam təqdimatı, müəyyən dərəcədə tamamlanar-tamamlanmaz Baladadaş çayxanaya daxil olur. əli ilə şalvarının dalını cırpa-cırpa (lap Baladadaşın ilk məhəbbəti»ndə olduğu kimi), adamlarla salamləşa-salamləşa gəlib, bu saat dünyanın işləri barədə fikirləşən Əmirqulu ilə üz-üzə oturur (Baladadaş da bu dəmdə Əmirqulu kimi dünyanın işləri barədə fikirləşirdi – hər halda yazıçı belə yazır).

Baladadaş indi («Baladadaşın ilk məhəbbəti» hekayəsindəki vaxtdan xeyli keçdiyinə görə) böyüyüb, Amur vilayətində əsgərliyi

bitirib, üç ildir ki, vətənə qayıdıb, 3 nömrəli tikinti idarəsinin təptəzə yük maşınını sürür. Baladadaş əsgərlikdə hər gün Abşeronu, bacılarını, həmkəndlilərini, hətta qarşısında oturduğu bu Əmirqulunu xatırladığı ki, indi də tez-tez Amurdakı əsgərliyini xatırlayır.

Həyat gözlənilməzliklərlə doludur. Baladadaş qarşısındakı çaydan bir qurtum alıb, armudu stəkamı nəlbəkiyə qoymuşdu ki, kefi ulduzlara qalxan Gümüş Malik ona: - Alə, ay uşaq, yaxın gəl görüm! –deyə qərribə bir səs tonu ilə səsləndi. Bu səsdən və bu cür sözlərin davamından çayçı Qəzənfər narahat olmağa, Baladadaş isə əsəbiləşib, layiqli bildiyi cavabla Gümüş Malik və onun həmtayı Ələkbərə bir növ meydan oxuyub çayxanadan çıxır. Baladadaşın belə bir məqamda xata törətmədən çayxanadan çıxmasının səbəbi isə düz altı gündən sonra onun toyunun olacağı imiş.

Baladadaşla Ələkbərin Gümüş Malikə nisbətən daha cəsarətlə danışmasının səbəbi o idi ki, 1) Ələkbərin kiçik qardaşı hüquq fakültəsini bitirib, rayon mərkəzində polisdə işləyirdi; 2) Ələkbər kənddəki hamamın müdiri idi və evlənən gənclərin toy hamamı məsələsi ondan asılı idi. İstəsə hamamda bəyi qəbul edər, istəməsə onu cürbəcür bəhanələrlə hamama buraxmazda. Bu kənddə bəy toy hamamına getməsə idi olmazdı. Hamamsız, toy nə Baladadaşa, nə də Ağababaya yaraşardı.

Beləliklə, bütün kənd Baladadaşın toy hamamı ilə maraqlanır-kimi həyəcan keçirir, kimi ona hazırlaşır, kimi isə nəyin isə baş verəcəyini gözləyir, öz vacib işlərini belə təxirə salır, başqa vaxta keçirir. Hətta toy günü dava düşəcəyini güman edərək bıçağını itiləyənlər belə tapılır.

Toy günü səs yayılır ki, Ələkbər bu gün hamamı işlətməyəcək. Hamı qan düşəcəyini gözləyir. Baladadaşın qardaşlığı Əzizağa əsəbiləşir. Baladadaşın yanına gəlib, hamamçı Ələkbəri hədələyir. Gedib hamamı özü hər necə olsa açıdıraçağını söyləyir. Bundan əsəbiləşən Baladadaş divardan asılmış tufəngini götürüb, Əzizağaya tuşlayır və onu qabağına qatıb aparır.

Bunu gören hər kəs, hətta Əzizağa da elə bilirlər ki, Baladadaş hamama –Ələkbəri öldürməyə gedir. Bu da hərəyə bir cür təsir edir. Evdəkilər həyəcan keçirirlər, gəlin evi dərdə düşür, gəlin özündən gedir kim görürsə hətta Əmirqulu da Baladadaşa qoşulur, xəbər tutan Ələkbər hamamda gizlənib bütün qapıları bağlayır. Baladadaş isə qabağında Əzizağa və arxasında ona qoşulanlar birbaşa hamama yox, dəniz sahilindəki qayalıq gəlir. Çatan kimi, qoşalülə-

nin güllələrini havaya boşaldır, soyunub özünü göy dənizə atır. Baladadaşla birlikdə gələnlərin hamısı onu təqib edir. Dalğalar arasında dənizə baş vuranların sevinci aşır-daşır-dəniz kimi. İstehzalı-tənəli «Ələkbər, ay Ələkbər» qışqırığı hər tərəfə yayılır. Baladadaşın toy hamamı beləcə baş tutur. «Ələkbər, ay Ələkbər» qışqırığı isə kənddə də kəsilmir. Əsl bir tamaşa yaranır: Baladadaşın toy hamamı tamaşası. Bu tamaşadan qazanın da olur, itirən də. Qazananlar da bəllidir, itirənlər də. İtirənlər, təbii ki, Ələkbər, Gümüş Malik kimi ləyaqətlərini itirmişlərdir.

Elçinin hekayələrinin hamısını burada təhlil etmək imkan xaricindədir. Bu hekayələr müxtəlif mövzulara həsr edilsələr də, bunların hamısını birləşdirən ümumi cəhətlər də vardır. Elçinin bütün hekayələrində insanın mənəvi dünyası, bu dünyanın sirləri əsas yer tutur. Bu hekayələrin hamısında insan xisləti araşdırılır, yaradılan əsas obrazlarda isə insanıyyət işığı əks etdirilir və dəyərləndirilir.

Elçin yardımçılığının bütün mərhələlərində hekayə janrı ilə məşğul olmuşdur. Müstəqillik dövründə də mətbuatda və çap etdiyi kitablarında onun bir neçə hekayəsi çap olunmuş, bunların haqqında tənqid və ədəbiyyatşünaslıq müəyyən fikir də söyləmişdir²

Burada yazıcının özünün «Qaçqınlar silsiləsindən adlandırdığı «Qarabağ şikəstəsi» hekayəsinə nəzər salmağı vacib hesab edirik. Yazıcının «Bayraqdar» (2004) kitabına daxil etdiyi (2004) bu hekayə onun yaradıcılığının müstəqillik dövrünə təsadüf edən maraqlı nümunələrindən biridir. Hekayə uzaqdan elektrik qatarının çarxlarının səsi ilə oyanan xatirələrin təsviri ilə başlayır. Bu zonadakı fəhlə yataqxanasında səsi eşidilən bu qatar Mərdəkana, Şüvəlanə və oradan da Hidro-Elektrik stansiyası qəsəbəsinə gedib-qayıdarmış. Cümü (hekayənin qəhrəmanı) bu səsi hər eşidəndə birinci dəfə Bakıya gəlməyi yadına düşərmiş. Xatırlama iki halda baş vermiş. Bir Cümü içmiş, yeni kefli olanda, bir də içməmiş olduğu vaxtlarda. Hər halda da bir cür vəziyyət yaranarmış. İçmiş olan vaxtlarda bir loxma qəhər onun boğazında tıxanıb qalarmış; içməmiş vaxtlarında isə araq axtarıb-tapıb içmək istəyərmiş. Hər iki hal kədər-dənmiş.

Cümü Şuşada orta məktəbi bitirib, ali təhsil dalınca avtobusa minib, Yevlaxa, oradan da qatara minib Bakıya ilk dəfə gəldiyi vaxtlarda qatar çarxlarının taqquıtısı ilə birlikdə Şuşa dağlarından

² Bax: Nərgiz Paşayeva, Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı, ATİ nəşriyyatı. 2004.

gələn bir «Qarabağ şikəstəsi» səsi də eşidibmiş. Bu səs onu Bakıya qədər qatar çarxlarının səsi ilə birlikdə müşaiyət edibmiş. Bu səs Cümünü sanki Bakıya Unversitet imtahanları sınağına yox, başqa bir dünyaya—ışıqlı, hərətli, sirli-sevincli bir gələcəyə aparırmış. Yazıçı bu qısa bəhsin sonunda acı bir təəssüflə yazır: «...o zaman Cümü haradan biləydi ki, həmin gələcək lax yumurta kimi bu qədər iyli üfunətli olacaq».

Dediyimiz, «qısa bəhsin» belə bırı sonluqla bitməsi Cümünün həyatı, girdabında çabaladığı gerçəkliklə bağlıdır.

Hekayənin ikinci hissəsində ilk baxışda birinci hissə ilə əlaqəsiz və ya az əlaqəli görünən hadisədən bəhs olunur: İzabell Xanikoffun işi qaçqınlarla bağlıdır. Dünyanın çox yerində qaçqınlar var. Ancaq atası və anası əslən Quba yəhudilərindən olan və 1968-ci ildə Qubadan İsrailə köçən İzabellə Xanikoff iki nastolji hissə yaşayırmış. Bu nastolgiyalı hissənin biri 1988-ci ildə İsraildə vəfat edən anası Zibanın adı digəri isə onun İsraildə doğulmuş qızı İzabellə haqqında çox danışdığı Azərbaycanla əlaqədardır. O, Azərbaycana getməli olduğunu biləndə hər iki hissə baş qaldırır.

Ana nostalgiyasından və qaçqınlıq nostalgiyasından İzabellə və Cümrü obrazları ilə başlanğıcda söz açanı yazıçı oxucuya bir növ xəbərdarlıq edir ki, dünya təkcə bunlardan ibarət deyil və üçüncü hissə başlanır.

Burada oxucu yeni obrazla-avtobus sürücüsü Ağadadaşla, onun həyat tərzi ilə tanış olur. Xəzərin sahilindəki Buzovna ilə Zülgulba arasında yerləşmiş qayalıq, yüngül meh əsən sakit gecələrdə, xüsusən səhərə yaxın dəniz uğuldayanda bu qayaların da uğuldayıb dənizin uğultusuna səs verməsi uzun illərdən bəri Ağadadaşın yuxusunu şirinləşdirir, onun canından yorğunluğu çıxarırmış. Lakin bu səsə başqa səs, burada, Qırmızı xoruzun vaxtsiz banlamsından doğan səs qarışanda Ağadadaşın əhvalı qarışır, yuxusu ərşə çəkilir.

Hekayənin birinci hissəsi ilə ikinci hissəsini qaçqınlıqdan doğan nostalgiya hissi, üçüncü hissəni isə bunlara, müxtəlif səciyyəli olsa da, narahatlıq doğuran yaxın hissələr birləşdirmiş olur.

Dördüncü və beşinci hissələrdə həm Cümrünün, həm də İzabellənin anası Zibanın doğma yurd, doğma torpaq həsrəti, ağırları ilə əlaqədar hissələrdən danışılır. Cümrü Şuşa, Ziba isə Quba, Qəçrəş həsrəti ilə yanır, qovrulur. Bu yangı Zibanın həyatını, Cümrünün isə ümidlərini tükədir. Hekayənin altıncı hissəsindəki Məmməd dayının isə dərddən, həsrətdən səbri də, ömrü də ümidi də tükənib. Dərdin

çoxluğundan dəli vəziyyətinə düşüb. İndi onu düşündürən bir məsələ var: «Görəsən adam dəli olanda özü bilir, ya yox?» Məmməd kişi qaçqındır, didərgindir. Bu isə onda özündən bir nigaranlıq yaradıb. Nigaranlıq o həddə çatıb ki, Məmməd kişi öz halını özgəsindən soruşur, dəlilik haqqında sualı da özünə yox, özgəsinə verir.

Cümünün də özünə elə bir sualı var ki, onun cavabını heç cür tapa bilmir. Cümüyə görə 8 may 1992-ci il Şeytanın Şuşalılara hədiyyə etdiyi – onların qaçqına çevrildikləri gün idi. Sual isə belə idi: Şuşalıların Allahın qarşısında günahı nə idi ki, Şeytan onlara belə bir hədiyyə etmişdi? Nəticədə on ildir çox idi ki, Cümügil-altı nəfərlik ailə Buzovnadakı fəhlə yataqxanasının üfunətli beşinci mərtəbəsində 16 kv.m-lik bir otaqda yaşamaq istəmişdi.

BMT -nin qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının əməkdaş İza-bell Xanikoff da Komissarlığın Cenevrədəki ofisində Azərbaycana getməli olduğunu bilib, ofisdən çıxanda Azərbaycanda hansısa bir azərbaycanlı qadına hədiyyə etmək üçün baha qiymətə bir fransız ətri alır: onu bu hədiyyəni almağa təhrik edən Ziba ilə bağlı nostalgiya olur. Düşünür ki, bununla Azərbaycan həsrəti ilə dünyasını dəyişən anasının ruhu şad olacaq.

Sonra xaricdən gələn qonaqları gözləyən qaçqınların-qadınların güzəran və gileyləri, Cümünün arvadı Sonanı motosiklin tərkinə alıb, hara isə aparması və buna qaçqın qadınların münasibəti, Ağadadaşın yuxusuna vaxtsiz banı ilə haram qatan xoruzun yoxa çıxması, yenə Cümünün Şuşa həyatı ilə əlaqədar fərəh doğuran bəzi xatirələri barədə məlumatlar verilir... Cümünün toyunda Köhnə Qaval İsgəndərin oxuduğu «Qarabağ şikəstəsi»nin oyatdığı əhvali-ruhiyə və bununla əlaqədar «İsgəndər daha qocalıb», - deyənlərin cavabının birdəfəlik verilməsi yada salmır. Şuşadakı Qızıldış Cümşüdü'n qaçqınlıq dövründə hamı üçün cümüyə çevrilməsi prosesi addım-addım yada salınır. Göstərilir ki, «Bu gün-sabah Şuşaya qaçıdacağıq» xəyalı ilə yaşayan qaçqınların getdikcə inamları sarsılır, hətta yataqxanada doğulmuş oğlunun adını Qalib qoyan Cümşüdü-Cümü də ümidini itirib, araq içməyə qurşanır. Bir vaxt Şuşadan Bakıya ilk dəfə gələndə qatar çarxlarının səsinə qarışıb onu müşaiyət edən «Qarabağ şikəstəsi»nin səsi indi də dəniz uğultusuna qarışıb köhnə Qaval İsgəndərin ifasında daim onun qulaqlarında səslənir. Lakin bu səs elə bil o biri dünyadan gəlirdi, naftalini əriyib qurtarmış və ona görə güvə yeyib dəlik-deşik etmiş köhnə paltara bənzəyirdi.

Cenevrədən gəlmiş İzabell Xanıkoff hədiyyə üçün gətirdiyi fransız ətrini Cümünün gözəl, eyni zamanda olduqca dərdli, kədərli arvadı Sonaya vermək qərarına gəlir. Sonanın kədər saçan görkəmi onu da Cümü kimi sarsıdır. Balaca bağlamadakı zərif və qiyməti hədiyyəni ailədə qərribə qarşılayırlar. Cümünün anası hədiyyəni oğluna verir ki, yarmarkada satıb Sonaya bir paltar alsın. Bu fikirlə Binə aeroportu yanındakı yarmarkaya yola düşən Cümü yarı yoldan geri qayıdır. O düşdüyü vəziyyətə, həyat tərzinə qarşı etiraz dolu suallarla çırpınır, cavab isə tanılmaz ki, tapılmaz. Lakin onu hər gün «o qatarın dəmir çarxlarının çakka-çukunun xatırlatdığı, sədası uzaqlardan gələn bir «Qarabağ şikəstəsi» müşayət edir».

Mövzusunun, materialından və hər hansı bir cəhətdən asılı olmayaraq müasirlik ədəbiyyatın, ədəbi-bədii əsərin ən mühüm xüsusiyyətidir. Bu mühüm keyfiyyət bədii əsərin ideyasında ifadə olunur. Müasirlik bir bədii keyfiyyət kimi, hər hansı növdə və janrdə yaradılmasından, hər hansı mövzuya həsr edilməsindən və hansı materialdan (tarixi, mifik, fantastik və s.) istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, həqiqi sənət əsəri müəllifinin öz zamanəsi ilə təmasını əks etdirir.

Əsl bədii əsər yalnız öz dövrünün canlı zəminində meydana gəlir, həmin dövrün şərəsindən qidalanır və müasir ideyalardan ilham alır. İncəsəntdə müasirlik.

Yazıçı Elçinin bütün əsərləri-römanları, povestləri, komediyaları, ədəbi-tənqidi və elmi-nəzəri əsərləri kimi, hekayələri də bu müddəaların təsdiqi üçün bol material verir. Müasirlik Elçin yaradıcılığının ruhu, bütün mahiyyəti ilə əlaqədar ən əsas bir keyfiyyətdir.

Elçinin çoxcəhətli yaradıcılığının bütün sahələrində olduğu kimi, hekayələrinin də bədii forma xüsusiyyətlərinə görə bir əlvanlığı var. Burada aydın görünür ki, hər hansı bir ideyanın və ya ideyalar toplusunun ifadəsində həyatla bağlı, həyatdan doğan bir fikir, mətləb və qayə dayanır. Müxtəliflik isə onların məhz bədii canlandırma üsulüdür. Həyatdan doğan bir fikir həyata uyğun formalarda əks etdirildiyi kimi, həyata uyğun olmayan formalarda da əks etdirilə bilər. Belə hallarda şərti inikas üsul və formalarından istifadə olunur. Bu üsul dünya ədəbi-bədii təcrübəsində sınaqdan keçirilmişdir.

Şərtlilik bir inikas forması, fikri obrazlı ifadə forması kimi folklor materiallarında – xüsusilə əfsanəvi nağıllarda da, Şərqin Nizami kimi böyük sənətkarların da, sonrakı mərhələlərdə romantik,

bir vaxtlar modernist deyilən ədəbiyyatda, hətta sonralar realist ədəbiyyatda da istifadə olunub.

Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin 60-cı illərindən sonra bu formadan ən çox istifadə edən yazıçı Elçin olub.

Yazıcının «Qatar. Pikasso. Satur.1968», «Qırmızı ayı balası», «Talvar», «Zireh» kimi hekayələri bu qəbildən olan əsərlərdir.

Elçinin bu kimi əsərlərində, hətta iri həcmli, misal üçün «Mahmud və Məryəm» romanında şərtilik elementlərindən məharətlə istifadə edilmişdir. Akademik Məmməd Arifin «Sənətkar qocalmır» kitabındakı «Gümüşü, narıncı...» məqaləsində göstəriləyi kimi, belə əsərlərdə real səhnələrin təsviri ilə qeyri-real səhnələrin təsviri bir-birinin davamı kimi verilir, gerçək olanla xəyali olanı bir birindən ayırmaq olmur. Elçin məsələni bu cür təqdim etməkdə çox bacarıqlıdır.

«Qatar. Pikasso. Satur. 1968» adlı hekayələrinin qəhrəmanı belə düşünür ki. «insanı başa düşəcək yeganə adam – o özüdür.» Hekayədəki hadisələr qatarda baş verir və cərəyan edir.

Əsər belə başlanır: «Sonra Məleykə xanımın əri mənə elə baxdı ki, elə bil həm qorxudurdu məni, həm də yalvarırdı, həm də çox gülünc vəziyyətdə idi.

Bələdçi arvad dedi ki, ötürənlər aşağı düşsünlər, qatar indi tərpənəcək.

Məleykə xanımın əri arvadının yanağından öpdü, sonra dedi ki, Moskvaya çatan kimi dərhal telefonla zəng eləsin, həm də yolu necə başa vurduğunu söyləsin. Bunu lap xüsusi dedi; yəni ki, a qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit».

Cavan kişinin Məleykə xanım kimi gözəl bir qadınla Bakı-Moskva qatarında ikilikdə eyni bir kupədə getməsi. xanımını yola salan kişini narahat edir. Yazıcının təsvirində bu narahatlıq. ondan doğan nigarançılıq əsl ustalıqla əks etdirilir. Yazıçı böyük Mirzə Cəlili. onun «Nigarançılıq» əsərində ifadə etdiyi bircə cümləni xatırladır. Xatırlatmadan əvvəl Məleykə xanımın ərinə təskinlik verici bir söz də demək olardı. Lakin əhvalatı nəql edən adam bu təskinlik verən sözü də demir. Çünki kişinin nigarançılığını artıran səbəbi gözəl bilir və lazımı təskin edici , sakitləşdirici sözü deməməklə, bir növ qisas alır. «...Mirzə Cəlil yaxşı deyib ki, nigarançılıqdan da pis şey yoxdur». Hekayənin bu əhvalatı nəql edən qəhrəmanı niyə belə

hərəkət edir, yaxud etməli olur. Çünki onda belə bir yanlış fikir var ki, «İnsanı, başa düşəcək adam – o özüdür.»

Bu yanlış inam bu hadisələrin hekayəçisini belə qisasçı edib, həmçinin qaraqabaq edib. Yəni düşünür ki, hər hansı ünsiyyətdə, onsuz da onu başa düşən olmayacaq. Danışmağın, məsləhət verməyin və ya ünsiyyət yaratmağa cəhd etməyin nə mənası var. Kiməsə, nəyə görə təselli verməyə də ehtiyac yoxdur.

Məleykə xanım onunla bir institutda işləyən yol yoldaşının qaradınməzliyini bilirdi və buna onun münasibəti də aydın idi. Odur ki, onunla söhbətinin baş tutmayacağını görüb deyir: « .. özünüz bilən yaxşıdır, amma bu cür qaradınməzlik də bir şey deyil».

Bütün bunlar bu qaradınməz kişiyyə təsir etmir. Dəyişmə hadisəsi baş vermir . Hər kəs öz aləminə qapılmağa çalışır.

«Məleykə xanım gözünü pəncərəyə dikdi, mən də «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinə.

Məleykə xanım pəncərədə öz fikirlərinə baxırdı. çünki bu zülmətdə başqa bir şey görünməzdi, hərçənd, mənəcə, Adəm və Həvadan bəri ən şəffaf bir şey varsa, o da Məleykə xanımın və Məleykə xanımların fikri və düşüncəsidir: bu tərəfdən baxanda o tərəfi görünür, çünki ortada heç nə yoxdur».

Lakin, sən demə, belə deyilmiş. Məleykə xanım gözlərini pəncərədən çəkməyib fikirli-fikirli deyir ki, qatarda sərnışinlərin bir-birini sorğu-suala tutması, görünür səbəbsiz deyilmiş; görünür yol insanları tənhalığa aparır, insanlar isə bu tənhalıqdan qaçmaq üçün ünsiyyətə can atmalı olurlar.

Hekayənin digər qəhrəmanı isə başqa cür düşünür. Ona görə qatar onu heç bir tənhalığa-zada aparmır. Lap aparsa belə, o tənhalıqdan qorxub eləmir. Ona görə tənhalıqda heç bir faciə-zad yoxdur; tənhalıq-tənbəllikdir; insanı özü ilə öz arasındakı tənbatəklik. Bəli, bu qəhrəman düşünür ki, «mənim ən yaxşı müsahibim mən özüməm, çünki özümdən başqa heç kim məni başa düşməz. necə ki, mən başqalarını özləri kimi başa düşə bilmirəm: tənhalıq deyilən anlayış insan ömrünün tələbatıdır-bunu dərk etmədikdə faciə baş verir, dərk etdikdə isə hər şey öz qaydasına düşür.»

Ümumiyyətlə, bu qəhrəmana görə, bütün insanlar hansı mənadasa, bir-birinə yaddırlar və bu yadlığa öyrənmək lazımdır. Onun əqidəsinə görə «başqası ilə söhbətdə heç zaman dərinə getmək lazım deyil, hissləri, həyəcanları başqalarının yanında çıpaqlaşdırmaq

lazım deyil, çünki bunun əhəmiyyəti yoxdur, onlar həqiqətdə sənin üçün doğmadır, başqaları üçün anlaşılmaz və inanılmazdır.»

Əhvalatı danışan adam-ədəbi qəhrəman Məleykə xanıma cavab vermək istəmir. Ancaq Məleykə xanımın gözlərinə baxıb orada ifadə olunan mənanı görür və bu mənadan aydın olur ki, onun həmsöhbətinə yazdığı gəlir. O əvvəllər də həmsöhbətlərinin baxışlarından belə mənalara oxumuşdu. Lakin əhəmiyyət verməmişdi. Bu istehzalı sarsıntının əvvəllər altından çıxıb bilirdi. Lakin indi Məleykə xanımın istehzasından doğan sarsıntı onda cavab vermək ehtiyacı doğurur və özü də bilmədən indiyədək başına gələn qərribə bir hadisəni heç kimə danışmadığı halda Məleykə xanıma danışır. Bu danışılan əhvalat doğrudan da qərribədir.

Kişi Məleykə xanıma sual verir: «Pikassonun «Kasıbların süfrəsi» qrafikası yadıңызdadır mı?»

Məleykə xanım cavab verir ki, yadıңызdadır və xatırlamağa başlayır: məlum olur ki, onun bu əsər haqqında təsəvvürü kifayət qədərdir, yəni bu əsər «mavi dövrün» bəhrəsidir. Burada göstərilir ki, kişi ilə qadın yeməcxananın bir küncündə oturublar, qarşılarında içi boş boşqab, bir tikə çörək, iki stəkan və bir şüşə var, kişi sol əlini qadının çiyinə qoyub, sağ əlini onun qoluna söykəyib, ayrı-ayrı səmtə baxırlar, fikirlidirlər.»

Elçinin bir çox əsərində gördüyümüz və haqqında bundan əvvəl az da olsa söz açdığımız dəyişmə prosesi elə bu söhbətdə başlayır.

Məleykə xanımı dinləyən kişi danışmağa başlayır: məlum olur ki, bir gün sentyabrın əvvəllərində evdə köhnə kağız-küğuzlərini sahmana salarkən «Kasıbların süfrəsi»nin bir reproduksiyasına rast gəlir. Şəkli götürüb bir az baxır və yazı masasının gözünə qoyur. O gün bərk yorğun olan kişi yata bilmir, gözünü yuman kimi «Kasıbların süfrəsi»ndəki kişi və qadın gözlərinin qabağına gəlir və bütün gecə səhərə qədər bu əhvalatı danışanın, yəni hekayənin qəhrəmanının gözü qabağından çəkilmirlər. Həmin gecədən onun əzablı günləri başlayır, haraya gedirsə, nə işlə məşğul olursa «Kasıbların süfrəsi»ndəki kişi və qadın gözlərinin qarşısından getmir. Elçin yazır: «Mənə elə gəlirdi ki, onlar bir yerdə oturmuşlarsa da, bu an daxilən bir-birlərindən ayrılırlar: onlar bir-birini sevirdilər, ləqət qarşılardakı bu süfrə bu sevgini darmadağın edir: vaxtilə ən yaxşı, ən istəklilərdən idilər, indi isə hər şeyə olduğu kimi, bir-birilərinə

də biganədirlər. Əgər yeməxananın başqa bir küncündə oturmuş harın bir alverçi bu dəqiqə bu qadına gözü ilə işarə edərsə, o neçə frankdan ötrüsə, qalxıb onunla gedər, özü də hissiz, həyəcansız-biganə, kişi isə qadın getdikdən sonra ancaq onu edə bilər ki, tanış qarsona yalvarsın, qarson yenə də ona ucuz çaxır versin və o içib keflənsin, sonra da başını mizin üstünə qoyub sərxoş-sərxoş ağ-lasın.»

Hekayənin bu əhvalatı danışan qəhrəmanı üçün yaşamaq getdikcə çətinləşir: yeyəndə, işləyəndə, taksiyə minəndə, bazarda və ya mağazada nə isə almaq istəyəndə bu kasıb kişi və qadın gözləri qabağında canlanır, ondan əl çəkmirlər. Kişi və qadının vəziyyəti qarşısında hekayədəki qəhrəman özünü cinayətkar hesab edir; etiraf edir ki, bu cür artıq yaşamaq mümkün deyildir.

Qəhrəman nəyinsə baş verəcəyini gözləyir.

Doğrudan da 23-ü sentyabr gecəsi həmin o «nə isə» baş verir. Qəhrəman evində tam bir narahatlıq keçirdiyi bir zamanda, gecə saat 3-ə 10 dəqiqə qalmış yata bilmədiyi üçün vanna otağına keçib yuyunan qəhrəman eşidir ki, qapının zəngi çalınır. O, sakitcə qapıya yaxınlaşıb soruşur ki, kimdir ?

- Mənəm, açın qapını, - deyər tanış bir səs cavab verir.

Qapı açılır; qərribə görkəmli, uca boylu, arıq bir kişini görəndə hekayə qəhrəmanı ona olduqca tanış gələn bu kişini əvvəlcə xatırlaya bilmir.

Başında Çaplinin silindri kimi bir silindr, əynində gödəkçə, boynunda şarf olan bu kişi artistə bənzəyir.

- Olarmı, müsyö?- deyər müraciət edən qərribə kişi içəri dəvət edilir. Kişi göstərilən yerdə oturur. Düşüncələrə qərq olan ev sahibi birdən bu adamın kim olduğunu xatırlaya bilir. Bu xatırlama onu da oxucunu da sarsıdır. Hər ikisini soyuq tər basır. Onlar əl tutuşurlar. Gələn kişinin əlində bir insan hərarəti, insan iztirabı, insan həyəcanı duyan ev sahibi bu duyğu ilə bir az sakitləşir.

Adı Etyen Rasnyor olan bu kişi dərddini danışmağa başlayır. Onun gəlişi qeyri-adi gəliş idisə, dərddində heç bir qeyri-adilik yoxdur. Bu dərddi «Kasıbların süfrəsi» əsərinin bütün həssas, sənəti başa düşən tamaşaçıları kimi bu əhvalatı danışan adam və onu dinləyən də olduğu kimi başa düşürlər.

Məlum olur ki, Etyen Rasnyordan Fereza əbədi olaraq ayrılır. Bu, Etyen Rasnyor üçün əsl dəhşətdir. O, hər şeyi ardıcıl

söyləməyə başlayır: «... Biz, yeni mənimlə Fereza, müsyö Pikasso ilə Medrano sirkində tanış olmuşuq. Mən canbazam, daha doğrusu, canbaz idim. - O sol əlini qaldırıb nifrətlə qoluna baxır - Lənətə gəlmiş bu qolum sındı, canbazlığım da bununla qurtarıb getdi. Siz mənim bu əyri qolumu görməmişiniz . Müsyö Pikasso bu qolumu Ferezanın çiyinə qoyub. Eytən Rasnyor keçən günləri xatırlayırmış kimi gülümsündü, sonra gözlərini qoluna zilləyib bir neçə an susdu.»

Söhbət beləcə reallıqda, həyatda olduğu kimi davam etdirilir. Məlum olur ki, tərəflərin hər biri öz döğmə dillərində danışır, qarşı tərəfin hər biri isə onu öz dilində, olduğu kumu başa düşür. Hətta zaman haqqında və məkan haqqında düşüncə və ona olan baxışlar da belədir.

Hekayədən oxuyuruq: «Etyen Rasnyor üçün 1904-cü ilin sentyabrı idi və biz gecə yarısı Parisdə oturub söhbət edirdik: mənim üçün isə aydın məsələdir ki, 1968-ci ilin sentyabrı idi, biz Bakıda mənim otağında oturub söhbət edirdik və bütün bunlar qanunauyğun bir gerçəklik idi, çünki daxili bir ehtiyac, daxili bir tələbat bizi görüşdürmüşdü.»

Bəli, insanın sənətlə, sənətdə ifadə olunmuş bədii həqiqətlə görüşü beləcə daxili bir ehtiyacdən, daxili bir tələbatdan doğur. Bu görüş bütün cəhətlərdən anlaşıqlı, aydın olduqda hisslər, həyəcanlar və hərəkətlər başlanır. Elçinin qəhrəmanı və Pikassonun «Kasıbların süfrəsi»ndəki kişi, müxtəlif millətlərdən olsalar da, müxtəlif dillərdə danışsalar da, hətta danışdıqları dövr biri üçün 1968, digəri üçün 1904-cü il olsa da, bir-birilərini daha doğrusu, yazıçı Elçin Pikassonu, yazıçının yaratdığı qəhrəman rəssamın «Kasıbların süfrəsi»ndəki kişi və qadın dünyanın ən xoşbəxt adamları olaraq qucaqlaşmış kimi görünürlər. «Gülürdülər, bir-birini sevirdilər və həmişə də sevəcəkdilər, qarşılarındakı süfrə elə bol idi ki, nə desən var idi-toyuqdan tutmuş əla şəraba kimi.»

Pikassonun xəyal ilə dəyişdirilmiş rəssamının bu variantı heç kimdə, heç yerdə yoxdur. Bu hekayədə deyildiyi kimi, ancaq Elçinin qəhrəmanına, onun həyəcan, arzu və istəyinə uyğun gələn bir təsəvvürdür və bundan aydın olur ki, heç kim başqasını özü kimi başa düşə bilməz-fikri yanlışdır. Elçin Pikassonu, onun qəhrəmanı da «Kasıbların süfrəsi» əsərinin qəhrəmanını özü kimi başa düşə bilir və odur ki, aralarında bir-birini anlaya biləcəyini təmin edən bir ünsiyyət yaranır. Bundan isə insanın insana inamı yaranır.

Məleykə xanımın həmsöhbətinə inamı kimi. Axı Məleykə xanım özü də Laturun «Müqəddəs Sebastyan üçün ağlayan Müqəddəs İrina» əsərinin tamaşasından belə sarsıntı keçirmişdir. Məleykə adını çəkən kimi həmsöhbəti həmin şəkli xatırlayır. Aydın olur ki, həm Məleykə xanım, həm də həmsöhbəti həm Pikassonu, həm də Saturun, eyni zamanda özləri də bir-birini tam mənada başa düşürlər. Bu anlaşmada, heç şübhəsiz sənət əsərlərinin böyüklüyü mühüm rol oynayır.

Saturun gözəl əsəri də Məleykə xanımı gecə-gündüz sarsıntı içində yaşadır. Tamaşasından doymadığı əsər haqqında düşüncələr onu rahat buraxmır. Nəhayət, Sebastyanın köksünə sancılmış oxu çıxarıb, onu «əzabdan qurtarır.» Bütün bunlar əlbəttə xəyalda, fikirdə, düşüncədə baş verir.

Saturun humanist baxış və hissləri bunun əsas səbəbi kimi mənalanır. Bu əzab mənbəyi özü də bir növ humanist həyəcan və hisslər düşüncələr doğurur. «Çıxarılan ox»-da bir şahid, əşyayi-dəlil rolu oynayır. Bütün bu söhbətlər isə insana inam məsələsi ilə əlaqələndirilir: göstərilir ki, inamsızlıq çox böyük narahatçılıq doğurur, inam isə böyük mənəvi qüvvədir. Bütün bunlar real planda, gerçəklik kimi qələmə alınmışdır. Bunların doğurduğu fikir və həyəcanlarda isə şərti- metaforik ifadə tərzli üstünlük təşkil etmişdir. Hər iki halın birliyi isə insanın insana inamı məsələsini aydınlaşdırmışdır.

Tofiq müəllim bu hekayə ilə əlaqədar bəhsin sonunda yazır: «...Nə üçün bizə elə gəlir ki, ən yaxşı müsahibimiz, ən yaxın doğma adamımız biz özümüzük?»

Elçinin «Zireh» hekayəsində göstərilir ki, düzlük, doğruluq, övlad məhəbbəti; düzlüyün, doğruluğun varlığına və gücünə inam bir zireh kimi qəhrəmanı hədələrdən, zərbələrdən qoruyur, həmlələrdən xilas edir. Lakin hekayədə bu, adi müstəqim bir tərzdə, həyatda baş verə biləcək bir formada əks etdirilmir. Burada da şərti üslubdan və şərti-metaforik ifadə vasitələrindən istifadə edilir.

Akademik M.Cəfərov yazır ki, Elçinin hekayələrində ailə həyatı səhnələri xüsusi yer tutur. Bunların içində ürəkaçan, köklü, qollu-budaqlı, oğullu-qızlı, nəvə-nəticəli ailələr, Vətən üçün ləyaqətli nəsil tərbiyə edən ailələr də var (dülğər Əlabbasın ailəsi kimi-«Talvar»); bunun əksinə qanqaraldan, sədaqət və səmimiyyətdən uzaq olan ailələr, ... əsəb xəstəlikləri yuvası olan qeyri-səmimi ailələr də (mühəndis Səlimovun –«Qırmızı ayı balası»).

Sözün poetik cəhətini də, «rənglərin şəriyyəti» (Ə.Mirəhmədov) də Elçinin yaradıcılığında roman, povest və hekayələrində duymaq çətin deyil. Bu duyğu yazığının özündə çox güclüdür. Bu güc şərtliliklərlə bir daha qabardılır, artırılır.

«Qırmızı ayı balası»nda C.Səlimov gəmi təmiri zavodunda işləyir. Onun «təskinlik» sözündən zəhləsi gedir. O, işdən sonra evinə gəlir, qapını açıb evinə girir, lakin bu evdə onu heç kim gözləmir, heç kim, hətta qızı Leyla da onu qarşılarmır. Çünki nə müddətdir ki, mühəndis C.Səlimov evdə tək yaşayır. Lakin dərk edir ki, Leylasız onun üçün həyat yoxdur. Evdə hər şey yerindədir, hətta kresloya atılıb qalmış oyuncaq — qırmızı ayı balası da — heç şey yerini dəyişməyib, təkcə Leyla yoxdur. Divar saati dayanmışdır. Divardan asılmış təqvimdə mayın 16-sı idi. Şəfiqə qızı Leylanı da götürüb martın 22-də getmişdir: İndi isə iyulun 11-i idi. Mühəndis keçmiş günləri xatırlayıb Leylanı yada salır. Darıxdığından pəncərəni açıb küçəyə baxmaq istəyir və qonşu pəncərədən küçəyə baxan artist qonşusunun səsinə eşidir: - təəccüblü baxışları altında Səlimovun qolundan yapışib çıxış qapısına tərəf çəkir, arada bir oyunbazlıq edib, yenə onu çıxış qapısına tərəf çəkir.

Adamlar təəccüb içində ayı balasının nə istədiyini bilmirdilər. Səlimov isə bilirdi. Onlar evlərinə çatırlar. Səlimov qapını açır və onlar içəri daxil olurlar. Səlimov işığı yandırır, şifonerin qapısı açıq idi və ayı balası da öz yerində — kresloda oturmuşdu. Divar saatının səsi də dəyişmişdi.

Səlimov, aydındır ki, özü də tam dəyişmişdi. O, telefon dəstəyini götürüb, məlum nömrələri yığır və qızı, arvadı olan evə zəng edib danışır.

Bu hekayədə görüldüyü kimi oyuncaq qırmızı ayı balası canlı bir varlıq kimi hərəkət edir, gənc mühəndisin qızı, gözəl arvadı ilə əlaqədar əziz, şirin xatirələrini daim oyadır, ona bir növ başa salır ki, bu xatirələrdən hara getsə də canını qurtara bilməyəcəkdir. Odur ki, mühəndis düşdüüyü yoldan geri qayıdır, inaddan əl çəkib, arvadı və qızı üçün qaynatasının evinə zəng edir. Bütün bunlar da hekayədə bizim söylədiyimiz kimi deyil, şərti forma və vasitələrlə, həmçinin reallıq baxımından və müasirlik mövqeyindən əks etdirilmişdir.

Elçin bədii nəsrin povest və roman janrlarında da olduqca maraqlı və dəyərli nümunələr yaratmışdır. Hələ yaradıcılığının ilk mərhələsində — keçən əsrin 60-cı illərinin sonunda yazığının «Açıq

pəncərə» və «Sos» povestləri çapdan çıxmışdır. Bunun ardınca «Bir görüşün tarixəsi», daha sonra «Toyğun diri qalması» və s. kimi povestlər yaradılır. Müstəqillik dövründə isə Qarabağ mövzusu ilə əlaqədar olan qaçqınlıq mövzusunda «Bayraqlar» povesti yazılıb çap olunur.

Elçinin hekayələrində olduğu kimi, povestlərində mövzu və materiallarından asılı olmayaraq mənəvi-əxlaqi axtarışlar mövzusu əsas yer tutur. Bunların hamısında müəllifin güclü müasirlik duyduğu ilə fəal mənəvi təmizlik mövqeyindən çıxışı diqqətəlayiqdir. Bu iki baxış və münasibətin Elçinin çoxjanrlı və çoxcəhətli yaradıcılığının bütün sahələrində xüsusi bir mənə və məzmun genişliyi ilə əlaqələndirilməsi əsl bir bədii estetik nəsiyyəyə çevrilir.

Elçinin bir yazıçı kimi bədii nəsr sahəsində ustalığı povest və roman yaradıcılığında da tam aydınlığı ilə görünür.

Yazıcının üç romanı var: «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə» və «Ölüm hökmü».

«Mahmud və Məryəm» Elçinin ilk romanıdır. Onun bu romana qədər yazdığı hekayə və povestləri ədəbiyyatımızın uğurları kimi qiymətləndirilmiş və geniş yayılmışdır. «Mahmud və Məryəm»də Elçin nəsrinin ədəbi tənqid tərəfindən yüksək qiymətləndirilən cəhətləri davam və inkişaf etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, romanda Elçinin yazıçılıq intuisiyası ilə tənqidçi-tədqiqatçı erudisiyasının birliyi aydın hiss edilir. Məhz bu cəhət bir məziyyət kimi romanın janr özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmiş olur. «Mahmud və Məryəm» məşhur «Əsli və Kərəm» dastanının mövzu və süjetindən, eyni zamanda XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycanın sosial-siyasi vəziyyətindən, bu dövr hadisələrindən istifadə ilə yazılmışdır.

Romandakı hadisələr XVI əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Səfəvilər dövləti ərazisində Qarabağ bəylərbəyliyində, Gəncədə, Çaldıranda, Ərzurumda, Təbğrizdə baş verir. Şah İsmayıl Xətaidən, Sultan Səlimdən, Füzulidən, Sultan Səlimin və Şah İsmayılın saraylarına yaxın adamlardan danışılır, Azərbaycanın iqtisadi inkişafından və ticarət əlaqələrindən bəhs olunur. Bunlar tarixlik prinsipinin tələbləri ilə əlaqədar görünür. Lakin yeni görünən cəhət budur ki, romanda tarixilik əsas məqsəd kimi deyil, daha çox şərti mənə və mahiyyətdə təzahür edir. Yəni əsərdə tarixlik özü də şərtidir. Müasir mövzuda yazdığı hekayə və povestlərində olduğu kimi, bu romanda da Elçini hər şeydən çox maraqlandıran və məşğul edən tarixi-ictimai varlıq olan insan özüdür.

Bu romanın materialında və bütövlükdə bədi toxumasında tarixi fakt və hadisələrlə yanaşı, folklor nümunələri, folklor süjeti və motivləri mühüm yer tutur. Beləliklə, insan xisləti haqqında müəllif fikri və düşüncələri romanda zamanların və nəsillərin əlaqəsi sistemində öz ifadəsini tapmışdır. Bu cür ifadə forması romanın mövzu və materialında tarixilik, ideyasında isə müasirlik prinsiplərinin tələbləri ilə əlaqədar məsələlərin orijinal bədii həllini verməyə zəmin yaradır.

Elçin romanın bütün plan və xətlərində insan haqqında həqiqəti, assosativ vasitələrlə bu həqiqətin müasir, aktual cəhətlərini açmağa müvəffəq olmuşdur. Bu sahədə onun bir yazıçı kimi özünəməxsusluğu tarixi fakt, hadisə və şəxsiyyətlərə baxışında, bu baxış, ümumiyyətlə, insan və onun xisləti barədə qənaətlərini əks etdirmək üçün istifadə etdiyi vasitələrdə, yaratdığı obrazların orijinallığındadır.

«Əsli və Kərəm» məhəbbət dastanlarımızdan biridir. Kərəm dastanlarımızdakı qəhrəmanların içərisində ən dərddli, ən kədərli obrazdır. Ona «Yanıq Kərəm» deyilməsi, ən qəmli saz havalarından birinin də «Yanıq Kərəmi» adlandırılması təsadüfi deyil. Dastan qəhrəmanı Kərəmin yanıqlığı, böyük dərddi onun nakam məhəbbəti ilə, yardım ayrılığı ilə əlaqədardır. Dastanda dini ayrılıq birbirinə qovuşmağa can atan iki gəncin ayrılığına və faciəsinə səbəb olur. Elçinə qədər «Əsli və Kərəm» dastanına yazılı ədəbiyyatımızda müraciət olunub, onun mövzu, süjet və motivlərindən istifadə edilibdir. Lakin Elçinin romanı dastandan və dastanın mövzu, süjet və motivlərindən istifadə ilə yaradılmış əsərlərin hamısından tamamilə fərqli bir əsərdir. Elçin «Əsli və Kərəm» dastanında olduğu kimi, süjetin ancaq bir istiqamətdə hərəkətini izləmək, ayrılığın, təkliyin doğurduğu faciəni yalnız məhəbbətlə əlaqədar götürüb dastanı, onun mövzu, süjet və əsas motivini bir növ təkrar etmək yolu ilə getməmişdir. Əsərdə bunlar Mahmudun dünyaya yeni baxışını əks etdirmək imkanı verən uğurlu bir başlanğıc kimi götürülüb işlənmişdir. Zaman keçdikcə, mühitin qapalılarından çıxıb həyata yaxınlaşdıqca Mahmud dərddli aşıqdən dərddli insana çevrilir. Dastandan tanıdığımız Mahmudun Kərəmin böyük dərddinin əsas səbəbi onun yardım ayrılığıdır. Romanda isə Mahmud yenə böyük dərdd sahibi-dır. Lakin bu dərdd ancaq məhəbbətlə əlaqədar dərdd deyil, ümumiyyətlə, insan xisləti ilə əlaqədar dərdddir. ümumxalq, ümuminsan dərddidir. insandan ayrılığın, böyük təkliyin, tənhalığın dərddidir.

Elçinin əsərlərində insana böyük məhəbbətlə yanaşı, böyük inam da ifadə olunur. Təsadüfi deyil ki, oxucu onun qəhrəmanlarının çoxunun varlığında, içində bir insaniyyət işığı ilə rastlaşır. Elçin bir yazıçı kimi insanda bu işığın varlığına nəinki inanır, buna oxucusunu da inandıra bilir. Romandakı sürətlər içərisində mürək-kəb xarakteri və faciəli taleyi ilə diqqəti cəlb edən Ziyad xanın varlığında da belə bir işıq var. Əsərin əsas qəhrəmanı Mahmud da bu işıqdan yararlıb. Varlığı insaniyyət işığından yoğrulmuş Mahmudun saflığı, təmizliyi mühitin, dünyanın tarixi dövrlə şərtlənmiş eybəcərlikləri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir.

Onun təkliyinin ilkin səbəbi də bu ziddiyyətdir. Hələ Məryəmə qədər də tək olan Mahmud Məryəmlə rastlaşdıqdan sonra dünyaya başqa gözlə baxmağa başlayır. Məryəmdən ayrıldıqda o, doğma yurdda, doğmalar arasında özünün təkliyini dərk edir, ayrılıq dərindən tutulur. Lakin getdikcə ona aydın olur ki, hicrandan başqa da bu dünyanın dərdi, ələmi çoxdur. Çobanla rastlaşıb, onun həyatı ilə tanış olduqdan sonra Mahmud oxuduğu kitablara, məşhur «Leyli və Məcnun» dastanına yeni gözlə baxır, yeni münasibətlərlə yanaşır. Çaldıran düzündəki qanlı səhnə ilə qarşılaşanda «beş qarış torpaq üstə», «bir kisə qızıl üstə» baş kəsən, qan tökən insanların əməlindən dəhşətə gəlir. İnsan dərdi böyük bir yanğı kimi onu cəlğalayır. Yeməyə çorək tapmayan, başlarına müsibət gələn, insanlıq ləyaqətini itirmiş səfillər dəstəsinə rast gəldikdə isə sarsılır. Səfillər dəstəsi ilə rastlaşana qədər Mahmud az şey görmür. Fərdi iztirabları ona bu dünyada gördüklərinin yanında kiçik görünür. Mahmud «camaatın» düşdüyü vəziyyəti, belə bir səfaləti ağına gətirə bilməzdi. Belə bir dəhşətli səfalətlə qarşılaşmadan sonra o dərk edir ki, dünya ümitsizlik içində çırpınır. Mahmudun ürəyinə dolan və gündən-günə artan bu ümitsizlik, göründüyü kimi, təkcə Məryəmlə, yəni məhəbbətlə yox, bütövlükdə insan taleyi və əməli ilə bağlıdır: onun doğurduğu dərd də belədir və dünyanın keçmişi və gələcəyi haqqında düşüncələr, hətta: «Bu dünyada işıq axtarmağın mənası varmı?» - kimi suallar doğurur. Umumiyyətlə, tək Mahmudun yox, əsərdəki bütün surətlərin talelərində təkliyin, tənhalığın doğurduğu faciə izlənilib əks etdirilir, bütün xətlərdə və istiqamətlərdə onun səbəblərinin dini, etik, fərdi psixoloji, sosial-siyasi, hətta fəlsəfi aspektləri aydınlaşdırılır. Məhz bu aydınlaşdırma vasitə və üsullarının özünəməxsusluğuna görə Elçin təklik mövzusunda yazan müasir sənətkarlardan aydın hiss ediləcək dərəcədə fərqlənir.

Akademik M.Arif Elçinin həqiqətlə xəyalı, real hadisələrlə nağılı, əfsanəni yanaşı təsvir etmək bacarığını yüksək qiymətləndirdi. Elçin istedadının bu cəhətindən «Mahmud və Məryəm» romanında da ustalıqla istifadə edir. Ayrı-ayrı situasiyalarda vəziyyətin drammatizmini, mənəvi-psixoloji gərginliyi əks etdirir və beləliklə, oxucunu Mahmudun qan tərləməsinə, sazın öz-özünə havadan asılı qalıb çalmasına, Daməngir İsrafilin əllərinin qurumasına, qısır qarının qarğaya çevrilərək uçub getməsinə, Mahmudun çəkdiyi ahdan od alıb yanmasına və Məryəmi də yandırmasına və s. inandıra bilir. Təklil faciəsinin dərki birliyə zəruriyyət doğurur və təbiidir ki, təklil mövzusu kimi müasir ədəbi prosesdə, xüsusilə nikbin ədəbiyyatda birlik mövzusu da çox işlənir. Elçin də romanında faciəli təklilyə qarşı birlikdən bəhs açır, qəhrəmanlarının birlik məsələsinə ikili münasibətinin dəqiq-analitik üslubda, tarixi konkretliklə şərhini verir. Oxucuya aydın olur ki, Süleyman paşanın birlik üçün seçdiyi yol yanlışdır. Baba keşişin və qırmızı tuman kişinin mənsub olduğu tayfanın uyduğu mövhəumat qədər qorxuludur. Bu yol millətləri, xalqları bir-birinə qarşı qoyan amansız, dəhşətli yoldur. Mahmud isə müxtəlif səbəblərdən ayrı düşmüş, təklənmiş bütün insanların birliyi haqqında düşünür. Süleyman paşa və Mahmudun qarşılaşmaları, düşüncə və talelərinin təsviri vasitəsilə Elçin yaşamaq üçün birliyin zəruriliyi məsələsinin bədii həllini verməyə çalışır və əsərinin müasir ideya və mənaca daha da dolğunlaşmasına müvəffəq olur.

Tarixi fakt və hadisələrə, tarixi adlara tam bir bələdliklə yanaşan yazıçı hətta ayrı-ayrı adların, misal üçün deyək ki, Hippokratın adının əsərdə əks olunan dövrdə Azərbaycanda neçə işlədildiyini axtarıb tapmış və buna dair izah da vermişdir. Bu xüsusiyyət tarixi dövrün koloritini ifadə etmək baxımından maraq doğurmaya bilməz. «Elçinin daha sonralar qələmə aldığı «Ağ dəvə» və «Ölüm hökmü» romanlarında isə yaxın keçmişin, tarix səhifələrində, tarix səhifələrində «yanıq» yeri qalmış yaxın keçmişimizin gərgin, dramatik və son dərəcə üzüntülü hadisələrin bədii təhlili, bu əhatəli təhlil əsasında insan və zaman münasibətlərinin anatomiyası açıqlanmışdır» (N.Paşayeva).

Elçinin «Mahmud və Məryəm» əsəri yazıcının roman kimi çoxşaxəli, mürəkkəb-ədəbi formaya uğurlu keçidi olmaqla bərabər, həm də müasir ədəbiyyatımızda realılıqla şərtiliyin vəhdəti baxımından təqdirəlayiq hesab oluna bilər...

Dramaturq Elçin komediya janrına xüsusi əhəmiyyət verir. O, müstəqillik dövründə dörd komediya yazmışdır. Yazıcının komediyalarının mövzu və problematikasında zahirən bir ənənəvilik görünsə də, yazı manerasında və yazıçılıq işində tam bir yenilik var. Bu fikri dedikdə və qeyd etdikdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında nəsrində və dramaturgiyasında müxtəlif yazıçılar - Y.V.Çəmən-zəminli və Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən işlənmiş «ağıllı dəli» və «dəli ağıllı» mövzusunda yazılmış əsərlər nəzərdə tutulur.

Elçinin müstəqillik dövründə yazılıb tamaşaya qoyulmuş «Ah, Paris!... Paris!...», «Dəlivanadan dəli qaçıb», «Şekspir» komediyalarını tamaşaçılar maraqla qarşılamışlar.

Elçinin son komediyası «Şekspir»in «Üns» teatrında tamaşasının müvəffəqiyyəti onun istedadının satira ilə əlaqədar gücünü və bədii sərtlikdən istifadə imkanlarının genişliyini bir daha bütün qabarıqlığı ilə əks etdirdi.

Yazıçı, publisist, tənqidçi kimi şöhrət qazanan Elçin bir dramaturq kimi də xüsusi maraq doğurur. Onun dram əsərlərinin tamaşası, belə görünür ki, adı ilə əlaqədar bir müasir teatr da yaranmaqdadır.

ƏKRƏM ƏYLİSLİ (1937)

XX əsrin 60-70-ci illərində ədəbi prosesdə çox güclü bir dalğa hiss olunurdu. «Kənd nəsr» ifadəsi ilə adlandırılan bu güclü dalğa nəinki ancaq ədəbi hərəkatdə çox mühüm yer tutur, ümumiyyətlə, bütün ictimai varlığımızın, sosial-siyasi həyatımızın bir sıra məsələləri ilə əlaqədə olub, ictimai hərəkata və fəaliyyətə xeyli dərəcədə təsir göstərə bilirdi. «Kənd nəsr» adı ilə tanınan və məşhurlaşan nümunələr isə heç də intellektuallıqdan uzaq deyildi. Əksinə, bir növ xəlqilik nümunəsi kimi qəbul edilirdi. «Kənd nəsr» istilahlı isə birbaşa və ya mütləq yox, daha çox şərti mənə və məzmununda işlədilirdi; «kənd nəsr» istilahının şərti mənada, yəni müəyyən qeyd-şərtlə qəbul edilib işlədilməsi, bu istilahlə əlaqələndirilən və onunla təqdim olunan əsərlərin əsl bədii dəyər nümunəsi kimi qiymətləndirilməsi «kənd nəsr» adlı ədəbi hərəkatin gücünü göstərirdi. Məhz bu güclə ictimaiyyətin diqqəti müasir kəndə, onun aktual sosial-psixoloji, ümumiyyətlə, insan qəlbinin, mənəvi varlığının prob-

lemlərinə yönəldilirdi. «Kənd nəsrinə» mövzu və problematikasına görə getdikcə daha çox xaslaşır, daha çox nüfuz qazanır və haqqında daha çox bəhs olunurdu. Bu nəsrə əlaqədar müzakirə mübahisələr ədəbi ictimaiyyətin düşüncə və hərəkəti həddlərini aşır, az qala cəmiyyət varlığının bütün dairə və təbəqələrini qaplayırdı. Ən yaxşı kənd nəsrini nümunələrində geniş kənd mövzusunun ictimai və etik-estetik cəhətdən həllini vermək üçün həyatda mövcud ziddiyyətlər əsasında yeni-yeni bədii konflikt tipləri yaradırdı. Əsl bədii nümunələr ki, var idi, onların təsiri ilə «kənd nəsrinə» sahəsinə gələn ədəbi qüvvələrin sayı getdikcə çoxalırdı, yazılan əsərlərin sayı da durmadan artırdı. Bunun səbəbi nə idi? Hər şeydən əvvəl, «ilk mənbədən», «kökdən» «böyük əcdaddan» ayrı düşmək, uzaqlaşmaq, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlaya və gələcək nəsillərə ötürə bilməmək təhlükəsi idi. Odur ki, bir çox əsl «kənd nəsrini» nümunələrində böyük narahatlıqla ciddi xəbərdarlıq edilirdi. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Sabir Əhmədli «Dünaynın arşını» (1969) romanında təsadüfi deyildi ki, xatırladırdı: «Bütün böyük şəhərlər kiçik-kiçik kəndlərdən törəmişlər».

Rus yazıçısı Feodor Abramov 1976-cı ildə yazıqların VI ümumittifaq qurultayındakı çıxışında xatırladırdı: bir vaxtlar Dostoyevski etiraf edirdi ki: «Biz hamımız Qoqolun şinelindən çıxmışıq». Biz də buna bənzər bir şəkildə deyə bilərik: «Biz hamımız kənddən çıxmışıq». F.Abramov «kənd nəsrini» istilahnın işlədilməsinə qarşı çıxış edib deyirdi: bu istilah düzgün deyil. Bu istilah ona görə düzgün hesab edilmirdi ki, onun ifadə etdiyi mənada müəyyən bir bəsitlik çaları da var idi. Müasir kənddən yazan V.Şukşin, V.Rasputin, V.Astafyev, bizdə isə İ.Hüseynov (Muğanna), S.Əhmədli, Ə.Əylisli ədəbi prosesin ön xəttinə çıxmışdılar.

Əkrəm Əylisli (Əkrəm Naib oğlu Nəcəfov) 1937-ci ildə Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsilini bu kənddə almış, 1957-ci ildə Bakı Dövlət Unitversitetinin filologiya fakültəsinin kitabxanaçılıq şöbəsinə daxil olmuş, 1960-1964-cü illərdə Moskvada M.Qorki adına Dünya ədəbiyyatı İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. «60-cılar» ədəbi nəslinin ən istedadlı nümayəndələrindən biridir. İlk qələm təcrübələrindən ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Onun «Gilas ağacı (1961), «Dağlara çən düşəndə» (1963), «Atalar və atasızlar» (1965), «Mənim nəğməkar bibim» (1968) kitablarının «yeni nəsrini» uğurlu nümunələri kitablar kimi dəyərləndirilmişdir.

Əkrəm Əylislinin 70-80-ci illərdə çap etdirdiyi «Adamlar və ağaclar» (1970), «Kür qırağının meşələri» (1971), «Ürək yaman şeydir» (1973), «Bu kənddən bir qatar keçdi» (1977), «Gilənar çiçəyinə dediklərim» (1983), «Adamlar və ağaclar» (1985), «Seçilmiş əsərləri, iki cilddə» (1987) kimi kitabları da geniş oxucu kütləsi, ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən diqqət və maraqla qarşılamışdır.

Ədibin bunlardan başqa, 1989-cu ildə «Ədəbiyyat yanğısı» adlı kiçik bir kitabı da çap olunub. Bu kitab mənə və mündəricəsini nəzərə aldıqda o qədər də kiçik deyil. Bəs, yazıçı özü niyə bu kitabı «kiçik» adlandırmışdır. Bunun səbəbi onun 2000-ci ildə çapdan çıxmış 528 səhifəlik «Əylisdən Əylisəcən» kitabında qismən izah edilmişdir. Bu kitabdan «Son söz yerinə» başlıqlı müəllif qeydində oxuyuruq: «Bu kitabdakı yazılar mənim indiyəcən kitab üzü görməyən yazılarının kiçik bir hissəsidir...

...Ömrümün azı qırx ilini yazı-pozuya həsr eləmişəm. Və söz yox, istərdim ki, yazdıqlarının hamısı haçansa kitab halında çap olunaydı: pyeslərim, ssenarilərım, tərcümələrim...»

O vaxtdan keçən yeddi il ərzində Əkrəm Əylisli yeni əsərlər yazıb və bunların da çoxu çap edilməyib. Bütün bunları nəzərə aldıqda demək olmaz ki, Əkrəm Əylisli az yazıb.

Əkrəm Əylisli ilk qələm təcrübələrindən ədəbi tənqidi fikrin diqqətini cəlb edib. Mehdi Hüseyn onun ilk kitabı «Gilas ağacı»nı oxuyub, bir yazıçı kimi gələcəyinə ümid bəslədiyini bildirib. Yazıçı özü yazır ki, «62-ci ildə mən – yay tətili vaxtı – Bakıya gələndə Mehdi Hüseynin özü məni axtarıb, yanına dəvət eləmişdi. Həmin kitabın («Gilas ağacı»nın — T.H.) barəsində «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində «Xeyirxah qocalar, səmimi gənclər» adlı iri bir məqalə yazan Əli Vəliyevlə birgə Mehdi müəllim də mənə olduqca xoş münasibət göstərmişdi, elə öz yanındaca katibəsi Kübra xanımı yanına çağırıb, Yazıçılar İttifaqına üzv olmaq üçün mənə anket və sair sənədlər verməyi təkidlə tapşırırmışdı».

Mehdi Hüseyn Əkrəm Əylislinin «Дружба народов» jurnalında çap olunan ilk əsərinə — «Dağlara cən düşəndə» povestinə də ön söz yazmışdı. Yazıçı «Əylisdən Əylisəcən» kitabında bu faktı da ehtiramla xatırlayır.

Əkrəm Əylislinin ilk əsərlərindən uğur qazanmasının sirri nədədir? Yazıçıya görə, «həqiqi bədii əsərdə gərək müəllif özünü tam əridib itirə bilsin... həqiqi bədii əsərdə gərək müəllif yazıçı kimi,

filosof kimi, müəllim kimi yox, işıq kimi, isti kimi, meh kimi, nəfəs kimi görünsün, duyulsun».

Bu xüsusiyyət yazıçının «Gilas ağacı» və «Dağlara çən düşəndə» adlı ilk iki kitabından başlamış sonrakı bütün uğurlu əsərlərində aydın görünür. Digər tərəfdən, Əkrəm Əylisli yaradıcılıq yollarında axtarışlar aparıb irəlilədikcə Azərbaycan dilinin hər cür mətləbi ifadə etməyə qadir olduğuna, Azərbaycan sözünün enerjisinə daha çox inanmağa başlamışdı. Yazıçı Əkrəm Əylisliyə görə mövzu qıtlığı deyilən şey yoxdur. Mövzu axtarışına çıxmaq lazım deyil. Mövzu axtarılmamalıdır. Əsil yazıçını mövzu özü tapır. «Üstəlik, fikir, mətləb, ya mövzu bədii yazıdan ötrü hələ hər şey demək deyil. İfadə elədiyi mətləbdən və məzmunundan savayı, bədii sözün səsi, işığı, necə deyərlər özünəməxsus «temperatur şəraiti» də var. Daha doğrusu, bədii söz məhz bu səsin, işığın, temperaturun hesabına bədii söz hesab edilir. Və sən yazılacaq əsərin bütün məzmununu öz xəyalında fəsil-fəsil, hissə-hissə – hətta əvvəlcədən bişirib hazırlasan da, yazı stolunun arxasında əyləşəndə bəzən o səsi eşitmirsən, o işığı görmürsən, o təbii temperaturu ürəyinin içində duya bilmirsən. Belə vaxtlarda yazmaqdan yazmamaq yaxşıdır».

Yazıçı Əkrəm Əylisli, belə görünür ki, qələmə aldığı mövzunu işləmək, fikri, mətləbi ifadə etmək üçün bütün bunlar hazır olandan sonra bədii sözün səsinə, işığını, «temperatur şəraitini», hətta rəngini belə axtarır və tapıb, hər sözü sanki oxşaya-oxşaya, xalq yazıçısı Elçinin dediyi kimi, esvə-sevə və sevinə-sevinə yazır. Odur ki, adama elə gəlir ki, yazmaq Əkrəm Əylisli üçün bəzi qələm sahiblərində olduğu kimi əzablı, iztirablı iş deyil, sevinçdir, sevməkdir. Onun bədii nəsrində ritmin xüsusi rolu və yeri var. O da dilə, sözə münasibətində həssaslığına, sözü seçib yerində işlədə bilmək qabiliyyətinə, lirizminə və ritminə görə nəsrimizin şairi adlandırılmağa tamamilə layıqdır. O, həqiqətən nəsrimizin şairidir. «Bütün canlıların həyatı torpaq və günəşlə nə qədər bağlıdırsa şairin-yazıçının varlığı da, görünür, bir o qədər ana dilinin gözəgörünməz təbiəti, sehrlili stixiyası ilə bağlıdır».

Əkrəm Əylisli yazıçılıqda dilin «hansı qatlarında nələrin gizləndiyini... tapıb aşkara çıxarmaq» işini çox mühüm amil hesab edir. İnarır ki, «Ədəbiyyatımızın yeni mövzusu-məzmunu da məhz bu hesaba keyfiyyətcə yen uğurqlar qazanacaqdır» Mövzu məsələsinə gəldikdə, Əkrəm Əylislinin öz mövzusu var, o həmişə öz istedadının xislətinə sadiq qalara öz mövzusunun işləmiş, bu möv-

zuda gözəl hekayə və povestlər yazmış, istedadının tipi ilə əlaqədar prinsiplərə daim sadıq qalmışdır.

Əkrəm Əylislinin bədii nəsrinin mərkəzində hər hansı tərəfdən baxsan aydın görünən bir obraz var: Buzbulaq kəndinin obrazı. Buzbulaq Azərbaycanın ucqar dağ kəndinin ümumiləşdirilmiş bədii obrazıdır. Müasir rus yazıcılarından Valentin Rasputin Rusiyanın ucqar Sibir kəndini çox sevib, onun taleyi ilə daim maraqlandığı kimi, Kərəm Əylisli də Azərbaycanın ucqar dağ kəndi, onun problemləri, adamları və ağacları ilə çox maraqlanır. Buzbulaq adamları və bütün varlığı ilə yazıçı Əkrəm Əylislinin əsas mövzusudur. Yazıçı Buzbulaq və buzbulaqlılarla əlaqədar çağdaş Azərbaycan nəsrinin ən gözəl nümunələrini – hekayə və povestlərini yaratmışdır. Bütün bunlar Əkrəm Əylisli yaradıcılığında, ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan bədii nəsrində olduqca əhəmiyyətli silsilə təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, professor P.Xəlilov bu silsilə barədə yazmışdır: «Əkrəm Əylisli hekayə və povestlərində Buzbulağı, bu kənddən çıxmış adamları təsvir edir, müxtəlif taleli surətlər silsiləsi yaradıb hamısını da fərdiləşdiribdir. Silsilə təşkil edərək bir-birini tamamlayan hekayə və povestlərində müəllif bu suallara cavab axtarır ki, görəsən buzbulaqlılar doğma kəndi niyə tərk ediblər, niyə buradakı xərəbələrə qayıtmırlar, niyə onların yaşlılarını ölüm yaxalayanda kəndi anırlar? Görəsən, Buzbulaqdan şəhərə gedənlər nə qazanıblar, kənddə qalsalar nə itirərdilər? Görəsən buzbulaqdan şəhərlərə dağılımaq zərurətdənmi doğur? Yoxsa bir aldanışdır ki, sonunda peşmançılıq? Bu gün Bakıda, Sumqayıtda özünə yer edib evlənənlər, yaxud hələ subay kimi qarıyanlar elə Buzbulaqda qalsaydılar, daha rahat, daha xoşbəxt, daha faydalı olimazdımı? Suallar da surətlər, talelər qədər silsilə təşkil edir».

Əkrəm Əylisli hekayə ustasıdır. Yazıçı yaradıcılığının bütün mərhələlərində hekayə janrına müraciət etmiş, bu janrda gözəl nümunələr yaratmışdır. «Nənənin tütün kisəsi», «Gilas ağacı», «Ot basmış pilləkənlər», «Təmiz mahnı», «Şanlı məktub», «May günü», «Bal ətri», «Ürək yaman şeydir», «Göy sulu dəniz», «Tarçı», «Güllü paltar mövsümü», «Dəyirman əhvalatı», «Bir gecəlik ay işığı», «Büllür külqabının nağılı», «Pasport», «Kölgə» kimi hekayələri Əkrəm Əylislinin istedadının tipini və qələminin gücünü bütün dolğunluğu ilə göstərir. Bu hekayələrdə qaldırılan məsələlər, canlandırılan peyzaj, əhvali-ruhiyyə və insan surətləri – Sadıq, Qulu, Əjdər, Qürbət Əzizov, Mərdan, Vəli, Xəliq, Həbib, Qulam kişi,

Ziyad kişi, Kəblə Soltan kişi, Niyaz, Mirzə Manaf kimi canlı obrazlar — bunların hamısı Buzbulaqla bağlıdır və buzbulaqlıdırlar. Bu adamlar harada olsalar da, qəlblərində, varlıqlarında Buzbulaqla bağlı bir sevgi, həsrət, ağrı, nisgil gəzdirirlər. Yazıçını bu obrazların təmsil etdikləri insanların taleləri dərinədən maraqlandırır. Bu müxtəlif insanların müxtəlif xarakter və talelərini yazıçı sosial-psixoloji və mənəvi-etik amillərlə əlaqələndirərək bədii təhlil süzgecindən keçirir, onların obrazlarını ən mühüm və ən fərdi cəhətləri ilə canlandırır.

Müasir mərhələdə şəhər və kənd əhalisinin nisbəti böyük sürətlə şəhər əhalisinin xeyrinə dəyişir. Bu dəyişmənin bir səbəbi də əhalinin, xüsusilə gəncliyin kənddən şəhərə axını ilə əlaqədardır. Y.Kuzmenko «Sovet ədəbiyyatı dünən, bu gün və sabah» adlı əsərində hər il kənddən şəhərə dörd milyon adam gəldiyini xatırladıb qeyd edirdi ki, bununla əlaqədar problemlər 60-70-ci illər ədəbiyyatında müxtəlif cəhətlərdən və müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmışdır.

Kəndli şəhərdə – bu, olduqca mühüm problemdir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı da öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində bu mövzuya müraciət etmişdir. H.Mehdinin və Ə.Əylislinin yaradıcılığına ümumi bir nəzər salmaqla bu məsələnin bədii həlli barədə təsəvvür qazanmaq olar.

Mehdi Hüseyn hələ 1935-ci ildə yazdığı «Kin» povestində köhnə kənd barədə bir təsəvvür yaratmaq üçün bu məsələdən istifadə etmişdir: «Kin» povestində hadisələr XX əsrin əvəllərində kənddə cərəyan edir.

...Laçın kəndli gəncdir, qonşu qızla sevişir. Lakin kəndin varlısı Səməd ağa Laçının sevdiyi qıza elçi göndərir. Səməd ağa varlı və güclüdür. Odur ki, Gülyazı Səməd ağaya verirlər. Kənd yaylağa köçür. Yaylaqda Səməd ağanın və Laçingilin düşərgələri bir-birindən çox da uzaqda deyil. Bir səhər bulaqdan su gətirən Gülyazla Laçın rastlaşırlar. Onların söhbət etdiyini kəndin söz gəzdiren qarısı görür və əvvəl Laçının atasına, sonra isə Səməd ağaya xəbər verir. Ata başa düşür ki, Səməd ağanın kinindən xilas ola bilməyəcək. Odur ki, Laçını cəzalandırır. Laçın yaylağı tərk edib, kəndə qayıdır. Lakin o başa düşür ki, kənddə də yaşamaq mümkün olmayacaq. Kənddən köçüb şəhərdə yaşayan və fəhləlik edən qonşuları yadına düşür. O da şəhərə üz tutur.

El yaylaqdan kəndə qayıdır. Səməd ağa dostları ilə meşədə laçının atasını öldürür. Sonra isə meyiti tikə-tikə doğrayıb, kisəyə doldurur. Bu tükürpədicə işinə görə hətta dostları da Səməd ağadan üz döndərilir. Səməd ağa kisəni meşədə torpağa basdırır.

Laçın itkin düşmüş atası barədə xəbəri eşidib kəndlərinə gəlir. Atasının matəmindən sonra Gülyazla gizlicə görüşüb danışır. Gülyaz Laçınla şəhərə qaçmağa hazır olduğunu bildirir. Beləliklə, hər iki gənc bir-birinə qoşulub şəhərə gedir. Laçını şəhərə getməyə, orada qalıb işləməyə və yaşamağa məcbur edən səbəb aydındır. Məhz eyni səbəb Gülyazı da şəhərə qaçırır. Səməd ağa Laçınla görüşüb danışdığına görə Gülyazı incidir, ona əzab verirdi. Bu səbəbin əsasında, povestdə göstəriləyinə görə, sosial-sinfi ziddiyyət və ədalətsizlik dururdu. Bu isə kəndli gənclərin kənddə yaşamaq və işləmək imkanını və ümidini yoxa çıxarmışdı. Gəncliyin kənddən şəhərə üz tutmasının «Kin» povestində izahı və əsaslandırılması belə idi. Bu izah və əsaslandırmada müəyyən həqiqət var idi. Lakin şəhərdə kəndli gəncləri və gözləyirdi? Bu sualın cavabı şəhərə üz tutan kəndli gənclərə aydın deyildi. «Kin» povestində eyni sual oxucunu da düşündürür. Lakitn oxucu povestdə bu suala cavab tapa bilmir.

«Kin» povestində inqilabdan əvvəlki kənd təsvir edilirdi. Mehdi Hüseynin müharibədən sonra yazdığı «Abşeron» (1947) romanında da kəndli gəncin şəhərə gəlməsi məsələsi qaldırılmışdır. Burada təsvir edilən kənd isə «Kin» povestindəki kənddən fərqlidir. Bu kənddə «Kin»də təsvir edilən kənddən fərqli olaraq güclü və zəif, varlı və yoxsul münasibətlərindəki ziddiyyət yoxdur. «Abşeron»dakı gənc Tahir də kənddən şəhərə gəlir. Lakin onun şəhərə gəlməsinin səbəbi laçının şəhərə gəlməsinin səbəbinə qətiyyət bənzəmir. Tahiri kənddən qaçıran elə bir səbəb yoxdur. O öz gücünə, qüvvətinə inanır. İnanır ki, o, gücünü və qüvvətini sərf etmək, özünü göstərmək üçün daha geniş meydan tapmalıdır. Düşünür ki, şəhərdə belə geniş meydan var: misal üçün, neft sənayesi. Beləliklə, Tahir şöhrətli, adlı-sanlı qəhrəman olmaq üçün kənddən Bakıya gəlir, neftçi olur, ad-san qazanır. «Kin» povestində Laçının şəhərdəki həyatı və fəaliyyəti barədə heç şey məlum olmur. «Abşeron»da isə Tahirin şəhərdəki həyatı və fəaliyyəti geniş əks etdirmişdir. «Kəndli gənc şəhərdə» problemi H.Mehdinin «Səhər» (1953) romanında da qaldırılmışdır. «Səhər» romanı da «Kin» povesti kimi inqilabdan əvvəlki dövrü əks etdirir. Burada kəndli Bayram kənddə dolanmaq və ailəsini dolandırmaq üçün bütün imkan və ümidlərini itirdiyinə görə

qazanc dalınca şəhərə gedir. Fəhləlik həyatı və inqilabi fəhlə mühiti Bayramın dünyagörüşünü dəyişdirir, onu yetkin gür inqilab əsgəri səviyyəsinə qaldırır, əvvəlki iki əsərdən fərqli olaraq, H.Mehdinin «Şəhər» romanında qazanc dalınca şəhərə gələn Bayram inqilab əsgəri kimi şəhərdən kəndə qayıdır və kəndin oyanmasında fəal iştirak edir. Yəni Bayram «Narahat şəhər»də inqilab əsgəri kimi yetişib «Oyanmış kənd»ə qayıdır. Burada mübarizə meydanının ən fəal döyüşçüsü olur. Biz kəndli gənc və şəhər probleminə həsr edilmiş əsərlərə dair 20-30-cu və 40-50-ci illər ədəbiyyatımızdan başqa yazıçı və şairlərimizdən də xeyl nümunələr göstərə bilərdik. Lakin yuxarıda haqqında danışdığımız əsərlərlə kifayətlənmək lazım gəlir. Çünki elə bu əsərlər də müasir ədəbi prosesimizdə mühüm yer tutan kəndli gənc və şəhər probleminin ədəbi ənənə ilə bağlı cəhətlərini xatırlamağa və aydınlaşdırmağa imkan verir, zənnindəyik. Müasir ədəbi prosesdə kəndli gənc və şəhər problemi ilə ən çox məşğul olan yazıçılarımızdan biri Əkrəm Əylisliyədir. Əkrəm Əylislini ancaq kəndli gənc şəhərdə problemi yox, ümumiyyətlə, kənd maraqlarıdır və məşğul edir. Bu cəhət müasir mərhələdə kənd mövzusunda istifadə edilən bütün yazıçılarımız üçün səciyyəvidir. Odur ki, Əkrəm Əylisli demişkən, «Əgər Azərbaycanda yaranan nəsr əsərlərini kənd və şəhər mövzuları üzrə ayırsaq, kənddən yazılmış əsərlər çoxluq təşkil edir». Müasir mərhələdə də belədir. Bu çoxluğu, əks və əhatə etdirilən məsələlərin genişliyi və problematika zənginliyi şərtləndirir. Məhz bu çoxluq içərisində İ.Əfəndiyevin «Geriyə baxma, qoca» kimi, inqilabdan əvvəlki Azərbaycan kəndini yeni mövqelərdən əks etdirən maraqlı tarixi-məişət romanı da var, kollektivləşmə dövrünün təsvirində yeniliyi ilə seçilən «Üç atılan» povesti (yenə də İ.Əfəndiyevin) və ya «Ağır daş» hekayəsi (Əkrəm Əylislinin) kimi əsərlər də.

Müasir «kənd nəsr» nümunələrinin içərisində müharibə dövrü və müharibədən sonrakı ilk onillikdə Azərbaycan kəndini əks etdirən əsərlər də xüsusi yer tutur. İsa Hüseynovun «Tütək səsi», «Saz», «Quru budaq», «Kollu Koxa», Əkrəm Əylislinin «Adamlar və ağaclar» silsiləsinə daxil olan povestləri, Bayram bayramovun «Sarı baba» kimi əsərləri buna sübutdur.

Bütün bu əsərlərdə qaldırılan problemlərə, qələmə alınan mövzulara yeni baxış və münasibət aydın hiss edilir. Bu əsərlərin konfliktində sosial-siyasi mənə və məzmunla yanaşı mənəvi-psixoloji və

etik aspektlər də nəzərə alınmamış deyil. Mövzu və problemlərə baxış və münasibətlərdəki yenilik də bu cəhətlə əlaqədardır.

«Tütək səsi» və «Saz» povestlərində müharibə dövrü Azərbaycan kəndinin dərdi, kədəri, bu dərd və kədərin doğurduğu ah, nalə əks etdirilmişdir. Bu povestlərə qədər ədəbiyyatda 1941-1945-ci illər müharibəsi barədə az yazılmışdır. Lakin bu povestlərdə müharibə mövzusunə baxışın yeniliyi, təzəliyi əlamətdar idi. İsa Hüseynovun povestlərində müharibə dövrü Azərbaycan kəndi, onun adamları haqqında böyük ürək ağrısı və dərin bir səmimiyyətlə əsl həqiqəti tamlığı və bütövlüyü ilə kəs etdirən cəsarətli söz deyilirdi. Bu isə «Yanar ürək» romanı ilə ədəbi-ictimaiyyətin və geniş oxucu kütləsinin diqqətini özünə cəlb etmiş İsa Hüseynovun Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsrin ən sitedadlı nümayəndəsi olması barədə ədəbi mühitdə yayılmış fikri bir daha gücləndirir və təsdiq edidi.

Əkrəm Əylisli isə bu barədə başqa fikirdədir. O yazır: «kənd mövzusunda yazan yaxşı yazıçılarımıza mənim böyük hörmətim var. Amma qərəbdir, şəxsən mənim fikrimə görə İsa Hüseynovun müharibə povestləri («Saz», «Tütək səsi») onun ən yaxşı əsərləri deyil. Amma tənqid bunun əksini deyir. «Yanar ürək»dən başlayıb, «Teleqram» və «Şəppəli» səviyyəsinə qalxan İsa Hüseynov məndən ötrü daha maraqlı yazıçıdır». Əkrəm Əylisli «Saz» və «Tütək səsi» povestlərinə tənqidin qiyməti ilə, göründüyü kimi, razı deyil. Lakin tənqid «Tütək səsi» və «Saz» povestlərinə münasibətdə daha düzgün mövqedədir. Həmçinin Əkrəm Əylislinin «Yanar ürək» romanına münasibəti ilə də bu gün razılaşımaq olmaz. Bu münasibət 60-cı, hətta 70-ci illər tənqidi səviyyəsindən, bu tənqidin mövqeyi və fikri ilə müqayisədə doğru görünərdi. Lakin 80-ci illərdə münasibət və meyar xeyli dəyişdi. Bu dəyişikliyə səbəb nəinki ədəbi hərəkət, hətta yazıçı İsa Hüseynovun özü, onun öz əsəri barədə fikri, bütövlükdə yaradıcılığı oldu. Bir çoxlarına, hətta olsun ki, Əkrəm Əylisliyə də anlaşılmaz, bəlkə də düz görünməyən haldır ki, İsa Hüseynov «Yanar ürək» kimi bir romandan imtina etmiş onu əsaslı dəyişərək, «İdeal kimi» bir roman yaratmışdır. İsa Hüseynova görə, «Yanar ürək» adlı əsər artıq yoxdur. Bu iki variantı – «Yanar ürəyi» və «İdealı» müqayisə etdikdə: birincisi, İsa Hüseynova haqq verməmək olmur, ikincisi, yazıçının sənətkar kimi kamillik səviyyəsi barədə dolğun təsəvvürə malik olursan.

Əkrəm Əylisli niyə «Tütək səsi» və «Saz» povestlərini bəyənmir? Bu povestlərin mövzu və materialı Əkrəm Əylisliyə yad deyil.

Onun «Adamlar və ağaclar»ı materialı və müəyyən dərəcədə də mövzusu baxımından «Tütək səsi» və «Saz» povestlərinə yaxındır. Lakin İsa Hüseynov «Saz» və «Tütək səsi» prvestlərində ən əvvəl xarakterlərlə məşğul olur. Əkrəm Əylisli isə daha çox ritmlə. Lakin demək olmaz ki, yaradıcılıq prinsiplərindəki bu fərq Əkrəm Əylislinin «Saz» və «Tütək səsi» povestlərinə münasibətində mühüm rol oynamışdır. Onda gərək Əkrəm Əylislinin «Yanar ürək» romanına münasibəti də başqa cür olaydı.

Ümumiyyətlə, Əkrəm Əylisli hər hansı əsərə verdiyi qiymətdə nəyi əsas götürür? Bu suala yazıcının özünün cavabı belədir: «Adamlar və ağaclar»dakı az-çox uğurlu səhifələrin dili də, ruhu da, hətta mövzusu da, hardasa bizim nağıllardan, laylalardan, dastanlardan gəlir. Mənim özümün öz yazım barədə bu cür danışığım bəlkə bir təhər çıxır, amma bu sözlərlə mən yazımın qiymətini qaldırmaq istəmirəm. Əksinə onu demək istəyirəm ki, bu povestlər də, o biri yazılarım da sözdən neçə-neçə möcüzələr yaratmış bizim Azərbaycan dilində mənim danışib-yazmaq imkanlarımda sadəcə göstəricisidir. Mən öz yazılarımda «yeni nəsr»ə məxsus heç nə görmürəm. Ümumən sənətə gəldikdə isə bədii əsərin başlıca vəzifəsi, mənəcə doğma dilin saflığını, sağlamlığını, sözün geniş mənasında, qorumaqdır, yaşatmaqdır. Xalqın mənəvi saflığı, əxalqı, ağı, düşüncəsi onun dilində yaşayır. Nəsr sahəsində bizim ədəbiyyatdan çox-çox təcrübəli olan rus ədəbiyyatının özündə də hazır qəliblər, ağrıtmayan, üşütməyən, isitməyən, havasız-rəngsiz, cansız söz yığımından ibarət əsərlər az deyil. Rus tənqidçiləri həmişə buna qarşı mübarizə aparıblar, indi də aparırlar».

Əkrəm Əylislinin bədii əsərdə «doğma dilin saflığını, sağlamlığını» qorumağı tələb etməsi, oxucunu «ağrıtmayan, üşütməyən, isitməyən, havasız-rəngsiz, cansız söz yığını»na qarşı çıxması təqdir edilməlidir. Lakin onun «Saz» və «Tütək səsi» povestlərində «doğma dilin» saflığının, sağlamlığının, necə deyərlər, tam qorunduğunu, bu əsərlərdən sözlərin ağrıdan, üşüdən, isidən, öz havası-rəngi və canı» olduğunu görməməsi, qiymətləndirməməsi, düzü, təəccüb doğurmaya bilmir.

Əkrəm Əylisli doğru deyir ki, «Kənd haqqında yazılan əsər artıq böyük, bəşəri problemləri əhatə edir. Yəni bu saat dünyanı maraqlandıran ciddi problemlərin axırı gəlib dirənir kəndə».

Əkrəm Əylislinin də yaradıcılığında belədir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «kənd nəsr»i adı ilə tanınan ədəbi meyldə Əkrəm

Əylislinin öz sahəsi, öz yeri var. Onun yaradıcılığını bir cəhətdən müasir rus yazıçısı Valetin Rasputinin yaradıcılığı ilə müqayisə etmək olar. Valetin Rasputin də, Əkrəm Əylisli də eyni ildə — 1937-ci ildə anadan olmuşlar. Valetin Rasputini özü dediyinə görə, ümumiyyətlə, rus kəndi yox, gözdən-nəzərdən uzaq, ucqar Sibir kəndləri maraqlandırır. Əkrəm Əylisli də, həmyaşdı Valetin Rasputin kimi, ümumiyyətlə, Azərbaycan kəndi haqqında yox, daha çox ucqar dağ kəndlərimiz haqqında çox düşünür və yazır. Valetin Rasputin Sibir kəndləri və kəndlisi haqqında təsəvvürü dolğunlaşdırmaq üçün bir çoxları kimi ev obrazından istifadə edir. «Sonuncu möhlət» povestində qoca Annanın köhnəlmiş evi, «Mariya üçün pul lazım idi» povestində Mariyanın tikdirərək borca düşdüyü evi buna misal ola bilər.

Əkrəm Əylislidə də «kəndli evi» obrazına rast gəlinir. Misal üçün «Bir misranın yuxusu» (yaxud «Yas yerindən reportaj») povestində Qədimin kənddə kimsəsiz qalmış uçuq divarlı evi və ya «Söyüdlərin sarı işığı» povestində Kazımın satıb, pulu ilə evlənmək istədiyi ata evi yada düşür. Lakin Əkrəm Əylisli bir kəndi bir ev obrazı ilə ümumiləşdirib təqdim etməkdənsə, bütün ucqar dağ kəndlərimizi bir kəndin simasında ümumiləşdirib əks etdirməyi üstün tutur. Onun əsərlərində obrazını yaratmağa çalışdığı bu kəndin xüsusi adı var: «Buzbulaq kəndi» prof.P.Xəlilov yazır ki, «Əkrəm Əylisli hekayə və povestlərində Buzbulağı, bu kənddən çıxmış adamları təsvir edir, müxtəlif talei surətlər silsiləsi yaradıb, hamısını da fərdiləşdiribdir. Silsilə təşkil edərək bir-birini tamamlayan hekayə və povestlərdə müəllif bu suallara cavab axtarır ki, görəsən, buzbulaqlılar doğma kəndi niyə tərk ediblər, niyə buradakı xərəbələrinə qayıtmırlar, niyə onların yaşlılarını ölüm yaxalayanda kəndi anırlar? Görəsən, Buzbulaqdan şəhərə gedənlər nə qazanıblar, kənddə qalsalar nə itirərdilər? Görəsən, Buzbulaqdan şəhərlərə dağılaşmaq mütləq zərurətdənməyi doğur? Yoxsa bir aldanışdır ki, sonunda peşmançılıq? Bu gün Bakıda, Sumqayıtda özünə yer edib evlənənlər, yaxud hələ subay kimi qarışyanlar elə Buzbalağdaca qalsaydılar daha rahat, daha xoşbəxt daha faydalı olmazdıarmı? Suallar da surətlər, talelər qədər silsilə təşkil edir».

Bu fikirdən də aydın olur ki, Buzbulaq öz adamları ilə Əkrəm Əylislinin yaradıcılığında mühüm yer tutur, əsas obrazdır. Buzbulaq obrazı onun hekayə və povestlərindəki adamları və taleləri əlaqələndirən çox mühüm bir bağıdır, həm də həqiqəti aşkarlayan, bir

növ, mühüm bir məhək daşdır: bundan başqa, hekayə və povestləri, adamları və taleləri bir silsilə üzrə düzən-düzləndirən vasitədir, eyni zamanda, həm də bir məqsəddir. Ona görə də Əkrəm Əylisilinin bir sıra hekayələrini «Buzbulaq hekayələri» adlandırmaq olar. «Büllür gül qabı», «Pöhrə», «Ağır daş», «Yaz havası» və s. əsərlər «Buzbulaq hekayələri» kimi məşhurdur. Eynilə «İşığı əsirgəmə», «Güllü paltar mövsümü», «Bir misranın yuxusu», «Ürək yaman şeydir» kimi əsərləri də «Buzbulaq povestləri» adlandırmaq düzdür.

«Büllür gül qabının nağılı» hekayəsində təsvir olunur ki, Mirzə Manaf 40 il əvvəl Buzbulaq kəndindən çıxıb. Şəhərdəki nəşriyyatlardan birində işləyir, pensiyaya çıxmaq vaxtıdır. O, Buzbulaqdan çoxdan ayrı düşüb, buzbulaqlılara da yadlaşmış, lakin Buzbulağı heç vaxt unuda bilməyib. Pensiyaya çıxmaq ərəfəsində doğma Buzbulağı daha tez-tez xatırlayır, onu tez-tez yuxuda görür. Belə məlum olur ki, Buzbulaqdan qəlbən, fikrən heç vaxt ayrılmamışdır. Hətta şöbə müdirinin stolu üzərindəki büllür kül qabının hər dəfə görəndə, doğma kəndindəki bulağın buz bağlamış suyunu, sırasını xatırlayır, onun əl dəyən kimi əriyəcəyindən ehtiyat edir. bununla belə buzbulaqlılara yadlaşma onun doğma, əziz Buzbulağa gedən yolunu əbədi olaraq bağlamışdır. Faciəvilik də, ibrətamizlik də bundadır. Bu faciəvilik və ibrətamizlik onunla dərinləşir ki, Mirzə Manaf heç şəhərdə də, öz ailəsində də istədiyi doğmalığa rast gəlmir. Arvadı və uşaqları onunla kəndə getməkdən imtina edirlər. Beləliklə, mənəvi təklik həm çıxdığı kənddə, həm də yaşadığı şəhərdə Mirzə Manafın ömürlük qaçılmaz qisməti olur.

Belə görünür ki, Vasili Şukşinin qəhrəmanları kimi, Mirzə Manaf da bağışlanmışdır. Vasili Şukşin yazırdı ki, kənddən çoxdan çıxsın da 40 yaşında şəhərli ola bilməmiş, heç kəndli olaraq da qalmamışdır. Bu sözlər onun yaratdığı obrazlara da aiddir. Kənddən çıxmış Yeqor («Qırmızıbaşın ağacı» povestində) şəhərin yad mühitində doğma bucaq tapa bilmir. Əksinə o kəndlə də doğmalığını itirir. Beləliklə, onun geriye yolu bağlanır, irəlində — yad mühitdə işə faciə gözlənilir. Bu halı tənqidçiləri belə izah edirlər ki, Vasili Şukşin kökdən uzaq düşənləri bağışlamır. Ona görə də onun əsərləri gələcək haqqında ciddi xəbərdarlıq ruhu ilə aşılammışdır. Vasili Şukşin buna insana insan haqqında, dövr haqqında tam həqiqəti deməklə nail olmuşdur.

Kökdən ayrı düşənlərin faciəli halı Əkrəm Əylisidə də mühüm yer tutur. Bu cəhət Əkrəm Əylisilinin əsərlərində daha çox mənəvi-

psixoloji aspektdə əks etdirilir. «Büllur gül qabı»nda Mirzə Manaf, «Yaz havası»nda qoca asfalt basan, «Ürək yaman şeydir» əsərində Əjdər surətləri buna misal ola bilər. Bu surətlər də Vasili Şukşinin surətləri kimi kənddən çıxmışlar, kökdən uzaq düşmüşlər, lakin yaşadıqları şəhərlə doğmalaşa bilmirlər. Buzbulaq-çıxdıqları kənd bunların qəlbində daimi bir həsrət və göynərti doğurmuşdur. Əgər Vasili Şukşin əsərlərində kənddən çıxmışları, kökdən uzaq düşmüşləri bağışlamır və onları mütləq cəzalandırırsa, Əkrəm Əylislinin əsərlərində belələrinə cəzayı bir başa Əkrəm Əylisli yox, onların öz ürəkləri verir — öz göynərti və həsrətləri ilə. Onlar öz ürəkləri ilə heç cür bacara bilmirlər və uzun çək-çevirdən, mənəvi əzabdan sonra məğlubiyətlərini dərk edirlər və boyunlarına alıb belə qərara gəlirlər ki, «ürək yaman şeydir».

Əkrəm Əylislinin əsərlərində bir yol obrazı da var. Buzbulaqlılar bu yol ilə kənddən şəhərə və əksinə, şəhərdən kəndə gedib-gəlirlər. Kənddən şəhərə gedən buzbulaqlılar əsas etibarilə gənclərdir. Onların kənddən getmək səbəbləri çox müxtəlifdir. Şəhərdən isə ürəklərini göynədən, yuxarıda deyildiyi kimi, Buzbulaq həsrətidir. Kəndə qayıdan buzbulaqlılar isə əsasən yaşlılardır, cavanlığı Buzbulaqdan uzaqda keçən nəsilidir. Onlar Buzbulaqdan uzaqda çox gəzib dolansalar da, görünür ki, Buzbulaq istəyini, Buzbulaq həsrətini və Buzbulaq göynərtisini ürəklərindən çıxara bilməmişlər. Bunların içərisində cavan buzbulaqlılar da var. Müxtəlif nəsilləri təmsil edən bu buzbulaqlıları məhz «ürək yaman şeydir» qənaəti birləşdirir.

«Kənd nəsrü» nümayəndələrinin bir çoxunda olduğu kimi, Əkrəm Əylislinin də əsərlərində ev obrazına və ev motivinə təsadüf edilir, demişdik. Əkrəm Əylisli üçün ev işıqdır. Onu itirmək dəyişmək və ya satmaq olmaz. «Ev mövzusu» yazığını yuxularında da daim narahat edir. «Əylisdən Əylisəcən» kitabında oxuyuruq: «Evi dəyişməyin, ya satmağının əzabını çəkə-çəkə öz köhnə mənzilimdəki işığı axtara-axtara Bakıda, Moskvada, İstanbulda və Nyu-Yorkda – bu dünyanın neçə-neçə işıqsız mənzilində mən dönə-dönə lələgiryən qalmışam və hər dəfə yuxudan ayılıb, evini satmadığına, ya dəyişmədiyimə ürəkdolusu sevinmişəm».

Əkrəm Əylislinin ev obrazında və bu obrazla bağlı motivdə də bir orijinallıq vardır. Bu obraz və motivdə mənəvi-etik və psixoloji amillər ön plandadır. «Bir misranın yuxusu»nda əsərin qəhrəmanının yad şəhər mühitində köməksizliyi, doğma ocaqdan və kökdən uzaq düşməyi ilə əlaqədar miskinliyi onun kənddə baxımsız və kimsəsiz

qalmış ata evinin uçuq divarı ilə müqayisə edilir. Povestdə Azərbaycan xalqının xarakteri ilə əlaqədar belə bir fikir ifadə edir ki, «Buzbulaq kəndində heç kim ata evini satmaz və ya satan tapılsa da, heç bir buzbulaqlı başqasının yurduna göz dikib, onu almazdı. Alan da olsa, heç kəs bu yurdu yeni sahibinin adı ilə tanımazdı. Hamı — böyük də, kiçik də həmin yurdu yeni sahibinin adı ilə yox, ilk sahibinin adı ilə tanıyar və nişan verərdi. Ona görə də oxucu «Bir misranın yuxusu» povestində baxımsız və kimsəsiz qalan kəndli evinin satılması məsələsinə və ya onu almaq fikrinə düşən bir nəfərə rast gəlmir».

Əkrəm Əylisli ev motivindən «Söyüdlərin sarı işığı» povestində də istifadə etmişdir. Bu povestin qəhrəmanı Kazım da kənddən çıxmışdır. Lakin o, kəndlə əlaqəni tamam kəsmək niyyətindədir. Kazım kənddəki ata evini satıb, pulu ilə şəhərdə özünə toy etmək fikrinə düşür.

Ata evini satmaq, kökdən tamamilə ayrılmaq, onunla tam əlaqəni kəsmək, özünə, kökünə, əslinə qayıtmaq yollarını tamamilə bağlamaq şəxsiyyətin mənəvi süqutu, insanda insanıyyətin məhvi kimi dərk olunduğundan Kazımın ata ocağını satıb, onunla gələcəyini qurmaq, səadətə çatmaq arzusunun həyata keçirməsi mümkün olmur. Fəciə baş verir.

Əkrəm Əylislinin hekayə və povestlərində torpaq oğlunun, kəndlinin torpaqdan ayrı düşməsi və ya ona arxa çevirməsi, istər şəhərdə olsun, istərsə də kənddə, insanın öz kökündən uzaqlaşması şəxsiyyətin dağılmasına, məhv olmasına səbəb kimi mənalandırılır. Göstərilir ki, kəndlinin öz kökünə bağlılığı onun torpağa münasibəti ilə şərtlənir. 70-80-ci illərdə torpağın kəndliyə qaytarılmasından çox danışılırdı. Bununla yanaşı bəzən belə bir haqlı sual da verilirdi: torpağı kəndliyə vermək lazımdır, — demək azdır: məsələ onunla daha çox əlaqədardır ki, görək torpağa kəndli yaxın dururmu?

60-80-ci illər «kənd nəsrini» yaradıcılarını düşündürən bir sual bu məsələ ilə olduqca əlaqədardır; o sual da bundan ibarətdir ki, görəsən torpağın gələcək sahibləri kim olacaqdır?

Bütün bunlar Əkrəm Əylislinin hekayə və povestlərində də əks və əhatə olunmuşdur. Nümunə üçün «Buzbulaqlı professor» («İşığın əsirgəmə») povestini xatırlamaq bəs edər. Əkrəm Əylislinin nəzərində gəncliyi torpaqdan, kökdən ayrılıb şəhərə köçmüş kənd quşu uçan budaqlara bənzəyir. Bu hal da ibrətamizdir.

Əkrəm Əylislinin «Adamlar və ağaclar» trilogiyasına daxil olan povestləridə və «Kür qırağının meşələri», «İşığını əsirgəmə», «Gilənar çiçəyinə dediklərim», «Söyüdlərin sarı işığı», «Dəhnə», «Yəmən», «Ətirşah maşan» və s. povestlərində də, hekayələrində olduğu kimi, ümumiləş bədii-simvolik Buzbulaq kəndindən çıxıb, ürəklərində doğma kənd sevgisi və həsrəti ilə müxtəlif şəhərlərə yayılmış buzbulaqlıların obrazları ilə zəngindir.

Əkrəm Əylislinin yaradıcılığından danışdıqda bəzən «vahid üslub, özümlü dil, eyni qəhrəmanlar. oxşar tiplər, doğma xarakterlər hər dəfə, hər yeni əsərdə yenidən görüldükdə, burada həm də müəyyən dəyişmə, «özgüləşmə», təkamül, təbəddülatın məqamını da duymaq olmur» fikirlərinə də rast gəlmək olur. Lakin bu, yazıçının öz mövzusunı tapıb, ona sadıq qalması, yazıçı dünyasının daxili bütövlüyü, bütün bunların onun yaradıcılıq uğurlarının şərtləri kimi qəbul edib dəyərləndirənlər də var ki. buna inanmaq lazım gəlir. Bununla belə, yazıçını geniş oxucu kütləsinin sevimlisinə çevirən onun əsərlərinin şairanə dili və üslubu ilə yanaşı, zəngin lirizmi və daxili dinamizmidir. Yazıçının bəzi nəsr əsərlərinin səhnədə ikinci həyat yaşaması da məhz bu dinamizm ilə əlaqədardır.

BİBLİOQRAFIYA

Azərbaycan türkcəsində

1. Abasov Abdulla. Üzeyir Hacıbəyovun sənətkarlığı. Bakı, Gənclik, 1976
2. Abasov Abdulla. Əbədiyyətə qovuşan sənətkar. Bakı, Yazıçı, 1985
3. Abasov Abdulla. Mətbuat və ədəbiyyat (1920–1930). Bakı, ADU nəşri, 1986
4. Abasov Abdulla. Həyat və bədii həqiqət. Bakı, Nurlan, 2006
5. Abasova Sevinc. İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı, Nurlan, 2001
6. Abbaslı Mirhüseyn. İslam Səfərlinin yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2000
7. Abdulla Abbas. Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələri. Bakı, Yazıçı, 1982
8. Abdullayev Bəhlul. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Bakı, Elm, 1981
9. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, Gənclik, 1976
10. Abdullayev Cəlal. Lirikası və zaman. Bakı, Yazıçı, 1982
11. Abdullayev Cəlal. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı, Yazıçı, 1986
12. Abdullayev Cəlal. Asif Ata filosof tənqidçi kimi, «Filoloji araşdırmalar», XVII kitab. Bakı, Elm, 2002
13. Abdullayev C. Böyük və ibrətli yaradıcılıq. «Bakı Universiteti xəbərləri». Humanitar seriya, 2002, №2
14. Abdullayev Cəlal. Roman sənəti haqqında düşüncələr, «Bakı Universiteti Xəbərləri». Humanitar seriya, 2002, № 3
15. Abdullayev Cəlal. Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu, «Filoloji araşdırmalar», 2004
16. Abdullayev Cəlal. Müstəqillik dövrü bədii nəsrinin bəzi problemləri, «Bakı Universiteti Xəbərləri». Humanitar seriya, 2004, № 4
17. Abdullayev Cəlal. Cəfər Cabbarlının romantikası, «Bakı Universiteti Xəbərləri». Humanitar seriya, 2005, № 1-2
18. Abdullayev C., Həsənoğlu A. Hüseyn Cavid. Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 1997
19. Abdullayeva Səidə. Y.V.Cəmənzəminlinin dilçilik görüşləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998
20. Abdullayev Kamal. Müəllif-əsər-oxucu. Bakı, Yazıçı, 1985
21. Abdullayeva Aytək. Müşfiq və folklor. Bakı, Gənclik, 1996
22. Abdullazadə Arif. Novatorluq və üslub. Bakı, Elm, 1976
23. Abdullazadə Arif. Şairlər və yollar. Bakı, Elm, 1984
24. Abdullazadə Arif. Şair Cəfər Cabbarlı. Bakı, Elm, 1989
25. Abdullazadə Arif. Od nə çəkdi... Bakı, Azərənşr, 1990
26. Ağaoğlu Əhməd. Üç mədəniyyət. Bakı, Mütərcim, 2006
27. Ağayev Əkbər. Sənətkarlıq məsələləri. Bakı, Azərənşr, 1962
28. Ağayev Əkbər. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı, Azərənşr, 1964
29. Ağayev Əkbər. Əsrin tərənnümü. Bakı, Yazıçı, 1980
30. Ağayev İslam. «Molla Nəsrəddin»in poetikası. Bakı, Elm, 1985

31. Axundlu Yavuz. İstiqlal şairləri. Bakı, Elm, 1998
32. Axundlu Yavuz. Ədəbi yaddaşdan səhifələr. Bakı, Adiloğlu, 2002
33. Axundlu Yavuz. M.S.Ordubadi, Bakı, Sabah, 1997
34. Axundlu Yavuz. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər. Bakı, Adiloğlu, 2005
35. Axundov Ağamusa. Şeir sənəti və dil. Bakı, Yazıçı, 1980
36. Axundov Ağamusa. Dil və ədəbiyyat, İki cilddə. Bakı, Gənclik, 2003
37. Axundov Nazim. «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri tarixi. Bakı, Azərənşr, 1959
38. Axundov Yavuz. Azərbaycan sovet tarixi romanı. Bakı. Yazıçı, 1979
39. Axundov Yavuz. Tarix və roman. Bakı, Yazıçı, 1988
40. Axundov Yavuz. Tarixi roman yeni mərhələdə. Bakı, Maarif, 1998
41. Allahverdiyev Mahmud. Teatr tənqidi və müasirlik. Bakı, Maarif, 1990
42. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı, Gənclik, 1986
43. Aran Səyyad. 1960-1980-ci illər Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Elm, 2004
44. Araslı Həmid. XVII-XVIII əsrlər ədəbiyyat tarixi. Bakı. ADU nəşri, 1956
45. Araslı Həmid. Şairin həyatı. Bakı, Gənclik, 1967
46. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri, 3 cilddə. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967 (?)
47. Arif Məmməd. Sənətkar və zaman. Bakı, Yazıçı, 1980
48. Aristotel. Poetika. Bakı, Azərənşr, 1974
49. Araslı Həmid. Arif Ərdəbili və onun «Fərhadnamə» poeması. Bakı, 1979
50. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolları (məqalələr toplusu). Bakı, ADU nəşri, 1982
51. Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1964
52. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, üç cilddə. Bakı, 1957–1960
53. Azərbaycan ədəbiyyatında realizm və novatorluq (məqalələr toplusu). Bakı, ADU nəşri, 1981
54. Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi məsələləri (məqalələr toplusu). Bakı, ADU nəşri, 1986
55. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, Elm, 1998
56. Azərbaycan romantikləri. Bakı, Yazıçı, 1985
57. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1966
58. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1988
59. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi, 2 cilddə, I və II cildlər. Bakı, Azərb. EA nəşri, 1967
60. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında konflikt və xarakter (məqalələr toplusu). Bakı, ADU nəşri, 1987

61. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında müsbət qəhrəman problemi (məqalələr toplusu). Bakı. ADU nəşri. 1989
62. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında poetika məsələləri (məqalələr toplusu). Bakı. ADU nəşri. 1986
63. Azərbaycan sovet poeziyasında poetika məsələləri (məqalələr toplusu). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1991
64. Azərbaycan sovet tənqidinin problemləri (məqalələr toplusu). Bakı. ADU nəşri, 1983
65. Azərbaycan sovet yazıçıları. Bakı, Azərənəşr, 1958
66. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr. Bakı, 1979
67. Arif Məmməd. Azərbaycan ədəbiyyatının yeni yüksəliş dövrü. Bakı, 1957
68. Arif Məmməd. Əsrin oğlu. Bakı. Yazıçı, 1979
69. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri. üç cildə. Bakı. 1967–1968–1970
70. Arif Məmməd. Sənətkar qocalmır. Bakı. Yazıçı, 1980
71. Arzumanov Vaqif. Əbədiyyətə qovuşan sənət (S. Vurğun və SSRİ xalqları ədəbiyyatı). Bakı. Gənclik, 1976
72. Babayev Nizaməddin. Ədəbi mübahisələr. Bakı 1986
73. Babazadə Baba. Azərbaycan sentimentalizmi. Bakı, BDU nəşri. 2003
74. Bağırov Bağır. Rəsul Rza. Bakı. İşiq, 1987
75. Bağırova N. M.S. Ordubadi və tarixi roman janrı. Bakı, Azərənəşr. 1968
76. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, Elm, 2003
77. Bayramov Adilxan. Yaşayan ömür. Bakı, İşiq, 1990
78. Bayramov Adilxan. Vurğun ocağı. Bakı, AAAM, 1997
79. Bayramov Adilxan. Səməd Vurğun yaradıcılığında insan: millilik və ümumbəşəriyyət. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1999
80. Bayramov Adilxan. Səməd Vurğun: milli və ümumbəşəri. Bakı, Səda, 2006
81. Bayramov Q. Vurğun poeziyası. Bakı, 1976
82. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələri. Bakı, Gənclik, 1979
83. Bəşirov Sabir. Anar. Bakı, Bayatı, 1994
84. Bəşirov Sabir. Sabir Rüstəmxanlı. Sərhədsiz ruhumuzun yolçusu. Bakı. Qanun. 2006
85. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı, Azərənəşr, 1969
86. Budaqov Budaq. Nəbi Xəzri kəhkəşanı. Bakı. Oğuz eli, 1999
87. Budaqov Budaq. Təbiət poeziya işığında. Bakı, 2006
88. Büllürü Hökumə. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı, Elm, 1984
89. Cəbbarlı Cəfər. Əsərləri, dörd cildə, IV c.. Bakı, Yazıçı, 1969
90. Cəbbarlı Nikpur. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi. Bakı. Elm, 2001
91. Cəbbarlı Nikpur. Mühacirət və klassik ədəbi irs (Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs problemi). Bakı, Elm, 2003
92. Cavidi xatırlarkən. Bakı, Gənclik, 1982

93. Cəfər Əkrəm. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu. Bakı, Elm, 1977
94. Cəfər Məmməd. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, 1966
95. Cəfər Məmməd. Mırzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, Azərnaşr, 1950
96. Cəfər Məmməd. Seçilmiş əsərləri, iki cilddə, I–II cildlər. Bakı, 1978–1974
97. Cəfər Məmməd. Sənət yollarında. Bakı, 1975
98. Cəfərli Məmməd. Azərbaycan legion ədəbiyyatı, Qapp-poliqraf Bakı, 2005
99. Cəfərov Cəfər. Əsərləri, İki cilddə, I və II c.. Bakı, Azərnaşr, 1968
100. Cəfərov Nizami. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, Yazıçı, 1991
101. Cəfərov Nizami Dolan, kəfkirim dolan. Bakı, Yazıçı, 1993
102. Cəfərov Nizami. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001
103. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığa giriş, AzAtaM. Bakı, 2002
104. Cəfərov Nizami. Anar. Bakı, «AzAtaM» nəşriyyatı, 2004
105. Cəfərov Nizami. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı, Çayıoğlu, 2004
106. Cəfərova Şahanə. Qarabağ müharibəsi müasir poeziyada. Bakı, Təfəkkür, 2002
107. Cəfərzadə Əzizə. Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu. Bakı, BDU nəşri, 1981; 1999
108. Cəmşid Şamil. Sirlər açılır («Əli və Nino», milliyyətimiz və milli dilimiz). Bakı, Tural, 2001
109. Dadaşov Aydın. Ekran dramaturgiyası (mövzu, struktur, üslub, janr). Bakı, Maarif, 1999
110. Dadaşov Aydın. Dramaturgiya. Bakı, 2004
111. Dadaşov Aydın. Müstəqillik dövrünün dramaturgiyası. Bakı, Nağıl evi, 2005
112. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, Elm, 1980
113. Dadaşzadə A. Vaqifin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966
114. Doktor Cavad Heyət. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995
115. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı, Yazıçı, 1981
116. Elçin. Vilayət Quliyev. Özümüz və sözümüz. Bakı, Azərnaşr, 1993
117. Elçin. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Şərq-Qərb, 1994
118. Elçin. Klassik aşiq poeziyasında «Dünya obrazı». Bakı, Azərnaşr, 1996
119. Elçin. Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri. Bakı, Təhsil, 1999
120. Eminaliev Eyvaz. Məmməd Araz. Bakı, Səda, 2006
121. Eminov Allahverdi. Səməd Vurğunun poetikası. Bakı, Nərgiz, 1999
122. Eyyubqızı Məleykə. Ə.Məmmədخانlı və Azərbaycan nəsrində lirik-romantik üslub. Bakı, Nurlan, 2002
123. Əbüllhəsənli Tofiq. İstiqlal işığında. Bakı, Şirvanəşr, 1998

124. Ədəbi həyat: Qurultaydan qurultaya. Tərtib edəni Aydın Xan. Bakı, Yurd, 2004
125. Ədəbi proses – 76. Bakı, Elm, 1977
126. Ədəbi proses – 77. Bakı, Elm, 1978
127. Ədəbi proses – 78. Bakı, Elm, 1980
128. Ədəbi proses – 79. Bakı, Elm, 1983
129. Ədəbi proses – 83-84. Bakı, Elm, 1994
130. Ədəbi tənqid: problemlər, vəzifələr. Bakı, Yazıçı, 1984
131. Əfəndiyev Asif. Müdriklik səlahiyyəti. Bakı, Gənclik, 1976
132. Əfəndiyev Asif. İnam və şübhə. Bakı, Yazıçı, 1988
133. Əfəndiyev E. Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbi prosesin problemləri. Bakı, «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2003
134. Əfəndiyev Əmin. Azərbaycanın laureat yazıçıları. Bakı, Yazıçı, 1984
135. Əfəndiyev Əmin. Azərbaycan-latış ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı, Yazıçı, 1992
136. Əfəndiyev Əmin. İlyas Əfəndiyev (bibliografik göstərici). Bakı, Çinar-çap, 2002
137. Əfəndiyev Əmin. İlyas Əfəndiyev. Bakı, İşıq, 1996
138. Əfəndiyev Əmin. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2000
139. Əfəndiyev Hidayət. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963
140. Əfəndiyev Timuçin. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı, Yazıçı, 1985
141. Əfəndiyev Timuçin. Azərbaycan dramaturgiyasında metodlar. Bakı, Elm, 2002
142. Əhmədov Camal. Uşaq və zaman. Bakı, Yazıçı, 1986
143. Əhmədov R. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, ADPU nəşri, 1996
144. Əhmədov Teymur. Azərbaycan yazıçıları. Bakı, Öner, 1995
145. Əhmədov Teymur. Böyük sənət bahadırı. Bakı, Nurlan, 2001
146. Əhmədov Teymur. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Bakı, Nurlar, 2004
147. Əhmədov Teymur. Səməd Vurğun. Bakı, Nurlar, 2006
148. Əkbərov Zahid. Hüseyn Cavidin «Şeyx Sənan» faciəsi. Bakı, Elm, 1977
149. Ələkbərli Nazif. Mikayıl Rəfili. Bakı, Qartal, 1998
150. Ələkbərli Nazif. Üç budaq. Bakı, Gənclik, 1999
151. Ələkbərli Nazif. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər: 1920-1930-cu illər. Bakı, Elm, 2006
152. Əlibəyova G. Axtarışlar, kəşflər. Bakı, Azərənəşr, 1970
153. Əliqızı Almaz. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998
154. Əliqızı Almaz. Azadlıq və isticlal poeziyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001
155. Əlimirzəyev Xalid. Ədəbi qeydlər. Bakı, Gənclik, 1975

156. Əlimirzəyev Xalid. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası. Bakı, Yazıçı, 1979
157. Əlimirzəyev Xalid. Bədii həqiqət uğrunda. Bakı, Yazıçı, 1984
158. Əlimirzəyev Xalid. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, Yazıçı, 1991
159. Əlimirzəyev Xalid. Dramaturgiyamızda ideal və qəhrəman. Bakı. ADU nəşri, 1994
160. Əlioğlu Məsud. Ədəbiyyatda yeni insan. Bakı, Azərənşr, 1964
161. Əlioğlu Məsud. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı, Azərənşr, 1968
162. Əlioğlu Məsud. Ədəbi fraqmentlər. Bakı, Gənclik, 1974
163. Əlioğlu Məsud. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı, Azərənşr, 1975
164. Əlioğlu Məsud. Amal və sənət. Bakı, Yazıçı, 1980
165. Əlişanoğlu Tehran. Azərbaycan «yeni nəsr». Bakı, Elm, 1999
166. Əlişanoğlu Tehran. Əsrdən doğan nəsr. Bakı, Elm, 1999
167. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, Azərənşr, 1999
168. Əliyev Kamran. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı, Elm, 1985
169. Əliyev Rəhim. Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq təkamülü. Bakı, Yazıçı, 1989
170. Əliyev Rəhim. Poeziyanın təbiiliyi. Bakı, Yazıçı, 1982
171. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyatımız, dilimiz, tariximiz. Bakı, Elm, 1997
172. Əliyev Sabir. Füzulinin poetikası. Bakı, 1986
173. Əliyev Sabir. Füzuli. Bakı, 1996
174. Əliyev Y. Böyük yazıçı (Cəlil Məmmədquluzadə). Bakı, Gənclik, 1979
175. Əliyeva Aybəniz (Kəngərli). «Azərbaycan» (1918-1920) qəzetində ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Gənclik, 2002
176. Əliyeva Aybəniz (Kəngərli). Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı, Elm, 2002
177. Əliyeva Gülşən. Çağdaş poeziya və klassik irs. Bakı, Azərənşr, 2000
178. Əliyeva İfrat. Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası. Bakı, Yazıçı, 1983
179. Əliyeva İfrat. Azərbaycan sovet poeziyası (30-cu illər), Bakı. ADU nəşri, 1984
180. Əliyeva İfrat. Məmməd Rahim. Bakı, Yazıçı, 1987
181. Əliyeva İfrat. Bəxtiyar Vahabzadə (bibliografik göstərici). Bakı, Maarif, 1997
182. Əliyeva İfrat. El anası – Əzizə Cəfərzadə. Bakı, Elm, 2001
183. Əliyeva Nurlana. Anar–şəxsiyyət və sənətkar. Bakı, Təhsil, 1999
184. Əliyeva Sevda. Ə.Kürçaylının poetik dünyası. Bakı, Azərənşr, 1998
185. Əmirov Sabir. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 2000
186. Ənsərli Mirzə. Gəncəli professor Əhməd Cəfəroğlu. Bakı, Qartal nəşriyyatı, 1996

187. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı, Elm, 2004
188. Ənvəroğlu Himalay. Səməd Vurğunun poetik dünyası. Bakı, Elm, 2006
189. Əsədli Minaxanım. Abdulla Şaiq və teatr. Bakı, Nurlan, 2003
190. Əsədullayev Seyfulla. Tarix, sənətkar, müasirlik. Bakı, Gənclik, 1975
191. Əsədullayev Seyfulla. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı (tarixi və nəzəriyyəsi). Bakı, Mütərcim, 2002
192. Əsgərli Əlizadə. Osman Sarıvəllinin poetikası. Bakı, BQU, 2005
193. Əsgərli Əlizadə. Milli ideal mücahidi. Bakı, Elm, 2005
194. Əylisli Əkrəm. Ədəbiyyat yanğısı. Bakı, Yazıçı, 1989
195. Əzizov Ə. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolu (1920–1945). Bakı, Gənclik, 1968
196. Əzizova Nəzakət. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası. Bakı, Sabah, 2005
197. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1986
198. Fikrin karvanı. Bakı, Yazıçı, 1984
199. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı, Nurlan, 2006
200. Hacılı Asif. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı, Mütərcim, 2002
201. Hacıyev Asif. Epik ənənə və müasir bədii nəsr. Bakı, 1984
202. Hacıyev Asif. Müasir nərsdə mifologizm və folklorizm. Bakı, 1993
203. Hacıyev Asif. Müasir nəsrin poetikası. Bakı, 1997
204. Hacıyev Abbas. Yazıçı şəxsiyyəti və bədii qanunauyğunluq. Bakı, Yazıçı, 1986
205. Hacıyev Abbas. Mirzə İbrahimov. Bakı, Yazıçı, 1982
206. Hacıyev Abbas. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Zaman, 1999
207. Hacıyev Aydın. Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1984
208. Hacıyev Davud. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi dram. Bakı, Yazıçı, 1983.
209. Hacıyev Tofiq. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990
210. Hacıyeva Maarifə. Müdriklik çeşməsi. Bakı, Yazıçı, 1984
211. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış, I hissə. Bakı, Yazıçı, 1993
212. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış, II hissə. Bakı, Azər nəşr, 1998
213. Həbibbəyli İsa. Romantik lirikanın imkanları. Bakı, Yazıçı, 1984
214. Həbibbəyli İsa. Ustad Məhəmməd Şəhriyar. Bakı, Elm 1999
215. Həbibbəyli İsa. Məmməd Araz. Bakı, 2001
216. Həsənoğlu Aygün. Şeyx Şamil obrazı Azərbaycan elmi-bədii təfəkküründə. Bakı, Vektor, 2004
217. Həsənov O. Tarixilik və müasirlik. Bakı, Yazıçı, 1985
218. Həsənova Şəlalə. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı, Maarif, 1994
219. Hüseyn Mehdi. Əsərləri, 10 cildə, IX-X cildlər. Bakı, Yazıçı, 1979

220. Hüseynli Tural. Azərbaycan Demokratik Respublikasının ağır günləri haqqında roman. Bakı, Nurlan, 2002
221. Hüseynli Tural. Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyat-şünaslığı. Bakı, Azər nəşr, 2004
222. Hüseynoğlu Gülhüseyn. Müşfiq (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azər nəşr, 1968
223. Hüseynoğlu Gülhüseyn. M. Müşfiqin yaradıcılıq yolu. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1987
224. Hüseynoğlu Gülhüseyn. Mikayıl Müşfiq (albom- kitab). Bakı. İşıq, 1999
225. Hüseynoğlu Tofiq. Tarixi roman ustası. Bakı, Yazıçı, 1986
226. Hüseynoğlu Tofiq. Yusif Vəzir Cəmənəzəminli. Bakı, Bilik, 1987
227. Hüseynoğlu Tofiq. Ədəbiyyatla yaşayırəm. Bakı, Azər nəşr, 1993
228. Hüseynoğlu Tofiq. Söz-tarixin yuvası. Bakı, Azər nəşr, 2000
229. Hüseynoğlu Tofiq. Qurban Səid... mübahisələr... həqiqətlər. Bakı. Nurlan, 2003
230. Hüseynov Əhəd. Sənət yanğısı. Bakı, Yazıçı, 1979
231. Hüseynov Akif. Nəsr və zaman. Bakı, Yazıçı, 1980
232. Hüseynov Akif. Müxtəlifliyin birliyi. Bakı, Yazıçı, 1983
233. Hüseynov Akif. Sənət meyarı. Bakı, Yazıçı, 1986
234. Hüseynov Akif. Həyat və sənət həqiqəti. Bakı, «T» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001
235. Hüseynov Əhəd. Sənət yanğısı. Bakı, Yazıçı, 1979
236. Hüseynov Əhəd. Mir Cəlalin nəsrı. Bakı, Yazıçı, 1989
237. Hüseynov Firudin. Əli Nəzmi. Bakı, Gənclik, 1970
238. Hüseynov Firudin. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı, Gənclik, 1977
239. Hüseynov Firudin. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982
240. Hüseynov Firudin. Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1982
241. Hüseynov Firudin. «Molla Nəsrəddin» və molla nəsrəddinçilər. Bakı. Yazıçı, 1986
242. Hüseynov Heydər. Vətənpərvər şair Səməd Vurğun. Bakı, SSRİ EA AF nəşri, 1942
243. Hüseynov Heydər. Ədəbi qeydlər. Bakı, Azər nəşr, 1945
244. Hüseynova Ülvyyə. Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, Nurlan, 2006
245. Xalq şairi Səməd Vurğun (məqalələr toplusu). Bakı, ADU nəşri, 1989
246. Xalq yazıçısı, görkəmli ictimai xadim Mirzə İbrahimov. Bakı, Nurlan, 2006
247. Xəlilli Şahin. Ədəbi əlaqələr işığında. Bakı, Qartal, 2002
248. Xəlilli Şahin. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. Bakı, Azərbaycan, 2002
249. Xəlilli Şahin. Klasstik poeziyamız və ədəbi əlaqələr. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 2003

250. Xəlilov Əmirxan. Sənət və sənətkar. Bakı, Azər nəşr, 1974
251. Xəlilov Əmirxan. Yesenin və Azərbaycan. Bakı, Gənclik, 1977
252. Xəlilov Əmirxan. Ədəbi üfüqlər. Bakı, Yazıçı, 1985
253. Xəlilov Əmirxan. Poeziya, həyat, mənəviyyat. Bakı, Yazıçı, 1989
254. Xəlilov Əmirxan. Məmməd Araz dühası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002
255. Xəlilov Əmirxan Əlağa Kürçaylı. Bakı, Nurlan, 2003
256. Xəlilov Qulu. Həyat və idrak. Bakı, Yazıçı, 1980
257. Xəlilov Qulu. Həyatdan gələn səslər. Bakı, Gənclik, 1984
258. Xəlilov Qulu. Tənqidçilik cətin peşədir. Bakı, Yazıçı, 1986
259. Xəlilov Pənah. Nəsrimizin üfüqləri. Bakı, 1982
260. Xəlilov Pənah. «Əli və Nino» problemləri. Bakı, 2002
261. Xəndan Cəfər. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1951
262. Xəndan Cəfər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azər nəşr, 1972
263. Xəndan Cəfər. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Bakı, Yazıçı, 1980
264. Xəndan Cəfər. Uğur yolu. Bakı, 1987
265. Xəyal Sona. Anlanılmamaq dərdi (Anarın yaradıcılığı əsasında). Bakı, Nurlan, 2003
266. Xəyal Sona. Rəsul Rza. Bakı, Örnək, 2003
267. Xəyal Sona. Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin. Bakı, Örnək, 2003
268. Xəyal Sona. Cabir Novruz. Bakı, Çarşıoğlu, 2004
269. Xəyal Sona. Nigar Rəfibəyli. Bakı, Nurlan, 2004
270. Xəyal Sona. Çingiz Əlioğlu. Bakı. «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2004
271. İbrahimov Mirzə. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı, Azər nəşr, 1961
272. İbadoğlu Əblülfəz. Hüseyn Cavidin «İblis» faciəsi. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1969
273. İbrahimov Mirzə. Niyəsiz, necəsiz bir yazısız sən. Bakı, Yazıçı, 1985
274. İbrahimov Sənan. Klassik ədəbiyyatda vəhdəti-vücut. Bakı, «MBM» MMC, 2007
275. İmanquliyeva Aida. Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri. Bakı, Elm, 2003
276. İmanov Muxtar. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Elm, 1991
277. İsmayılov Əjdər. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı, Yazıçı, 1983
278. İsmayılov Yaqub. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962
279. İsmayılov Yaqub. Mir Cəlalın yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1975
280. İsmayılov Yaqub. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1991
281. İsmayılov Yaqub. İsmayıl Şıxlı: həyatı, mühiti, sənəti. Bakı, «Ayna mətbu evi», 1999

282. İsrailov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı, Elm, 1988
283. Kazımoğlu Muxtar. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, Elm, 2005
284. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, Maarif, 1987
285. Klassik irs və müasirlik (məqalələr toplusu). Bakı, ADU nəşri, 1981
286. Köçərli Firudin. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə. Bakı, Elm, 1978-1981
287. Köçərli Firudin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963
288. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1968
289. Qarayev Yaşar. Fəciə və qəhrəman. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965
290. Qarayev Yaşar. Səhnəmiz və müasirlərimiz. Bakı, Azərnəşr, 1972
291. Qarayev Yaşar. Tənqid: problemlər, portretlər. Bakı, 1976
292. Qarayev Yaşar. Poeziya və nəsr. Bakı, Yazıçı, 1979
293. Qarayev Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980
294. Qarayev Yaşar. Ədəbi üföqlər. Bakı, Gənclik, 1985
295. Qarayev Yaşar. İlyas Əfəndiyev. Bakı, «Bilik» cəmiyyəti, 1987
296. Qarayev Yaşar. Meyer şəxsiyyətdir. Bakı, Yazıçı, 1988
297. Qarayev Yaşar. Tarix. yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996
298. Qarayev Yaşar. Xarı bülbülün nağılı. Bakı, Elm, 1997
299. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX və XX -yüzlər). Bakı, Elm, 2002
300. Qarayev Y., Salmanov Ş. Poeziyanın kamilliyi. Bakı, Yazıçı, 1985
301. Qasımov Himalay. Müasir Azərbaycan romanı: janrın poetika və tipologiyası. Bakı, 1994
302. Qasımov Himalay. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq meyllələri. Bakı, Elm, 1998
303. Qasımov M., Cəfərov C. Azərbaycanda estetik fikir tarixindən. Bakı, Azərnəşr, 1964
304. Qasımsadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1974
305. Qasımsadə Qasım. Azərbaycan ədəbiyyatında xalqlar dostluğu. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1956
306. Qasımsadə Qasım. Süleyman Rəhimov. Bakı, Azərnəşr, 1960
307. Qasımsadə Qasım. Aşiq gördüyünü çağırır. Bakı, Gənclik, 1969
308. Qasımsadə Qasım. Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik. Bakı, Elm, 1982
309. Qayıbov Hüseyn Əfəndi. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsarına məcmuədir, İki cildə, I-II cildlər. Bakı, 1986, 1989
310. Qədimov Əsgər. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Çarşoğlu, 2004
311. Qəniyev Seyfəddin. «Beytüs-Səfa» davamçıları. Bakı. Pedaqoji Universitetin nəşri, 1993

312. Qiyasbəyli Z. İmran Qasimov. Bakı, Yazıçı, 1983
313. Quliyev C. Səməd Vurğun yaradıcılığında estetik məsələləri. Bakı, Azər nəşr, 1966
314. Quliyev Elman. Mirzə İbrahimov: ədəbi-estetik görüşləri və sənət-karlıq məsələləri. Bakı, ADPU nəşri, 1997
315. Quliyev Elman. Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. Bakı, Mütərcim, 1999
316. Quliyev Elman. «Heydər babaya salam» necə varsa. Bakı, Elm, 2001
317. Quliyev Kamil. Lirikə, müasirlik və qəhrəman. Bakı, Yazıçı, 1983
318. Quliyev Nəcəf. Azərbaycan sovet komediyasının inkişaf yolları. Bakı, Azər nəşr, 1970
319. Quliyev Nəcəf. İkinci dünya müharibəsi və Azərbaycan sovet poeziyası. Bakı, Bilik, 1979
320. Quliyev Nəcəf. Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivləri. Bakı, Yazıçı, 1981
321. Quliyev Nəcəf. Mirzə İbrahimov. Bakı, İşıq, 1988
322. Quliyev Tərən. Əruz və qəfiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər). Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998
323. Quliyev Vilayət. Mirzə Kazımbəy. Bakı, Yazıçı, 1987
324. Quluzadə Mirzəğa. Füzulinin lirikası. Bakı, 1961
325. Qurbanı Abdulla. Məmməd Araz. Bakı, 2001
326. Qurbanov Şamil. Açılmamış səhifələr. Bakı, Gənclik, 1974
327. Qurbanov Şamil. Lermontov və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1976
328. Qurbanov Şamil. Ədəbi dostluq. Bakı, Yazıçı, 1980
329. Qurbanov Şamil. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 2001
330. Qurbanova Nərgiz. Hənəfi Zeynallı (ədəbi-tənqidi görüşləri). Bakı, Yazıçı, 1989
331. Maqsudoğlu Baba. Abdulla Şaiqin bədii nəşri. Bakı, Yurd, 1999
332. Mehriyev Elçin. Müharibə və ədəbiyyat. Bakı, Azər nəşr, 2000
333. Mədətov Fərhad. Sabir Əhmədlinin romanları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998
334. Məhərrəmovə C. 70 – 80-ci illər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 1997
335. Məmmədbəyli Sona. Sizi kimlərdən soruşum.... Bakı, Azər nəşr, 2003
336. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 6 cildə, VI c.. Bakı, Yazıçı, 1985
337. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı, Gənclik, 1981
338. Məmmədli Cahangir. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri. Bakı, BDU nəşri, 1998
339. Məmmədli Qulam. Cavid – ömrü boyu. Bakı, Yazıçı, 1982
340. Məmmədli Nüşabə. 80 budağın hərəsindən bir yarpaq. Bakı, «Çıraq» nəşriyyatı, 2001
341. Məmmədli Samirə. Söz zamanın sınağında. Bakı, Şirvan nəşr, 2004

342. Məmmədov Altay. Azərbaycan hekayəsi. Bakı, Yazıçı, 1984
343. Məmmədov Altay. Qəlbınur poeziyası XXI əsrin astanasında. Bakı, Gənclik, 1999
344. Məmmədov Arif. Nəsrin poetikası. Bakı, Elm, 1990
345. Məmmədov Aydın. Sözüümüz eşidilənədək. Bakı, Yazıçı, 1988
346. Məmmədov Cahangir. Sənətkar gözü, nəsrin sözü. Bakı, Yazıçı, 1990
347. Məmmədov Əflatun. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1977
348. Məmmədov Xeyrulla. «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər. Bakı, Yazıçı, 1987
349. Məmmədov Xeyrulla. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX–XX əsrlərin hüdunda, Bakı, ADPU nəşri, 1999
350. Məmmədov Kamran. Yusif Vəzir Cəmənəzəminli. Bakı, Azərnəşr, 1987
351. Məmmədov Mehdi. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı, Azərnəşr, 1968
352. Məmmədov Mehdi. Acı fəryadlar, şirin arzular. Bakı, Gənclik, 1983
353. Məmmədova Pərvanə. «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, Elm, 2000
354. Məmmədov Həmid. M.F.Axundov və Şərq. Bakı, Elm, 1971
355. Mənsimoğlu Teyyub. Qulamrza Səbri Təbrizi. Bakı, Azərnəşr, 2002
356. Mərdanova Samirə. XX əsr Azərbaycan poemalarında lirik ricətlər. Bakı, Çarşıoğlu, 2005
357. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958
358. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, Azərnəşr, 1973
359. Mir Cəlal. Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982
360. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, Ziya-Nurlan, 2004
361. Mir Cəlal. Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2005
362. Mirəhmədov Əziz. Abdulla Şaiq. Bakı, Az. EA nəşriyyatı, 1956
363. Mirəhmədov Əziz. Yazılar, tələlər, əsərlər. Bakı, Azərnəşr, 1978
364. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yazıçı, 1980
365. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, Maarif, 1983
366. Mirəhmədov Əziz. Məhəmməd Hadi. Bakı, Yazıçı, 1985
367. Muğanna Sevinc. İsa Muğannanın sənət möcüzəsi. Bakı, Elm, 2000
368. Mustafayev İsrail. Bulaq kimi. Bakı, Yazıçı, 1982
369. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986
370. Mütəllibov Təhsin. Ə.Əbülhəsənin yaradıcılığı. Bakı, Azərnəşr, 1969
371. Mütəllibov Təhsin. Sənət qayğıları. Bakı, Yazıçı, 1981
372. Mütəllibov Təhsin. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı, Yazıçı, 1988
373. Nağıyev Cəlil. «Koroğlu»nun Çin qaynaqları. Bakı, «Asiya» nəşriyyatı, 1998

374. Nağıyev Cəlil. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, «Asiya» nəşriyyatı, 2004
375. Namazov Qara. Aşığın sazı və sözü. Bakı, Yazıçı, 1981
376. Namazov Qara. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı, Yazıçı, 1984
377. Namazov Qara. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1984
378. Namazov Qara. Xalq qəhrəmanının şöhrəti. Bakı, «Orxan» nəşriyyatı, 2005
379. Namazova Nübar. Səməd Vurğun və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, BDU nəşri, 2003
380. Nazim Əli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 1979
381. Nəbioğlu Sabir. Əsrin övladı. Bakı, 2004
382. Nəbioğlu Sabir. Bir ovuc hədiyyə. Bakı, Nurlan, 2005
383. Nəbioğlu Sabir. Səhənd. Bakı, Nurlan, 2006
384. Nəbiyev Azad. Qəhrəmanlıq səhifələri. Bakı, Gənclik, 1975
385. Nəbiyev Azad. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. Bakı, Yazıçı, 1978
386. Nəbiyev Azad. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı, Elm, 2000
387. Nəbiyev Azad. Azərbaycanın aşıq məktəbləri. Bakı, Nurlan, 2004
388. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I hissədə, (I hissə) Bakı, Turan, 2002; (II hissə), Nurlan, 2005
389. Nəbiyev Bəkir. Ədəbi düşüncələr. Bakı, Gənclik, 1971
390. Nəbiyev Bəkir. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, 1976
391. Nəbiyev Bəkir. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1977
392. Nəbiyev Bəkir. Təzə izlər sorağında. Bakı, Yazıçı, 1979
393. Nəbiyev Bəkir. Kamalın təntənəsi. Bakı, Yazıçı, 1981
394. Nəbiyev Bəkir. Söz ürəkdən gələndə. Bakı, Yazıçı, 1984
395. Nəbiyev Bəkir. Firudin bəy Köçərli. Bakı, Gənclik, 1984
396. Nəbiyev Bəkir. Roman və müasir qəhrəman. Bakı, Yazıçı, 1987
397. Nəbiyev Bəkir. Əhməd Cavad. Bakı, Gəncə nəşriyyatı, 1993
398. Nəbiyev Bəkir. Didərgin şair. Bakı, Sabah, 1995; 2005
399. Nəbiyev Bəkir. Çətin yollarda. Bakı, Elm, 2000
400. Nəbiyev Bəkir. İstiqlal şairi. Bakı, Elm, 2001
401. Nizami və müasirlik (məqalələr toplusu). Bakı, ADU nəşri, 1982
402. Orucova Samirə. Rəsul Rzanın ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, Elm, 2001
403. Öməroğlu İsmayıl. Ədəbi-bədii və uşaq kitablarının redaktəsi. Bakı, AME nəşriyyatı, 2002
404. Paşayeva Nərgiz. İnsan bədii tədqiq obyektı kimi, «XXI» - Yeni Nəşrlər Evi, 2003
405. Pənahova G. Nəriman Həsənzadənin lirikası. Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2001
406. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, APİ-nin nəşri, 1958
407. Rəfili M. M.F.Axundov: həyatı, mühiti, yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1990
408. Rəhimli İlham. Dramaturgiya və teatr. Bakı, İşıq, 1984

409. Rəhmanova İradə. Mikayıl Rzaquluzadənin yaradıcılığı. Bakı, «Ağrı-
dağ» nəşriyyatı, 2001
410. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991
411. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı,
Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992
412. Rüstəmli Asif. Tufanlardan keçən ömür. Bakı, Sabah, 1995
413. Rüstəmli Asif. Susmaz duyğuların səltənətində. Bakı, Elm, 2002
414. Rüstəmli Asif. Ədəbi istiqlalımız. Bakı, Elm, 2004
415. Rüstəmli Nərgiz. Hənəfi Zeynalli (ədəbi-tənqidi görüşləri). Bakı. Yazı-
çı, 1989
416. Rza Rəsul. Duyğuların izi ilə. Bakı, Yazıçı, 1990
417. Rzayev Ağababa. Dərbənddən başlanan əzablı yol. Bakı. Azərənşr,
1989
418. Salahova Aida. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının poetikası. Bakı, Yazı-
çı, 1984
419. Salamoglu Təyyar. Faciəli talelər. Bakı, Elm, 1998
420. Salamoglu Təyyar. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı.
Elm, 2005
421. Salamoglu Təyyar. Müasir Azərbaycan romanı: janr təkamülü (XX
əsrin 80-ci illəri). Bakı, Nafta-press, 2007
422. Saləddin Əli. Azərbaycan şeiri və folklor (XIX-XX əsrlər). Bakı, Elm,
1982
423. Saləddin Əli. Əhməd Cavad. Bakı. Gənclik, 1992
424. Saləddin Əli. Bir kərə yüksələn bayraq. Bakı, Yazıçı, 1993
425. Salmanov Şamil. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq prob-
lemi. Bakı, Elm, 1980
426. Salmanov Şamil. Müasirlik mövqeyindən. Bakı, Yazıçı, 1982
427. Salmanov Şamil. Xalq şairi Məmməd Rahim. Bakı, Bilik, 1984
428. Salmanov Şamil. Poeziya və tənqid. Bakı, Yazıçı, 1987
429. Salmanov Şamil. Akademik Kamal Talıbzadə. Bakı, Ozan, 1998
430. Saraclı Əflatun. Zeynalabdin Marağayi. Bakı, Gənclik, 1994
431. Seyidov Yəhya. İlyas Əfəndiyev. Bakı, Yazıçı, 1975
432. Seyidov Yusif. Yazıçı və dil. Bakı, Yazıçı, 1978
433. Seyidov Yusif. Sözü qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1983
434. Seyidov Yusif. Sözü şöhrəti. Bakı, Yazıçı, 1981
435. Seyidov Yusif. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı, Yazıçı, 1986
436. Seyidov Yusif. fikir dünyası. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1986
437. Seyidov Yusif. Sbzün hikməti. Bakı, Yazıçı, 1989
438. Seyidov Yusif. Şairin dərdi. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996
439. Seyidov Yusif. Ey ulu dünya. Bakı, Bakı Universiteti, 2003
440. Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Ba-
kı, 1977
441. Səfərli Əlyar. Yusifli Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyya-
tı. Bakı, Ozan, 1998

442. Səfiiyev Arif. Sabit Rəhmanın komediyaları. Bakı, Elm, 1978
443. Səfiiyev Arif. Komediya və həyat. Bakı, Yazıçı, 1983
444. Səfiiyev Arif. Sabit Rəhman (dramaturqun komediya yaradıcılığı). Bakı, Yazıçı, 1987
445. Səfiiyev Arif. Azərbaycan dramaturgiyası müasir mərhələdə (1960–1980-ci illər). Bakı, Ozan, 1998
446. Səmədova Nailə. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Nurlan, 2006
447. Sultanlı Əli. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı, Azərneşr, 1964
448. Sultanlı Əli. Məqalələr. Bakı, Azərneşr, 1971
449. Sultanlı Vaqif. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası. Bakı, BDU nəşri, 1993
450. Sultanlı Vaqif. Ağır yolun yolçusu. Bakı, Azərneşr, 1996
451. Sultanlı Vaqif. Azadlığın üfüqləri. Bakı, Şirvanneşr, 1997
452. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı, Şirvanneşr, 1998
453. Sultanlı Vaqif. Ədəbi-nəzəri illüstrasiyalar. Bakı, Azərneşr, 2000
454. Sultanlı Vaqif. Ömrün nicat sahili. Bakı, Turan evi, 2004
455. Sultanlı Vaqif. Ədəbi tənqidin tədrisi məsələləri. Bakı, Azərneşr, 2007
456. Sultanova Sürəyya. Sabit Rəhmanın bədii nəşri. Bakı, Azərneşr, 2005
457. Şahbazova Səidə. İlyas Əfəndiyevin tarixi dramları. Bakı, Ağrıdağ, 2002
458. Şamioğlu Şahbaz. Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat. Bakı, Gənclik, 2002
459. Şəhriyar farsdilli ədəbiyyatşünaslıqda. Bakı, Nurlan, 2006
460. Şəmsizadə Nizaməddin. Ədəbi mübahisələr. Bakı, Yazıçı, 1976
461. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı, Ozan, 1997
462. Şəmsizadə Nizaməddin. Əli Nazim. Bakı, Ozan, 2003
463. Şəmsizadə Nizaməddin. Tənqidin ədəbi prosesdə rolu. Bakı, «Tural» NPM, 2004
464. Şərif Əziz. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı, Azərneşr, 1946
465. Şərif Əziz. Keçmiş günlərdən. Bakı, Yazıçı, 1983
466. Şərifova Salidə. Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər). Bakı, Elm, 2005
467. Şərifova Salidə. Ədəbi prosesə nəzəri baxış. Bakı, Maarif, 2006
468. Şükürov S. Hacı Kərim Sanılının ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti. Bakı, Maarif, 1970
469. Şükürova Esmira. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. Bakı, Maarif, 1999
470. Tahirli Abid. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2001
471. Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966

472. Talibzadə Kamal. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, 1978
473. Talibzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, Maarif, 1984
474. Talibzadə Kamal. Tənqid və tənqidçilər. Bakı. Yazıçı, 1989
475. Telmanqızı Asifə. Əzizə Cəfərzadənin bədii dünyası. Bakı, Nurlan, 2003
476. Tərbiyyət Məhəmmədəli. Danışməndani–Azərbaycan. Bakı, Azərneşr, 1987
477. Topalova Aljira. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin «Riyazül aşiqin» təzkirəsi. Bakı, Elm, 2001
478. Türk dünyasının Bəxtiyarı, I hissə. Bakı, «Təfəkkür NPM», 2002
479. Türkəqul Mustafa Haqqı. Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavid. Bakı, Nurlan, 2003
480. Ulutürk Xəlil Rza. Rəfiq Zəka Xəndan haqqında. Bakı, Mütərcim, 1999
481. Ulutürk Xəlil Rza. Mənə bənzə. Bakı, Gənclik, 2000
482. ÜİK (b) P MK- nın Ədəbiyyat və incəsənət haqqında qərarları. Bakı, 1950
483. Vahabzadə Bəxtiyar. Sənətkar və zaman. Bakı, Gənclik, 1976
484. Vahabzadə Bəxtiyar. Sadəlikdə böyüklük. Bakı, Yazıçı, 1978
485. Vahabzadə Bəxtiyar. Vətən ocağının istisi. Bakı, Gənclik, 1982
486. Vahabzadə Bəxtiyar. Səməd Vurğun. Bakı, Gənclik, 1984
487. Vəfalı Ayaz. Sənətkar və xalq. Bakı, Gənclik, 1983
488. Vəkilov Rafiq. Səməd Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, Yazıçı, 1982
489. Vəlixanov N. S.S. Axundov. Bakı, Gənclik, 1968
490. Vəlixanova Fəridə. Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlmiləl üfüqləri. Bakı, Bilik, 1986
491. Vəlixanova Fəridə. Azərbaycanın tərcümə tarixi. Bakı, Elm, 1994
492. Vəlixanova Fəridə. Azərbaycanın rusdilli nəşri. Bakı, Elm, 1999
493. Vəliyev İsmayıl. Ədəbi portret və xarakter. Bakı, Yazıçı, 1981
494. Vəliyev İsmayıl. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası. Bakı, Günəş, 1999
495. Vəliyev Kamil. Dastan poetikası. Bakı, Yazıçı, 1984
496. Vəliyev Kamil. Sözü seşri. Bakı, Yazıçı, 1986
497. Vəliyev M., Xəlilov Q. Rəsul Rza. Bakı, Azərneşr, 1960
498. Vəliyev Şamil (Körpülü). Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, Elm, 1999
499. Vəzirov Orxan. Atam Yusif Vəzir Çəmənəminli haqqında. Bakı, Azərneşr, 1997
500. Vəzirova Fəridə. C.Cabbarlının yaradıcılığında sosialist realizmi. Bakı, ADU nəşri, 1960
501. Vəzirova Fəridə. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, Gənclik, 1970
502. Vəzirova Fəridə. Ədəbi qeydlər, tədqiqlər. Bakı, Yazıçı, 1985
503. Vurğun Səməd. Əsərləri, Altı cildə, V-VI cildlər. Bakı, 1972

504. Yeni ədəbi nəsil: axtarırlar, problemlər. Bakı, Yurd, 2002
505. Yusifli. Yusifsiz günlər (Tərtib edən Sona Xəyal). Bakı, Nurlan, 2005
506. Yusifli Vaqif. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı, Yazıçı, 1986
507. Yusifli Vaqif. Məmməd Araz dünyası. Bakı, Şur, 1994
508. Yusifli Vaqif. Yollar hayana aparır. Bakı, Gənclik, 1999
509. Yusifli Vaqif. Tənqid və bədii söz. Bakı, Mütərcim, 2002
510. Yusifli Vaqif. Yaxşı ki sən varsan. Bakı, Çəşioğlu, 2007
511. Yusifoğlu Rafiq. Azərbaycan poeması: axtarırlar, perspektivlər. Bakı, Elm, 1998
512. Yusifoğlu Rafiq. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Sabah, 2001
513. Yusifoğlu Rafiq. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Təhsil, 2002
514. Yusifoğlu Rafiq. Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid. Bakı, Çəşioğlu, 2004
515. Zamanov Abbas. A.Şaiqin həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Bilik, 1956
516. Zamanov Abbas. Əməl dostları. Bakı, Yazıçı, 1979
517. Zaurlu B. Poeziyanın inkişaf yolları. Bakı, Ozan, 1997
518. Zeynalı Arif. Qüdrətli sənətkar. Bakı, BSU nəşriyyatı, 2001
519. Zeynalı Atif. Keçilməmiş yollarla. Bakı, Elm, 1970
520. Zeynalı Atif. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, Elm, 1990
521. Zeynalı Hənəfi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1983

Türkiyə türkcəsində

522. Ağaoğlu Ahmet. Üç medeniyet, İstanbul, 1972
523. Ağaoğlu Samet. Hayat bir macera, İstanbul, Kitap yayınevi, 2003
524. Akpınar Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, Dergah yayınları, 1994
525. Aras Enver. Hazardan Hazara. Elmas Yıldırım, Elazığ, Manas Yayınları, 2007.
526. Caferoğlu Ahmet. XIX əsır Azeri şairi Siraci, İstanbul, 1932
527. Caferoğlu Ahmet. Azeri edebiyatında istiklal mücadelesi, İstanbul, 1932
528. Caferoğlu Ahmet. XVII əsırda Azeri şairi Melik bey Avcı, İstanbul, 1933
529. Caferoğlu Ahmet. Azərbaycan dil və edebiyatının dönüm nöqtələri, Ankara, 1953
530. Caferoğlu Ahmet. Azərbaycan Edebiyatı. «Türk dünyası edebiyatı», I, İstanbul, 1991
531. Erol Ali. Abdulla Şaik Talıbzade, İzmir, Tıbyan Yayıncılık, 2005
532. Resulzade Mehmet Emin. Azərbaycan kültür gələnekleri, Ankara, 1949
533. Resulzade Mehmet Emin. Çağdaş Azərbaycan edebiyatı, Ankara, 1951
534. Resulzade Mehmet Emin. Azərbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951

535. Sakal Fahri. Aġaoġlu Ahmed bey, Ankara, Türk tarih kurumu, 1999
536. ŐimŐir Sebahattin. Mehmet Emin Resulzadenin Türkiyedeki hayatı, faaliyetleri ve dŐunceleri, Ankara, Türk Kültürünü AraŐtırma Enstitüsü, 1995
537. ŐimŐir Sebahattin. Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920-1991), Ankara, Azerbaycan Kültür Derneġi Yayınları, 2000
538. ŐimŐir Sebahattin. Azerbaycanın istiklal mücadelesi, İstanbul, İQ kültür sanat yayıncılık, 2002
539. ŐimŐir Sebahattin. Türk düŐünürleri, Almatı, 2006
540. Türkekul Mustafa Hakkı. Azerbaycanlı türk Őairi Hüseyn Cavid, Ankara, 1960
541. Yurtsever A.Vahap. Mirza Fethali Ahuntzadenin hayatı ve eserleri, Ankara, 1950
542. Yurtsever A.Vahap. Azerbaycan dram edebiyatı, Ankara, 1951
543. Yurtsever A.Vahap. Sabirin Azerbaycan edebiyatındaki yeri. Ankara, 1951
544. Yurtsever A.Vahap. Azerbaycan Őairlerinden Vakıf ve Vedadinin yaratıcılıġı, Ankara, 1952
545. Uzun Enver. Hüseyn Cavid yaratıcılıġında Türkiye Edebiyatı, GüneŐ, Bak, 1997
546. Uzun Enver. Güney Azerbaycan Edebiyatında İstiklal DüŐüncesi, İstanbul, «Esen ofset», 2005

Rus dilinde

547. Абуталыбов Рамиз. Годы и встречи в Париже, Москва, Изд-во «СЖС медиа», 2006
548. Алиев Х. Современный азербайджанский роман. Баку, Язычы, 1978
549. Асадуллаев Сейфулла. Историзм, теория и типология социалистического реализма. Баку, Азернешр, 1969
550. Асадуллаев Сейфулла. Заметки о романе. Баку, Гянджлик, 1970
551. Асадуллаев Сейфулла. В русле социалистического реализма. Баку, Язычы, 1980
552. Асадуллаев Сейфулла. Братство народов и литератур. Баку, Язычы, 1981
553. Асадуллаев Сейфулла. Эстетический идеал и социальная активность писателя. Баку, Язычы, 1982
554. Асадуллаев Сейфулла. Духовное общение и взаимное познание. Баку, Язычы, 1986
555. Асадуллаев Сейфулла. Русская классика и азербайджанская литература. Баку, Ганун, 1998

556. Асадуллаев Сейфулла. Море жизни и корабли литературы. Баку, Сабак, 1998
557. Бабаев Г. Глубокие корни. Баку, Азернешр, 1964
558. Бабаев Г. Самед Вургун (очерк творчества), Москва, Советский писатель, 1981
559. Бабаев Г. Узы дружбы. Баку, Язычы, 1981
560. Вагабзаде Б., Талыблы Э. Самед Вургун. Баку, Изд-во «Азербайджан», 2000
561. Велиханова Ф. Азербайджанская советская поэзия на русском языке. Баку, Язычы, 1982
562. Велиханова Ф. Самед Вургун среди друзей-переводчиков. Баку, Язычы, 1986
563. Гаджиев А. В поисках героя. Баку, Язычы, 1981
564. Гаджиев А. Поэтика современной поэзии. Баку, Мутарджим, 1997
565. Гейбуллаева Р. Сравнительная типология прозы и литературные типы. Баку, Элм, 2000
566. Гулиев Гасан. Азербайджанская проза: история и современность, Москва, Знание, 1973
567. Гулиев Гасан. НТР, литература, герой, Москва, Знание, 1977
568. Гулиев Гасан. Рубежи прозы. Баку, Язычы, 1982
569. Гулиев Гасан. Этапы формирования и развития азербайджанского романа. Баку, Элм, 1983
570. Гулиев Гасан. Азербайджанская поэзия вчера и сегодня, Москва, Знание, 1988
571. Гулиев Гасан. Эмигрантская литература Азербайджана. Баку, Нурлан, 2004
572. Гулиев Гасан. Этот загадочный Курбан Саид, или жизнь и творчество Мухаммеда Асад-бека. Баку, 2002
573. Гусейнов Чингиз. Этот живой феномен, Москва, Советский писатель, 1988
574. Дадашзаде М.А. Азербайджанская литература, Москва, «Высшая школа», 1979
575. Короглы Х. Набиев А. Азербайджанский героический эпос. Баку, Язычы, 1996
576. Маркс К и Энгельс Ф. Об искусстве, В 2-х томах, Москва, Искусство, 1983
577. Нагиев Джалил. Азербайджанско-южнославянские литературные взаимосвязи. Баку, Изд-во «Азия», 2003
578. Рафили М. Древняя азербайджанская литература (до начала XVI века), Краткий очерк. Баку, 1941
579. Рафили М. Низами – эпоха, жизнь, творчество, Москва, 1941

580. Рафили М. Низами Гянджави и его творчество. Баку, 1947
581. Рафили М. Нариман Нариманов – выдающийся революционер и писатель. Баку, Азернешр, 1956
582. Рафили М. М.Ф.Ахундов- Жизнь и творчество. Баку, Азернешр, 1957
583. Рафили М. Мирза Шафи в мировой литературе. Баку, Азернешр, 1958
584. Рафили М. М.Ф.Ахундов (из серии ЖЗЛ), Москва, 1959
585. Рафили М. Избранное. Баку, Азернешр, 1973
586. Халил Захид. Детская литература Азербайджана, Москва, 1982
587. Ширализаде Азад. Литературные горизонты. Баку, Озан, 2005

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
-------------	---

II BÖLMƏ SOVET DÖVRÜ ƏDƏBİYYATI

IV FƏSİL

MİLLİ ÖZÜNƏQAYIDIŞ DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT

(1960-1990).....	5
Poeziya	5
Nəsr	64
Dramaturgiya	123
Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq	129
İsa Muğanna (Hüseynov)	135
İsmayıl Şıxlı.....	154
Bəxtiyar Vahabzadə.....	161
Nəbi Xəzri	169
Hüseyn Arif.....	180
Məmməd Cəfər	189

III BÖLMƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN VƏ MÜHARİCƏT ƏDƏBİYYATI

I FƏSİL

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

199	
Poeziya	202
Nəsr	211
Məhəmməd hüseyn Şəhriyar	225
Bulud Qaraçorlu Səhənd.....	240
Məhəmməd Biriya	249
Səməd Behrəngi	260
Qulamhüseyn Sayedi	270

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

282	
Poeziya	292
Nəsr və dramaturgiya	308
Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq	329
Əli bəy Hüseynzadə	357
Əhməd bəy Ağaoğlu	369
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	379
Almas İldırım	418
Əhməd Cəfəroğlu	426

IV BÖLMƏ
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT (1991-2005)

Poeziya	439
Nəsr	440
Dramaturgiya	453
Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq	455
Xəlil Rza Ulutürk	458
Yusif Səmədoğlu	465
Sabir Əhmədli	474
Məmməd Araz	482
Anar	486
Elçin	496
Əkrəm Əylisli	526
Bibliografiya	541

Redaksiya müdiri: Ulduza Canıyeva
Korrektorları: Mələhət Hətənova
Şölə Məmmədova
Yaqut Əliyeva
Kompüter tərtibatı: Azadə İmanova

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı
(Ali məktəblər üçün dərslik).
İki cildə, II cild, 2007

Çapa imzalanmışdır: 27.04.2007.
Formatı 60x84 1/16. Sifariş № 66.
Həcmi 35,25 ç.v. Sayı 350.

Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü,
Nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi.

Ayılmadı qələmim şu Türk ilə Əcəmi,
Nə qoydular yazayım, nə qırdılar qələmi.

Ə.Hüseynzadə

Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.

M.H.Şəhriyar

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır.
Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,
Onun da həyatı yanmağındadır!

B.Vahabzadə

Ömrümün mənasısan,
Qardaşlıq dünyasısan,
Anamın anasısan,
Azərbaycan!

N.Xəzri

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim!

M.Araz

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə,
qram-qram,
Qolumdaki zəncirləri qıram gərək,
qıram, qıram!

X.R.Ulutürk

